

ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, მ. ღუმბაძე
ბ. მელიქიშვილი, შ. მესხია, პ. რატიანი

საქართველოს ისტორია

I

(უძველესი დროიდან
XIX საუკუნის დასასრულამდე)

დამხმარე სახელმძღვანელო

სახელმწიფო გამომცემლობა
„საბჭოთა საქართველო“
თბილისი
1958

სედესი

ა. ავალიძე, ე. ბერძენიშვილი (მთავარი ტელეფონი),
ბ. მელიქიანი, ვ. მესხია, პ. რაფიანი,
გ. ჩიჭია, დ. ხაჭაპურიძე

წინასიტყვაობა

ამ ბოლო 15 — 20 წლის განმავლობაში ქართული ისტორიოგრაფია საგრძნობლად განვითარდა. სათანადო სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობა წარიმართა მთელი საბჭოთა ქვეყნის საერთო აღმავლობის ვითარებაში, როდესაც მეცნიერების წინაშე ახალი პერსპექტივები გადაიშალა. საისტორიო მეცნიერების განვითარების მკვიდრი საფუძველი შექმნა საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XX ყრილობის სახელმძღვანელო დადგენილებებმა. 1941 წ. გამოცემული საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელო, რომელმაც დადებითი როლი შეასრულა ჩვენი ახალგაზრდობის აღზრდის საქმეში, უკვე ვეღარ უპასუხებდა თანამედროვე მოთხოვნილებას. ასე დაიბადა გადაუდებელი საჭიროება ახალი სახელმძღვანელოს შექმნისა, რომელშიც შეძლებისამებრ აისახებოდა საბჭოური ისტორიოგრაფიის ყველა უკანასკნელი მიღწევა.

ჯერ კიდევ 1954 წ. საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტს ახალი სახელმძღვანელოს მომზადება დააეალა.

ამჟამად ჩვენ ვაქვეყნებთ დამხმარე სახელმძღვანელოს, რომელიც მოამზადა ისტორიის ინსტიტუტის მეცნიერ მუშაკთა კოლექტივმა: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის წევრთა მონაწილეობით. დამხმარე სახელმძღვანელოს ცალკეული საკითხების თემატიკური დამუშავებისას გამოყენებულ იქნა აგრეთვე საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის, ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის, ეკონო-

მიკის ინსტიტუტის, აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმისა და აფხაზეთის ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის ინსტიტუტის მუშაკების მიერ ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის თხოვნით მოწოდებული მასალები.

1956 წელს გამოქვეყნდა დამხმარე სახელმძღვანელოს მაკეტი, რომელიც ფართო საჯარო განხილვის საგანი გახდა. ავტორებმა ჯეროვნად გაითვალისწინეს განხილვის დროს გამოთქმული ყველა საყურადღებო შენიშვნა.

ავტორები უღრმეს მადლობას მოახსენებენ ყველას, ვინც კი საქმიანი დახმარება აღმოუჩინა მათ წიგნზე მუშაობაში.

წინამდებარე დამხმარე სახელმძღვანელოს I — III თავების ავტორია ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორი, პროფ. გ. მელიქიშვილი; IV — V, XIX § 2, 3, 5, XXIV — პროფ. ვ. დონდუა; VI — XIV, XX, XXIII § 1 — 2 — საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის: აკადემიკოსი, პროფ. ნ. ბერძენიშვილი: XV — XVIII, XIX § 1, 4, XXI — XXII — ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორი, პროფ. შ. მესხია; XXIII § 3, XXV — XXVIII — ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორი მ. დუმბაძე; XXIX — XXXV — ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი პ. რატიანი.

ამასთანავე წიგნში ჩართულია ზოგიერთი პარაგრაფი აკად. ს. ჯანაშიას რედაქციით გამოსული სახელმძღვანელოს იმ ნაწილებიდან, რომელთა ავტორები არიან აკად. ივ. ჯავახიშვილი (იხ. წინამდებარე სახელმძღვანელოს თავი XII § 2) და აკად. ს. ჯანაშია (იხ. თ. VI, § 1 — 2, თ. VII, § 1 — 4, თ. VIII, § 1 — 2, 4 — 5).

თავი I

საქართველოს მოსახლეობა პირველყოფილ-თემური წუგბილეების ადრეულ საფეხურზე

§ 1. წინაგვაროვნული საზოგადოება საქართველოს ბერიტორიაზე

კავკასია, სადაც საქართველო მდებარეობს, ერთ დროს თითქმის მთლიანად ზღვით იყო დაფარული. მოგვიანებით აქ ამოიზიდა ხმელეთი. ზღვა ორად გაიფიშა, ახალი ხმელეთის კიდეებზე შავი და კასპიის ზღვები გაჩნდა. მთათწარმოშობმა ძალებმა აქ დიდი მთის ქედები და მწვერვალები გააჩინა. კავკასიის ახალ ამოზიდულ ხმელეთზე გაჩნდა მცენარეული საფარი და მოშენდნენ ცხოველებიც. საქართველოში უცხოვრიათ ამ უხსოვარ დროს, კერძოდ, უზარმაზარ ცხოველებს — დინოზავრებს; მათი თათების ანაბეჭდებს დიდი ხანი არაა რაც მიაკვლიეს კირქვის შრეებზე ქალაქ ქუთაისთან. მეცნიერებმა საქართველოს ტერიტორიაზე კიდევ ბევრი სხვა, დიდი ხნის წინათ უკვე გადაშენებული ცხოველის ნაშთებს მიაგნეს.

განსაკუთრებით საყურადღებო ისაა, რომ საქართველოში უცხოვრია ადამიანის მსგავსი მაიმუნის ერთ-ერთ სახეს. მისი ყბის ძვლის ნაწილი ორი კბილითურთ აღმოაჩინეს საგარეჯოს რაიონში. ეს აღმოჩენა იმას მოასწავებს, რომ საქართველო, და საერთოდ კავკასია, ერთ-ერთი იმ ქვეყანათაგანია, სადაც მაიმუნის გაადამიანების პროცესი მიმდინარეობდა.

ეს პროცესი ძალზე ხანგრძლივი იყო, ასეული ათასი წლების მანძილზე მიმდინარეობდა. მასში ძირითადი როლი შრომამ შეასრულა.

პირველყოფილი ადამიანის იარაღის მასალას ხე და, განსაკუთრებით, ქვა წარმოადგენდა. ამიტომ არის, რომ ადამიანთა საზოგადოების ისტორიის იმ უძველეს ხანას „ქვის ხანა“ უწოდეს. „ქვის ხანაში“ ორ ძირითად საფეხურს არჩევენ — უფრო ადრეულს — „ძველი ქვის ხა-

ნას“ (ბერძნ. პალეოლითს) და უფრო გვიანდელს — „ახალი ქვის ხანას“ (ბერძნ. ნეოლითს). ძველი ქვის ხანაც, თავის მხრივ, ორად იყოფა: ქვედა პალეოლითად და ზედა პალეოლითად.

ქვედა პალეოლითი ყველაზე ხანგრძლივი პერიოდია ადამიანის ისტორიაში და რამდენსამე ასეულ ათას წელს გრძელდებოდა. იგი დაახლოებით ამ ორმოცდაათი ათასი წლის წინათ დასრულდა.

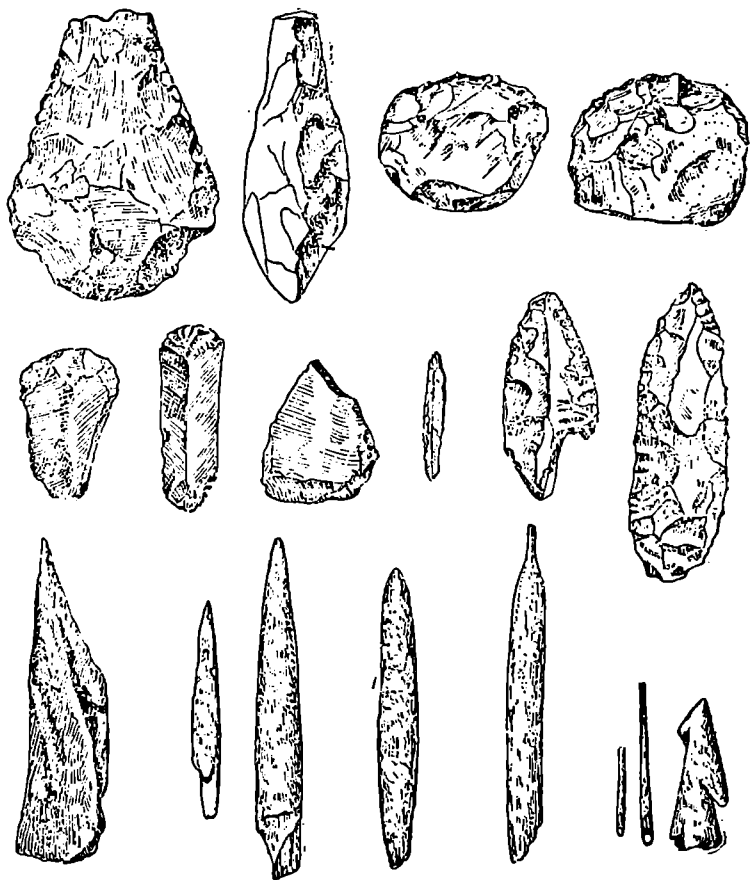
ქვედა პალეოლითში ქვის იარაღები ჯერ კიდევ ძალზე პრიმიტიული იყო. მათ გასაკეთებლად პირველყოფილი ადამიანი იყენებდა ისეთ მაგარ ქანებს, როგორცაა კაეი, ობსიდიანი (ვულკანური მინა) და სხვ. იარაღთა შორის ყველაზე უფრო გავრცელებული იყო საკვეთი იარაღი — ხელტული, მაგრამ იყო სხვაგვარი იარაღებიც: წვეტანები, საფხეკები და სხვ. ამგვარი იარაღები ბლომდაა ნაპოვნი საქართველოში. განსაკუთრებით ბევრგან არის აღმოჩენილი ქვედა პალეოლითის ადამიანის იარაღები შავი ზღვის სანაპიროზე. აღმოსავლეთ საქართველოში ქვედა პალეოლითური იარაღები ჯერჯერობით ქვემო ქართლსა და სამხრეთ ოსეთის ფარგლებშია ნაპოვნი.

იმ დროს ადამიანები ცხოვრობდნენ რამდენიმე ათეული კაცისაგან შემდგარ ჯგუფებად, რომლებიც ჯოგურად დახეტილობდნენ. გვარი, ოჯახი ან სხვა რამ სოციალური ორგანიზაცია მათ ჯერ არ გააჩნდათ. ამიტომ ამ ეპოქას წინაგვაროვნული საზოგადოების ხანასაც უწოდებენ. ნადირთან ბრძოლაში ადამიანები საკმაოდ უმწეონი იყვნენ, რადგანაც სპეციალური საბრძოლო იარაღი ჯერ არ ჰქონდათ. მართალია, ნადირობა მათთვის თავის რჩენის ერთ-ერთი მთავარი საშუალება იყო, მაგრამ არანაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა ტყეური თუ ველური ნაყოფის შეგროვებასაც. ზღვის მახლობლად ისინი დროებით სადგომებს, ჩვეულებრივ, მდინარის შესართავთან და ტყის პირას იჩენდნენ ხოლმე და აქ ხშირად ხის შტო-ფოთლებისგან იკეთებდნენ თავშესაფარს. იმ დროს კავკასიაში შედარებით თბილი ჰავა იყო, რაც ამგვარი ცხოვრების საშუალებას იძლეოდა.

§ 2. გვაროვნული საზოგადოების ჩამოშალიება საქართველოს ტერიტორიაზე. მატრიარქატის ხანა

გვარის წარმოქმნა.
ზედა პალეოლითის
ხანა

წინაგვაროვნული საზოგადოება შესცვალა გ. ვ. ა. რ. ო. ვ. ნ. უ. ლ. მ. ა. ს. ა. ზ. ო. გ. ა. დ. ო. ე. ბ. მ. ეს იმას ნიშნავს, რომ საზოგადოების ძირითად უჯრედად გვარი იქცა. გვაროვნული წყობილების წარმოქმნა ადამიანთა საზოგადოების განვითარების, წინსვლის შედეგი იყო.

ძველი ქვის ხანის (პალეოლითის) იარაღები.

წარმოების იარაღების განვითარებამ და ამის შედეგად ცხოვრების პირობების შეცვლამ ადამიანთა პირველყოფილი ჯგუფის უფრო მკიდრად შეკავშირებული საწარმოო კოლექტივით შეცვლა გამოიწვია. ასეთი კოლექტივი იყო სწორედ გვარი — სისხლით ახლო მონათესავე ადამიანთა მყარი გაერთიანება, რომელთაც აკავშირებდა აგრეთვე ერთობლივი სამეურნეო და საზოგადოებრივი საქმიანობა.

გვარს სისხლით ნათესაობისა და ეგზოგამიის (გვარს შიგნით შეუღლების აკრძალვის) გარდა ახასიათებდა აგრეთვე საერთო საკუთრება და საერთო წარმოება.

თავდაპირველად ჩამოყალიბდა დედით ნათესაობაზე დამყარებული, ე. წ. მატრიარქალური გვარები. მათ საფუძველად დაედო სისხლით ახლო მონათესავე ჯგუფს შიგნით შეუღლების აკრძალვა. გვარის მამრობითი ნაწილის შთამომავლობა სხვა გვარში რჩებოდა, მდედრობითი ნაწილის შთამომავლობა კი — იმავე გვარში. ამიტომ იმ დროს გადამწყვეტად ითვლებოდა წარმოშობა მდედრობითი ხაზით. გვარები წარმოადგენდნენ მდედრობით ნათესაობაზე დამყარებულ სოციალურ უჯრედს.

გვარის უძველესი ქართული სახელი „სახლი“ იყო. მატრიარქალური გვარის სათავეში მდგომ ქალს ქართველთა წინაპრებში „დიასახლისი“ უნდა რქმეოდა.

გვარის წარმოქმნა-ჩამოყალიბებას საქართველოსა და, საერთოდ, კავკასიის მიწა-წყალზე რამდენადმე ხელი შეუწყო იმ დიდმა გაყინვარებამ, რომელიც ქვედა პალეოლითის უკანასკნელ საფეხურზე დაიწყო. თუ ამჟამად კავკასიონის ქედზე მუდმივი თოვლის ხაზი ზღვის დონიდან 2800 — 3400 მეტრის სიმაღლეზე ძევს, გაყინვარების დროს იგი 1200 — 1300 მეტრით უფრო დაბლა გადიოდა. ამას, რა თქმა უნდა, თან მოჰყვა საერთო აცივება. იმდროინდელ საყოველთაო აცივებას თუნდაც ის მოწმობს, რომ კავკასიაში გამოჩენილა ჩრდილოეთის ფაუნა (ციმბირული მაჩვი, გრძელბეწვიანი მარტორქა და სხვა), რომლის ნაშთებიც აღმოაჩინეს და შეისწავლეს არქეოლოგებმა. პირველყოფილი ადამიანი იძულებული შეიქნა გამოქვაბულებისათვის მიემართა და თავის მუდმივ ბინად ექცია ისინი. ერთსა და იმავე ადგილას ხანგრძლივმა ცხოვრებამაც რამდენადმე შეუწყო ხელი სისხლით მონათესავე ადამიანთა მყარი ჯგუფების შექმნას.

დასავლეთ საქართველოში გამოკვლეულია რამდენიმე ისეთი გამოქვაბული, რომელშიც ზედა პალეოლითის ადამიანს უცხოვრია (დევის ხერელი, საკაჟია, საგვარჯილე, გვარჯილას კლდე და სხვა). იმ დროის ადამიანი უკვე ფართოდ იყენებდა ცეცხლს, რომელიც განუწყვეტლივ გიზგიზებდა გამოქვაბულში.

მაშინდელი ადამიანის იარაღი წინანდელთან შედარებით უფრო მრავალფეროვანი და უფრო სრულყოფილი გახდა. ხისა და ქვის იარაღთან ერთად უკვე ძვლისა და რქის იარაღსაც აკეთებდნენ, იცოდნენ ტყავის დამუშავებაც. უმთავრეს სანადირო იარაღს შუბი წარმოადგენდა, ხოლო ზედა პალეოლითის დასასრულს უნდა გაჩენილიყო მშვილდ-

ისარიც, რაც იქიდან ჩანს, რომ ზედაპალეოლითურ სადგომებში პოულობენ შუბისპირებსაც და ისრისპირებსაც.

იმ ხანებში ადამიანი საზრდოს უმთავრესად ნადირობით შოულობდა. ზედაპალეოლითურ გამოქვაბულებში ნაპოვნია ცხოველთა ძვლები, რომელთა მიხედვით ადვილი გასაგებია, თუ რაზე უნადირიათ იმ გამოქვაბულთა მცხოვრებლებს. ზოგი იმ ცხოველთაგანი დიდი ხანია გადაშენებულა (მაგალითად, გამოქვაბულის დათვი, ლომი და აფთარი), ზოგი საქართველო-კავკასიაში აღარ მოიპოვება (მაგალითად, ბიზონი -- ხარის მონათესავე ცხოველი, ლოსი ანუ ცხენ-ირემი), ზოგი კი ახლაც ცხოვრობს ჩვენს ქვეყანაში (ირემი, ჯიხვი, ქურციკი, შველი, დათვი, მგელი, მელა, ტახი, კვერნა, მაჩვი, წავი და სხვ.). ნადირობა უმთავრესად მამაკაცის საქმე იყო.

სადაც საამისო პირობები იყო, მეთევზეობასაც მისდევდნენ.

ამასთანავე ფართოდ იყო განვითარებული საზრდოდ ტყის ნაყოფისა და სხვადასხვა ბალახეულის შეგროვება. იმ დროს ეს უკვე ძირითადად ქალის საქმეს წარმოადგენდა. შემდგომ ამ შეგროვებითი საქმიანობის საფუძველზე განვითარდა პირველყოფილი მიწათმოქმედება, რომელმაც დიდად შეუწყო ხელი ქალის დაწინაურებას საზოგადოებაში. საქართველოში უკვე ზედა პალეოლითის ხანაში ჩნდება ძვლისა და რქის წერაქვისნაირად და თოხისნაირად პირგამოყვანილი იარაღები. რომლებსაც გამოიყენებდნენ სწორედ შეგროვებით მეურნეობაში, დედამიწიდან მცენარეული საკვების ამოსათხრელად.

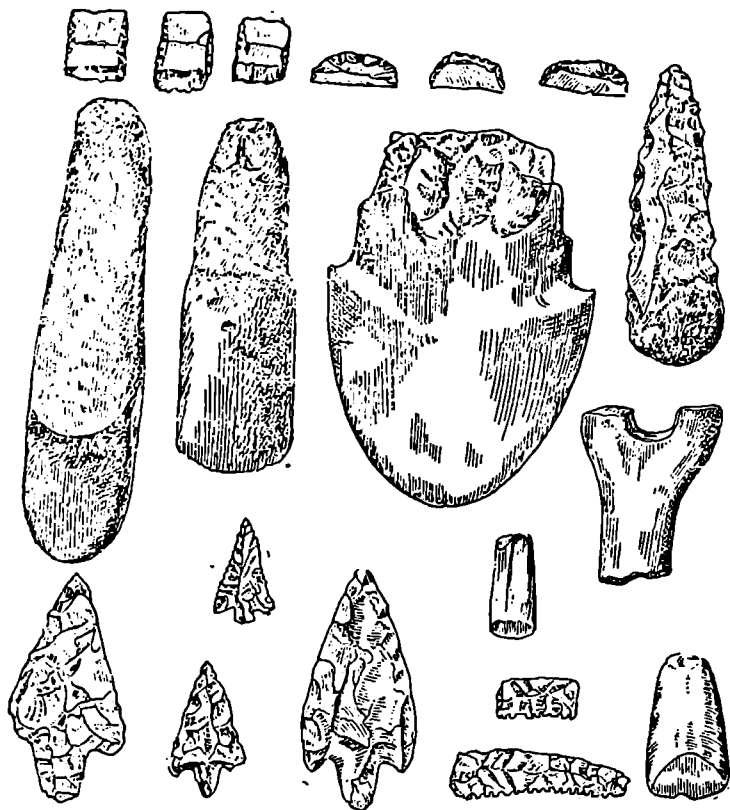
ნეოლითი. განვითარებული მატრიარქატის ხანა

მრავალმხრივ დაწინაურდა ცხოვრება მომდევნო ხანაში, რომელსაც ახალი ქვის ხანას ანუ ნეოლითს უწოდებენ. ნეოლითის პერიოდი ხანმოკლე იყო. ჩვენში იგი სულ რამდენიმე ათასი წლის მანძილზე გაგრძელდა. დაახლოებით ძვ. წ. მესამე ათასწლეულამდე.

ნეოლითის ხანაში საქართველო-კავკასიაში ბუნებრივი პირობები საგრძნობლად შეიცვალა. ჰავა ზომიერად თბილი გახდა. ამის გამო ადამიანმა მიატოვა ნოტიო და ბნელი გამოქვაბულები და გაშლილ ადგილზე დამკვიდრდა.

ნეოლითური ხანის სადგომები აღმოჩენილია როგორც აღმოსავლეთ. ისე დასავლეთ საქართველოში.

სამუშაო თუ საბრძოლო იარაღმა იმ დროს მნიშვნელოვანი გაუმჯობესება განიცადა. ძლიერ განვითარდა და სრულყოფილი გახდა კაქის თუ სხვა ქვის დამუშავების ტექნიკა. ნეოლითის განვითარებულ საფეხურზე ადამიანმა ქვის გახვრეტა და იარაღისათვის ტარის დაგებაც

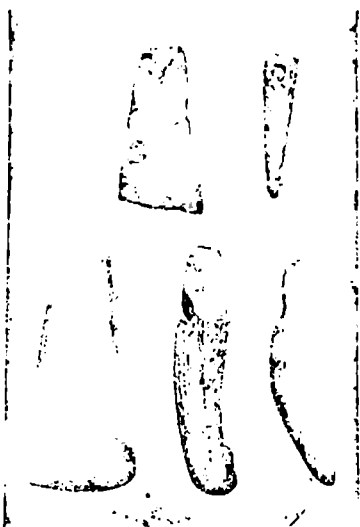
ახალი ქვის ხანის (ნეოლითის) იარაღები.

ისწავლა. საერთოდ ქვის იარაღი უფრო მრავალფეროვანი და უკეთ დამუშავებული გახდა.

ნადირობას იმ ხანაში კვლავ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. მთავარ სანადირო იარაღს შუბი და მშვილდისარი წარმოადგენდა.

ნეოლითის დროს დაიწყო ცხოველების მოშინაურობა. საქართველოს იმდროინდელ სადგომებში არქეოლოგებმა იპოვეს მოშინაურებული ხარისა და ძროხის, ცხვრის, თხის, ძაღლის ძვლები. ასე რომ, მაშინვე ჩაპყრია ჩვენში საფუძველი მესაქონლეობას.

ნეოლითშივე წარმოიქმნა პირველყოფილი მიწათმოქმედება, რომელიც შეგროვებითი მეურნეობის საფუძველზე განვითარდა. იმ დროს მიწის დასამუშავებლად უკვე იყენებდნენ სპეციალურ მოწყობილობას — რქის წერაქვისებრსა და თოხისებრ იარაღებს, ქვის თოხებს და სხვ. პირველყოფილ მიწათმოქმედებას და მისი პროდუქტების დამუშავებას ემსახურებოდა აგრეთვე ნამგლის პირის გასამართავი დაკბილული კაჟის პატარა იარაღები (მიკროლითები), ქვის ხელსაფქვავეები და სხვ., რომელთაც ხშირად პოულობენ საქართველოს იმდროინდელ სადგომებში.

ქვისა და ძვლის იარაღები.

მიწათმოქმედება იმ დროს კვლავ ქალის საქმედ რჩება. მისი მნიშვნელობა ზოგ ადგილას მაინც უკვე საკმაოდ დიდი ყოფილა. ამას ის გვაფიქრებინებს, რომ არის სადგომები, სადაც მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული საგნები მრავლადაა ნაპოვნი (სოფ. ოდიში ზუგდიდის რაიონში; კისტრიკი გუდაუთის მახლობლად, აფხაზეთში).

ნეოლითურ სადგომებში ნაპოვნი ანკესები და ბადის ჩასაძირავი ქვები გვიჩვენებს, რომ იმ დროს მეთევზეობაც საკმაოდ განვითარებული ყოფილა.

ნეოლითშივე ვხედავთ ხელოსნობის ჩანასახებსაც. ადამიანი იწყებს თიხის ქურჭლის კეთებას; ეს ქურჭელი ჯერ კიდევ ხელით კეთდება. ჩვეულებრივ ღია ცეცხლზე, სუსტად გამოიმწვარია და მოყვანილობაც ტლანქი აქვს.

არის იმის ნიშნები, რომ იმ დროის საქართველოს მოსახლეობას რთვა და ქსოვაც სციოდნია.

საზოგადოების ძირითად უჯრედს ნეოლითშიც, ისევე როგორც ზედა პალეოლითში, მატრიარქალური გვარი წარმოადგენს. ნეოლითი უკვე განვითარებული მატრიარქატის ხანაა. იმ ხანაში თანდათან უფრო და უფრო მყარი ხდება გვარების გაერთიანება — ტომი, რომელსაც საერთო-სატომო მმართველობაც უჩნდება (ტომის ბელადი — მხედართმთავარი და სხვ.).

§ 8. მატრიარქატილან პატრიარქატზე გადასვლის ხანა. ენეოლითური კულტურა საქართველოში

ამ ხუთი ათასი წლის წინ საქართველოს მოსახლეობას პირველად მიუყვება ხელი ლითონების დამუშავებისათვის. საერთოდ ადამიანმა პირველად იმ ლითონთა ათვისება შეძლო, რომლებიც ხალასად მოიპოვება ხოლმე ბუნებაში. ერთ-ერთი ამთავანია სპილენძი. ერთხანს სპილენძს ცივად ჰქედვის საშუალებით ამუშავებდნენ. ლითონის გამოღობა ადამიანმა უფრო გვიან ისწავლა. სპილენძი საერთოდ საკმაოდ რბილი ლითონია და მისგან გაკეთებული იარაღი ვერ გაუწევს ძლიერ მეტაქეობას ქვის იარაღს. ამიტომ იარაღს ჯერ კიდევ ძირითადად ისევ ქვისაგან აკეთებენ. ამ ხანას არქეოლოგები ენეოლითის ხანას უწოდებენ, რაც „სპილენძ-ქვის“ ხანას ნიშნავს.

ენეოლითი, ე. ი. ის ხანა, როდესაც ქვასთან ერთად ადამიანი სპილენძსაც იყენებს (უმთავრესად ცივად ნაქედს), საქართველოში მაინც-დამაინც ხანგრძლივი არ უნდა ყოფილიყო. აქ მეტალურგიის განვითარების მეტად ხელსაყრელი პირობები არსებობდა (მადნების სიუხვე, საწვავი მასალის — ხე-ტყის და წყლის სიუხვე და სხვა.). ასე რომ, რაკი ადამიანი ლითონებს გაეცნო, იგი აქ მალე უნდა გადასულიყო მათ გამოღობაზე და სპილენძთან ერთად სხვა ლითონების დამუშავებაზედაც.

იმ დროს საქართველოს თითქმის ყველა კუთხე, და მათ შორის მთიანეთიც, უკვე საკმაოდ მჭიდროდ დასახლებული ჩანს. სამოსახლოები ხშირად ეწყობოდა ამაღლებულ ადგილებზე, ბორცვებზე, თუმცა მოსახლეობას დაბლობ ადგილებშიც ვხვდებით, მდინარეთა მახლობლად.

იმდროინდელმა ლითონის (სპილენძის) ნივთებმა ჩვენამდე ცოტამ ბოლწია. ლითონი, როგორც ვთქვით, საერთოდ ფართოდ არც უნდა ყოფილიყო მაშინ გამოყენებული. განსაკუთრებით ბევრია ნაპოვნი ენეოლითური კერამიკული ნაწარმი (თიხის ჭურჭელი), რომელიც ამასთანავე მეტად მრავალფეროვანიცაა. განვითარებული ჩანს იმ დროს რთვა-ქსოვის ხელობაც.

მაშინდელი მოსახლეობის სამეურნეო ყოფაში კვლავ დიდი ადგილი ეკავა მონადირეობასა და მეთევზეობას. მიწის დამუშავება იმ ხანაშიც წარმოებდა უმთავრესად ხის, რქისა და ქვის იარაღით (რიყის ქვისა და რქის თოხები, კაჟის კბილებიანი ნამგლები და სხვ.), რომლებიც მცირედ განსხვავდებიან უფრო ადრინდელი (ნეოლითური) სამიწათმოქმედო იარაღისაგან. მაგრამ, მეორე მხრივ, ჩამიწათმოქმედო იარაღისა და სხვა ინვენტარის (ხელსაფეკვაების, მარცვლეულის შესანახი ჭურჭლისა და

სხვა) მრავლად აღმოჩენა იმას მოწმობს, რომ მიწათმოქმედების ხვედრითი წონა იმდროინდელ მეურნეობაში მაინც საგრძნობლად გაზრდილა.

ჩვენში ენეოლითის დროს მიწათმოქმედებას კვლავ უმთავრესად ქალი ეწეოდა. ენეოლითის პირველ საფეხურზე მატრიარქალური წყობა ჯერ კიდევ ძალაში ყოფილა, ქალს ჯერ კიდევ არ დაუქარგავს გვარშწამყვანი მდგომარეობა.

მაგრამ ენეოლითი არის მატრიარქატიდან გვაროვნული წყობის უფრო მაღალ საფეხურზე — პ ა ტ რ ი ა რ ქ ა ტ ზ ე გადასვლის ხანაც პატრიარქალურ წყობაზე გადასვლის საქმეში საქართველოში, ისევე როგორც ბევრ სხვა ქვეყანაში, გადამწყვეტი როლი მესაქონლეობის ძლიერ დაწინაურებას, ხოლო შემდეგ აგრეთვე მეტალურგიის განვითარებას უნდა ეთამაშა.

მესაქონლეობა განსაკუთრებით ვითარდება მთაში, სადაც იგი თანდათან ზოგიერთი ტომის ძირითად სამეურნეო საქმიანობად იქცევა.

იმდროინდელ მესაქონლეობაში უფრო მეტად გავრცელებული მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვის მოშენება ჩანს. მეცხვარეობის ფართო განვითარებას ხელს შეუშლიდა ის, რომ მაშინ საქართველოს ტერიტორიის დიდი ნაწილი ტყით იყო დაფარული. მესაქონლეობის ეს დარგი უფრო მაღალმთიან კუთხეებში ვითარდებოდა.

მესაქონლეობის განვითარებამ გამოიწვია მწყემსი მამაკაცის დაწინაურება, რასაც მოჰყვა მატრიარქატიდან პატრიარქატზე — მამის, მამაკაცის უპირატესობაზე დამყარებულ საგვარეულო ორგანიზაციაზე გადასვლა.

§ 4. უძველესი რელიგიური წარმოდგენები. ხელოვნების ჩანასახები

უძველესი დროის ადამიანი, როგორც დავინახეთ, უმწეო იყო ბუნების ძალებთან ბრძოლაში. ბუნება, მისი ყველა მოვლენა და თვით უსულო საგნები მისთვის საიდუმლოებით მოცულ სამყაროს წარმოადგენდა. ბუნება ზოგჯერ მოწყალე თვალით გადმოხედავდა ადამიანს, ზოგჯერ კი დიდად გაამწარებდა ხოლმე. ამიტომ ადამიანს ეგონა, რომ სამყარო სავსეა კეთილი თუ ბოროტი ძალებით ანუ სულებით. ყოველ საგანში იგი ამა თუ იმ სულს ხედავდა და ცდილობდა კეთილი სულისათვის პატივი ეცა, ხოლო ბოროტის გული მოეღბო. სულთა ასეთი თაყვანისცემა იყო რელიგიის ერთ-ერთი უძველესი საფეხური. ამგვარივე თაყვანისცემის საგნად იქცეოდა ხოლმე ზოგჯერ

ესა თუ ის ცხოველიც — განსაკუთრებით ისეთი, რომელიც დიდ როლს თამაშობდა ადამიანის სამეურნეო ცხოვრებაში.

მატრიარქატის ხანაში, კერძოდ, მის განვითარებულ საფეხურზე კულტის საგანი ხდება ქალი, რომლის ქანდაკებებსაც ხშირად პოულობენ იმ დროის ნაშთებს შორის.

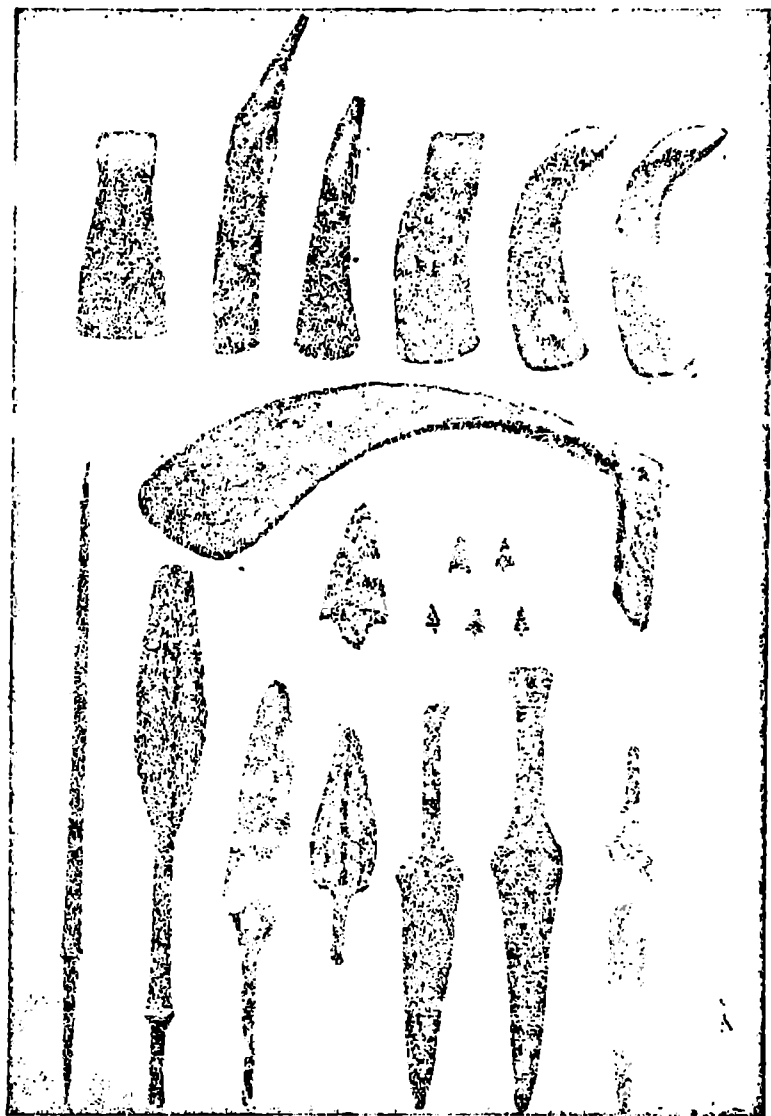
უძველესი დროის ადამიანს მძიმე ბრძოლა უხდებოდა ბუნებასთან ყოველდღიური სარჩოს მოსაპოვებლად, ამ ბრძოლას ალევდა იგი თავისი დროისა და ძალ-ღონის უდიდეს ნაწილს. მიუხედავად ამისა, ადამიანს იმ დროს სხვაგვარი მოთხოვნილებაც უჩნდება. იგი იკეთებს სამკაულებს (სამაჯურები, სამკაულად გამოყენებული ლოკოკინის გახვრეტილი ნიჟარები, ცხოველის გახვრეტილი კბილები და სხვ.), ხატავს, ძერწავს, აქანდაკებს. ერთი სიტყვით, იწყება ხელოვნება, რომელიც ჯერჯერობით მეტად პრიმიტიული ნიმუშებით არის წარმოდგენილი. უკვე პალეოლითში მოიპოვება ორნამენტით შემკული სხვადასხვა ნივთები. ნეოლითური თიხის ქურქელიც ზოგჯერ შემკულია გარკვეული (მაგალითად, თავთავისებრი) ორნამენტით.

§ 5. პატრიარქატის განმტკიცების ხანა. ბრინჯაოს მეტალურგიის ხაზისი ეტაპები

საზოგადოების განვითარება ძალზე დაჩქარდა მას შემდეგ, რაც ადამიანმა ლითონის (სპილენძის) გამოდნობა, ჩამოსხმა და თან გამოდნობისას მისთვის სხვა ლითონების შერთვაც ისწავლა. ეს შენაერთი გამომდნარ ლითონს სიმტკიცეს მატებდა. განსაკუთრებით მაღალხარისხოვან ლითონს წარმოადგენდა სპილენძისა და კალის შენადნობი, რომელსაც ბრინჯაო ეწოდება. საქართველოში და, საერთოდ, კავკასიაში კალა ძალიან ცოტაა და ამიტომ აქ ძველად კალის ნაცვლად ხშირად სხვა მის მსგავს ლითონებს (ანტიმონს, დარიშხანს და სხვ.) ურევდნენ ხოლმე სპილენძს. ბრინჯაოსაგან გაკეთებული, ჩამოსხმული და გამოკვერილი იარაღი უკვე თამამად უწევდა მეტოქეობას ქვის იარაღს და თანდათან მან შეცვალა კიდევაც იგი. საქართველოში ბრინჯაოს მეტალურგიაზე გადასვლა დაახლოებით ამ ოთხი ათასი წლის წინ უნდა მომხდარიყო.

ბრინჯაოს მეტალურგია თავდაპირველად განვითარდა მადნეული საბადოების მახლობლად, მთა ადგილებში — იქ, სადაც ამასთანავე ძალზე განვითარებული იყო მესაქონლეობა. მთიელი ტომები უმთავრესად მას მისდევდნენ, თუმცა არც მიწათმოქმედება იყო მათთვის უცხო.

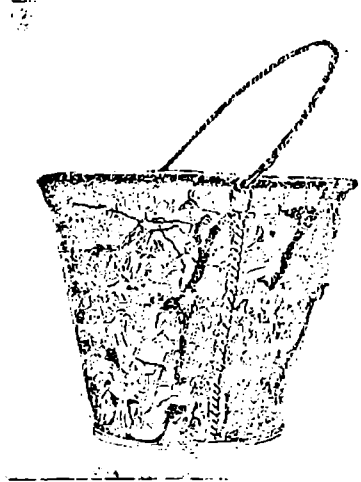
ბარის მეურნეობაში კი მთავარი ამ დროს მიწათმოქმედებაა, თუმცა აქ მესაქონლეობასაც მისდევენ. ბრინჯაოს მეტალურგიის განვითარების პირველ საფეხურზე მიწის დასამუშავებელ ძირითად იარაღად რჩება თიხი, რომელსაც ახლა უკვე ლითონისაგან აკეთებენ.

ადრეული ბრინჯაოს ხანის იარაღები.

ოქროს თასი, შემკული ორნამენტითა და ფერადი ქვებით (ფირუზი, სარდიონი). თრიალეთი. ძვ. წ. II ათასწლეულის შუახანები.

ვერცხლის სარწყული. თრიალეთი. II ათასწლეულის შუახანები. ძვ. წ.

მთაში მცხოვრები მესაქონლე და მეტალურგი ტომების ხელში თანდათან დიდი ქონება იყრის თავს პირუტყვისა და ლითონების სახით. ერთიცა და მეორეც მეზობლებთან გაცვლა-გამოცვლის საგნად იქცევა და ხელს უწყობს მთიელ ტომთა გამდიდრებას. ბრინჯაოს ხანის საწყის საფეხურებზე მთა აშკარად მოწინავეობს ბართან შედარებით.

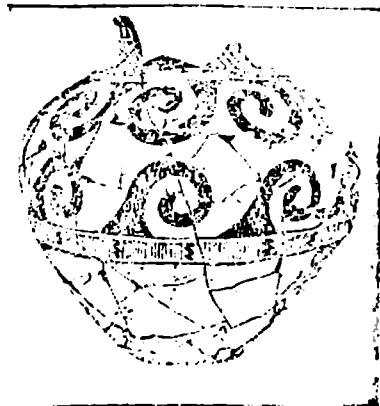
ეს ხანა პატრიარქალური გვარის შემდგომი განმტკიცების ხანაა. მეორე მხრივ, განმტკიცებას განიცდის აგრეთვე ტომი, რომელიც გვარებზე გაბატონებულ ორგანიზაციად იქცევა.

სიმდიდრის დაგროვება ცალკეული გვარებისა და ტომების ხელში და პირუტყვის საძოვრებით უზრუნველყოფის ამოცანის სიმწვავე ხშირად იწვევს საომარ შეტაკებას ცალკეულ გვარებსა და ტომებს შორის, ეს გარემოება კი ხელს უწყობს გვარისა და ტომის მეთაურთა ხვედრითი წონის ზრდას.

აშკარად ჩანს, რომ ბელადები განსაკუთრებული პატივით იმარხებიან გვარის ჩვეულებრივ წევრებთან შედარებით. არქეოლოგებს ამ დროიდან ერთი მხრივ საქმე აქვთ გვარის უბრალო წევრების კოლექტიურ სამარხებთან, ხოლო მეორე მხრივ კი მოზრდილ ყორღანულ სამარხებთან, რომლებშიც მხოლოდ თითო მიცვალებულია დამარხული და ეს მიცვალებულები, ეტყობა, სწორედ გვარისა თუ ტომის ბელადები

ვერცხლის სასმისი. თრიალეთი. ძვ. წ.
II ათასწლეულის შუახანები.

თიხის მოხატული ჭურჭელი —
„ღერგი“. თრიალეთი. ძვ. წ.
II ათასწლეულის შუახანები.

ირიან. ტომის ბელადთა სამარხებს უნდა წარმოადგენდნენ, მაგალითად, სამგორის სამი დიდი ყორღანი, რომელთაგან ერთი ამ ცოტა ხნის წინ გაითხარა.

ჩატანებულის ნივთების რაოდენობითა თუ ხარისხით ბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე (ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევარი) ბელადთა სამარხები მაინცდამაინც არ გამოირჩევიან გვარის უბრალო წევრთა სამარხებისაგან. ეს იმას მოასწავებს, რომ ქონებრივად გვარის წევრები ჯერ კიდევ დიდად არ განსხვავდებოდნენ ერთიმეორისაგან.

ცოტა უფრო გვიან, ე. წ. შუა ბრინჯაოს ხანაში (ძვ. წ. II ათასწლეულის შუახანები), საქართველოს ზოგ კუთხეში საზოგადოების განვითარება უკვე შორს მიდის. გვარის უბრალო წევრებს ვაძოვყოფა ზედა ფენა, რომელიც ქონებრივად იწყებს მოძქლავრებას. იმდროინდელ ბელადებს ზოგან უკვე დიდი ფუფუნებით, საზეიმო ვითარებაში მარხავდნენ. მაგალითად, თრიალეთში (წალკის რაიონში) გათხარულ ერთ ისეთ ყორღანულ სამარხს 170 კვ. მეტრი ფართობი ეკირა. მაშინ წესად ჰქონიათ მიცვალებულის კრემაცია (დაწვა) და ბელადის ფერფლისა და მისი ნივთების ოთხთვალა ეტლით შესვენება სამარხში. მიცვალებულისათვის ჩაუტანებიათ ოქროსა და ვერცხლის ბევრი ნივთი. ზოგი მათგანი (მაგალითად, ვერცხლის სარწყული და სასმისი, ოქროს სასმისი და სხვები) იმდროინდელი ხელოვნების შესანიშნავ ნაწარმოებს წარმოადგენს. იქვე აღმოჩნდა ნამტკრევეები თიხის დიდრონი ჭურჭლების, რომ-
2. საქართველოს ისტორია

ლებშიც 3000 ლიტრი სასმელი ჩაეტოვდა. ფიქრობენ, რომ აქ დაკრძალული მიცვალებული ტომის ბელადი კი არა, არამედ უკვე ტომთა საკმაოდ დიდი კავშირის ბელადი შეიძლება ყოფილიყო.

ამ ბოლო დროს თრიალეთის მდიდრულ ყორღანებში ნაპოვნთა მსგავსი ნივთების შემცველი სამარხი აღმოჩნდა სომხეთშიც (თრიალეთის მეზობელ, კიროვაკანის რაიონში). შესაძლოა, მაშინ მთელ ამ ტერიტორიაზე ტომთა ერთი დიდი კავშირის ძალაუფლება ვრცელდებოდა და ეს კი დიდ არეზე ერთგვაროვანი კულტურის ჩამოყალიბებას შეუწყობდა ხელს.

იმ ხანაში თრიალეთის მოსახლეობა განვითარების მაღალ დონეზე მდგარა. კერძოდ, დიდად დაწინაურებული ყოფილა ხელოსნობა. აქაური კულტურა ადგილობრივ ნიადაგზეა განვითარებული, მაგრამ მას სამხრეთის მეზობელ კულტურულ ქვეყნებთან ურთიერთობის დალიც აზის.

ამიერკავკასიის სამხრეთითა და სამხრეთ-და-
მდგომარეობა საქარ-
თველოს მეზობელ ხელმწიფო: მითანის სამეფო და ხე-
ქვეყნებში თების სამეფო.

მითანის სამეფო ჩრდილო მესოპოტამიაში ჩამოყალიბდა. მის მოსახლეობას ხურიტებს ანუ სუბარელებს უწოდებენ. ერთხანს მითანი დიდად გაძლიერდა და ბევრი მეზობელი ქვეყანა დაიპყრო. ჩრდილოეთით მის ხელთ მოექცა ვანის ტბის რაიონი და, საფიქრებელია, რომ მისი გავლენა გავრცელდა კიდევ უფრო ჩრდილოეთითაც, არარატის მთისა და შავი ზღვის მიმართულებით. მაგრამ ძვ. წ. XVI საუკუნიდან მითანიმ დასუსტება იწყო, ხოლო XIII საუკუნეში ბოლო მოეღო მის დამოუკიდებლობას.

ხეთების სამეფო მცირე აზიაში შეიქმნა. მცირე აზიაში მეტად კრელი მოსახლეობა იყო: იქ სულ სხვადასხვა მოდგმის ტომები ცხოვრობდნენ. იმ დროს ხეთების სამეფოს სათავეში იდგნენ ნესიტი ტომები, რომლებიც ენით ახლოს იდგნენ ინდო-ევროპულ ხალხებთან.

ხეთების სამეფო განსაკუთრებით ძლიერი იყო ძვ. წ. XV — XIV საუკუნეებში. მაშინ იგი მთელ მცირე აზიას, ჩრდილო მესოპოტამიის ნაწილსა და ჩრდილო სირიას ფლობდა. მან ძვ. წ. XIII საუკუნის ბოლომდე იარსება.

მითანელებმა და ხეთებმა საკმაოდ მაღალი კულტურა შექმნეს. თრიალეთის შუა ბრინჯაოს ხანის კულტურას მოეპოვება ზოგი რამ საერთო როგორც ხეთურ, ისე მითანურ კულტურასთან. ეს გასაგებიცაა, რადგან სამხრეთ ამიერკავკასიაში მცხოვრებ ტომებს ცხოველი ურთიერთობა უნდა ჰქონოდათ ამ სახელმწიფოებთან. ეს ურთიერთობა ზოგ-

ჯერ მტრული იქნებოდა, ზოგჯერ კი მშვიდობიანი. იგი იწვევდა კულტურულ მონაპოვართა ურთიერთ გაზიარებას.

რაც შეეხება საქართველოს მეზობელი სომხეთისა და აზერბაიჯანის იმდროინდელ მოსახლეობას, განვითარების დონის მიხედვით იგი დაახლოებით იმავე დონეზე იდგა, როგორც საქართველოს მოსახლეობა. რა თქმა უნდა, იმხანად როგორც საქართველოს, ისევე სომხეთისა და აზერბაიჯანის ყველა კუთხის მოსახლეობა როდი იყო ისე დაწინაურებული, როგორც თრიალეთისა. ამ უკანასკნელს უკვე შედგმული ჰქონდა ფეხი იმ საფეხურზე, როდესაც პირველყოფილ-თემური წყობილების რღვევა იწყება, წარმოიშობა ტომთა გაერთიანებანი და ნელ-ნელა მზადდება პირობები უფრო განვითარებული საზოგადოების — კლასობრივი საზოგადოების წარმოსაქმნელად.

თავი II

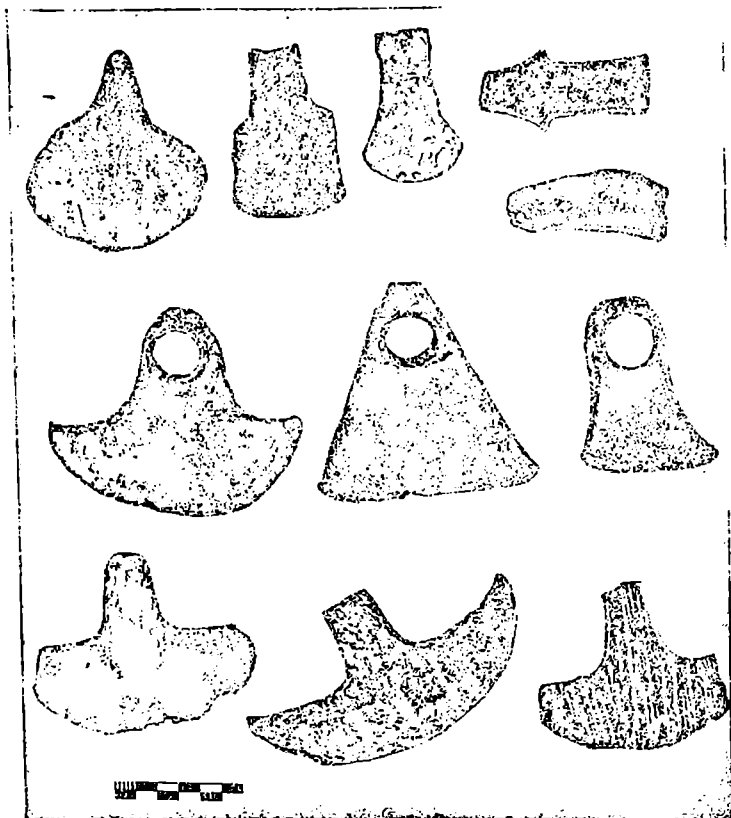
პირველყოფილ-თემური წყობილების ჩღვევა. დიდი ტომთა კავშირების ჩამოქაღიბება

§ 1. პირველყოფილ-თემური წყობილების ჩღვევა სამართველოს მოსახლეობაში

ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულსა და I ათასწლეულის ტასაწყისში, ე. ი. დაახლოებით ამ სამი ათასი წლის წინ, საქართველოს მოსახლეობა ეკონომიურად და კულტურულად საგრძნობლად დაწინაურდა. ბრინჯაოს მეტალურგია ამ დროს თავისი განვითარების უმაღლეს საფეხურს აღწევს. იმდროინდელი ბრინჯაოს სამუშაო და საომარი იარაღი და აგრეთვე საოჯახო ნივთები მრავალფეროვანია და მაღალი მხატვრული გემოვნებით არის გაკეთებული. ამასთანავე, მასალას უკვე თითქმის მთელ ამიერკავკასიაში მაღალხარისხოვანი კალიანი ბრინჯაო წარმოადგენს. ამ პერიოდს გვიანი ბრინჯაოს ხანას უწოდებენ.

მაშინ იწყებს გამოჩენას რკინის პირველი ნივთებიც, თუმცა რკინის ფართო საწარმოო გამოყენება, როგორც სამუშაო და საომარი იარაღის ძირითადი მასალისა, უფრო გვიან, ძვ. წ. IX—VII საუკუნეებში იწყება.

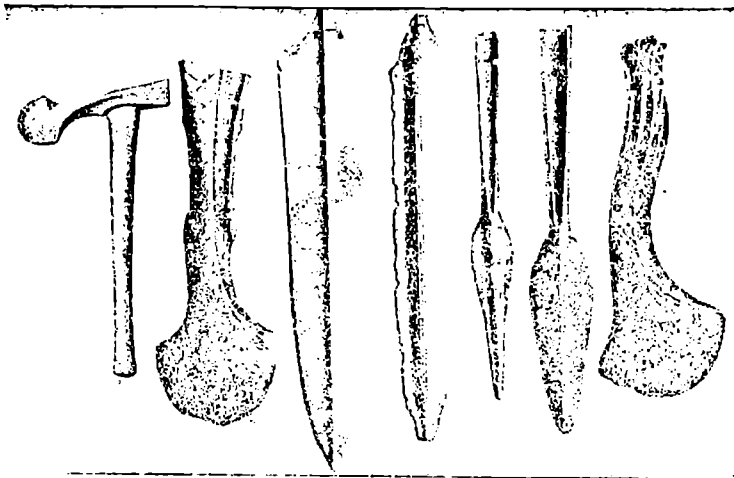
ბრინჯაოს მეტალურგიის ძირითად საწარმოო კერებს წარმოადგენდნენ: დასავლეთ საქართველოში ჭოროხის აუზი, რაჭა-ლეჩხუმი და აფხაზეთი, აღმოსავლეთ საქართველოში კი ქვემო ქართლი და კახეთი.

ბრინჯაოს სამეურნეო იარაღები (ციხისძირის განძი).

სატომთაშორისო ვაკრობის განვითარების შედეგად ამა თუ იმ მეტალურგიული კერიდან გამოსული ნაწარმი და მისი სპეციფიკური ფორმები ფართო ტერიტორიაზე ვრცელდება. ასე, მაგალითად, ბრინჯაოს თავისებური მოყვანილობის საბრძოლველი და სამეშაო იარაღი, ე. წ. „კოლხური ცული“ გავრცელებულია ძალიან დიდ ტერიტორიაზე — მთელ თანამედროვე დასავლეთ საქართველოში და მის გარეთაც — სამხრეთ-დასავლეთით.

ასეთი ცულები ნაპოვნია, მაგალითად, შავი ზღვის სანაპირო ზონაში ვიდრე ქალ. ორდუს ტერიტორიამდე (თურქეთში), ჩრდილო-აღმოსავლეთით კი მათი გავრცელების არე ჩრდილოეთ ოსეთსა და ყაბარდოსაც მოიცავს. ასევე მთელ დასავლეთ საქართველოში იყო გავრცელებული ბრინჯაოს თავისებური მოყვანილობის თოხი. დასავლეთ საქართველოსათვის დამახასიათებელი ნივთები ამ დროს იჩენს თავს აგრეთვე აღმოსავლეთ საქართველოს იმ ნაწილშიც, რომელიც დასავლეთ საქართველოს ესაზღვრება. აღმოსავლეთ საქართველოს დანარჩენ ნაწილში კი

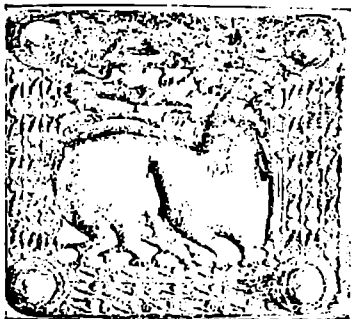
ბრინჯაოს ხანის დასავლურ-ქართული საომარი იარაღი (ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისი).

ამ დროს ფეხს იკიდებს აგრეთვე თავისებური კულტურა, რომელსაც დასავლურისაგან განსხვავებული სამუშაო თუ საომარი იარაღები ახასიათებს.

დიდი ტერიტორიის მომცველი ერთგვაროვანი კულტურის არეების წამოყალიბებას ხელს უწყობს ის, რომ ამ დროს იქმნება ტომთა დიდი ჯგუფირები, რომელთა შორის ურთიერთობა, კერძოდ, სააღებშიცემო ურთიერთობა, ძლიერ ცხოველდება და ამას კი კულტურულ მონაპოვართა ფართო ტერიტორიაზე გავრცელება მოსდევს შედეგად. ეს გარემოება აადვილებს ტომთა შემდგომ დაახლოებას და მათ შერწყმასა და ეროვნებათა წარმოშობას უშუალებს ნიადაგს. •

მხედრის ბრინჯაოს ქანდაკება (ძვ. წ. VI ს.). ლების სამაროვანი.

ბრინჯაოს სარტყელის ბალთა. ლების სამაროვანი.

ბარის მოსახლეობის დაწინაურება

რაკი სატომთაშორისო აღებ-მიცემა გაცხოველდა, უკვე აღარ იყო აუცილებელი, რომ მეტა-ლურგია უთუოდ მალნეულ საბადოთა მახლობლად, ე. ი. მთებში განვითარებულიყო. მეტა-ლურგია განვითარებას იწყებს ბარის რაიონებშიც, სადაც მესაქონლეობაც საგრძნობლად წინაურდება; მიწათმოქმედებაც ახალ, მაღალ საფეხურზე აღის სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკის განვითარებასა და სოფლის მეურნეობის ინტენსიური დარგების დაწინაურებასთან დაკავშირებით. ყოველივე ამის გამო, ამ დროს მთის მოწინავეობა თანდათან ქრება და დაწინაურებას ბარის მოსახლეობა იწყებს. იმდროინდელი შესანიშნავი ძეგლები ჩვენ უკვე ბარის რაიონებიდან, მდინარეთა ველებიდან გვაქვს. ერთ-ერთი ასეთი რაიონი იყო მცხეთის რაიონი, რომლის იმდროინდელი ვითარების შესახებ საკმაოდ დაწვრილებით შეგვიძლია მსჯელობა იქ გათხრილი სამთავროს სამაროვნის (ძველი სასაფლაოს) მასალების მიხედვით.

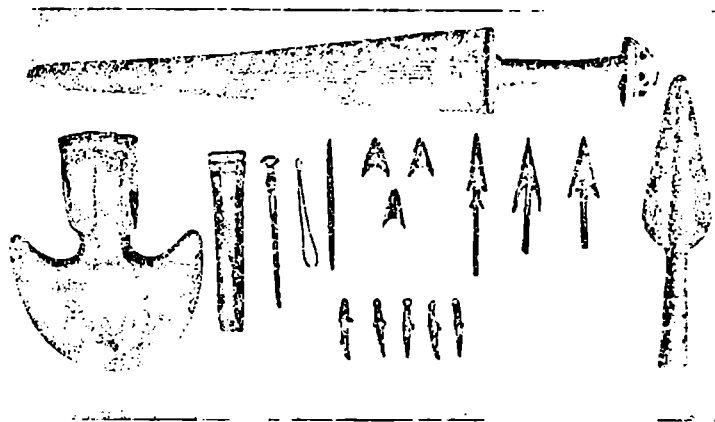
მესაქონლეობის, მიწათმოქმედებისა და ხელოსნობის განვითარება

საქართველოს მოსახლეობის დაწინაურება საგრძნობი ხდება მეურნეობის ყველა დარგში. მესაქონლეობაში ამ დროს წამყვანი უკვე მეცხვარეობაა, რომელიც უმთავრესად მომთაბარეობით წარმოებს, ე. ი. ცხვარს ზაფხულობით მაღალ მთებში ამოვებენ, ხოლო ზამთრობით — ბარში. ფართოდ ვრცელდება რძის დღვევა და კარაქ-ერბოს კეთება, რასაც მოწმობს თიხის სადღვებლების სიხშირე იმდროინდელ არქეოლო-

გიურ მონაპოვარში. საქართველოს მოსახლეობა ამ ეპოქაში იწყებს ცხენის მასიურად გამოყენებასაც.

განსაკუთრებით თვალსაჩინოა მიწათმოქმედების დაწინაურება. მიწას, უეჭველია, აფხვიერებდნენ პირველყოფილი მარტივი სახენელით, რომელშიც გამწევ ძალად გამოყენებული იყო ხარი. ამასთან ერთად კვლავ ფართოდ იყო გამოყენებული თოხიც. მკა ლითონის ნამგლით წარმოებდა, ლეწვისას კი უკვე იყენებდნენ კეერს, რომლის ნაშთებიც აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე არის ნაპოვნი (კერძოდ, მცხეთა-სამთავროში).

ამ პერიოდში ფართოდ ვითარდება აგრეთვე სოფლის მეურნეობის ისეთი ინტენსიური დარგები, როგორიცაა მებაღეობა და მევენახეობა-მელვინეობა.

ბრინჯაოს იარაღი და სამკაული (ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისისა).
სამთავროს სამაროვანი (მცხეთა).

იმ დროის კვალობაზე განვითარების მაღალ დონეს აღწევს ხელოსნობაც. კერამიკული (თიხის) ნაწარმი ახლა თითქმის მთლიანად სამეთუნეო ჩარხზე მზადდება, გამოირჩევა მრავალფეროვნებით და მაღალი გემოვნებითაა შესრულებული. ასევე ლითონის ნაწარმიც მათი გამკეთებლის დახელოვნება-ოსტატობას მოწმობს. იმდროინდელი ხელოვნების შესანიშნავ ნიმუშებს წარმოადგენს, მაგალითად, ბრინჯაოს ფართო ფურცლისაგან გამოჭრილი სარტყელები, რომლებზედაც გამოხატულია ნადირობისა და მითოლოგიური სცენები. რთვა-ქსოვის ხელობაც გან-

ნადირობის გამოსახულება ბრინჯაოს სარტყელზე. ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისი. თრიალეთი.

ვითარებული ჩანს. დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ, ამ დროს ფართოდ მისდევნენ სელის მოყვანასა და ქსოვას.

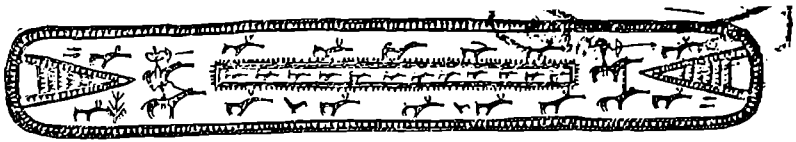
ხელოსნობის ესოდენ მაღალი განვითარება იმას მოასწავებს, რომ მოსახლეობაში უკვე წარმოქმნილა პროფესიონალური ხელოსნების ფენა; ხელოსნობა თანდათან გამოეყოფა მიწათმოქმედებას და ადამიანთა გარკვეული ჯგუფის მთავარ საქმიანობად იქცევა.

აღებ-მიცემის
გაცხოველება

შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების გაღრმავებამ სასაქონლო წარმოებისა და აღებ-მიცემის განვითარება გამოიწვია. იმ დროს აღებ-მიცემა ვითარდება არა მარტო საქართველოსა

და კავკასიაში მეტოვრებ ტომებს შორის, არამედ მათსა და შორეულ ქვეყნებს შორისაც. მაგალითად, შესაძლოა, მაშინდელი ბრინჯაოს მეტალურგია საკმაოდ ბევრს ხმარობდა უცხოეთიდან შემოტანილ კალას. ნაპოვნია კალის ზოდები, რომლებიც, ალბათ, ასეთი გზით მოხვედრილა საქართველოში. ერთი მეტალურგიული კერის ნაწარმის ფართო ტერიტორიაზე გავრცელებაც აღებ-მიცემის განვითარებას მოწმობს. საქართველოში აღმოჩენილი ზოგი უცხოური ნივთისა თუ სხვა ქვეყნებში აღმოჩენილი აქაური ნაწარმის მიხედვით ირკვევა, რომ საქართველოს და, საერთოდ, ამიერკავკასიის მოსახლეობას საკმაოდ ურთიერთობა უნდა ჰქონოდა ჩრდილო შავიზღვისპირეთთან, ეგეოსის სამყაროსთან, წინა აზიის მეზობელ ქვეყნებთან და, შეიძლება, აგრეთვე ფინიკიასა და ეგვიპტესთანაც კი. უცხოეთიდან შემოტანილ ნივთებს შორის დიდი ადგილი ეკავა სამკაულებს.

აღებ-მიცემის განვითარებას გვანიშნებს აგრეთვე იმ დროს გაჩენა გარკვეული წონის ბრინჯაოს რგოლებისა, რომლებიც ფულის როლს ასრულებდნენ და ჩვენში მონეტის წინამორბედებს წარმოადგენდნენ.

ცხენოსანთა ნადირობა. გამოსახულება ბრინჯაოს სარტყელზე, ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისი. სამთავრო (მცხეთა).

ქონებრივი და სოციალური უთანასწორობის გაღრმავება საქართველოს მოსახლეობაში

სამეურნეო ცხოვრების განვითარებამ და ალემიციემის გაცხოველებამ ხელი შეუწყო საქართველოს მოსახლეობაში ქონებრივი და სოციალური უთანასწორობის გაღრმავებას. ამას გვანიშნებს ის გარემოება, რომ მაშინდელი სამარხები უკვე აშკარად განირჩევა ერთიმეორისაგან სიმდიდრე-სიღარიბის მიხედვით — არის მდიდ-

რული და ღარიბული სამარხები.

საზოგადოების გამდიდრებულ ზედაფენას საშუალება ეძლევა ხშირი ომიანობის დროს ხელთგდებული ტყვეები მონებად აქციოს. საწარმოო ძალთა განვითარება ახლა უკვე იმ დონეზეა ასული, რომ შეიძლება მონას იმაზე მეტი გააკეთებინონ, რაც მისი არსებობის შენარჩუნებისთვისაა საკმარისი. იმდროინდელი არქეოლოგიური მასალა გვაძლევს გარკვეულ ნიშნებს იმისა, რომ ტყვე-მონების გამოყენებას ამიერკავკასიის მოსახლეობაში უკვე ადგილი ჰქონია.

ამრიგად, საზოგადოების განვითარება აშკარად მიემართებოდა დიდი რევოლუციური გარდატეხისაკენ: პირველყოფილ-თემური წყობილების რღვევისა და მის ნიადაგზე კლასობრივი საზოგადოების შექმნისაკენ. რა თქმა უნდა, განვითარების დონე ქვეყნის ყველა კუთხეში ერთნაირი არ ყოფილა. იმ დროს სამეურნეო თვალსაზრისითაც და საზოგადოებრივი განვითარების მხრივაც ბარის მოსახლეობა წინაურდობა.

§ 2. ხელოვნების განვითარება ბრინჯაოს მატალურბიის ხანაში. ცვლილება რელიგიურ წარმოდგენებში

ხელოვნების განვითარება

ხელოვნების უძველესი ნიმუშები, როგორც ამის შესახებ ზემოთ ვისაუბრეთ, ჩვენ უკვე ქვის ხანიდან გვაქვს. მომდევნო პერიოდში, განსაკუთრებით ბრინჯაოს ხანის აყვავების ეამს, ხელოვნება საქართველოს ტერიტორიაზე მცხოვრებ ტომებში საგრძნობ განვითარებას აღწევს.

ე. წ. შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანიდან საქართველოს ტერიტორიაზე ჩვენამდე მოაღწია იმდროინდელი ხელოვნების ბევრმა შესანიშნავ-

მა ქმნილებამ. ასეთებია, მაგალითად, თრიალეთში (წალკის რაიონი) შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანულ სამარხებში ნაპოვნი ოქროს პატარა სასმისი, ვერცხლის სასმისი და ვერცხლის სარწყული. ოქროს სასმისის ზედაპირი უხვადაა შემკული ოქროსივე მარცვლოვანი, წვრილგრებილოვანი სახეებითა და ფირუზისა და სარდიონის ცისფერი და წითელი თვლებით. ვერცხლის პატარა სარწყულის კედლები მთლიანად დაფარულია ქედური გამოსახულებით — აქ ხეებს შორის გამოსახულია სხვადასხვა პირუტყვი: ირმები, შვლები, ქურციკები, მელიები, თხები, ტახი და ხარი, რომელთაგანაც ზოგიერთს მკერდში ისარი შერჭობია. ვერცხლის სასმისზე კი გამოსახულია რთული სარიტუალო სცენა, რომლის მიხედვითაც ჩვენ შეგვიძლია წარმოდგენა შევიქმნათ ამ ადგილების იმდროინდელი მოსახლეობის ზოგი რელიგიური წარმოდგენის შესახებ. აქვე არქეოლოგებმა იპოვეს მაღალი მხატვრული გემოვნებით შესრულებული ლითონისა და რთული ფერადი სახეებით მოხატული თიხის ქურჭელი.

გვიანი ბრინჯაოს ხანაში საქართველოს მატერიალური კულტურა განსაკუთრებით თავისებურ იერს ატარებს. ყალიბდება ლითონის (საომარი, სამუშაო თუ საყოფაცხოვრებო) ნივთების მკვეთრად ჩამოყალიბებული სახეები, რომლებიც ფორმის მიხედვით დიდ სრულყოფას აღწევენ. ეს პერიოდი განსაკუთრებით ბრწყინვალე ხანაა საქართველოს მატერიალური კულტურის განვითარებაში. როგორც ლითონის, ისე თიხის ნაწარმი ხშირად შემკულია მეტად რთული და მაღალი მხატვრული გემოვნებით შესრულებული ორნამენტით. ზოგიერთ ასეთ ნივთზე (მაგალითად, ბრინჯაოს ცულებზე და სხვ.) ზღაპრული ცხოველებიცაა გამოსახული. საკუთრივ მხატვრულ ნაკეთობათაგან შეიძლება, პირველ ყოვლისა, დავასახელოთ სხვადასხვა გამოსახულებებით დამშვენებული სარტყელები და მათი აბზინდები. ბრინჯაოს თხელი ფურცლებისაგან გაკეთებულ ფართო სარტყელებზე, რომლებიც უმთავრესად აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზეა ნაპოვნი, გამოსახულია ძირითადად ნადირობის სცენები. ცხოველებს აქაც ხშირად ზღაპრული, არაბუნებრივი სახე აქვთ, ტანზეც ზოგ მათგანს მზე ან სხვა მნათობი ახატია, რაც იმაზე ლაპარაკობს, რომ ამ გამოსახულებებს შეიძლება ზოგჯერ რელიგიური ხასიათი ჰქონდათ. ასევე ხელოვნების შესანიშნავ ძეგლებს წარმოადგენენ ბრინჯაოსაგან ჩამოსხმული სარტყელის აბზინდები, რომლებზედაც აგრეთვე ცხოველები (ირემი, ცხენი, ძაღლი) არის გამოსახული.

ამავე ხანიდან ჩვენამდე მოაღწია ბრინჯაოსაგან გაკეთებულმა ცალკეულმა, საკმაოდ მაღალი ხელოვნებით შესრულებულმა ქანდაკებებმაც.

ამ დროის მონუმენტური ხელოვნების ნიმუშებს, სხვათა შორის,

წარმოადგენს ზოგიერთი ის ციკლოპური ციხე-ქალაქი, რომლის ნაშთებსაც ჩვენ ვხვდებით საქართველოს ცალკეულ, უმეტეს წილად სამხრეთის, რაიონებში.

რელიგიური წარმოდგენები. უძველესი სარწმუნოებრივი თქმულებანი

გარკვეული გარდატეხა მოხდა იმდროინდელი მოსახლეობის რელიგიურ წარმოდგენებშიც. თუ სულ ძველად რელიგიაში უმთავრესი ადგილი საგნების ან ცხოველების გაღმერთებას ეკავა, ახლა უკვე წამყვანი ადგილი დაიკავა ბუნების ძალების გაღმერთებამ. თავყვანისცემის საგანი

შეიქნენ, კერძოდ, მნათობებიც — მზე, მთვარე, ვარსკვლავები. დიდი ხვედრითი წონა უნდა მოეპოვებინა ნაყოფიერების იდეის გამომხატველ ღვთაებებს და ამასთან დაკავშირებულ რელიგიურ წეს-ჩვეულებებს.

ყველა ტომს თავისი საკუთარი მფარველი ღვთაება ჰყავდა. მაგრამ ყალიბდებოდა ერთგვაროვანი ნივთიერი კულტურის დიდი არეები და ამის შესაბამისად თანდათან, დიდ ტომთა კავშირების ფარგლებში და მათ მეზობლადაც, ხდებოდა რელიგიური წარმოდგენების შერწყმა. ყალიბდებოდა აგრეთვე ღვთაებათა საერთო პანთეონი. რა თქმა უნდა, რაც რამ საერთო იყო იმდროინდელ ტომთა სარწმუნოებაში, ყველაფერი როდი იყო ამ ტომთა დაახლოების შედეგი, არამედ ზოგი რამ მათი საერთო წარმოშობის შედეგი იყო, მათი საერთო წინაპარი ტომებისაგან მიღებულ მემკვიდრეობას წარმოადგენდა.

რთულდება სარწმუნოებრივი წეს-ჩვეულებებიც. ღმერთების პატივსაცემად, მათი გულის მოსაგებად, იმდროინდელი მოსახლეობა, ეტყობა, მრავალ სხვადასხვა რელიგიურ წესს ასრულებდა. თრიალეთში აღმოჩენილ შუა ბრინჯაოს ხანის ვერცხლის სასმისზე გამოსახულია ერთი ასეთი სარწმუნოებრივი ცერემონია: სასმისის ზედა ნაწილზე გამოსახულია ტახტზე მჯდომარე ადამიანისებრი არსება, რომელსაც ხელში სასმისი უჭირავს. მის უკან ხე ღვას, ხოლო წინ — სამსხვერპლო, რომლის აქეთ-იქით ორი მხეცია გამოსახული. ტახტზე მჯდომისაკენ მიემართება მისივე მსგავსი არსებების პროცესია; ამ უკანასკნელთაც ხელში სასმისები უჭირავთ. ყველა ისინი ერთნაირად არიან ჩაცმული, სახეზე თითქოს ნიღბები აქვთ აფარებული, ხოლო უკან ნადირის კუდეები ჰკიდიათ. სასმისის ქვედა ნაწილზე კი ირმების მსვლელობაა გამოხატული.

ამ ძველ დროს ქართველ ტომებს, რა თქმა უნდა, უკვე ჰქონდათ მრავალი სხვადასხვა მითიური და ეპიკური თქმულება, სადაც ისევე როგორც თითქმის ყველა სხვა ხალხის ამგვარ თქმულებებში, დიდი ადგილი ეკავა კეთილი გმირის ბოროტ ძალებთან ბრძოლის მოტივს. კერძოდ, უკვე ამ დროს ქართველ ტომებში გავრცელებული უნდა ყოფი-

ლიყო მრავალი სხვადასხვა თქმულება, რომელთა საფუძველზე ჩამოყალიბდა ცნობილი ძველი ქართული ეპოსი ამირანის შესახებ. საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ, უკვე ბრინჯაოს ხანის ზოგიერთ ნივთზე (მაგალითად, შუა ბრინჯაოს ხანის თრიალეთის ყორღანულ სამარხებში ნაპოვნი ვერცხლის სარწყული და ვერცხლის თასი, სამთავროში (მცხეთა) ნაპოვნი გვიანბრინჯაოს ხანის სარტყელი, სტეფანწმინდაში აღმოჩენილი გვიანბრინჯაოს ხანის მცირე ქანდაკებები) მოცემულ გამოსახულებებში მეცნიერები არჩევენ ამირანის ეპოსის ცალკეულ მოტივებს.

ამირანის ეპოსი მოგვითხრობს კეთილი გმირთაგმირის ამირანის ბრძოლას ბოროტ არსებებთან და ამირანის მიერ ამ არსებათა დამარცხებას. გმირთაგმირი ამირანი ნახევრად ღმერთია და ნახევრად ადამიანი. მისი მამა ადამიანია, ხოლო დედა კი ღვთაება — მონადირეობის ქალღმერთი დალი. ბოროტ სულებთან ამირანის ბრძოლის მოტივს გარდა, ეპოსში დიდი ადგილი უკავია ამირანის მიერ „ღრუბელთ-მეუფის“ — როგორც ჩანს, ცის, ჭექა-ქუხილის ღვთაების — ქალის, მზეთუნახავ ყამარის მოტაცების ამბავს. ყამარის მამა თავისი ღვთიური ლაშქრით დაედევნება ამირანს, მაგრამ მარცხდება ამირანთან ბრძოლაში. ამირანი ამ გამარჯვებას თვით ყამარის დახმარებით აღწევს. თქმულება იმ სახით, როგორც ჩვენამდეა მოღწეული, თავდება ღმერთის მიერ ამირანის კლდეზე მიჯაკვის ამბით. ღმერთმა ამირანი ასე იმიტომ დასაჯა, რომ თავისი ძალითა და გამარჯვებით გაამაყებულმა ამირანმა ღმერთთან შებრძოლება კი მოინდომა.

ამირანის ეპოსმა დროთა განმავლობაში მრავალჯგონის სახეცვლა განიცადა. მასში ბევრი სხვადასხვა დროის ფენაა, მაგრამ, როგორც ვთქვით, თქმულებანი, რომლებიც ამ ეპოსის ჩამოყალიბებას დაედო საფუძვლად, უეჭველია, უკვე ძალიან ძველ დროს, უკვე ბრინჯაოს კულტურის ხანაში უნდა ყოფილიყო გავრცელებული ქართველ ტომებში.

§ 8. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტომთა უძველესი ბაქთრიანებები ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულსა და I ათასწლეულის I ნახევარში. დიაოხი და კოლხა

ქართველი ტომები და მათი მეზობლები უკვე ამ რამდენიმე ათასი წლის წინათ ქართველ ტომებს, ენობრივი თვალსაზრისით, უკვე ჰქონდათ საკუთარი სახე.

მეგრულ-ქანური ტომები გავრცელებული იყვნენ შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთი და აღმოსავლეთი სანაპიროს

რაიონში. ქართველი მათ მეზობლად, აღმოსავლეთით ცხოვრობდნენ. ფართო ტერიტორია უნდა სჭეროდათ ძველად სვანებსაც, როგორც დასავლეთ საქართველოს მთიანეთში, ისე, ნაწილობრივ, აგრეთვე ბარშიც.

საქართველოს ტერიტორიაზე ძველად უცხოვრიათ სხვა მოდგმის ტომებსაც. მათ შორის უნდა ყოფილიყვნენ, კერძოდ, დღევანდელ ჩრდილო-კავკასიელ ხალხებთან ახლო მდგომი ცალკეული ტომებიც. ამ მოდგმის ტომები იმ დროს ფართოდ იყვნენ გავრცელებულნი უმთავრესად საქართველოს მეზობლად — ჩრდილოეთ კავკასიაში და აგრეთვე თანამედროვე აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე.

სამხრეთიდან ქართველ ტომებს ემეზობლებოდნენ ურარტული, ხურიტული და ხეთური ტომები. ქართველ ტომთა უძველესი მეზობლები იყვნენ სომეხი ტომებიც. იმ დროს ისინი ცხოვრობდნენ მცირე აზიის აღმოსავლეთ პერიფერიაზე, უმთავრესად იმ დროის ხაიასასა და სოხმის ქვეყნის მიწა-წყალზე. ცალკეული ქართველი ტომები ამ ადგილების, კერძოდ, სოხმი-ქვეყნის, მეზობლად ცხოვრობდნენ, რის გამოც სოხმი ქვეყნის სახელი („სომ/ხი“ ფორმით) მათთვის და შემდეგ საერთოდ ქართველებისათვის სომეხების აღმნიშვნელ სახელად იქცა. ხაიასა-სოხმის ქვეყანაში მცხოვრები სომეხი ტომები მაშინ ემეზობლებოდნენ როგორც აღმოსავლურ-ქართულ, ისე დასავლურ-ქართულ ტომებს.

**ქართველ ტომთა
მცირეაზიური გა-
ერთიანებები**

მას შემდეგ რაც ძვ. წ. XIII საუკუნეში მითანისა და ხეთების სახელმწიფოები დაემხო, ამიერკავკასიის სამხრეთით — ვანის ტბის აუზში, ჩრდილო მესოპოტამიასა და მცირე აზიაში, რამდენიმე საუკუნის მანძილზე დიდი სახელმწიფო

აღარ არსებულა. აქ ჩვენ იმ დროს მრავალ მცირე პოლიტიკურ ერთეულს ვხედავთ. ზოგიერთ ამ რაიონში, ამასთანავე, მოსახლეობაც საგრძნობლად შეიცვალა. მცირე აზიაში, მაგალითად, დასავლეთიდან და ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან მრავალი სხვადასხვა ტომი შეიჭრა, რომელთაც მათ მიერ ხეთების სახელმწიფოს განადგურების შემდეგ მცირე აზიის ბევრი მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავეს. ამათ შორის უნდა ყოფილიყვნენ, კერძოდ, მუსქებისა და ტაბალების ქართველი ტომები (მერმინდელი მესხებისა და ტიბარელების ერთი ნაწილი), რომლებიც მცირე აზიის აღმოსავლეთ ნაწილში დამკვიდრდნენ უცხო ტომთა გარემოცვაში. აქ მათ ხეთური კულტურის ძლიერი გავლენა განიცადეს. სწრაფად წავიდა აქ აგრეთვე მათი საზოგადოებრივი განვითარების პროცესი. ამას დიდად შეუწყო ხელი აქ რკინის მეტალურგიის განვითარებამ (ძვ. წ. IX საუკუნიდან სწორედ ეს ადგილები გახდა მახლობელ აღმოსავლეთში რკინის მოპოვება-წარმოების უმთავრესი კერა), აგრეთვე საზოგადოებრივი და კულტურული განვითარების მაღალ სა-

ფეხურზე მდგომი ამ ადგილების უძველესი მოსახლეობის გარემოცვაში მოქცევამ. მუშეები და ტაბალები ძველ სამყაროში სახელგანთქმული შეიქნენ ლითონების დამუშავებაში, ისინი ლითონის ნაწარმით ვაჭრობას შორეულ ქვეყნებთანაც აწარმოებდნენ. ყოველივე ამან დააჩქარა ამ ტომებში საზოგადოებრივი განვითარების პროცესი. თუ ძვ. წ. XII — IX სს.-ში ეს ტომები პირველყოფილ-თემური წყობილების საფეხურზე იმყოფებოდნენ, ძვ. წ. VIII საუკუნისათვის უკვე ჩამოყალიბდა მუშეებისა და ტაბალების სამეფოები, რომელნიც უცხო ტომების შემოსევის შედეგად ძვ. წ. VII საუკუნეში განადგურდნენ.

ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულს ისტორიული საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში ტომთა დიდი კავშირები ჩამოყალიბდა. ერთ-ერთი ამთგანი იყო დ ი ა ო ხ ი, რომლის სახელიც შემდეგში საქართველოს ერთ-ერთ ოლქს — ტაოს შემორჩა (-ხი „დიაო-ხი“-ში ტომთა სახელების მაწარმოებელი დაბოლოებაა). სამხრეთით დიაოხის ტომთა კავშირის ტერიტორია დღევანდელ ქალაქ არზრუმის რაიონამდე უწევდა.

დიაოხი ძლიერი გაერთიანება იყო. როდესაც ძვ. წ. 1112 წ. ასურეთის მეფემ ტიგლათფილესერ I-მა ჩრდილოეთისაკენ გამოილაშქრა, დიაოხის ბელადი სიენი სათავეში ჩაუდგა ჩრდილოელ ტომთა ბრძოლას ასურეთის წინააღმდეგ. მისი მეთაურობით 23 დიდი ტომისა თუ ტომთა კავშირის გაერთიანებული ლაშქარი შეებრძოლა ასურეთის ლაშქარს, მაგრამ დამარცხდა სასტიკ ბრძოლაში. დამარცხებული ბელადები, და მათ შორის სიენიც, ასურელებმა მორჩილებაზე დააფიცეს. მაგრამ მალე ასურეთი დასუსტდა და ჩრდილოეთის ტომებმა გაითავისუფლეს თავი მისი მორჩილებისაგან. დიაოხი ამის შემდეგაც რამდენიმე საუკუნის მანძილზე რჩებოდა ძლიერ გაერთიანებად. უეჭველია, რომ მისი გავლენის არეში მოქცეული იქნებოდა აწინდელი საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეებში მცხოვრები მრავალი ტომი.

დიაოხის გაბატონებულ ტომებში პირველყოფილ-თემური წყობილების რღვევის პროცესი შორს იყო წასული. ხალხის მასას თანდათან ეთიშებოდა სატომო არისტოკრატის ძლიერი ფენა, რომლის ხელთ დიდი სიმდიდრე იყრიდა თავს. საზოგადოებრივი და კულტურული განვითარების თვალსაზრისით ეს რაიონი ამ დროის საქართველოში ერთი ყველაზე უფრო დაწინაურებულ კუთხეთაგანი უნდა ყოფილიყო. ამას ხელს უწყობდა ისიც, რომ ამ მეტად განვითარებული იყო ლითონების (სპილენძის, ბრინჯაოს, ოქრო-ვერცხლის) დამუშავება.

დიაოხის ძლიერებას ლახვარი ჩაეცა ძვ. წ. IX საუკუნეში, როდესაც მეზობლად, ვანის ტბის ირგვლივ მდებარე მიწა-წყალზე, ძლიერი

ურარტუს სამეფო ჩამოყალიბდა. ურარტუს მეფეები ცდილობდნენ, რადაც არ უნდა დაჯდომოდნენ, ხელში ჩაეგდოთ ეს მდინეულითა და ლითონით მდიდარი ქვეყანა. აქ, შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში, მცხოვრები ტომები ძველიდანვე განთქმული იყვნენ ლითონების დამუშავების ოსტატობით. ამ დროს აქ ფართოდ იწყებს განვითარებას რკინის მეტალურგია. ძველი ბერძნები ამ ადგილებში მცხოვრებ ზოგიერთ ტომს „რკინის გამომგონებლებად“ თვლიდნენ.

IX საუკუნეში და VIII საუკუნის პირველ ნახევარში დიაოხი ჯერ კიდევ ძლიერი პოლიტიკური ერთეული იყო. ამ დროს მის გარშემო იკრიბებოდნენ სამხრეთ ამიერკავკასიის ტომები, რათა შეერთებული ძალით წინ აღდგომოდნენ ურარტელებს.

ურარტუს მეფეებმა მენუამ და არგიშთი I-მა მრავალჯის ილაშქრეს დიაოხის „ძლევამოსილი ქვეყნის“ წინააღმდეგ, როგორც თავიანთ წარწერებში უწოდებენ მას. რამდენჯერმე დაამარცხეს მისი მეფე უტუფურშინი, რომლისაგან ერთდროული ხარკის სახით დიდძალი პირუტყვი (ცხენი, ხარი, ძროხა, ცხვარი) და აგრეთვე რამდენიმე ათეული კილოგრამი ოქრო-ვერცხლი და რამდენიმე ტონა სპილენძი მიიღეს; ყოველწლიური ხარკის სახით კი დიაოხის უნდა ეხადა 5 ტონაზე მეტი სპილენძი, აგრეთვე ოქრო, პირუტყვი და სხვ. ურარტელებმა შესძლეს დიაოხისათვის მისი სამხრეთი რაიონები მოეწყვიტათ და თავიანთ სამეფოს შეუერთეს ისინი.

ძვ. წ. VIII საუკუნის შუახანებში დიაოხის ეს დიდი გაერთიანება განადგურებულ იქნა ერთის მხრით ურარტუსა და, მეორეს მხრით, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტომთა მეორე დიდი გაერთიანების — კოლხას დარტყმებით.

კოლხა

„კოლხას“ შესახებ ცნობებს ჩვენ VIII საუკუნის ურარტული წარწერები გვაწვდიან. ასე ეძახდნენ ურარტელები კოლხური ტომების დიდ გაერთიანებას. ეს უკანასკნელი ჯერ კიდევ ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულს უნდა ჩამოყალიბებულიყო. მალე იგი ძლიერ ძალად გადაიქცა. თავისი გავლენა მან ფართო ტერიტორიაზე განავრცო სამხრეთ-აღმოსავლეთ და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში. ამან, სხვათა შორის, დიდად შეუწყო ხელი აქ მცხოვრები ტომების დაახლოებას, მათ კულტურულ მონაპოვართა ურთიერთგაზიარებას და აქ გვიანბრინჯაოს ხანის ერთგვაროვანი მატერიალური კულტურის დიდი არეს შექმნა გამოიწვია, რომლის შესახებაც ჩვენ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი.

ბერძნები ამ ადგილებს პირველად სწორედ II — I ათასწლეულის მიჯნაზე, აქ კოლხური ტომების ამ დიდი გაერთიანების ძლიერების ხანაში გაცნენ. ამიტომ მოხდა, რომ მათ ამ დროს აქ არსებული ყველაზე

ძლიერი პოლიტიკური ერთეულის სახელი გაავრცელეს. სამხრეთ-აღმოსავლეთ და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ვრცელ ტერიტორიაზე. ასე შეიქმნა ამ დიდი ტერიტორიის კრებითი სახელწოდება „კოლხიდა“ („კოლხეთი“).

ძველი ბერძნული ეპოსის ერთ-ერთ შესანიშნავ ქმნილებაში — თქმულებაში არგონავტების შესახებ — აირეკლა ამ კოლხური გაერთიანების დიდება და ბრწყინვალება. ამ თქმულების შექმნას ბერძნულ სამყაროში მეტად ადრე, ჯერ კიდევ ძვ. წ. II ათასწლეულში ჩაეყარა საფუძველი. მაგრამ შემდეგ მას არა ერთი ახალი ფენა, არა ერთი ახალი ნაკადი შეერწყა.

თქმულება მოგვითხრობს, რომ კოლხეთში ერთ დროს მეფობდა ძლიერი მეფე აეტი. იგი, სხვა ბევრ სიმდიდრესთან ერთად, ფლობდა ოქროს საწმისს — ზღაპრული ოქროსმატყლიანი ცხვრის ტყავს. ამ საწმისის მოსაპოვებლად კოლხეთს გაემართა ორმოცდაათიოდე ბერძენი გმირი იასონის მეთაურობით. თქმულება მათ არგონავტებს უწოდებს, რადგან მათ იმზავრეს ხომალდით, რომელსაც სახელად „არგო“ ერქვა. კოლხეთის მეფე აეტმა არგონავტები თავის ბრწყინვალე სასახლეში მიიღო. იასონმა ამცნო მეფეს თავიანთი მოსვლის მიზანი და ოქროს საწმისის სანაცვლოდ მეზობლებთან ბრძოლაში დახმარება შესთავაზა.

აეტმა იასონს უპასუხა: „ოქროს საწმისს მოგცემ, ოღონდ მანამდე სამი რამ უნდა გააკეთო: სპილენძისჩლიქიანსა და ცეცხლისმფრქვეველ ხარებს მიწა მოახენეინო, ურჩხულე მოჰკლა და მისი კბილები დათესო; და, ბოლოს, იმ ნათესიდან რომ დევგმირები ამოვლენ, ისინი დახოცო“.

იასონი ვერც ერთ პირობას ვერ შეასრულებდა, აეტის ასულს, მზეთუნახავ მედეას რომ არ აღმოეჩინა მისთვის დახმარება. მედეამ ეს იასონისადმი ტრფობის გამო ჩაიდინა. მისი დახმარებით იასონმა აეტის ყველა დავალება შეასრულა. მიუხედავად ამისა, აეტი მაინც არ აპირებდა მისთვის ოქროს საწმისის მიცემას. მაშინ იასონმა და მისმა თანამგზავრებმა გაიტაცეს ოქროს საწმისი — ისევ და ისევ მედეას შემწეობით, რომელმაც მოაჯადოვა და მიაძინა საწმისის მცველი ურჩხული. არგონავტებმა მედეაც თან წაიყვანეს და საბერძნეთისაკენ გაემართნენ. გზაში მათ წამოეწივნენ აეტის მიერ დადევნებული მეომრები, მედეას ძმის აფსირტეს მეთაურობით, მაგრამ არგონავტებმა დაამარცხეს მღევრები და თვით აფსირტეც მოკლეს.

საყოველთაოდ აღიარებულია, რომ ზღაპრულ ამბებთან ერთად ამ თქმულებაში ისტორიული სინამდვილეც არის ასახული. კერძოდ, საინტერესოა, რომ თქმულებაში საუბარია კოლხეთში დიდი ძლიერი სამეფოს, ბრწყინვალე სამეფო კარის, მონებისა და სხვ. არსებობის შესახებ. არგონავტების თქმულებაში კოლხეთის სამეფოს აღწერისას ნა-

წილობრივ ალბათ აირეკლა რეალურად არსებული დიდი კოლხური გაერთიანების დიდება და ბრწყინვალეობა.

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტომთა ეს ორი დიდი გაერთიანება — დიაოხი და კოლხა საუკუნეთა მანძილზე ალბათ ხშირად უპირისპირდებოდა ერთმანეთს. ხშირი იქნებოდა მათ შორის საომარი შეტაკებებიც.

ძვ. წ. IX — VIII საუკუნეებში ამ ორი დიდი ერთეულის — დიაოხისა და კოლხას მეტოქეობის ასპარეზზე გამარჯვების სასწორი სულ უფრო და უფრო კოლხას მხარეზე იხრებოდა. როდესაც დიაოხის მეზობლად ახალი საშიში მტერი — ურარტუ გაჩნდა, კოლხამ არაფერი გააკეთა თავისი მეზობლის დასაცავად. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ ურარტუსთან ბრძოლაში დიაოხის დასახმარებლად სამხრეთ ამიერკავკასიის ბევრი დიდი გაერთიანება ამხედრდა (ლუშა, ქათარზა, ერიახი, გულუთახი, უიტერუხი, იგანიეხი და სხვ.), მაგრამ მათ შორის ჩვენ ვერ ვხედავთ კოლხეთის (როგორც ურარტულები ეძახდნენ მას, „კოლხას“) მმართველებს. ეს უკანასკნელნი, პირიქით, ალბათ ხელსაყრელ მომენტს ელოდნენ, რომ დაუსტებელი დიაოხისათვის ლახვარი ჩაეცათ. ასეთი ხელსაყრელი ვითარებაც მალე შეიქმნა.

ძვ. წ. VIII ს. შუახანებში ურარტუსთან გამუდმებული ბრძოლით დაუსტებულმა დიაოხიმ ვეღარ გაუძლო ძლიერი კოლხას შემოტევას და განადგურებულ იქნა ამ უკანასკნელის მიერ. დიაოხის ჩრდილოეთი რაიონები კოლხას გავლენის არეში მოექცა. სამხრეთით შეტევისას კოლხა, რა თქმა უნდა, ურარტუს უნდა შეტაკებოდა და შეეტაკა კიდევაც. ურარტუს მეფე სარდური მეორემ, რომელიც VIII საუკუნის მეორე ნახევარში მეფობდა, დიდი ბრძოლები გადაიხადა კოლხასთან. მან რამდენიმეჯერ გაილაშქრა კოლხას წინააღმდეგ. მაგრამ, ეტყობა, ამ ქვეყნის შუაგულში ვერ შეაღწია — ერთი ლაშქრობისას კოლხას მიერ დამორჩილებული ერთ-ერთი ტომი დაარბია და აპყარა, მეორე ლაშქრობისას კი დაიპყრო ქალაქი ილდამუშა, სადაც კოლხას მეფის მოხელე — გარნიზონის უფროსი იჯდა.

კოლხასა და დიაოხის მტკიცე, საუკუნეთა მანძილზე არსებული გაერთიანებები, მათი არსებობის გვიანდელ საფეხურზე მაინც (IX—VIII ს.), უეჭველია, რომ ტომთა ჩვეულებრივ კავშირებს როდი წარმოადგენდნენ, არამედ უკვე,

სახელმწიფოები თუ არა, სახელმწიფოდ ქვეყნის მიჯნაზე მდგარი წარმონაქმები უნდა ყოფილიყვნენ. ამ გაერთიანებათა სათავეში მდგომ ტომებში, უეჭველია, უკვე შორს იყო წასული კლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბების პროცესი. მათი ხელისუფლები — „მეფეები“ დიდ

სიმდიდრეს ფლობდნენ, მათ შეეძლოთ, მაგალითად, საკიროებისამებრ ათეული კილოგრამობით ეძღვნათ ხოლმე ოქრო-ვერცხლი; მათ ჰყოლიათ მოხელეები — სარდლები, რომლებიც მეთაურობდნენ მსხვილ ცენტრებში — ძლიერ გამაგრებულ „სამეფო ქალაქებში“ ჩაყენებულ სამეფო ლაშქარს — გარნიზონებს და ა. შ. ძლიერი არისტოკრატიული ზედაფენის არსებობა გულისხმობს აქვე ექსპლოატირებული ხალხის ფენის არსებობასაც. ამ ფენებს შეადგენდნენ მონები და, მათთან ერთად, თავისუფალი მეთემეები.

ამასთანავე, დიაოხისა და კოლხას ხელისუფალნი ალბათ ხარკს ახდევინებდნენ ბევრ მეზობელ ტომს, რომლებიც მათ ექვემდებარებოდნენ. დიაოხისა და კოლხას შემადგენლობაში მართლაც მოქცეული იყო ბევრი ისეთი რაიონი, სადაც მოსახლეობა ჯერ კიდევ პირველყოფილ-თემური წყობილების პირობებში ცხოვრობდა. აქ იყვნენ ტომები თავთავისი ბელადებითურთ, მოსახლეობა პატარ-პატარა სოფლებად ცხოვრობდა. ყოველი 5 — 6 ასეთი სოფელი მდებარეობდა მცირედ გამაგრებული დასახლებული პუნქტის — ციხე-სიმაგრის გარშემო. ასეთ ციხე-სიმაგრეს ირგვლივ ერთყა მშრალად ნაწყობი დიდრონი ლოდებით ნაგები გალავანი, რომლის შიგნით ზოგჯერ „შიდაციხეც“ (ციტადელი) იყო ხოლმე აღმართული. ასეთ სიმაგრეს „ციკლოპურ ციხე-ქალაქს“ ანდა ქართულად „გმირთნაკვეთს“ ეძახიან. ზოგან კიდევ (განსაკუთრებით დაბლობ ადგილებში) გამართული იყო ხე-ტყის მასალითა და მიწაყრილით შემოზღუდული გამაგრებული პუნქტები. ამგვარი მცირედ გამაგრებული პუნქტები გამოდგებოდნენ მისი და მის გარშემო მდებარე სოფლების მოსახლეობისა და პირუტყვის თავშესაფრად მცირერიცხოვანი და სუსტად შეიარაღებული მტრის თავდასხმისას. დიდ სახელმწიფოთა ლაშქარს ისინი ვერ წინააღუდგებოდნენ. მაგალითად, ურარტუს მეფე სარდური II ერთ თავის წარწერაში მოგვითხრობს, რომ ჩილდირის ტბის მიდამოებში მან ერთი დღის განმავლობაში 35 ასეთი „ციხე-სიმაგრე“ და მათ გარშემო მიმოფანტული 200 სოფელი დაიპყრო. ის, რომ აქ დასახლების ასეთი ტიპი იყო გავრცელებული, იმას ნიშნავს, რომ ჯერ კიდევ გვაროვნული წყობილებისათვის დამახასიათებელი დაქუცმაცებულობა სუფევდა და მცირე გვაროვნულ თუ ტომობრივ გაერთიანებებს სისტემატური ომები ჰქონდათ ურთიერთ შორას.

ძვ. წ. VIII საუკუნის შუახანებში, როგორც სკვითებისა და კიმერიელების შემოსევა და მისი შედეგები ვთქვი, ინტენსიური ბრძოლა გაჩაღდა ურარტუსა და კოლხას სამეფოთა შორის. ამის შემდეგ კი მათ შორის შეტაკებათა შესახებ ჩვენ არაფერი ვიცით. შეიძლება, ასეთ შეტაკებას ამიერიდან აღარც ჰქონდა ადგილი, რადგანაც ორივე მოწინააღმდეგე

(ურარტუსა და კოლხეთს) მალე ბევრად უფრო საშიში მტერი გაუჩნდა. ძვ. წ. VIII საუკუნის 20-იან წლებიდან დაიწყო კავკასიონის იქითა მხრიდან სამხრეთში ხალხთა დიდი მასების — სკვითებისა და კიმერიელების შემოსევები. მათ, კერძოდ კიმერიელებმა, სასტიკი დარტყმა აგემეს როგორც ურარტუს, ისე კოლხეთს. განსაკუთრებით დიდი როლი ითამაშა კიმერიელთა შემოსევამ კოლხას (კოლხეთის) ცხოვრებაში.

კიმერიელები ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის უძველეს მოსახლეობას წარმოადგენდნენ. ძვ. წ. VIII საუკუნეში აქაურობას შუა აზიიდან შეესიენ ჩრდილო-ირანულ ენებზე მოლაპარაკე სკვითი ტომები. ისინი დიდ ტერიტორიაზე გავრცელდნენ მდ. დუნაისა და მდ. დონს შორის.

სახელები „კიმერიელები“, „სკვითები“ ძველ დროს უფრო ხშირად კრებითი სახელწოდებების სახით იხმარებოდა, რომლებითაც აერთიანებდნენ სხვადასხვა მოდგმის ტომებს. მათ შორის ძირითად ბირთვის ჩრდილო-ირანული ტომები წარმოადგენდნენ, თუმცა ხშირად იგულისხმებოდნენ აგრეთვე ქართველთა მონათესავე ჩრდილო-კავკასიელი ტომებიც (დღევანდელი აფხაზურ-ადიღეური და დაღისტნური ტომების წინაპარი ტომები).

ძვ. წ. VIII საუკუნის 20-იან წლებში, როგორც ვთქვით, ჩრდილოეთიდან, აზოვისა და შავი ზღვის სანაპიროების გზით, ამიერკავკასიასა და მახლობელ აღმოსავლეთს შემოესიენ კიმერიელი ტომები, რამდენიმე ათეული წლის შემდეგ კი, VII საუკუნის პირველ ნახევარში, უკვე აღმოსავლეთის გზით — კასპიის ზღვის დასავლეთი სანაპიროებით; აქვე მოხდა სკვითების შემოსევა.

კიმერიელები და სკვითები თავზარსა სცემდნენ იმ დროის დიდ სახელმწიფოებს — ასურეთს, ურარტუს და სხვ. ხშირად მათ ალბათ ამიერკავკასიისა და სხვა მეზობელი ადგილების ტომებიც ემხრობოდნენ სამხრეთის სახელმწიფოებთან ბრძოლაში. საინტერესოა, რომ ქართულ ენაში კიმერიელთა სახელი („გიმირი“ — გმირი), ხოლო სომხურში კი სკვითების სახელი („საკა“ — სკა „გოლიათს“ ნიშნავს) განმადიდებელი შინაარსის საზოგადო სახელებად გადაიქცა.

სკვითებისა და კიმერიელების ნაწილი ამიერკავკასიის ტერიტორიაზეც დაჰკვიდრდა. ისინი დასახლდნენ, კერძოდ, საქართველოს იმ კუთხეში, რომელიც ქვემო ქართლის სახელითაა ცნობილი და აზერბაიჯანისა და სომხეთის მოსაზღვრე ოლქებში. აქ ისინი ერთხანს (VIII საუკუნის ბოლოსა და VII საუკუნის პირველ ნახევარში) ყველაზე ძლიერ ძალას წარმოადგენდნენ, რის გამოც ზოგიერთ ამ ოლქს მათი სახელიც კი დაუმკვიდრდა.

სკვითებმა და კიმერიელებმა დიდი როლი ითამაშეს მახლობელ აღმოსავლეთსა და ამიერკავკასიაში პოლიტიკური ვითარების შეცვლა-

ში. მათ ხელი შეუწყეს ზოგიერთი გაერთიანების გაძლიერებას. ხოლო ზოგიერთის დაკნინება-დასუსტებას.

პირველი ძლიერი დარტყმა კიმერიელებისაგან კოლხეთის დიდ გაერთიანებას უნდა განეცადა. იგი კიმერიელთა მოძრაობის გზაზე მდებარეობდა. მხოლოდ ამ ერთეულის განადგურების შემდეგ შეეძლოთ კიმერიელებს ურარტუსა და მცირე აზიაში შეჭრილიყვნენ და იქ თარეში დაეწყათ. მართლაც, ისინი, ჩანს, კოლხეთის ამ გაერთიანების წინააღმდეგობის დაძლევის შემდეგ, მცირე აზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში დამკვიდრდნენ და აქედან დაიწყეს თავდასხმები, ერთის მხრით, ურარტუზე და, მეორეს მხრით, მცირე აზიის მოსახლეობაზე.

ურარტუს მმართველებმა, ისევე როგორც იმ დროის ბევრი სხვა ერთეულის მმართველებმა, მალე შემოსეულ ტომებთან ბრძოლის ნაცვლად მათთან კავშირისა და მათი რაზმების გამოყენების გზა ირჩიეს. კერძოდ, ძვ. წ. 676 წელს ურარტუს მეფე რუსა II-მ კიმერიელებთან ერთად გაილაშქრა იმ დროის მცირე აზიის უძლიერესი სახელმწიფოს — მუშქების სამეფოს წინააღმდეგ. ამ ლაშქრობის შედეგად დაემხო მუშქების სამეფო. ძველი მწერლები მოგვითხრობენ, რომ დამარცხებულმა მუშქების მეფე მითამ ხარის სისხლი დალია და ასე მოიკლა თავი.

ამავე ლაშქრობის დროს (ძვ. წ. 676 წელს) ურარტელებმა კიმერიელებთან ერთად ქართველი ტომების კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი გაერთიანება დალაშქრეს — ეს იყო ხალიტუ, როგორც მას ურარტული წარწერები ეძახიან. ხალიტუ მუშქების სამეფოს ჩრდილოეთით, შავი ზღვის სანაპიროთა მახლობლად მცხოვრები დასავლურ-ქართული წარმოშობის ტომების — ხალდების დიდი გაერთიანება იყო.

მაგრამ მალე ჩრდილოეთიდან შემოსეული სკვითები და კიმერიელები დასუსტდნენ. VII საუკუნის შუახანებიდან ისინი ჩვეულებრივ დამოუკიდებელ ძალად აღარ ჩანან, არამედ თავს იჩენენ როგორც სხვადასხვა სახელმწიფოთა მმართველების მოკავშირეები თუ დაქირავებული რაზმები. მახლობელი აღმოსავლეთისა და ამიერკავკასიის ვრცელ ტერიტორიაზე მცირერიცხოვან ჯგუფებად მიმოფანტული სკვითები და კიმერიელები თანდათან ადგილობრივი პოლიტიკური ერთეულების გავლენის არეში მოექცნენ და ადგილობრივ მოსახლეობაშიც გაითქვიფნენ. მათი ერთი ნაწილი კი, შესაძლებელია, ისევ კავკასიონს გადაღმაც დაბრუნდა.

სკვითებისა და კიმერიელების რაზმებთან კავშირი და მათი რაზმების საკუთარი მიზნებისათვის გამოყენება საშუალებას აძლევდა სამხრეთის სახელმწიფოებს თავზარი დაეცათ თავიანთი მტრებისათვის. შესაძლოა, ამავე გარემოებამ გარკვეული როლი შეასრულა მდ. ჭორო-

ზის სათავეებში, ისტორიული სპერის ოლქში მცხოვრები აღმოსავლურ-ქართული ტომების გაერთიანების დაწინაურების საქმეში.

აღმოსავლურ-ქართულ ტომებს შორის სამხრეთით, მდ. ჭოროხის სათავეების რაიონში მცხოვრები ტომები ერთ-ერთი ყველაზე უფრო დაწინაურებულები იყვნენ. ისინი საუკუნეთა განმავლობაში შედიოდნენ დიაოხის დიდ გაერთიანებაში. კოლხეთის მიერ დიაოხის განადგურების შემდეგ ამ ადგილებზე კოლხეთის მმართველთა გავლენა გავრცელდა; მაგრამ მალე, მას შემდეგ, რაც კიმერიელთა დარტყმებით, ერთის მხრით, კოლხეთის ეს ძლიერი გაერთიანება განადგურდა ან, ყოველ შემთხვევაში, საგრძნობლად დასუსტდა, ხოლო, მეორეს მხრით, საგრძნობლად დაუძლურდა სამხრეთის ძლიერი მეზობელი — ურარტუს სახელმწიფო, სპერის ოლქში მცხოვრებ აღმოსავლურ-ქართულ ტომთა გაერთიანებას ხელსაყრელი პირობები შეექმნა დაწინაურებისათვის. ძვ. წ. VII საუკუნის მეორე ნახევარში აქ მართლაც ყალიბდება დიდი გაერთიანება, რომელსაც ძველი ბერძენი მწერლები, ქვეყნის სახელების მაწარმოებელი ქართული „სა“ თავსართით, „სასპერებს“ უწოდებენ. ამ გაერთიანების გავლენა დიდ ტერიტორიაზე ვრცელდება. ისინი ბატონობდნენ მთელ იმ ქვეყანაზე, რომელიც კოლხეთსა და მიდიას შორის იდო. ამ ახალი დიდი გაერთიანების გავლენის არეში უნდა მოხვედრილიყვნენ, სხვათა შორის, სამხრეთ საქართველოსა და მის მეზობელ ადგილებში მცხოვრები სკვითი ტომებიც. სასპერების გაერთიანებამ მათთან ერთად ენერგიულად შეუტია სამხრეთით არსებულ, ერთ დროს ძლიევამოსილ, ახლა კი უკვე ღონემიხდილ ურარტუს სახელმწიფოს და მის განადგურებაშიც მიიღო მონაწილეობა.

VI საუკუნის დასაწყისში ურარტუს ცენტრალური რაიონები მიდიელებმა დაარბიეს. სამხრეთ ამიერკავკასიაში კი ურარტელთა ბატონობისათვის სწორედ სასპერებს უნდა მოეღოთ ბოლო სამხრეთ ამიერკავკასიაში მცხოვრებ სკვითებსა და სხვა ტომებთან ერთად. ამას მოწმობს ისიც, რომ მალე ეს ადგილები სწორედ სასპერების გავლენის ორეში ექცევა.

ამ ადგილების უძველესი მოსახლეობა მოდგმით ურარტელებს უახლოვდებოდა. ქართველ ტომთა პოლიტიკური გავლენის ამ მხარეზე გავრცელებამ დასაბამი მისცა ურარტელი ტომების ერთი ნაკადის გათქვეფას ქართველ ტომებში. მათ დაკარგეს საკუთარი ენა და ტომობრი-

ობის სხვა ნიშნები და შევიდნენ ქართველი ხალხის შემადგენლობაში, მაგრამ თავის მხრითაც ზოგი წვლილი შეიტანეს მერმინდელი ქართველი ხალხის ენასა და კულტურაში. საილუსტრაციოდ შეიძლება ერთი-საინტერესო ფაქტი აღვნიშნოთ. ხალხში ფართოდ გავრცელებულ ქართულ სიმღერათა მისამღერებში ხშირად იჩენს თავს გაუგებარი სიტყვები, რომლებიც, როგორც ირკვევა, ურარტული სიტყვები ყოფილა. ასეთი მისამღერებია: „იერი არალე“, „თარი არალე“, „არი არალე“. „არალე“ ძველ აღმოსავლეთში ფართოდ გავრცელებული სახელი იყო მოსაველის ღვთაებისა, ხოლო „იერი“ ურარტულად ნიშნავს „მეუფეს“, „ბატონს“; „თარი“ — „ძლიერს“, „ძლევამოსილს“; „არი“ კი ასევე ურარტულად იქნება — „მოგვეც!“ . ასე რომ ამ სიმღერებში შემორჩენილია წმინდა ურარტული შეძახილები ღვთაებისადმი: „მეუფეო არალე!“ , „ძლევამოსილო არალე!“ და „მოგვეც (ღმერთო) არალე!“ . ასევე ურარტული ენის მონაცემებით თუ აიხსნება ზოგიერთი, დღევანდელი ქართველისათვის თავისი შედგენილობით სრულიად გაუგებარი არა ერთი სხვა გამოთქმაც; მაგალითად: „ყირა მა(ლ)ლა“, „თავდა ყირა“, „ყირაზე გადასვლა“ (ურარტულად „ყირა“ („კირა“) მიწას ნიშნავს), „შარშან“ (ურარტულად „შალიშან“ ნიშნავს „იქითა წელს“, „იმ წელს“) და სხვ.

ასეთი ელემენტები ქართულ ენაში უნდა შემოეტანათ სწორედ ურარტულ ენაზე მოლაპარაკე ხალხის იმ ჯგუფებს, რომლებიც შეერივნენ ქართველ ტომებს და ქართველი ხალხის შემადგენლობაში შევიდნენ.

**სომეხი ტომების
დიდ გაერთიანებათა ჩამოყალიბება**

როგორც ზემოთ დავინახეთ, ურარტუს სამეფოს დამხობის შემდეგ მის ჩრდილოეთ რაიონებში პირველობას ქართველი ტომები იგდებენ ხელთ. იმავე დროს ურარტუს დასავლეთ რაიონებში მოთავეობას იწყებენ ქართველ ტომთა ძველისძველი მეზობლები — სომეხი ტომები.

ზაიასა-სოხმის ქვეყნებიდან ისინი ვრცელდებიან სამხრეთით და აღმოსავლეთით; სომხურ გაერთიანებათა ბატონობის არეში ექცევა დიდი ტერიტორია, სადაც ძველად ხურიტი და ურარტული ტომები ცხოვრობდნენ, და აგრეთვე ბევრი ისეთი ადგილი, სადაც ადრე ჩრდილოეთიდან შემოსეული სკვითი და კიმერიელი ტომები დასახლებულიყვნენ. შემდეგ ამ ტომების მნიშვნელოვანი ნაწილი შეერწყა სომეხ ტომებს და სომეხი ხალხის შემადგენლობაში შევიდა. ამ გარემოებამ თავისი კვალი დაამჩნია სომხურ ენას: მასში გზა გაიკვლია ბევრმა ხურიტულმა, ურარტულმა და სხვ. სიტყვამ. სომეხი ხალხის კულტურაშიც ბევრი რამ შევიდა ძველი ხურიტული და ურარტული კულტურიდან.

ქართველი ტომების
დამოკიდებულება
მიდიისა და სპარ-
სეთის სახელმწი-
ფოებთან

ქართველი და სომეხი ტომების გაერთიანებანი
ებრძოდნენ მიდიის სამეფოს, რომელიც ძვ. წ.
VII საუკუნის ბოლოსა და VI საუკუნის პირველ
ნახევარში უძლიერეს სახელმწიფოს წარმოად-
გენდა წინა აზიაში. მაგრამ VI საუკუნის შუა
ხანებში გაძლიერდა მიდიის სამხრეთით მდება-
რე სპარსეთის სამეფო, რომლის მეფემ კიროსმა

დაიპყრო მრავალი ქვეყანა და მათ შორის თვით მიდიაც. სპარსელებმა
ძალე სომეხი ტომები და აგრეთვე ზოგიერთი, შედარებით სამხრეთით
მცხოვრები, ქართველი ტომი დაიმორჩილეს.

დამორჩილებულ ხალხებსა და ტომებს სპარსელებმა ხარკი და ლაშ-
ქრის გამოყვანა დააკისრეს. თავიანთი დიდი სამეფო მათ ოლქებად ანუ
„სატრაპიებად“ დაჰყვეს, რომელთაც განაგებდნენ მეფის მოხელეები —
„სატრაპები“. სასპერები, მათიენებთან და ალაროდებთან ერთად, მე-
თვრამეტე სატრაპიაში იყვნენ მოქცეული. მეცხრამეტე სატრაპიაში
კი, რომელშიც გაერთიანებული იყო შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ
კუთხეში მცხოვრები მოსახლეობა, შედიოდნენ: მოსხები, ტიბარენები,
მაკრონები, მოსინიკები და მარები.

უფრო ჩრდილოეთით მცხოვრები ქართველი ტომების უშუალოდ
შეყვანა თავისი სამეფოს ფარგლებში სპარსელებმა ვერ შეძლეს. ამ
დროს როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს ტერიტო-
რიაზე არსებობდნენ დიდი დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეულები,
რომელთა ენერგიული წინააღმდეგობის დაძლევა სპარსეთის მეფეებმა,
ეტყობა, ვერ მოახერხეს.

**ადგილობრივი ადმინისტრაციის სახელმწიფოების
საქართველოს
ძვ. წ. VI — III სს-ში**

**§ 1. დასავლეთი საქართველო ჩრდილო-კოლხური
(ეგრისის) სამეფოს არსებობის ხანაში (ძვ. წ. VI — III სს.)**

კიმერიელთა შემოსევამ ძვ. წ. VIII საუკუნის კოლხეთის (ეგრისის) სამეფო. სპარსეთთან ურთიერთობა ბოლოს, როგორც ვთქვით, საგრძნობი დარტყმა აგება დიდ კოლხურ გაერთიანებას — კოლხას, როგორც მას მეზობელი ურარტელები ეძახდნენ. შემდეგში სამხრეთ კოლხეთს ახალი დამპყრობლები — მიდიელები და სპარსელები მოეკლნენ. სამხრეთ კოლხეთში ადგილობრივი ტომების დიდი ძლიერი გაერთიანების არსებობის პირობები მოიშალა. ზოგიერთ ადგილას აქ ჩრდილოეთიდან შემოსეული ტომებიც დამკვიდრდნენ. უფრო ხელსაყრელი ვითარება არსებობდა ჩრდილოეთ კოლხეთში, ე. ი. დაახლოებით თანამედროვე დასავლეთ საქართველოს მიწა-წყალზე, რომლის ხელთგდებაც დამპყრობლებმა ვერ შეძლეს. ძვ. წ. VI საუკუნეში და მომდევნო ხანებში ჩვენ სწორედ აქ ვხედავთ ძველი კოლხას მემკვიდრე პოლიტიკურ ერთეულს — კოლხეთის სამეფოს, რომელიც თანამედროვე დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვან ნაწილს მოიცავდა.

კოლხეთის ეს სამეფო ვერ დაიქვემდებარეს სპარსელებმა იმგვარად, როგორც მათ დაიმორჩილეს სამხრეთის ქართული გაერთიანებანი (სასპეტები, მოსხები, ტიბარენები, მაკრონები და სხვ.). სპარსეთის მეფეებმა ვერ შეეცადნენ კოლხეთი თავის სამეფოს შემადგენლობაში, ვერ დანიშნეს აქ თავისი მმართველი და ა. შ. მიუხედავად ამისა, კოლხეთის სამეფო პირველ ხანებში, ძვ. წ. VI საუკუნის ბოლოსა და V საუკუნის

პირველ ნახევარში, მაინც იძულებული შეიქნა გარკვეული ვალდებულება ეკისრა სპარსეთის მიმართ: კოლხები დროდადრო, 5 წელიწადში ერთხელ, სპარსეთის სამეფო კარს უკუზავნიდნენ მონებს — 100 ზიქსა და 100 გოგოს, თან მათველი ჯარიც გამოჰყავდათ ხოლმე სპარსელების მხარეზე. მაგალითად, როდესაც სპარსეთის მეფე ქსერქსემ ძვ. წ. 480 წელს საბერძნეთზე გაილაშქრა, მის ჯარში მოსხებთან, ტიბარენებთან, მაკრონებთან, მოსინიკებთან, მარებთან და სასპერებთან ერთად იმყოფებოდნენ კოლხებიც.

V საუკუნის მეორე ნახევარში კოლხეთის სამეფოს სამხრეთით მცხოვრები ბევრი ქართველი ტომიც განთავისუფლდა სპარსელების მორჩილებისაგან. განთავისუფლდნენ, სხვათა შორის, მაკრონები, მოსინიკები, ტიბარენები, ხალდები, ხალიბები და სხვ. რა თქმა უნდა, ამ დროს სპარსეთისადმი ყოველგვარი დამოკიდებულებისაგან თავი დააღწია აგრეთვე უფრო ჩრდილოეთით მდებარე კოლხეთის სამეფოს მოსახლეობამ.

კოლხეთის დიდმა სამეფომ დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეულის სახით იარსება ძვ. წ. III საუკუნის დასაწყისამდე, როდესაც თითქმის მთელი დასავლეთი საქართველო ახლად წარმოქმნილი იბერიის სამეფოს გავლენის არეში მოექცა.

სამეურნეო ცხოვრების განვითარება დასავლეთ საქართველოში კოლხეთის სამეფოს არსებობის ხანაში

ამ ხანაში დასავლეთ საქართველოში სამუშაო თუ საბრძოლო იარაღი უკვე უმთავრესად რკინისაგან კეთდებოდა. ამან ძლიერ აამაღლა შრომის ნაყოფიერება და მეურნეობის საგრძნობ დაწინაურებას შეუწყო ხელი.

მიწათმოქმედებაში, რომელიც დასავლეთ საქართველოს ბარის მეურნეობის მთავარ დარგს წარმოადგენდა, ამ დროს უკვე იყენებენ რკინის სახნისს, რასაც მემინდვრეობის მკვეთრი დაწინაურება მოსდევს შედეგად.

პურეულის გარდა დასავლეთ საქართველოში ძლიერ ფართოდ ვრცელდება ბოჭკოვანი სართავი მცენარეების, კერძოდ, სელისა და კანაფის მოყვანა. კიდევ უფრო ვითარდება მებალეობა და მევენახეობა.

მთაშიცა და ბარადაც ფართოდაა გავრცელებული აგრეთვე მესაქონლეობა. თუმცა იგი მეურნეობის უმთავრეს დარგს მხოლოდ მთიანეთის მოსახლეობისათვის წარმოადგენს. მთა ადგილებში შინაური პირუტყვიდან დიდ მნიშვნელობას იძენს ცხვარი, თხა, ძროხა, ხარი, ცხენი, მწყემსური მესაქონლეობისათვის საჭირო ძაღლი, ბარში კი უმთავრესად მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი, აგრეთვე ღორი. მთაშიცა და ბარშიც ვითარდება მეფუტკრეობა.

შემდგომ განვითარებას აღწევს ხელოსნობის მრავალი დარგი. ხელოსნობის ის ნაწარმი, რომელიც ჩვენამდე მოღწეული, იმდენად გაწაფული ხელითაა ნაკეთები, რომ, უეჭველია, დაოსტატებული ხელოსნების მიერაა ნაკეთები. ეს ითქმის როგორც ლითონის, ისე თიხის (კერამიკულ) ნაწარმზე. პროფესიონალური ხელოსნების არსებობას მოწმობს, მაგალითად, ისიც, რომ დაბლაგომში (სამტრედიის რაიონი) ნაპოვნ იმდროინდელ ქვევრებს ცალკეული ხელოსნებისა თუ სახელოსნოების დამლა-ნიშნებიც კი აზის, რომლებიც გამოწვეამდეა მასზე ამოჭრილი.

ასევე პროფესიული ხელოსნობის დარგად არის გამოყოფილი სელის წარმოებაც. კოლხური სელის ქსოვილი მთელ იმდროინდელ მსოფლიოში განთქმული იყო. უკვე დიდი ხანი იყო, აქ საქსოვ. დაზგას ხნარობდნენ. გავრცელებული იყო მეტად წმინდა ქსოვილი, რომელიც უკვე ძალზე რთული საქსოვი დაზგის გამოყენებას მოწმობს.

ამას გარდა აქ ბევრი სხვა დარგის ხელოსნობაც უნდა ყოფილიყო განვითარებული (ლითონების, კერძოდ ძვირფასი ლითონების, დამუშავება, ღურგლობა და სხვ.).

შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების ასეთ გალრმავებას არ შეიძლება არ გამოეწვია აღებ-მიცემის გაცხოველება. ამას, თავის მხრივ, დიდად შეუწყო ხელი აგრეთვე შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთსა და აღმოსავლეთ სანაპიროებზე ბერძნების ახალშენთა გაჩენამ.

ბერძნებმა აღრიდანვე დაამყარეს სავაჭრო ურთიერთობა შავიზღვისპირეთში მცხოვრებ ტომებთან. ამან შეუშადა ნიადაგი აქ ბერძნული ახალშენების დაარსებას. ბერძნებს აქეთ იზიდავდა დიდძალი ბუნებრივი სიმდიდრე და, აგრეთვე, მონების მოპოვების შესაძლებლობა.

ყოველივე ამას ისინი ადგილობრივ ტომებისაგან იძენდნენ.

შავი ზღვის პირას პირველი ბერძნული ახალშენები უკვე ძვ. წ. VIII საუკუნეში ჩნდება. VII — VI საუკუნეებში კოლხეთის სანაპიროზე გაჩნდა ისეთი მნიშვნელოვანი ახალშენები, როგორც იყო ტრაპეზუნტი, კერასუნტი, ფაზისი (ახლანდელი ფოთი), დიოსკურია (ახლანდელი სოხუმი), და ცოტა მოგვიანებით აგრეთვე პიტიუნტი (ახლანდელი ბიჭვინტა) და სხვა.

ეს ახალშენები ჩვეულებრივ ადგილობრივ უკვე არსებულ სამოსახლოთა ადგილას ან მათ მეზობლად ეწყობოდა. ამიტომ კოლხეთის სანაპიროზე არსებული ბევრი ამ ახალშენის მოსახლეობა ძველიდანვე

ნარევი იყო: მოსულ უცხოელებს, ბერძნებს, გარდა, მასში მრავლად შედიოდნენ ადგილობრივი მკვიდრნიც. ამასთანავე, ადგილობრივი მოსახლეობის ხვედრითი წონა დროთა განმავლობაში სულ უფრო და უფრო მატულობდა.

გარდა უცხოეთში გასაზიდად განკუთვნილი საქონლისა, ადგილობრივი მოსახლეობა ბერძნულ ახალშენებს აწვდიდა მათი მოსახლეობის არსებობისათვის საჭირო სურსათსაც. აქაურ ბერძნებს შორის იყვნენ საამისოდ გამოყოფილი პირები, რომლებიც ადგილობრივ მოსახლეობასთან ვაჭრობას აწარმოებდნენ. მათ ადგილობრივი მოსახლეობის ენაც იცოდნენ.

ბერძნებს კოლხეთიდან გაჰქონდათ ხე-ტყე, სელის, ლითონის ნაწარმი და სხვ., გაჰყავდათ მონებიც. ბერძნულ მწერლობაში არა ერთგზის იხსენიებიან აქაური წარმოშობის მონები. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა ერთი ამბავი, რომელსაც მოგვითხრობს ძველი ბერძენი მწერალი ქსენოფონტე. ქსენოფონტემ სამხრეთ საქართველოზე გაიარა ძვ. წ. 401 წ. სპარსელების მიერ დაქირავებულ ბერძენთა ათათასიან ლაშქართან ერთად. როდესაც ბერძნები მიუახლოვდნენ მდინარეს, რომლის გაღმაც იწყებოდა ერთ-ერთი ქართველი ტომის — მაკრონების ქვეყანა, მაკრონები თურმე ჩამწკრივდნენ გაღმა ნაპირზე, ქვა დაუშინეს ბერძნებს და თან შექაზილებით ამხნევებდნენ ერთიმეორეს. ერთ-ერთ ჯარისკაცს, უწინ საბერძნეთის ქალაქ ათენში მონად ნამყოფს, გაუგია მათი ლაპარაკი და მიმხვდარა, რომ წარმოშობით თვითონაც მაკრონი უნდა ყოფილიყო. ეტყობა, იგი ჯერ კიდევ მცირეწლოვანი ჩავარდნილა ტყვედ, მიუყიდიათ ბერძენ მოახალშენეებისათვის, ხოლო მათი მეშვეობით ათენში მოხვედრილა.

ბერძნული ახალშენების გზით დასავლეთ საქართველოში შემოდოდა უმთავრესად ფუფუნების საგნები — ძვირფასი (შავლაკიანი და სხვ.) თიხის ჭურჭელი, ღვინო, ნელსაცხებლები, ზეთი და სხვ. მათი შემძენი უმთავრესად ადგილობრივი საზოგადოების ზედაფენა იყო.

ბერძნული ახალშენები მონათმფლობელური სამყაროს ნაწილს წარმოადგენდნენ, მათი მოსახლეობა, უეჭველია, ფართოდ იყენებდა მონურ შრომას. ამასთანავე, როგორც ითქვა, მონები ამ ახალშენთა მეშვეობით უცხოეთშიც გაჰყავდათ.

ბერძნული ახალშენები დასავლეთ საქართველოში, კოლხეთის სანაპიროზე იმ დროს გაჩნდა, როდესაც აქ არსებობდა დიდი და ძლიერი კოლხეთის სამეფო. ამიტომ მათ ვერ შეძლეს აქ მაინცდამაინც მნიშვნელოვანი როლის თამაში ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. კოლხეთის სამეფოს გავლენის სფეროში მყოფ ტერიტორიაზე მდებარე ახალშენე-

ვერცხლის თასი ცხოველების
გამოსახულებით. ვანი.
ძვ. წ. IV ს.

ბი ამ დიდი პოლიტიკური ერთეულის სავაჭრო ცენტრებს წარმოადგენდნენ. ამ მხრივ კი მათ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ კოლხეთის სოციალ-ეკონომიურ განვითარებაში — დიდად შეუწყეს ხელი ალებ-მიცემის გაცხოველებასა და ამასთან დაკავშირებული სოციალური მოვლენების გაღრმავებას (ქონებრივი უთანასწორობის შემდგომი გაღრმავება, სასოფლო თემის რღვევა და სხვ.).

კოლხეთის სამეფოს ტერიტორიაზე ამ დროს არსებობდა აგრეთვე ადგილობრივი ქალაქები — სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრები.

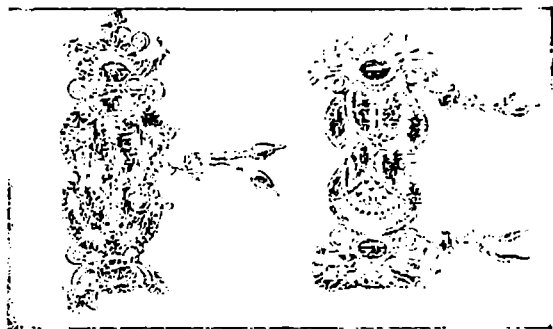
ისინი უმთავრესად მდინარეების, კერძოდ მდ. რიონის, სავაჭრო მაგისტრალზე მდებარეობდნენ. ამგვარი პუნქტები ყოფილა, მაგალითად, იქ, სადაც ამჟამად დაბა (რაიონის ცენტრი) ვანი და სოფელი დაბლაგომია (ეს უკანასკნელი სამტრედიის რაიონშია). აქ არქეოლოგებმა გამოავლინეს თავდაცვითი ნაგებობებისა და კრამიტით დახურულ ქალაქურ შენობათა ნაშთები; ჩანს პროფესიონალური ხელოსნობის განვითარება, მრავლადაა ნაპოვნი მონეტები და სხვ. იქვე საკმაოდ ბევრი აღმოჩნდა უცხოური საფუფუნებო საგნები — შავლაკიანი ქურჭელი, საღვინე ქურჭელი და სხვ., რომელთა მომხმარებელიც ამ ქალაქების მდიდარი ზედაფენა უნდა ყოფილიყო.

ხასაქონლო წარმოების განვითარება.
ადგილობრივ მოჭრილი ფულის ტრიალი

იმდროინდელ დასავლეთ საქართველოში ხასაქონლო წარმოებისა და ალებ-მიცემის განვითარების მაღალ დონეს მოასწავებს აგრეთვე ადგილობრივ მოჭრილი ვერცხლის მონეტების სიმრავლე, რაც თავის დროზე ფულის გაცხოველებულ ტრიალს გულისხმობს. ამ ფულს „კოლხურ თეთრს“ უწოდებენ. ისინი ათასობითაა ნაპოვნი დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ, მის შიდა რაიონებშიც, ზღვის სანაპირო ზოლისაგან მოშორებით. დასავლეთ საქართველოს გარეთ კი მას ძალიან იშვიათად პოულობენ. ამ ფულის ძირითადი სახეობის ერთ მხარეზე გამოსახულია ადამიანის თავი, მეორე მხარეზე კი ცხოველის — ჩვეულებრივ ხარის — თავი.

„კოლხური თეთრი“ იკრებოდა რამდენიმე საუკუნის მანძილზე, დაწყებული ძვ. წ. VI საუკუნიდან. მას, ჩანს, სწორედ იმ დიდი პოლიტიკური ერთეულის — კოლხეთის სამეფოს ხელისუფლები სჭრიდნენ, რომელიც, როგორც ვიცით, მაშინ არსებობდა დასავლეთ საქართველოში. უეჭველია, რომ ეს უკანასკნელი უკვე სახელმწიფოებრივ ერთეულს წარმოადგენდა. ფულის ასეთი ინტენსიური ტრიალი უცხოა გვაროვნული საზოგადოებისათვის.

ფულის გაცხოველებული ტრიალი მოასწავებს სასაქონლო მეურნეობისა და ალებ-მიცემის განვითარების მაღალ დონესა და ვაჭართა ფენის არსებობას.

ძვირფასი ქვებით შემკული ოქროს სამკაულები.
ახ. წ. დასაწყისი. ვანი.

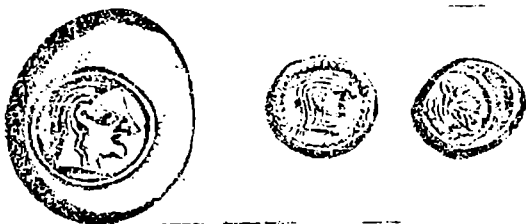
ქონებრივი და სოციალური უთანასწორობის გაღრმავება დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობაში

ქონებრივი უთანასწორობა დასავლეთ საქართველოს, მეტადრე მისი ბარის, მოსახლეობაში ამ დროს უკვე მეტად შორსაა წასული; იგი იგრძნობა არა მარტო ქალაქურ, არამედ სოფლის ტიპის დასახლებულ პუნქტებშიც. იმდროინდელ სამარხთა ერთი წყება თუ შიგ ჩატანებული ნივთების ღარიბულობით გამოირჩევა, მეორე წყებაში, პირიქით, ვხედავთ მდიდრულ

ნივთებს, რომელთა შორის გვხვდება მაღალი მხატვრული გემოვნებით ნაკეთები უაღრესად ძვირფასი სამკაულები, ლითონის კურკელი და სხვ. ეს იმას ნიშნავს, რომ სამარხებში დაკრძალულთ სიცოცხლეში ხელი მიუწვდებოდათ ფუფუნების საგნებზე და ისინი უეჭველად საზოგადოების ზედაფენას ეკუთვნოდნენ. ეს ზედაფენა იყო, როგორც უკვე ითქვა, მთავარი შემძენი და მომხმარებელი უცხოური თუ ადგილობრივი

ფუფუნების საგნებისა, იგი, უეჭველია, იყენებდა მონების შრომასაც. მონებად უმთავრესად ტყვეები იყვნენ.

მონებს გარდა საზოგადოების ეს ზედაფენა ჩაგრავედა აგრეთვე თავისუფალ და ნახევრადთავისუფალ მიწისმოქმედთა ჯერ კიდევ მრავალრიცხოვან ფენას. მატერიალური დოვლათის უშუალო მწარმოებელთა ძირითად ნაწილს აქ ჯერ კიდევ წარმოადგენდნენ ეს თავისუფალი და ნახევრადთავისუფალი მიწისმოქმედნი, რომელნიც უმთავრესად კვლავ თემებად გაერთიანებული ცხოვრობდნენ. თუმცა თემი განუწყვეტლივ რღვევას განიცდიდა: მეთემეთა მცირე ნაწილი მდიდრდებოდა, უმეტესობა კი ლატაკდებოდა. მაგრამ პირველყოფილ-თემური წყობილების ტრადიციები ჯერ კიდევ ბევრ რამეში იჩენდა თავს.

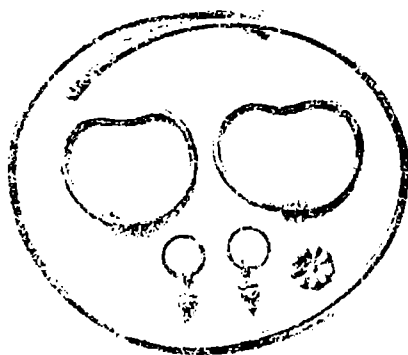

„კოლხური თეთრი“ (ძვ. წ. VII — VI სს.).

კოლხეთის სამეფო ადრემონათმფლობელური სახელმწიფო იყო. ასე უწოდებენ ისეთ შედარებით განუვითარებელ კლასობრივ საზოგადოებას, სადაც ჯერ კიდევ ძლიერია პირველყოფილ-თემური წყობილების გადმონაშთები, მონათა რაოდენობა და მათი გამოყენების არე საკმაოდ შეზღუდულია და მატერიალური დოვლათის მწარმოებელთა ძირითად მასას ჯერ კიდევ სასოფლო თემებში გაერთიანებული თავისუფალი თუ ნახევრადთავისუფალი მიწისმოქმედები შეადგენენ.

საზოგადოებრივი განვითარების პროცესი ასე ვითარება კოლხეთის შორს იყო წასული უმთავრესად ბარის მოსახლეთაში, მაგრამ მთელი დასავლეთი საქართველოს მოსახლეობა როდი იღვა ამ მხრივ ერთ დონეზე. მთიელი ტომები უფრო ჩამორჩენილი იყვნენ. ისინი ჯერ კიდევ პირველყოფილ-თემური წყობილების პირობებში ცხოვრობდნენ. დროდადრო კოლხეთის მეფეები ალბათ ახერხებდნენ მათ დამორჩილებას, მაგრამ ეს არ სცვლიდა ვითარებას. დასავლეთ საქართველოს ჩრდილო მთიანეთში მცხოვრები სვანები უფრო გვიანაც, მით უმეტეს ამ დრო-

საც, ჯერ კიდევ გვარონული საზოგადოების წესებით ცხოვრობდნენ: ჰყავდათ ბელადი, სატომო საბჭო და შ.

ოქროს სამკაულები. ვანი. ძვ. წ. IV ს.

პირველყოფილ-თემური წყობილება უჩანს აგრეთვე შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში მოსახლე ქართველ ტომთა უმეტესობას, თუმცა აქ მოსახლეობის ქონებრივი და საზოგადოებრივი დიფერენციაციის პროცესი უკვე საკ-

მაოდ შორს იყო წასული. აქ მცხოვრები ტომების შესახებ საინტერესო ცნობები დაგვიტოვა ძველმა ბერძენმა ისტორიკოსმა ქსენოფონტემ, რომელმაც, როგორც უკვე ვთქვით, ძვ. წ. 401 წ. გაიარა ამ ადგილებზე.

ეტყობა, ყველა ეს ტომი არ მდგარა განვითარების ერთსა და იმავე დონეზე. ზოგი მათგანი საკმაოდ დაწინაურებული ყოფილა. მაგალითად, ქსენოფონტე ერთგან იხსენიებს „ხალხმრავალ, დიდ და მდიდარ ქალაქ“ გვიმნიასს, სხვაგან კი მოსახლეობას უფრო ჩამორჩენილს გვინახატავს. აქ არსებულ ტომთა მცირე გაერთიანებებს მუდმივი ბრძოლა ჰქონდათ ერთიმეორესთან, ამიტომ აქ, უწინდელივით, კვლავ გავრცელებული ყოფილა მცირედ გამაგრებული (დიდრონი ლოდებით გალავანშემოვლებული და სხვ.) სამოსახლოები, მაგრამ საერთო მტერს კი ეს ტომები ხშირად გაერთიანებული ძალით წინააღმდეგობდნენ ხოლმე.

იმ დროისათვის აქაურ ტომებს თავდადებული ბრძოლით სპარსეთისაგან დამოუკიდებლობა მოუპოვებიათ. თუ როგორი თავგანწირვით ებრძოდნენ ისინი მტერებს და მორჩილება-მონობას სიკვდილს ამჯობინებდნენ, კარგად ჩანს იმავე ქსენოფონტეს მიერ მოთხრობილი ერთი საინტერესო ამბიდან: 10.000 ბერძნისაგან შემდგარი ლაშქარი, რომელსაც ქსენოფონტე სარდლობდა, ამ ადგილებზე გავლისას გზადაგზა დაუნდობლად ძარცვავდა ადგილობრივ მოსახლეობას. როდესაც ერთ-ერთი აქაური ტომის, ტაოხების ადგილსამყოფელს მიაღწიეს, ტაოხებმა თავი შეაფარეს მალეობ ადგილებზე აგებულ ციხე-სიმაგრეებს, სადაც თავი მოუყარეს აგრეთვე თავიანთ სანოვაგესა და პირუტყვს. ბერძნებმა

დიდი გაჭირვებით მოახერხეს ერთ-ერთი ასეთი სიმაგრის აღება. მაშინ, გვიამბობს ქსენოფონტე, საშინელი სურათი გადაიშალა ჩვენს თვალწინ: ქალები კლდიდან ისროდნენ ბავშვებს და თვითონაც ვარდებოდნენ, ასევე იქცეოდნენ კაცებიც. ერთი ბერძენი დახარბებია ტაოხი კაცის ლამაზ ტანსაცმელს და ცდილა არ დაენებებინა მისთვის კლდეზე გადავარდნა, მაგრამ ამ უკანასკნელს დაუძლევია, ბერძენიც გადაუყოლებია თან უფსკრულში და ორივენი დაღუპულან. „აქაო, — დაასკვნის ქსენოფონტე, — ხალხი ძალიან ცოტა ვიგდეთ ხელთ, მაგრამ რქოსანი პირუტყვი, სახეღარი და ცხვარი კი ბევრიო“.

§ 2. ქართლის (იბერიის) სამეფოს წარმოქმნა

აღმოსავლურ-ქართულ ტომთა გაერთიანებანი და სპარსეთის სახელმწიფო სპარსეთის სახელმწიფომ ძვ. წ. VI საუკუნეშივე დაიმორჩილა სასპერების დიდი ქართული გაერთიანება. აქაურ მოსახლეობას იმგვარივე ვალდებულება დააკისრეს, როგორც სხვა დამორჩილებული ქვეყნების მოსახლეობას — ხარკის გადახდა და საჭიროების შემსწავლად ლაშქრის გამოყვანა. უეჭველია, რომ აქ ჩაყენებული იქნებოდნენ სპარსეთის ჯარი და მოხელეები.

ჩვენ დანამდვილებით არ ვიცით, თუ რამდენად შორს ვრცელდებოდა ჩრდილოეთით სპარსელების ბატონობა, მაგრამ ის კი ცხადია, რომ ისევე როგორც დასავლეთ საქართველოში, აღმოსავლეთ საქართველოს ჩრდილო მხარეთა მოსახლეობას დამოუკიდებლობა შეუნარჩუნებია. აღმოსავლეთ საქართველოს ამ ნაწილში იყო მცხეთაც, რომელიც შემდეგ აღმოსავლეთ საქართველოს სახელმწიფოს დედაქალაქად იქცა.

ძველი ბერძნები და რომაელები აღმოსავლეთ საქართველოს იბერიას ეძახდნენ. ეს სახელი „სასპერი“ სახელის სახეცვლილებას უნდა წარმოადგენდეს. ერთ ბერძენ მწერალს, პლუტარქეს, შემონახული აქვს ცნობა, რომ „იბერები არც მიდიელებს ემორჩილებოდნენ და არც სპარსელებს“. აქ სწორედ აღმოსავლეთ საქართველოს და, საერთოდ, აღმოსავლურ-ქართული ტომებით დასახლებული ტერიტორიის ჩრდილო მხარე უნდა იგულისხმებოდეს.

აღებ-მიცემის გაცხოველება სპარსეთის მძლავრმა სახელმწიფომ, რომლის შემადგენლობაში შედიოდა აღმოსავლურ-ქართული ტომების გაერთიანება, ორ საუკუნეზე მეტ ხანს იარსება — ძვ. წ. VI საუკუნიდან ვიდრე IV საუკუნის 30-იან წლებამდე, როდესაც იგი განადგურებულ

იქნა ბერძენ-მაკედონელთა იმ არმიების მიერ, რომლებიც ალექსანდრე მაკედონელის მეთაურობით შეესიენ აზიას.

სპარსეთის იმპერია ამ დროს ერთგვარად მსოფლიო სახელმწიფო იყო, მას ეპყრა ძალზე ვრცელი მიწა-წყალი: ირანი, მესოპოტამია, მცირე აზია, სირია-პალესტინა, ეგვიპტე და სხვა. ასეთი დიდი იმპერიის შექმნამ ძლიერ შეუწყო ხელი იმპერიაში შემავალ ქვეყნებში ალემიციემის განვითარებას. ცენტრალურმა ხელისუფლებამ წესრიგი შეიტანა ფულის მოჭრის საქმეშიც. იკრებოდა ოქროს, ვერცხლისა და სპილენძის მონეტა, რომელმაც ფართო გავრცელება ჰპოვა იმპერიის ტერიტორიაზე.

ყოველივე ეს, უეჭველია, დააჩქარებდა საზოგადოებრივი განვითარების პროცესს იმ აღმოსავლურ-ქართულ ტომებშიც, რომლებიც სპარსეთის სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდნენ, ანდა ამ სამეფოს მეზობლად ცხოვრობდნენ.

ქონებრივი და სოციალური უთანასწორობის გაღრმავება აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობაში

საწარმოო ძალთა განვითარებამ, შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების გაღრმავებამ და ალემიციემის მკვეთრმა გაცხოველებამ გამოიწვია ქონებრივი და სოციალური უთანასწორობის გაღრმავება აღმოსავლურ-ქართული ტომების იმ ჯგუფშიც, რომელიც სპარსეთის სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა და იქამიც, რომელმაც სპარსელების მიმართ დამოუკიდებლობა შეინარჩუნა.

ნარჩუნა.

აღმოსავლეთ საქართველოში რამდენსამე ადგილას არის არქეოლოგების მიერ აღმოჩენილი იმდროინდელ შეძლებულ-წარჩინებულ ადამიანთა სამარხები. ამ სამარხებში ნაპოვნი ნივთებით ჩანს, თუ რა სიმდიდრეს მოუყრია თავი ხალხის მასიდან გამოყოფილი ზედაფენის წარმომადგენელთა ხელში.

ქსნის ხეობაში, ახლანდელი ლენინგორის რაიონის სოფ. საძეგურთან აღმოჩნდა მრავალი ძვირფასი ნივთი, რომლებიც წარჩინებული ქალის სამარხს უნდა ეკუთვნოდეს. ეს ნივთები მოწმობენ, რომ მიცვალებული ნამდვილი დიდკაცური ფუფუნებით დაუმარხავთ. მისთვის ჩაუტანებიათ ოქრომჭედლობის მრავალი შესანიშნავი ქმნილება-სამკაული (ოქროს წყვილი სამაჯური, ყელსაბამები, ბეჭდები, საფეთქლის სამკაულები, საყურეები და სხვ.), კურკელი, ცხენის აკაზმულობის ნაწილები; სარდიონის, მთის ბროლის, გიშრისა და ქარვის მძივები. ასეთა მდიდრული სამარხის მეზობლად კი არქეოლოგებმა მრავლად გამოავლინეს ნაშთები ღარიბთა სამარხებისა, რომლებიც თითქმის არაფერს არ შეიცავდნენ.

სოფ. საძვეურის მდიდრული სამარხის მსგავსი და იმავდროული სამარხები აღმოჩენილია აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა ადგილებშიაც. მაგალითად, სოფ. ყაზბეგში და სოფ. წინწყაროსთან (თეთრიწყაროს რაიონში).

აღმოსავლეთ საქართველოს მიწა-წყალზე და მის მეზობლად ამ დროს არსებობდა რამდენიმე დიდი გაერთიანება, რომლებიც გამუდმებით ეომებოდნენ ერთმეორეს. ამ ომიანობის შედეგად გამარჯვებულებს დავლად სხვა ქონებასთან ერთად ხელთ უვარდებოდათ ტყვეებიც, რომელთაც საზოგადოების გამდიდრებული ზედაფენა მონებად იყენებდა. მაგრამ, ამასთანავე, განვითარების ის მაღალი დონე, რომლის პირობებშიც ასეთი ომიანობა მიმდინარეობდა, ხელსაყრელ ვითარებას ქმნიდა იმისათვის, რომ ასეთი გაერთიანებანი სახელმწიფოებრივ წარმონაქმებად ქცეულიყვნენ.

თავდაპირველად დაწინაურდა და სხვებზე უფ-ქართლის (იბერიის) რო განვითარდა სამხრეთ მხარეთა მოსახლეობა, სამეფოს წარმოქმნა რომელიც სპარსეთის სამეფოს ფარგლებში იყო მოქცეული. ძვ. წ. IV საუკუნეში, მას შემდეგ, რაც აქ მცხოვრები ტომები განთავისუფლდნენ სპარსელებისაგან, ქვემო ქართლისა და მცხეთის ტერიტორიაზე უნდა ჩამოყალიბებულიყო ქართველი ტომების დიდი პოლიტიკური ერთეული, რომლის ფარგლებშიც თანამედროვე აღმოსავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვანი ნაწილიც მოექცა. აქ თანდათან სულ უფროდაუფრო დიდი როლის თამაშს იწყებდა მცხეთის რაიონი. მცხეთის რაიონი სხვადასხვა მხრიდან (დასავლეთ საქართველოდან, მესხეთიდან, სომხეთიდან, აზერბაიჯანიდან და ჩრდილოეთ კავკასიიდან მდ. არაგვის ჩამოყოლებით) მომავალი გზების გზასაყარზე მდებარეობდა. მცხეთაზე გადიოდა აგრეთვე მსოფლიო მნიშვნელობის დიდი სავაჭრო გზა, რომელიც ინდოეთიდან ხმელთაშუა ზღვისაკენ მიემართებოდა შავი ზღვის ნავსადგურთა მეშვეობით. ინდური საქონელი მდ. ამუდარიით ჩაჰქონდათ კასპიის ზღვაში (რომელსაც ერთვოდა იმჟამად ეს მდინარე) და იქიდან მტკვრით ამოჰქონდათ აღმოსავლეთ საქართველოში. აქედან კი უკვე ხმელეთით — სურამის უღელტეხილით — ეზიდებოდნენ დასავლეთ საქართველოში, სადაც საქონელი მდ. რიონით შავი ზღვის სანაპირო ქალაქებს, კერძოდ ფაზისს (ახლანდელი ფოთი), აღწევდა, რომელიც იმ დროისათვის ფრიად მნიშვნელოვან ნავსადგურად იქცა. ამ გზის შესახებ ცნობები მოეპოვებათ უკვე ძვ. წ. IV — III საუკუნეთა მიჯნაზე მცხოვრებ ბერძენ მწერლებს.

ამას გარდა მცხეთასა და მის მიდამოებს თავდაცვის თვალსაზრისი-

თაც მეტად ხელსაყრელი მდგომარეობა ეკავა. ეს იყო ძალიან ხელსაყრელი ადგილი მრავალი ურთიერთდაკავშირებული ციხე-სიმაგრის ასაგებად.

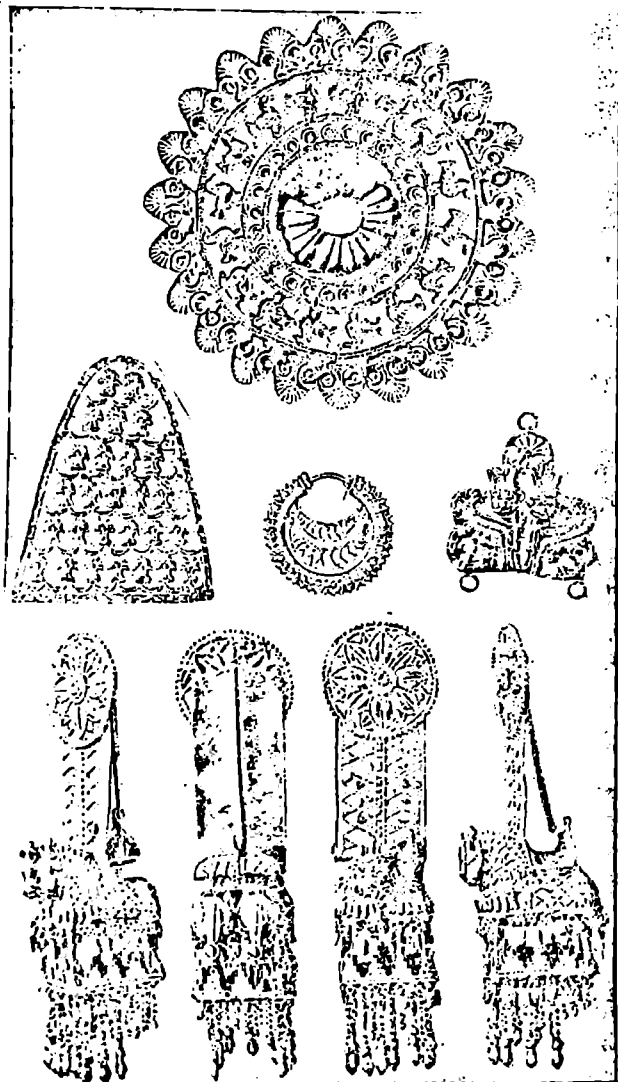
აღმოსავლურ-ქართული სამყაროს პოლიტიკურ ცხოვრებაში ამ პერიოდში აქტიურ როლს ასრულებდა მესხური ელემენტი. კიმერიელთაგან დარბეულმა და თავის საცხოვრებელ ადგილებიდან აყრილმა მუშეების (მესხების) სამეფოს მოსახლეობის ერთმა ნაწილმა ჩრდილო-აღმოსავლეთით გადმოინაცვლა. მესხური სამოსახლოები სამხრეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს ბევრ ადგილას გაჩნდა. ერთი ამათგანი იყო მცხეთაშიც. თვით ამ პუნქტმაც თავისი სახელი მესხების სახელწოდებიდან მიიღო. მესხებში (ძველი მუშეების მემკვიდრეებში) ძლიერი იყო ხეთურ-მცირეაზიური კულტურული ტრადიციები. ამიტომაც ბევრმა ხეთურ-მცირეაზიურმა ტრადიციამ გზა გაიკვლია ქართულ სამყაროში. ამის მაჩვენებელია თუნდაც ის გარემოება, რომ ქართველთა ზოგიერთ ძველ ღვთაებას ხეთური სახელები დაუმკვიდრდა — ასეთებია, შაგალითად, აღმოსავლეთ საქართველოს იმდროინდელი მოსახლეობის მთავარი ღვთაების — მთვარის ღმერთის არმაზისა და ღვთაება ზადენის სახელები.

ძვ. წ. IV ს. დასასრულს წინააზიურ სამყაროში დიდი ამბები დატრიალდა. სპარსეთის სამეფოს შემოესია ბერძენ-მაკედონელთა მძლავრი ლაშქარი ალექსანდრე მაკედონელის მეთაურობით. ამ არმიის დარტყმით სპარსეთის სამეფო სწრაფად დაემხო, მის ნანგრევებზე აღმოცენებული ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიაც ალექსანდრეს სიკვდილის შემდეგ (323 წ.) ძალიან მალე დაიშალა. ალექსანდრეს სარდლებმა ხელში ჩაიგდეს ძალაუფლება სხვადასხვა ქვეყანაში. მათ შორის, წინა აზია წილად ხვდა ჯერ სელევკსა და მერე მის მემკვიდრეებს, რომელთაც სელევკიანებს უწოდებენ.

ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიის ნანგრევებზე კიდევ არაერთი სხვა სახელმწიფო ჩამოყალიბდა. მათ ელინისტურ სახელმწიფოებს უწოდებენ. ელინისტურ ხანას კი ძველი მსოფლიოს ისტორიაში ეძახიან პერიოდს, დაწყებულს ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობიდან ვიდრე ძვ. წ. 30 წლამდე, როდესაც რომმა დაიპყრო უკანასკნელი ელინისტური სახელმწიფო — ეგვიპტე.

ელინისტურ სამყაროში ადგილი ჰქონდა ეკონომიური და სოციალური წყობილების, პოლიტიკური დაწესებულებების, წესჩვეულებებისა და იდეოლოგიის ბერძნული (ელინური) და აღმოსავლური ელემენტების შეერთებასა და ურთიერთმოქმედებას.

ერთ-ერთი ელინისტური სამეფო ჩამოყალიბდა საქართველოს უშუალო მეზობლად — შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთი და სამხრეთი

ოქროს საშეკლები. ძვ. წ. VI — IV სს-ის მდიდრული სამარხი
 („ახალგორის ვანძი“). სოფ. საძეგური (ლენინგორის რაიონი).

სანაპიროს რაიონში. მას პონტოს სახელი ეწოდა. ძველი ქართული საისტორიო ტრადიცია ამ სამეფოს მოსახლეობას „ბერძნებს“ უწოდებს. ამ ტრადიციის თანახმად, აღმოსავლურ-ქართული სამეფოს (ქართლის ანუ იბერიის სამეფოს) წარმოქმნა დედაქალაქით მცხეთაში „ბერძნებთან“, ე. ი. პონტოს სამეფოსთან გააფთრებული ბრძოლის პირობებში მოხდა. ძველმა ქართულმა საისტორიო ტრადიციამ შემოგვინახა ცნობა იმის შესახებ, რომ სამხრეთი და აღმოსავლეთი საქართველო ბერძენთა რაზმებს დაუპყრიათ. მათ, ამასთანავე, თავისი ძალაუფლება მთიანეთის მცხოვრებლებზედაც გაუვრცელებიათ და დაუხარკავთ ისინი. ძველი ქართული წყაროები მეტად მუქ ფერებში გვიხატავენ დამპყრობთა თარეშს.

მალე მათ წინააღმდეგ ადგილობრივი მოსახლეობის აჯანყება მოეწყო. აჯანყებას სათავეში ფარნავაზი ჩაუდგა, რომელიც, გადმოცემის თანახმად, მცხეთის ძველი მამასახლისის ნათესავი ყოფილა. ბერძნებთან ბრძოლაში ფარნავაზმა მთელი ტომებიც მოიშველია. ფარნავაზს დიდად დაეხმარა აგრეთვე დასავლეთ საქართველოს ხელისუფალი ქუჯი.

დასავლეთ საქართველოში არსებული კოლხეთის სამეფო, რომელსაც საქართველოს მოსახლეობა ეგრისს ეძახდა, იმხანად უკვე საკმაოდ დასუსტებული იყო. მისი მმართველების ძალაუფლება ვრცელდებოდა უკვე სამცხისა (მესხეთის) და აჭარის ჩრდილოეთით მდებარე საკმაოდ ვიწროდ შემოფარგლულ ტერიტორიაზე. ქუჯი ამ პოლიტიკური ერთეულის ხელისუფალი იყო.

აჯანყებულებმა განდევნეს დამპყრობლები მცხეთიდან, ფარნავაზმა მალე მათ წაართვა აგრეთვე სამხრეთი საქართველო, სადაც მცხეთიდან განდევნის შემდეგ გამაგრდნენ ისინი და, მისი მფარველი ელინისტური პონტოს სამეფოს ლაშქრის დახმარებით, ლამობდნენ დაკარგულის დაბრუნებას.

პონტოსთან ბრძოლაში ფარნავაზს ზურგს უმაგრებდნენ მეორე ელინისტური სამეფოს — სელევკიანთა ძლიერი სამეფოს მესვეურები და აგრეთვე სომეხთა რაზმები. გამარჯვების შემდეგაც ფარნავაზს მშვიდობიანი, მეგობრული ურთიერთობა ჰქონდა სელევკიანთა სამეფოსთან, სადაც ამ დროს ანტიოქოს I მეფობდა.

ფარნავაზი დიდი სამეფოს ხელისუფალი გახდა, იგი აღმოსავლეთ საქართველოს (ქართლის ანუ იბერიის) სამეფო დინასტიის ფუძემდებელი შეიქნა. ეს დინასტია ფარნავაზიანთა დინასტიად იწოდებოდა და მრავალი საუკუნის მანძილზე მეფობდა აქ. ფარნავაზმა ძალაუფლება ძვ. წ. III საუკუნის დასაწყისში დაიპყრო.

მტეხო, საერთო ხედი დასავლეთიდან.

ქართლის (იბერიის) სამეფოს გაძლიერება

ფარნავაზისა და მისი უახლოესი მემკვიდრეების დროს — ძვ. წ. III საუკუნის მანძილზე ქართლის სამეფო (რომელსაც უცხოელები იბერიას უწოდებდნენ) ძლიერ პოლიტიკურ ერთეულს

წარმოადგენდა. იგი არა მარტო მთელ თანამედროვე აღმოსავლეთ საქართველოს მოიცავდა, არამედ მის გარეთაც გადიოდა. მას ეკუთვნოდა, კერძოდ, ისტორიული საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი (ტაო-კლარჯეთი, სპერი და სხვ.). ამ რაიონში იბერიის სამეფოს ტერიტორია შავი ზღვის ნაპირებზე გადიოდა.

იბერიის სამეფომ უშუალოდ შემოიერთა დასავლეთ საქართველოს ერთი ნაწილი. აქ, იმ ტერიტორიაზე, რომელიც უშუალოდ ესაზღვრებოდა აღმოსავლეთ საქართველოს სურამის უღელტეხილის მომდებარე რაიონში, შეიქმნა იბერიის ერთ-ერთი სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული — არგვეთის საერისთაო. რაც შეეხება საკუთრივ ეგრიისის სამეფოს, იბერიის პოლიტიკური გავლენა მასზედაც გავრცელდა, თუმცა იგი იბერიის სამეფოს ჩვეულებრივ პროვინციად არ იქნა გადაქცეული.

სოციალური ვითარება ქართლის ახლადწარმოქმნილ სამეფოში

ქართლის სამეფო, ისევე როგორც კოლხეთისა (ეგრისისა), ადრემონაზმფლობელურ სახელმწიფოს წარმოადგენდა. ასეთ სახელმწიფოს, როგორც უკვე ვთქვით, პირველყოფილ-თემური წყობილების მძლავრი გადმონაშთების არსებობა ახასიათებს.

მატერიალური დოვლათის მწარმოებელთა ძირითად მასას კვლავ წარმოადგენდნენ თავისუფალი და ნახევრადთავისუფალი მიწისმომქმედნი, რომელნიც სასოფლო თემებად იყვნენ გაერთიანებული. ისინი ექსპლოატაციას განიცდიდნენ სამეფო ხელისუფლების, არისტოკრატიული ზედაფენისა და ქურუმებისაგან. თავისუფალ მეთემეთა ფენა მუდმივ დაშლას განიცდიდა. მცირე ნაწილი ახერხებდა გამდიდრებასა და ზედაფენებში გზის გაკვლევას, უდიდესი ნაწილი კი ლატაკდებოდა.

სამეფო საგვარეულო და სამხედრო-სამოხელეო არისტოკრატია სულ უფროდაუფრო ფართოდ იყენებდნენ ჩვეულებრივ მონებსაც, რომელთა მოპოვების ძირითად წყაროს ომი წარმოადგენდა. ეს იყო გამუდმებული ომიანობის ხანა, რის შედეგადაც იბერიის ხელისუფალთ ხელთ უვარდებოდათ დიდძალი ტყვე, რომელთაც ძირითადად მონობის მძიმე უღელი ელოდა. უკვე ამ დროს იწყებენ იბერიის ხელისუფლები უზარმაზარ თავდაცვით და სხვა ნაგებობათა შენებას. ახლანდელი მცხეთის პირდაპირ, მტკვარს გაღმა (ამჟამად ბაგინეთად წოდებულ მთაზე) აგებულ იქნა დიდი და მძლავრი ციხე-ქალაქი — მეფეთა ადგილსამყო-

ფელი არმაზციხე. დედაქალაქის მიდამოებში და აგრეთვე სამეფოს სხვა ადგილებშიც ბევრგან აშენდა მნიშვნელოვანი ციხე-სიმაგრეები თუ სხვა ნაგებობანი. ამ დიდ მშენებლობას იბერიის მეფეები ალბათ სწორედ მონების ხელით აწარმოებდნენ.

მონები, მაშინაც და შემდგომაც, ფართოდ იქნებოდნენ გამოყენებული აგრეთვე სახელოსნოებში და მეფისა და დიდკაცობის ოჯახებში მსახურებად.

მეურნეობაში მონური შრომა შედარებით ნაკლებ უნდა ყოფილიყო გამოყენებული. აქ ექსპლოატირებული ხალხის ძირითად მასას დაპყრობილ და დამორჩილებულ თემთა წევრები შეადგენდნენ. ასეთები ბლომად უნდა გაჩენილიყვნენ უკვე იბერიის სამეფოს ჩამოყალიბების ხანაში, ურჩი თემების დაპყრობის შედეგად. შემდეგ და შემდეგ მოსახლეობის ეს ფენა გაიზრდებოდა, ალბათ, გადმოსახლებულ თემთა სამეფო მიწებზე დასმითაც. მოსახლეობის ეს ჯგუფი უკეთებდა „ყველაფერს, რაც ცხოვრებისათვისაა საჭირო“, არისტოკრატის უმაღლეს ფენას — სამეფო საგვარეულოს.

სამეფოს შექმნასთან ერთად იბერიაში იქმნება და ვითარდება ქალაქები, როგორც სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრები. მნიშვნელოვან სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრად ყალიბდება თვით სამეფოს დედაქალაქი — მცხეთა. მაგრამ ქართლის იმდროინდელი ქალაქები, მათ შორის მცხეთაც, ვაჭრობა-ხელოსნობასთან ერთად მიწათმოქმედებასაც ათავსებდნენ.

მოსახლეობის წარჩინებულ ფენებს წარმოადგენდნენ: სამეფო საგვარეულო, სამხედრო-სამოხელეო არისტოკრატია და ქურუმობა.

სამხედრო-სამოხელეო არისტოკრატის ფენის შევსება ხდებოდა ნაწილობრივ მეფეთა მცველი რაზმის წევრთაგან, ნაწილობრივ კი თემის იმ უბრალო წევრებიდან, რომლებიც ქონებრივი და საზოგადოებრივი ღირფერენციაციის შედეგად გამოიყოფოდნენ გვაროვნული არისტოკრატის სახით. გვაროვნული წყობილების დროინდელი ზოგი თანამდებობა — მაგალითად თემის მამასახლისობა, სამეფოს შექმნის შემდეგ იჩენს სახელმწიფო-სამოხელეო თანამდებობად გადაქცევისადმი მიდრეკილებას. მერე და მერე სამეფო საგვარეულო და სამხედრო-სამოხელეო დიდკაცობა თანდათან ჩამოყალიბდნენ, როგორც საზოგადოებას მკაფიოდ გამოხატული სოციალური ზედაფენები.

ჯერ კიდევ შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანაში, ქართველი ტომების ტომთა კავშირების შექმნა რომ დაიწყო, მიეცა კონსოლიდაციის პროცესის დაჩქარება დასაბამი ქართველი ტომების კონსოლიდაციას (შეკავშირებას), რაც დიდხანს მიმდინარეობდა. ეს პროცესი დიდად გაცხოველდა ძვ. წ. III საუკუნიდან, როდესაც საქართველოს ტერიტორიაზე შეიქმნა ძლიერი

ქართლის სამეფო, რომლის ფარგლებშიც, აღმოსავლეთ საქართველოს გარდა, დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვანი ნაწილიც მოექცა. ამან ზელი შეუწყო საქართველოს მოსახლეობის შემდგომ დაახლოებას და ამრიგად ჩაეყარა საფუძველი ერთიანი ქართველი ხალხის ჩამოყალიბების პროცესს. შეინიშნება, რომ ამ დროიდან მოყოლებული, საქართველოს აღმოსავლეთი და დასავლეთი ნაწილების ნივთიერი კულტურა მაინც საოცარ ერთგვაროვნებას იჩენს — არა მარტო არსებითად, არამედ დეტალებშიც კი.

ერთიანობის ის ელემენტები, რომლებიც ადრემონათმფლობელურ საქართველოში უკვე საკმაოდ მძლავრი ნაკადის სახით ჩაისახა, ახალ გაქანებას ჰპოვებენ შემდგომ, უკვე ფეოდალურ ხანაში, როდესაც სრულდება ერთიანი ქართველი ხალხის ჩამოყალიბების პროცესი.

ის მიწა-წყალი, რომელზედაც თანდათან გავრცელება იწყო ქართულ გაერთიანებათა პოლიტიკურმა გავლენამ, მარტოდენ ქართველი ტომებით როდი იყო დასახლებული. მათ გარდა აქ ცხოვრობდნენ ცალკეული ჩრდილო-კავკასიური, ჩრდილო-ირანული, ხეთური, ხურიტული, ურარტული და სხვ. მოდგმის ტომები. მოექცნენ რა ქართულ გაერთიანებათა პოლიტიკური გავლენის არეში, ბევრი ამ ტომთაგანი გაითქვიფა ამა თუ იმ ქართველ ტომში. მათ დაჰკარგეს საკუთარი ენა და ტომობრიობის სხვა ნიშნები, მაგრამ თავის მხრივაც ერთგვარი გავლენა მოახდინეს ქართველი ხალხის ენისა და კულტურის ჩამოყალიბებაზე. ბევრი რამ ქართული ენის სიტყვიერ მარაგში ამ გათქვიფილ ტომთა მიერ შემოტანილ წვლილს წარმოადგენს. ქართულმა კულტურამაც ბევრი რამ შეითვისა ამ ტომების კულტურისაგან. ქართული სახელმწიფოების წარმოქმნის შემდეგ უცხო ტომთა ასიმილაციის (შეთვისება-გათქვიფის) ეს პროცესი განსაკუთრებით გაძლიერდა.

თავი IV

ადრემონათმფლობელური ხანის საქართველო

ძვ. წ. II — ახ. წ. III სს-ში

§ 1. ვითარება იბერიის მეზობელ ჰმეხნეზში

სომხური სახელმწიფოები. პონტო.

პართია

იბერიის მეზობელ ელინისტურ სახელმწიფოთაგან სომეხთა სამეფოს საფუძველი ჩაეყარა ალექსანდრე მაკედონელის მემკვიდრეთა („დიადოქოსების“) დროს, აირარატის ოლქში, მდ. არაქსის შუაწელზე (ძვ. წ. 316 წ.). ა ი რ ა რ ა

ტის სამეფოს მმართველ დინასტიად გამოვიდა ერვანდიანთა გვარი. სატახტო ქალაქი იყო არმავირი. ეფერატის ზემო დინებაში შეიქმნა

„მცირე არმენიად“ წოდებული სამეფო. სირიის სელევკიან მეფეთა სასატრაპოებს შეადგენდნენ ვანის ტბის აუზი და წოფენი ევფრატის ხეობაში. სელევკიანებმა თავისი ძლიერების ხანაში აირარატის სამეფო გააუქმეს (220 წ. ძვ. წ.); ასე შეიძინა სირიის სამეფომ ვრცელი სომხური ქვეყანა, ეგრეთ წოდებული „დიდი არმენია“. რამდენსამე ხანში სომეხთა სამეფო კვლავ აღდგენილ იქნა.

პონტოს ელინისტური სამეფო შეიქმნა ძვ. წ. IV ს., მცირე აზიაში, ქართველი (მეგრულ-ქანური) და მისი მონათესავე სხვა ტომების მიწა-წყლის ხარჯზე, შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთისა და სამხრეთ სანაპირო ზოლში, — აქედან წარმოდგა პონტოს სამეფოს სახელიც (ბერძნულად „პონტოს“ — საერთოდ ზღვას ნიშნავს და, კერძოდ, შავ ზღვას ეწოდებოდა). პონტოს ფარგლებში შედიოდნენ ელინისტური სანაპირო ქალაქები — ტრაპიზონი და სხვ.

პონტოს სამეფომ უდიდეს პოლიტიკურ ძლიერებას მიაღწია ძვ. წ. I ს. მითრიდატ მეექვსის დროს. სამეფოს არსებობა დასრულდა რომაელთა მიერ მისი დაპყრობით (ძვ. წ. I ს.).

პართიის სამეფოს საფუძველი ჩაეყარა კასპიის ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაპირზე (ძვ. წ. 255 წ.). პართიის ძლიერების ხანაში, არშაკიანთა დინასტიის მეთაურობით, მისი მიწა-წყალი მდ. ევფრატიდან მდ. ინდუსამდე წვდებოდა. პართიის ელინისტურ ქალაქთა შორის უმნიშვნელოვანესი იყვნენ ეკბატანა და ქტეზიფონი.

ალბანეთი. ჩრდილო კავკასიის მთიელები ალბანეთი დღევანდელი ჩვენი მოძმე აზერბაიჯანისა და დაღისტნის მთიან ნაწილს მოიცავდა. აღმოსავლეთით იგი გაშლილი იყო კასპიის ზღვამდე. ალბანეთი ქართლის სამეფოს ესაზღვრებოდა ალაზნთან, მის გაღმა. კასპიის კარი (მერმინდელი დარუბანდის კარი) ალბანეთს უადვილებდა ჩრდილოეთის ხალხებთან საეკპრო და კულტურული ურთიერთობის დამყარებას. ალბანეთის მოსახლეობას იმ დროს შეადგენდნენ ალბანელები, მათი ალბანური ენით, უდიეები, ლეგები და სხვ. ალბანელთა ეთნიკური სახელი შემორჩენილია კახეთის ერთი სოფლის სახელში — ალვანი. ალბანეთი ეგრის-იბერიისა და სომხეთის გვერდით მნიშვნელოვანი პოლიტიკური ერთეული იყო ამიერკავკასიაში.

ომიერკავკასიის მთიელებს ბერძნული და რომაული წყაროები ერთობლივ სარმატებს უწოდებდნენ, რომლებშიც ივულისხმებოდნენ მთავარ ქედს გადაღმა, დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ მოსახლე ადიღე და სხვ. ტომები; ირანული ტომის იყვნენ ალანები, რომელთა მემკვიდრეები არიან ოსები; უფრო აღმოსავლეთით ცნობილი იყვნენ დიღო, ლეკი („ლეგი“) და სხვ.

იბერიკავკასიის მთიელები ძირითადად ცხოვრობდნენ პირველყოფილ-თემური წყობილების პირობებში, რომელიც ნაწილობრივ უკვე განიცდიდა რღვევას. მეურნეობაში, მეჯოგეობისა და მონადირეობის გვერდით, თანდათან ვრცელდებოდა მიწათმოქმედება. ჩერქეზებში ელინისტური გავლენა გზას იკვლევდა უფრო ბოსფორის სამეფოსა (ქერჩის მხრიდან) და კოლხეთის მეშვეობით.

მთიელების ნაწილი სახლობდა მთავარი ქედის ღრმა ხევებში. კავკასია მაშინაც კარგად იყო ცნობილი, როგორც მთავარი ქედის სახელი (ბერძნული დაბოლოებით კ ა ვ კ ა ს ი ო ნ, მრ. რიცხვ. — კავკასია). ცნობილი იყო მისი ბუნებრივი ჭიშკარიც, რომელსაც ბერძენ-რომაელები კ ა ვ კ ა ს ი ი ს კ ა რ ს უწოდებდნენ, ხოლო ქართველები, სხვადასხვა ისტორიულ ვითარებაში, ა რ ა გ ვ ი ს კ არ ს ა ც და ო ვ ს თ ა (ალანთა) კარსაც. სპარსულად ამ კარს ერქვა ალანთა კარი („დარ-ი-ალან“; აქედანაა იხლანდელი დ ა რ ი ა ლ ა).

§ 2. იბერიის სამეფო ძვ. წ. II — I სს-ში

ძვ. წ. III ს-ში, როგორც დავინახეთ, იბერიის ბატონობის ასპარეზი საკმაოდ ფართო იყო, II ს-ის დამდეგიდან კი ვითარება შეიცვალა.

რომის ლეგიონებმა დაპყრობითი ომების გაშლით ეგეოსის ზღვიდან მოაშურეს მცირე აზიას. აქ იმ დროს ჩამდგარი იყო დამპყრობელი სელევკიანების ლაშქარი. ეს მხედრობა რომაელებმა დაამარცხეს ქ. მაგნეზიასთან (ძვ. წ. 190 წ.).

მაღე სელევკიანებს ზურგში აუჯანყდნენ სომხები ზარეჰისა და არტაშესის მეთაურობით და დამოუკიდებლობა მოიპოვეს. „დიდ სომხეთში“ მეფე არტაშეს I-ის (189 — 170 ძვ. წ.) სახელზე ააგეს ახალი სატახტო ქალაქი არტაშატი, შეიერთეს „მცირე სომხეთის“ ნაწილიც.

გაძლიერებული სომხური სამეფოების ლაშქარმა ქართველ ტომთა ტერიტორიაზე დაიკავა ხუთი მომიჯნავე ოლქი — პარიადრი, ხორძენე და გოგარენე, კარინითი (მერმინდელი კარნუ-ქალაქის ანუ არზრუმის ოლქი) და დერქსენე (დერჯანი). ესენი მდებარეობდნენ 5 მდინარის — პალისის, ეფტრატის, ჭოროხის, არაქსისა და მტკვრის სათავეებს შორის, გოგარენე (ქვემო ქართლი) მტკვრის შუა წელს ეკვროდა სამხრეთიდან.

ამასობაში იბერიაში გამეფდა ფარნავაზის ვაჟის საურმაგის ძე მირიანი (დაახლოებით ძვ. წ. 189 — 155 წწ.). მეფე მირიანმა დასძრა რაზმები დარიალის ხეობისკენ, სადაც იხდნენ ტომები ქართალი, დლილვი (ინგუშების წინაპარი ტომი) და სხვ., დაეუფლა დარიალს და „შეაბნა კარნი ქვიტყირითა“. შემდეგშიც დიდ ხანს კარი კარგად იყო

შეკრული რკინით, ციხე-სიმაგრე კუმანიაც აქ გზას უღობავდა ჩრდილოეთიდან მოწოლილ ტომებს.

ფარნაჯომ მირიანის ძის (დაახლოებით ძვ. წ. 155 — 140 წწ.) მეფობაში მცხეთის გასაძლიერებლად აშენებულ იქნა ციხე ზადენი, ხოლო ყვარლის-წყალზე (ალაზნის შენაკადი) საფუძველი ჩაეყარა ქალაქ ნეკრესს. სომეხთა მეფემ, რომელსაც იბერიის სამხრეთი მიწებიც ეკირა, ფარნაჯომი ომში დაამარცხა. ამის შედეგად იბერიაში გამეფდა არტაშესის ძე არშაკი (დაახლოებით ძვ. წ. 140 — 120 წწ.), ქართლის ფარნავაზიანთა ნათესავი.

იმ დროს პართია სირიელთა ნაბატონარ ქვეყნებს ეუფლებოდა. მან ატროპატენე (ირანის აზერბაიჯანი) დაიპყრო, სომხეთის მიწების ნაწილიც შეიერთა. რომაელ და პართელ დამპყრობთა უკუსაგდებლად დაიდო დიდი სამხედრო-პოლიტიკური კავშირი პონტოს სამეფოსა და სომხეთს შორის (94 წ. ძვ. წ.). იბერია, ისევე როგორც ალბანია, დაუყოვნებლივ მიემხრო მას.

რომაელებს უკვე ხელთ ეპყრათ მცირე აზიის მნიშვნელოვანი ნაწილი. პართია, თავის მხრივ, საომარ მოქმედებას აძლიერებდა. კავკასიის ხალხებიც ველარ აარიდებდნენ თავს დიდ ომს. სამხედრო კავშირის მეთაური პონტოს მეფე მითრიდატ VI (ტახტზე ავიდა 114 წ.) და სომეხთა მეფე ტიგრან II მაშინ დამოყვრდნენ. მათ წარმატებულ ომს იმთავითვე თან სდევდა უდანაშაულო მცირე ხალხთა რბევა-დაწიოკება. მითრიდატმა თავისი მეფობის პირველ წლებშივე შეიერთა კოლხეთი; სისხლში ჩაახრჩო მონების აჯანყება ტავრიდაში (ყირიმის ნახევარკუნძული) და ბოსფორის სამეფოსაც დაეუფლა (II ს. დამლევს). მოკავშირე სომხეთმა ზედიზედ მოიპოვა გამარჯვება (ძვ. წ. 88 — 85 წწ.) მესოპოტამიაში, ატროპატენეში. ტიგრანის ლაშქრობაც სირიაში წარმატებით დასრულდა (ძვ. წ. 70 წ.).

რომაელ დამპყრობთა წინააღმდეგ ბრძოლა მოკავშირეებმა წარმატებით დაიწყეს. მითრიდატმა მცირე აზიაში ბითინიის სამეფო დაამარცხა. გადმოცემის მიხედვით, ერთი დღის განმავლობაში ამოეღო 80 ათასი რომაელი და საზეიმოდ გამოაცხადა (ძვ. წ. 88 წ.), რომ აზია, ე. ი. რომის მიერ დაპყრობილი ნაწილი მცირე აზიისა, გათავისუფლდა. პონტოს სარდლობას ომის გასაგრძელებლად უღვეველი რეზერვები ეგულებოდა კოლხეთში, ბოსფორში. კოლხეთიდან, კერძოდ, აწვდიდნენ მას ფლოტის საშენებელ ხე-ტყეს.

მაგრამ რომის დაჟინებულმა შემოტევებმა მოკავშირეები გასტეხა (სულ მოხდა სამი დაძაბული ომი). ომწაგებულმა პონტომ და სომხეთმა,

ქართველთა და ალბანელთა მხარდაჭერით, ერთხელ კიდევ სცადეს ბედი. ქართველთა, სომეხთა და ალბანელთა შორის ღვივდებოდა სოლიდარობის გრძნობა, რომელიც შემდეგაც, მრავალი საუკუნის მანძილზე უადვილებდა მათ მტერთაგან თავდაცვას. როდესაც რომაელები ლუკულის სარდლობით სომხეთის დედაქალაქს არტაშატს დაესხნენ თავს (ძვ. წ. 68 წ.), მათ მოსაგერიებლად სომეხ მეომართა მხარდამხარ ქართველი შუბოსნებიც იბრძოდნენ. სომეხი ხალხის მეთაურებს მშველელ რაზმებში ყველაზე უფრო სანდო, ერთგულ და მამაც მებრძოლებად სწორედ ეს იბერიელი შუბოსნები ეგულებოდათ. მოკავშირეები ბოლოს დამარცხდნენ. მითრიდატმა თავი მოიკლა (63 წ. ძვ. წ.). რომის სარდალმა პომპეუსმა პონტოში მეფობა გააუქმა, სომხეთი დახარკა, შემდეგ კი ამიერკავკასიის დასამორჩილებლად დაძრა თავისი ლეგიონები.

§ 3. რომაელთა ლაშქრობა საქართველოში

ამიერკავკასიაში შემოჭრილმა რომაელთა მხედრობამ ჯერ ალბანეთში გადაიხადა ომი. ბრძოლაში ალბანელთა 40-ათასიანი ჯარი მონაწილეობდა. რომაელებმა ალბანელთა მეფე ორისე ისევ დაიზავეს და მტკვრის ხეობით შემოვიდნენ ქართლში (65 წ. ძვ. წ.).

იბერიისა და კოლხეთის დაპყრობა, რომის სარდლობის ვარაუდი, იქნებოდა პონტოს მოკავშირეთა საბოლოო განადგურება. ამას გარდა, საქართველოში დამპყრობელს სამართლიანად ეგულებოდა საჭირო სამხედრო ძალა, სხვადასხვა ბუნებრივი რესურსები (მარცვლეული, მატყლი), სატრანსპორტო გზა შავსა და კასპიის ზღვებს შორის, უმოკლესი გზები იმპერკავკასიაში გადასასვლელად, სადაც ადვილი იყო ნედლეულისა და მონების შექმნა და ა. შ. მათ ეწადათ მაგარი ზურგი ჰქონდათ კავკასიაში აღმოსავლეთში გასაბატონებლად.

იბერიელთა თავდაცვითი ომი — პომპეუსს დესპანების მეშვეობით მოლაპარაკება გაუმართა, ვითომ მასთან პოლიტიკური მეგობრობის დასამყარებლად, მაგრამ ომი

მაინც აუცილებელი გახდა.

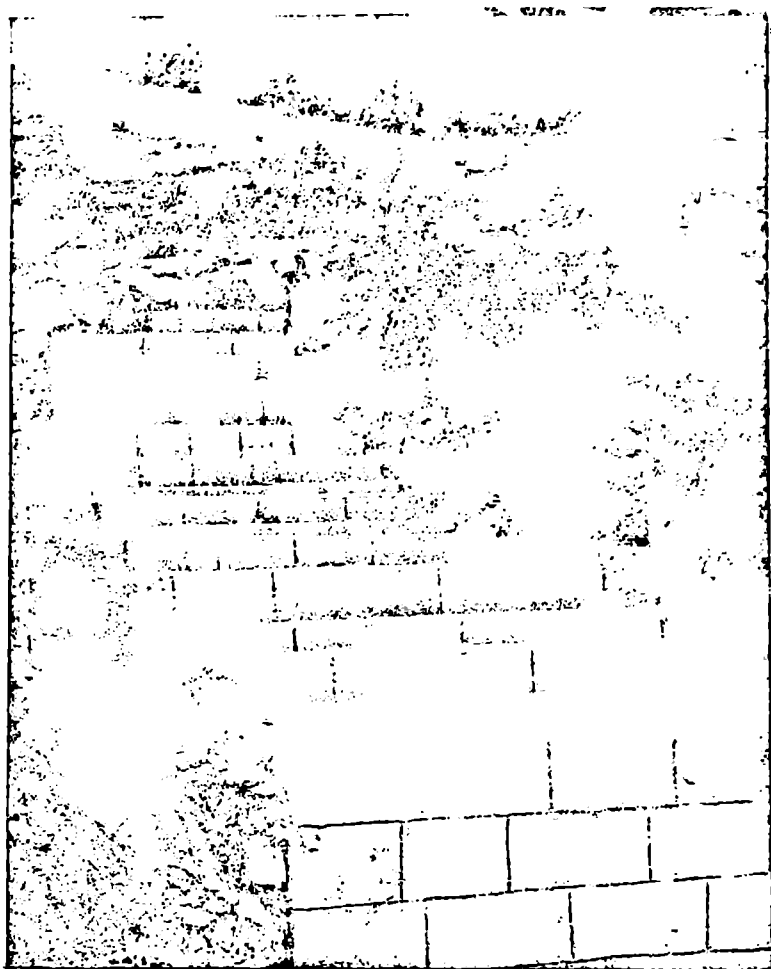
იბერიას ალბანეთსავე შეეძლო დაახლოებით 22 ათასი მხედარი და 60 ათასი ქვეითი შეიარაღებული მეომარი გამოეყვანა. მეფის საკუთარ სპას შეჯავშნული ცხენოსანი რაზმები შეადგენდა. იბერიელი შუბოსნებიც დიდი ძალა იყო. თავდასაცავ სიმაგრეებში ყველაზე საიმედოდ მცხეთის შიდაციხე — არმაზციხე ჰქონდათ. არმაზციხე აღმართული იყო ქალაქ მცხეთის პირისპირ, ახლანდელი ბაგინეთის ტე-

არმაზციხე (მაგინეთი). სვეტებიანი ნაგებობის ნაშთი, ძვ. წ. IV — III სს.

რიტორიაზე. არმაზციხის კილომეტრიანი სამხრეთი ზღუდის სიგანე ოთხს, ექვს და ზოგან რვა მეტრსაც უდრის. კლდის ნაკაფში ჩადგმული გალავნის საფუძვლად დაგებულია თლილი ქვა, ხოლო ამ საფუძველზე ამოყვანილია ორი-ორნახევარი მეტრის სიმაღლე ალიზის კედელი. ციხეს წყალი მოსდიოდა თიხის წყალსადენი მილებითა და ქვის ღარებით.

იბერიელებმა ომის სამზადისი ვერ დააბოლოვეს, რომაელებმა დაასწრეს სატახტო ქალაქთან მიხდომა. არტაგი დაუყოვნებლივ გადავიდა მტკვარზე და დასწვა ზედ ვადებული ხიდი, რათა მტრის წინსვლა დაეზრკოლებინა. არმაზციხე მტერს დანებდა, დაპყრობილ იქნა იბერიის მტკვრის სამხრეთით მდებარე ნაწილი. იბერიის ჯარმა მტკვარგაღმა, ტყით დაბურულ ხეობაში გადაიხადა ფიცხელი ომი. მშვილდოსნები, შუბოსნები, ხელსატევრიანები თავგამეტებით იბრძოდნენ, ხოცავდნენ მომხდურთ და თვითონაც იხოცებოდნენ. მაღალ ხეებზე შესული მებრძოლები ისარს აყრიდნენ და დიდ ზიანს აყენებდნენ მტერს. თავისი მიწა-წყლისათვის დაიხოცა 9000 კაცი, ხოლო 10.000 ტყვე რომაელებმა წინ გაირეკეს.

არმაზციხე (ბაგინეთი). შიდაციხის ნაშთები, ძვ. წ. IV — III სს.

ზომპეუსი დაეზავა მეფე არტაგს და ქართლიდან კოლხეთს მიაშურა. იბერიის ძლიერი სამეფოს უბრალო პროვინციად ქცევა მტერს არ შეეძლო. საზავო ხელშეკრულების თანახმად, იბერიაში მეფობა ძალაში ჩაჩებოდა. სამაგიეროდ დამპყრობლებმა არტაგს თავზე მოახვიეს რო-

მის პოლიტიკური „მეგობრობა“ და სამხედრო „მოკავშირეობა“, ისევე, როგორც სომეხთა მეფეს და ზოგ სხვა გავლენიან ხელმწიფეს. არტაგა-იძულებული გახდა შვილებიც მძევლად მიეცა რომაელებისათვის.

რომში იბერიელებზე ისეთი აზრისა იყვნენ, რომ ეს ხალხი არასოდეს არაეისგან დაპყრობილი არ ყოფილა და ვერც ახლა შეურიგდებოდა უღლის ტარებას და რომ საჭირო იყო მათ ციხეებში რომაელთა ჯარის დგომა.

§ 4. კოლხეთის ანუ მზრისის სამეფო ძვ. წ. II — I სს-ში

მეურნეობა. კოლხეთის სამეფოს დიდი ჰქონდა სამეურნეო
ვაჭრობა თუ კულტურული ტრადიციები. მეურნეობის სხვადასხვა დარგი, ხელოსნობა, საკმაო სახსრებს იძლეოდნენ საარსებოდ. ლითონის და მუშავების, მკედლობის საინტერესო ნიმუშები შემორჩენილან, კერძოდ, რაქაში სოფ. ბრილის სამარხებში.

მეტალურგიაში გამოყენებული იყო ცვილის მოდელი, თითოეული ნივთი საკუთარ ყალიბზე კეთდებოდა. ბრინჯაოს მხატვრული ჩამოსახმის საუკეთესო ნიმუშებს წარმოადგენენ სარტყელის ჰვირული ბალთები. კერამიკულ ნაწარმში აღრინდელი შავპრიალა ლამაზი ჰურჭელი. შეცვალა წითელი თიხის სადა ნაწარმა (ხელაღები და სხვ.) ქვევრებში ინახავდნენ ღვინოს, მარცვლეულს. ძვ. წ. VI ს-დან დაწყებული, ამ ქვევრებს ხმარობდნენ მიცვალებულთა სამარხ ჰურჭულადაც. მეთუნეების, ანუ მეკეცეების (კეცი — თიხას ნიშნავდა) ნახელავის ნიმუშები უხვად შემონახულა დაბლაგომში. ხელოსნები მასალად ხმარობდნენ რკინისა და თიხის გარდა ბრინჯაოს, ოქრო-ვერცხლს, მინას, პასტას, ქვას.

მეურნეობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკირა ნაოსნობას რიონის: ქვემო დინებაში. ტყით დაფარული თბილი ჰაობიანი არეები მიმოსვლის გასაადვილებლად, მონური შრომის გამოყენებით, არხებით ჰქონდათ დაქსელილი. შიგ დატურავდნენ საწინებელთა მსგავსი ნავეები, ეგრეთ წოდებული ორეები, „ცალფა ხეები“. რომში მოწონება ჰქონდათ კოლხურ საზღვაო ნავეებს. უხვად მზადდებოდა გასასყიდი ხე-ტყე, სელი, კანაფი, ცვილი. ისყიდებოდნენ მონებიც. კვლავ იჭრებოდა ფული — როგორც ადგილობრივ მეფეთა სახელით, ისე უცხო მეფეთა (ალექსანდრე მაკედონელი, ლიზიმაქოსი, რომის კეისრები) ფულის მიბაძვით, რადგან ალებშიცემობა სწარმოებდა რომთან, პართიასთან და, საერთოდ, უცხოეთთან.

კოლხეთის სატახტო ქალაქი — მდ. ფასიდზე (რიონზე) მდებარე ა ი ა ძვ. წ. III ს-დან უკვე საკმაოდ დასუსტებული სამეფოს ცენტრი იყო. ერთი თანამედროვის (ძვ. წ. III ს.) გამოთქმით ა ი ა „ახლაც მტკიცედ დგას“.

ფოთში აღმართული იყო ამ ქალაქის „მფარველი“ ქალღმერთის ქანდაკება. ერთი აღწერით (ახ. წ. 134 წ.), ქალღმერთი იჯდა ტახტზე, მას ხელთ ეპყრა კიბბალი (საკრავი), ხოლო ტახტს გამოძერწილი ლომები „სდარაჯობდნენ“. ქანდაკებას აღმწერელი ადარებს სახელოვანი ბერძენი მოქანდაკე ფიდიასის ერთ-ერთ ნაწარმოებს.

მდ. ყვირილა ერთ ხანს მდ. ფასიდის გაგრძელებად მიაჩნდათ. დიდი ციხე-შორაპანიც (ბერძ. სარაპანისი) ფასიდზე მდებარედ ითვლებოდა. სავაჭრო ნაოსნობა წარმოებდა ფოთიდან შორაპანამდე. ამ ციხეს ზემოთ ნაევები ველარ აღიოდნენ ხეობის სივიწროვისა და ჩქერის გამო. ფასიდ-ყვირილაზე 124 ხიდი ყოფილა გადებული. მდ. რიონის ზემო დინებას, ყვირილის შესართავს ზემოთ, უწოდებდნენ თავის ნამდვილ სახელს — რიონს. ქ. ციხე-გოჯი მდებარეობდა მდ. ტეხურის ხეობაში.

უკვე ძვ. წ. III ს-დან, როგორც ვიცით, ეგრისი მოექცა იბერიის პოლიტიკური გავლენის ქვეშ. კოლხეთის სამეფოს პოლიტიკური მდგომარეობა კოლხთა მეფეები ქვეყანას სკეპტუქოსების მეშვეობით მართავდნენ, რომელთაც ენიჭებოდათ ხელისუფლების ნიშანი — კვერთხი (ბერძნ. „სკეპტრონი“). ერთ-ერთი სკეპტუქოსი, ოლთაქესი, იხსენიება ძვ. წ. I ს-ის შუა წლებში.

ძვ. წ. III — II ს-ის კოლხ მეფეთაგან კერძოდ, ცნობილი არიან აკი (III ს.), რომლის სახელითაც არის მოქრილი ოქროს ფული, და სავლაკი (II ს.). ეს უქანასკნელი, როგორც „აიეტის შთამომავალი“ მეფე, უღვეი ოქრო-ვერცხლის მფლობელად ჰყავდათ რომაელებს მიჩნეული.

ძვ. წ. II — I საუკუნეების მიჯნაზე კოლხიდის სამეფოში პოლიტიკური კრიზისი დაიწყო. ამის მიზეზი შეიქნა სოციალურ კლასთა შინაგანხეთქილება და, ამას გარდა, გარეპოლიტიკური მოვლენებიც. სახელმწიფოს შიგნით უკმაყოფილო მონების მშფოთვარება-აჯანყებებს სამეფო ხელისუფლებისათვის სხვა სიძნელეებიც ემატებოდა. საწარმოო ძალთა საერთო განვითარების შედეგად თავისუფალ თემებში, კერძოდ, მთაგორიან ზოლში შავი ზღვის დასამხარზე (აბაზგები, აფშილები და სხვ.) თემობის დაშლის პროცესი ღრმავდებოდა. იქ უფრო და უფრო ძლიერდებოდა სამხედრო დემოკრატია მისი აგრესიულად განწყობილი ბელადებით, რომელთა ადგილობრივი ინტერესები უპირისპირდებოდნენ მთლიანი სამეფოს ინტერესებს. შინაური წინააღმდეგობებისაგან მოუძღურებულ მეფეს სკეპტუქოსებიც აღარ ემორჩილებოდნენ. ისე რომ, როდესაც პონტოს მპყრობელი მითრიდატე კოლხეთს

დაესხა, აქ მას მეფის ხელისუფლება დაკნინებულ-დანაწილებული და-ხვდა. მითრიდატე ადვილად დაეუფლა კოლხეთს, რომელსაც კარგა ხანს მართავდნენ მითრიდატის მისანდო პირები — მოაფერნე და სხვ. ხოლო როდესაც რომაელებმა გაიმარჯვეს ამიერკავკასიაში, იბერიიდან კოლხეთში შეჭრილმა (ძვ. წ. 65 წ.) პომპეუსმა მითრიდატის გავლენის აღმოსაკვეთად იქ მეფედ დასვა ვინმე არისტარქი. შემონახულია ამ მეფის სახელით მოჭრილი დრაქმა (ძვ. წ. 52 წ.). კოლხეთის სამეფოს აღარც არისტარქის შემდეგ დაბრუნებია ადრინდელი პოლიტიკური მდგომარეობა.

§ 5. იბერიის სახელმწიფოს გაძლიერება (ახ. წ. I — III სს.)

თანამედროვის მოწმობით, რომაელთა ყოველი მოუცლევლობა, იბერიაში მათი სამხედრო თავდაცვის შესუსტება ქართველებს მყისვე აგულისხმებდა და ხალხი მტრის განსადევნად ხელში იარაღს იღებდა. კერძოდ, იბერია აჯანყდა ფარნავაზის მეფობაში (ძვ. წ. 36 წ.). ფარნავაზი, რომაელთაგან დამარცხებული, იძულებული გახდა მონაწილეობა მიეღო მათ ომში ალბანელთა წინააღმდეგ. აჯანყება მერმეც განმეორდა (ძვ. წ. 15 წ.). ამ აჯანყების შემდეგ იბერთა მეფემ განიზრახა რომთან „სამეგობრო“ ურთიერთობის აღდგენა და ავგუსტუსს კეისარს ელჩები გაუგზავნა. ეს ამბავი აღნიშნული აქვს თვით ავგუსტუსს ანკვირის წარწერაში (დაახლოებით ახ. წ. 14 წ.; ანკვირა დღევანდელი ანკარაა მცირე აზიაში). მოკლე ხანში მეზობელ სახელმწიფოებთან ურთიერთობაში ქართლი ფაქტიურად რომისაგან დამოუკიდებელ პოლიტიკას დაადგა.

პართიის მეფე არტაბანი თავს დაესხა სომხეთს. ბრძოლა პართელ დამპყრობელთა წინააღმდეგ სომეხი ხალხის მხარდაჭერით მოშალა იქ რომაული ადმინისტრაცია და თავისი შვილი არშაკი გაამეფა (ახ. წ. 35 წ.). პართელების უკუსაქცევად ომის ხელმძღვანელობა რომის მთავრობამ იბერიის მეფეს ფარსმანს დააკისრა. სომეხი ხალხი ბუნებრივად იზიარებდა პართელი დამპყრობლების განდევნის იდეას. იბერთა დიდი ჯარი ეკვეთა სომეხ მეფეთა სატახტო ქალაქს, მდიდარ არტაშატს (არაქსის ხეობაში), გააძევა იქიდან პართელები და დაიკავა ქალაქი. ქართველ მხედართმთავრებს, ფარსმანის მეთაურობით, დიდი გამარჯვება ხვდათ წილად. მათ ეხმარებოდნენ ალბანელები და კავკასიელი მთიელებიც. იბერიელები და ალბანელები უშუალოდ ზედა-მხედველობდნენ მთიელების გადმოსასვლელ დარიალს და კასპიის კარს. მოგებული ომის შედეგად სომხეთში, რომის იმპერატორის ბრძანე-

ბით, გამეფდა ფარსმანის ძმა მიპრდატი (მითრიდატი), რომელიც თხუთმეტობოდე წლის განმავლობაში განაგებდა სომხეთს (ახ. წ. 35 — 51 წწ.).

მაგრამ მიპრდატის სომხეთში მეფობას ბოლო მოუღო მისმა ძმისწულმა რადამისტმა. მიპრდატის ბედი გადაწყვიტა რადამისტის მამამ ფარსმანმა. მიპრდატი მოკლულ იქნა და მის მაგიერ სომხეთში რადამისტი გამეფდა (51 წ.). ამრიგად ფარსმანი, იბერიის დიდი და ძლევამოსილი მეფე, აღარ ებუებოდა რომაელებს, ალბანელთა მეფესთანაც მას ომი მოუხდა. მიპრდატმა და მეტადრე რადამისტმა ხალხის უზომო ექსპლოატაციითა და ტირანობით ამხედრეს სომხეთი. რადამისტს აუჯანყდა ქალაქი გარნისის (სადაც ის იჯდა) მოსახლეობა, ხალხი გარშემოერთყა ციხეს, და რადამისტმა გაქცევითლა უშველა თავს.

სახელმწიფო მიწა-წყალი მაინც გაფართოვდა. იბერიის შემდგომი იმხანად იბერიის საზღვრებში შემოდიოდა გაძლიერება ზვიდრიტთა ტომის სამოსახლო მდ. ქოროხის ქვემო ხეობაში.

რომის იმპერატორები იძულებული ხდებოდნენ იბერიის ზრდისათვის ანგარიში გაეწიათ, ქართველთა სამეფო ხელისუფლებას პატივით მოპყრობოდნენ.

ფარსმან მეფის ძეს მიპრდატს (რადამისტის ძმას) ვესპასიანე კეისრის სახელით მცხეთის ზღუდე გაუმაგრეს და ამის სახსოვრად იქ დიდი წარწერიანი ქვაც ჩადგეს (ახ. წ. 75 წ.). ამ წარწერაში, საზეიმო კილოთი, გამოცხადებულია, რომ იბერიის მეფეცა და ხალხიც კეისრისა და რომაელთა მეგობრებად იყვნენ ჩარიცხული.

II ს-ში იბერიის სახელმწიფოს ავტორიტეტი მეზობელ ქვეყნებსა და თვითონ რომშიც ძალზე გაიზარდა. იბერიის მეფეებს რომის ხელისუფლებთან ურთიერთობაში თავი დამოუკიდებლად ეჭირათ. მაშინ როდესაც ადრიაანე კეისარმა. მკირე აზიაში ყოფნისას (123 — 124 წწ.), იხმო თავის ერთგულ, გამგონე კაცებად საგულგებელი აღმოსავლეთის მეფე-მთავრები, ქართველთა მეფემ ფარსმანმა, ისე როგორც ალბანთა მეფემ, იუკადრისა რომის მოყმეებივით კეისართან ხლება. ადრიაანე ბევრს ცდარობდა ფარსმანის პოლიტიკური ერთგულება მოეპოვებინა. ადრიაანეს ცხოვრების აღმწერელი რომაელის მოწმობით, ეს კეისარი იმდენ საჩუქრებს, რამდენსაც ფარსმანს, არც ერთ სხვა მეფეს არ უგზავნიდა. II ს-ის შუაში ფარსმანი რომს ეწვია სტუმრად. სხვა ცნობით, ფარსმანის ცხენოსანი ქანდაკებაც მდგარა რომში მარსის მინდორზე. რომის ხელისუფლების დახმარებით მეფემ იბერიის საზღვრებიც გააფართოვა.

ფარსმანის მოხელეთაგან ცნობილი არიან ეზოსმოდვარი აგრიპა, პიტიახში ზევაზი და სხვ.

ზევახ ერისთავისა და მისი მეუღლე კარაიკის გამოსახულება გემაზე. არმაზისხევის სამაროვანი, ახ. წ. II ს.

დად უცვლელი დარჩა. ასეთი ვითარება სავსებით შეეფერებოდა ქართველი ხალხის შემდგომ წარმატებას სოციალურ-ეკონომიურ სფეროში. მართალია, სპარსეთმა განიზრახა იბერიაზე გაბატონება, მაგრამ მან წააგო ომი რომთან და იძულებული შეიქნა მიეღო ნიზიბინის (ქალაქია მდ. ტიგროსის ზედაღინებაში) ხელშეკრულება (298 წ.), რომლის ძალითაც იბერია რომის მეგობრად რჩებოდა.

ფარსმან II-ის შემკვიდრე, „იბერთა დიდი მეფე“ ხსეფარნუგიც წარმატებით განაგებდა ქართლს II ს-ის მეორე ნახევარში. მისი მარჯვენა ხელი იყო იოდმანგან აგრიპას ძე, თანამდებობით მამასავით ეზოსმოდღვარი. ამ ეზოსმოდღვარმა იბერიას (ქართლის სახელმწიფოს) „მრავალი გამარჯვება“ მოუპოვა, ე. ი. ბევრი მტერი დაუმარცხა.

იბერიის მტკიცე სამხედრო-პოლიტიკური მდგომარეობა, ურთიერთობა რომთან და სხვა მეზობლებთან III ს-შიც ძირითა-

§ 8. სოციალურ-ეკონომიური ვითარება აღკემონათმშობლო-ბელურ იბერიაში

იბერიაში მონური წარმოების გვერდით ფართოდ იყო გავრცელებული თავისუფალი შრომა. უშუალო მწარმოებელთაგან მონებსა და თავისუფალი შრომის ადამიანთა შორის იდგნენ „ნახევრად“ მონები, „ნახევრად“ თავისუფალნი და ა. შ. ბერძენი გეოგრაფის სტრაბონის (დაახლოებით 65 წ. ძვ. წ. — 23 ახ. წ.) ცნობით, ქართლში მიწისმოქმედი უმეტესობის ერთ ნაწილს შეადგენდა თავისუფალი ხალხი (ძველი ქართული ტერმინი რომ მიეყუენოთ — ე რ ი), რომელიც მშვიდობიანობის დროს მიწას ამკშავებდა, ხოლო ომის დროს მეომრად გამოდიოდა. მეორე ნაწილი წარმოადგენდა თავისუფლებამეზღულდულ მიწისმუშა ხალხს. ის სამეფო საგვარეულოს (ძველი ქართულით, „სეფეხახლს“) ემსახურებოდა „სამეფო მონების“ მსგავსად და აწვდიდა მას

ყოველივეს, რაც კი ადამიანს საარსებოდ სჭირდებოდა. გაბატონებული კლასის შემადგენლობაში ყველაზე მდიდარი იყვნენ სეფე-სახლი და ამ სახლის უმნიშვნელოვანესი წევრი — „იბერთა დიდი მეფე“. ზემო-აღნიშნულთა გარდა, იბერიის საზოგადოების მნიშვნელოვან ფენებს შეადგენდნენ ხელოსნები, ვაჭრები, კულტის მსახურნი და სხვ.

მონები. უფლის მდაბიონი მონათმფლობელის „სახლსა“ და მეურნეობაში მონა „ნივთად“ ითვლებოდა. ამიტომ ზოგ ენაზე „მონა“ და „სახლი“ ერთი ძირისაგან ნაწარ-

მოები სახელით აღინიშნება. რომში „ფამილია“ ოჯახს ნიშნავდა, ხოლო „ფამულუს“ — მონას. სიტყვა „მონა“ აგრეთვე სახლის სახელთან არის დაკავშირებული. „მსახურები“ საქართველოში თავდაპირველად მონებს უნდა რქმეოდათ („სახლი“ და „მსახური“ ერთი ძირის სიტყვებია). აღრინდელი მსახური მდგომარეობით მონისაგან არ განირჩეოდა. მონას (მონა ქალს, მხევალს) „შიმონვარი“-ც ერქვა. იხსენიებიან „ხატის“ მონებიც. ადამიანთა მონებად ქცევის უფრო გავრცელებული საშუალება იყო მათი ტყვეებად წასხმა-მოტაცება („ტყვენვა“). „ტყვე“ და „მონა“ სინონიმური სახელები გახდნენ. მონებს სყიდვის შედეგად „სყიდულნიც“ ეწოდებოდათ. მონებს იყენებდნენ მეტადრე მძიმე ფიზიკურ მუშაობაში. ძველმა ქვეყანამ იცოდა მონა-მხვნელიც, მონა-მწყემსიც. მონები ხელოსნობდნენ, მუშაობდნენ მშენებლობაზე, არხების გაყვანაზე და ა. შ.

რადგან მიწათმოქმედნი დაბა-სოფლებთან იყვნენ დაკავშირებული, ამიტომ მათ ერქვათ მ და ბ ი ო ნ ი, მ ს ო ფ ლ ი ო ნ ი. მეფის, ამ დიდი უფლის, ხელში ისინი ხდებოდნენ „უფლის მდაბიობად“. როგორც ექსპლოატირებულნი, დაბეგრილები, მიწისმოქმედნი იწოდებოდნენ გ ლ ე ხ ე ბ ა დ, ხოლო რაკი სეფე-სახლს ემსახურებოდნენ, ამიტომ მათ მ ე ს ე ფ ე გ ლ ე ხ ე ბ ი ც ეწოდებოდათ, რადგან ამუშავებდნენ ს ე ფ ე ქ ე ე ყ ა ნ ა ს (ძველქართ. ქვეყანა — მიწას ნიშნავს). მათ უფლისათვის უნდა მიერთმიათ ყველაფერი, რაც კი ადამიანს სჭირდებოდა. მიუხედავად პირადი თავისუფლებისა, ისინი უფლის ხელში მონებივით იჩაგრებოდნენ. ამის გამო მათ ზოგჯერ „სამეფო მონებს“ უწოდებდნენ.

ხელოსნობა. ვაჭრობა აღრევე მოპოვებული ჩარხი, სამეთუნეო ზორ-გვი თუ სხვა ტექნიკური ხელსაწყოები ანტიკურ ხანაში კიდევ უფრო გავრცელდა. ხელოსანთა შემდგომი დასპეციალება, სახელოსნო ცენტრე-

ბის, დაბა-ქალაქების რიცხობრივი ზრდა — ბიძგს აძლევდა მადნეულის ახალი საბადოების მოძიება-გამოვლინებას. ქალაქთა შორის დაწინაურდა ს ა რ კ ი ნ ე ქ ა ლ ა ქ ი (თანამოსახელე ქედის ძირობაზე, მტკვრის

მარცხენა ნაპირზე, ძეგვის პირდაპირ), სადაც განვითარებული იყო რკინის დამუშავება.

ხელოსნებს მასალად უზმარიათ რკინაც და ბრინჯაოც, ოქრო და ვერცხლი, ძვალი და ქვა, მინა, ქარვა, პასტა და ა. შ. მეკეცეთა ნაწარმიდან შემონახულა წითლად გამოძწვარი თიხის ქვევრები, დოქები, ქოთნები, ქილები, ჯამები. მეშუშეთა ნაწარმიდან—თეთრი თუ ფერადი მინის ჭურჭლეული, გვხვდება ბრინჯაოს ბალთები, სარკეები, რკინის საომარი იარაღები, სალესავებიც, რკინის სამკაულიც (სამაჯურები, ბეჭდები). ოქრომჭედლობის ნაწარმიდან მრავლად არის მოპოვებული ოქროს ბალთები და ლილები, სამაჯურები და აბზინდები, ბეჭდები და საყურეები, პატიოსანი თვლებით მოოქვილი, და ბევრი სხვა. ნაკლებად იპოვება ვერცხლის ნივთები—ბეჭდები, ცხენის ასაკაზში ბალთები. აბზინდები, მრავლად მოიპოვება მძივები—ქარვისა, გიშრისა, მინისა.

ქართველი ხალხის სავაჭრო და კულტურული ურთიერთობა სწვდებოდა კავკასიის გარეთ ბევრ სხვა ქვეყანასაც — მცირე აზიას, ბოსფორის სამეფოს, მერმინდელ სამხრეთ რუსეთს, პართიას, სირიას. საქონლის გადმოსაზიდად გამოყენებული იყო წყლის გზაც ფოთიდან რიონ-ყვირილზე და მის გაგრძელებად — მტკვარზე კასპიის ზღვისკენ. იმდროინდელი იმპორტული საქონლიდან საქართველოს საგანძურებში დაცულია ზოგიერთი ოქრო-ვერცხლეული, სამკაულთაგან — ბეჭდების სახიანი თვლებიც. იქვე ინახებიან კოლხური დრაქმები, რომაული, პართული და სხვა მონეტები. უცხო ხალხებთან ურთიერთობის ძეგლებია, კერძოდ, მცხეთას შემონახული ფალაური, არამეული, ებრაული, ბერძნული წარწერები.

ქალაქები

სხვა ანტიკური ქვეყნების მსგავსად საქართველოს ქალაქებიც (მაგ., მცხეთა) ვაჭრობა-ხელოსნობის გაფართოვების საქმეში სოფლის მეურნეობას ემყარებოდნენ. ქალაქის მესაკუთრეები საექსპლოატაციოდ ფლობდნენ სახნავ-სათესებს, ზვრებს, საძოვრებს. ქალაქი უჯარმა აშენებულ იქნა ისეთ ადგილზე, რომელიც მომარჯვებული იყო ცხვრის ფართა მოსაშენებლად, სანადიროდ. ჯოგების მოსავლელად მცირე შრომაც კმაროდა. ამრიგად საქართველოს ქალაქებში ხელოსნობის წარმატებას, მის დარგობრივ განვითარებას ადგილობრივ ჰქონდა ბაზა. საჭირო ნედლეული (მატყლი, ტყავი და ა. შ.).

ყოველივე ეს იწვევდა საქალაქო ცენტრების ზრდა-მრავლებასა და გამშვენიერებას. კერძოდ, მცხეთას სამეფო ქალაქად გახდომამდე უკვე კულტურული ცხოვრების ათასწლეული ისტორია ჰქონდა. მცხეთის კარებთან იყრიდნენ თავს სავაჭრო გზები ოთხკუთხივ: არაგვით და ქსნით — ჩრდილო ქვეყნებიდან; მტკვრით — დასავლეთიდანაც და

აღმოსავლეთიდანაც; თრიალეთის უღელტეხილებით — სამხრეთიდან. მცხეთას იცავდა ოთხი ციხე, რომელთა შორის მთავარი სიმაგრე („თავალი ციხე“) იყო არმაზციხე.

არმაზციხის ტერიტორიაზე მდგარა ქვის სასახლე; გამოირჩეოდა თლილი ქვის ერთი შენობა ქვის თავ-ძირიანი სვეტებით, ჩუქურთმიანი ლავგარდნებით, ფერადი ნახატებით დამშვენებული. იქ აღმართული ყოფილა ქალაქის მფარველის, ომის ღვთაების არმაზის ქანდაკება — ბრინჯაოსაგან ჩამოსხმული, ზურმუხტისთვლებიანი, ხელმახვილიანი. მცხეთის ერთი უბანი (არმაზციხის დასავლეთით, მტკვრის მარჯვენა შენაკადის არმაზისხევის შესართავთან) სამოსახლოდ სჭერია პიტიახშთა სახლს. პიტიახშებს, სასახლის გარდა, აქ ჰქონიათ საოჯახო სასაფლაო. ქალაქის უდიდესი სასაფლაო მდებარეობდა მტკვრისა და არაგვის შესაყართან, არაგვის მარჯვნივ, — სამთავროში. იბერიის ქალაქთაგან მცხეთის სიახლოვეს დაწინაურებულან წიწამური (ბერძნულად — სევსამორა), არაგვის მარცხენა სანაპიროზე, ს ა რ კ ი ნ ე ქ ა ლ ა ქ ი და ა. შ.

მტკვრისა და სავაჭრო გზის გაყოლებზე მდებარეობდნენ ქალაქები კასპი, უფლისციხე, ურბნისი, სურამი, მესხეთის მთის სამხრეთ კალთებზე, ხეობაში — ოძრხე და სხვ.

სამთავროში გარდა შეძლებულთა სამარხებისა, რომლებშიც საკმაოდ მრავლადაა ნაპოვნი ოქრო-ვერცხლი, გვაქვს ღარიბი ადამიანების სამარხებიც. ესენი შეიცავდნენ ცოტა და იაფფასიან ნივთებს (თიხის ორიოდე ჭურჭელი, მინისა თუ პასტის მძივები, რკინისა თუ ბრინჯაოს

მინის ჭურჭელი (ახ. წ. I—III ს.).
სამთავროს სამაროვანი.

სამაჯურები და ბექდები, იაფი მასალის თვლებით). ხოლო არმაზის-ხევთან გათხრილ სამარხებში მდიდრების ნაქონი უამრავი ძვირფასი ვერცხლის კურკელი, ოქროსა და თვალ-მარგალიტის სამკაული აღმოჩნდა.

მეფე და სამეფო ხელისუფლება

სახელმწიფოს სათავეში იდგა მეფე, შუუზღულდ-ველი უფლებით; მისი ხელისუფლების გარეგანი ნიშნები იყო დიადემა (თვლებით შემკული თავ-საკრავი) და გვირგვინი. მისი სიმდიდრე-სიძლიერისა და გავლენის უშუალო საფუძველს შეადგენდა „სეფე ქვეყანა“. „სეფე“ ნიშნავდა სამეფო გვარსაც, პალატასაც, მის ყოველ კუთვნილებასაც. სეფე-ქვეყანას ამუშავებდნენ მონები და უფლის მდაბიონი. მეფის შემოსავლის წყარო იყო მისი კუთვნილი ხოდაბუნები, ზვრები და საძოვრები, აგრეთვე სახელოსნოები.

მეფეს და მთელ სეფე-სახლს ბინა და საგანძური დადებული ჰქონდათ საქართველოს უმდიდრეს ქალაქებში (მცხეთა და სხვ.). მეფის უფლება გადადიოდა მამიდან შვილზე, პირდაპირი მემკვიდრეობით. გვირგვინისა და ხელისუფლების მამიებელნი ხშირად მიმართავდნენ მეფის ფარულ მკვლევობას, საწამლავეთა თუ იარაღით.

სამეფო ადმინისტრაცია

მეფის მოხელეთა რიგს ეკუთვნოდნენ ეზოს-მოდღვარი, პიტიახშები ანუ ერისთავები და სხვ. პიტიახშები მართავდნენ იბერიის ადმინისტრაციულ ერთეულებს — ხევებს; კრებდნენ გადასახადებს და ადგილობრივ მეურნეობას იცავდნენ მტრისაგან. პიტიახშნი სიტყვა-სიტყვით „ქვეყნის თავს“ ნიშნავს (პიტ — თავია). ცნობილია ზოგი პიტიახშის სახელი (შარაგასი, ზევახი, ასპავრუკი, ბუზმირი), ზოგიერთის პორტრეტიც კი, მათი ოჯახური მდგომარეობა, ნაქონი ნივთები, საგვარეულო სამარხი და სხვ. მათი სახელისუფლო ნიშნები ყოფილა ოქროსბალთებიანი სარტყელი, პორტრეტთან-წარწერიანი საბექდავი, ოქროს დიადემა, ოქროსტარიანი სატევარი: პიტიახშები თავიანთ საგამგებლოს მართავდნენ ხვეისუფალთა, ხვეისთავთა, ციხისთავთა მეშვეობით. მმართველთა წრეს ეკუთვნოდა უზუნაესი მსაჯული, ქურუმებს წილი ედოთ სახელმწიფოს საგარეო საქმეებში, მშვიდობისა თუ ომის ვითარებაში.

ლაშქარი

მეფეს ჰყავდა მცველი საკუთარი მხედრობა. მეფის ლაშქრის ბირთვს შეადგენდნენ სეფე-სახლის წევრები, — სეფე-წულები. მეფის ლაშქარი მეფის ადმინისტრაციის წარმომადგენლებთან ერთად შეადგენდნენ ტადრეულებს, ესე იგი ტადრის — სასახლის წევრებს.

ერისთავთა სამაროვანი არმაზისხევში. ქვის სარკოფაგები (ახ. წ. II ს.).

მეფის ლაშქარს ნივთიერი შეძლება ნებას აძლევდა ცხენისა და რკინის საჭურვლის პატრონი ყოფილიყო, საჭიროებისამებრ მსუბუქადაც შეიარაღებულიყო და მძიმედაც. მძიმე შეიარაღებას ეკუთვნოდა ლითონის თორნი, ანუ ჯავშანი კაცისთვისაც და ცხენისთვისაც (ამიტომ მხედარს ცხენ-თოროსანიც ეწოდებოდა), ჯაჭვ-ჩაბალახი, დიდი ფარი, გრძელი შუბი. დღემდე შემონახულია იმდროინდელი იარაღის ნიმუშები — რკინის სატევრები, მშვილდისრები; საომარი ცულები, მახვილები, ჯაჭვის პერანგი, დეზები, ქარქაში და სხვ. მეფის პალატი, ანუ სასახლე, მეფის ლაშქართან ანუ ბანაკთან ერთად, წარმოადგენდა განუყოფელ მონარქიულ ძალას, რომელსაც ეწოდებოდა „პალატ-ბანაკი“. ომში წინმავალ ცხენთოროსნებს უკან მისდევდნენ მკვირცხლები (ქვეითები), ამათ მიჰყვებოდნენ მხედრები.

უმალლეს სარდლობას შეადგენდნენ სპასალარები, ათასისტავები, საერთო მეთაური — სპასპეტი. რადგან მეფის ტაძარს ანუ „ეზოს“ (სასახლეს, კარს) იცავდა ათასეული, ამიტომ სასახლის ათასისტავი იყო იგივე ეზოსმოდვარი, სასახლის ხელმძღვანელი, მერმინდელი სახლთუხუცესი. ქართველთა სამხედრო ორგანიზაცია, საბრძოლო ტაქტიკა განთქმული იყო. რომაელებში მიჩნეული ჰქონდათ, რომ იბერიელები მთავორიან ადგილებში ბრძოლას მათზე უკეთესი ხერ-

ხეზით აწარმოებდნენ, დავაკებულ გარემოშიც მათ არ ჩამორჩებოდნენ. ქებული იყო ქართველების ბრძოლისუნარიანობა, ტანვარჯიში და ასპარეზობა. ქვეითობას, მკვირცხლთა გუნდებს მეფეს აძლევდა თავისუფალი მიწისმოქმედი ე რ ი. ქვეითობის მეთაურად გამოდიოდა ე რ ი ს თ ა ვ ი, ცალკეულ მეომარს ერქვა ე რ ი ს გ ა ნ ი, ე რ ი ს - კ ა ც ი.

მთიანეთის მოსახლეობის უმრავლესობას ომიანობისა და იარაღის მოყვარე მოლაშქრე ხალხი შეადგენდა. დიდი ომის დროს იქ იარაღს ისხამდა საქურელის ხმარების შემძლე ყოველი მამაკაცი. მათი სამხედრო ხელმძღვანელობა ეკისრებოდა ხალხის მხედართმთავარს.

§ 7. კულტურული ვითარება აღმავლეთმცოდნეობაში საქართველოში

ხუროთმოძღვრების ძეგლები იბერიის ერმრავლობას, მისი ქალაქების სიზნირესა და სიკეთეს ახასიათებს გეოგრაფი სტრაბონი. „აქ გვხვდება კრამიტის სახურავებიც, სახუროთმოძღვრო ხელოვნების წესების თანახმად ნაგები შენობები, საბაზრო ადგილები და სხვა საზოგადოებრივი ნაგებობანი“.

ღარბთა მცირე ფიცრული „სახლაკები“ (და არა სახლები და სასახლეები), მათი ნადგომი „გალიაკები“ თითქმის უკვალოდ გალესილან წარსულის მტვერში. მათ „ნაგებობათაგან“ ჩვენამდე მოუღწევიათ ისევე ლატაკი სამარხებს. მდიდარ მესაკუთრეთა ნადგომი სასახლეების, თავდასაცავი გალავნების ნაშთები მრავლად გადარჩენილან. ბუნებრივია, რომ ყველაზე უფრო მდიდრულ შენობათა ნაშთები აღმოჩნდა მცხეთაში, მის ძირითად უბნებში (არმაზისხევი, ბაგინეთი). ქალაქის ზღუდეთა ნაშთები გამოვლენილია სარკინეთში, წიწამურში, გორში, ურბნისში, ნოქალაქევეში (მდ. ტეხურის ხეობაში). მცხეთის მისადგომებზე (ზაქვისის ახალ ხიდთან) გადარჩენილია ამ ქალაქის გალავნის დიდრონი ლოდები, რომლებზედაც ამოკვეთილია ბერძნული ასოები.

ხუროთმოძღვრები მშვენიერად ახერხებდნენ რთულ საინჟინრო გეგმების განხორციელებას: კაპიტალური შენობების მაღალ ფერდობებზე დაფუძნებას, დაქანებულ კალთებზე კედლების კიბე-კიბედ ჩამოყვანას (მაგალითად, ბაგინეთში), ქვიანი ნიადაგის სათანადოდ გამტკიცვა-გამზადებას. უფლისციხის ქალაქი (ამჟამად ნაქალაქარი), მისი დარბაზები კლდეშია გამოკვეთილი. არმაზისხევიში პიტაიხშების სასახლეს ჯან ახლდა მშვენიერი აბანო, გვერდით — მარანი, ახლოს — საგვარეულო სამარხი. აბანოში წყალი თიხის მილებით შედიოდა, ცხელდებო-

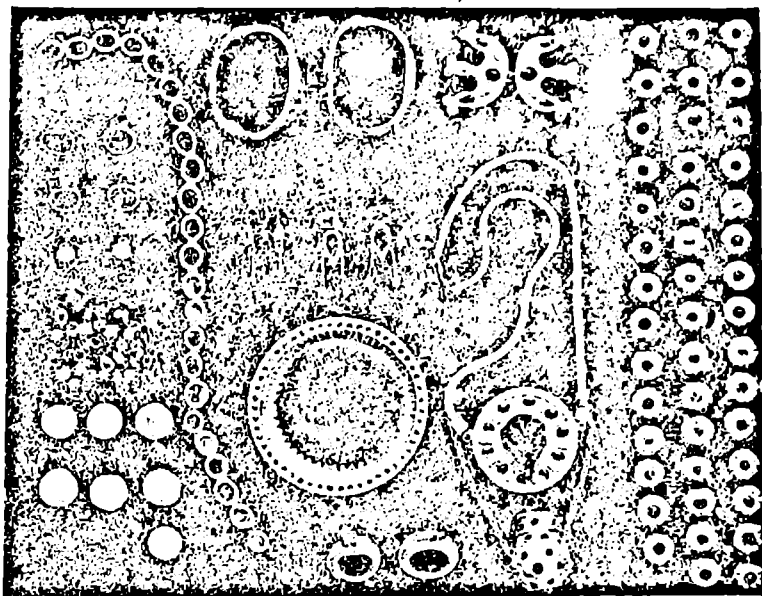
ქობოვანი ნაქალაქარი უფლისციხე.

მცხეთის აკლდამა (ახ. წ. I ს.).

და და ისეთივე მიღებით მიედინებოდა აბაზანებისაკენ. საცეცხლეს ზემოდან ახურავს დულაბით ამოყვანილი თალი. მშენებლობაში იყენებდნენ თლილსა და ნაგლეჯ ქვას, კირს („ქვიტიკირს“), აგურს, ალიზს. კრამიტი, აგური, ჩუქურთმიანი ქვის ფილები მრავლადაა ნაპოვნი მცხეთაში.

საცხოვრებელ ნაგებობათა მსგავსად შენდებოდნენ ქვისსამარხებიც, მეტადრე მდიდართა აკლდამები. ქვისსამარხები გავრცელდნენ I—III ს. ახ. წ. ქვისსამარხი ჩვეულებრივ წარმოადგენს მინიატურულ მოგარძო „სახლს“, რომელსაც აქვს ოთხი კედელი და სახურავი, ხან ქვის ფილებისავე იატაკიც, სახურავი ზოგან ბრტყელია („ბანი“), ზოგან ორფერდა. ფორმით და დანიშნულებით ეს იყო საიქიოს საცხოვრებელი, „სამარადისო“ სახლი. ზოგი სამარხი ნათალია ერთი მთლიანი ქვისაგან და ასეთივე სახურავითაა დაფარული. დიდკაცის გვამს ზოგჯერ სდებდნენ ვერცხლისფეხებიან სარეცელზე და ასე მწოლიარეს, სარეცლიანად, ათავსებდნენ სამარხში. რამდენიმე ასეთი „სარკოფაგი“ აღმოჩენილია არმაზისხევთან, ერთი — ბაგინეთს. არქიტექტურითა და დეკორაციული მორთულობით გამოირჩევა მა ა ვ ზ ო ლ ე უ მ ი ს ტიპის აკლდამა (არმაზის ქედის ძირში). ერთთვალისანი, სუფთად ნათალი ქვის „სახლი“ დგას საძირკველზე, შემკულია ფრონტონით და ლავგარდნით. ზღურბლიან კარს ამშვენებს საპირე. იატაკი დაგებულია თლილი ქვით, თლილი ქვის თაღად ამოყვანილ სახურავს კრამიტიც აფარია.

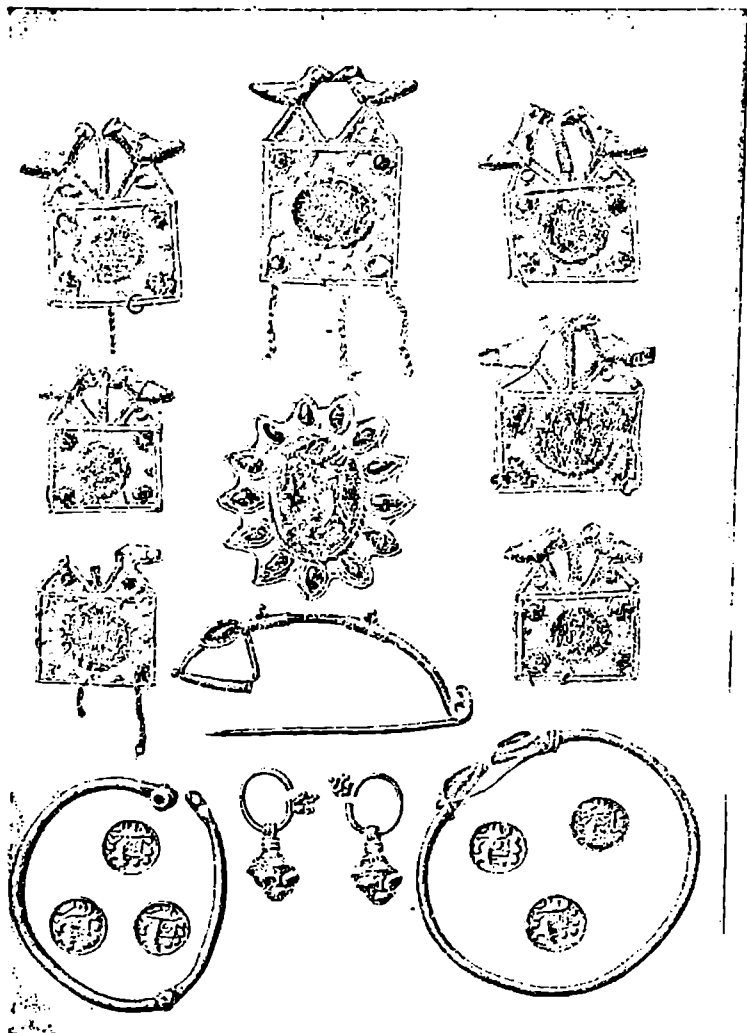

| ქალის სამარხში აღმოჩენილი ოქროს სამკაულები და მონეტები. არმაზისხევის სამაროვანი, ახ. წ. II მ.

მცხეთას „მხატვართუხუცესი და ხუროთმოძღვარი“ ჰყოლია. ერთი ამისთანა პირი, ავრელი აქოლისი ახ. წ. IV — V სს. ცხოვრობდა.

მცხეთაში და საქართველოს სხვა ადგილებში ოქრომკედლობა მრავლადაა მოპოვებული ოქრომკედლების ნახელავი სამკაულები და სუფრის „სამსახურებელნი“ — ვერცხლის ჯამ-ქურქელი, ლანგრები, თასები, ფიალები, სურები.

ოქრომკედლებისა და თვლებისმთელთა ნაწარმი უხვად ვრცელდება მომხმარებელთა შორის ახ. წ. I ს-დან. შეძლებულ ოჯახებში დიდ ხმარებაში ყოფილა პატიოსანი თვლებით დამშვენებული ოქროს ბეჭდები, საყურეები, სამაჯურები, აბზინდები; ხელისუფალნი შუბლს იკრავდნენ დიადემებით, გვირგვინებით. პიტიახშთა მიერ ნატარებ ნიეთაგან დაცულია უფაქიზესი ოსტატობით ნაქედი ოქროს გულსაკიდები, წნული სამაჯური; კერძოდ, ასპავრუქ პიტიახშის საგანძურიდან გადარჩენილია სარტყლისა და დიადემის ბალთები და ა. შ.

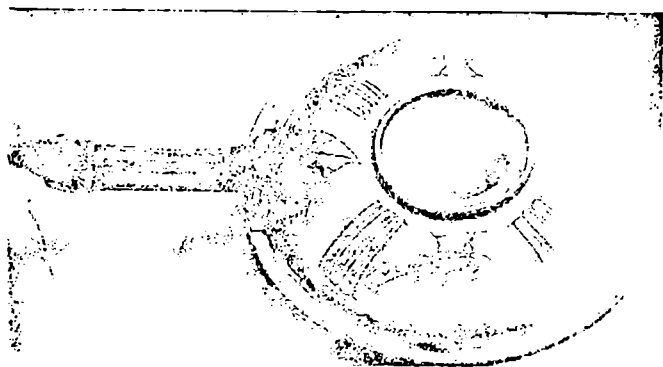

ოქროს სამკაულები და მონეტები. კლდეეთის სამაროვანი (ახ. წ. II ს.).

იბერიის მეფე ფარსმანს (117 წ. ახლოს) საშუალება ჰქონდა თავისი საგანძურებიდან თუ სახელოსნოებიდან ძღვნად გაეგზავნა რომს აღრიანე კეისრისთვის სამასი ხელი „ოქროთი შემკული წამოსასხამი“ და ოქროს სავარძელი. ადგილობრივი ოქროს საბადოები უზრუნველყოფ-

დნენ ოქრომჭედლობის ფართოდ გავრცელებას. მცხეთაზე არანაკლები სიუხვით დაუცავთ ოქრომჭედლობის ნიმუშები ბორს, კლდეეთს (ზემო იმერეთი), ურეკს (გურია) და სხვაგან აღმოჩენილ სამარხებს. სამკაულებში გამოირჩევიან ისეთი თვლები (ბექლებისა, სარტყლის სამკაულებისა), ე. წ. გემები, რომლებზედაც ამოკვეთილ-ამოკაწრულია ადამიანთა პორტრეტები, მაგალითად, პიტიახში ასპავრუკისა ან სხვა გამოსახულებანი. გემათა ნაწილი შემოხიდული ჩანს უცხო ქალაქებიდან, ნაწილი კი აქვეა ამოჭრილი.

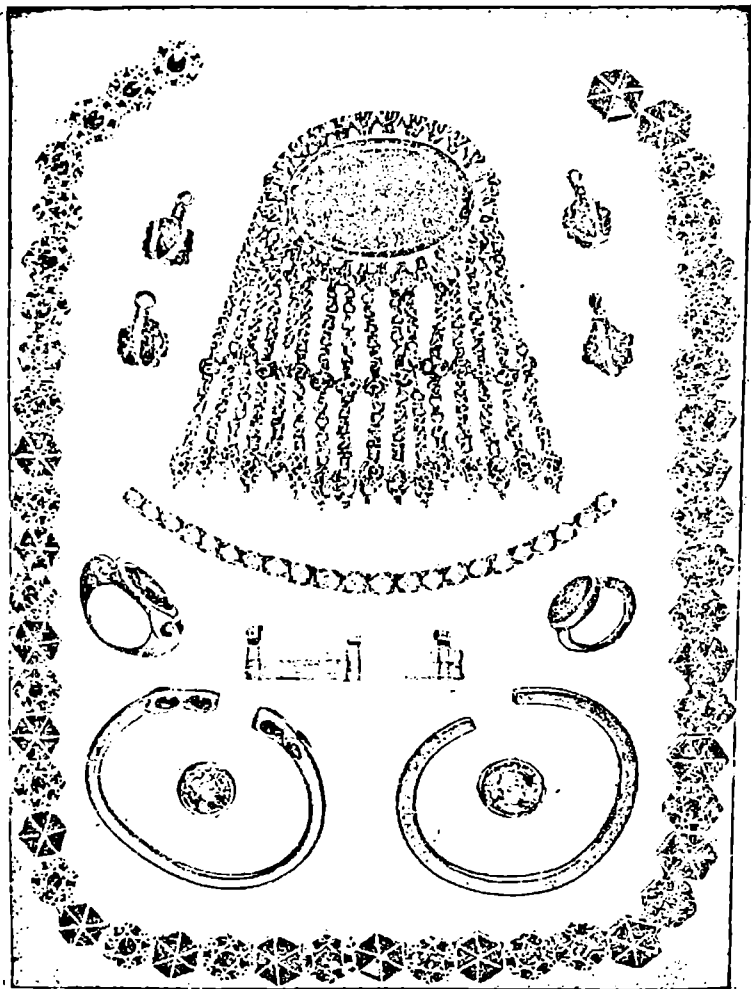
იბერიაში ფართოდ იყო გამოყენებული არამწიგნობრობა და მუღული დამწერლობის თავისებური სახე—ე. წ. განათლება არმაზული დამწერლობა. ამ დამწერლობის ძეგლთა შორის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესია სერაფიტის წარწერა (II ს. ახ. წ.), არმაზისხევთან ნაპოვნი.

ვერცხლის კურკელი (ახ. წ. II ს.). ერისთავთა საგვარეულო სამაროვანი არმაზისხევში.

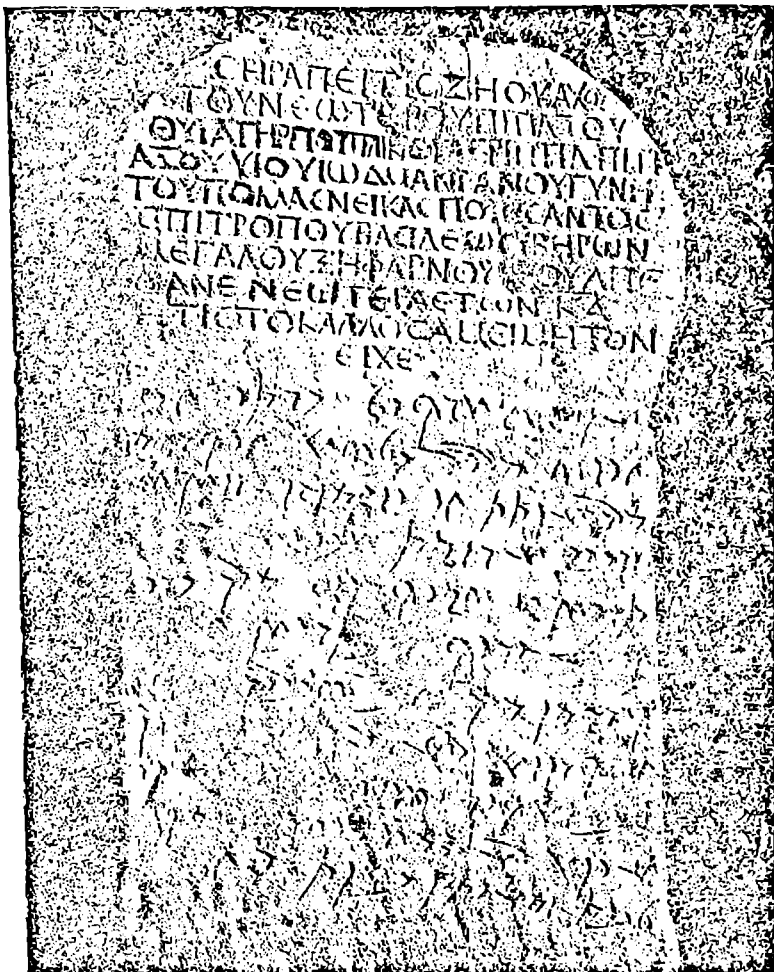
ის ამოჭრილია ქვის სვეტზე, რომელიც თავის დროზე აღმართული ყოფილა მაღალი წრის ქალის სამარხზე. წარწერა ორენოვანია: ბერძნული და არამეული. იგი ასე იწყება: „მე ვარ სერაფიტი, ფარსმან მეფის პიტიახშის ზეეახის ასული“, და ა. შ. წარწერაში მოხსენებული არიან მონათმფლობელური არისტოკრატის სხვა წევრებიც: სერაფიტის ქმარი იოდმანგანი, რომელიც ყოფილა ხსეფარნუგ მეფის ეზოსმოდვარი, ომებში „ძღვევამოსილი და მრავალჯერ გამარჯვებული“; სერაფიტის მამამთილი აგრიპა— ფარსმან მეფის ეზოსმოდვარი. წარწერაში შექებულია სერაფიტის გულკეთილობა და მშვენიერება.

ამრიგად, წარწერა გვაცნობს იბერიის „დიდი“ მეფეებისა და მაღალი ზოხელების ვინაობას და თანამდებობას. სხვა წარწერაში იხსენიე-

ოქროს სამკაულები ახ. წ. III — IV სს., ურეკი.

ბა მეფე მიპრდატი — „დიდი მეფე ფარსმანის ძე“, მისი პიტიახში შარა-
 გასი და სხვ. ბორში აღმოჩენილ ვერცხლის ლანგარზე ამოკრილი არმა-
 ზული წარწერა იხსენიებს „პიტიახშ ბუზმირს“. ცნობებს პიტიახშთა შე-
 სახებ ავსებენ ბერძნული წარწერები. ოქროს ბეკდის თვალზე ამოკ-

ორენოვანი (ბერძნულ-არამეული) წარწერა. არმაზისხევი.

რილია გრძელწვერა მამაკაცის სახე, რომლის ირგვლივ წერია: „პიტიახში ასპავრუკი“. ასპავრუკის აკლდამაში აღმოჩნდა აგრეთვე სარტყლის დამამშვენებელი ოქროს ბალები. ერთი მათგანის თვალზე ამოკვეთილია ცოლ-ქმრის გამოსახულება და წარწერა: „ზევას, ჩემო სი-
6. საქართველოს ისტორია

ასაკოუე ეოისტაეის გამოსახულება გემა-
ზე. არძახისხევის საძაოვანხა.
(იხ. წ. II ს.).

ცოცხლე. კარპაკი“. ეს ზევა-
ხი ის პიტიახშია, რომელიც
სერაფიტის წარწერაშიც იხ-
სენიება, როგორც მამამისი.

იბერიასა და კოლხეთ-
ში გავრცელებულ ცოდნის
დარგთა შორის აღსანიშნა-
ვია გეოგრაფია-ქარტოგრა-
ფიაც. კოლხებს მოეპოვე-
ბოდათ მამა-პაპათაგან ნა-
ანდერძევი გეოგრაფიუ-
ლი „დაფები“, რომლებზეც
„ჩამოთვლილი იყო ყველა
არსებული გზა, წყლისა და
ხმელის საზღვრები, — მო-
გზაურთათვის სახმარად“.

ქართველ სწავლულებს ძვე-

ლიდანვე უფიქრიათ იმ საისტორიო თხზულებათა შექმნაზე, რომელნიც
შემდეგ შევიდნენ უძველეს ქართულ მატიახეში.

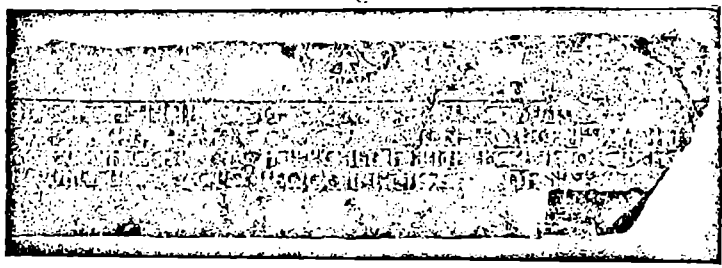
შემდგომში სოციალურ-ეკონომიური პირო-
ქართული ანბანის ბების შეცვლამ, როგორც ეს ქვემოთ ჩანს, გა-
შექმნა მოიწვია კერძოდ ანტიკური მსოფლმხედველო-
ბისა და მწიგნობრობის დამხობა. საწერად მა-

შინ მოიმარჯვეს ახალი ქართული ანბანი და ხმარებიდან განდევნეს არ-
მაზული. ქართული ანბანი თითო ბგერას თითო ასოთი გამოხატავს. ის
შეიცავს 33 ასოს (ერთხანს კი 38 შეიცავდა). საუკუნეთა მანძილზე ქარ-
თული ანბანის რამდენიმე სახე (დამწერლობა) შემუშავდა. მათ შორის
ძირითადია „ხუცური“ და „მხედრული“. ხუცური სასულიეროს ნიშ-
ნავს, მხედრული — საეროს. ეს სახელები პირობითია. გაკრულად
ნაწერ ხუცურ ნიშნებს, ე. წ. ნუსხა ხუცურს, რათა ისინი გამომდგა-
რიყვნენ ტაძრების კედლებზე ამოსაჭრელად და თეალისთვის გასარ-
ჩევად, მიეცათ მეტი სიმსხო, სიმრგვლე ან კუთხოვნობა, ორ პარალე-
ლურ ხაზს შორის გამართულობა. მოხდა მათი სტილიზაცია, და ასე
ჩამოყალიბდა ასო მთავრული ხუცური. ასომთავრულია, კერძოდ,
უძველესი ქართული წარწერები ბოლნისის ტაძრისა (V ს.), რომლებშიც
მოხსენიებული არიან ბოლნელი ეპისკოპოზი დავითი და სპარსეთის

	I II III IV V VI	I II III IV V VI	II III IV V VI
1	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ
2	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ
3	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ
4	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ
5	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ
6	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ
7	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ
8	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ
9	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ
10	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ
11	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ
12	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ
13	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ
14	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ
15	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ
16	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ
17	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ	ა ბ გ დ ე ვ

ქართული დამწერლობის ნიმუშები:

- I. V—VII სს. წარწერების ასომთავრული; II. IX—X სს. ხელნაწერთა ასომთავრული;
- III. XI ს. ხელნაწერთა ნუსხა ხუცური; IV. XI ს. მღივან-მწიგნობრული ხელი;
- V. რუსთაველის ეპოქის მღივან-მწიგნობრული ხელი; VI. XVIII ს-ის მხედრული.

მეფე პეროზი. კარგა ხანს ასომთავრულით წერდნენ ტყავზედაც. მხედრულის ყველაზე უფრო აღრინდელმა და მკაფიო ნიმუშებმა ჩვენამდე მოაღწიეს XI — XII საუკუნიდან.

§ 7. მზრისი ახ. წ. I — III საუკუნეებში

სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური მდგომარეობა ეგრისში, ისე როგორც მთელ მონათმფლობელურ რომშიც, ახ. წ. I ს-ში მერყევი რჩებოდა. პონტოსა და მერმე რომაელი მმართველების მხრივ კოლხეთის დაუზოგავი ექსპლოატაცია, ტომთა ბელადების თავდასხმები, მონური საწარმოების კრიზისები კოლხთა სამეფოს დაცემას იწვევდნენ.

როდესაც მონა-ყოფილი გავლენიანი ანიკეტი იმპერატორ ვესპასიანეს აუჯანყდა (69-79) მისი ხელისუფლების დასამხობად პონტოში, მას მხარი მისცა რომაელების ბატონობით უკმაყოფილო მოსახლეობამ ზღვის სანაპიროებზე. ანიკეტმა აქაური მონები დარაზმა. დამარცხებისა და ღვენის პირობებში კი მან ერთ ხანს თავშესაფარი მდ. ხობის ხეობაში ჰპოვა, ქართველთა მიწა-წყალზე. იმავე პირველ საუკუნეში ჰენიოხებმა დაარბიეს მდიდარი სავაჭრო ქალაქი ბიკვინტა („დიდი პიტინტი“), სხვა ქალაქთაგან, კერძოდ, დიოსკურია (სოხუმი) მაშინ უკვე დაყრუბული, მოსახლეობისაგან დაცლილი იყო.

ეგრისის პოლიტიკურმა ცხოვრებამ I — II ს-ში მნიშვნელოვანი ცვლილება განიცადა. რომაელებმა ეგრისში მთავარი პოზიციების შესანარჩუნებლად არჩიეს იქ ახლად წინ წამოწეული

პოლიტიკური მეთაურების გამოყენება, ტომების, სამხედრო დემოკრატიების იმ გაძლიერებულ ბელადთა წაქეზება და გამაგრება, რომელნიც უკვე მეფობასაც კი დაიმშვენებდნენ. რომის კეისრებმა დააწინაურეს მეტადრე შავი ზღვის სანაპიროებთან დაკავშირებულ ტომთა მეთაურები, რადგან რომაელების მთავარი საყრდენი იყო სანაპირო ქალაქები.

რომის იმპერატორს აღრიანეს 134 წ. მისმა მოხელემ, არიანემ, ანგარიში წარუდგინა რომაელთა სამხედრო-პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ შავი ზღვის სანაპიროებზე. მაშინ თავ-თავიანთი, რომის კეისრებისაგან განწესებული „ბასილევსები“ მეთაურობდნენ აფშილებსაც, აბაზგებსაც და სანიგებსაც. ასეთივე ბასილევსები ჰყავდათ ლაზებს, (ფოთის დასამხარზე რიონ-ენგურის ხეობებში), მაკრონებსა და ჰენიოხებს, რომელნიც კოროხს გაღმა ბინადრობდნენ. საერთოდ, კოროხის ჩრდილოეთით მცხოვრებ ტომთა ოთხი ბასილევსი განწე-

სებული იყო 98 — 134 წლებს შორის. ამ ტომთა მიწა-წყალს უწინ, დამოუკიდებლობის ხანაში, როგორც ვიცით, კოლხთა მეფის სახელით სკეპტუქოსები განაგებდნენ, ახლა ის „ბასილევებს“ ემორჩილებოდა. ასე იყო განაწილებული კოლხეთის პოლიტიკური მემკვიდრეობა. ჩამოთვლილ მეფეთაგან შემდეგში უძლიერესი გახდნენ ლაზთა მეფეები, რომელნიც თავს სთვლიდნენ დიდი კოლხეთის მეფეთა მემკვიდრეებად.

სანების (ჰანების) „უმეფო“ ტომი ბინადრობდა ჰენიოხთა და მაკრონთა სამხრეთით. სანებს კარგად ჰქონდათ დაცული პირველყოფილ-თემური წყობილება. რომმა მათ „ძველითგანვე“ შეაწერა ხარკი, მაგრამ, როგორც არიანე ჩიოდა, ისინი არაფერს იხდიდნენ და, პირიქით, „შეურიგებელ მტრობას“ იჩენდნენ „ტრაპეზონელებისადმი“. არიანე თანაც იმუქრებოდა, თუ არ გამოსწორდებიან, „გაუდევნით მათ“ თავიანთი ქვეყნიდანაო. ტირანია ასეთი ძალადობით ჰფიქრობდა ბატონობის შენარჩუნებას. არიანეს ანგარიშის თანახმად, ხმელეთის მხრივ თავდასაცავად ფოთში და ზოგ სხვა ქალაქში რომაელებს მეციხოვნე ჯარი ჰყავდათ ჩაყენებული. ფოთის კედლები და კოშკები, წინათ ხისა, ახლა უკვე აგურით ნაშენი და საომარი მანქანებით გამაგრებული იყო.

ეს სიმაგრეები და მეტადრე ბიჰვინტა (პიტიუნტი) კვლავაც ძლიერ დაუზარალებიან აჯანყებულებს, გარეშე მტრებსაც, კერძოდ, სკვითებს (256 — 260 წლებში), მაგრამ მათ აღადგენდნენ ხოლმე. რომაელები არც ფიქრობდნენ იქიდან ფეხის მოცვლას.

კოლხეთის კულტურას, ბუნებრივია, აღმოსავ-
კულტურული ვითარება კოლხეთში — ლეთ საქართველოს კულტურასთან დიდი სიახლოვე ახასიათებდა. ამას განაპირობებდა სოციალურ-ეკონომიური განვითარების საერთო დონეც (აღრემონათმფლობელური წყობილება), მოსახლეობის ეთნიკური მონათესაობაც, მკვიდრო მრავალმხრივი ურთიერთობაც.

აღებულ პერიოდში (I — III სს.) პოლიტიკურმა დაუძღურებამ კოლხთა კულტურული ცხოვრება შეანელა. მაგრამ მაინც კოლხეთს შველოდა დიდი შემოქმედებითი ტრადიციები. არქეოლოგიური გათხრები ადასტურებენ, რომ ეგრისში ისევ მაღალ დონეზე იდგა სამეურნეო კულტურა, ხელოსნობის დარგები, ხუროთმოძღვრება, ხელოვნება. სათანადო ძეგლები შემოუნახავს ნიადაგს ზემო იმერეთის სოფლებში, მდ. სუფსის ხეობაში. კლდეეთის სამარხებიდან ამოკრეფილია საომარი იარაღები, შუბის წვერები, რკინის მახვილი; ჯამ-ჭურჭლიდან ფაქიზად ნაჭედი ვერცხლის თასები, ლანგრები; სამკაულებიდან ოქროს სამაჯურები, გემიანი ბეჭდები. ნივთებს ამკობდნენ პატიოსანი თვლებით,

„წინწკლებიანი“ ნაქედობით, ამოკაწრული პორტრეტებით. ბორშიც, ბუზშირის ლანგარს გარდა, ნაპოვნია ოქრომქედლობის მრავალი ნიმუში, გემიანი ბეჭდები, სამაჯურები, საყურეები და ა. შ.

საქალაქო მშენებლობა მაშინ ხასიათდებოდა უმთავრესად აღდგენითი მუშაობით. განუახლებიათ ქუთაისის, ციხე-გოჯის, შორაპნისა და სხვათა ციხე-გალაენები. ძველ დიოსკურიის ახლოს აშენდა სებასტოპოლისი. აღდგენილი ჩანს ფოთიც.

მოწინავე ქვეყნებთან კოლხეთის სააღმშენებლო ურთიერთობა მკაფიოდ არის ასახული იმდროინდელ მონეტებში, პართულ, რომაულ, კოლხურ ოქრო-ვერცხლის ფულებში.

კოლხეთში არსებობდა ელინისტური გიმნასიონები („გიმნაზიები“). სადაც იწრთვნებოდნენ ტანვარჯიშში, ფილოსოფიაში. კონსტანტინოპოლელ ფილოსოფოსსა და რიტორ თემისტოისს (IV ს.), მისივე მოწმობით, სადაც ფოთის „ახლოს“ ჰქონდა შეთვისებული რიტორიკა. კულტურულად დაწინაურებულ კოლხეთს ის ადარებდა სახელოვან ელადს. ეგრისში გავრცელებული იყო ბერძნული მწიგნობრობა.

თავი V

ფეოდალური ურთიერთობის ჩასახვა საპართველოში (IV — VI სს.)

§ 1. ცვლილება ეკონომიურსა და სოციალურ ცხოვრებაში

IV საუკუნიდან იმატა საწარმოო ძალების საწარმოო ძალთა და ზრდამ. მეტი გავრცელება მოიპოვა გაუმჯობესოციალური ურთიერთობების შემდგომი განვითარება. შესაძლებელი გახდა მიწის ინტენსიური დამუშავება, იმავე ფართობზე მეტი ქირნახულის მოწვევა. მწარმოებელი უფრო დაუახლოვდა მიწას, მეტად დაინტერესდა მუშახელის რაოდენობითა და რაგვარობით. თავისუფალი მხენელ-მთესველი, რომელსაც გარკვეული წილი დაედებოდა ნაწარმში, საკუთარი სახლ-კარი და ოჯახი ექნებოდა, უფრო გულდასმით იწრომებდა, მეტ ნაყოფს გამოაღებინებდა მიწას, ვიდრე მონა. ერთი სიტყვით, ერთი თავისუფალი მიწის მუშა, შრომის ნაყოფიერებით, საშუალოდ რამდენსამე მონას უნდა სჯობნებოდა.

მონათმფლობელებმაც მიწების დატაცება და მუშახელის შექმნა დაიწყეს. შრომის ახალ წესზე გადაწყვედათ გუშინდელი მონებიც (ამით ესენი შედარებით თავისუფლდებოდნენ) და მანამდე თავისუფალი მეთემენიც. მესაკუთრენი, მიწისმფლობელნი, გამდიდრდნენ და აღზევდნენ საზოგადოებაში. ისინი თანდათან ისეთსავე ძვირფას (რკინის) იარაღში ჩასხდნენ და ისევე ცხენოსანი ეზიდნენ, როგორც მეფის მხედრები იყვნენ. ასეთი ცხენოსანი კაცები აღარ იყვნენ ჩვეულებრივი, წინანდელი თავისუფალი, უბრალო მდაბიონი, მსოფლიონი. ისინი ახლა შეიქმნენ თავისუფალნიც და ყველგან ჩენილნიც, და მათ ამ თავისებებს აღნიშნავდნენ სიტყვით — აზაურა. საქართველოს მხედრობისა და ადმინისტრაციის გაზრდილ მოთხოვნილებას მარტო სეფეწულნი ვეღარ გასწვდებოდნენ. ამიტომ აზნაურნი თანდათან მრავლობენ მეფის სამსახურშიც, ისინი ხდებიან მეფის წინაშე-მდგომელები და, საერთოდ, წარჩინებულნი.

ამრიგად, საქართველოში წარმოისახენ ისეთი სოციალურ-ეკონომიური ძალები, რომელთაც შემდგომ შექმნეს წარმოების ფეოდალური წესი. ჯერჯერობით კი მონათმფლობელობა, მიუხედავად მისი დასუსტებისა, მაინც ძალაში რჩებოდა. უშუალო მწარმოებელთა შორის თავისუფალ მიწის მუშებს და მონებს კიდევ მნიშვნელოვანი ადგილი რჩებოდათ.

§ 2. ცვლილება პოლიტიკურსა და კულტურულ ვითარებაში

ირანში პარტიის სახელმწიფოს ბოლო მოუღეს სასანიანების სამეფო სასანიანებმა (224 წ.). სასანიანთა გვარიდან პირველი მეფე იყო არდაშირი. ფეოდალიზაციის გზაზე შემდგარ ირანში დაემეს არშაკიანების ელინისტური მისწრაფებანი, დაუბრუნეს სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობა ცეცხლთაყვანისმცემლობას, და დაიწყეს დაპყრობითი ომები. სასანიანთა სახელმწიფოს არსებობის მთელ სიგრძეზე (III — VII სს.) არ შეწყვეტილა საქართველოსა და კავკასიის ხალხთა ბრძოლა თავისუფლებისათვის ირანელ დამპყრობთა წინააღმდეგ.

როდესაც რომში მონათა აჯანყებებმა და მომ-
აღმოსავლეთი რომის იმპერია თაბარე ტომების მოძალებამ ხელისუფლების კრიზისი გამოიწვია, მმართველმა წრეებმა (330 წელს) რომიდან ტახტი გადმოიტანეს ბალკანეთის ბოსფორზე, ახალშენ ბიზანტიონში. ამ ქალაქს, მისი აღმშენებელი

კონსტანტინე იმპერატორის სახსოვრად, კონსტანტინოპოლი დაერქვა. კონსტანტინოპოლის მეორე სახელი იყო ისევე რომი („ახალი რომი“), ძველი იმპერიისაგან მან დაიმკვიდრა მისი აღმოსავლური პროვინციები — ბალკანეთი, მცირე აზია, სირია, და ასე შეიქმნა „აღმოსავლეთი რომის იმპერია“ ძველი რომის საპირისპიროდ. ახალი რომის იმპერია მერამე სახელდებულ იქნა ბიზანტიის იმპერიად (ბიზანტიონის სახელის მიხედვით). ძველი რომიდან კონსტანტინოპოლში გადმოსულ საიმპერატორო სახლს გადმოჰყვა მართვა-გამგეობის ზოგი ტრადიცია, ლათინური ენა (ერთ ხანს) და ა. შ. მაგრამ ელინისტური კულტურის გავლენაც იქ საკმაოდ დიდი იყო. ძველ საქართველოში ამ იმპერიას საბერძნეთი ეწოდებოდა, ხოლო მის მოსახლეობას — ბერძენნი, იონნი, კრომნი.

იმპერიის ხელისუფლებამ ქრისტიანობა სახელმწიფო სარწმუნოებად აღიარა. ეს ახალი მოძღვრება, მისი შემცველი წიგნი — „სახარება“ ქადაგებდა მეფეთა მორჩილებას, კერძო მესაკუთრეთა ხელშეუხებლობას, ურჩი მონა-მსახურების დევნას. ექსპლოატატორთათვის ასეთი სასარგებლო სარწმუნოება, აღმოსავლეთ რომს გარდა, მიიღეს სხვა მოწინავე სახელმწიფოებშიც, კავკასიაში — სომეხთა, ალბანელთა და ქართველთა მეფეებმა.

§ 8. ძველი ქართული წარმართული სარწმუნოება

ანტიკური ხანის იბერიაში, ისევე როგორც კოლხეთში, რელიგიურ წარმოდგენებში უპირატესი ადგილი ეკირა ადრეც საკმაოდ გავრცელებულ ასტრალურ კულტებს — მზის, მთვარის (და საერთოდ მნათობთა) თაყვანისცემას. პირველყოფილ-თემური წყობილების გადმონაშთებთან ერთად იბერიაში დიდხანს ინახავდნენ თავს პირველყოფილ-ანიმისტური წარმოდგენები სამყაროზე (ბუნების ძალთა გასულიერება), ტოტემთა კულტი (ცხოველთა, მცენარისა და ა. შ). ცხენის კულტის კვალი ჩანს, მაგალითად, მცხეთის (არმანისხევისა) და ბორის ვერცხლის პინაკთა გამოსახულებებში.

მზის ღვთაებას მთაში იხსენიებდნენ, როგორც მზე-ქალს. მესხთა მხარეში ყოფილა სახელგანთქმული „თეთრი ქალღმერთის“ (ბერძნ. „ლევკოთეა“) ტაძარი — მზე-ქალის სამლოცველო. თავის ძალას ინარჩუნებდა მთვარის — მამრობითი ღვთაების — კულტიც. გაქრისტიანების შემდგომ მთვარის ღვთაებას წმ. გიორგის სახე მიეცა.

იბერიაში, მეტადრე სასანიანთა ბატონობის დროს, რამდენადმე გაძლიერდა ცეცხლის კულტიც. ზოროასტრული სარწმუნოების თანახმად, „კეთილი“ ღმერთი ებრძოდა „ბოროტ“ ღმერთს, ქვეყნიერებას უნდა დასდგომოდა აღსასრული. ამას უნდა მოჰყოლოდა ადა-

მიანთა მკვდრეთით აღდგომა და განკითხვის დღე. ამის შიშის დანერგვა უადვილებდა ექსპლოატატორებს დაჩაგრული ხალხი მორჩილებაში ყოლოდათ. ამგვარი იდეები შეითვისა ქრისტიანობამაც.

წარმართობის ხანაში ცის მნათობთა სახელებით აღინიშნებოდა დღეთა სახელებიც. მეგრულად კვირას ახლაც ჰქვია ჟაშხა (მზის დღე); ორშაბათს — თუთაშხა (მთვარის დღე); ხუთშაბათს — ცაშხა (ცის დღე). ამ სახელებში ჟა (ბჟა) და თუთა მეგრულად ნიშნავს მზეს და მთვარეს.

ზოგი ღვთაების მსახურებასთან დაკავშირებული იყო სცენური, დრამატული მოქმედება, რომელსაც თან ახლდა გალობა, ფერხული, წარსათქმელი ლოცვები.

ქრისტიანობა სდევნიდა წარმართულ კულტურას, მაგრამ ხალხმა მიანიც შემოინახა ზოგი რამ ძველი. დღესაც რთულ კომპოზიციას წარმოადგენს სვანეთში მუ რ ყ ე ა მ ო ბ ის (კოშკობის) სადღესასწაულო დრამატული მოქმედება. ის იწყება ფერხულით: ორპირად ჩაბმული რვა-რვა კაცი დასძახებენ საგალობელს. ჩვენ დრომდე გადარჩა არა ერთი ამისთანა კარგი ნიმუში ხალხური შემოქმედებისა, ვოკალური თუ ქორეოგრაფიული კულტურის დარგში.

§ 4. ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადება იბერიაში

ქართლში, მირიანის მეფობის დროს (IV ს.), ქრისტიანობა იქადაგა მცირე აზიიდან, კაბადოკიიდან მოსულმა ქალმა ნინომ. ჯერ მეფემ და მისმა სახლობამ მიიღეს ქრისტიანობა დედაქალაქ მცხეთაში, ასევე მოინათლენ, პირველ რიგში, გაბატონებული კლასის წარმომადგენლები. ამრიგად, ქრისტიანობა იბერიაში აღიარეს სახელმწიფო ნებადართულ რელიგიად (337 წ.). ცნობები ამ სარწმუნოებრივი ცვლილებების შესახებ მალე გავრცელდა მაშინდელ მოწინავე ქვეყნებში, რომში, სირიასა და სომხეთში.

იმთავითვე ჩანდა, რომ კარგად დარაზმული ქრისტიანობის მოძღვარ-მქადაგებლები დიდ როლს ითამაშებდნენ ექსპლოატატორული საზოგადოების განმტკიცებისა და სახელმწიფოს ზრდის საქმეში. ცოდნასთან ერთად, ისინი დიდ ორგანიზატორულ ძალას იჩენდნენ. მცხეთიდან დაწყებული, ქალაქებსა და დაბებში შექმნეს თავიანთი მტკიცე გაერთიანებები, ქრისტიანთა „კრებულები“, ეგრეთ წოდებული ეკლესიები. ეკლესია დაერქვა მათ სალოცავ შენობებსაც, საქართველოს ქრისტიანთა მთელ გაერთიანებასაც. იდეოლოგიურად საქართველოს ეკლესია შეადგენდა მსოფლიო ეკლესიის ნაწილს. ქრისტიანული ღვთისმსახურე-

ბისა და ყოფის მომწესრიგებელ პირველადს იერარქიას წარმოადგენდნენ მღვდელი და დიაკონი, საეკლესიო ოლქთა მეთაური მღვდელმთავრები — ეპისკოპოსები („ზედამხედველები“), რომელთაც უფროსობდა მთელი ქართლის ეკლესიის მესაქე,—მთავარეპისკოპოსი (შემდგომში — კათალიკოსი). ეკლესიის ორგანიზაციულად მოწყობის საქმეში ქართლის მეფეს კონსტანტინოპოლის იმპერატორი დაეხმარა. იქიდანვე შემოვიდა ქართულში, სხვათა შორის, საკულტო ბერძნული სიტყვებიც — ეკლესია, დიაკონი, ეპისკოპოსი, კათალიკოსი.

ქრისტიანული იდეების და დარიგების გასავრცელებლად გამოიყენეს ძველი კულტურების მონაპოვარი წიგნები, კერძოდ დაბადება, რომელიც შეიცავდა „დავითნს“, სახარებას და სხვ. ეს წიგნები ითარგმნებოდნენ უმთავრესად ბერძნულიდან. მაშინ ჩამოყალიბდა ცნობილი ქართული ანბანი. განვითარდა საეკლესიო ხუროთმოძღვრება. პირველი ეკლესია მცხეთაში მერმე შეცვალა სვეტიცხოვლის დიდმა ტაძარმა. შემდგომ დროებში საქართველოში ფეოდალიზმის იდეოლოგიად გამოდიოდა ეკლესიაც.

ეკლესიის მსახურები გზას უკაფავდნენ მეფის ხელისუფლებას თავისუფალ თემებში გასაბატონებლად, ჯერ კიდევ დაუპყრობელი კუთხეების შემოსაერთებლად. მეფის „ერისთავი“ და მისი „შეიარაღებული ლაშქარი, ნინოს დახმარებით, შეიქრა არაგვისა და ივრის ხეობებში. მთიულები იძლივნენ, მათ გასცეს თავიანთი კერპები დასალეწად. წილკნიდან ერწო-თიანეთამდე დაამხეს წარმართობა. მოსახლეთა ნაწილი გაექცათ მიუღდგომელ თუშეთს. მატულობდა მეფის მორჩილ ერისთავთა რიცხვი. საპიტიახშო და საერისთაო ცენტრებში ეპისკოპოსებიც ისხდნენ. ასე რომ, ასეთი ცენტრების რიცხვს ემთხვეოდა საეპისკოპოსო საყდართა სათვალავიც. უკვე V ს-ის შუაში ქართლში ირიცხებოდა ოცდაათიოდე საეპისკოპოსო ოლქი. საერისთაოებში კულტის მსახურთა მონაწილეობით ეწყობოდა მოსახლეობის აღწერა, აღირიცხებოდა გადაამხდელთა რაოდენობა და გადასახადები. ეკლესიას დიდი სახსრები ჰქონდა, ის ნოწინავე მეურნეობასაც ჰქმნიდა. ეკლესია ხელს უწყობდა ქართული კულტურის, სამწიგნობრო ენის გავრცელებას.

§ 6. ქართლი IV — V საუკუნეებში

ქართლისა და სომხეთის მიწა-წყალი ნიზიბინის ზავის შემდგომაც რჩებოდა სპარსთა მხედრობის დროდადრო შემოტევის ასპარეზად. შექმნილ ვითარებაში აღმოსავლეთი რომის ხელისუფლები სასანიან ხელისუფლებთან დამოკიდებულებაში კავკასიის ხალხთა სასარგებლო მოკავშირენიც აღმოჩნდნენ და თვითონაც ამათგან მხარდაჭერას ეძებ-

დნენ. ქართველთა მეფეს მირიანს და სომეხთა მეფეს არშაკს, გულის მოსაგებად, ძვირფასი საჩუქრები მოსდიოდათ ხოლმე კონსტანტინოპოლიდან.

იბერიის ორ სამეფოდ გაყოფა და სპარსეთზე ვასალური დამოკიდებულება

სპარსთა აგრესია განსაკუთრებით გაძლიერდა მათი მეფის შაბურის დროს. დიდად დაარბიეს სომხეთი ზოგიერთი ნახარარის (იქაური ერისთავის) ხელისშეწყობით. აწამეს სომეხთა დედოფალი ფარანძემი. იბერიიდანაც გააქციეს მეფე საურმაგი და ტახტზე აიყვანეს სპარსთა მომხბე ვარაზ-ბაკური (368 წ.). როგორც სომხეთში, ისე იბერიაში ადგილობრივმა მებრძოლმა ძალებმა, აღმოსავლეთი რომის დახმარებით, შეძლეს მტრის რამდენადმე შეჩერება. სომხეთმა დიდი მსხვერპლის ფასად ჯერჯერობით შეინარჩუნა საკუთარი მეფის ხელისუფლება. იბერიაში სპარსელებმა, ვარაზ-ბაკურს გარდა, მათგან განდევნილი საურმაგის უფლებაც სცნეს. საურმაგს, კონსტანტინოპოლიდან ზურგგამაგრებულს, დაუთმეს სამეფოდ იბერიის ერთი ნაწილი — მტკვრის მარცხნივ მდებარე ქართლი (371 წ.), რომელშიც შედიოდა მცხეთაც.

ამრიგად, ქვემო ქართლი ერთი ხნით მოექცა ირანის კულტურულ-პოლიტიკურ გავლენაში. სამაგიეროდ დანარჩენი იბერია ახლა კიდევ უფრო მჭიდროდ დაუკავშირდა ეგრისსაც და ირანულზე უფრო პროგრესულ ბერძნულ-რომაულ ქვეყნებსაც. მისთვის მაშინ კიდევ უფრო პოემატა მნიშვნელობა რიონ-ყვირილისა და ქოროხის ხეობებით შავი ზღვისკენ მიმავალ სავაქრო გზებს. ამიერიდან მკაფიოდ ისახებოდა იმის პირობებიც, რომ იბერიისა და ეგრისის მოსახლეობას საერთო ლიტერატურული ქართული შემუშავებოდათ.

მალე, სპარსეთსა და აღმოსავლეთ რომს შორის განაწილებულ იქნა სომხეთიც (387 წ.). აღმოსავლეთ რომს ერგო გაყოფილი ტერიტორიის ერთი მეხუთედი. ქვემო ქართლი, სომხეთსა და ალბანეთთან ერთად, სპარსთა სახელმწიფოში შეადგენდა ერთ ადმინისტრაციულ გაერთიანებას. ეს იყო ეგრეთ წოდებული კავკასიის ოლქი. კავკასიის მთიელები შეადგენდნენ მეორე ოლქს.

მეოთხე საუკუნის მეორე ნახევარში თბილისს სპარსეთიდან ეწვია ოლქის უფროსი, სახელად ქრამ-ხუარ-ბორ-ზარდი. მას დაკისრებული ჰქონდა ხარკის განაწილება ხალხში.

შაჰინშაჰს ქართლის გამგედ ჰყავდა საკუთარი „პიტიახში“. სპარსთა პიტიახშის ზედამდგომელობით იმეფეს ვარაზ-ბაკურმაც (368—408, დაახლოებით) და მერე მისმა ძმამ არჩილმა (408 — 437, დაახლოებით). იმავე დროს იბერიაში აღმოსავლეთი რომის იმპერიის მფარველობით მეფობდა საურმაგის მემკვიდრე ფარსმანი (395 — 413, დაახლოებით),

ბოლო მის შემდგომ — ბუზმარი (413 — 437, დაახლოებით). იმპერიის ძალადობით ბუზმარი იძულებული გახდა თავისი მცირეწლოვანი ვაჟი-შვილი კონსტანტინოპოლში გაეგზავნა (421 — 424 წწ.) ერთგულების საწინდრად თეოდოსი კეისრისათვის. ბავშვი ბიზანტიაში გაიზარდა და გამოვიდა დიდი საეკლესიო მოღვაწე და მწიგნობარ-ფილოსოფოსი, რომელიც ცნობილია პეტრე ქართველის, ანუ პეტრე იბერიის სახელით.

რაც უფრო ძლიერდებოდნენ ქართლის აზნაურები, მით უფრო, ქვეითდებოდნენ აზნაურთაგან გაძარცული „მსოფლიონი“ თუ „მდაბიონი“, თავისუფალი მწარმოებლები. აღარც აზნაურები იყვნენ ყველა ერთგვარი. გამდიდრების გზაზე მათმა ერთმა წყებამ უკან მოიტოვა უმრავლესობა: გაჩნდნენ დ ი დ ი ა ზ ნ ა უ რ ე ბ ი, რომელთაც დაიქვემდებარეს მცირენი. წარჩინებულები და ერისთავები ირგვლივ ერთყნენ თავის მეფეს. შეადგენდნენ მის „პალატ-ბანაკს“.

რაც უფრო ძლიერდებოდნენ აზნაურები, მით უფრო უძნელდებოდათ მათ მეფისაგან მიღებული მიწის ხელიდან გაშვება. მეფესა და მათ შორის განხეთქილებამ იჩინა თავი. იგივე ხდებოდა იმ დროს სხვაგანაც — სომხეთში, სპარსეთში. ამავე დროს შაჰინშაჰი, პოლიტიკური მოსაზრებით, უხვად ანიჭებდა თავის წარჩინებულთ პრივილეგიებს დაპყრობილ ქვეყნებში. ასე გააძლიერა მან, მაგალითად, ქართლის პიტიახში. ამგვარი ღონისძიება, რა თქმა უნდა, ასუსტებდა ადგილობრივ ხელისუფლებას და, პირიქით, აძლიერებდა სპარსთა ბატონობას.

ქართლში ცეცხლ-
თაყვანისმცემლობის
შემოტანა

ქართლის არისტოკრატიას მოსთხოვეს ქრისტიანობის უარყოფა და სპარსთა სარწმუნოების, ცეცხლთაყვანისმცემლობის მიღება. ამ მიზნით შაჰმა იეზიდგერდმა (438 — 457) სატახტო ქალაქ ქტეზიფონში ერთად გაიწვია ამიერკავკასიის სამივე სამეფოს თავი კაცები. ალბანეთის, სომხეთის და ქართლის წარმომადგენლები შეეკრნენ ერთიმეორეს „ფიცითა და პირობით“, რომ თავიანთი ინტერესების დასაცავად თანხმობით იმოქმედებდნენ სპარსთა წინააღმდეგ. მათ შორის იყვნენ სომეხთა სპარაპეტი (მხედართმთავარი), ქართლის პიტიახში არშუშა, მამასახლისები და სხვ. შაჰის წინადადებაზე, ქრისტიანობა უარყავით და ზოროასტრის რჯული მიიღეთო, აშკარა ურჩობა ვერავინ გაბედა. ხელმწიფემ ყველანი უკან გამოისტუმრა და თან გამოაყოლა ქურუმთა დასები სპარსული სარწმუნოების დასანერგავად. არშუშა კი მეფემ დაიტოვა ქართლის საქმეებზე მოსათათბირებლად. ეს გუგარელი (ქვემოქართლელი) პიტიახში ცნობილი იყო, როგორც „განსწავლული და მრჩეველი“ კაცი. ქართველ და სომეხ მმართველ წრეებში არშუშა პატივით იყო მოსილი.

არშუმას სახლს შეეძლო ქართლის თავკაცების წაქეზება სპარსეთის საერთოგულოდ. შაჰინშაჰი ამ პიტიახშის დახმარებას დიდად აფასებდა. ქვემო ქართლში სპარსული ტრადიციები უფრო ძლიერი იყო და მთელ ქართლზე გავლენის მოპოვებაც აქედან უფრო გაადვილდებოდა. ცეცხლმსახურებასთან ერთად სპარსთა ვაჭრებიც და სპაც უფრო ადვილად გაიკვლევდნენ გზას მცხეთა-სურამის მიმართულებით და შეზღუდვადნენ ქრისტიანული კონსტანტინოპოლის გავლენას. შაჰმა, ქართლის სამეფო ხელისუფლების უგულებელყოფით, უშუალო თანხმობა დაამყარა ქვემო ქართლის პიტიახშთან. შემდგომ შაჰმა პიტიახშობა არშუმას შეიღწა ვარსკენს მისცა.

§ 6. ქართლის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის V ს. მემოკე ნახევარში

V ს. მეორე ნახევარში ქართლი მნიშვნელოვნად დაწინაურდა ეკონომიურად და, ამასთან ერთად, პოლიტიკურადაც. მოსახლეობაც, განვლილ საუკუნეებთან შედარებით, გაიზარდა.

ქართლის მეფე ვახტანგ გორგასალი, ვარსკენ დამოკიდებულება პიტიახშთან ერთად, სპარსეთის შაჰინშაჰს პე- სპარსეთთან. ეკლესიის როზს ეწვია (466 წ.). ვარსკენმა სპარსეთს „აღი- ორგანიზაციული არა ატროშანი“, ესე იგი, თავი გამოირიცხა ქრის- გადახალისება ტიანთა ეკლესიიდან და შეუერთდა ატროშანს, ანუ ცეცხლმსახურთა სალოცავს. ასეთი დათმო- ბის გზით მან მოიპოვა კავკასიის ერთერთი ოლქის უფროსობა და ერთი წლის შემდეგ უკუიქცა ქართლს, ხოლო ვახტანგი დიდის ხნით ჩარჩა სპარსეთში. იქ მან მიიღო მონაწილეობა შაჰინშაჰის ლაშქრობაში კას- პიის ზღვის აღმოსავლეთით. შეიძლებოდა, ის სულაც აღარ დაბრუნე- ბოდა თავის სამეფოს და ქართლში გაუქმებულიყო მეფობა, — ასე დაემართა სომეხთა სამეფოს ჯერ კიდევ 428 წელს.

ამ დროს საქრისტიანო აღმოსავლეთში უძლიერესი იყო ორი სარწ- მუნოებრივი მიმდინარეობა. მონოფიზიტები („ერთბუნებიანები“) ქრის- ტეს სცნობდნენ მხოლოდ ღმერთად, ერთი ბუნების მქონედ. ქეშმარიტი ქრისტიანისგანაც ღვთიურ, ასკეტურ ცხოვრებას მოითხოვ- დნენ, მით უფრო ჰგმობდნენ მესაკუთრეთა გაუმაძღრობას, მონათ- მფლობელთა ფუფუნებას. „ერთბუნებიანები“ უპირისპირდებოდნენ დიოფიზიტებს („ორბუნებიანებს“). დიოფიზიტები, რომელთაც აღმო- სავლეთ რომის იმპერიაში საბოლოოდ გაიმარჯვეს ერთბუნებიანებზე (ქალკედონის კრება, 451 წ.), თავის მხრივ, ქრისტეს აღიარებდნენ

ლმერთ-კაცად, ორი ბუნებისად, მაშასადამე, ძე-ლმერთსაც ახასიათებდა იდამიანური „სისუსტე“, მით უფრო შესაწყენარებლად მიაჩნდათ თვით იდამიანების მიწიერი მისწრაფება სიმდიდრისკენ, ძალმომრეობისაკენ. საერთოდ, დიოფიზიტობა უფრო აკმაყოფილებდა იმ დროის სოციალურ-ეკონომიური განვითარების ინტერესებს. ქართველმა ხალხმა საბოლოოდ კიდევ აღიარა დიოფიზიტობა. მაგრამ მოცემულ პერიოდში ვახტანგის ხელისუფლებამ მონოფიზიტობას დაუჭირა მხარი. ეს არჩევანი, დიდ მესაკუთრეთა შემაშფოთებელი, სამაგიეროდ ხალხის ქვედა ფენებში, თავისუფლების მოყვარე მეთემეებში პოპულარული ჩანდა. მეფის არჩევანი შაჰინშაჰსაც დააშოშმინებდა, რადგან სპარსეთში სწოტად მონოფიზიტებს მფარველობდნენ ქრისტიანი იმპერიის გავლენის შესასუსტებლად. ამავე დროს მონოფიზიტური იყო ეკლესია მოძმე ხომხეთშიც და ალბანეთშიც.

მცხეთის მთავარეპისკოპოსმა მიქაელმა, რომელიც ქართლში დიოფიზიტობის დამცველი იყო, მეფე შეაჩვენა, „კრულ ყო“ ის. ვახტანგის სიმტკიცემ გააწბილა მიქაელი და მისი მომხრენი. მონოფიზიტური ეკლესიის ცენტრში, ანტიოქიას, ქართლიდან გაიგზავნა მეფის სანდო ეკლესიის თოთხმეტი მსახური. ანტიოქიის პატრიარქმა, რომელსაც ემორჩილებოდა ქართლის ეკლესია, შეასრულა ხელდასხმის წესი — აკურთხა ისინი და შემოსა ეპისკოპოსთა სახით; ხოლო ერთი მათგანი, პეტრე აკურთხა მცხეთის კათალიკოსად, ქართლის ეკლესიის საერთო მეთაურად (472 წ. ახლოს). კათალიკოსი ბერძნულად ნიშნავს „საყოველთაოს“. ასეთი საეკლესიო წოდებით იყვნენ თავის დროზე შემკული „ყოველთა სომეხთა“ ეკლესიისა და აგრეთვე ილბანეთის ეკლესიის მეთაურები. კათალიკოსის მოვლინება ქართლში იმდროინდელ პირობებში ხელს უწყობდა ქართველი ხალხის დამოუკიდებლობის განმტკიცებას, მეფის ხელისუფლებამ შეიძინა გავლენიანი იდეური მოკავშირე, მეფის სალაროს შემოსავლის ახალი წყარო გაუჩნდა, ქართული კულტურაც შემდგომ გავრცელებას ჰპოვებდა მორჩებულ კუთხეებში, მთაში.

ვახტანგ გორგასალის სახელთან არის დახამურჩნეო და ხამხედრო მშენებლობა კავშირებული ბევრი ქალაქისა და ციხის, ტაძრისა და საყდრის აგება. იმ დროის კვალობაზე, დიდი მშენებლობა წარმოებდა ქართლში. საქალაქო და პოლიტიკურ წინსვლას მოწმობდა, პირველ ყოვლისა, ადრევე ცნობილი სამოსახლოს — თბილისის გაფართოება-გადახალისებაზე ზრუნვა, იქ ზღუდეთა მაგრება, ახალ ნაგებობათა წამოწყება. თბილისი და მისი დედაციხე, ანუ კალა მცხეთისა და მისი დედაციხის არმაზის იდგილს სწრაფად იჭერდა. 1500 წელი გვაშორებს იმ დროს, როდესაც

ვახტანგმა თბილისს, როგორც სატახტო ქალაქს, ქართლის პოლიტიკურ ცენტრს, დასაბამი მისცა.

მმართველი წრეების დიდ საზრუნავს შეადგენდა იორ-ალაზნის მხარეზე საზღვრების გამაგრება, დასახლებული პუნქტების დაარსება, ძველთა გამოცოცხლება და კეთილმოწყობა. უდიდესი ენერგია და ხარჯი გაიღო ხალხმა და სახელმწიფო სალარომ უჯარმის ციხე-ქალაქის მშენებლობაზე ივრის ხეობაში. უჯარმა ერთხანს ვახტანგის რეზიდენციის დანიშნულებასაც ასრულებდა. ქ. უჯარმის მახლობლად, ახლანდელ ნინოწმიდასთან ააგეს დიდი საეპისკოპოსო საყდარი. ივრის ზემო დინებაში ააშენეს საეპისკოპოსო საყდარი ჩელეთს (ყალეთს), გაამაგრეს ქალაქი ჭერემი — ნინოწმიდის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ჭერემის წყალზე, და იქაც ააგეს საეპისკოპოსო საყდარი. საეპისკოპოსო საყდარი დაფუძნდა აგრეთვე ქალაქ ხორნაბუჯს — კამბეჩოვანში (იორ-ალაზნის შორის), რუსთავესა. ზრუნვის საგანი იყო არაგვის ხეობაც და მის შესართავთან მდებარე თვით მცხეთა. აქ ვახტანგმა „სვეტიცხოველის“ ეკლესიის ადგილას ააგო იმავე სახელის ქვის დიდი ტაძარი. მერმინდელმა, XI საუკუნეში იქვე ახლად აგებულმა სვეტიცხოველმა შემოინახა ვახტანგის ნაგებობის კუთვნილი ჩუქურთმიანი ქვები. ამ საპატიო ადგილას, ძველი დედაქალაქის შუაგულში აგებული ტაძარი გახდა „მცხეთის კათალიკოსის“ საკათედრო საყდარი, რომელსაც ვახტანგმა, სხვათა შორის, შესწირა სოფელი ძეგვი. ამავე ხანაში არის აგებული ბოლნისის შესანიშნავი დიდი ტაძარი, რომელიც, იქ გათხრისას აღმოჩენილი წარწერის მიხედვით, 492/93 წწ. დაუსრულებიათ. ლიახვის ხეობაშიც, ნიქოზს აღიმართა ახალი საეპისკოპოსო ეკლესია. თვით საყდარი აშენდა ზოროასტრული სარწმუნოების მიმდევართა „ცეცხლის საგზებლის“ სიახლოვეს. ქვემო ქართლის სამხრეთ-დასავლეთით, კლარჯეთს, კლდეზე აღიმართა ციხე არტანუჯისა, სადაც ვახტანგისავე მეფობაში იჯდა ერისთავი.

ახალი საეპისკოპოსოების დაარსება და დიდი მშენებლობა მოწმობდა იბერიის როგორც ეკონომიურ და კულტურულ დაწინაურებას, ისე მისი საერო და საეკლესიო ადმინისტრაციული მოწესრიგების მწვავე საჭიროებას.

**ბრძოლა ქართლის
დამოუკიდებლობის
სათვის**

ქართლი წარმატებით განაგრძობდა ბრძოლას თავისი დამოუკიდებლობისათვის სპარსეთისა და აღმოსავლეთ რომის წინააღმდეგ. ქართლის ლაშქარი, ვახტანგის მეთაურობით, მდგრად იტევდა არაგვის ხეობას (დარიალის ჩათვლით)

ალანთა შემოტევებისაგან. ალანები მეორე საუკუნიდან გამოჩნდნენ ჩრდილო კავკასიის მთა-ბარში. ეგრისში (ლაზიკაში) სამოქმედოდ გზა

გაკათული იყო არგვეთის საერისთავოს მეშვეობით. ქართლის ლაშქარი ღრმად შეიჭრა ეგრისში (473 წ. ახლოს) და ტეხურის ხეობაში აიღო ციხე-გოჯი. შემდეგ ეს მონაპოვარი ქართლის ხელისუფლებამ დათმო, ხოლო რომაელებმა სანაცვლოდ მას კლარჯეთი დაუბრუნეს. სწორედ მაშინ დაიწყო იქ, ვახტანგ გორგასალის მეთაურობით, არტანუჯისა და ზოგი სხვა დასახლებული ადგილების მშენებლობა.

იმ ხანებში ვარსკენ არშუშას ძე, როგორც სპარსთა სამსახურში მყოფი სატრაპი და ქრისტიანობის მტერი, მოკლეს მეფე ვახტანგის ბრძანებით (484წ.). ეს მკვლელობა სიგნალად იქცა სპარსთაგან დაძალუდი ხალხებისათვის. სომეხმა ხალხმა იარაღი აისხა. ომებში სახელმძღვანელო ვახტანგის გმირული სახე გამარჯვების იმედს ჰმატებდა დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლ მეზობლებს. შველას ელოდნენ, სომეხთა და ალბანთა გარდა, მომთაბარე ჰუნებისაგანაც, რომელთაც იმ დროს კავკასიის ქედს გადაღმა ჰქონდათ ფეხი მოკიდებული. კარგა ხანი იყო, რაც ისინი უტევედნენ ჯერ შუა აზიიდან და მერე კავკასიის მხრივაც სპარსეთის საზღვრებს. სომეხთა საომარი სამზადისი, შინაგამცემლობის შედეგად, გამოძევიდა. ამის შედეგად სპარსეთის ხელისუფლებამ დაასწრო აჯანყებულებს და ქართლს მოულოდნელად შეუსია ჯარი. ქართველთა და სომეხთა ჯარების შეერთება ვეღარ მოხერხდა და ვახტანგ გორგასალის ლაშქარმა ჯერჯერობით საფარი იპოვა მთა ადგილებში, სომხეთის საზღვრებზე. თვით სომხეთში სპარსთა წინააღმდეგ გამარჯვება სომეხთა ლაშქარს ხვდა სოფელ აკორისთან (არარატის მთის ძირობაზე) და მეტადრე ნერსეჰაპატთან, სადაც სომეხთა ოცდაათათასიანი ლაშქარი ჩაება ბრძოლაში, ვაჰან მამიკონიანის მეთაურობით. ქართლში შემოჭრილმა სპარსთა მხედრობამ, შაპუჰ მიპრის სარდლობით, მტკვრის პირად დაიბანაკა. ვახტანგ გორგასალის ლაშქარიც დაიძრა მთიდან მტერზე მისასვლელად. ბრძოლა მოხდა ქარმანის, ანუ გარდაბნის ველზე. ომში მონაწილეობდნენ სომეხთა რაზმები ვაჰან მამიკონიანისა და საჰაკ ბაგრატიუნის სარდლობით.

აქ საბოლოოდ გამოირკვა, როგორც მანამდე სომხეთში, რომ ადრემონათმფლობელური სახელმწიფოს ინტერესები უცხო იყო გააზნაურებულ მესაკუთრეთათვის. სპარსეთის შემოტევის დროს მეფის სპასდემორალიზაცია დაეტყო. საქმეს ვეღარც ვახტანგ გორგასალის გმირობამ, სამხედრო გამოცდილებამ და სახელმა უშველა, ვეღარც თავისუფალი მეთემეების თანაგრძნობამ. მოტეული მტრის თვალწინ ერთბაშად დაიშალა მეფის ორგული, ქართველ-სომეხთა აზნაურულ-ნახარაული სამხედრო ხელმძღვანელობა. ბრძოლის დაწყებამდეც აცნობებდნენ საიდუმლოდ არსებული ხელისუფლების მტრები სპარსელებს საკუთარ გადაწყვეტილებას, რომ შეტაკების დროს იარაღს დაყრიდნენ,

რომ, კერძოდ, სომეხი მოლაშქრეები ვითომ მოტყუებით წამოასხა ქართლისაკენ ვაჰან მამიკონიანმა. წაგებული ომის შედეგად მძიმედ დაზარალებულმა ქართველ-სომეხთა მხედრობამ დასტოვა ბრძოლის ველი. სომეხთა ლაშქარი უკუიქცა თავის მხარეში. ქართლში შემოიჭრა სპარსთა მთავარი ძალა ჰაზარავეუხტის მეთაურობით. ვახტანგმა ეგრისს შეაფარა თავი. ცოტა ხნის შემდგომ ვახტანგ მეფე ღალატით იქნა მოკლული პოლიტიკურ მოწინააღმდეგეთა მიერ, მისივე ერთი მონის ხელით (502 წ.).

ვახტანგ გორგასალი დაუკრძალავთ მცხეთას, „სვეტიცხოველში“. საფლავი შეუმკიათ ქვის ძეგლით, რომელზედაც გამოსახული ყოფილა მისი „ხატი“. მის მიერ ნატარები საქურველი, კერძოდ, მგლის თავის გამოსახულებით შემკული მუზარადი და სამოსელი დიდხანს ყოფილა დაცული სახსოვრად. ყველაზე უფრო უქნობი აღმოჩნდა მისი მრავალი გამარჯვებით სახელმძღვანელო თეთრი სამეფო დროშა. ფეოდალურ საქართველოში სახელმწიფო დროშას, სხვათა შორის, „ვახტანგიანსა“ და „გორგასლიანსაც“ უწოდებდნენ.

ვახტანგის ხსოვნა, საქართველოს დამოუკიდებლობისთვის თავდადების სიმბოლოდ შეინახა თავისუფლების მოტრფიალე ქართველმა ხალხმა. ვახტანგმა საპატიო ადგილი დაიჭირა საგმირო ეპოსში. შემდგომ მის ცხოვრებასა და მოღვაწეობას დიდი შრომა უძღვნა ქართველმა მეისტორიემ ჯუანშერმა (XI ს.).

§ 7. ეგრისის (ლაზიკის) სამეფო IV — V სს.

IV ს-ში ფეოდალური ურთიერთობის ჩასახვამ, იბერიის მსგავსად, ეგრისშიც ფართო გზა გაუხსნა საზოგადოების წინსვლას. დასახლებულ ადგილთა ზრდა უფრო თვალსაჩინო იყო რიონ-ყვირილის, რიონ-ცხენისწყლის, აბაშა-ტეხურის, ხობისწყლის ბარსა და ხეობებში, დაახლოებით მერმინდელი სამეგრელოსა და იმერეთის მიწა-წყალზე. აქაური მკვიდრნი, იმერ-მეგრელები, რომში და (მერმე ბიზანტიაში) აღრითვე ცნობილ იყვნენ, როგორც ლაზები და როგორც კოლხების შთამომავალნი, ხოლო მათი ქვეყანა და სახელმწიფო, ქართულად ეგრისი, — როგორც ლაზიკა. ბუნებრივად მდიდარი რიონის დაბლობი, მუხურისად წოდებული, ასაზრდოებდა აქაურ სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრებს, რომელთაგანაც სიმდიდრით წინ დგებოდნენ ქუთათისი, ვარდციხე, ნაქალაქევი და ა. შ. ეგრისის მოსახლეობას პოლიტიკური დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში ხელს უწყობდა აღმოსავლეთი რომის საერთაშორისო მდგომარეობის გართულებაც. IV — V საუკუნეებში იმპერია პოლიტიკურ კრიზისს განიცდიდა მონების აჯანყებათა და გარეთ — გერმანელ ტომთა (გუთების) და ჰუნთა შემოტევის შედეგად.

ამ ვითარებაში ლაზების სამეფოს პოლიტიკურმა მნიშვნელობამაც 7, საქართველოს ისტორია

იმატა. ერთ დროს ეგრისის დაძაბუნებულ „ბასილევსთა“ რიგებში იდგა ლაზთა „ბასილევსი“ მალასაც (დაახლ. 117 — 138 წწ.), ხოლო მის შემდგომ — ბაკური (დაახლ. 138 — 161). IV ს-ის დამლევისათვის კი კოლხეთის ტერიტორიული მემკვიდრეობა, აქარის მთებსა და კავკასიონს შორის, უკვე ლაზური დინასტიის ხელქვეით იყო გაერთიანებული. ლაზთა მეფეებზე დამოკიდებული აღმოჩნდნენ სვანთა სამხედრო ბელადებიც.

ეგრისის მნიშვნელობა რომისა და სპარსეთის ურთიერთობაში

ლაზთა მეფეები ვასალურად იყვნენ აღმოსავლეთ რომზე დამოკიდებული. ისინი იმპერატორისაგან იღებდნენ სამეფო ნიშნებს, გვირგვინს. კეისრებს თავიანთ სამეთვალყურეოდ მიაჩნდა ეგრისიდან ჩრდილო კავკასიაში გადამავალი გზები და ისინი ლაზებს აკისრებდნენ ამ გზების დაცვას ჰუნთა და ალანთა შემოსევისაგან. მთავარი კი ის იყო, რომ საიმპერიო ხელისუფლები ზღვის სანაპიროზე ზღუდავდნენ ლაზების ვაჭრობას. ლაზები დროს უტდიდნენ, რათა იარაღით მოეპოვებინათ დამოუკიდებლობა. ისინი ცდილობდნენ აღმოსავლეთი რომისა და სპარსეთის შეუთრეგებელი მეტოქეობა თავის სასარგებლოდ გამოეყენებინათ.

ამასობაში ქართლში გაბატონებულ სპარსეთს მიზნად დაესახა ლაზიკის დაპყრობა. ეს განზრახვა გამოწვეული იყო ეკონომიური ინტერესებით. სპარსეთი შუა აზიიდან მომავალ სავაჭრო გზებზე ეღობებოდა ბიზანტიელ ვაჭრებს, დიდ ბაჟს ადებდა აბრეშუმს, რომელსაც კონსტანტინოპოლისკენ ეზიდებოდნენ. ამიტომ ბიზანტია ცდილობდა ლაზიკიდან გზა გაეკაფა შუა აზიისკენ ჩერქეზეთსა და საერთოდ ჩრდილო კავკასიაზე გავლით. ამ გზის გადასაჭრელად სპარსეთმა გადაწყვიტა ეგრისის შემოერთება, სვანეთიდან კავკასიონზე გადასასვლელი ხეების ჩაკეტვა. თუ გაიმარჯვებდა, სპარსეთი კონსტანტინოპოლისკენაც გაიჭრებოდა შავი ზღვით.

აჯანყების პირველი ცდა ეგრისში

V ს-ის შუა წლებში ლაზები იარაღით გამოვიდნენ კონსტანტინოპოლის სამეფო კარის წინააღმდეგ. ეგრისის დასამორჩილებლად კეისარმა იქ საიმპერიო ლაშქარი შეიყვანა (456 წ.). აჯანყებულთა ლაშქარს ხელმძღვანელობდა ლაზთა მეფე გუბაზი. ომი გამწვავდა და მოწინააღმდეგეებმა ამჯობინეს მისი მალე შეწყვეტა. საიმპერიო კარს აფიქრებდა ლაზიკის მთავორიანობა, რაც აძნელებდა სამხედრო მოქმედებას. ამის გარდა, იმპერიას გაუმტყუნდა სპარსეთისაგან დახმარების მიღების ცდა. იმ დროს ლაზებმაც პირველად, მაგრამ უშედეგოდ, სცადეს სპარსელთა მოშველიება. მაშინ საქმე მორიგებით დასრულდა. გუბაზი კონსტანტინოპოლს ჩავიდა (465 წ. შემდეგ), სპარსუ-

ლად შემოსილი და „მიდიელთა წესისამებრ“ მცველი რაზმის თანხლებით. იმპერიის ხელისუფლებმა, სხვათა შორის, დაგმეს ის გარემოება, რომ გუბაზის დროს ეგრისში დარღვეული იყო იქ მანამდე არსებული ერთმეთობის ძველი წესი, და მამა-შვილი ერთად მეფობდნენ. ამიტომ გუბაზმა მეფობაზე ხელი აიღო და ტახტი თავის შვილს დაუთმო.

§ 8. ეგრისის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის VI საუკუნეში

ეგრისისა და აღმოსავლეთი რომის ურთიერთობა ძალზე გართულდა. კონსტანტინოპოლის კარი ცდილობდა თავისი იმპერიის გადარჩენას მწვავე კრიზისისაგან. საამისოდ მან გამოსცა რეაქციული კანონები აჯანყებული მონების და მშფოთვარე დაპყრობილი ხალხების დასამორჩილებლად. კანონებს დარაჯად უდგნენ საიმპერიო ზვიადი ბიუროკრატია, ეკლესია და „ქრისტეს“ ძღვეამოსილი მხედრობა. კონსტანტინოპოლმა რამდენიმე ხნით შეძლო დასავლეთ რომის იმპერიის პროვინციების შემოერთებაც და დაპყრობილი ხალხების დაშოშმინებაც.

საერთოდ, VI ს-ში აღმოსავლეთ რომში ახალი ვითარება შეიქმნა. ამ დროისათვის აქ ფეოდალურმა ურთიერთობამ საბოლოოდ გაიმარჯვა. მომხდარ ცვლილებათა შესაბამისად VI — XV საუკუნეთა იმპერიას უკვე ახალი, „ბიზანტიის იმპერიის“ სახელწოდებით იცნობს ისტორია. ამრიგად, VI ს-ში ლაზიკა გარდაქმნილი და გაძლიერებული ბიზანტიის პირისპირ დადგა.

ქრისტიანობის გამოცხადება სახელმწიფო სარწმუნოებად ეგრისში

ქრისტიანობა ლაზიკაში IV საუკუნეშიც საკმაოდ იყო გავრცელებული, მაშინ უკვე, ბიჭვინტასა და ტრაპიზონში, საეპისკოპოსო საყდრები არსებობდნენ. ახლა ლაზთა მეფე წათე, რომელიც ჯერ სპარსეთთან დაახლოებას შეეცადა, კონსტანტინოპოლს გაეშურა კეისართან შესარიგებლად. იქ ის გაქრისტიანდა, მეფედ დამტკიცებულ იქნა და ზვიდით დაბრუნდა ეგრისს (523 წ.). გვირგვინით, სამოსელზე ოქროს სამეფო ზოლითა და მარგალიტით ნაკერი ქართული წაღებით მორთული. ეგრისისთვის ქრისტიანობას მაშინ მიეცა სახელმწიფო მნიშვნელობა.

იმ დროს სპარსთა მმართველ წრეებში მიჩნეული ჰქონდათ, რომ ეგრისი „ძველთაგანვე სპარსეთის ქვეშევრდომი იყო“. ამიტომ წათეს მონათვლამ ჯერ შაჰინშაჰის პროტესტი გამოიწვია და მერმე საქმე ომზედაც მიდგა. წათე სწორედ მაშინ გაქრისტიანდა, როდესაც ქართლი მეფე გურგენის მეთაურობით აჯანყდა. ქართლიდან გაქცეულ გურგენს სპარსთა ლაშქარმა ეგრისის საზღვრებში შესდია და მან ჯერ მისი

სანაპირო ციხეები სკანდა და შორაპანი დაიკავა, ხოლო შემდეგ ღრმად შეიჭრა სამეფოში — ეს უკვე წათესგან ანგარიშის მოსაკითხად (528 წ.). ეგრისის კეისრისაგან მოუვიდა მაშველი მხედრობა, რომელსაც მეთაურობდა ცნობილი სარდალი ველიზარი. დამარცხებულმა სპარსთა ლაშქარმა უკან დაიხია. მაშინ მებრძოლთა შორის დაიღო ვითომ „საუკუნო ზავი“ (532 წ.). სპარსეთსა და ბიზანტიას ერთიმეორისთვის უნდა დაებრუნებინათ ომში მიტაცებული ადგილები. სპარსელები კვლავ უტოვებდნენ ბიზანტიას სკანდასა და შორაპანს, ქართლი კი მათვე დარჩათ.

13-წლიანი ომი
(542 — 555)

532 წლის „საუკუნო“ ზავის მიუხედავად, ბიზანტია და სპარსეთი მაინც ომის სამზადისში იყვნენ ერთმანეთის წინააღმდეგ. თადარიგის მასშტაბი შეეფერებოდა მათ დიდმპყრობელო-

ბას, რომელსაც ახლა ასახიერებდნენ მსოფლიო ისტორიაში ცნობილი აგრესორები — „დიდი ავტოკრატორი“ (თვითმპყრობელი) იუსტინიანე (527 — 565), ქრისტიანობის მცველი კეისარი, და ხოსროვ I ანუ შირვანი (531 — 579).

იუსტინიანეს ბრძანებით ბიზანტიელთა „ხვედრ“ სომხეთის მიწა-წყალზე მოიშალა ტრადიციული მმართველობითი წესები, შეიქმნა ოთხი ადმინისტრაციული ერთეული (I, II, III და IV არმენია), სომეხ მესაკუთრეთა მიწები დააქუცმაცეს უთვალავ მემკვიდრეთა რაოდენობის მიხედვით. დამპყრობთა განზრახვით, არმენიას უნდა დაჰკარგოდა ძალა და სომხური სახე. იმპერიის სანაპირო ქალაქებში გააძლიერეს ბიზანტიელთა მეციხოვნე ჯარები. სამხრეთის მიჯნაზე, ზღვის პირას აშენდა მშვენიერი ციხე-ქალაქი პეტრა; მისი შიდა ციხის ნაწილი დღემდეა შემორჩენილი ციხისძირში (ბაჰომის მახლობლად). ბიზანტიელთა განზრახვით, პეტრას ბქეებზე უნდა დამსხვრეულიყო ადგილობრივი ხალხის ყოველი ამბოხი და ურჩობა. დაახლოებით იმავე დროს დაწყებულა აფხაზეთში 160 კილომეტრის სიგრძის თავდასაცავი კედლის, „კლისურის (კლასურის) ზღუდის“, მშენებლობა. ბიზანტიურმა ადმინისტრაციამ ჩერქეზეთის მისადგომებზე გააძლიერა ბიქვინტის საეპისკოპოსო კათედრა, აბაზგები გააქრისტიანეს.

ბიზანტიელებმა ამ სამზადისში, დაარღვიეს ზავის პირობები და შიდა ლაზიკაში ჩააყენეს ჯარი. მის უფროსად დანიშნეს ანგარი იოანე (ციხე). პეტრა იქცა ადგილობრივი ხალხის საძარცვავ საბაჟოდ. დაწესდა ისეთი „მონოპოლია“, რომ, თვით ბიზანტიელთა მოწმობით, კენიტი მარილიც ვეღარ შეჰქონდათ ლაზიკაში და ვერც რამე იქიდან გამოქონდათ. უზომო ბაჟებმა ლაზები საგარეო-საზღვაო ვაჭრობიდან გამოთიშეს.

ლაზთა მეფემ გუბაზმა ელჩთა მეშვეობით აცნობა ხოსრო I-ს თავისი გადაწყვეტილება, ზურგი ექცია ბიზანტიისათვის მათი „უწმინდური საქმეების“ გამო და წინადადება მისცა — ლაზებისათვის მოკავშირეობა გაეწია, თავისი უძლეველი ლაშქრით შესულიყო ეგრისში ბიზანტიელთა განდევნაში მონაწილეობის მისაღებად. შაჰინშაჰი თითონვე გაუძღვა (542 წ.) თავის დიდ ლაშქარს, სატრანსპორტო სპილოებს. ქართლიდან შეუდგა ლაზიკის ძნელ უღელტეხილებს ლიხის ტყიან მთებს შორის. გუბაზი ვარდციხეში შეეგება მეფეთმეფეს. კეისარს მიუვიდა ამბავი, რომ ლაზთა მეფე „ეთაყვანა“ შაჰინშაჰს.

სპარსელები გარს შემოერთებენ პეტრას ციხეს. დიდი მსხვერპლის ფასად ციხე-ქალაქი მათ ჩაბარდა. ეს სპარსელთა მნიშვნელოვანი გამარჯვება იყო.

აჯანყება სპარსელთა წინააღმდეგ მალე გამჟღავნდა ხოსრო I-ის ფარული ზრახვა — ეგრისის დაპყრობა, ლაზების აყრა-გასახლება და მათ ნაჭირნახულევზე სპარსელების დასახლება. მან გუბაზს მკვლელებიც კი მიუგზავნა (548 წ.). მაშინ ეგრისის მმართველმა წრეებმა დაუყოვნებლივ აღადგინეს კეისართან საკავშირო ურთიერთობა და სპარსელებს აუჯანყდნენ. ბიზანტიელთა მაშველ ლაშქარში ირიცხებოდა 7.000 კაცი და აგრეთვე ჭანების ათასეული.

აჯანყებულთა რისხვა თავს დაატყდა პეტრას ციხეში გამაგრებულ სპარსელებს. პეტრას გარემოცვას მეთაურობდა ბიზანტიელი სარდალი დავისაჟე, გუბაზი კი ლაზთა ლაშქრით იცავდა ეგრისის უფრო სუსტ საზღვრებს, ალანთა და ჰუნთა რაზმების მონაწილეობით. პეტრას მეციხოვნე ჯარი სულს დაფავდა. 1.500 კაცისაგან 300-ლა დარჩენილიყო ცოცხალ-მკვდარი, და მხოლოდ 150 უვნებელი. ციხის კედლებიც ძალზე იყო დაზიანებული. სპარსთა სარდალმა მერმეროემ კვლავ გააძლიერა პეტრას მეციხოვნე ჯარი, 3.000 მეომარი ჩააყენა შიგ, სხვა 5.000 მეომარი ლაზიკაში დასტოვა და დანარჩენი 25.000 კაცით სწრაფად სომხეთისაკენ გაეშურა. მის მიერ დატოვებულ 5.000 ჯარისკაცს ძარცვა-რბევით უნდა შეენახა პეტრას გარნიზონიცა და საკუთარი თავიც. მათ ბანაკი დასცეს რიონის ქვემო დინებაში, სანაპიროსთან, და იქიდან პატარ-პატარა რაზმებით იწყეს დაბა-სოფლების რბევა. მაგრამ ლაზთა და ბიზანტიელთა შეერთებულმა 14.000-იანმა ლაშქარმა სპარსელთა მთავარი ბანაკის მცველი ათასეული გაანადგურა და თვით ბანაკიც (549 წ.) მათ დავლად დარჩათ: დროშები, უამრავი იარაღი და ფული, ცხენები, ჯორები. იქვე აღმოჩნდა იბერიიდან გაზიდული სურსათი და „აუარებელი ფქვილი“. ამჯერად ეგრისი გაწმინდეს მტრისგან.

თავდაცვითი ბრძოლა ეგრისში მალე განახლდა. სპარსელთა დიდი

მხედრობა, ხურიანეს სარდლობით, ღრმად შეიჭრა ლაზიკაში და ცხენისწყლის ნაპირზე დაბანაკდა (551 წ.). შემფოთებული ლაზები სამართლიანად ჰკიცხავდნენ ბიზანტიელ სარდლებს საერთო საქმის ორგულობისათვის. მაინც გახურებულ ბრძოლაში სპარსელთა სარდლის ხურიანეს ბანაკი გაანადგურეს. პეტრა გაათავისუფლეს; მისი კედლები დააქციეს, რათა სპარსელებს იქ ფეხი ვეღარ მოეკიდებინათ. ნაქალაქევთან ბრძოლაში მტრის 4.000 კაცი დაიხოცა. ამას შემდეგ სპარსეთიდან დაბრუნებული მერმეროე დაეპატრონა ქუთათისს და უქიმერიონის ციხეს. უქიმერიონის დაპყრობით ლაზებისათვის ჩაიკეტა ლეჩხუმსა და სვანეთზე მიმავალი გზა. სვანეთს სპარსელები დაეპატრონენ. ეგრისს ამით აკლდებოდა სვანური სავაჭრო საქონელი — ბეწვეული, ტყავეული, ცვილი და სხე.

სახალხო კრება ეგრისში

დამარცხების მიზეზი ბიზანტიელების უქნარობაც იყო და გამცემლობაც. გუბაზ მეფე უჩიოდა მათ კეისრის წინაშე. ბიზანტიელი სარდლები და მოხელეები შიშობდნენ, რომ პასუხი მოეთხოვებოდათ და ამიტომ მათ ვერაგულად მოკლეს გუბაზი (553 წ.). ამას მოჰყვა აღმფოთებული ხალხის ფარული ყრილობა, წარჩინებულთა მეთაურობით. აქ ბიზანტიელთა სრულიად განდევნისა და სპარსელებთან დაახლოების მომხრეებიც აღმოჩნდნენ. ჩიოდნენ, რომ ლაზიკა უზომოდ იჩაგრებოდა ბიზანტიელთა ხელში და რომ მას მოაკლდა ძველი კოლხეთის დიდება. მაგრამ რადგან ლაზებს ღონე აღარ შესწევდათ „საკუთარ თავს დანდობოდნენ“, ამიტომ ვითომ აჯობებდა, რომ კეისრის წინააღმდეგ საბრძოლველად ისევ შაჰინშაჰს დაეკავშირებოდნენ. ასეთი აზრები გამოთქვა ყრილობაზე ერთ-ერთმა ორატორმა — აიეტმა.

მაგრამ მღელვარე ბჭობის შედეგად გამოირკვა, რომ უმრავლესობა უფრო წინდახედული მოქმედების მომხრე იყო. ერთი ორატორი, ფარტაზი, ბრძნულად გამოეკამათა აიეტს. ბიზანტიელთაგან განდგომა ომის ვითარებაში, როდესაც ლაზიკა სავსე იყო მათი მეომრებით, საშიში იქნებოდა, კეისრის მხედრობა სასტიკად გაუსწორდებოდა აჯანყებულებს. თან ლაზები თავისი სახელმწიფო წყობილებისა და ცხოვრების წესით უფრო ახლოს იდგნენ ბიზანტიელებთან და სარწმუნოებრივი ერთობა ჰქონდათ მათთან, სპარსელები კი მათთვის უცხოებად რჩებოდნენ. კრებამ მოიწონა ფარტაზის მოსაზრება. ამის შემდეგ ლაზებმა იუსტინიანეს მოსთხოვეს მკვლევების დასჯა და გუბაზის ძმის, წათეს, დამტკიცება მეფედ. ეგრისის ხალხის გადამტერება კარგს არას უქადიდა ბიზანტიელებს და ამიტომ ლაზების მოთხოვნილება დაუყოვნებლივ შეასრულეს.

**აბაზგების და მისი-
მიელების აჯანყე-
ბანი**

ომის მსვლელობაში ეგრისის ჩრდილო მთიან კუთხეებში ბიზანტიელებს ხალხი რამდენიმეჯერ აუჯანყდა. აბაზგები (აფხაზები) იარაღით გამოვიდნენ მათი შემაწუხებელი ბიზანტიელი მოხელეების ამოსაყლელად (550 წ.). მათ ბელადობდნენ ოფსიტე და სკეპარნა. ბიზანტიელებმა შეძლეს ცეცხლითა და მახვილით აჯანყების ჩაქრობა და მისი წამქეზებელი სპარსელების განდევნაც. უფრო გაძნელდა აჯანყებულ მისიმიელთა განიარაღება (555 წ.). ესენი ბიზანტიელებმა მეტადრე იმით გაამწარეს, რომ ვერაგულად გაუჯოხეს მოციქულები. შეურაცხყოფილმა ხალხმა აღარ დაზოგა ბიზანტიელი სტრატეგოსი სოტერიქე, აღარც მისი შვილები და აღარც მისი ბანაკი, ყველანი ამოჟლიტა. აჯანყებულ მხარეში ბიზანტიელთა დამსჯელ რაზმებს (4.000 ცხენოსანსა და ქვეითს) ძლიერ წინააღმდეგობას უწევდა მიუვალი ციხე ძახარა. დამსჯელია ხელმძღვანელებს შორის უმთავრესი იყო კოლხი სტრატეგოსი ფარსანტი, ლაზთა მეფის მცველი რაზმის უფროსი. ცხადია, ეგრისის სამეფო ხელისუფლებაც ვერ იწყნარებდა აჯანყებულთა დამოუკიდებელს პოლიტიკური მნიშვნელობის საქმიანობას.

ძახარას ხანგრძლივ თავდაცვას დიდძალი ხალხი შეეწირა, მათ შორის ქალებიცა და ბავშვებიც. ხუთი ათასამდე სული დაიღუპა. დამსჯელმა რაზმებმა ბოლოს დაიმორჩილეს მათგან ცეცხლწაკიდებული თემები. თვითონ ბიზანტიელმა მოწინავე კაცებმაც კი გაჰკიცხეს თავი-სიანების ასეთი დაუნდობლობა.

ომის დასასრული სპარსეთს ლაზიკაში ომის წარმოება მეტად ძვირად დაუჯდა. გამარჯვების იმედიც მიიწურა, მეტადრე მას შემდეგ, რაც სპარსელმა სარდალმა ნახორაგანმა, რომლის განკარგულებაში 60.000-მდე კაცი იყო, მწარე მარცხი განიცადა. ფოთის აღების უშედეგო ცდამ მისი მხედრობის ორი ათას კაცზე მეტი შეიწირა (554 წ.). ამ დამარცხებამდე სპარსელებმა თითქმის ამდენივე დაკარგეს ნაქალაქევთან. ნახორაგანმა სულ მიატოვა ეგრისი.

ხოსრო I იძულებული გახდა ბიზანტიას დაზავებოდა. საზავო ხელშეკრულება დაიდო 50 წლის ვადით (562 წ.) და მისი ძალით სპარსელებმა ხელი აიღეს ეგრისზე. ისინი დიდ ხანს ცდილობდნენ სვანეთის შენარჩუნებას, მაგრამ ველარც ამ წადილს ეწივნენ, ბიზანტიელებმა ისინი იქიდანაც გამოორეკეს (575 წ.). ამრიგად, ეგრისი ვერ ეწია სრულ პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას.

ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვება საქართველოში

§ 1. აღრინდელი ფეოდალური ურთიერთობა

ძველ ქართველ ისტორიკოსთა ცნობებიდან ირკვევა, რომ ქართლის მონათმფლობელური სამეფო დაუმხიათ ქართლისავე წარჩინებულებს. აღარც მათთვის იყო ხელსაყრელი და აღარც ქვეყნის სოციალ-ეკონომიურ ვითარებას შეეფერებოდა ეს ძველი წყობა, რომელიც აფერხებდა ქვეყნის შემდგომ განვითარებას. საქმე იმაში იყო, რომ ქართლის პოლიტიკური წყობილება ძველი რჩებოდა, მაშინ როცა ქვეყანა სოციალურად ახალ გზაზე შემდგარიყო. ქართლის წარჩინებულნი უკვე ის აღარ იყვნენ, რაც თავდაპირველად. აზნაურ-წარჩინებულნი დიდი მიწისმფლობელები შექმნილიყვნენ და სულ იმისთვის იბრძოდნენ, რომ კიდევ უფრო მარჯვე პირობები შექმნოდათ შემდგომი გაძლიერებისათვის, სათემო მიწების მიტაცებისათვის, ქვეყნის დოვლათის მწარმოებელი საზოგადოების დაუფლებისათვის. მონებისა და სასოფლო თემების ექსპლოატაციაზე აგებული ძველი ქართული პოლიტიკური წყობილება ამ შემამულე აზნაურ-წარჩინებულებს აღარ აკმაყოფილებდა და ისინიც თავგამოდებით იბრძოდნენ ამ წყობილების შეცვლისათვის. წარჩინებულებს ნიშანში ამოეღოთ ერთი განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობის ძველი წესი, რომლის მიხედვით ქვეყნის სამხედრო-ადმინისტრაციული მოხელე ერისთავი მემკვიდრეობით კი არ იჯდა საერისთაოზე, არამედ მისი დანიშვნა და შეცვლა მეფის ნებაზე იყო დამოკიდებული.

ქვეყნის ეკონომიურ განვითარებაში მიწათმოქმედება იმ დროს უმთავრესი სამეურნეო დარგი იყო. უმჯობესდებოდა სხვადასხვა ჯიშის ხორბლეულის თესვა, სელის მოყვანა, ვაზის კულტურა. წინ მიდიოდა მიწის დამუშავების ტექნიკა. მეფის და წარჩინებულთა ოჩე-ხოდაბუ-

ნებს თუ სათემო მიწებს სარწყავი არხები სერავდნენ. გასაგებია, თუ რატომ იზიდავდა ასე ძლიერ მიწა აზნაურ-წარჩინებულთა ხარბ თვალებს. ისინი ჩასანთქავად უყურებდნენ თემს, რომელსაც, სწორედ იმავე სამეურნეო განვითარების ნიადაგზე, რღვევის ნიშნები უკვე ძლიერად დასტყობოდა.

რაც უფრო ინტენსიური ხდებოდა მიწისმოქმედება, მით უფრო ძლიერ იჩენდა თავს მიწის კერძო საკუთრებად გადაქცევისადმი მიდრეკილება. ვენახისა თუ ხილთანის (ხეხილის ბაღის) მონაშენე მეთემე მიწის მუშა ცდილობდა არ შეშვებოდა თავის ნაჭირნახულევს და ასეთი ნაშენის მეთემეთა შორის გადანაწილების წინააღმდეგ გამოდიოდა. ასე შემოდოდა კერძო მფლობელობა ჯერ საბალ-ვენახე მიწებზე და შემდეგ თანდათან სახნავ-სათესზედაც.

დროთა განმავლობაში ასეთი დაჩემებული ნაკვეთები დამჩემებელთა საკუთრებად იქცეოდა. VI საუკუნეში ჩვენ უკვე გვაქვს მიწის ნასყიდობის ფაქტები, მაგრამ ეს წესი გაცილებით უფრო ძველ დროს არის შემოსული.

თემი იშლებოდა. ყოფილ მეთემეთაგან ზოგიერთი ძლიერდებოდა, „მდიდარი“ ხდებოდა და, სამაგიეროდ, უმრავლესობა „წერილი“ რჩებოდა. მიმძლავრება-მიტაცების, სყიდვის თუ სხვა რამ გზით „მდიდარნი“ დიდრონ მიწებს დაებატრონენ და იმის ცდაში იყვნენ, რომ ამ მიწების ექსპლოატაცია მოეწყოთ. ასეთ მიწებზე, მძიმე გადასახადებისა და სამსახურის პირობით, ისინი სხამდნენ ტყვე-მონებს, „მფარველობაში“ იღებდნენ ამა თუ იმ შევიწროებულ მეთემე — ყოფილს მისი შვირე მიწითურთ, ან სულ უმიწოდ, აძლევენ მას მიწას და, ამის ნაცვლად, გარკვეულ სამსახურს აკისრებდნენ. ასე თანდათან იქმნებოდა, სამიწო ურთიერთობის ნიადაგზე, ორი კლასი, რომელთაგან ერთი-სათვის მიწა სიმდიდრისა და სოციალური ძლიერების წყაროდ იქცეოდა, ხოლო მეორისათვის სიღარიბისა და დამონების წყაროდ. იქმნებოდა ფეოდალური ურთიერთობა.

ეს ახალი ურთიერთობა თავისთვის შესაფერის პოლიტიკურ წესწყობილებას საჭიროებდა. ქართლის მეფის დესპოტური ხელისუფლება კი თავისი საგადასახადო სისტემით, ადმინისტრაციით, ლაშქრის ორგანიზაციით, ერთი სიტყვით, ქვეყნის მართვა-გამგეობის ძველი წესი, ხელს არ უწყობდა და, პირიქით, წინ ეღობებოდა ამ ახალი სოციალ-ეკონომიური ურთიერთობის შემდგომ განვითარებას. ბუნებრივი იყო, რომ აზნაურთა აღმავალი კლასი სათავეში ჩაუდგა მოძრაობას, რომელიც მიზნად ისახავდა ქვეყნის პოლიტიკურ გარდაქმნას. ასეთი გარდაქმნა ქართლის წინსვლის საქმეს ემსახურებოდა, ქვეყანა განვითარების ახალ საფეხურზე დგებოდა.

მეხუთე საუკუნის მიწურულში ეს ბრძოლა ძველ სამეფო ხელისუფლებასა და აზნაურებს შორის უკიდურეს წერტილამდე იყო მიღწეული. ეს გარემოება კარგად გამოჩნდა, როგორც ვნახეთ, ვახტანგ გორგასალის მეფობაში, როცა ქართლის წარჩინებულები მრავლად გადავიდნენ სპარსთა მხარეზე იმ გადამწყვეტ ბრძოლაში, რომელსაც მონათმფლობელური ქართლი ვახტანგ მეფის მეთაურობით ქვეყნის დამოუკიდებლობისათვის აწარმოებდა.

მეფობის გაუქმება ქართლში

ვახტანგ გორგასალის სიკვდილის შემდეგ სპარსელები კიდევ უფრო მეტი დაეინებით ცდილობდნენ ქართლის საბოლოოდ დამორჩილებას. ამისთვის მტერს საჭიროდ მიაჩნდა ქართლში მეფობის გაუქმება. დიდი ხანი იყო რაც სპარსელებს კარგად დაეზერათ ქართლის საზოგადოების შიგნით არსებული სოციალური წინააღმდეგობა და მეფობის გაუქმების საქმეში თავიანთ მოკავშირედ აზნაურ-წარჩინებულები შეერჩიათ. სპარსეთის მეფე თავისი დიდმოხელის პირით მრავალ წყალობას შეჰპირდა ქართლის აზნაურებს და წერილობითაც აღუთქვა, რომ შეუსრულებდა იმას, რისთვისაც დიდი აზნაურები თავგამოდებით ებრძოდნენ ქართლის მეფეს: სამოხელეო თანამდებობათა (ერისთაობის) მემკვიდრეობით წყალობას.

რაკი დიდი აზნაურები მიიმხრეს, ქართლის მეფის დამხობა სპარსთათვის საძნელო აღარ იყო.

523 წელს ქართლში აჯანყება მოხდა სპარსელების წინააღმდეგ-ქართლის მეფე გურგენი, რომელსაც კავშირი ჰქონდა გაბმული კეისართან და კეისრისაგან ჯარსაც ელოდა, სპარსელებს გადაუდგა. გურგენი სპარსელებს ვედარ გაუმკლავდა და იძულებული შეიქნა მთელი ოჯახითა და თავისი მომხრე დარბაისლებითურთ ეგრისს შეჰფარებოდა. ქართლში მეფობა მოისპო და სპარსელების მმართველობა დამყარდა.

ეს კი სრულიადაც არ შეესაბამებოდა ქართლის აზნაურთა სოციალურ-პოლიტიკურ მიზნებს. აზნაურთა სოციალურად აღმაველ კლასს სურდა ქვეყნის სათავეში ჰყოლოდა არა შაჰის მოხელე, არამედ ამ აზნაურთა ნების აღმსრულებელი ფეოდალური მეფე.

ქართლის სათავეში სპარსელებს ეყენათ თავისი მოხელე, რომელიც „მარზპანის“ წოდებას ატარებდა. „მარზპანი“ სპარსული სიტყვაა და „ოლქის მმართველს“ ნიშნავს. მარზპანს დიდი უფლება ჰქონდა. მას შეეძლო ქართლის ყოველი მცხოვრების გასამართლება და სიკვდილით დასჯაც-კი. მარზპანივე ჰკრეფდა ხარკს ქართველი ერისთავეების საშუალებით.

ქართლის დიდი ქალაქების, მაგალითად, თბილისისა და მცხეთის, ციხეებში სპარსელთა ჯარი იდგა.

ქართლის მოსახლეობას სპარსელებმა, ხარკს გარდა, სამხედრო სამსახურიც დააკისრეს. ეს სპარსული ხარკი, ბეგარა და უსამართლობა სულ უფრო და უფრო მატულობდა და აღვივებდა ქართველ ხალხში დამპყრობლებისადმი სიძულვილს. ქართველი ხალხის წინააღმდეგობის გამო სპარსელებმა დიდხანს ვეღარ იბოგინეს ჩვენს ქვეყანაში.

სახალხო მოძრაობა სპარსელების წინააღმდეგ ჯერ კიდევ VI საუკუნის შუა წლებში რომაელები ირწმუნებოდნენ: „იბერები ნებაყოფლობით არ ემორჩილებიან სპარსელებს... ცხადია, რომ იბერებს ილაჯი გაწყვეტილი აქვთ და ისინი აპირებენ აჯანყებას უახლოეს მომავალში, თუ მოხერხებულ დროს შეუტრევენ“.

ამ მოძრაობას სპარსელების წინააღმდეგ სახალხო ხასიათი ჰქონდა. სპარსელთა ბატონობით უკმაყოფილო ქართლის აზნაურები, ბუნებრივია, ამ მოძრაობაში გაერივნენ, მისი მეთაურობა დაიჩემეს და მოხერხებულად ცდილობდნენ ეს სახალხო ბრძოლა თავისი კლასობრივი ინტერესების სასარგებლოდ გამოეყენებინათ.

VI საუკუნის 70-იან წლებში რომაელებსა და სპარსელებს შორის ომი ატყდა. სპარსელთა ბატონობით სულშეხუთული კავკასიელი ხალხები ერთდროულად აუჯანყდნენ დამპყრობლებს, რომაელებს მიემხრნენ და მრავალი ბრძოლა გადაიხადეს ცალ-ცალკე თუ საერთო ძალით. შაჰი დიდხანს თავგამოდებით ცდილობდა ბატონობის შენარჩუნებას ქართლსა და სომხეთში. ამასობაში სპარსეთში შინაური შფოთი ატყდა. მოწინააღმდეგის დასუსტებით მარჯვეთ ისარგებლეს რომაელებმა და შაჰისაგან მიიღეს სომხეთის დიდი ნაწილი და ქართლი თბილისამდე. ეს მოხდა 591 წელს. სპარსეთის ბატონობისაგან მალე დანარჩენი ქართლიც განთავისუფლდა და შაჰის მეციხოვნეები მხოლოდ თბილისის ციხეში და მის მიმდგომ მცირე რაიონში-ლა იყვნენ გამაგრებული.

ერისმთავრობის დაწესება ქართლში როცა სპარსელი დამპყრობლების მმართველობა თავიდან მოიცილეს, ქართლის აზნაურ-წარჩინებულნი საკუთარ წესზე ქვეყნის მართვა-გამგეობის მოწყობას შეუდგნენ. ძველებური მეფობის აღდგენა ქართლის აზნაურ-წარჩინებულებს არ სურდათ. რომაელებიც ანგარიშს უწყევდნენ მათ. მოხდა შეთანხმება. აზნაურ-წარჩინებულებმა ქვეყნის მმართველობის სათავეში „ერისმთავრად“ რომაელთათვის სასურველი პირი, ქართველი სეფე-წული გვარამი „გააჩინეს“. თავის მხრივ ქართლის ერისთავებმა მტკიცე დაპირება მიიღეს რომაელთაგან, რომ ეს ახალი მმართველი არ წაართმევდა მათ საერისთავების მემკვიდრეობით მართვის უფლებას. გვარამ ერისმთავარი, ამრიგად, ქართლის აზნაურ-წარჩინებულთა ნების ამსრულებელი

უნდა ყოფილიყო. ეს იყო დიდი მნიშვნელობის ფაქტი ახალი (ფეოდალური) სოციალ-ეკონომიური წესწყობილების ზრდა-წარმატებისათვის.

§ 2. კულტურა და იდეოლოგია V — VI საუკუნეებში

მწერლობა

ისე როგორც სხვაგან, საქართველოშიაც თავდაპირველად კულტურა და იდეოლოგია უპირატესად სარწმუნოების გავლენის ქვეშ იყოფებოდა.

მას შემდეგ, რაც ქართლში ქრისტიანობა სახელმწიფო სარწმუნოებად იქცა, კულტურასა და იდეოლოგიასაც მეტ-ნაკლებად საეკლესიო-ქრისტიანული ელფერი ელო. ასეთი იყო, მაგალითად, მწერლობა. ქრისტიანობამ ძველი ქართული წარმართული მწერლობა მოსპო და ახალი კი უმთავრესად თარგმანებით დაიწყო. როგორც სხვა ქრისტიანულ ქვეყნებში, საქართველოშიაც უძველესი ნათარგმნი საქრისტიანო წიგნები „სახარება“ და „დაბადება“ იყო. თარგმნიდნენ ბერძნული, სირიული და სომხური ენებიდან.

მაღე ორიგინალური მწერლობაც გაჩნდა, ჰაგიოგრაფიული ხასიათისა. ჰაგიოგრაფიულ ნაწარმოებებში მოთხრობილი იყო ისეთი პირების ცხოვრება, რომლებმაც ღვაწლი დასდეს ქრისტიანობას ან თავიცი-კი შესწირეს მას. უძველესი ქართული ჰაგიოგრაფიული თხზულებაა „შუშანიკის მარტილობა“ ანუ წამება. დაწერილია იაკობის მიერ V საუკუნის სამოცდაათიან წლებში. იქ აღწერილია, თუ როგორ აწამა ვარსკენ ქართლის პიტიახშმა თავისი ცოლი შუშანიკი იმის გამო, რომ შუშანიკმა არ შეასრულა ვარსკენის მოთხოვნა და ცეცხლის მსახურება არ მიიღო. დაწერილია ეს ძეგლი მოქნილი, მომჭირნე და მდიდარი მხატვრული ენით. ამასთანავე იგი ძვირფასია, როგორც ისტორიული წყარო, იმიტომ რომ მასში კარგად არის ასახული ქართლის საზოგადოება და მისი ყოფა-ცხოვრება V საუკუნის მეორე ნახევარში. ასეთივე კარგი ისტორიული წყაროა „ესტატე მცხეთელის წამება“, რომელიც უცნობ ავტორს დაუწერია VI საუკუნის შუა წლებში და რომელშიც აწერილია ქართლის ვითარება მარზპანობის დროს.

მწერლობა მაშინ ემსახურებოდა სხვა მიზნებსაც — მაგალითად სახელმწიფოებრივსა და კერძო სამოქალაქო საქმისწარმოებას. წარწერებს აკეთებდნენ ფულგებზედაც. შენახულია ამ დროის ერთი წარწერიანი ქვა, ახალციხის მხარის სოფ. წყისეში ნაპოვნო. ეს წარწერა ამოუჭრე-ვინებია ქვის ჯვარზე ვინმე კონსტანტის იმის ნიშნად, რომ მიწა, სადაც აღმართული იყო ეს ქვაჯვარი, ნაყიდი მამული იყო.

დამწერლობას იყენებდნენ აგრეთვე უცხო სახელმწიფოებთან ურთიერთობის დროს.

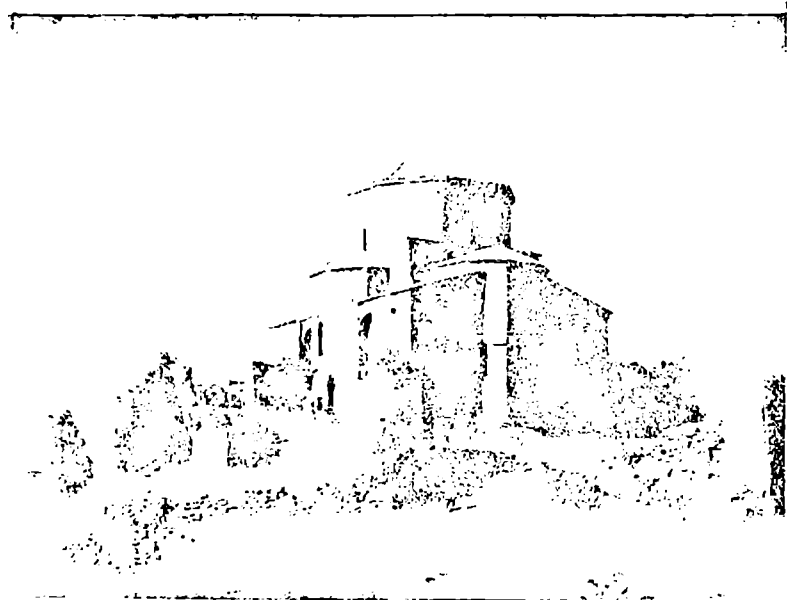
იმდროინდელი ქართული პოეტური და ფილოსოფიური მწერლობიდან ჩვენ დრომდე თითქმის არაფერი შემონახულა, თუმცა ამ დარგის უცხოურ ლიტერატურას ჩვენში კარგად იცნობდნენ. IV საუკუნეში ეგრისელებს თურმე არა ერთგზის უსახელებიათ თავი მქვერმეტყველებით ბერძნების სადღესასწაულო კრებებზე, ბერძნები-კი ამ საქმის დიდი ოსტატები იყვნენ. იმავე საუკუნის მეორე ნახევარში აღმოსავლეთ რომის იმპერიაში კარგად ყოფილა ცნობილი თავისი ჭკუით, განათლებითა და ფილოსოფიის სიყვარულით ქართველი სეფეწული ბაკური.

ცხადია, რომ ძველ იბერიასა და კოლხეთში გავრცელებული იყო ძველი ბერძნული განათლება, ძველი ბერძნული ფილოსოფიისა და პოეზიის ცოდნა. მართლაც, IV საუკუნეში კოლხეთში, ქ. ფასიდის (ფოთის) მახლობლად, როგორც უკვე ვთქვით, არსებობდა ფილოსოფიური სკოლა, სადაც სათანადო განათლების მისაღებად ახალგაზრდებს გზავნიდნენ აღმოსავლეთ რომის იმპერიის სხვა, შორეული ადგილებიდან. კოლხეთის ფილოსოფიურ სკოლაში უსწავლიათ იმდროინდელ გამოჩენილ კონსტანტინეპოლელ რიტორს ევგენისა და იმის შვილს თემისტის. როგორც ქართლში, ისე ეგრისში, ჩანს, იცნობდნენ სპარსულ მწერლობასაც.

იდეოლოგია

მწერლობა გამოყენებული იყო საზოგადოებრივსა და პოლიტიკურ ბრძოლაშიაც. იმ დროს ქრისტიანობა ამიერკავკასიაში უპირატესად ორი მიმართულებისა იყო — მონოფიზიტური და ქალკედონური. მონოფიზიტებს სპარსეთი მთარველობდა, ქალკედონიტებს — რომი. დაუნდობლად ებრძოდა ერთი მეორეს ეს ორი მიმართულება. ითხზებოდა ერთი მეორის საწინააღმდეგო ყალბი საბუთები, სწარმოებდა მკაცრი პოლემიკა, იმართებოდა საეკლესიო კრებები, სობოდნენ ურთიერთის ლიტერატურას. ამ ბრძოლის საბოლოო შედეგი ის იყო, რომ 607 წელს ქართული და სომხური ეკლესიები ერთი მეორეს გაეთიშნენ. სომხეთი მონოფიზიტობას შერჩა, ქართლი ქალკედონიტობას მიემხრო.

სულიერი კულტურის დარგში დიდმნიშვნელოვანი მოვლენა იყო იმ დროს ქართლისა და ეგრისის დაახლოება. როცა ეგრისში ქრისტიანობა შემოვიდა, იგი აქ ბერძნულ მწერლობას ხმარობდა. ამავე დროს არკვეთიდან (დღევანდელი ზემო-იმერეთი), რომელიც მრავალი საუკუნე იყო რომ ქართლის სამეფოს საზღვრებში შედიოდა, ეგრისში მარჯვედ ვრცელდებოდა ქართული სამწერლო ენა. ქართულმა მწიგ-

მცხეთის ჯვარი (VI ს.).

ნობრობამ მალე დაიჭირა ეგრისში ბერძნულის ადგილი. ქართული კულტურის ერთი ყველაზე უფრო მნიშვნელოვან ცენტრთაგანი დასავლეთ საქართველოში იყო ქალაქი ქუთათისი (ქუთაისი). კულტურულ დაახლოებას თან მოსდევდა მოძმე ტომთა ერთობის შეგნების ზრდაც.

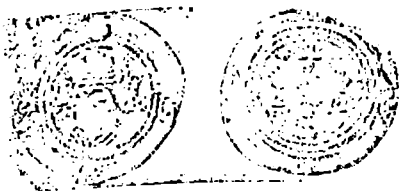
ხელოვნება იმდროინდელი ნივთიერი კულტურის დარგშიც მრავალი ძვირფასი ძეგლია შემონახული. უმეტესწილად გადარჩენილია საეკლესიო ხუროთმოძღვრების ძეგლები, უფრო ნაკლებ მოღწეულია საერო ხუროთმოძღვრების ნაშთებიც. ამ უკანასკნელის ძეგლია, მაგალითად, უჯარმის ციხე.

იმდროინდელი საეკლესიო არქიტექტურა ორი მთავარი რიგისაა. უფრო ძველი შენობები ანტიკური ხანის არქიტექტურას უახლოვდება და ეგრეთ წოდებულ „ბაზილიკას“ ანუ უგუმბათო ნაგებობას წარმოადგენს. ასეთია მუხხუთე საუკუნის დიდებული ძეგლები — ბოლნისისა და ურბნისის ტაძრები და სხვები.

მცხეთის ჯვარი. ქართლის ერისმთავრის სტეფანოზის რელიეფი.

VI საუკუნიდან გაბატონდა სხვა რიგის საეკლესიო ხუროთმოძღვრება, რომელიც თავისი წარმოშობით იმ ხანაზე უფრო ძველი იყო. ეს იყო ჯვრის ტიპის გუმბათიანი ნაგებობა, რომელიც უფრო შეეფერებოდა ფეოდალური ხანის მოთხოვნილებასა და გემოვნებას. ჯვრის ტიპის

ქართლის ერისმთავრის სტეფანოზის მონეტა (VII ს-ის დასაწყისი).

ტაძარი მცხეთის ჯვარის საყდარი, რომელიც არაგვის შესართავთან მაღალ კლდეზეა აგებული მეექვსე-მეშვიდე საუკუნეების მიჯნაზე.

მცხეთის „ჯვარი“ გენიალური არქიტექტორის უკვდავი ქმნილებაა და ქართული კულტურის საამაყო ძეგლი.

V — VI საუკუნეთა ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლების შესწავლა ამტკიცებს, რომ საამშენებლო ხელოვნება იმდროინდელ საქართველოში მაღალ საფეხურზე იდგა.

თავი VII

ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელი დამპყრობლების წინააღმდეგ VII — VIII სს.

§ 1. საქართველოს მიზობელი კვიყნები VII საუკუნეში

ამ დროისათვის საქართველოს გარშემო მდებარე ქვეყნებში ბევრი დიდი ცვლილება მოხდა. გამოიცვალა მოსახლეობა, საზოგადოებრივი ყოფა, სახელმწიფო წყობილება. ისტორიის სარბიელიდან წავიდა ზოგი ძველი ტომი და მათ ადგილას-კი ახალი ხალხები გამოვიდნენ.

როგორც ზემოთ უკვე იყო აღნიშნული, IV საუკუნის დამლევს რომის იმპერია ორ ნაწილად გაიყო. აღმოსავლეთი ნაწილის დედაქალაქი უკვე IV საუკუნის დამდეგიდან კონსტანტინოპოლი იყო. V საუკუნის დამლევს მოსაბილ იქნა დასავლეთ რომის იმპერია.

აღმოსავლეთ რომის იმპერია ამის შემდეგ მარტო განაგრძობს არსებობას. VI ს-დან მას ბ ი ზ ა ნ ტ ი ა ს ვუწოდებთ. თუ ძველი რომი მონათმფლობელური სახელმწიფო იყო, ბიზანტია უკვე ფეოდალური ქვეყანაა. გარდა ამისა, ბიზანტიაში ბერძნულმა ენამ საბოლოოდ განდევნა ლათინური.

ჩრდილო კავკასიაშიაც ბევრი ახალი ამბავი შობდა: IV საუკუნიდან იქ ბატონობდნენ ჰუნები, რომელნიც განსაკუთრებით V—VI საუკუნეში მძლავრობდნენ. ჰუნებს შეენაცვლენ ხაზარები, რომელთაც VI საუკუნის დამლევადან მოიპოვეს გავლენა ჩრდილო კავკასიაში. მალე აქ მათ შექმნეს მეტად ძლიერი სამეფო, რომელიც მდ. ვოლგიდან აზოვის ზღვამდე იყო გადაჭიმული. ხაზართა სამეფოს მეთაური ხაკანის წოდებას ატარებდა.

მაგრამ განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ჩვენი ქვეყნისათვის არაბების გამოჩენას მსოფლიო ისტორიულ სარბიელზე.

არაბების სამშობლო არაბეთის ნახევარკუნძულია. VII საუკუნის დამდეგს მოხდა არაბი ტომების გაერთიანება. ახალი სახელმწიფოს მეთაური იყო მუჰამადი, რომელმაც ამავე დროს არაბებში ახალი სარწმუნოებაც გაავრცელა. ახალ სარწმუნოებას ეწოდა „ისლამი“, რაც „მინდობას“ ნიშნავს. ისლამის მიმდევარს „მუსლიმს“ („მინდობილს“) ეძახიან. მუსლიმებს მაჰმადიანებსაც უწოდებენ, მუჰამადის ანუ მაჰმადის სახელის მიხედვით. მუჰამადის ქადაგებანი ჩაწერილია ცალკე წიგნში, რომელიც „ყურანის“ სახელით არის ცნობილი.

საფუძველი ჩაეყარა არაბულ სახელმწიფოს. ამ სახელმწიფოს მეთაური შემდეგში იწოდება ხალიფად, რაც ნიშნავს „მოადგილეს“ (იგულისხმება მუჰამადის „მოადგილე“). ამიტომ თვით სახელმწიფოს ხალიფატს ანუ სახალიფოს ეძახიან. ხალიფები სარწმუნოების მეთაურებადაც ითვლებოდნენ.

§ 2. საქართველო VII საუკუნის პირველ ნახევარში

ჭერაკლეს ლაშქრობანი VII საუკუნის დამდეგს სპარსეთის ძველი სახელმწიფო განადგურების პირამდე მიიყვანა ბიზანტიის იმპერატორმა ჰერაკლემ. ამ ომში ჰერაკლე კეისრის ყველაზე მძლავრი მოკავშირეები და თანამოლაშქრეები იყვნენ ქართლები, ეგრისელები და აბაზგები.

ჰერაკლემ კავშირი გააბა ხაზარებთანაც, რომლებმაც დიდი ჯარი მისცეს ბიზანტიის მფლობელს.

ამ დროს ქართლის ერთი ნაწილი ჯერ კიდევ სპარსელების გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა, თბილისშიც სპარსელების ჯარი იდგა. ბიზანტიელებმა და ხაზარებმა თბილისს ალყა შემოარტყეს, ბევრი ძალაც შეალოეს, მაგრამ ვერას გახდნენ. მეციხოვნე ქართველებმა და სპარსელებმა

პერაკლე კეისარი და ხაზარების ხაკანი მასხრად აიგდეს: ციხის გალავანზე გადმოდგებოდნენ თურმე და ბიზანტიელებს მისძახოდნენ — თქვენს მეფეს თხის წვერი ასხია და ვაცის კისერი აქვსო; ხაზარებს კი უჩვენებდნენ დიდ კვახს, რომელზედაც დაცინვით ადამიანის სახე იყო გამოსახული და უყვიროდნენ; აი თქვენი ჯიბლუ ხაკანო. კეისარი და ხაზარები მძვინვარებდნენ, მაგრამ თბილისელებს მაინც ვერაფერი უყვეს და იძულებული შეიქმნენ გასცლოდნენ ქართლის დედაქალაქს. მხოლოდ მეორე წელს, როცა კეისარმა სპარსელებს ირანში ახალი დამარცხება მიაყენა, ხაზარებმა კვლავ ალყა შემოარტყეს თბილისს და ორი თვის ბრძოლის შემდეგ ძლივს აიღეს იგი (627 წ.).

ხაზარებმა ქალაქი ააოხრეს, მცხოვრებნი შეუბრალებლად გაუღიტეს და უთვალავი სიმიდირე იგდეს ხელთ. ძველი აღბანელი ისტორიკოსი გვიამბობს, რომ როცა ხაზარებმა აიღეს „ნებიერი, მოვაქრე, სახელოვანი დიდი ქალაქი თბილისი“, მათ ხელი მიჰყვეს ქალაქის საგანძურების ძარცვასო. ოქრო-ვერცხლისა და თვალ-მარგალიტით შემკული ნივთების ისეთი ზვინები დაუდგეს თავის ბატონს ხაზარმა მეომრებმა, რომ თვალს წყალი ელეოდა მათს ცქერაშიო.

როგორც ვხედავთ, VII საუკუნის დამდეგს თბილისი მდიდარი და დიდი სავაჭრო ქალაქი ყოფილა.

საქართველო ბიზანტიის გავლენის ქვეშ	ამ დროიდან მოყოლებული თითქმის ნახევარი საუკუნით ამიერკავკასიაში დამყარდა ბიზანტიის გავლენა. ეს გავლენა სხვადასხვანაირი იყო აღმოსავლეთსა და დასავლეთ საქართველოში. ეგრისში ბიზანტიის მთავრობა თავს უფრო ლა-
------------------------------------	--

ღად გრძნობდა და სულ უფრო და უფრო ავიწროებდა ეგრისის მეფეს. VII საუკუნის დამლევეს „ლაზიკის მეფე“ უკვე აღარ იხსენიება და ქვეყნის მმართველი „პატრიკიონის“ პატივს ატარებს. ეს იმას ნიშნავდა, რომ ეგრისის მმართველის უფლებები მეტად შევიწროებულა, ქვეყანას დამოუკიდებლობა დაუკარგავს და ის ბიზანტიის პროვინციის მდგომარეობამდე მისულა.

ქართლში იმ დროს ერისმთავარი იჯდა. მისი უფლებები, როგორც აღვნიშნეთ, შეზღუდული იყო ქართლის აზნაურების მიერ. ბიზანტიელების წადილი კი ის იყო, რომ ერთგული და ძლიერი მოკავშირე მმართველი ჰყოლოდათ ამ შორეულ სასაზღვრო ქვეყანაში. ამიტომ ქართლის ერისმთავარი კეისარს განსაკუთრებულ პატივში ჰყავდა და მის გაძლიერებას ხელს უწყობდა.

VII საუკუნეში აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ერთიმეორესთან დაახლოება კიდევ უფრო წინ წავიდა.

§ 3. არაბების შემოსვლა საქართველოში

ხალიფები თავიდანვე ფართო დაპყრობითი პოლიტიკის წარმოებას შეუდგნენ. უკვე მეორე ხალიფა ომარის დროს (634 — 644) არაბებმა დაიმორჩილეს სირია, პალესტინა, ირანის მეტი ნაწილი. ამის შემდეგ მათ გზა გახსნილი ჰქონდათ ამიერკავკასიისაკენაც. მართლაც, პირველი არაბული რაზმი სომხეთში უკვე 640 წელს გამოჩნდა, მაგრამ ეს უფრო მარბიელი ჯარის თარეში იყო, ვიდრე ქვეყნის დაპყრობა.

ქართლსაც არაბები პირველად 642 — 643 წელს მოსდგომიან. მაგრამ ქართველებს ისინი დაუმარცხებიათ და თავისი საზღვრებიდან გაუდევნიათ. თანდათანობით არაბები მომაგრდნენ. 654 წლის დამდეგისათვის არაბებს უკვე მთელი სომხეთი ჰქონდათ დაპყრობილი. იმავე წელს არაბებმა აიღეს ქალ. თეოდოსიოპოლი, დღევანდელი არზრუმი, ზიზანტიელების მთავარი სიმაგრე ამიერკავკასიაში, და ქართლისაკენ გამოემართნენ.

ქართლის ერისმთავარს გადაუწყვეტია არაბებთან ბრძოლა აღარ ოირსო, მათთვის თავისი ელჩი შეუგებებია საჩუქრებით და ზავი და შევიდობა უთხოვნია. არაბთა სარდალს მოსწონებია ქართლის ერისმთავრის საქციელი და მიუცია მისთვის ეგრეთ წოდებული „დაცივის სიგელი“, რომელშიაც არაბ-ქართველთა ურთიერთობა იყო განსაზღვრული.

ამ სიგელის მთავარი მუხლები ასეთი იყო: 1) არაბები ქართლის მოსახლეობის სარწმუნოებას ხელს არ ახლებდნენ, ხოლო თუ ვინმე ნებაყოფლობით ისლამს მიიღებდა, ის არაბების ძმად ჩაითვლებოდა, ესე იგი ხარკს აღარ გადაიხდიდა; 2) ქართველები იხდიდნენ არაბების სასარგებლოდ ჯიზიას, გადასახადს, თითო დინარს ან უდრაჰმანს (ოქროს ფული იყო, წონით ერთ მისხლამდე) კომლზე; 3) ქართველებს არ უნდა შეეერთებინათ კომლები, გადასახადის შესამცირებლად, არაბებს კი არ უნდა დაეყოთ კომლები, გადასახადის გასადიდებლად; 4) ქართველებს ევალებოდათ არაბთა ჯარისა და, საერთოდ, მაჰმადიანებისათვის დახმარების გაწევა; 5) სამაგიეროდ, არაბები უშიშროებას ჰპირდებოდნენ ქართლის მოსახლეობას.

მაგრამ იმხანად ქართლში არაბებმა სულ ორიოდვე წელიწადი თუ გასძლეს. ხალიფატში დიდი შინაური შფოთი იყო ატეხილი (657 — 661 წწ.) და არაბებს ამიერკავკასიისათვის არ ეცალათ.

შემდეგაც ქართლში მდგომარეობა ცვალებადი იყო. არაბები მხოლოდ მოკლე ხნით თუ გამოჩნდებოდნენ ხოლმე. ხანდახან ზიზანტიაც თავს წამოყოფდა და თავის წილს მოითხოვდა. 686 წელს კეისარსა და ხალიფას ზავი შეუკრავთ, კვიპროსის კუნძულის, სომხეთისა და ქართ-

ლის ქვეყნებიდან შემოსული ხარკი შუაზე გავიყოთო. ამიერკავკასიის ხალხები კი შეუპოვრობით იბრძოდნენ თავისი დამოუკიდებლობის დასაცავად როგორც არაბების, ისე ბიზანტიელების წინააღმდეგ.

ამავე ხანებში ქართლის ერისმთავარს ნ ერ ს ე ს სასტიკად დაუმარცხებია სომხეთში მდგარი არაბთა სარდალი, მისი ჯარი გაუფანტავს და გაუქცევია. მეორე მხრივ, ჩვენი ხალხები არც ბიზანტიელებს უხრიდნენ ქედს: 686 წელსვე კეისარს სომხეთ-ქართლ-ალბანიის დასამორჩილებლად ლაშქარი გამოუგზავნია, მაგრამ, ჩანს, ბევრს ვერაფერს გამხდარა.

მესამე მტერი, ხაზარების სახით, ჩრდილოეთიდან იყო მომდგარი. შფოთსა, თარეშებსა და ძარცვა-გლეჯაში ხაზარებსაც თავისი წილი ედოთ. 689 წელს ხაზარებს დაურბევიათ სომხეთი და ქართლისა და ალბანეთის მთავრები დაუხოცათ.

არაბთა გაძლიერება. მათი გადასვლა ევრისში
სამი მხრივ ხმლის ქნევამ ხალხი, ცხადია, დაასუსტა, და ამით ყველაზე მეტად არაბებმა ისარგებლეს. VII საუკუნის მიწურულში არაბებს ქართლში ფეხი შედარებით უფრო მკვიდრად ედგათ.

იმავე დროს დასავლეთ საქართველოშიაც ძველი ამბავი გამეორდა: ეგრისელებმა ერთი მტრის წინააღმდეგ მეორე მტრის გამოყენება სცადეს. 697 წელს ეგრისის მთავარი სერგი ბიზანტიელების წინააღმდეგ აჯანყებულა და თავის ქვეყანაში არაბები მოუწვევია. VIII საუკუნის დამდეგსაც არაბების მეციხოვნე ჯარი მდგარა ეგრისის დედაქალაქ ციხე-გოჯში და კოდორის ხეობის ზოგიერთ ციხე-სიმაგრეშიაც. გაგულისებული კეისარი-კი ცდილობდა მოექრთამა ალანკი, რათა ისინი შესეოდნენ აფხაზეთს, ეგრისსა და ქართლს და ბიზანტიისადმი ურჩობის გამო ეს ქვეყნები აეოხრებინათ.

ქართველებს არც ბიზანტიელები ეხატნენ გულზე და არც არაბები. საქიროებისამებრ და ხელსაყრელ პირობებში ხალხი პირველთაეებრძოდა და მეორეთაე.

VIII საუკუნის დამდეგიდან გაძლიერდა ბრძოლა არაბების წინააღმდეგ, რადგან არაბები სულ უფრო და უფრო ავიწროებდნენ დაპყრობილ ქვეყნებს. ამიტომ იყო, რომ აჯანყება აჯანყებას მოსდევდა და არაბები იძულებული იყვნენ ქართველთა ურჩობის გასატეხად სულ ახალ-ახალი ჯარები ეგზავნათ აქეთკენ.

VIII საუკუნის ოციან წლებში არაბებმა რამდენჯერმე დალაშქრეს ქართლი, ქვეყანა ააოხრეს და ხალხი ააწიოკეს, მაგრამ გულისწადილს მაინც ვერ ეწივნენ. ქართლი განაგრძობდა დამპყრობლების წინააღმდეგ

ბრძოლას. არაბების რისხვას საზღვარი აღარ ჰქონდა, და ქართველ ხალხს მათ სასტიკი სასჯელი გადაუწყვიტეს.

მართლაც, იშვიათად დასტყდომია საქართველოს თავზე ისეთი უბედურება, როგორც 736 — 8 წლებში აქ არაბთა სარდალმა მ უ რ ვ ა ნ მ ა დაატრიალა. მურვანმა მთელი კავკასია დაიპყრო, დარუბანდიდან აფხაზეთამდე, მაგრამ ეს არ იკმარა, არამედ უმრავლესობა ქალაქები და ციხეები დაანგრია, მათ შორის ეგრისის სამ-გალავნიანი დედაქალაქი ციხე-გოჯი, აფხაზეთის დედაქალაქი ცხუმი (სოხუმი) და სხვები. განსაკუთრებით მაინც აღმოსავლეთი ამიერკავკასია აოხრებულა — ქართლი, სომხეთი და ალბანეთი; აქ არც ნაშენები რამე დარჩა და არც კაცისა და პირუტყვის საკმელიო. ქართლში მურვანმა დაანგრია ძველი დედაქალაქის შიდაციხე — არმაზი.

დასავლეთ საქართველოში არაბები მაინც ვერ გამაგრდნენ, ქართლი — კი მურვანის შემოსევამ კარგა ხნით გასტეხა წელში.

§ 4. არაბთა ბატონობა ქართლში

არაბებმა ქვეყნის სათავეში დააყენეს თავისი მმართველობა და ხარკი მოხელე, რომელიც ამირას წოდებულებას ატარებდა. ქართლის ამირა თბილისში იჯდა. ის სარდალიც იყო, ქვეყნის მმართველიცა და უზენაესი მსაჯულიც. არაბთა მთავარი რაზმი თბილისში იდგა, დანარჩენები — სხვა მნიშვნელოვან ციხე-სიმაგრეებში.

ქართლში არაბებს ერისმთავრობა არ მოუსპიათ, ოღონდ ერისმთავარი ამირას დაუმორჩილეს. ერისმთავარი ვალდებული იყო მოეკრიფა საარაბო ხარკი და ჯარი გამოეყვანა, როცა არაბები ამას მოითხოვდნენ.

არაბებს მხოლოდ ხარკი და სამხედრო სამსახური აინტერესებდათ.

VIII საუკუნეში ქართლის მოსახლეობა არაბებს უხდიდა არა მარტო ჯ ი ზ ი ა თ ს, საკომლო გადასახადს, არამედ ხ ა რ ა ჯ ა ს ა ს ა ც. ხარაჯა იყო საადგილმამულო გადასახადი, რომელიც შეეფარდებოდა მხოლოდ მამულის სივრცეს და არა მის აკვარგიანობას, ნაყოფიერებას. ორივე გადასახადს ფულად ახდევინებდნენ.

თანდათან არაბული ხარკი სულ უფრო და უფრო მძიმე ხდებოდა.

განსაკუთრებით მძიმე შეიქნა არაბთა ბატონობა დაპყრობილ ქვეყნებში ხალიფების ახალი დინასტიის, ა ბ ა ს ი ა ნ თ ა დროს, რომელმაც ხელისუფლება მიიღო 749 წელს.

VIII საუკუნის დამლევს ქართველი მწერალი იო ა ნ ე ს ა ბ ა ნ ი ს ძ ე შემდეგს წერს ქართლში არაბთა წესწყობილების შესახებ: „ვართ მორწმუნენი მძლავრებასა ქვეშე დამონებულ და ნაკლულევანებითა და სიგლახაკითა შეკრულნი, ვითარცა რკინითა, ხარკსა ქვეშე მათსა გვე-

ბულნი და ქენჯნილნი, ძვირძვირად ზღვეულნი“-ო, ესე იგი ჩვენ, ქართველები, არაბთა მძლავრობის ქვეშ მოქცეულნი, სიღარიბითა და შეუძლოებით ისე ვართ შეკრულნი, როგორც რკინით, რადგანაც საარაბო ხარკისაგან დატანჯული და დარბეული ვართო.

ამიტომ გასაგებია, რომ სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა ხალხის გულისწყრომა და სიძულვილი უცხოელი დამპყრობლების წინააღმდეგ. ბრძოლა ხანგრძლივი და მსხვერპლით სავსე იყო.

არაბებმა ვერ მოახერხეს საქართველოს მთლიანად დაპყრობა, მიუხედავად მრავალგვარი ცდისა. ფეოდალურად აღმავალი საქართველო მედგარ წინააღმდეგობას უწევდა არაბებს. ბარბაროსმა დამპყრობელმა ქართულ საზოგადოებაში რამდენადმე მანაც მნიშვნელოვანი დასაყრდენი ვერ გაიჩინა და მას თავისი ბატონობის განხორციელება უზიშველი ძალით-და უხდებოდა. ამით იყო გამოწვეული ის სისასტიკე, რომლითაც არაბები ქართლის ფეოდალური საზოგადოების გატეხას და მის დამორჩილებას ცდილობდნენ.

არაბები ყოველ ღონეს მიმართავდნენ. მათ სცადეს ქართლში კლასობრივი წინააღმდეგობის თავის სასარგებლოდ გამოყენება. ურჩ აზნაურ-წარჩინებულთა სასტიკი ღვენით, ხოლო მწარმოებელი საზოგადოებისათვის შეღავათების აღთქმით დამპყრობელი ცდილობდა დასაყრდენი გაეჩინა ხალხის ფართო მასებში. მაგრამ ამაოდ. ქართლის აღმავალი ფეოდალური საზოგადოება ჯანსაღი და მტკიცე აღმოჩნდა.

არაბთა უზიშველი ძალა მხოლოდ ქართლის შიდა ოლქში მაგრობდა: რაც შეეხება განაპირა ოლქებს, აქ არაბები დრო და დრო მარბიელებად მოდიოდნენ, მაგრამ საკადრის პასუხსაც იღებდნენ ხოლმე. ასე რომ კახეთ-თიანეთში, დასავლეთსა და სამხრეთ საქართველოში არაბები ხანგრძლივ ვერ ბოგინობდნენ და ამ განაპირა ოლქებში სწრაფად თავს იყრიდა ძალა, რომელიც დღეს თუ ხვალ მხნედ წამოიწყებდა ბარბაროს დამპყრობელთაგან ქვეყნის განთავისუფლების საქმეს.

სიცოცხლეს უმწარებდნენ არაბებს ხაზარებიც, რომლებიც ხშირად კავკასიონის სამხრეთითაც ახერხებდნენ შემოჭრას და აოხრებდნენ არაბთა სამფლობელოს. 764 წელს ხაზარებს მცირე ხნით თბილისიც კი დაუქვერიათ.

არაბების წინააღმდეგ ბრძოლაში ქართველი ხალხის წარმატებას ის გარემოებაც უწყობდა ხელს, რომ, რაც დრო გადიოდა, არაბთა სახელმწიფოს სიმტკიცე მით უფრო სუსტდებოდა. არაბთა სახელმწიფო საზოგადოებრივი განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე მდგომ ხალხთა ნაძალადევად გაერთიანებას წარმოადგენდა. ასეთი გაერთიანების ეკონომიური საფუძველი იმ დროს არ არსებობდა და ამდენადვე ეს ორგანიზაცია უნიადაგო იყო და მასში მოყოლილ ხალხთა განვითარებას

აფერხებდა. ამიტომაც არაბთა სახელმწიფოს დაშლა გარდაუვალი იყო. ამას გულისხმობდა მასში შემავალი ქვეყნების წინსვლა.

და მართლაც, IX საუკუნის დამდეგიდანვე დაიწყო არაბთა სახელმწიფოს დაშლისაკენ მიმართული მოძრაობა, რომელიც, რაც დრო გადიოდა, უფრო და უფრო ღრმავდებოდა. ამ მოძრაობის ერთ-ერთი გამოხატულება იყო პროვინციელი არაბი მოხელეების — ამირების ურჩობა ხალიფების მიმართ. ბრძოლა ხალიფასა და ამირებს შორის ხელს უწყობდა არაბების შინაგან დასუსტებას, რითაც დაპყრობილი ხალხები კარგად სარგებლობდნენ.

არაბების წინააღმდეგ დიდი აჯანყების ცეცხლი უფრო ადრე სომხეთში დაინთო, იმიტომ რომ სომხეთში ხალხი კიდევ უფრო გაწამებული იყო. ქართველები ეხმარებოდნენ სომხებს. დამარცხებული სომეხი მთავრები ქართლსა და ეგრისში პოულობდნენ თავშესაფარს. ეს გარემოებაც აღიზიანებდა არაბებს, რომელნიც ლტოლვილების გაცემას მოითხოვდნენ და მათს მასპინძლებს სასტიკად სჯიდნენ ხოლმე.

იმ დროიდან მოყოლებული ქართლი, სომხეთი და ალბანეთი უკვე გამუდმებით აჯანყების ალსა და კვამლში იყო გახვეული. ამბოხებული იყო მთელი ხალხი. ხალიფები ჯარს ჯარზე ჰგზავნიდნენ ერთიმეორეზე უფრო სასტიკი ამირების მეთაურობით და შეუბრალებლად უსწორდებოდნენ აჯანყებულებს, მაგრამ მოძრაობა სულ უფრო და უფრო ძლიერდებოდა.

საბანისძის ქადაგება

ამ დიდ სახალხო მოძრაობას ქართლში თავისი მქადაგებლები და იდეოლოგები ჰყავდა. მათ შორის პირველი იყო VIII საუკუნის მწერალი იოანე საბანისძე. საბანისძემ ასწერა ერთი ქაბუკი არაბის, აბოს, ცხოვრება. აბო ქართლის ერისმთავრის ნერსეს მსახური იყო. მან ისლამს თავი დაანება და ქრისტიანობა მიიღო. 786 წლის 6 იანვარს ქართლის ამირამ აბო სიკვდილით დასაჯა, რადგან აბომ უარი სთქვა ისევ ისლამს დაბრუნებოდა, რასაც მისგან არაბები მოითხოვდნენ.

საბანისძემ გამოიყენა აბოს წამების ამბავი, რათა თავის თანაემამულეებში ეროვნული სიამაყის შეგნება გაეღვიძებინა: აი, როგორია ჩვენი რჯული, ჩვენი წესი და ქვეყანა, რომ გაბატონებული ხალხის შვილი ჩვენკენ გადმოდის და თავსაც-კი სდებს ახალი სამშობლოსათვისო.

საბანისძე მიზნად ისახავდა გაემხნეებინა მერყეენი და სუსტნი, რომელნიც არაბების ძალმომრეობის გამო „შიშითა განილევინ და ირყევონ, ვითარცა ლერწამნი ქართაგან ძლიერთა“.

იოანე საბანისძისა და მისი მსგავსი მქადაგებლების მოწოდება ამტკი-

ცებდა სახალხო თვითშეგნებას, აკაეებდა მებრძოლთა სულისკვეთებას ეროვნული განთავისუფლებისათვის.

ადრეფეოდალური
ქართული სახელმწიფო
VIII საუკუნის
შუა წლებში

ორასი წლის მანძილზე ქართლში მეფობის გაუქმების შემდეგ, აზნაურ-წარჩინებულთა სოციალური დაწინაურება, მიუხედავად არახელსაყრელი საგარეო პირობებისა, სწრაფად მიმდინარეობდა. ფართოვდებოდა და ღრმავდებოდა პროცესი აზნაურების მიერ მწარმოებელ საზო-

გადოების დამორჩილებისა. მწვავე კლასობრივი ბრძოლის პირობებში და მის შედეგად იქმნებოდა „სამთავროები“, რომელნიც თანდათან, იმავე კლასობრივი ბრძოლის ნიადაგზე, ფეოდალურ პოლიტიკურ ორგანიზაციებად ყალიბდებოდნენ.

მცირე „მთავარი“ თავისი სასახლით, ციხით და მიტაცებულ-მითვისებული მიწებითა და დაბა-სოფლებითურთ უფრო ძლიერი მფლობელის, „დიდი მთავრის“ „მფარველობაში“ შედიოდა. ეს მცირე მთავრები ამიერიდან „დიდ მთავარს“ „ახლდნენ“, მის ამაღლას შეადგენდნენ. იქმნებოდა სოციალურ-პოლიტიკური ორგანიზაცია, რომლის დანიშნულება ის იყო, რომ გამკლავებოდა როგორც მდაბიობებს და გლეხობას კლასობრივ ბრძოლაში, ისე მეზობელი მთავრის მტაცებულ რაზმებს.

ბუნებრივი იყო, რომ ამ ახალ პირობებში ქართლის ერისთავები, რომელნიც უკვე ორი საუკუნე იყო, რაც სამემკვიდრეო სამმართველოდ იჩემებდნენ საერისთაო ქვეყნებს, თანდათან ამ საერისთაო ქვეყნების „მთავრებად“ იქცნენ. VIII საუკუნის შუა ხანებში ამ მხრივ საქმე იქამდე იყო მისული, რომ ქართლის ერისმთავარს სხვა აღარა დარჩენოდა რა და მანაც აღიარა ერისთავთა „ხელმწიფობა“ საერისთაოებში და ქართლის პოლიტიკური ორგანიზაცია ამის კვალობაზე მოაწყო.

ასეთ რეფორმას ძველი ქართული წყარო მიაწერს არჩილს, რომელიც VIII საუკუნის 40 — 50-იან წლებში მართავდა ქვეყანას და მეფის სახელსაც კი ატარებდა.

ქვეყნის ნახევარი არჩილმა სამეფო საკუთრებად დაიტოვა, ხოლო მეორე ნახევარი ერისთავებს გადასცა, მაგრამ არა დროებით, არამედ მკვიდრად და სამამულოდ. ამის შემდეგ ერისთავი თავის საერისთაო ქვეყანაში ხელმწიფე იყო და მისი მორჩილება ქართლის ერისმთავრისადმი სუსტი მთავრის მორჩილებას ძლიერი მთავრისადმი (ანუ, როგორც მაშინ იტყოდნენ, „შვილის“ მორჩილებას „მამაუფლისადმი“) უფრო ჰგავდა, ვიდრე მოხელის მორჩილებას თავისი ხელმწიფისადმი.

თითოეულ ერისთავს („დიდ მთავარს“) ბუნებრივია, მრავლად ახლდნენ მცირე „მთავრები“, რომელნიც მას იმავე სამამულო ურთიერთ-

ბის საფუძველზე მორჩილებდნენ, როგორც უმცროსები („შვილები“) უფროსს („მამაუფალს“).

ასე და ამრიგად მთელი ქართლი აურაცხელი სამთავროების კრებულს წარმოადგენდა და თვით ქართლის ერისმთავარიც ერთ-ერთი ასეთი „მამაუფალი“ იყო, თუმცა პირველი და უძლიერესი სხვა „მამაუფალთა“ შორის.

ამ ახალი ვითარების შესაბამისი იყო ლაშქრის ორგანიზაციაც. თითოეულ მთავარს, თითოეულ ერისთავს თავისი „ერი“, თავისი ლაშქარი ჰყავდა. მთავრები თუ ერისთავები საპირობისამებრ მოვალენი იყვნენ თავიანთი რაზმებით მეფეს მისვლოდნენ. ლაშქრის მეორე ნახევარი საკუთრივ სამეფო ქვეყნიდან გამოდიოდა. მაგრამ ესენი არ იყვნენ, როგორც ძველად, მეფის „ტაძრეულები“. არჩილმაო, მოგვიტხრობს ძველი ქართველი ისტორიკოსი, „ყოველთა ტაძრეულთა მისთა მიუბოძა კახეთი და აზნაურ ყუნა ივინი“. ასე რომ ტაძრეულთა სამხედრო სამსახურიც უკვე სამამულო ურთიერთობის საფუძველზე ეწყობოდა, გაჩნდნენ „ტაძრეული აზნაურები“, „მოსაკარგავე“ აზნაურები, რომელნიც სამხედრო სამსახურის პირობით ფლობდნენ „საკარგავებს“, ე. ი. მიწა-ადგილს, დაბა-სოფლებს.

ასე მოეწყო საბოლოოდ ფეოდალური ურთიერთობის საფუძველზე ქვეყნის პოლიტიკური ორგანიზაცია.

თავი VIII

ბრძოლა საქართველოს გაერთიანებისათვის

§ 1. ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოშობა საქართველოში

VIII საუკუნის მიწურულს არაბებმა ქართლში ერისმთავრობა მოსპეს და ქართლის ძველი არისტოკრატია-სეფეწულები მრავლად გაქლიტეს. მაგრამ ეს ღონისძიება უკვე დაგვიანებული იყო და მის ეფექტიანობაში მტერი ტყუევდებოდა.

მძიმე შეფერხებათა მიუხედავად საქართველოს სხვადასხვა კუთხეები სოციალ-ეკონომიური განვითარების ახალ საფეხურზე ასულიყო. ერისმთავრობის ხანის ამ ორასი წლის მანძილზე ქვეყანას უკვე გადაეღობა ადრეფეოდალური ურთიერთობის პირველი („პოლიტიკური დაშლილობის“) საფეხური. დაწყებულიყო ახალი ხანა, რომელიც საზოგადოებრივი განვითარების შემდგომი საფეხურის შესაფერის პოლიტიკურ ფორმას გულისხმობდა. ამის მაჩვენებელი იყო, რომ VIII საუკუნის მიწურულს ერთიმეორის მიყრდნობით წარმოიქმნენ დიდრონი სამთავრო-

ები (კახეთისა, ჰერეთისა, აფხაზეთისა, ტაოკლარჯეთისა), რომელნიც მზად იყვნენ დაეწყოთ ბრძოლა „ქართლსა ზედა“, ე. ი. ბრძოლა უფრო მაღალი გაერთიანებისათვის.

კახეთი ქართლის განაპირა თემებში ყველაზე ადრე კახეთი გაძლიერდა. აქ, ივრისა და ალაზნის ნოყიერ ხეობებში, განსაკუთრებით ამ ხეობების ზემოთა ნაწილში, ხალხი თავს უფრო გულმშვიდად გრძნობდა, თავისუფლად ცხოვრობდა და შრომობდა. VIII საუკუნის მეორე ნახევრისათვის კახეთში ხალხი ძალიან მომრავლებული და შეძლებულიც იყო. კახელები მისდევდნენ მიწათმოქმედებას, კერძოდ მევენახეობას, და მესაქონლეობას, ფართოდ. ისინი საუცხოოდ ცხენსა და ცხვარს აშენებდნენ და მრავალრიცხოვანი ფარა-ჯოგების პატრონნი იყვნენ. ხარბ დამპყრობლებს კახელების სიმდიდრე ძალიან იზიდავდა ხოლმე, მაგრამ საკმარისი იყო კახეთის ხეობებში არაბები გამოჩენილიყვნენ, რომ უშიშარი და ამაყი მთიელები მათ თავს დასხმოდნენ და მუსრი გაეცლოთ.

VIII საუკუნის შუა ხანებიდან მოკიდებული კახეთი უკვე აინუშშიაც აღარ აგდებდა არაბებს. არაბული ცნობებით, იმ დროს კახელები ყველაზე საშიში მტრები ყოფილან არაბებისათვის ამიერკავკასიაში. მართლაც, სისხლისმღვრელ ბრძოლაში, არაბებსა და კახელებს შორის რომ ხშირად ხდებოდა, გამარჯვება ჩვეულებრივ კახელებს რჩებოდათ ხოლმე. VIII საუკუნის დამლევისათვის კახელებმა უკვე თავიანთი მთავარიც გაიჩინეს და საკუთარი მართვა-გამგეობა მოაწყეს.

ჰერეთი კახეთს აღმოსავლეთით ძველიდანვე ალბანეთი ესაზღვრებოდა. ალბანეთი შედგებოდა მრავალი ტომისაგან, რომელთაგან ერთ-ერთს ჰერთა ტომი წარმოადგენდა. ჰერების შერწყმა ქართლ-კახელებთან ჯერ კიდევ ჩვენი წელთაღრიცხვის უწინარეს უნდა დაწყებულიყო. IV—VI საუკუნეებისათვის ეს პროცესი ძირითადად უკვე დასასრულს იყო მიახლებული. ვახტანგ გორგასლის დროს ჰერეთი ქართლის სამეფოში შემავალი ქვეყანა იყო.

როცა VI საუკუნეში სპარსელებმა ქართლში მეფობა მოსპეს, მათ სცადეს ჰერეთის ჩამოცილება ქართლისაგან და მისი საკუთრად მიტაცება, მაგრამ ამაოდ. აჯანყებულმა ჰერებმა მოკლეს შაჰის სპარსელი მოხელე, ვეჟან ხორნაბუჯის ერისთავი, და ერისმთავრობის მთელი ხნის განმავლობაში ჰერეთი პოლიტიკურად ისევ ქართლში შემოდიოდა.

არაბთა ბატონობის დროს სხვა ქართული სამთავროების გვერდით ჰერეთის სამთავროც წარმოიქმნა.

ჰერეთის მთავარს ქიშპი და მტრობა ჰქონდა კახეთის ძლიერ მთა-

კართან, რომელიც მდიდარი ჰერეთის დაპყრობას მუდამ ცდილობდა. ბუნებრივი იყო, თუ არაბები თავის მხრივ ხელს შეუწყობდნენ ჰერეთის მთავრებს და კახეთის სამტროდ მათ გამოყენებას ეცდებოდნენ.

მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა ამ დროს -
ეგრის-აფხაზეთი სათვის დასავლეთ საქართველოშია.

არაბმა დამპყრობლებმა დასავლეთ საქართველოში, როგორც აღვნიშნეთ, ფეხი მტკიცედ ვერ მოიკიდეს. ქვეყანა ხანგრძლივი მშვიდობიანობით სარგებლობდა და ფეოდალური ურთიერთობის განვითარების გზით სწრაფად მიდიოდა წინ. VIII საუკუნის მიწურულს ეგრის-აფხაზეთი მკიდროდ დასახლებული ლონიერი ქვეყანა იყო.

როგორც ეგრისი, ისე აფხაზეთი ბიზანტიის კეისრის ხელქვეშ ითვლებოდა. ბიზანტიელები, როგორც ვიცით, ძველიდანვე დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ეგრისში ბატონობას და ყოველ ღონეს ხმარობდნენ მის შესანარჩუნებლად. ძლიერ მეფეს ვრცელსა და მდიდარ ეგრისში კეისარი სახიფათოდ სთვლიდა და სულ მუდამ მის დასუსტებას ცდილობდა. ამ მიზანს ემსახურებოდა აფხაზთა სამთავროს გამოყოფა ეგრისის სამეფოდან და კეისრისათვის მისი უშუალოდ დამორჩილება.

ეგრისის მეფის უფლების დასუსტებას ხელს უწყობდა, უეჭვილია. ქვეყნის შიგნით ფეოდალიზაციის პროცესის გაღრმავება, „ხელმწიფე“-„მთავრების“ წარმოშობა. ამათზე დაყრდნობით შეძლეს ბიზანტიელებმა ეგრისის მეფის უფლებების შეკვეცა და, ბოლოს, მისი ერის-მთავრად გადაქცევა.

მაგრამ რაც დრო გადიოდა და ეგრის-აფხაზეთი სოციალ-ეკონომიურად წინაურდებოდა, დაშლილობის ნაცვლად ქვეყანაში გაერთიანებისადმი მიდრეკილება ძლიერდებოდა. ამავე დროს ფართოვდებოდა და ღრმავდებოდა კულტურული და პოლიტიკური კავშირი აღმოსავლეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობას შორის. ისახებოდა რეალური პირობები ერთიანი ფეოდალური საქართველოს წარმოქმნისათვის. ერთი ძველი ქართული წყაროს ცნობით, VIII საუკუნის შუა წლებში ქართლის მეფის არჩილის საბრძანებელში ეგრისიც შედიოდა და ქუთაისი მის სამკვიდრო ქალაქად იყო გამოცხადებული, ხოლო აფხაზეთის ერისთავი ლეონ პირველი ქართლის მეფის ყმადნაფიცი იყო.

VIII საუკუნის მიწურულს კი დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური სურათი ასეთი იყო: ფეოდალურ სამთავროებს შორის ბრძოლაში გამარჯვება აფხაზეთის სამთავროს დარჩენოდა. აფხაზთა მთავარს მორჩილებდა ეგრის-აფხაზეთის ვრცელი ქვეყანა. ამ ერთიან ფეოდალურ სამთავროს სათავეში აფხაზთა მთავარი ლეონ II იდგა. იმ დროს ეგრის-აფხაზეთი ყოველმხრივ წარმატებაში შესულ მხარეს წარმოად-

გენდა. არაბთა მძლავრობა აქამდე ველარ აღწევდა, ხოლო ბიზანტიელთა ბატონობა დასასრულს მიახლოებულყო.

რაც უფრო წინ მიდიოდა საზოგადოებრივი ურთიერთობის განვითარება დასავლეთ საქართველოში, რაც უფრო ძლიერდებოდა პოლიტიკური და კულტურული კავშირი აღმოსავლეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობას შორის, მით უფრო ძნელად ასატანი ჩანდა ბიზანტიელთა არამეითხე ბატონობა.

სწორედ ამ ხანებში, ე. ი. VIII საუკუნის მიწურულს ეგრის-აფხაზეთმა აღიდგინა პოლიტიკური დამოუკიდებლობა. იმ დროს ბიზანტიაში დიდი შინაური შფოთი და არევე-დარევა იყო. ამით ისარგებლა მთავარმა ლეონ მეორემ, მოირთო ძალა ხაზართა მეფისაგან, რომლის ასულის შვილიც იგი იყო, უკუაგლო ეგრის-აფხაზეთიდან ბიზანტიელები, თავი მეთედ გამოაცხადა და სამეფო ტახტი ქუთაისში დაიდგა.

დიდხანს არ ეხსნებოდნენ ამის შემდეგ ბიზანტიელები დასავლეთ საქართველოს. პირდაპირი ომით თუ სხვა ღონისძიებით ისინი არაერთგზის შეეცადნენ იქ თავიანთი ბატონობის აღდგენას, მაგრამ საბოლოოდ დამარცხდნენ.

VIII საუკუნის მიწურულს ეგრის-აფხაზეთში მომხდარი ეს დიდი მნიშვნელობის აქტი არ ნიშნავდა ძველი ლაზიკის სამეფოს აღდგენას და არც აფხაზეთი სამეფოს ახლად წარმოქმნა იყო ის, იმისდა მიუხედავად, რომ გამეფებული დინასტიის მიხედვით ამიერიდან ქვეყანას „აფხაზთა სამეფო“ ეწოდებოდა.

იმ დროისათვის იმ მხარეში მცხოვრები მოსახლეობის შერწყმა-შეკავშირება ისე შორს იყო წასული და ქართულ ენას ისეთი პოზიციები ექირა მთელ ამ სივრცეზე კულტურის დარგში, რომ ეს ახალი ფეოდალური სამეფო ნამდვილად ქართულ სამეფოს წარმოადგენდა. ეგრის-აფხაზეთის მეფის ლეონისა და მისი მემკვიდრეების პოლიტიკა ზოგადქართული იყო. ეს „აფხაზთა მეფეები“ ხელს უწყობდნენ თავის სამეფოში ბერძნული ენის ნაცვლად ქართული ენის გაბატონებას სახელმწიფო მმართველობისა თუ საეკლესიო სფეროში. იმავე დროს აფხაზთა მეფეები საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ენერგიული მოღვაწენი იყვნენ.

ტაო-კლარჯეთი ახალი ქართული ფეოდალური სამთავრო ყველაზე გვიან სამხრეთ საქართველოში ჩამოყალიბდა. მისი დამაარსებელი აშოტ ბაგრატიონი იყო.

ბაგრატიონების განთქმული საგვარეულო წარმოშობით ძველისძველი ქართული თემიდან — სპერიდან (ახლანდელი ისპირი) იყო. თავისი

წინდახედული, მოქნილი მოქმედებით ბაგრატიონებმა დიდი გავლენა მოიპოვეს VI — VIII საუკუნეებში. ერთი მათი შტო სომხეთში დაწინაურდა, მეორე — ქართლში, ორივეგან ბაგრატიონებმა მთავრობასა და მეფობას მიაღწიეს, ხოლო საქართველოში სამეფო ხელისუფლება XIX საუკუნის დამდეგამდე შეინარჩუნეს.

აშოტ ბაგრატიონის მამა ადარნასე არჩილ მეფის ერისთავი იყო. VIII საუკუნის 60-იან წლებში არაბთა მძლავრობის გამო ადარნასე ბაგრატიონი წაუვიდა მათ, შეეფარა თავის სამშობლო სამხრეთ საქართველოს, რომელიც ამ დროს ბიზანტიის სამფლობელოში შედიოდა.

ადარნასეს მემკვიდრე აშოტმა ტაო-კლარჯეთში ცხოველი მოღვაწეობა წამოიწყო. ზოგი სოფელი იყიდა, ზოგი ახლად ააშენა, ზოგს კი სხვა გზით დაეუფლა და, ამრიგად, დიდი საბატონო ერთეული შექმნა. თავის საჯდომად აშოტმა განსაკუთრებით მარჯვე ადგილი შეარჩია. ეს იყო არტანუჯი, სადაც ჯერ კიდევ ვახტანგ გორგასალს აეშენებინა ციხე, რომელიც შემდეგ მურვან ყრუს აეოხრებინა, ისე რომ აშოტის დროს მისი ნანგრევი-ლა ჩანდა. აშოტმა განაახლა არტანუჯის ციხე და აქვე ქალაქის შენება წამოიწყო. დიდ სავაჭრო გზასაყარზე მდებარე არტანუჯი მალე დაწინაურდა და სამხრეთ საქართველოს უმნიშვნელოვანესი ქალაქი შეიქმნა.

აშოტი ბიზანტიელთა მომხრეობით ცნობილი სახლის შვილი იყო. კეისარმა ყურადღება მიაქცია მხნე ბაგრატიონს და ტაო-კლარჯეთში მის გაბატონებას ხელი შეუწყო. ბოლოს, კეისარმა აშოტს უმაღლესი საკარისკაცო პატივი, კურაპალატობა, მიანიჭა. ბუნებრივია, რომ ენერგიული აშოტი ასეთ განდიდებას არა მარტო არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლაში გამოიყენებდა, არამედ, არანაკლებ, ქვეყნის შიგნით, ტაო-კლარჯეთში გასაძლიერებლად.

მესხეთში ქართველ ტომთა შერწყმის პროცესი კიდევ უფრო შორს იყო წასული, ვიდრე სხვაგან.

ამიტომ, ისევე როგორც „აფხაზთა მეფე“ ან კახეთის მთავარი, ტაო-კლარჯეთის მფლობელი ბაგრატიონებიც არაბების ქართლიდან განდევნას და იქ გაბატონებას საკუთარ საქმედ მიიჩნევდნენ. ამას კარგად ხედავდა ბიზანტიის კეისარი და ამიტომ იყო, რომ თავის სახელმწიფოში ამ ქართული სამთავროს გაძლიერებას იგი თავდაპირველად ხელს უწყობდა. კეისარს ტაო-კლარჯეთის ქართული სამთავრო არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლის იარაღად და ქართლში ბიზანტიის ძველი გავლენის აღდგენის საშუალებად ეგულებოდა.

**თბილისის ამირას
განდგომა ხალიფასა-
გან და თბილისის
სამიროს დაკნინება**

IX საუკუნის დამდეგისათვის თბილისის, ისევე როგორც სხვა ამირებმა, ხალიფების ურჩობა და განზე წევა დაიწყო. ეს ამირები ყურს აღარ ათხოვდნენ ცენტრალური მთავრობის განკარგულებას და ქვეყნიდან მოკრეფილ ხარკს ცენტრში კი არ გზავნიდნენ, არამედ თვითონ ითვისებდნენ.

ასეთივე მიდრეკილება გაუჩნდათ თბილისის ამირებსაც. უკვე IX საუკუნის ოციან წლებში გადასდგომია ხალიფას თბილისის ამირა. მაგრამ განსაკუთრებით ძლიერი აღმოჩნდა მომდევნო ამირა, საჰაკი, რომელსაც კახელები უპაგრებდნენ ზურგს. საჰაკის ურჩობა თითქმის თხუთმეტ წელიწადს გაგრძელდა. ხალიფამ, დაბოლოს, საქართველოში 853 წელს დიდი ჯარი გამოგზავნა ბუღა თურქის მეთაურობით. ბუღამ, ზოგი ადგილობრივი მთავრების დახმარებით, დაამარცხა საჰაკი და მისი მოკავშირეები, 5 აგვისტოს აიღო თბილისი, დასწვა იგი და მცხოვრებნი ამოელიტა. სიკვდილით დასჯილ იქნა საჰაკიც. არაბული კნობებით, ამ ბრძოლის დროს თბილისში 50000 კაცი დაღუპულა.

მის მიუხედავად, თბილისის ამირები IX საუკუნის დამლევებიდან უკვე ფაქტიურად აღარ ემორჩილებიან ხალიფას. მორჩილება გარეგნულად მხოლოდ იმაში გამოიხატებოდა, რომ თბილისის ამირები ერთი ხანობა ფულს კიდევ ხალიფას სახელით სჭირდნენ.

უკანასკნელად ამიერკავკასიის დამორჩილება არაბებმა X საუკუნის დამდეგს სცადეს. 914 წელს აქ დიდი ჯარით მოვიდა სარდალი აბულქასიმი. მან აიღო კახეთის ციხეები უჯარმა და ბოქორმა და მოაოხრა სამცხე და ჯავახეთი. ამ შემოსევის მიზანი იგივე იყო: ურჩების დამორჩილება, ძველი და ახალი ხარკის მოკრეფა. მაგრამ ვერც ამ ლაშქრობამ უშველა ხალიფებს და მათი გავლენა ამიერკავკასიაში X საუკუნის შუა წლებიდან სრულიად გაქრა, დარჩნენ მხოლოდ ადგილობრივი ამირები, როგორც, მაგალითად, თბილისის ამირა, რომელნიც ახლა ადგილობრივ დიდ ფეოდალებში აღარაფრით გამოირჩეოდნენ.

§ 2. საზოგადოებრივი კლასები და მათი ბრძოლა

VII — IX საუკუნეებში

**საზოგადოებრივი
წყობილება**

VII — IX საუკუნეთა განმავლობაში საქართველოს ფეოდალური წყობილება კიდევ უფრო გაძლიერდა.

ამ დროისათვის აზნაურები, რომელნიც უკვე საეხსებოთ გაბატონებულ წოდებას შეადგენდნენ, სხვადასხვანაირი

იყვნენ. ვისაც აზნაურობა შთამომავლობით, მამა-პაპით ჰქონდა მიღებული, იმას „ნათესავით აზნაურს“ ეძახდნენ. მაგრამ აზნაურობა შეიძლებოდა ზოგჯერ მეფის სამსახურითაც მოეპოვებინათ. ასეთი მსახურეული აზნაურები იწოდებოდნენ მეფის აზნაურებად.

დიდი აზნაური მამაპაპეულ საქონებელზე იჯდა. ზოგიერთ დიდ აზნაურს ამას გარდა მთავრისაგან „წყალობად“ ჰქონდა მიღებული „დიდება“, ე. ი. მიწა-ადგილი ზედ მოსახლე მდაბიორებით თუ გლეხებით. ასეთ აზნაურს დიდებულნი აზნაური ეწოდებოდა.

ზოგი აზნაური სხვა, უფრო ძლიერ, აზნაურზე იყო დამოკიდებული და „წინაშე მდგომელად“ ან „საკუთარად“ იწოდებოდა.

აზნაურებზე დაბლა მსახურნი იდგნენ.

მოსახლეობის უმრავლესობას შეადგენდნენ სოფლელი მიწის მუშეები, რომელთაც ჩვეულებრივად მდაბიურებს (მდაბიორებს) უწოდებდნენ. ისინი ამა თუ იმ მთავარსა და დიდ აზნაურს ემორჩილებოდნენ. ასეთი მთავარი და დიდი აზნაური მდაბიურების „უფალი“ იყო. ამ უფალს ეკუთვნოდა დაბა, ესე იგი სოფელი, მთელი თავისი მიწა-წყლით. მდაბიურებზე უფრო დაბლა იდგნენ გლეხები.

„გლეხი“ თავდაპირველად ეწოდებოდა მიწის მუშას, რომელიც პირად თავისუფლებას მოკლებული იყო. მას ჰყავდა „უფალი“, რომელსაც ეს გლეხი ეკუთვნოდა. უფალსავე ეკუთვნოდა ის მიწა, რომელზედაც გლეხი, უფლისავე ნებით, მეურნეობდა. უფალს გლეხი ემსახურებოდა ყველაფრით, რაც საჭირო იყო ცხოვრებისათვის. ეს იყო სულადი გადასახადი (პური, ღვინო, ხორცი და სხვ.) და უფლის მიწაზე მუშაობა (სეფეობა, ოჩის მუშაობა).

გლეხთა გაჩენის წყარო სხვადასხვა იყო: ზოგჯერ ყოფილ მონას მისი უფალი მიწაზე დასვადა და გლეხად აქცევდა; ომში დარჩენილი ტყვე ან ნასყიდი კაცი, მიწაზე დასმული, აგრეთვე „გლეხად“ იქცეოდა; ძალით დაპყრობილ მიწისმოქმედთა თემი დამპყრობელის მიერ იბევრებოდა (ე. ი. თემის მიწა დამპყრობლის საკუთრებად ცხადდებოდა, ხოლო მეთემეები თავისუფლება წართმეულ მიწის მუშეებად — გლეხებად იქცეოდნენ).

გლეხი ფუძეზე იჯდა. ფუძე ანუ მიწა სამეურნეო ერთეულს წარმოადგენდა: ვენახი, სასახლე ადგილი, საყანე და სათემო მფლობელობაში მყოფი მინდორი, ჰალა, ტყე... ფუძე საგადასახადო ერთეული იყო. ხშირად ფუძეზე რამდენიმე კომლი გლეხი იჯდა.

გლეხს საკუთარი მიწა არ ჰქონდა, მაგრამ განთვისული მეურნეობა მას ნახევრადთავისუფალ კაცად აქცევდა. გლეხი ფლობდა მოძრავ და

უძრავ ქონებას. მაგრამ მათი გასხვისების უფლება უფლის უნებართვოდ მას არ ჰქონდა.

გლახთა ფართე ფენა, მხოლოდ ზემოთ ნაჩვენები გზებით არ წარმოშობილა. ჯერ კიდევ ადრეფეოდალურ ხანაში თავისუფალი სასოფლო თემები თანდათან ამა თუ იმ დიდაზნაურის მფარველობაში შედიოდნენ, მის ყმებად, „შვილებად“ იქცეოდნენ, ის კიდევ ამ ყმების „მამა-უფალი“ ხდებოდა. ასეთ თემებს მამა-უფლის გარკვეული სამსახური ეკისრებოდათ — ლაშქრობა, მასპინძლობა, ძღვენი, ხლება და სხვა საპატიო სამსახური. პირადად ეს მდაბიორები თავისუფალნი იყვნენ. მაგრამ დრო გადიოდა, თემი იშლებოდა, თავისუფალი მეთემენი ზოგი ამოღდებოდა, აზნაურდებოდა (სამსახურით, ლაშქრობით), ზოგი მცირდებოდა, კნინდებოდა და მამა-უფლის მიერ იბეგრებოდა და თანდათან გლახს ემსგავსებოდა. დაბოლოს ის ყმა-გლეხი ხდებოდა, ლაშქრობას ველარ ახერხებდა, გლახთა სხვადასხვა კატეგორიას ქმნიდა...

X საუკუნის დამდეგისათვის საქართველოს მობრძოლა მიწისათვის წინავე თემებში მიწების უდიდესი ნაწილი უკვე მთავრებსა და აზნაურებს ჰქონდათ დაჩემებული. მაგრამ ხალხის მიწა-წყლის მითვისება და ფეოდალურ მამულებად გადაქცევა უბრძოლველად არ მომხდარა.

როცა VI საუკუნეში საქართველოს მთავრებმა და აზნაურებმა ქვეყნის მართვა-გამგეობა ხელთ იგდეს, მათ ეს ძალა ხალხისათვის ადგილ-მამულის წასართმევად გამოიყენეს: მთავრები, აზნაურები, ეკლესია-მონასტრები ერთიანი ძალით უტევდნენ მდაბიორებს და იტაცებდნენ მათს სათემო თუ კერძო სამფლობელო მიწებს. ხალხი გააფთრებით იცავდა თავის უფლებებს და მამაპაპეულ მიწა-წყალს უსისხლოდ არავის უთმობდა, მაგრამ უპირატესობა ამ მიმტაცებელთა მხარეზე იყო, ისინი უკეთ იყენენ შეიარაღებულნი და დარაზმულნი. თემის სიმტკიცე კი უკვე შიგნიდან ტყდებოდა. დიდი ხანი იყო, რაც მეთემეებს სათემო მიწები ურთიერთ შორის დაენაწილებინათ და დაესაკუთრებინათ კიდევაც. ხოლო ამის შედეგად მდაბიურთა შორის ქონებრივი უთანასწორობა წარმოშობილიყო. ზოგს „მონაგები ფრიადი ჰქონდა და სიხარულსა შინა იყო ცხოვრება“ მისი, ზოგი კი სავსებით არაფრის მქონებელი, „ალსა მას შინა სიგლახაჲკისასა შეთხეული“ იყო. ასე გათიშული მდაბიურები, რა თქმა უნდა, ერთსულოვნად ვერ იცავდნენ თავს და მიმტაცებელთა ხელში ცვიოდნენ. ხალხმა თანდათანობით დაჰკარგა თავისი სათემო თუ კერძო-სამფლობელო ადგილ-მამული. აზნაურებმა მდაბიურებს ჯერ წაართვეს სახნავ-სათესი მიწები, რომლებსაც ყველაზე მეტი შემოსავალი მოჰქონდა, შემდეგ სათიბ-საძოვრები და, ბოლოს, ტყის მიჩემებასაც მიყვეს ხელი.

ფეოდალურ ხანაში სიმდიდრის მთავარი წყარო მიწა იყო. ამიტომ მიწის გულისათვის თვითონ ფეოდალებიც ებრძოდნენ ერთიმეორეს.

მამულების გულისათვის ბრძოლა წარმოებდა მთავრებსა და ეკლესიას შორისაც.

დასასრულ, მას შემდეგ, რაც VIII საუკუნის დამლევა და IX საუკუნის დამდეგს საქართველოში ახალი ფეოდალური სამთავროები აღმოცენდა, გაჩაღდა ბრძოლა ქართველ მთავრებს შორისაც. თითოეული მთავარი ცდილობდა საკუთარი მიწა-წყლის, სამფლობელოს გაფართოებას მეზობელი მთავრის ხარჯზე. ეს ბრძოლა გაგრძელდა მთელი IX საუკუნე და X საუკუნის მეტი ხანი და საქართველოს გაერთიანებით დამთავრდა.

§ 8. სამთავროების გაერთიანების აუცილებლობა

ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ქართლ-ეგრისის სოციალ-ეკონომიური განვითარების შესაბამისი მოვლენა იყო ამ ქვეყნების დაშლა მცირე პოლიტიკურ ერთეულებად. ამავე საფუძველს, ე. ი. ქვეყნის შემდგომ განვითარებას, ემყარებოდა ამ ერთეულების ახალ სამთავრო-სამეფოებად გაერთიანებაც.

მეურნეობის განვითარების ნიადაგზე დაიშალა, როგორც ვნახეთ, თემი. მეურნეობის და, კერძოდ, მიწათმოქმედების განვითარების შედეგი იყო, რომ მიწა სიმდიდრისა და სიძლიერის მთავარი წყარო შეიქმნა, რომ მიწა აზნაურთა მიერ მიტაცების საგანი გახდა. მიწათმოქმედების განვითარების ნიადაგზე წარმოიშვა მცირე სამთავროები, რომელნიც უფრო შეესაბამებოდნენ სოციალ-ეკონომიური განვითარების ამ საფეხურს, ვიდრე ძველი მონათმფლობელური სახელმწიფო თავისი მოუქნელი მოხელეებით და სამეურნეო თაოსნობის შემზღულ-ველი სასოფლო თემებით.

მაგრამ დრო გადიოდა, მეურნეობა სწრაფად წინ მიდიოდა. თავს იჩენდა შეუთანხმებლობა ქვეყნის სოციალ-ეკონომიურ განვითარებასა და მის პოლიტიკურ ფორმას შორის. მცირე სამთავროები ველარ უზრუნველყოფდნენ ვერც პოლიტიკურად და ვერც ეკონომიურად ქვეყნის შემდგომი განვითარების ხელშემწყობ პირობებს და ამდენადვე აფერხებდნენ ქვეყნის წინსვლას. ამიტომ ექსპლოატატორთა ამ ორგანიზაციას ადგილი უნდა დაეთმო სხვა ორგანიზაციისათვის, რომელიც უფრო შეეფერებოდა ქვეყნის სოციალ-ეკონომიური განვითარების ახალ საფეხურს.

წარმოიშვნენ მსხვილი სამთავროები.

მაგალითისათვის საკმაოა ბაგრატიონთა სამთავროს თავგადასავალი IX — X საუკუნეებში.

აშოტ კურაპალატის შთამომავლებს, თითოეულს, თავისი „ქვეყანა“ ეკუთვნის და იქ იგი „ხელმწიფეა“. ურთიერთ შორის ამ სახლისკაცებს გაუნებლებელი ქიშპი აქვთ. და თუ ერთი ვინმე მეორეს შველის მესამის წინააღმდეგ, ეს იმ მიზნით, რომ უფრო საშიში მოქიშპე თავიდან მოიცილოს, რათა შეძლებდეს დღევანდელი მოკავშირე თვითონ გადაყლაპოს. ძმა ძმებს არ იხდობს, შვილები — მამას. ყველას უკავშირდებიან და ერთგულობენ, ან მტრობენ და ებრძვიან — კეისარს, ხალიფას, ამირას, მეფეებს და მთავრებს, შორეულს თუ ახლობელს, ოღონდ თავიანთ მიზანს მიაღწიონ, გაძლიერდნენ, მოძმე-მეზობელი დაიპყრონ, თავის ქვეყანას სხვისი ქვეყანა შეუერთონ.

ამ აურაცხელ მთავრებს შორის ზოგიერთი „დიდის“ სახელითაა ცნობილი. ასეთები არიან ისინი, ვინც სხვებზე უფრო მხნე, დაუნდობელი და მიმხვეჭელი იყვნენ. ამ მიმხვეჭელობის ნიადაგზე მოკლეს აშოტი მისივე ქვეშევრდომებმა 826 წელს, ამ მიწისათვის ბრძოლაში ამოწყდა აშოტის ძის გვარამ მამფალის შთამომავლობა, ასეთსავე ბრძოლას შეეწირა ბაგრატ კურაპალატის შვილი დავითი, ხოლო ყველაზე უფრო „დიდმა“ მათ შორის, ბაგრატ მეფემ, თავისი სახლიკაცები სულ ერთიანად გაჟლიტა და მათი ქვეყნები მიისაკუთრა.

ბიზანტიის კეისრები ექვის თვალთ უყურებდნენ ბაგრატიონთა სამფლობელოს ზრდას და სხვადასხვა ღონით ცდილობდნენ ხელი შეუშალონ ამ პროცესს, მაგრამ ამოდ, ქვეყნის გაერთიანება გარდუვალი იყო: ამას მოითხოვდა ქართული ფეოდალური ურთიერთობის განვითარება.

ასეთივე იყო, ზოგადად, სხვა ქართულ სამეფო-სამთავროთა წარმოქმნა-გაერთიანების პროცესი.

იმავე დროს ამ დიდრონ გაერთიანებათა შორის მიმდინარეობდა შეუწყობელი ქიდილი, რომელიც ერთიანი ფეოდალური სამეფოს წარმოქმნას გულისხმობდა.

§ 4. სამთავროების ბრძოლა პირველობისათვის

სამთავროების ბრძოლა IX საუკუნის დამდეგიდანვე დაიწყო. ამ ბრძოლაში საკუთრივ ქართველ მთავრებს გარდა მონაწილეობდა თბილისის ამირაც და ხშირად ერეოდნენ აგრეთვე სომეხი მთავრებიც. ჩვეულებრივ, მთავრები ჯგუფ-ჯგუფად ირანებოდნენ ხოლმე, მაგრამ შესაძლო იყო გუშინდელი მოკავშირე ხვალ მტრად ქცეულიყო და პირ-უკუ.

ბრძოლა დაიწყო კახეთის მთავარმა, რომელმაც IX საუკუნის დამდეგს ქართლის ერთი ნაწილი დაიპყრო. მაგრამ კლარჯეთის მფლობელმა აშოტ კურაპალატმა სძლია კახელებს და ქართლი თვითონ დაიჩემა.

IX საუკუნის მიწურულს, 888 წელს ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სახლმა დიდი მნიშვნელობის პოლიტიკური აქტი განახორციელა. აშოტ კურაპალატის შვილისშვილის დავით კურაპალატის შვილმა ადარნასემ „ქართველთა მეფის“ წოდებულება მიიღო. „ქართველთა მეფის“ წოდებულების მიღება ორ მიზანს ემსახურებოდა. ერთის მხრით ეს ნიშნავდა ბაგრატიონთა სახლის პოლიტიკური დამოუკიდებლობის დეკლარაციას, რაც ბიზანტიის კეისრის დიდმპყრობელური პრეტენზიების წინააღმდეგ იყო მიმართული, ხოლო მეორე მხრით ბაგრატიონთა სახლი ამ დეკლარაციით თავის ერთადერთ უფლებას აცხადებდა ქართლზე და ამდენადვე სხვა ქართველ, თუ არა ქართველ მოქიშპეთა უფლებას ხსენებულ ქვეყანაზე უარყოფდა.

X საუკუნის პირველ წლებში ქართლი ჯერ „აფხაზთა მეფემ“ (ე. ი. დასავლეთ საქართველოს მმართველმა) კონსტანტინემ დაიჭირა.

არაბების 914 წლის შემოსევამ აბულ-კასიმის მეთაურობით კონსტანტინე აფხაზთა მეფეს უკან დაახევინა მცირე ხნით, მაგრამ იგი მალე კვლავ შეუდგა ახალი აღგილების დაპყრობას და ეხლა საამისოდ დაუკავშირდა კახეთის მთავრებს. მოკავშირეებმა ჰერეთი დააპყრეს და გაინაწილეს.

განსაკუთრებით გაძლიერდა აფხაზთა სამეფო კონსტანტინეს შვილის გიორგის დროს. გიორგიმ კახეთის ნაწილი თავის გავლენას დაუმორჩილა. ჩრდილო-დასავლეთით კი აფხაზთა მეფეს ეკუთვნოდა ჯიქეთი, რომელიც შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარეობდა. გიორგის თაოსნობით მიიღეს ქრისტიანობა ალანებმა. ამით გიორგი მეფეს თავისი გავლენა ჩრდილოეთ კავკასიაშიც გადაჰქონდა. ასევე ძლიერი იყო აფხაზთა სამეფო გიორგის შვილის ლეონის დროსაც. ლეონ მეფის გავლენა უკვე ჯავახეთსაც სწვდებოდა. მაგრამ ლეონის სიკვდილის შემდეგ მის შვილებს შორის დიდი უთანხმოება და შფოთი ჩამოვარდა. აფხაზთა სამეფომ უკვე ტაო-კლარჯეთს დაუთმო პირველობა.

ტაო-კლარჯეთი
X საუკუნის პირველ ნახევარში

ტაო-კლარჯეთის მფლობელები უკვე IX საუკუნის შუა წლებიდან იყვნენ აფხაზთა მეფეების მთავარი მეტოქეები. მაგრამ განსაკუთრებით გაძლიერდა ტაო-კლარჯეთი X საუკუნეში. ამ საუკუნის პირველ ნახევარში ტაო-კლარჯეთის სამხრეთი საზღვარი უწყვედა მდ. არაქსის ზემო ხეობამდე. სადაც ტაო ბიზანტიას ემოჯნებოდა.

თის სამხრეთი საზღვარი უწყვედა მდ. არაქსის ზემო ხეობამდე. სადაც ტაო ბიზანტიას ემოჯნებოდა.

იმხანად ტაო-კლარჯეთის ქართველები დიდ როლს თამაშობდნენ თვითონ ბიზანტიის იმპერიის ცხოვრებაშიც. X საუკუნის მეორე ნახევარში, ბიზანტიის იმპერიაში „ყველა უმნიშვნელოვანესი სამხედრო თანამდებობა უკლებლივ სომეხებსა და ქართველებს ეკირათ“.

დავით მეფე და ვით კურაპალატის მეფობაში ტაო-კლარჯეთი დიდი და ძლიერი სამეფო გახდა. დავითს დიდი სახელი ჰქონდა გავარდნილი მთელ აღმოსავლეთში. დავითის თანამედროვე სომეხი მემკვიდრე სტეფანოზ ტარონელი წერს: „დიდი კურაპალატი დავით ჩვენი დროის ყველა ხელმწიფეს აღემატებოდა თავისი ლაშქრობითა და მშვიდობისმოყვარე გულით. დავითმა დაამყარა მშვიდობა და კეთილწესიერება ყველა აღმოსავლეთის ქვეყანაში, განსაკუთრებით კი სომხეთსა და საქართველოში. მან შესწყვიტა ომები, რომლებიც გამუდმებით ჩნდებოდა ყოველ მხრიდან, და გაიმარჯვა ყველა გარშემო მცხოვრებ ხალხზე“.

979 წელს დავითმა დიდი დახმარება გაუწია ბიზანტიის იმპერატორ ბასილს, რომელსაც სარდალი ბარდასკლიაროსი აუჯანყდა. სკლიაროსმა რამდენჯერმე დაამარცხა კეისარი და ტახტიდან ჩამოგდებდასაც კი უპირებდა მას. დავითმა სასომიხდილ ბასილს, მისი თხოვნით, ჯარი მიაშველა. თორმეტმა ათასმა რჩეულმა ქართველმა ცხენოსანმა თორნიკე ერისთავისა (რომელიც იმ დროს უკვე ბერად იყო შემდგარი) და ჯოჯიკის მეთაურობით გაანადგურეს სკლიაროსი და მისი ლაშქარი და იმპერატორს მისი სამფლობელო დაუბრუნეს. მაღლიერმა ბასილმა ამ დახმარების სანაცვლოდ დავითს დიდი მიწა-წყალი უბოძა: კარინის ანუ არზრუმის ოლქი, მეზობელი ბასიანის ოლქი და აგრეთვე რამდენიმე სომხური ოლქი. ოთხმოციან წლებში დავითმა დაიპყრო ქალაქი მანაზკერტი (ვანის ტბის ჩრდილო-დასავლეთით). 997 წელს მან ალყა შემოარტყა ცნობილ სავაქრო ქალაქს ხლათს (ვანის ტბის ნაპირზე). დავითის ასეთი გაძლიერებით დაშინებულმა ადარბადაგანის (დღევანდელი სამხრეთი (ირანის) აზერბაიჯანის) ამირამ ომი აუტეხა მას. იმავე სომეხი მემკვიდრის ცნობით, მამადიანების ლაშქარი ასიათასი მეომრისაგან შედგებოდა, მაგრამ დავითმა მწარედ დაამარცხა მტერი და შორს განდევნა იგი. დაპყრობილ ქვეყნებში დავითი ასახლებდა თავის ყმებს — ქართველებსა და სომეხებს.

დავითის ომები სამხრეთში ათავისუფლებდა ქართველსა და სომეხ მოსახლეობას არაბი მოძალადეებისაგან და მშვიდობიანობას ამყარებდა ამ ქვეყანაში. ამიტომაც, რომ დავითს დიდი ქებით იხსენიებს ყველა ძველი სომეხი ისტორიკოსიც.

ამრიგად, X საუკუნის მეორე ნახევარში ტაო-კლარჯეთის სამეფო მოიცავდა ძალზე ვრცელ მიწა-წყალს, რომლის სამხრეთი საზღვარი აღწევდა ვანის ტბასა და ქალაქ ერზინკამდე (ახლანდელი ერზინჯანი). დავითის გავლენა, სამხრეთის თემებს გარდა, საქართველოს ჩრდილო თემებზედაც ვრცელდებოდა. სამოცდაათიან წლებში, როცა აფხაზთა მეფეების ტახტზე იჯდა უძლური თეოდოსი, დავითმა ისარგებლა აფხაზეთის შინაგანი აშლილობით და თავისი შვილობილი ბაგრატ ბაგრატიონი, ფეოდალის დისწული, მეფედ გამოაცხადა ქართლში (975). ხოლო შემდეგ აფხაზეთშიაც გადაიყვანა (978 წ.). ამ საქმეში დავითის თანამშრომელი იყო ქართლის ერისთავი იოანე მარუშისძე.

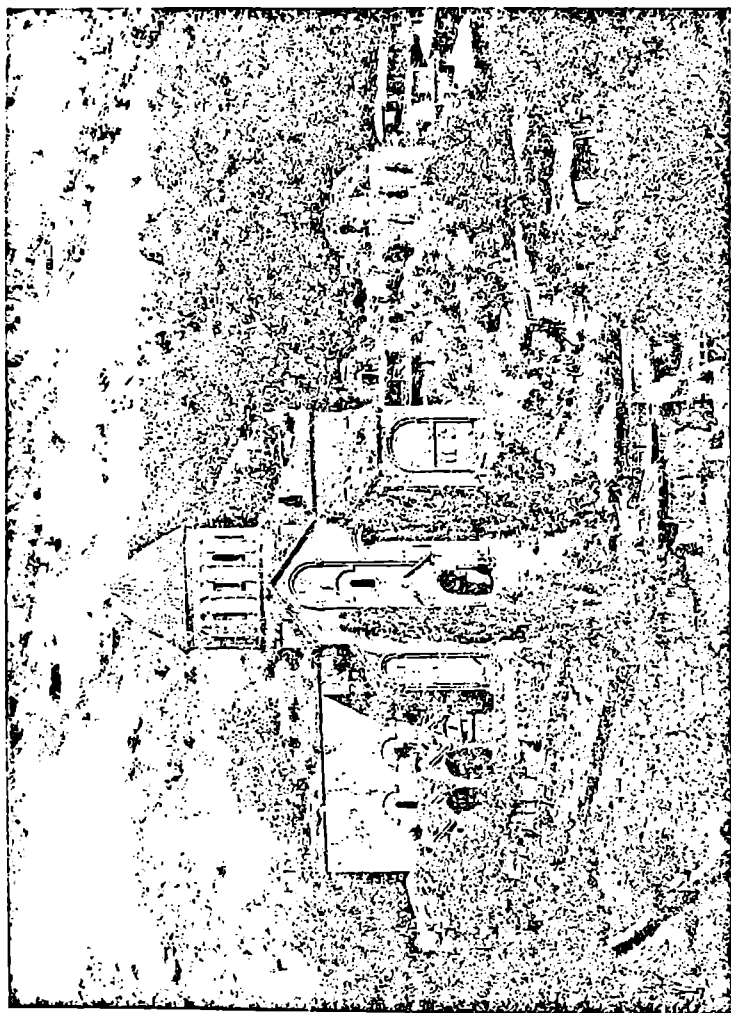
ასე ჩაეყარა საძირკველი საქართველოს გაერთიანებას.

§ 5. კულტურული ვითარება VIII — X საუკუნეებში

ადრეფეოდალური ხანის დასასრულისათვის საქართველოს მოსახლეობის დაახლოება-შერწყმის მრავალსაუკუნოვანი პროცესი უკვე შორს იყო წასული. საქართველოს ფეოდალურ-პოლიტიკურ გაერთიანების პროცესს თან სდევდა ქვეყნის ფეოდალურ-კულტურული გაერთიანების პროცესიც.

VIII — X საუკუნეებში ქართული სალიტერატურო ენის მნიშვნელობა ძალიან გაიზარდა. უკვე IX საუკუნეში როგორც ქართლში, ისე ტაო-კლარჯეთში, კახეთში, ჰერეთსა და აფხაზეთის სამეფოში ქართული ენა იყო მწერლობის, სახელმწიფო მართვა-გამგეობის, სამოქალაქო ურთიერთობისა და ეკლესიის ერთადერთი ენა. ქრისტიანობის საშუალებით ქართული ენა გადავიდა ჩრდილო კავკასიაშიც. უპირველეს ყოვლისა, — ჩერქეზეზსა და ალანებში. ქართულის ასეთმა გავრცელებამ და ქართული მწერლობის აყვავებამ იმდროინდელ ქართველ მოღვაწეებს ჩაუნერგა დედაენის დიდი ღირებულებისა და ღირსების შეგნება. X საუკუნის მწერალმა იოანე ზოსიმემ აღტაცებული შესხმა, ოდა უძღვნა ქართულ ენას — „ქებაჲ და დიდებაჲ ქართულისა ენისა“. ამ ჰიმნში ავტორი ქართულ ენას განსაკუთრებულ როლს აკისრებს მსოფლიოს ენათა შორის.

IX — X საუკუნეებშია დაწერილი ისეთი შესანიშნავი თხზულებანი, როგორიცაა „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება“ ბასილი ზარზმელისა, გიორგი მერჩულეს „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ და სხვა. ეს ბიოგრაფიული თხზულებანი დიდმნიშვნელოვანი ისტორიული წყაროებია. მათი საშუალებით ვსწავლობთ იმდროინდელი საქართველოს ყოფაცხოვრებას, მეურნეობას, საზოგადოებრივ წყობასა და კულტურის დო-

თბილისი (X ს.), სეგნატიონი

ნეს. მეორე მხრივ, ამ ძეგლებში განვითარების მაღალ დონეზეა ასული ქართული სალიტერატურო ენა. ამ თვალსაზრისით პირველ ადგილას დგას მერჩულეს ბრწყინვალე ლიტერატურული ნაწარმოები, დაწერილი 951 წელს.

იმდროინდელი ქართული ორიგინალური მწერლობიდან ცალკე აღსანიშნავია სასულიერო პოეზია ანუ ჰიმნოგრაფია, რომლის მთავარი წარმომადგენლები არიან მიქაელ მოდრეკილი, იოანე მინჩი, იოანე მტბევეარი და იოანე ზოსიმე.

ორიგინალური მწერლობის გვერდით ვითარდებოდა თარგმნილი მწერლობაც. იმ დროს სთარგმნიდნენ უკვე არაბული ენიდანაც.

თარგმნილი მწერლობა შინაარსით მეტად მრავალფეროვანი იყო. მთარგმნელობის განვითარებას ხელს უწყობდა ის გარემოება, რომ ქართველებს უკვე თავიანთი საკუთარი კულტურული ცენტრები ჰქონდათ საზღვარგარეთაც. უკვე VI საუკუნეში არსებობდა ქართული ეკლესიები პალესტინაში, საბაწმინდის განთქმულ ლავრაში. იმავე საუკუნეში ბევრი იყო ქართველი შავ მთაზედაც ანტიოქიის მახლობლად. X საუკუნეში დაარსდა განთქმული ქართული მონასტერი ათონის მთაზე, საბერძნეთში. თვითონ საქართველოშიაც სამონასტრო მოძრაობა დაიწყო VI საუკუნეში, მაგრამ განსაკუთრებით გაიშალა VIII საუკუნის დამლევებიდან. კერძოდ, ტაო-კლარჯეთში იმ დროს გაჩნდა ისეთი მნიშვნელოვანი საეკლესიო-კულტურული ცენტრები, როგორიც იყო: ხანძთა, შატბერდი, ოპიზა, იშხანი, ოშკი, წყაროსთავი, ბანა და სხვები. შინაურ ცენტრებს ცხოველი ურთიერთობა ჰქონდათ საზღვარგარეთულ ცენტრებთან.

მაშინდელი მწერლები, დროის შესაფერისად, დიდად განათლებული ადამიანები იყვნენ. იმ ხანაში წარმოიშვა ქართული ფილოსოფიური აზროვნების ისეთი შესანიშნავი ნაწარმოები, როგორიცაა „სიბრძნე ბალავარისა“, „ბალავარის სიბრძნე“ არის ქართველი მწერლის მიერ დამუშავებული აღმოსავლური თქმულება ბუდას შესახებ. ქართული „ბალავარის სიბრძნე“ თავისი ღრმა აზრებისა და წარმტაცი მხატვრული თხრობის წყალობით ცნობილი გახდა მთელი ქრისტიანული სამყაროსათვის. განთქმულმა ქართველმა მოღვაწემ ექვთიმე ათონელმა XI საუკუნეში ეს ნაწარმოები ბერძნულად გადაიღო, ხოლო ბერძნული ენიდან იგი იმავე XI საუკუნის პირველსავე ნახევარში გადათარგმნილ იქნა ლათინურადაც და მთელ ევროპას მოედო.

იმავე დროს საქართველოში, ჩანს, არსებობდა საერო მხატვრული მწერლობაც, კერძოდ — თარგმნილი პოეტური ძეგლები, მაგრამ მათ-

გან პატარა ნაწყვეტები-დაა შემორჩენილი. თვალსაჩინო გავლენა მოუხდენია ამ საერო მწერლობას საისტორიო და საეკლესიო მწერლობაზე.

შესანიშნავ განვითარებას მიაღწია იმ ხანაში ქართულმა ხელოვნებამაც. კერძოდ — არქიტექტურამ. იმდროინდელი ქართული ხუროთმოძღვრების ისეთი ძეგლები, როგორცაა ოშკი, ხახული და მრავალი სხვა, ახლაც აკვირვებს მნახველს სიდიადითა და სილამაზით.

თავი IX

საქართველოს მართიანი ფეოდალური სახელმწიფოს წარმოქმნა

§ 1. ცვლილება სოციალურ და ეკონომიურ ცხოვრებაში

X საუკუნის მიწურულისათვის საქართველოში ადრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობა დამთავრდა და ქვეყანა ფეოდალური განვითარების ახალ, უფრო მაღალ, საფეხურზე შედგა.

სოციალური განვითარების მხრივ ეს გარემოება იმაში გამოიხატა, რომ მღაბიორების საზოგადოებრივი ფენა დამოკიდებული გახდა აზნაურებზე. აზნაურებმა დაიტაცეს სათემო მიწები. ბარის საქართველოში სასოფლო თემი საბოლოოდ დაიშალა და გაქრა. ყმათა დიდმა უმრავლესობამ თანდათან დაკარგა თავისუფლების ყველა ნიშანი და აზნაურის „გლებთა“ რიგში ჩადგა. ამ ნიადაგზე კლასობრივი წინააღმდეგობა გაღრმავდა, კლასობრივი ბრძოლა გამწვავდა.

ეკონომიური ურთიერთობის თვალსაზრისით ქართული ფეოდალიზმის ამ ახალ საფეხურს ის ახასიათებდა, რომ ქვეყნის საწარმოო ძალები კიდევ უფრო განვითარდა; ხელოსნობა კიდევ უფრო ჩამოშორდა სასოფლო მეურნეობას და ხელოსნური ნაწარმი სულ უფრო და უფრო ფართო საზოგადოების მოხმარების საგანი გახდა; ინტენსიური გახდა სოფლის მეურნეობა. ამას მოწმობენ დიდი სარწყავი არხები და რთული რუსხმულები, ოსტატურად ნაგები წყალსადენები, დიდი ცოდნა-გამოცდილებით შემუშავებული ზეარ-ვენახები, მრავალგვარი ხორბლეულის ხოდაბუნები, სათიბები, ხეხილისა და თუთის ბაღები, ბოსტანბაღები.

გაჩნდნენ სოფლიდან სოფლად ან ქვეყნიდან ქვეყნად მიმომავალი ხელოსნები, ხელოვან-ხუროები, ქვისმთელ-კალატოზები, ბალ-ვენახის მშენებელნი, სეზონური მუშები.

ქალაქები და მათში თავმოყრილი ვაჭარ-ხელოსნები, მანამდე რომ ფეოდალისა და საფეოდალო ოლქის სამეურნეო ინტერესების საზღვრებში თავსდებოდნენ, გაიზარდნენ, დამოუკიდებელ ძალად იქცნენ და თანდათან დაუპირისპირდნენ თავიანთ პატრონებს.

გაცხოველდა კუთხეთათმორისი და საერთათმორისო აღებ-მიცემა; განვითარდა ფეოდალური დაქსაქსულობის წინააღმდეგ მებრძოლი და ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერების მოღვაწე ახალი ძალა — ვაჭარ-ხელოსანთა, „მოქალაქეთა“ ძლიერი ფენა; შეიქმნა დიდ-ვაჭართა ამხანაგობანი, რომელთაც მნიშვნელოვანი გავლენა მოიპოვეს ქვეყნის სოციალურსა თუ პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

პოლიტიკური განვითარების თვალსაზრისით ფეოდალური ურთიერთობის ეს საფეხური იმაში გამოიხატა, რომ ჩამოყალიბდა ახალი სოციალ-ეკონომიური ვითარების შესაფერისად გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფო, რომელსაც ხელი უნდა შეეწყო ქვეყნის შემდგომი განვითარებისათვის, მისი კიდევ უფრო მაღალ საფეხურზე ასვლისათვის.

ამრიგად, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება საზოგადოებრივი ურთიერთობის დაწინაურების შედეგიც იყო და თან იყო პირობა ამ საზოგადოების შემდგომი წინსვლისა.

საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების მოწინააღმდეგენი იყვნენ დიდაზნაურები. მათ მხარს უჭერდა საქართველოს ეკლესიის რეაქციული ფრთაც.

რეაქციული დიდაზნაურების კიდევ უფრო ერთგული მოკავშირენი იყვნენ უცხოელი დამპყრობლები (ბიზანტია, თურქ-სელჩუქები), რომელთაც საქართველოს გაერთიანება-გაძლიერება მოსვენებას უკარგავდა.

§ 2. ცვლილება პოლიტიკურ წყობაში

ბრძოლა ქართლის დიდგვარიან აზნაურებთან

ბაგრატის მეფობის დასაწყისშივე იჩინა თავი უთანხმოებამ მეფესა და ქართლის დიდგვარიან აზნაურებს შორის. ქართლის დიდაზნაურებს არ სურდათ, რომ მეფეს სამუდამო ადგილსამყოფელი ქართლში გაეჩინა. მათ კარგად იცოდნენ, რომ ქართლში გადმოსული მეფე მოიკითხავდა სამეფო ქვეყანას, რომელიც, დიდი ხანია, დიდაზნაურებს დაჩემებული ჰქონდათ. ერთ მათგანს, მაგალითად რატი ბაღვაშს, გარდა „საკუთარი“ თრიალეთისა, მიტაცებული ჰქონდა მთელი მიწა-წყალი, რომელიც ქართლში მტკვრის სამხრეთით მდებარეობდა. ასეთივე მიმტაცებლები იყვნენ სხვა აზნაუ-

რებიც: ძამელები, კორინთლები, ტბელები, ფხვენელები და სხვანი. ამის გამო, როდესაც ბაგრატ მეფემ საქმეების მოსაწესრიგებლად აფხაზეთიდან აღმოსავლეთ საქართველოში გადმოსვლა მოინდომა, მას ქართლის საზღვარზე დაუხვდნენ დიდგვარიანი აზნაურები ქ ა ვ თ ა რ ტ ბ ე ლ ი ს მეთაურობით და ომი აუტეხეს.

ბაგრატი დიდგვარიან აზნაურებს შეებრძოლა, დაამარცხა, ქართლში გადმოვიდა, უფლისციხეს დადგა და ქვეყნის მართვა-გამგეობას ქართლშიაც უკვე თვითონ შეუდგა.

ბაგრატის ციხე (XI ს.). სოხუმი.

დიდი აზნაურები მიიფანტ-მოიფანტნენ, გადაიხვეწნენ. მხოლოდ თრიალეთის პატრონი რ ა ტ ი ბ ა ლ ვ ა შ ი ჯერ ისევ მაგრობდა და დამორჩილებას არ აპირებდა, მაგრამ 989 წელს ბაგრატმა ისიც დაიმორჩილა.

რ ა ტ ი ბ ა ლ ვ ა შ მ ა თავისი სამფლობელო თრიალეთი, კლდეკარის ციხითურთ, მეფეს გადასცა, ხოლო თვითონ არგვეთში, მამა-პაპეულ მამულში დასახლდა. ბაგრატ მეფემ რ ა ტ ი ბ ა ლ ვ ა შ ი ს ძ ე ლ ი პ ა რ ი ტ ი კ ლ დ ე კ ა რ ი ს ერისთავად დასვა და ეს ქვეყანა ამგვარად დაიმორჩილა.

ქართლის საქმეების მოგვარების შემდეგ ბაგრატ მეფე ისევ დასავლეთ საქართველოს ეწვია. მტკიცე ადმინისტრაციული ღონისძიებით მეფემ ქვეყანაში წესრიგი დაამყარა და თავნება აზნაურებს ურჩობის ყოველგვარი ხალისი დაუქარგა.

სამეფოს ტერიტორიის ზრდა

1008 წელს ბაგრატის მამა, გურგენ მეფე, გარდაიცვალა და მის უშუალო გამგებლობაში მყოფი შავშეთ-კლარჯეთი, სამცხე და ჯავახეთიც ბაგრატ მესამის საბრძანებელს შემოუერთდა.

ახლა კახეთი და ჰერეთი-ლა წარმოადგენდა ცალკე სამთავროებს. 1010 წლის ახლო ხანებში ბაგრატი კახეთში გადავიდა, მისი მეფე დაიჭირა და კახეთ-ჰერეთიც შემოიერთა.

კახეთ-ჰერეთის საქმეთა მოგვარების შემდეგ ბაგრატ მეფემ სამხრეთ საქართველოს საქმეებს მიხედა. იქ, ტაო-კლარჯეთში, ბაგრატის ნათესავი ბაგრატიონი უფლისწულები თავიანთ მამაპაპეულზე ძველებურად მთავრობას ლამობდნენ. 1011 — 12 წლებში ბაგრატმა ზოგი მათგანი შეიპყრო და ციხეებში გამოკეტა, სხვები კი ბიზანტიაში გადაიხვეწნენ, კეისრის კალთას შეეფარნენ და მისი დახმარებით ეძებდნენ „სამართალს“, ე. ი. მამაპაპეულის დაბრუნებას ცდილობდნენ.

ბიზანტიასთან ურთიერთობა

საქართველოს გაერთიანება ბიზანტიის კეისარს საგონებელში აგდებდა. იმ დროს ბიზანტია შესამჩნევად გაძლიერებულიყო, ხოლო მისი ძველი მეტოქე, ფეოდალურად დაშლილი სახალი-

ფო დასუსტებული იყო და ბიზანტიაც თავისი ადრინდელი მფლობელობის აღდგენას აპირებდა ამიერკავკასიაში თუ ახლო აღმოსავლეთის სხვა მხარეებში.

როგორც ვიცით, ტაო-კლარჯეთის ქართული სამეფო-სამთავროები რამდენადმე დამოკიდებული იყვნენ ბიზანტიის კეისრებზე და რომ კეისართა მიზანი იყო ამ ქართველ მეფე-მთავართა გამოყენება არაბთა წინააღმდეგ. მაგრამ ახლა ვითარება უკვე შეცვლილი იყო. არაბები დასუსტდნენ და ამიერკავკასიაში ასპარეზი თითქმის დაცალეს. კეისარს სურდა აქ მათი ადგილის დაქვრა, მაგრამ მას ახალი დაბრკოლება გადაეღობა წინ: ამიერკავკასიაში საქართველოსა და სომხეთის დიდი პოლიტიკური ერთეულები ყალიბდებოდნენ და ბიზანტიას უკვე ამათ დამორჩილებაზედაც უნდა ეზრუნა. ბუნებრივი იყო, რომ ეს ძველი დამპყრობელი საქართველოს, ისევე როგორც სომხეთის, გაერთიანება-გაძლიერებას მხარს არ უჭერდა და ამის წინააღმდეგ, რაც გაეწყობოდა ებრძოდა. ქვეყნის მიტაცებით, დიდაზნაურების მოსყიდვა-გადაბირებით, ტახტის მაძიებელთათვის მხარის დაქვრით და სხვა ასეთი გზებით ცდილობდა ბიზანტია, მორჩილებაში ჰყოლოდა გაერთიანებული საქართველოს მეფე, რომელსაც, ამავე მიზნით, „პატივსა“ და „წყალობას“ არ აკლებდა.

ასეთი იყო ბიზანტიის კეისრის პოლიტიკური გეზი საქართველოს მიმართ მთელი XI საუკუნის განმავლობაში.

დავით კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ (1001 წ.) მისი სამფლობელოს უდიდესი ნაწილი ბიზანტიამ თავისთვის დაიკირა. ამ შემკვიდრების გამო საქართველოსა და ბიზანტიას შორის კარგა ხნის განმავლობაში იყო ბრძოლა.

ურთიერთობა

განძის ამირასთან

საქართველოს გაერთიანება-გაძლიერება შიშსა გვრიდა არაბ დამპყრობელთა ნაშთებს ამიერკავკასიაში.

და მართლაც, საქართველოსა და სომხეთის პოლიტიკური გაერთიანება მათ გაქრობას მოასწავებდა. ამიტომ იყო, რომ განძის ამირა ფადლონი განსაკუთრებით მტრობდა აღორძინებულ სომხეთსა და საქართველოს. როცა ბაგრატ მეფემ ჰერეთ-კახეთი დანარჩენ საქართველოს შეუერთა, განძის ამირამ ეს თავისთავის უშუალო საფრთხედ მიიჩნია და საპასუხოდ ჰერეთ-კახეთის განაპირა კუთხეების ბოლომოდებელი აოხრება წამოიწყო.

ბაგრატ მეფემ გაგიკ სომეხთა მეფეს ფადლონის წინააღმდეგ საერთო ლაშქრობა შესთავაზა. 1011 — 12 წელს ქართველ-სომეხთა შეერთებული ლაშქარი განძის საამიროში შეიჭრა, ქვეყანა დაარბია და ქალაქ შამქორს ალყა შემოარტყა. ფადლონმა დაინახა, რომ წინააღმდეგობა არ გაეწყობოდა და ყმადნაფიცობის პირზე ზავი ითხოვა. ქართველთა მეფემ ეს პირობა მიიღო, ამირა ფადლონს ყოველწლიური ხარკის გადახდა დააკისრა და საჭიროებისას ქართველთა სასარგებლოდ ლაშქრობა დაავალა.

როცა ბაგრატ მეფე გარდაიცვალა (1014 წ.), საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება ჯერ კიდევ არ იყო დასრულებული. თბილისი და მისი ოლქი ისევ არაბ ამირას ხელში რჩებოდა. არც დიდი აზნაურები შერიგებოდნენ თავიანთ ბედს, ეს რეაქციონერები ფარხმალს არ ყრიდნენ და ძველი მდგომარეობის აღდგენაზე ოცნებობდნენ. ქვეყნის შიგნით მიღუმებულნი თუ ემიგრაციაში თავშეფარებულნი ხელსაყრელ დროს უცდიდნენ, რომ მოქმედება დაეწყათ.

§ 8. ბრძოლა ბიზანტიასთან

გიორგი I

ბაგრატ მეფის მემკვიდრე გიორგი ნიკორეწლოვანი იყო, როცა მეფობა მიიღო. ამით ისარგებლეს ჰერეთ-კახეთის დიდგვარიანმა აზნაურებმა.

აჯანყდნენ, მეფის მოხელეები შეიპყრეს და ქვეყანაში ისევ წინანდელი მმართველი მიიწვიეს. ჰერეთ-კახეთი კვლავ ჩამოშორდა გაერთიანებულ საქართველოს.

გიორგი პირველმა ყურადღება სამხრეთ საქართველოსაკენ მიმართა. მან ისარგებლა შემთხვევით, რომ ბიზანტიის კეისარი ბასილი 1014 — 1016 წლებში ბულგარელებს ეომებოდა და, დავით კურაპალა-

ტის ყოფილი სამფლობელოს შემოსაერთებლად, ბიზანტიის საზღვარი გადალახა. ქართველებმა ტაო დაიკავეს.

ვითარება კვლავ შეიცვალა, როცა კეისარი ბულგარელებთან ომს მორჩა. 1021 წ. ის მრავალრიცხოვანი ჯარით საქართველოში შემოიჭრა. ბრძოლა მოხდა სოფელ შირიმში. ამ ბრძოლაში ქართველები დამარცხდნენ. გიორგი იძულებული გახდა გადასულიყო თრიალეთში, სადაც მას მეშველი ჯარი დახვდა. კეისარი მოერიდა ომს, საზამთროდ ტრაპიზონის მახლობლად დაბანაკდა და აფხაზეთში შესასივრად ხომალდებს ამზადებდა. მოლაპარაკების მიუხედავად ორივე მხარე საომრად ემზადებოდა. გიორგი მეფე მოლაპარაკებას აკიანურებდა და ხელსაყრელ დროს არჩევდა, რომ ბიზანტიისათვის დაერტყა. მაგრამ კეისარმა დაასწრო და კვლავ ატყდა ომი, რომელშიც ქართველები ისევ დამარცხდნენ. 1022 წ. გიორგი მეფე იძულებული შეიქნა დასთანხმებოდა ზავის მეტად მძიმე პირობებს. ზავის პირობებით გიორგი პირველი ბიზანტიას უკან უბრუნებდა დავით კურაპალატის სამფლობელოებს ტაოში, კოლა-არტანსა და ჯავახეთში. ამავე დროს, გიორგი მეფეს თავისი მცირეწლოვანი შვილი ბაგრატის საში წლით მძევლად უნდა მიეცა ბიზანტიის მთავრობისათვის.

ბიზანტიასთან ომი მაინც არ ითვლებოდა დამთავრებულად. გიორგი მეფე დაკარგული სამფლობელოების უკან დაბრუნებას ფიქრობდა, ბიზანტია კი მათს შემომტკიცებას და საქართველოზე თავისი პოლიტიკური გავლენის გაერცელებას აპირებდა. კეისარმა კვლავ გამოილაშქრა საქართველოს წინააღმდეგ.

ბაგრატ IV

ეს მოხდა 1027 — 28 წლებში, როცა გიორგი მეფე უკვე გარდაცვლილი იყო და მეფობა მის მცირეწლოვან შვილს ბაგრატს ეპყრა.

მდგომარეობა მეტად მძიმე იყო.

საქართველოს გაერთიანებით უკმაყოფილო თავნება დიდაზნაურები ტაო-კლარჯეთიდან მრავლად გადავიდნენ ბერძენთა მხარეზე და მტერს ქვეყნის დაპყრობა გაუადვილეს. კეისრის ფულით მოსყიდული ქართველი საერო და საეკლესიო ფეოდალები სამშობლოს ნოღალატებში ერთიმეორეს ტოლს არ უდებდნენ. საქართველოს მეფის ერისთავებმა ქვეყნის ციხე-სიმაგრეებში მტრის ჯარი შეიყვანეს, ხოლო მცხეთის საკათალიკოზო ტახტის ეპისკოპოსებმა საქართველოს ეკლესიის ერთიანობა გასტეხეს და მტერს მრავლად მიუვიდნენ.

ფართო მოსახლეობის, „წვრილი ერის“ გადასაბირებლად მტერმა სხვა ხერხს მიმართა. ამ მიზნით მან გამოიყვანა ემიგრაციაში მყოფი ბაგრატიონი უფლისწული დემეტრე და ტაო-კლარჯეთში მის გამთავრებას ხელს უწყობდა. ტახტის მაძიებელი, უეჭველია, „წვრილ ერს“

ბევრს რასმე ჰპირდებოდა და ამის გამო იყო, რომ ესენიც მრავლად მიუვიდნენ მას.

ქვეყანა სასტიკად აირია, საგარეო ომი საშინაო, საურთიერთო ომმა გართულა და გაამწვავა. ქვეყნის მოლაპარაკებებს საქართველოს გაერთიანება-გაძლიერების მომხრენი წინააღმდეგნენ. მტრის დიდ ლაშქარსა და ფულს პატრიოტებმა სამშობლოსათვის თავგანწირვა დაუპირისპირეს. მათ შორის განსაკუთრებით ისახელა თავი ეპისკოპოსმა საბა მტბევიარმა, რომელმაც ტბეთში (შავშეთშია) ციხე ააგო, იქაური მცხოვრებლები-საგან ჯარი შექმნა და მტერს მედგრად დაუხვდა.

მწვავე და ხანგრძლივ ბრძოლას ბოლო ბიზანტიის სამეფო კარზე შექმნილმა გართულებამ მოუღო

იმ ხანებში კეისარი (კონსტანტინე) გარდაიცვალა, ხოლო მისმა მოადგილემ (რომანოზმა) საჭიროდ სცნო აღმოსავლეთში (ე. ი. საქართველოში) მშვიდობა ჩამოეგდო. სამშვიდობო მოლაპარაკებას კონსტანტინოპოლში საქართველოს მხრივ ბაგრატ მეფის დედა მარიამ დედოფალი და მცხეთის კათალიკოზი მელქისედეკი აწარმოებდნენ.

მებრძოლი მხარეები დაზავდნენ. კეისარმა თავისი ასული ელენე ბაგრატ მეოთხეს ცოლად მიათხოვა.

ეს დაზავება მყარი არ იყო და საბოლოო ზავი ბიზანტიასა და საქართველოს შორის არც შეიძლებოდა:

ბიზანტია აღმოსავლეთში ბატონობის პრეტენზიებზე ხელს არ იღებდა და იმ ვითარების აღდგენაზე ოცნებობდა, რომელიც არაბობამდელ ხანას ახასიათებდა, როცა რომის იმპერია მსოფლიოს ხალხებზე მბრძანებლობდა.

ფეოდალურად აღმავალი საქართველო კი მოწიფულობაში შედიოდა. ქვეყანა ერთიანდებოდა, ძლიერდებოდა და, ბუნებრივია, ყველა არამკითხე „პატრონს“, ძველს თუ ახალს, „სწუნობდა“, ე. ი. დამოუკიდებლობას იჩემებდა და სხვის ყმობას ვეღარ ურიგდებოდა. კიდევ მეტი: გაერთიანებული საქართველო თავით ცდილობდა კავკასიელ ხალხთა შემკრებლის როლში გამოსვლას და ამდენადვე ბიზანტიის მეტოქეობას ლამობდა.

ამიტომ იყო, რომ ბიზანტიისა და საქართველოს პოლიტიკური მესაჭენი ურთიერთს უნდობლად ეკიდებოდნენ და ერთიმეორის სუსტ მხარეებს ენერგიულად ზვერავენ, მაშინაც კი, როცა, მოსაჩვენრად, მათ შორის „მამაშვილური სიყვარული“ სუფევდა.

მტრული დამოკიდებულება საქართველოს მიმართ ბიზანტიამ 1032 წელსვე გამოამყვანა.

ბაგრატ მეფეს ჰყავდა ნახევარ-ძმა — დემეტრე. ეს უფლისწული და დედამისი აფხაზეთში, ანაკოფიის ციხეში იმყოფებოდნენ. ეს ციხე-

ბაგრატ IV-ის მონეტა („დრამა“). (XI ს.).

ქალაქი და მისი ოლქი დემეტრეს საუფლისწულოდ ჰქონდა მიცემული გიორგი მეფის მიერ. აფხაზეთში არაერთი დიდი აზნაური იყო, რომელსაც ამ უფლისწულის გამეფება და მისი ბაგრატი-სათვის დაპირისპირება სურ-

და.

ბიზანტიის კეისარი ფიზილად უთვალთვალებდა საქართველოში შექმნილ ვითარებას, აქ საქმის გართულებას მოუთმენლად ელოდა და უფლისწულ დემეტრეს მფარველობით აიძულებდა.

კეისრის აგენტებს არაფერი გამოუვიდათ. მათ ვერ გაამეფეს დემეტრე, მაგრამ ვერც ბაგრატ მეფემ მიინდო გამღვარი უფლისწული. დემეტრე ბიზანტიაში გაიქცა, კეისრის საფარველში შევიდა და ანაკოფიის ციხე ამ თავის მწყალობელს გადასცა.

ამრიგად, ბიზანტიის კეისრის კარზე კვლავ გაჩნდა გაერთიანებულ საქართველოს ტახტის მაძიებელი, ხოლო აფხაზეთის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი გაერთიანებულ საქართველოს დიდი ხნით ჩამოსცილდა.

§ 4. ბრძოლა აფხაზეთის გაერთიანება-შემოგტკიცებისათვის

ბაგრატ მეოთხის მცირეწლოვანებით სარგებ-
თბილისის შემოერთების ცდები

ლობა სცადეს საქართველოს გაერთიანება-
გაძლიერების სხვა მტრებმაც.

განძის ამირა ფადლონი საქართველოს მეფის ყმობისაგან გამოსულიყო და მეზობელ ქვეყნებსაც არბევდა.

იმ დროს საქართველოს სამეფოს, ბაგრატ მეფის სიყრმის გამო, დიდი აზნაურები მეთაურობდნენ. მათ შორის განსაკუთრებით გამოიჩინებოდნენ კლდეკარის ერისთავი ლიპარიტი ლიპარიტის ძე და ქართლის ერისთავი ივანე აბაზას ძე. მათი სარდლობით ბაგრატ მეფის ჯარი ფადლონის წინააღმდეგ გაემართა. განძის ამირას წინააღმდეგ გამოვიდნენ აგრეთვე კახეთ-ჰერეთის მეფე კვირიკე, სომეხთა მეფე დავითი და თბილისის ამირა ჯაფარი. შეერთებული ლაშქარი ფადლონის ჯარს მდინარე ეკლეცზე შეება. განძის ამირა დამარცხდა და თავს გაქცევით უშველა.

კლდეკარის ერისთავი ლიპარიტი თბილისის ამირას მტრობდა. ერისთავს თბილისის საამიროს გაუქმება სურდა. 1032 წელს ლიპარიტი ლიპარიტისძემ და ქართლის ერისთავმა ივანე აბაზასძემ თბილისის ამირა სელთ იგდეს, პატიმრად დაიჭირეს და მას ერთი ციხეც წაართვეს. ამი-

რას საქმე წასული იყო; მაგრამ ის საქართველოს სამეფო კარზე არსებულმა უთანხმოებამ იხსნა. ლიპარიტის მოწინააღმდეგე დიდაზნაურებმა მეფეს თბილისის ამირას განთავისუფლება ურჩიეს. ბაგრატმა ამირა იყმო და ის ამირაღვე დასტოვა.

ცხადია, რომ ლიპარიტსა და ამირას შორის მტრობა ამის შემდეგ კიდევ უფრო გამწვავდა.

ხუთი წლის შემდეგ კლდეკარის ერისთავის რჩევით ბაგრატ მეფემ თბილისის საამიროს გაუქმება განიზრახა. მისი ლაშქარი კახთა მეფის ჯართან ერთად თბილისს შემოადგა. ამირა მტკიცედ წინააღმდეგა და ქალაქის ალყა ორ წელიწადს გაგრძელდა. ამირამ ადერბაიჯანში მოციქულები გაგზავნა და იქაურ მფლობელთაგან დახმარება ითხოვა. აღმოსავლეთის მაჰმადიანურ ქვეყნებთან თბილისს მკიდრო სავაჭრო კავშირი ჰქონდა და ამირას მოწოდებასაც იქ ფიცხლავ გამოეხმაურნენ. მოსალოდნელი იყო, რომ ამირას მეშველი ძალა მოუვიდოდა. მეორე მხრივ, ქართველთა ალყას ისე შეეწუხებინა ქალაქი, რომ იმედდაკარგულ ამირას მისი დატოვება და განძის გაპარვა გადაეწყვიტა. ბაგრატ მეფის კარზე დიდაზნაურთა ერთი ჯგუფი იმის მომხრე იყო, რომ მეფე მაჰმადიანურ აღმოსავლეთთან დამოკიდებულების გართულებას მორიდებოდა, თბილისის დაპყრობისაგან ხელი აეღო და ამირას დაზავებოდა. დიდაზნაურთა მეორე ჯგუფი კი, კლდეკარის ერისთავ ლიპარიტის მეთაურობით, თბილისის დაპყრობას ურჩევდა მეფეს.

ბაგრატმა პირველი გზა აირჩია და კლდეკარის ერისთავის უკითხავად ამირას დაუზავა (1040 წ.). სამაგიეროდ, ლიპარიტ ერისთავი, რომელიც სამეფო კარზე პირველობას იჩემებდა, საბოლოოდ გაუორგულდა ახალგაზრდა მეფეს.

კლდეკარის ერისთავის ბრძოლა მეფის წინააღმდეგ

გამდგარმა ერისთავმა, ბუნებრივად, ბიზანტიას მიმართა. ბიზანტია ხომ საქართველოს მეფის ყველა ორგულ-მოღალატის იმედსა და საფარველს წარმოადგენდა.

კლდეკარის ერისთავი ბიზანტიისათვის დიდი შენაძენი იყო. მაღალნიჭიერი და განათლებული ლიპარიტი დიდი გავლენით სარგებლობდა ქართველ ფეოდალთა წრეებში. ეს ფეოდალი სახელგანთქმული იყო აგრეთვე როგორც პოლიტიკური მოღვაწე და სარდალი.

ლიპარიტზე დაყრდნობით კეისარს შეეძლო ახლა კიდევ უფრო გაბედულად შედგომოდა თავისი პოლიტიკური გეგმების განხორციელებას საქართველო-ამიერკავკასიაში.

თბილისის ალყის მოხსნის შემდეგ ბაგრატ მეფემ კახეთს გაილაშქრა. ამ ქვეყნის ფეოდალების ნაწილი მეფეს მიემხრო და ამიტომ კახეთის

შემოერთების საქმე წარმატებით მიდიოდა, მაგრამ იგი ლიპარიტ ერისთავის მიზეზით ჩაიშალა.

საქართველოს მეფის წინააღმდეგ კეისარმა ერისთავს დამხმარე ლაშქარი, დიდძალი ფული და ტახტის მაძიებელი დემეტრე გიორგის ჭე გამოუგზავნა.

სამხრეთ საქართველოს დიდი აზნაურები, — ერისთავებიც კი, მრავლად გადავიდნენ დემეტრე-ლიპარიტ-ბერძენთა მხარეზე. მოწინააღმდეგენი სასწრაფოდ ჩამოვიდნენ ქართლში და სამეფო ციხეს ატენს ალყა შემოარტყეს. მაგრამ საქმე გართულდა და მტერი მორიგების გუნებაზე ჯაღდა. ბაგრატ მეფემ ლიპარიტს ქართლის ერისთავობა უწყალობა, ხოლო ბერძენთა ჯარი და დემეტრე უფლისწული ბიზანტიაში დაბრუნდნენ.

მორიგება დროებითი იყო და ვერც ერთი მხარე ვერ იქნებოდა გულგაწმენდილი: ლიპარიტ ერისთავი აგრესიული ბიზანტიის აგენტი იყო, ხოლო კეისარს არ სურდა, რომ საქართველოს სამეფო ტახტზე მჯდარიყო ბაგრატ მეფე, რომელიც საქართველოს გაძლიერება-დამოუკიდებლობისათვის იბრძოდა.

1045 წელს ბიზანტიელებმა ანისის სომხური სამეფო გააუქმეს და ქვეყანა ბიზანტიას შეუერთეს. შემოთოტებულმა სომეხმა პატრიოტებმა ანისის საქართველოს მეფე ბაგრატს გადასცეს. ბაგრატის მეციხოვნეები და მოხელენი ანისში შევიდნენ. ეს გარემოება კი აღმოსავლეთში ბიზანტიის პოლიტიკის დიდი მარცხი იყო.

იმავე დროს ბაგრატ მეფემ აფხაზეთში ანაკოფიის ციხის განთავისუფლება და იქიდან ბერძენთა განდევნა გადაწყვიტა.

მეორე მხრივ, საქართველოს მეფემ მოისურვა ზღვისპირა კლარჯეთში მდებარე ხუფათის ციხეც გამოეგლიჯა ბერძენ დამპყრობელთა ხელიდან.

ბაგრატ მეფეს ეს წამოწყებანი ჯერ კიდევ არ დაესრულებინა, რომ ის იძულებული იყო თბილისისათვის მოეშურებინა. თბილისის ამირა ვარდაცვლილიყო და ქალაქის თავკაცებს გადაეწვევითათ თბილისის გადაცემა საქართველოს მეფისათვის. ასეც მოხდა. ბაგრატ მეფემ თბილისი ჩაიბარა და იქ თავისი მეციხოვნეები ჩააყენა.

ცვლილება ბიზანტიასთან ურთიერთობაში

ამრიგად, ბაგრატ მეფეს შესანიშნავი პოლიტიკური წარმატება ხვდა. აღმოსავლეთში საქართველო ბიზანტიას უპირისპირდებოდა და მნიშვნელოვან ძალად იქცეოდა. ბიზანტიის სამეფო კარის კურაპალატი — ბაგრატ მეფე — არა თუ ილარ ემორჩილებოდა კეისარს, არამედ მის მეტოქედ გამოდიოდა და აღმოსავლეთიდან მის განდევნას ლამობდა.

ატყდა სასტიკი ბრძოლა, რომელიც ათ წელს გაგრძელდა. გადამწყვეტ უპირატესობას ვერც ერთმა მხარემ ვერ მიიღწია. საქართველოს მეფემ ვერც ანაკოფია აიღო, ანისიცი დაკარგა და თბილისიც, მაგრამ ვერც მოწინააღმდეგემ მიიღწია თავის მიზანს: „ურჩი“ ბაგრატი ტახტიდან ვერ ჩამოაგდეს და კეისრის მორჩილი დემეტრე ვერ გაამეფეს. თუმცა დიდგვარიან აზნაურთა მოქმედებამ ბაგრატის მდგომარეობა გაართულა და 1054 წელს ბაგრატი მეფე კეისარს ეახლა. ბაგრატის მორჩილება ბიზანტიაში ესიამოვნათ. კეისარი თითონაც დათმობა-დაზავების გუნებაზე იყო, მით უფრო, რომ ტახტის მამიებელი დემეტრე გიორგის ძე გარდაცვლილიყო და ბაგრატის მეტოქე საქართველოს სამეფო ტახტზე აღარავინ ჩანდა. ქართველი პატრიოტები კი ანგარიშგასაწევი ძალა აღმოჩნდნენ.

მაგრამ, რა თქმა უნდა, კეისარი ხელაღებით არ ენდო ბაგრატის მორჩილებას და მან თავისი ერთგული აგენტი ლიპარიტი არ გასწირა. ბაგრატი მთელი საქართველოს მეფედ აღიარეს, ხოლო ლიპარიტი მთელი სამხრეთ საქართველოს მთავარი გახდა. ამ მზაკვრული ღონისძიებიდან კარგად ჩანდა, რომ კეისარი საქართველოსაც იმას უმზადებდა, რაც სომხეთის სამეფოს შეამთხვია.

ამიტომ არც ეს მორიგება იყო მყარი და კვლავ არც ერთი მხარე არ იყო გულგაწმენდილი: ბაგრატი საქართველოს გაერთიანების საქმეს არ ეშვებოდა, ბიზანტია კი აღმოსავლეთში ადრინდელი ბატონობის განახლებას ოცნებობდა. კეისრის აგენტის ლიპარიტის მთავრობა ხომ სრულიად შეუთავსებელი იყო საქართველოს გაერთიანების საქმესთან.

1058 წელს მოხდა საქართველოს გაერთიანების თვალსაზრისით დიდად მნიშვნელოვანი ამბავი. ლიპარიტის გამთავრებით შეურაცხყოფილმა მესხმა აზნაურებმა შეიპყრეს ეს მძლეთა-მძლე ფეოდალი და ბაგრატი მეფეს მოგვარეს. მეფემ ლიპარიტი ერისთავი იძულებით შეაყენა ბერად მონასტერში. ეს იყო ქართველი პატრიოტების დიდი გამარჯვება, და ბიზანტიის პოლიტიკის დიდი მარცხი აღმოსავლეთში.

ამის შესაბამისად წარიმართა მის შემდეგ კეისრის კარის მოქმედებაც. ახლა დაყვავება-პატივით სცადეს საქმისათვის შეეღა. ამ მიზანს ისახავდა უხვი საჩუქრები და უმალლესი საკარისკაცო პატივი, ბაგრატი მეფეს რომ უშურველად მოსდიოდა ბიზანტიის კეისრის კარიდან.

ამრიგად, XI საუკუნეში საქართველომ მოიგერია ბიზანტიის შემოტევა და საუკუნოვანი ბრძოლიდან გამარჯვებული გამოვიდა. მართალია, ბიზანტიამ რამდენადმე შეაფერხა საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების დიდი საქმე, მაგრამ მან ვერ შეძლო ამ საქმის ჩაშლა და, ბოლოს და ბოლოს, იძულებული გახდა უკან დაეხია.

მეორე მხრივ, სწორედ იმ დროისათვის აღმოსავლეთში ისეთი პო-

ლიტიკური ვითარება შეიქმნა, რომ ბიზანტიის თვალში ბაგრატ მეოთხეს განსაკუთრებული ფასი დაედო.

განსაცდელი ქვეყანას ახლა უკვე სხვა მხრიდან მოადგა. დაიწყო თურქთა პირველი ლაშქრობანი საქართველოში.

§ 5. თურქების შემოსევა

სწორედ იმ დროს, როცა საქართველოს ცენტრალისტური გაერთიანების მომხრეთა და მის მოწინააღმდეგე ძალთა შორის გადამწყვეტი ბრძოლა დასასრულს უახლოვდებოდა, ქვეყნის საგარეო პოლიტიკური ვითარება მძაფრად გაუარესდა.

XI საუკუნეში შუა აზიიდან თურქული ტომები დაიძრნენ და წამლევკავ ტალღებად მოედნენ ახლო აღმოსავლეთის კულტურულ ქვეყნებს. მომთაბარე თურქთა დიდი გადმოსახლება დაიწყო. XI საუკუნის პირველ ნახევარში ირანს აღმოსავლეთიდან შემოვისივნენ თურქული მოდგმის ტომები, რომელთაც სათავეში ედგა სელჩუკის საგვარეულო და რომელთაც ამის გამო სელჩუკების სახელწოდება მიიღეს.

თურქები თანდათან დაეპატრონენ სპარსულ-არაბულ ქვეყნებს და XI საუკუნის შუა წლებში უკვე ბიზანტიურ-ქრისტიანულ სამყაროსაც შემოუტეეს.

1071 წელს თურქთა სულტანმა ალფ-არსლანმა მანაზკერტის ომში სასტიკად დაამარცხა ბიზანტიის ლაშქარი და თვით იმპერატორი რომანოზი ტყვედ ჩაიგდო. მას შემდეგ თურქ მომთაბარეებს მცირე აზიის ბიზანტიური ნაწილისაკენაც გახსნილი ჰქონდათ გზა.

1074 წელს ბერძნებმა ზავი დასდეს თურქებთან. ამ ზავის თანახმად ბერძნებმა აღმოსავლეთის ქვეყნები თურქებს დაუთმეს.

ამიერკავკასიის ასპარეზზე ამ უზარმაზარი ძალის პირისპირ საქართველო, როგორც სახელმწიფო, განმარტოებული აღმოჩნდა: ბიზანტიელმა დამპყრობლებმა ასპარეზი დაცალეს, ხოლო სომეხთა სახელმწიფო ამიერკავკასიაში უკვე აღარ არსებობდა.

თურქებმა საქართველოს ჯერ კიდევ XI საუკუნის 60-იან წლებში შემოუტეეს.

ამ დროს სულტნად ალფარსლანი იყო (1063 — 1072). მან არაერთგზის დალაშქრა ჩვენი ქვეყანა (1065 და 1068 წელს). პირველი შემოსევის დროს თურქებმა აიღეს ჯავახეთის ახალქალაქი, გაძარცვეს და დიდძალი ხალხი ამოხოცეს. მეორე შემოსევის დროს კი სასტიკად დაარბიეს ქართლი და შემდეგ არგვეთიც. სულტანი ზამთრის სიფიცხეს მოერიდა და უკან გაბრუნდა. მან თბილისი და რუსთავი განძის პატრონს ფადლონს გადასცა.

მეფე ბაგრატს გული არ გასტეხია. როგორც კი სულტანი საქართველოს გარეთ გაიგულა, მან სულტანის მიერ აქ დატოვებულ ფადლონსა და მის ჯარს მუსრი გააულო და შემდეგ თბილისიც აიღო. მეფემ ქალაქი და საამირო გადასცა თბილისის ძველ ამირების მემკვიდრეს იმ პირობით, რომ მას, როგორც ყმად ნაფიცს, საქართველოს მეფისათვის 44000 ღრაკჰანი მიეცა.

ქართველები დიდხანს მხნედ იგერიებდნენ მტერს და მათ ურდოებს ქართულ მიწაზე ფეხის მოკიდების საშუალებას არ აძლევდნენ. მაგრამ მას შემდეგ რაც თურქებმა ბიზანტია დაამარცხეს, სომხეთი წალექეს და საქართველოს ორი მხრით შემოადგნენ, მდგომარეობა უკვე მეტად საშიში შეიქნა. ბაგრატ IV 1072 წელს გარდაიცვალა. მის მაგიერ იმავე წელს გამეფდა გიორგი II.

1080 წელს დაიწყო თურქთა დიდი შემოსევა, „დიდი თურქობა“ „დიდი თურქობა“. სულტან მალიქშაჰმა საქართველოში დიდძალი თურქული ტომები შემოიყვანა. მეფე გიორგი მეორემ, ბაგრატის ძემ, თავი დამარცხებულად სცნო, თურქთა სულტანს მალიქშაჰს ეახლა სპარსეთში, მორჩილება გამოუცხადა მას და ყოველწლიური გადასახადიც (ხარკი) იკისრა.

ამის შემდეგ მოსალოდნელი იყო, რომ ქვეყანაში მშვიდობა ჩამოვარდებოდა, მაგრამ უბედურება ის იყო, რომ თურქებთან ზავის პირობების განხორციელება არ ხერხდებოდა. საქართველოს მიწა-წყალზე შემოჭრილი თურქი მომთაბარენი ნებით არ მიდიოდნენ უკან, ხოლო ძალით მათი წაყვანის სურვილს სულტანი არ იჩენდა. პირიქით, საქართველოში თურქ მომთაბარეთა რიცხვი ყოველწლიურად მატულობდა, უწინ მოსულთ ასლები ემატებოდნენ, ასე რომ საქართველოში თურქების დასახლება შეუწყნებლად გრძელდებოდა. განსაკუთრებული გასაჭირი საქართველოს აღმოსავლეთისა და სამხრეთის ნაწილებს ადგათ. თანდათან თურქმა მომთაბარეებმა ქართლ-კახეთის ნაყოფიერი ველები საზამთრო სადგომებად, ხოლო ქართლ-კახეთის ზეგნები თავიანთი ჯოგებისათვის საზაფხულო საძოვრებად გადააქციეს.

შევიწროვებულ ქართველ მოსახლეობას გადაშენების საფრთხე ელოდა. მისი სამეურნეო ფართობი მტერს დაეპყრა. საქმე იქამდე იყო მისული, რომ ქართველთა მეფის ხელისუფლება დასავლეთ საქართველოს საზღვრებს გარეთ საეკვო და საცილობელიც ჩანდა.

ამგვარად, საქართველოს მეფესა და თურქების სულტანს შორის ზავი იყო დადებული, ხოლო ქართველ ხალხსა და თურქებს შორის სასტიკი და დაუნდობელი ბრძოლა გრძელდებოდა.

საერთო საფრთხე საერთო ბრძოლის საკითხსა ჯვამდა.

XI საუკუნეში საქართველო არც ხალხით იყო რიცხვმცირე და არც ქონებით იყო ხელმოკლე, რომ მომთაბარე თურქთა ურდოების გამკლა-

ვება არ შეძლებოდა. მაგრამ საქმეს ის აძნელებდა, რომ ქართველთა ძალების მობილიზაცია არ ხერხდებოდა. დიდგვარიან აზნაურებს, მეფის წინააღმდეგ ბრძოლაში, ქართველი ხალხის საერთო მტერი — თურქები თავიანთ პოლიტიკურ მოკავშირეებად ეგულებოდათ. ამიტომ იყო, რომ დიდგვარიანი აზნაურობა თურქებს გულდაგულ არ ებრძოდა და ხშირად კი ესა თუ ის მათგანი მთელი თავისი ძალითურთ თურქების მხარეზე გადადიოდა.

ასე მაგალითად, სწორედ იმ დროს, როცა თურქები ქართულ მიწა-წყალს იპყრდნენ, დიდგვარიანი აზნაურები ნიანია ქვაბულის ძე, ივანე ლიპარიტის ძე და ვარდან სვანთა ერისთავი განუდგნენ მეფე გიორგი ბაგრატიის ძეს და „აუშალეს ქვეყანა“. ქვაბულისძემ სამეფო ქალაქი ქუთაისი დაიკირა, ვარდანი სვანებით სამეგრელოს შეესია და ეს კუთხე იიკლო, ივანემ კი კახელები დაიხმარა და ქსნისპირა ადგილები თავისთვის დაიკავა. იგი უფრო შორსაც წავიდა: ქალაქი გაგი გამოსტყუა მეფის მეციხოვნეებს და ის საქართველოს მტერს განძის ამირა ფადლონს მიჰყიდა, ხოლო როცა სულტანი მალიქშაჰი თურქებით საქართველოს ასაოხრებლად მოადგა, იგივე მოლაღატე ფეოდალი მორჩილებით ეახლა მას. 1074 წელს მოლაღატე ქართველთა ასეთი საქმიანობა იმით დაგვირგვინდა, რომ მათი შემწეობით თურქებმა მოახერხეს ანაზღეულად დასხმოდნენ თავს გიორგი მეფეს. დამარცხებულმა მეფემ გაქცევიტ-ლაუშველა თავს.

ამრიგად, საქართველოს „ციხე შიგნიდან ტყდებოდა“. თურქებთან ბრძოლა მკიდროდ გადაეხლართა ფეოდალურ ქვეყანაში კლასობრივსა და შინაკლასობრივ ბრძოლას. დიდგვარიან აზნაურთა ორგულობისა და მოლაღატეობის წყალობით საქართველო მარცხდებოდა თურქებთან ბრძოლაში. ქვეყნის წინაშე საშინელი საფრთხე აღიმართა. ქართველი ხალხის გადასარჩენად აუცილებელი იყო მისი ძალების სრული მობილიზაცია თურქთა წინააღმდეგ. ეს კი შეუძლებელი იყო დიდაზნაურთა პოლიტიკურ მიდრეკილებებთან დადამკრელი ბრძოლის გარეშე.

§ 6. საქართველოს კულტურული ვითარება XI საუკუნეში

მწერლობა საქართველოს კულტურული ვითარება XI საუკუნეში მისი პოლიტიკურ-ეკონომიური წინსვლის შესაბამისი იყო. საზოგადოებრივი ცხოვრების ამ სფეროშიაც ყოველ დარგს დიდი სიციხოველე, წინსვლა და მაღალი მიღწევა ახასიათებდა.

ფილოსოფია, ისტორიოგრაფია, ფილოლოგია, საეკლესიო-სამღვდელოტმსახურო მწერლობა, მხატვრული პროზა, ფერწერა თუ ხუროთ-

ზოდღვრული ხელოვნება და კულტურის ბევრი სხვა დარგიც გამოცოცხლდა და სწრაფად წინ წავიდა.

კულტურული ტრადიციები ქართველობას ძველიდანვე მოსდევდა ქართველი ხალხი დროის შესაფერისად აქტიურად ეხმაურებოდა ამას თუ იმ დიდ კულტურულ მოვლენას და კულტურულ ხალხთა ფერხულში მას ყოველთვის ღირსეული ადგილი ეჭირა. ასევე იყო XI საუკუნეშიც.

XI საუკუნის ქართველთა წინაშე დიდი კულტურული ამოცანა ადგა: ქართულ ენაზე მთელი იმ საქრისტიანო ლიტერატურის გადმოღება, რომელიც იმ დროს ბერძნულად მოიპოვებოდა.

ასეთი საჭიროება სამი მიზეზის გამო წარმოდგა: პირველი ის იყო, რომ განათლებული ფეოდალური საზოგადოება სულ უფრო და უფრო მეტ სულიერ საზრდოს მოითხოვდა; მეორე მიზეზი ის იყო, რომ საქართველოსათვის, რომელიც ახლო აღმოსავლეთში ბიზანტიის მაგივრობას ამირებდა, აუცილებელი იყო, რომ ის არა მარტო პოლიტიკურ, არამედ კულტურულ ცენტრადაც ქცეულიყო. დასასრულ, მესამე მიზეზი ის იყო, რომ ბიზანტია, რომელიც საქართველოს გაერთიანება-გაძლიერებას ებრძოდა, ამ ბრძოლაში ეკლესიასაც იშველიებდა და ამით საქართველოს ეკლესიის დამორჩილება-გაბერძნულებას ცდილობდა. ბიზანტიის აგრესიული ეკლესია ამ განზრახვას იმით „ასაბუთებდა“, რომ ქართველები რიცხვმცირე ხალხია, ხოლო მათი ენა ქრისტიანული ლიტერატურით ღარიბია.

ქართულ ენაზე ქრისტიანული ლიტერატურის თარგმნა უძველესი დროიდანვე წარმოებდა როგორც საქართველოში, ისე საქართველოს გარეთ (საბერძნეთში, სირიაში, პალესტინაში, სადაც ქართველთა მიერ დაარსებული არა ერთი ქართული მონასტერი მოქმედებდა). მაგრამ თუ თავდაპირველად ამ მოძღვრების შემცველი რამდენიმე ფუძემდებელი ნაწარმოების თარგმნა საქმაო ჩანდა, დროთა განმავლობაში ეს აღარ აღმოჩნდა საქმარისი. ქრისტიანული ლიტერატურა სწრაფად იზრდებოდა, ფართოვდებოდა და ღრმავდებოდა. ის საზოგადოებრივი ცხოვრების ყოველ მხარეს სწვდებოდა. ქართულ ეკლესიას, განათლებულ ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებას ეს ლიტერატურა აუცილებლად სჭირდებოდა, თუკი მას სურდა დამოუკიდებელ ფეხზე მდგარიყო სხვა კულტურულ ხალხთა შორის.

ასე რომ ახლა ბერძნულ-ქრისტიანული მწერლობის ქართულად ღადმოღება უკვე არა მარტო კულტურული, არამედ მეტად დიდი მნიშვნელობის პოლიტიკური ღონისძიებაც იყო.

ამით აიხსნება, რომ ამ საქმის წარმატებით შესრულებაში აგრე დაინტერესებული იყვნენ იმდროინდელი ისეთი ქართველი პოლიტიკური მოღვაწენი, როგორც მაგალითად, დავით კურაპალატი, მელქისედეკ

კათალიკოსი, ბაგრატ მესამე, ბაგრატ მეოთხე და დედამისი დედოფალი ჰარიამი, ლიპარიტ ბაღვაში და სხვა არა ერთი ფეოდალი, საერო თუ საეკლესიო.

და ეს დიდი ეროვნულ-კულტურული საქმე ღირსეულად შეასრულეს ქართულმა მონასტრებმა, განსაკუთრებით კი ათონის ქართველთა მონასტრმა.

ათონი ადგილია საბერძნეთში, ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე. ქართული მონასტერი იქ X საუკუნის დამლევს იქნა დაარსებული ტაოელი დიდი აზნაურყოფილის იოანე მონაზონის მიერ. იქ აღიზარდა იოანეს შვილი ექვთიმე, რომელიც ბერძნულ ენისა და ქრისტიანული ლიტერატურის დიდი მცოდნე დადგა. მამამ შვილს საგანგებოდ დაავალა, რომ ბერძნულიდან ქართულად ქრისტიანული წიგნების თარგმნას შედგომოდა და ამით შეეცაო ის ხარვეზი, რომელიც ქართულ ქრისტიანულ მწერლობას ჯერ ისევ მოსდგამდა. ექვთიმე დიდი მხნეობით შეუდგა საქმეს და საოცარ წარმატებასაც მიაღწია. მან ასამდე წიგნი გადმოთარგმნა ბერძნულიდან ქართულად.

ექვთიმეს შემდეგ ეს საქმე ათონის ქართველთა მონასტერში ტრადიციად იქცა და, ვისაც საამისო ცოდნა და ნიჭი ჰქონდა, ყველა მთარგმნელობით მოღვაწეობას ეწეოდა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ამ მხრივ გიორგი ათონელი, XI საუკუნის შუა წლების მოღვაწე, ექვთიმე ათონელის საქმის ღირსეული გამგრძობი.

იქვე, მონასტერში ხდებოდა ამ წიგნების გამრავლება, ე. ი. გადაწერა და შეკაზმვა-შემკობა. აგრე დამზადებული წიგნები ეგზავნებოდა საქართველოში დამკვეთელ დაწესებულებებს, ე. ი. ეკლესია-მონასტრებს, თუ კერძო პირებს, ე. ი. საერო თუ საეკლესიო ფეოდალებს.

სხვა მრავალთაგან, დიდ ლიტერატურულ მოღვაწეობას რომ ეწეოდნენ ფილოლოგიისა, ისტორიისა თუ ფილოსოფიის დარგში, გამოირჩეოდნენ ეფრემ მცირე, სირიაში, შავი მთის ქართველთა მონასტერში, და იოანე პეტრიწონელი — ბულგარეთში, პეტრიწონის ქართველთა მონასტერში.

XI საუკუნის მიწურულისათვის მიზანი უკვე მიღწეული იყო: ქართული ენა კულტურულ ენათა პირველ რიგში იდგა, ამ ენაზე მოიპოვებოდა იმდროინდელი მსოფლიოს ქრისტიანული კულტურის შენამოქმედი.

XI საუკუნის ქართული საისტორიო მწერლობა დაწინაურებული საზოგადოებრივი ურთიერთობის შესაფერისი იყო. სწრაფი სოციალ-ეკონომიური განვითარება, მწვავე კლასობრივი ბრძოლა, რთული საერთაშორისო მოვლენები მოწინავე საზოგადოების პოლიტიკურ აზროვნებას ზრდიდა და ამახვილებდა.

XI საუკუნის ქართულ საისტორიო მწერლობას ცხოვლად აინტერესებდა საკითხები „ნათესავის“ (ხალხის) რაობისა, ხალხთა მონათესაობისა, ქართული ენის გაჩენისა და ქართული დამწერლობის შემოღებისა, სახელმწიფოს წარმოშობისა, წოდებათა გაჩენისა, მეფე-დიდაზნაურთა ბრძოლისა. ეს და სხვა მსგავსი საკითხებია, რომელთა შესახებ მსჯელობდნენ იმდროინდელი ქართველი ისტორიკოსები: გიორგი ათონელი, გიორგი მცირე, ლეონტი მროველი, აგრეთვე „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორი და სხვები.

სამართალი

განსაკუთრებით საყურადღებოა ექვთიმე ათონელის მოღვაწეობა სამართლის თეორიის დარგში. მან თარგმნა „მცირე სჯულის კანონი“, რომელიც საეკლესიო, სამოქალაქო და სისხლის სამართლის კანონმდებლობის ერთგვარ ენციკლოპედიას წარმოადგენს. ბოლოში მას დართული აქვს ექვთიმეს ზოგადი მოძღვრება ბოროტმოქმედების შესახებ. ეს საყურადღებო ძეგლი იმდროინდელი ქართული იურიდიული აზროვნების მაღალი დონის მაჩვენებელია.

ხელოვნება

შესაბამის განვითარებას განიცდიდა ხელოვნებაც. ფერწერის ოსტატებმა მოხატეს ტაძართა კედლები, შინაარსის შესაფერისი ილუსტრაციებით შეამკეს მაღალი კალიგრაფიული ოსტატობით გადაწერილი წიგნები. ხუროთმოძღვრებამ, დროის შესაბამისად, განვითარების უმაღლეს საფეხურს მიაღწია. იმდროინდელია შესანიშნავი ნაგებობა-ტაძრები: ბედიისა (აფხაზეთში), „ბაგრატის ტაძარი“ (ქუთაისში), სვეტიცხოველი და სამთავრო (მცხეთაში), სამთავისი (ქართლში), ნიკორწმიდა (რაჭაში) და ბევრი სხვა.

ქართველი ფეოდალური საზოგადოება განსაკუთრებით აფასებდა ხუროთმოძღვრების ამ ძეგლებს. თანამედროვე მწერალი აღტაცებით მოგვითხრობს ბედიისა და ქუთაისის ტაძართა შესახებ. როცა ქუთაისში ხუროთმოძღვრების ეს შესანიშნავი ძეგლი აშენდა, ბაგრატ მესამემ უცხო ხელმწიფეებიც კი მოიპატიჟა მის საანახავად და ტაძარი ღიდი ზეიმით გახსნა.

მაგრამ იმ დროს მარტო ტაძრებს როდი აგებდნენ ოსტატურად. ფეოდალების განვითარებული გემოვნება თავს იჩენდა საერო ნაგებობათა, მაგ., სასახლეების შენებაშიაც. ასეთი შესანიშნავი ყოფილა, მაგალითად, როგორც იმ დროის მწერალი გადმოგვცემს, „დარბაზი ბოდბისა, სახლი სახელოვანი“, თიანეთის მახლობლად, რომელიც კვირიკე აქბთა მეფეს აუგია.

§ 7. დავით IV აღმაშენებელი

ქართველი ხალხი თურქთა წინააღმდეგ დაუნდობელი ბრძოლის ორგანიზატორს საკურობდა. გიორგი მეფე საამისო პირად ღირსებებს მოკლებული ჩანდა და დიდაზნაურთა მოწინააღმდეგე წრემ პოლიტიკური გიდატრიალება გამოიწვია სამეფო კარზე. ამ წრის საქმიანობით იყო, ჰომ 1089 წელს გიორგი მეფემ, ჯერ ისევ ახალგაზრდა კაცმა, თავისი შვილი დავითი, სულ 16 წლის ყმაწვილი, დასვა მეფედ და თითონ კი გაეცალა სახელმწიფო მოღვაწეობას.

დონისძიებანი მეფის ხელისუფლების განსამტკიცებლად ამ დროიდან მოკიდებული სრულიად შეიცვალა საქართველოს სამეფო კარის პოლიტიკური კურსი როგორც თურქების, ისე დიდგვარიანი აზნაურების მიმართ. ახალგაზრდა მეფეს მხარში ამოუდგნენ და ქვეყნის საქმეები წარმართეს ისეთმა სახელმწიფო მოღვაწეებმა, როგორც იყვნენ მეფის მწიგნობართუხუცესი გიორგი და მეფის მოძღვარი არსენი.

დავითის მეფობის პირველი ხანა გაგრძელდა 1097 წლამდე, როცა მეფემ თურქთა სულტანს ხარკი შეუწყვიტა და ამით მას ომი გამოუცხადა.

ეს პირველი ხანა თურქთა წინააღმდეგ მომავალი დიდი ბრძოლისათვის ყოველმხრივ მზადებაში გავიდა.

უპირველეს ყოვლისა, დავით მეფე თავდადებულთა განსაკუთრებულად ლაშქრის შექმნას შეუდგა. ის დაუინებით წვრთნიდა და თანდათან ამრავლებდა ერთგულ მხედართა რაზმებს, რომლებიც უმთავრესად მდებიორ ყმა-მოლაშქრეთა და მსახურეულ აზნაურთაგან შედგებოდნენ. სამხედრო სამსახურის სანაცვლოდ მეფე ამ თავის „ტაძრეულებს“ უწყალობებდა მიწა-ადგილს, „საკარგავს“, რომლითაც ეს „მოსაკარგავენი“ მანამდე სარგებლობდნენ, ვიდრე მეფის ამ განსაკუთრებულ ლაშქარში რჩებოდნენ.

ამ ერთგული რაზმებით მეფე თავს ესხმოდა და თანდათან ავიწროებდა თურქ მომთაბარეებს და ამით მთაში გახიზნულ ქართველ მიწის-მოქმედ მოსახლეობას ბარად ჩამოსვლის პირობებს უქმნიდა.

იმავე დროს მეფე მტკიცე ხელით ებრძოდა დიდაზნაურთა თავგასულობას. 1093 წელს დავითმა დააბატონა ერთი ყველაზე უფრო ძლიერი ფეოდალი, კლდეკარის ერისთავი ლიპარიტ ივანეს ძე, რომელიც მეფის მოლაღატეობაში მამა-პაპის კვალს დასდგომოდა. 1097 წელს კი დავით

მეფემ ეს გაუსწორებელი მოჯან-
ყე საქართველოდან გააძევა, ხო-
ლო მთელი მისი ქონება-სამფლო-
ბელო სამეფო ქონებად გამოაც-
ხადა.

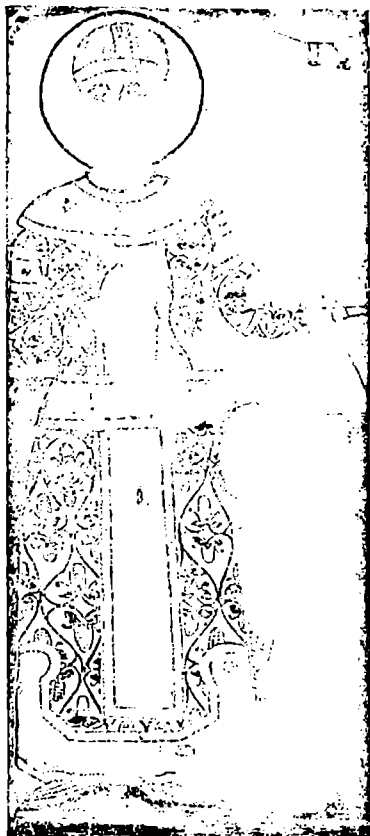
ბაღვაშთა სახლის გამოკლება
მძიმე დანაკლისი იყო დიდგვარიან
•ზნაურთა რეაქციული ოპოზი-
ციისათვის. ამასთანავე, ლიპარი-
ტის საქმისადმი დამოკიდებულე-
ბის მაგალითიდან კარგად ჩანდა
ღავით მეფის პოლიტიკური გეზი
საშინაო ურთიერთობაში.

ამასობაში თურქთა დიდ ერ-
თიან სახელმწიფოს დღე დაელია.
მალქშაჰი უჯანასკნელი დიდი
სულტანი იყო, რომელიც ახერ-
ხებდა, რომ უზარმაზარი ქვეყ-
ნის (ამუდარიიდან პალესტინამდე)
აურაცხელი საამიროები მორჩი-
ლებაში ჰყოლოდა.

1092 წელს სულტანი მალქ-
შაჰი გარდაიცვალა და მის ძმებსა
და შვილებს შორის ატყდა დაუნ-
დობელი საშინაო ომი, რომელ-
შიც ცალკე მხარეთა მოხელე-
მმართველები (ამირები, ათაბაგე-
ბი) ცხოველ მონაწილეობას იღებ-
დნენ. შედეგი ის იყო, რომ ნაძალადევად და ხელოვნურად გაერთიანე-
ბული სახელმწიფო მრავალ ურთიერთმოქიშპე პოლიტიკურ ერთეუ-
ლად დაიშალა, ამდენადვე მათ წინააღმდეგ ბრძოლაც გაადვილებუ-
ლი იყო.

მავე დროს დაიწყო დასავლეთ ევროპელთა დიდი ომები ახლო აღ-
მოსავლეთში ანუ ეგრეთ წოდებული „ჯ ვ ა რ ო ს ნ უ ლ ი ლ ა შ ქ რ ო -
ბ ა“. 1097 წელს ევროპელმა ჯვაროსნებმა ძლიერ შეავიწროვეს თურ-
ქები მცირე აზიასა და სირიაში, ხოლო 1099 წელს ხელთ იგდეს პალეს-
ტინა-იერუსალიმი.

ჯვაროსანთა წარმატებით გამხნეებულმა ბიზანტიამაც შეუტია დამ-
პყრობელ თურქებს.

ღავით ილიშენებელი (გელათის ფრესკა).

ამრიგად, მებრძოლი საქართველოს მდგომარეობა შესაძლებლად გაუმჯობესდა: ის თურქთა პირისპირ მარტო აღარ იყო.

დავით მეფემ სწორად შეაფასა შექმნილი საერთაშორისო პოლიტიკური ვითარება. მეფემ სულტანს ხარკის ძლევა შეუწყვიტა, ხოლო ქართულ მიწა-წყალზე მომთაბარე თურქთა წინააღმდეგ გადამჭრელი შეტევა დაიწყო.

გადამწყვეტი ბრძოლა საქართველოს ძალთა უკიდურეს მობილიზაციას მოითხოვდა, თან კი ქვეყნის დიდმნიშვნელოვანი მხარე, ჰერეთ-კახეთის სამეფო, განზე იდგა და სამამულო ომში მონაწილეობას არ იღებდა. აუცილებელი იყო მისი შემოყვანა საქართველოს ერთიან სახელმწიფო ორგანიზაციაში.

ჰერეთ-კახეთის შემოერთება

იმ დროს ჰერეთ-კახეთში ბევრი იყო ისეთი, ვინც მხარს უჭერდა საქართველოს პოლიტიკურ გაერთიანებას და მზად იყო ამ ეროვნული საქმისათვის ებრძოლა. დავით მეფემ ჰერეთ-კახეთის

დიდმოხელე-აზნაურთა შორისაც გაიჩინა მომხრეები. 1104 წელს დიდმოხელე აზნაურებმა, ქავთარმა და მისმა დისწულეებმა არიშიანმა და ბარამმა შეიპყრეს და საქართველოს მეფეს მოგვარეს ჰერეთ-კახეთის მეფე აღსართანი. დავით მეფემ ჰერეთ-კახეთი დაიპყრა, მაგრამ სულტანი მნიშვნელოვანი მოხარკე ქვეყნის დაკარგვას არ აპირებდა, რადგან ეს შესაძლებლად ასუსტებდა თურქების საბრძოლო პოზიციას აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში.

ამიტომ სულტნის დიდმოხელემ, განძის ათაბაგმა, სასწრაფოდ გამოილაშქრა, რათა საქართველოს მეფე ჰერეთ-კახეთიდან განედევნა. მტერს მიუვიდნენ დავით მეფის შინაური მოწინააღმდეგენიც. საქართველოს მეფე მტერს მომზადებული დაუხვდა. ომი მოხდა 1104 წელს ერწუხს (აწინდელ საინგილოში) და ქართველთა ბრწყინვალე გამარჯვებით დასრულდა.

ჰერეთ-კახეთის შემოერთებამ საქართველოს ეკონომიური და სამხედრო ძალები შესამჩნევად გაზარდა.

ქვეყნის ძალთა საყოველთაო შემოკრების ამო-
დავით მეფის საეკ-
ლესიო პოლიტიკა
ციანამ დავით მეფის წინაშე საქართველოს ეკლესიის საქმეთა მოგვარების საკითხიც დასვა. ეკლესია საქართველოში იმ დროს მეტად მნიშვნელოვანი ორგანიზაცია იყო. ის დიდ ყმა-მამულსა და სხვა სიმდიდრეს ფლობდა და ძლიერი ზნეობრივი გავლენითაც სარგებლობდა. ეკლესიას შეეძლო დიდი ძალით შესწეოდა თურქთა წინააღმდეგ ქართველთა ბრძოლას. ამავე დროს კი იგი შესაფერის მონაწილეობას არ იღებდა ამ

ეროვნულ საქმეში. საქმე ის იყო, რომ საქართველოს ეკლესიის მმართველობის საქმე ხელთ ეპყრათ დიდგვარიან აზნაურთა სახლის შვილებს — ეპისკოპოსებს, რომელთაც დავითის წინააღმდეგ მებრძოლ დიდაზნაურთათვის უფრო შესტკიოდათ გული, ვიდრე თურქთა წინააღმდეგ მებრძოლი ქართველი ხალხისა და მისი მეფისათვის.

ახლა, ამ გადამწყვეტ მომენტში, ასეთი ვითარების მოთმენა უკვე აღარ შეიძლებოდა. ქვეყნის ინტერესები დაუყოვნებლივ მოითხოვდა ეკლესიის მმართველობაში არსებით ცვლილებას.

დავით მეფემ საამისო მტკიცე გადაწყვეტილება მიიღო.

საქართველოს მეფე ამ საქმეში მარტო არ იყო. საეკლესიო წრეებში ამ საკითხზე იმთავითვე აზრთა სხვადასხვაობა არსებობდა. მდაბიორ-მოლაშქრეთა და წვრილ აზნაურთა ინტერესების გამომხატველი საეკლესიო მოღვაწენი იბრძოდნენ დიდგვარიან-ფეოდალურ მიდრეკილებათა წინააღმდეგ ეკლესიის მმართველობაში, საეპისკოპოსო კათედრების „მამულობით“, ე. ი. მემკვიდრეობით დაუფლების წინააღმდეგ. საეკლესიო მმართველობაში თანამდებობის დაკავებისათვის, ამ დასის შეხედულებით, გადამწყვეტი მნიშვნელობა უნდა მისცემოდა მღვდელმთავრის პირად ღირსებას, მიუხედავად მისი გვარიშვილობისა. ასეთ შეხედულებას იცავდა XI საუკუნის ცნობილი ქართველი მეცნიერი გიორგი ათონელი, რომელმაც მოუხრიდებლად ამხილა ამ საკითხთან დაკავშირებით დავითის პაპა, მეფე ბაგრატ IV. ეს უკანასკნელი თურმე, ფისკალური მოსაზრებით, არ ებრძოდა ამ დროს საქართველოში გავრცელებულ წესს თავისუფალი საეკლესიო კათედრების გაყიდვისა, რომელიც ხელს უწყობდა დიდგვარიან აზნაურთა სახლების მიერ საეპისკოპოსოთა მემკვიდრეობით დაპატრონებას.

გიორგი ათონელის მოწოდება იმხანად ვერ განხორციელდა.

სხვა ვითარება იყო ახლა, როცა ქართველი ხალხის გადარჩენის საქმე ეკლესიის მმართველობაში სათანადო ცვლილებას კატეგორიულად მოითხოვდა, ხოლო საქართველოს მეფის გარშემო, სახელმწიფო კარზე, შემოკრებილი იყო გიორგი ათონელის იდეურ მემკვიდრეთა ძლიერი დასი.

ეკლესიის საკითხების მოწესრიგება საეკლესიო კრების საქმე იყო. ასეთი კრების მონაწილენი მხოლოდ საეკლესიო მოღვაწენი იყვნენ.

დავით მეფის ბრძანებით 1103 წელს მოწვეული იქნა საეკლესიო კრება. რუის-ურბნისის კრების (ასე უწოდებდნენ იმ კრებას) გადაწყვეტილებით დაუნდობლად გამოაძევეს ეკლესიიდან „უღირსად გამოჩინებულნი“ და მათ ადგილზე „კეშმარიტნი მწყემსნი“ დაადგინეს.

ამით დავით მეფის პოლიტიკური მიზანი მიღწეული იყო. მან დიდგვარიანთა რეაქციულ ოპოზიციას ჩამოაშორა დიდი ზნეობრივი და ნივ-

თიერი ძალის მქონე მოკავშირე. მას შემდეგ საქართველოს ეკლესია მთელი თავისი შეძლებით მხარში ამოუდგა მეფეს გარეშე თუ შინაურ მტრებთან ბრძოლაში.

ამ დიდმნიშვნელოვანი პოლიტიკური გამარჯვების სამუდამოდ უზარუნველყოფისათვის მეფემ საგანგებო ღონისძიება გაატარა.

აქამდე საქართველოს მეფეს ჰყავდა საკუთარი ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის თანამდებობის შემოღება

დიდმოხელე მწიგნობართუხუცესი ანუ მეფის სამდივანმწიგნობროს გამგე. ჩვეულებრივ ამ თანამდებობაზე უბრალო ბერს ნიშნავდნენ ხოლმე, მაგრამ განსწავლულ-გამოცდილი და სამეფო საქმეებში ჩახედული მწიგნობართუხუცესი მე-

ფის უახლოესი მრჩეველი იყო და მას დიდი გავლენაც ჰქონდა.

რაკი მეფეს საეკლესიო საქმეების მოგვარებაში უშუალო მონაწილეობის უფლება არ ჰქონდა, მან ეს თავისი ერთგული მოხელე ბერი ჭყონდიდის (აწინდელი მარტვილის) მთავარეპისკოპოსად აქცია და საერთოდ წესად დასდო, რომ მეფის მწიგნობართუხუცესი იმავე დროს ჭყონდიდელიც ყოფილიყო. ამრიგად, შეიქმნა თანამდებობა ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესისა, რომელიც ერთსა და იმავე დროს მეფის საკუთარი მოხელეც იყო და დიდი საეკლესიო თანამდებობის პირიც.

პირველი ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი იყო მეფის უერთგულესი თანაშემწე, მისი პოლიტიკური აღმზრდელი და უპირველესი მრჩეველი გიორგი მონაზონი, რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ყველაზე უფრო აქტიური მონაწილე, იმ კრების „თვალი“.

კრების შემდეგ მეფეს კიდევ მეტი წარმატებით შეეძლო ეწარმოებინა მძიმე და ორმხრივი შეტევა თურქი მომთაბარეებისა და ქართველი დიდგვარიანი ფეოდალების წინააღმდეგ.

ბრძოლა საქართველოდან თურქთა გასადევნად

მეფე შეუნელებელ ომს აწარმოებდა საქართველოში ჩამომსხდარ თურქების წინააღმდეგ, ზედიზედ აცლიდა მათ ხელიდან ქართულ ციხე-ქალაქებს და დამპყრობლებს საქართველოში წაწყლიდან ერეკებოდა.

1110 წელს ქართველთა ჯარმა მნიშვნელოვანი ციხე-ქალაქი სამშვილდე აიღო. ამას ის მოჰყვა, რომ თურქებმა უბრძოლველად დატოვეს ქვემო ქართლის დიდი ნაწილი.

1115 წელს ქართველებმა თურქებს ქალაქი რუსთავიც დაატოვებინეს.

უცხოელთა ხელში რჩებოდა თბილისი, მაგრამ იგი ახლა ყოველი მხრით გარშემორტყმული იყო ქართველთა ძალებით.

1117 წელს დავით მეფემ აიღო ჰერეთის უკიდურესი აღმოსავლეთის განაპირა ქალაქი გიში.

იმავე ხანებში მან არა ერთი სასტიკი დამარცხება აგემა თურქ დამპყრობლებს სამხრეთ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში.

1118 წელს ქართველებმა ხელიდან გამოგლიჯეს თურქებს ლორეს ციხე — უძლიერესი სიმაგრე „ქართველთა ველში“ (აწინდელი ტაში-კი) და ამ ქვეყნიდანაც ამოუყვეთეს ფეხი თურქ მომთაბარეებს.

დავით მეფის სამ-
ხედრო ღონისძი-
ებანი

თურქებთან ბრძოლა სულ უფრო და უფრო რთულდებოდა. მართალია, საქართველოდან მტერი თითქმის სულ განდევნილი იყო, მაგრამ ქვეყანა მაინც საფრთხეში იმყოფებოდა, ვიდრე ამიერკავკასიის აღმოსავლეთი (შარვანი, რანი)

და სამხრეთი (სომხეთი) თურქთა ხელში რჩებოდა და ვიდრე საქართველოს მოსადგომებზე, ყაბალა-განძა-ანისში, თურქები ბატონობდნენ. ასე რომ საქართველოს საზღვრებს იქით ომის გადატანა სრულიად აუცილებელი იყო საქართველოსავე თავდაცვისათვის.

კავკასიის მოძმე ხალხები თვითონაც ებრძოდნენ დამპყრობელ თურქებს და მზად იყვნენ გვერდში ამოსდგომოდნენ მეზობელ ქართველებს ზაერთო მტრის წინააღმდეგ გასალაშქრებლად.

მეტად დიდი ამოცანა ისახებოდა: თურქების განდევნას ამიერკავკასიის ხალხთა პოლიტიკური გაერთიანება მოჰყვებოდა, ხოლო გამაერთიანებლის როლში საქართველო გამოდიოდა.

დიდი ამოცანა, მეზობელი საქართველოს წინაშე რომ დაისვა, საგანგებო ღონისძიებას მოითხოვდა და დავით მეფის კარმა შესაფერისად გადაწყვეტილებაც მიიღო.

უცხოელთა დამხმარე ჯარის მოწვევა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო საქართველოში. ასეთ ლაშქარს კავკასიის მთიანეთში ან იმიერკავკასიაში ქირაობდნენ, დათქმულ დროს დათქმული მტრის წინააღმდეგ აღაშქრებდნენ და შემდეგ ისევ შინ ისტუმრებდნენ ხოლმე.

დავით მეფე სულ სხვა გზას დაადგა. მან საქართველოში ყივჩაყთა გადმოსახლება გადაწყვიტა. ყივჩაყები იმიერკავკასიისა და სამხრეთ რუსეთის ველებზე მომთაბარე ძლიერი და მეომარი ტომი იყო.

ქართველები კარგად იცნობდნენ ყივჩაყებს და მათთან ცხოველი ურთიერთობაც ჰქონდათ. დავით მეფის მეუღლე ყივჩაყთა მთავრის ასული იყო.

იმ დროს ყივჩაყთა ერთ-ერთი ტომი რუსეთის დიდ მთავარს სამხრეთ რუსეთის ველებიდან ძალით გამოეძევებინა და, დამარცხებული, იმიერკავკასიაში იყო შემოხიზნული.

საქართველოს მეფემ მოლაპარაკება გამართა ამ ყივჩაყებთან და ისინი საქართველოში გადმოსვლაზე დაითანხმა.

1118 წელს დავით მეფე და მისი მწიგნობართუხუცესი გიორგი დარიალს გაემგზავრნენ. მეფემ იქიდან დაიმორჩილა ოსები, რომელთაც ყივჩაღებთან მტრობა ჰქონდათ და მათთვის საქართველოში გადმოსასვლელი გზის მიცემა არ სურდათ, დაიპირა ოსეთის ციხეები და უზრუნველყო მშვიდობიანი გზა. ამის შემდეგ 45 ათასი ყივჩაყთა ოჯახი საქართველოში გადმოვიდა.

ქართველმა რეაქციონერებმა განზრახ განგაში ასტეხეს: ეს ამოდენა ველური ხალხი დანმარების ნაცვლად ჩვენვე წაგვლეკავსო. მათი ნამდვილი საწუხარი კი ის იყო, რომ მეფე უზომოდ ძლიერდებოდა.

დავითმა საქმე ბრძნულად მოაწყო. მან ყივჩაყებს მიწები მიუჩინა და მომთაბარეობის ნაცვლად თანდათან მკვიდრი მოსახლეობა დააწყებინა. ასეთი ყივჩაყები კი იგივე მდაბიორ-მოლაშქრეები ხდებოდნენ. წარმართი ყივჩაყები თანდათან ქართულ ცხოვრებას ეზიარნენ, გაქრისტიანდნენ, გაქართველდნენ.

ყივჩაყი მეომრები გუნდებად დაყვეს და ჯეროვნად გაწრთვნეს, იარაღი მათ სამეფო საწყობიდან მისცეს, ცხენები — მეფის ჯოგებიდან გამოუყვანეს.

ყივჩაყთაგან დავითს 40000 ცხენოსნისაგან შემდგარი ლაშქარი მოუდიოდა. ამას გარდა მეფემ გაიმრავლა საკუთარი მცველთა ჯარი, რომელიც ახლა უკვე ხუთი ათასი მეომრისაგან შედგებოდა. ამ ჯარს „მონასპა“ ეწოდებოდა.

მეფის ასე გაძლიერების შემდეგ ქართული საპატრონყმო ლაშქარიც საიმედო და სანდო გახდა.

ამრიგად საქართველოს მეფე ძლიერი ხელმწიფე შეიქნა.

ასე, ყოველმხრივ მომზადებულმა დავითმა 1120 დიდგორის ომი წელს დაიწყო გენერალური შეტევა თურქთა წინააღმდეგ ამიერკავკასიაში.

საქართველოს მეფემ გაილაშქრა შარვანში. თურქთა პოზიციები აქ სუსტი იყო. შარვანის მოსახლეობის ძირითადი ნაწილი თურქთა წინააღმდეგი იყო და ქართველებს აქტიურად ეხმარებოდა. დავითმა ქალაქი ყ ა ბ ა ლ ა აიღო.

შარვანის მფლობელი ქართველთა მეფის ყმადნაფიცი გახდა, ხოლო შევიწროებულმა თურქებმა სპარსეთში მჯდარ თურქთა სულტანს სთხოვეს ქართველების წინააღმდეგ დახმარება. სულტანმა საფრთხე სწორად შეაფასა და კოალიციური ლაშქრობის თადარიგი დაიპირა. მაჰ-

მადიანთა გასაქირის ლოზუნგით მან მრავალი მაჰმადიანი მეფე-მთავარი აღძრა და საქართველოს უზარმაზარი ჯარი შემოუსია.

დავითი მტერს სავსებით მომზადებული დაუხვდა. მან ქართველთა ლაშქრის შედგენილობა ამ ომისათვის სავანგებოდ შეარჩია.

ქართველთა და ყივჩაყთა გარდა ამ ომში მონაწილეობდა დასავლეთ ევროპელ ჯვაროსანთა ათასი მეომრისაგან შემდგარი რაზმი.

დავითი თავისი ჯარით თვით გაეგება მტერს და იქ აიძულა მას ომის დაწყება, სადაც ქართველთათვის იყო ხელსაყრელი. ომი მოხდა თრიალეთ-მანგლისის მხრიდან შიდა ქართლისაკენ მომავალ გზებზე, უმთავრესად კი დიდგორის მიდამოებში. ამ ვიწროებში მტერმა თავისი რიცხობრივი სიჭარბე ვერ გამოიყენა და სასტიკადაც დამარცხდა. მრავალი ათასი ტყვე და აურაცხელი სიმდიდრე დავლად დარჩათ ქართველებს. მტრის ვეება ჯარის მცირე ნაწილმაღა უშველა თავს გაქცევით. ეს მოხდა 1121 წლის აგვისტოში.

ამ გამარჯვებას ის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ თურქების ძლიერება-უძლეველობას უკვე სახელი გაუტყდა, ქართველები კიდევ უფრო გამხნევდნენ, ხოლო მანამდე თურქთა უღელქვეშ მყოფ ხალხებს განთავისუფლების ნამდვილი იმედი აღძრათ.

1122 წელს დავით მეფემ თბილისი აიღო და ის ფეოდალური მონარქიის ტერიტორიის ზრდა საქართველოს სატახტო ქალაქად აქცია. ამრიგად, 400 წელს უცხოელთა ხელში ნამყოფი ქართველთა დედაქალაქი ისევ საქართველოს დაუბრუნდა.

მიუხედავად მძიმე მარცხისა, თურქები ფარ-ხმალს არ ყრიდნენ, მედგრად იბრძოდნენ და საპასუხო ლაშქრობასაც აწყობდნენ. 1123 წელს თურქთა სულტანი შარვანში შეიჭრა, ქალაქი შამახია აიღო, შარვანის მფლობელი შეიპყრო და საქართველოს მეფეს მუქარით სავსე წერილი გამოუგზავნა.

დავით მეფე სასწრაფოდ შეემზადა და შარვანში გაჩნდა. სულტანმა შებმა სახიფათოდ ჩათვალა, ომს მოერიდა და შარვანის ქვეყანას გაეცალა. დავით მეფემ უწინდელი მდგომარეობა აღადგინა, მაგრამ ღროებით. ცოტა ხანს შემდეგ (1124 წ.) მან საჭიროდ მიიჩნია ამ ქვეყნის შემოერთება საქართველოსათვის. ციხეებსა და ქალაქებში დავითმა ჰერ-კახთა მოლაშქრეები ჩააყენა, ხოლო „გამგებელად და ზედამხედველად ყოველთა საქმეთა მანდაურთა“ თავისი ერთგული დიდმოხელე დანიშნა.

სომეხი ხალხი ამ ომში მთლიანად ქართველთა მხარეზე იყო და მოძმე ქართველებთან ერთად მხნედ ებრძოდა თურქ დამპყრობლებს. ამიტომ სომხეთის განთავისუფლება გაადვილებული იყო: მტერს ზურგიდან აჯანყება, ხოლო პირისპირ კი ქართველთა ჯარი ანადგურებდა.

1124 წლის ზაფხულში დავით მეფე თრიალეთში ისვენებდა. იქ მას სომხეთის დედაქალაქ ანისიდან მოციქულები მოუვიდა. ანელ მოქალაქეთა თავკაცები მეფეს ანისზე იწვევდნენ და ქალაქის ჩაბარებას პირდებოდნენ. ანისის პატრონი იმ დროს თურქი ამირა აბულ სოვარი იყო.

ჯარით მეფე სომხეთში გადავიდა და ქალაქ ანისს გარს შემოადგა. თურქები დანებდნენ. დავითმა ამირა აბულ სოვარი თავისი ოჯახითურთ ტყვედ გაგზავნა დასავლეთ საქართველოში, ხოლო ანისი საქართველოს შემოუერთა.

ანისის აღებით საქართველოს შემოუერთდა სომხეთის ერთი ნაწილი. ახლა დავითი უკვე იყო მეფე დიდი სახელმწიფოსი, რომლის სივრცეს „ნიკოფსითგან (აწინდელი კრასნოდარის მხარეში) დარუბანდის (აწინდელი დერბენტი) საზღურადმდე და ოვსეთიდან (იგულისხმება ჩრდილო ოსეთი) არაგაწადმდე“ (სომხეთში) თვლიდნენ.

შამახია-ყაბალისა და ანისის დაკარგვა თურქთა დიდ მარცხს ნიშნავდა. მაგრამ ამით ამიერკავკასიიდან მათი განდევნის საქმე მაინც არ იყო დასრულებული. თურქები ჯერ ისევ მტკიცედ ისხდნენ განძას, დვინსა და ბევრ სხვა ქალაქსა და ქვეყანაში.

ანის-შამახიის განთავისუფლების შემდეგ დავით მეფეს ამ მიმართულებით კიდევ უფრო დიდი გეგმები დაუსახავს. უეჭველია, რომ ის უპირველეს ყოვლისა შეუტევდა განძას, რომელიც ახლა თურქთა უმთავრესი დასაყრდენი იყო საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლაში. მაგრამ დავითს განაზრახის შესრულება აღარ დასცალდა. ის 1125 წლის 24 იანვარს გარდაიცვალა.

ეს დიდი ბრძოლა, რომელიც საქართველომ სამეფო ხელისუფლების საშინაო პოლიტიკა თურქობას გაუმართა, ჩვენი ქვეყნის ყოველმხრივი გამოცდა იყო.

ქართველი ხალხის ძალთა მობილიზაცია, რომელსაც თურქობასთან დიდი ბრძოლა მოითხოვდა, საქართველოს ცხოვრების ყოველ მხარეს შეეხებოდა — სოციალურს თუ პოლიტიკურს, ეკონომიურსა თუ კულტურულს.

და მართლაც, საქართველოს საზოგადოებრივ ცხოვრების არც ერთი მხარე არ დარჩენილა ისეთი, რომელსაც ახალი სახელმწიფო კარი არ შეეხებოდეს.

დავითის სოციალური პოლიტიკა უპირატესად წვრილ აზნაურ-მოსაკარგავეთა და ვაჭარ-მოქალაქეთა ინტერესებს გულისხმობდა. იმავე დროს მეფე, ბუნებრივია, ვერ უგულებელყოფდა მდაბიორ-მოლაშქრეებს, რომელთა კისერზედაც გადადიოდა თურქთა წინააღმდეგ ბრძოლის მთავარი სიმძიმე.

დავითის დროს დიდად გაიზარდა სახელმწიფო მიწების ფონდი. მეფემ მოწინააღმდეგე დიდაზნაურებს ჩამოართვა მამულები და ისინი სამეფოდ (სახასოდ) აქცია. ასევე სამეფოდ იქნა ჩარიცხული ჰერეთ-კახეთის მეფის და თბილისის ამირას ყოფილი ქვეყნები, აგრეთვე თურქთა მიერ დატოვებული ქართული მიწა-წყალი ქართლსა და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. ასეთივე იყო დავითის პოლიტიკა ახლად-შემოერთებული ქვეყნების — სომხეთისა და შირვანის მიმართ. ამრიგად, საქართველოს მეფის განკარგულებაში აღმოჩნდა უზარმაზარი ფონდი, რომელსაც დავით მეფე სამემკვიდრეოდ კი არა, არამედ საკარგავად (ე. ი. სამოხელეოდ, დროებით) უწყალობებდა ხოლმე თავის ერთგულსა და მორჩილ მოხელე-მოლაშქრეებს.

სახელმწიფოებრივი წყობა

მაშინდელი გაგებით მეფის უფლება განუსაზღვრელი იყო. ეს უფლება, როგორც მისი მომხრეები ამტკიცებდნენ, მეფეს მინიჭებული ჰქონდა ღვთისაგან, რომლის ნებასაც ამ ქვეყნად მეფე განასახიერებდა. ამიტომ მეფის წინააღმდეგ მოქმედება თვით ღვთის წინააღმდეგ მოქმედებად იყო გამოცხადებული.

დავითის დროს ქვეყნის მართვა-გამგეობას ადგილებზე ერისთავები ახორციელებდნენ, ხოლო ცენტრში — დარბაზის კარი. დარბაზის კარს შეადგენდნენ დიდმოხელენი, რომელნიც სახელმწიფო მმართველობის ამა თუ იმ უწყებას მეთაურობდნენ: სამხედროს, საფინანსოს, წესრიგისას. ეს დიდმოხელენი მეფის მრჩეველნი იყვნენ, მაგრამ მათ რჩევის მოვალეობა ჰქონდათ და არა უფლება. ამ დიდმოხელეებში განსაკუთრებით გამოირჩეოდა ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი, რომელიც მეფის შემდეგ მეორე პირი იყო სახელმწიფოში. ის მეფის უხუცეს „მამად“ და „ვაზირად“ იწოდებოდა და მას არა მარტო რჩევის მოვალეობა, არამედ რჩევის უფლებაც ჰქონდა: მის უკითხავად ქვეყნის მართვა-გამგეობაში არაფერი ხდებოდა. ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესს ყველგან და ყველგან მიუწევდებოდა ხელი.

ბაგრატ III-დან მოკიდებული, საქართველოში მეფის შემდეგ მეორე პირი ქართლის ერისთავი იყო. დავით მეფემ დაამცირა ქართლის ერისთავის მნიშვნელობა და განადიდა მწიგნობართუხუცესი, რომელსაც, გარდა აღნიშნულისა, მან ერთი ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი თანამდებობაც მიანიჭა — სააჯო კარის მეთაურობა.

ღონისძიებანი საქართველოს დარგში

მანამდე საქართველოში უზენაეს სამართალს თვით მეფე აწარმოებდა. დავითმა შექმნა „სააჯო კარი“ (ე. ი. სასამართლო დაწესებულება) და მისი მეთაურობა დაავალა მწიგნობართუხუცესს, რომელთან ერთად ამ სასამართლოში ორი სხვა მწიგნობარიც იჯდა.

მეტად დიდი და მძიმე იყო ძალადობა-უსამართლობა ფეოდალურ საქართველოში მაშინაც კი, როცა ქვეყანა სწრაფ აღმავლობას განიცდიდა. დიდი აზნაური თავისი სახლისკაცებით, დიდმოხელე-ერისთავი თავისი აგენტებით, მეკობრეები, იჯარაღარ-ხარკის ამკრეფნი, მეზვერე-მებაჟენი და სხვა ათასი ასეთი „მძლავრობდა“ და „აჭირვებდა“, ვისაც კი მოახელებდა.

დაჩაგრულ-მიმძლავრებულნი ხმამაღლა ჩიოდნენ და „მართალ სამართალს“ ეძებდნენ.

ისეთ მოწესრიგებულ სახელმწიფოში, როგორადაც საქართველო იქცა დავითის დროს, „სააჯო კარის“ შექმნა სრულიად აუცილებელი იყო. გამწვავებული კლასობრივი ბრძოლის პირობებში სააჯო კარის დანიშნულება იყო აღმავალ ბატონყმურ ურთიერთობისათვის ხელის შეწყობა. სააჯო კარი ფეოდალური ანარქიის წინააღმდეგ იბრძოდა, ახალ მებატონეთა (მოსაკარგავეთა) ინტერესების სადარაჯოზე იდგა და მოზარდ ბატონყმურ ურთიერთობას იცავდა როგორც მთავართა მძლავრობისაგან, ისე მდაბიორთა ურჩობისაგან.

სააჯო კარი რეგულარულად მუშაობდა და მეფის უშუალო მეთვალყურეობის ქვეშ იმყოფებოდა.

ბუნებრივი იყო, რომ დიდგვარიან აზნაურებს სძულდათ ესოდენ გაძლიერებული ქყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი და მის წინააღმდეგ ბრძოლას უკავშირებდნენ მეფისა და მის მიერ შექმნილი ახალი სახელმწიფო წყობილების წინააღმდეგ საერთო ბრძოლას.

ქვეყნის წინაშე მდგარი დიდი ამოცანების გადაჭრა, დიდ მატერიალურ სახსრებსაც მოითხოვდა. ამ მიზნით სამეფო კარი ისეთ საგანგებო ღონისძიებასაც კი არ ერიდებოდა, როგორც იყო იძულებითი სესხი, დავით მეფემ რომ საქართველოს ეკლესიას და ვაჭარ მოქალაქეებს დააკისრა.

ეკონომიურ ღონისძიებათა რიგს განეკუთვნება დავით მეფის ფინანსიური პოლიტიკაც.

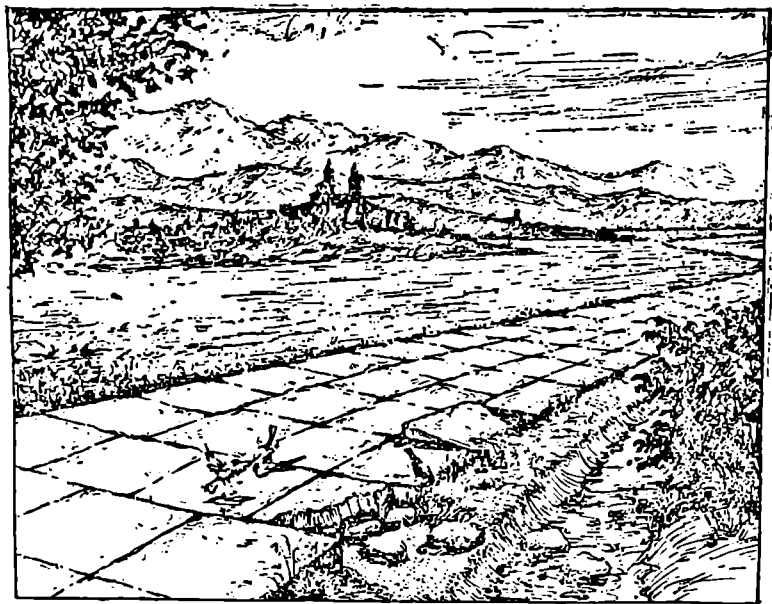
დავითის დროისათვის საქართველოს საერთაშორისო ეკონომიურ ურთიერთობა იმ მხრივ შეიცვალა, რომ მთავარი მნიშვნელობა ქვეყნისათვის უკვე აღმოსავლეთთან ვაჭრობას მიენიჭა და თვით დავითის სამეფოში შემოვიდა მეტად მნიშვნელოვანი ქალაქები — თბილისი, რუსთავი, შამახია, ანისი და სხვ., რომელნიც სავაჭრო ურთიერთობით მკიდროდ იყვნენ დაკავშირებული აღმოსავლეთის ქალაქებთან.

დავითმა მართებულად გაითვალისწინა შეცვლილი ვითარება და ქართული მონეტა, მისი არაბული ზედწერილით, აღმოსავლურ-მაჰმადიანურს დაუახლოვა.

სხალტა-შიომღვიმის წყალსადენი (XII ს.).

აქვე უნდა აღინიშნოს ისეთი ღონისძიებები, როგორცაა გზების მშენებლობა, ქვაფენილების გაყვანა, საგზაო სადგურების ანუ ფუნდუკ-ქარვასლების მოწყობა, მდინარეებზე ხიდების აგება. ყოველივე ეს არა მარტო სამხედრო მიზნებით გამოწვეული ღონისძიება იყო, არამედ

კახეთის ძველი გზის რეკონსტრუქცია. ლ. რჩეულიშვილის ნახატი.

ემსახურებოდა. აგრეთვე საქართველოს სხვადასხვა კუთხის ურთიერთ-თან სამეურნეო დაახლოებას და ქართული თუ უცხოური სავაჭრო ქარავნების უზრუნველი მიმოსვლისათვის საჭირო პირობების შექმნას.

საქართველოს მრავალეროვანი სახელმწიფო

დავითის დროს საქართველო მრავალეროვან სახელმწიფოდ იქცა. საქართველოში შემოდიოდა: სომხეთი და შირვანი. ამავე დროს სამეფო კარს კარგად ჰქონდა გათვალისწინებული ახლო აღმოსავლეთში შექმნილი ვითარება, სადაც მაჰ-

მადიანური კულტურა ბატონობდა, და ამისდა შესაბამისად, ერთა შორის კულტურული თანაცხოვრების პოლიტიკური კურსი შეემუშავებინა. მართალია, საქართველო ქრისტიანული ქვეყანა იყო და ბიზანტიის გემგვიდრეობას იჩემებდა, მაგრამ საქართველოში მუსლიმანობას არავინ დევნიდა. დავით მეფე დიდი პატივით ეპყრობოდა მუსლიმან სჯულის მოძღვართ, მფარველობდა მუსლიმან ვაჭრებს, მეგობრობდა მუსლიმან პოეტებს და ფილოსოფოსებს; ასე რომ ამათ დავითის „ქრისტიანულ სამეფოში“ სრულიადაც უარესად არ ეცხოვრებოდათ. ვიდრე მუსლიმან ხელმწიფეთა სამფლობელო ქვეყნებში..

XII ს. ხიდი მდ. ბასლათზე (სოხუმის მახლობლად), რომელზედაც ქართული ასომთავრული წარწერაა.

მოკლედ რომ ითქვას: დავითი მუსლიმანებს კი არა, არამედ თურქ დამპყრობლებს ებრძოდა და ერეკებოდა ამიერკავკასიიდან.

ღონისძიებანი დავითის სახელმწიფო კარის პოლიტიკა ქართუ-
კულტურის დარგში ლი კულტურის დარგში მიზნად ისახავდა გან-
 ვლილი გრძელი გზის თავის მობმას. კულტუ-
 რული დამოუკიდებლობა, რომელსაც საქართვე-
 ლომ ბერძნულ-ქრისტიანულ სამყაროსთან ურთიერთობაში დიდის წარ-
 მატებით მიაღწია, დავითის დროს იმით დაგვირგვინდა, რომ ამ მეფის
 ინიციატივით საქართველოში შეიქმნა „სხვა ათინა“, ე. ი. სამეცნიერო-
 საღვთისმეტყველო დაწესებულება, სადაც თანამედროვე სიბრძნე ბუ-
 დობდა და საიდანაც ეს სიბრძნე შეეძლოთ მიეღოთ ყველა იმათ, ვინც
 ამიერიდან საქართველოს გარშემო ერთიანდებოდა. ეს დაწესებულება
 იყო გელათის აკადემია — უმაღლესი სამეცნიერო-საღვთისმეტყველო
 დაწესებულება მოძღვართ-მოძღვარის (ე. ი. საღვთისმეტყველო მეცნი-
 ერებათა მასწავლებლის) მეთაურობით. აქ, მის მიერვე აგებულ გელათ-
 ში, მოუყარა დავითმა თავი ყოველი მხრიდან სახელგანთქმულ ქართველ

მოღვაწეებს: ღვთისმეტყველ-ფილოსოფოსებს, მთარგმნელ-კომენტატორებს, ფილოლოგებს. სწორედ გელათში მოღვაწეობდა და დავით მეფის ვანსაკუთრებული მფარველობით სარგებლობდა პეტრიწის მონასტრიდან მოსული დიდი ქართველი ფილოსოფოსი იოანე პეტრიწონელი. ქართული ფეოდალური საზოგადოება თანდათან მკიდრო კულტურულ კავშირს აბამდა მეზობელი ქვეყნების ფეოდალურ საზოგადოებასთან, მიუხედავად იმისა, თუ რა სარწმუნოებისანი იყვნენ ეს მეზობლები.

ქართული ფეოდალური საზოგადოების განვითარების ამ ახალ საფეხურზე აღორძინდა ქართული საერო მხატვრული მწერლობა და პოეზია. მეზობელ ქვეყნებთან კულტურული ურთიერთობის ნიადაგზე საქართველოში თანდათან გავრცელდა აღმოსავლური მხატვრული ლიტერატურა, მეცნიერება.

დავით მეფე ამ საერო მწერლობის დიდი მოამაგე იყო. მაგრამ საქართველოში ამ დროს საკუთრივ მუსლიმანი პოეტებიც დიდ პატივში იმყოფებოდნენ. დავით მეფის ბრძანებით თბილისში ამ პოეტების თავშესაფარად სპეციალური სასახლე იქნა აგებული.

დავით IV-ს, ძველი საქართველოს ერთ-ერთ ყველაზე უფრო გამოჩენილ სახელმწიფო და სამხედრო მოღვაწეს, შეთვისებული ჰქონდა აღმოსავლურ-ქრისტიანული სამყაროს განათლება და თანაც საფუძვლიანად შესწავლილი არაბული და სპარსული ენები. არაბი ისტორიკოსები გადმოგვცემენ, რომ დავით მეფე კარგად იცნობდა ისლამსაც და ერთ დროს ვინმე განჯელ ყადისაც კი გამოკამათებია ყურანის წარმოშობის საკითხების გარშემო. დავითის გონებრივ ინტერესთა წრე მეტად ფართო იყო, მის ცნობისმოყვარეობას ვარსკვლავთმრიცხველობაც კი იზიდავდა.

მისი თანამედროვე მოღვაწე, შესანიშნავი ისტორიული თხზულების ავტორება მეფეთ-მეფისა დავითისი“-ს ავტორი, მრავალ ამბავს მოგვითხრობს დავითის მწიგნობრობით გატაცების შესახებ.

დავითის საყვარელი დარგი ისტორიული მწერლობა ყოფილა. მას ჰქონია გზაში და ლაშქრობაში სატარებელი წიგნთსაცავიც, რომელსაც იგი არასდროს არ იშორებდა.

დავით მეფე თავისი ღრთის მოწინავე აზროვნების კაცი იყო. იგი ბრმა ნდობით როდი ეკიდებოდა მრავალს რასმე, რაც სამღვდლოებას ურყევ ქეშმარიტებად მიაჩნდა. იმავე დროს მან სახელი მოიხვეჭა თავისი საოცრად ლმობიერი მოპყრობით უცხო ტომებისა და უცხო სარწმუნოებათა მიმდევრების მიმართ. აქაც თავს იჩენს ის, რომ დავითი დიდი სახელმწიფო მოღვაწე იყო.

გელათი (XII ს.).

დავითის მეფობაში საქართველოს ყოველმხრივ დიდი წარმატება
ჰქონდა. სახელმწიფო გაიზარდა, განმტკიცდა, ეკონომიურად გაძლიერ-
და; კულტურულად, იმ დროის შესაბამისად, უმაღლეს საფეხურს მიაღ-
წია. თურქები კი მარცხდებოდნენ. მოკლედ: ახლო აღმოსავლეთში
საქართველო საერთაშორისო მნიშვნელობის ძალად იქცა.

მაგრამ ჯერ ბრძოლა მაინც გრძელდებოდა: ჯერ არც დიდგვარიანი აზნაურები გადალუულიყვნენ და არც თურქებს აედოთ ხელი ამიერკავკასიაში კვლავ გაბატონების განზრახვაზე. ასე რომ, ჩვენს ქვეყანას ისევ დიდი ბრძოლა ელო წინ და ეს ბრძოლა მით უფრო მწვავე და დაუნდობელი ელოდა მას, რაც უფრო ინტენსიური, რაც უფრო სწრაფი იყო ფეოდალური საქართველოს განვითარება XII საუკუნეში.

თავი X

საქართველოს ეკონომიური და სოციალური ვითარება XI — XII საუკუნეებში

§ 1. საქართველოს ეკონომიური ვითარება XI — XII საუკუნეებში

XI — XII საუკუნეებში საქართველო ეკონომიური სოფლის მეურნეობა მიუხრდვით დიდად განვითარებული ფეოდალური ქვეყანა იყო. სოფლის მეურნეობის დაწინაურებულობას მოწმობდნენ ის დიდი სარწყავი არხები, რომლებიც ტირიფონის ველზე, რუის-ურბნისის მიდამოებში, მუხრანში, სამგორში, შიგნით კახეთში და გაღმა მხარეში იქნა გაყვანილი XII საუკუნეში. ეს გრანდიოზული ნაგებობანი სახელმწიფო ღონისძიების შედეგი იყო. შიგნით კახეთის (ალაზნის) არხი 119 კილომეტრის სიგრძისა იყო და 53 ათას ჰექტარ მიწას რწყავდა; 20 კილომეტრი სიგრძე ჰქონდა სამგორის არხს.

უფრო მცირე არხები მანამდეც და შემდეგაც მრავლად გაპყავდათ ფეოდალებს (ეკლესია-მონასტრებს, დიდაზნაურებს) და სოფლის თემებს. ცხადია, გაზრდილ მოსახლეობას პურეულის მოსავალი არ ჰყოფნიდა და კულტურული მეურნეობა ნაკლის შევსებას არა მარტო სამეურნეო ფართობის გადიდებით, არამედ მეურნეობის ინტენსიფიკაციითაც ცდილობდა. სარწყავი ფართობის გადიდებასთან იყო დაკავშირებული მრავალგვარი პურეულის უხვი მოსავალი; სარწყავ ფართობს მოითხოვდა უაღრესად განვითარებული მევენახეობა, მეხილეობა-მებაღეობა, ზამბის კულტურა.

XI — XII საუკუნეებში საქართველოს სოფლის მეურნეობის დარგებს შორის აღსანიშნავია სელის წარმოება. სელი იმ დროს ფართო მოხმარების პროდუქტი იყო, სელისაგან გამოხდილი ზეთი საქმელს გარდა საწვავ-სანათ მასალადაც იხმარებოდა. ფართოდ იყენებდნენ სე-

ვენახის ბარვა და მყნობა. ჯრუჭის ოთხთავის მინიატურა (XII ს.)

ლის ზეთს სხვა ტექნიკური დანიშნულებითაც და, უეჭველია, ის ცხოველი აღებ-მიცემის საგანი იყო.

ასევე ფართე მოხმარებისა და ცხოველი აღებ-მიცემის საგანი იყო თაფლი და ცვილი, რასაც დიდი რაოდენობით იძლეოდა განვითარებული მეფუტკრეობა. XI — XII საუკუნეებში ქართველ მეურნეებს ფუტკარი სპეციალურ სასკეებში ჰყოლიათ მოშენებული.

ცალკე აღსანიშნავია განვითარებული მეცხოველეობა. მეფეს თუ სხვა ფეოდალებს (ეკლესია-მონასტრებს, დიდაზნაურებს) მრავლად დაუდიოდათ ცხვარი, ცხენის ჯოგები, მსხვილი რქოსანი საქონელი. განსაკუთრებით განთქმული იყო საქართველო საუკეთესო ჯიშის ცხენებით. ცხენი და ჯორი მარტო ქვეყნის შიგნით კი არ იყო აღებ-მიცემის საგანი, არამედ მრავლად გაჰყავდათ უცხოეთშიც. აგრეთვე ფართო აღებ-მიცემის საგანი იყო მატყლი.

XII — XIII სს-ის თიხის და მინის კურკელი. რუსთავი.

ხელოსნობა

საქართველოში დიდად განვითარებული სოფლის მეურნეობის შესაბამისად XI — XII საუკუნეებში განვითარებული იყო ხელოსნობაც. ხელოსნები იმ დროს მეფისა თუ სხვა ფეოდალების (ეკლესია-მონასტ-

რების, დიდაზნაურების) კარსასახლებშიაც შრომობდნენ, სოფლებშიაც და ქალაქებშიაც. ზოგნი ერთი კუთხიდან მეორეში მიმოდრიოდნენ, ზოგნი ერთ ადგილას ისხდნენ და ცალ-ცალკე ან ჯგუფ-ჯგუფად, ხოლო ზოგიერთ დარგში, როგორც ჩანს, თემობითაც კი ხელოსნობდნენ: მეთუნე-მეკეცენი (თიხის კურკლის მკეთებელნი), მინის ოსტატები. მებაზრენი, მეხმლენი, მემშვილდენი, ცხენის იარაღ-საჭურველის მკედელ-მქსოველნი, ხუროები, კალატოზები, მემადნეები (ოქრო-ვერცხლისა, რკინა-ფოლადისა და სპილენძის „გამომახურებელნი“), მკედლები. ოქრომქანდაკეზლები, ფეიქრები, მღებრები, ეტრატის (საწერი ტყავის) დამამზადებელნი, წიგნების გადამწერელნი, ფერწერის ოსტატები. ოქრონემსულის მოხელსაქმენი. ეს და ბევრი სხვა ხელოსნური დარგი ჰყვარდა იმ დროს საქართველოში, ფეოდალური ქვეყნის ფართე მოთხოვნილებას აკმაყოფილებდა და ამ საქმიანობაში მატერიალური დოვლათის მწარმოებელი საზოგადოების მოზრდილ ნაწილს აბამდა.

მაღალ ხელოვნებამდე მიღწეული ხელოსნური ნაწარმი მოწმობს არა მარტო ხელოსანთა ხანგრძლივს, თაობიდან თაობამდე დაოსტატებას, არამედ ამა თუ იმ დარგის ხელოსანთა შორის, თუნდაც შეზღუდული, მეტოქეობის არსებობას. მეორე მხრივ, ეს გარემოება მოწმობს ხელოსნური ნაწარმის მომხმარებელთა განვითარებულ გემოვნებას.

ხელოსანთა უმრავლესობა ქალაქებში იჯდა და ქალაქური წარმოების ძირითად შინაარსსა ქმნიდა. ხელოსნობა იყო, რის გარშემოც უპირატესად თავს იყრიდა „სავაჭრო ერის კრება“. ხელოსნური ნაწარმი იმ დროს ალებ-მიცემის მთავარ საგანს წარმოადგენდა.

ვაჭრობა სოფლის მეურნეობისა და ხელოსნობის განვითარების მაღალი დონე ბუნებრივად იწვევდა ვაჭრობის გაცხოველებას. ვაჭრობა — ალებ-

მიცემა წარმოებდა როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე უცხო ქვეყნებთან. ფეოდალები დიდად იყვნენ დაინტერესებული ალებ-მიცემით და ჩაბმულიც იყვნენ ვაჭრობის საქმეში. ფეოდალების (მეფისა, დიდაზნაურების, ეკლესია-მონასტრების) „სავაჭრო“ ერთნაირად მიმოდრიოდა როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე უცხოეთში. კერძოდ, მეფის სავაჭრო საქმე მის ერთ-ერთ ვაჭირს, მეკურკლეთუხუცესს ექვემდებარებოდა. საგარეო ვაჭრობა უპირატესად ფეოდალური მოხმარების საგნებით ხდებოდა. ვაჭართა ამხანაგობანი დიდ საქარავნო ვაჭრობას აწარმოებდნენ აღმოსავლეთისა თუ დასავლეთის ქვეყნებთან: ერანთან, ერაყთან, სირიასთან, ეგვიპტესთან, ბიზანტიასთან, რუსეთთან, ყივჩაყეთთან და სხვა უფრო შორეულ ქვეყნებთანაც. შემოქმონდათ ძვირფასი ქსოვილები, ძვირფასი კურკელი, იარაღ-საჭურველი, სამოსელი, ბეწვეული, მატყლიც კი (განსაკუთრებით მაღალი ღირსებისა), პატოსანი ანუ ძვირ-

სამშენებლო ქვის მონუმენტებისა და მშენებლობასთან დაკავშირებული
 სხვა პროცესების ამსახველი რელიეფები. (ქოროღის ხუროთმოძღვრული
 ძეგლი, X — XI ს.ს.)

ფასი თვლები და მარგალიტი, ნელსაცხებელი, სანელებელი, ხმელი ხილი, თევზეული და სხვ. გაპქონდათ აბრეშუმი, ბამბა, ძვირფასი სამოსელი, ოქრონემსული ფარჩა, ბეწვეული, ცხენები, ჯორები, თაფლი და ცვილი, სინდიყი და ნავთობიცი კი. აგრეთვე მნიშვნელოვანი საგარეო ვაჭრობის საგანი იყო ღვინო და კაკალი.

საშინაო აღებ-მიცემის საგანი იყო სოფლის მეურნეობისა და ხელოსნობის მრავალგვარი პროდუქტი: პურეული, ზეთი, ღვინო, მატყლი, ცვილი, თაფლი, ცხენი, ჯორი, ხარი, ძროხა, რკინა-ზოდი და რკინეული, სახნისი, ტყავი, სამხედრო საქურველი (ჯაქვი, ჩაბალახი, მუზარადი, საბარკული, ხმალი, მშვილდი), ქვევრ-ჭური და თიხის სხვა მრავალნაირი ნაწარმი, ყაჭი და სხვ.

ქალაქები

ჯერ კიდევ ადრეფეოდალურ ხანაში საქართველოში არა ერთი მდიდარი ქალაქი მოიპოვებოდა. იმ ხანის მიწურულიდან ხომ მრავლად წარმოიშვა „ახალქალაქები“ ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეში. ზოგი მათგანი სწრაფად დაწინაურდა და მალე საერთაშორისო ვაჭრობის მნიშვნელოვან პუნქტად იქცა. ერთ ასეთ ახალქალაქს, არტანუჯს, საგანგებოდ ასახელებს მეთავე საუკუნის ბერძენი მწერალი.

მას შემდეგ, განსაკუთრებით XI — XII საუკუნეებში, ქალაქთა რიცხვმა საქართველოში კიდევ უფრო სწრაფად იმატა. ეს, ბუნებრივია, ხელოსნობისა და აღებ-მიცემის შემდგომი განვითარება-გაცხოველების შედეგი იყო. დამახასიათებელია, რომ XI — XII საუკუნეებში „ქალაქი“ ეწოდებოდა არა მხოლოდ ზღუდეშემოვლებულს, ხელოსნებითა და ვაჭრებით დასახლებულ ადგილს, არამედ ყოველ ადგილს, სადაც კი ვაჭრობა და აღებ-მიცემა წარმოებდა, თუნდაც დროებით.

XII საუკუნეში, როცა საქართველოს მეთაურობით ამიერკავკასია გაერთიანდა, საქართველოს სამეფოში მოჰყვა დიდი სახელოსნო და სავაჭრო ცენტრები სომხეთისა (ანისი, ღვინი, კარი), რანისა (განძა, ბარდავი, ბაილაკანი), შარვანისა (შამახია, ყაბალა) და აგრეთვე მრავალი ათეული მცირე ქალაქი.

ქალაქი თანდათან ფეოდალური არისტოკრატიის განსაკუთრებული ყურადღების საგანი გახდა. დიდაზნაურთა შემოსავლის მნიშვნელოვანი წილი მოქალაქეთა (ვაჭარ-ხელოსანთა) ექსპლოატაციაზე მოდიოდა.

ასევე დაინტერესებული იყო ქალაქებით მეფე. დავითის ახალი სახელმწიფო მნიშვნელოვანწილად ემყარებოდა ამ ახალ ძალას. ამიტომ იყო, რომ დავით მეფე განსაკუთრებული ყურადღებით ეკიდებოდა ქალაქთა მშენებლობისა და მოქალაქეთათვის ხელსაყრელი პირობების უზრუნველყოფის საკითხებს.

დავით მეფის ნებით და ხელის შეწყობით გორის ციხე და მისი მიმ-

ღგომი დაბა ქალაქად იქცა. მეფის ბრძანებით აქ დასახლდნენ სომხეთიდან მოსული ვაჭრები. ეს იყო იმ დროს, როცა თბილისი ჯერ ისევ უცხოელთა ხელში იმყოფებოდა და დავით მეფე მეტწილად ნაქარმაგვეს (აწინდელი კარალეთი) იდგა ხოლმე.

დავითისავე ნებით დაარსდა ქალაქი ბ ა რ ა ლ ე თ ი ჯავახეთში, სადაც ჯერ კიდევ XI საუკუნეში წარმოშობილიყო მეორე ქალაქი — ა ხ ა ლ ქ ა ლ ა ქ ი.

ფეოდალური არისტოკრატია დიდად იყო მოწადინებული ხელთ ეგდო და შეენარჩუნებინა სიმდიდრისა და სოციალური ბატონობის ისეთი მნიშვნელოვანი წყარო, როგორც იყო ქალაქები. ქალაქის შემოსავალმა, ვაჭრებისა და ხელოსნების სამსახურმა თანდათან უპირატესი მნიშვნელობა მოიპოვა ფეოდალის ეკონომიკაში. ამიტომ იყო, რომ ფეოდალური არისტოკრატია თავგამოდებით იბრძოდა ქალაქების დაუფლებისათვის. მაგრამ ასეთსავე ფასსა სდებდა ქალაქებს სამეფო ხელისუფლება, რომელიც აგრეთვე დაქინებით ცდილობდა ამ ქალაქებზე თავისი უფლების შენარჩუნებას.

საქართველოს ქალაქებში, მათი კუთვნილების თვალსაზრისით, სხვადასხვა კატეგორია გამოირჩეოდა. ე. წ. „ძველნი ქალაქნი“, როგორც, მაგალითად, თბილისი ან ქუთაისი, საფეოდალოდ არ გაიცემოდნენ; ისინი უშუალოდ სამეფო ქალაქები იყვნენ და მათი მართვა-გამგეობა თუ შემოსავალი მეფის ვაზირს, მექუთრქლეთუხუცესს ეკითხებოდა. სხვა ქალაქები მეფეს ფეოდალებისადმი ჰქონდა გაცემული. გაცემა სხვადასხვა წესით ხდებოდა. ზოგ ქალაქს მეფე სამამულოდ (ანუ საშვილიშვილოდ), ხელმოსხლეტით გასცემდა ხოლმე, ე. ი. ამ ქალაქზე უფლებას მთლიანად უთმობდა შეწყალებულ ყმას (დიდებულს) და ასეთი ქალაქი ეკონომიურადაც და სოციალ-პოლიტიკურადაც ამ ფეოდალზე დამოკიდებული ხდებოდა. ზოგჯერ კი მეფე ამა თუ იმ ქალაქის მხოლოდ შემოსავალს (მთლიანად ან ნაწილობრივ) უწყალობებდა ხოლმე ამა თუ იმ დიდებულს, ქალაქზე უფლებას კი თავისთვის იტოვებდა და ასეთი ქალაქის მმართველობა მეფის მოხელეთა ხელშივე რჩებოდა. ისეც მოხდებოდა ხოლმე, რომ მეფე ამა თუ იმ ქალაქის მოურავობას-ლა უწყალობებდა ფეოდალს. ასეთ შემთხვევაში შეწყალებული ფეოდალი ამ ქალაქის მოურავის თანამდებობას ასრულებდა და სამოურავო შემოსავლით კმაყოფილდებოდა, სოციალ-პოლიტიკურად კი მაქ. ქალაქზე ხელი არ მიუწვდებოდა.

მოკლედ რომ მოვკრათ: XI — XII საუკუნეთა საქართველოში ქალაქები დიდი სოციალ-ეკონომიური მნიშვნელობის ფაქტორი იყო და ის ბრძოლა, რომელსაც დიდი აზნაურები ხელისუფლების დაუფლებისათვის ეწეოდნენ XII საუკუნეში, მიმართული იყო არა მარტო მდა-

ბიორ-მოლაშქრეთა საბოლოოდ დასამონებლად, არამედ ამავე დროს ეს იყო ბრძოლა ქალაქების დაუფლებისათვის, ვაჭარ-ხელოსნებზე უცილობლად ბატონობის ხელში ჩასაგდებად.

§ 2. სოციალური ურთიერთობა და კლასთა ბრძოლა XI — XII საუკუნეებში

მარტალია, თურქთა შემოსევებმა საქართველოს მდებიორ-მოლაშქრეთა ფენის დაშლა-გაქრობა საზოგადოებრივი განვითარება დროებით შეაფერხეს, მაგრამ, როგორც ვნახეთ, ჩვენს ქვეყანას აღმოაჩნდა ძალა, რომ მტერი უკუეგდო. ამიერიდან ფეოდალური საქართველოს წინსვლა კიდევ უფრო სწრაფი გახდა.

განვითარებული ფეოდალიზმის იმ საფეხურზე, რომელზედაც საქართველო იმეამად იმყოფებოდა, საზოგადოებრივი წინსვლა, უპირველეს ყოვლისა, მდებიორ-მოლაშქრეთა ანუ ერისვან-მოლაშქრეთა საზოგადოებრივი ფენის დაცემა-გაქრობის ნიშნის ქვეშ მიმდინარეობდა.

საქართველოში იმ დროს მატერიალური დოვლათის მწარმოებელი საზოგადოების დიდ ნაწილს ჯერ კიდევ მდებიორ-მოლაშქრენი შეადგენდნენ.

კანონით მდებიორ-მოლაშქრენი პირადად თავისუფალნი იყვნენ, თუმცა მათ ჰყავდათ „პატრონები“, „მფარველები“ (მეფე, ეკლესია-მონასტერი, დიდი თუ მცირე აზნაური), რომელთაც, დიდი ხანია, ამ მდებიორ-მოლაშქრეთა მიწებზე ხელი დაედოთ. მდებიორ-მოლაშქრენი თავიანთ „პატრონთა“ „ყმებად“ ითვლებოდნენ და ამის შესაბამისად ემსახურებოდნენ კიდევაც მათ. მაგრამ რაც დრო გადიოდა და ქვეყნის განვითარება წინ მიიწევდა, მდებიორ-მოლაშქრეთა უმრავლესობას სულ უფრო და უფრო უმძიმდა იმ მოვალეობის შესრულება, ქვეყნისა და პატრონის წინაშე რომ ემართა.

მდებიორ-მოლაშქრეს მძიმე სახელმწიფო და კერძო-საპატრონო მოვალეობა აწვა: ლაშქრობა და პატრონის წინაშე საპატიო სამსახური. ეს კი საკმაო მატერიალურ სახსარს მოითხოვდა.

მდებიორ-მოლაშქრის ფეოდალური მოვალეობის შესრულების საფუძველი სრულფუძიანობა იყო. ქვეყნის ეკონომიური განვითარება კი სრულფუძიანობის რღვევას იწვევდა, ხოლო ფუძე-ნაკლები მდებიორთათვის თეოდალურ მოვალეობას საჭირო წესით ვეღარ ასრულებდა. შევიწროებული მდებიორი სესხს მიმართავდა და მევახშის ხელში ვარდებოდა ან „პატრონს“ სთხოვდა ნივთიერ დახმარებას. ორივე შემთხვევაში ის პირადი თავისუფლების დაკარგვის საფრთხის წინაშე დგებოდა.

XI—XII საუკუნეებში გარკვევით ჩანს, თუ როგორ დადიან ამ სოციალური ფენიდან გამოსულნი საქართველოს ერთი კუთხიდან მეორეში და ეძებენ სამუშაოს „მოსარეწელად რაჟსამე ღონედ სიგლახაკისა თვისისა“: ხუროები, კალატოზები, მევენახეები და სხვა დარგის მუშები. მაგრამ ესენი ერთობ ცოტა არიან იმათთან შედარებით, ვინც წარმოების ფეოდალურ წესს გამოუძევებია და რომელთა თავისუფალი შრომა მას ვერ აუთვისებია. დიდი არხების გატანა, წყალსადენების გაყვანა, მდინებზე მუშაობა, ზვრებისა და ხოდბუნების შემუშავება, გზების მშენებლობა, ზღუდე-გალავნებისა, ციხეებისა, ტაძრებისა და სასახლეების აგება, უძველესია, დიდძალ მუშახელს მოითხოვდა, მაგრამ აქ თავისუფალი შრომის სარბიელს ზღუდავდა გლეხებისა და ტყვეების არათავისუფალი შრომა.

ქვეყნის საწარმოო ძალთა განვითარების ნიადაგზე ეკონომიური დაწინაურების პირობებში მდაბიორთა ოდესღაც ერთფეროვანი მასა სწრაფად იშლებოდა. ზოგი მდაბიორი მდიდრდებოდა, პატრონის წინაშე სახელოვანი ხდებოდა. ლაშქრობასა და ხლება-სამსახურს აზნაურულად ასრულებდა, აზნაურდებოდა, გლეხებს იჩენდა. სხვები კი (უმრავლესობა) სუსტდებოდნენ, ღარიბდებოდნენ, ვალებში ცვივოდნენ, მიწა-ადგილს ჰყიდდნენ, ქვეყნისა და პატრონის მძიმე საპატრიო სამსახურს ვერ ასრულებდნენ და გლეხურად იბეგრებოდნენ, გლეხდებოდნენ.

განსაკუთრებული გასაკვირი ამ მდაბიორ-მოლაშქრეებს სწორედ XI — XII საუკუნეთა მიჯნაზე დაადგათ. თურქი მოთარეშენი მათ მეურნეობას ანადგურებდნენ, მაგრამ არა ნაკლებ მძიმე ტვირთად აწვა მათ თურქთა წინააღმდეგ გამუდმებული ლაშქრობა, რომელსაც ქართველი ხალხი დავით აღმაშენებლის ხელმძღვანელობით აწარმოებდა.

მდაბიორ-მოლაშქრეთა მდგომარეობა არც მას შემდეგ გაუმჯობესებულა, რაც ქართველმა ხალხმა თურქები საზღვრებს გადაღმა გადაარეკა და ამიერკავკასიის გამაერთიანებლის როლში გამოვიდა. თურქთა წინააღმდეგ ბრძოლა მაინც გრძელდებოდა და მდაბიორ-მოლაშქრეთაგან ძველებურად მძიმე მსხვერპლს მოითხოვდა. იმავე დროს ქვეყანა სწრაფად შენდებოდა, ვითარდებოდა; მოთხოვნილება — განსაკუთრებით სალაშქრო — მატულობდა. თუ ერთი მდაბიორი აღზევდებოდა ლაშქრობა-სამსახურის საფუძველზე, სამაგიეროდ ათეულები ღარიბდებოდნენ. სალაშქრო საქმეს მიდევნებული გაღარიბებული მდაბიორი მიწისმოქმედებას ადვილად ვერ უბრუნდებოდა და მრავალი მათგანი მეკობრეობას იწყებდა ან გლახაკობდა, უმრავლესობა კი გლეხურად იბეგრებოდა. პატრონიც დაბეგრეულ მდაბიორსა და გლეხს აღარ ასხვავებდა ერთიმეორისაგან.

**ბრძოლა მეკობრე-
ბის წინააღმდეგ**

XII საუკუნის მიწურულს მდაბიორ-მოლაშქრე-
თა საზოგადოებრივ ფენას კრიტიკული ხანა
უდგა. ამას მოწმობს მეკობრეთა (ყაჩაღი,
მძარცველი, ფირალი) და გლახაკთა (მაწანწალა,

პათხოვარი) სიმრავლე, რაც აგრე დამახასიათებელი გარემოება ჩანს
განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის საქართველოში. დავით აღმაშე-
ნებლის ქველმოქმედების დასახასიათებლად მისი თანამედროვე მწერა-
ლი გადმოგვცემს, მეფემ თავის სულიერ მოძღვარს გლახაკთათვის დასა-
რიგებლად ერთ ჯერობაზე გადასცა საკუთრად ნაშოვნო ოცდაოთხი
ათასი დრაჰკანო (ოქროს ფული). ამოდენა თანხის დარიგება თავის-
თავად მოწმობს გლახაკთა სიმრავლეს.

მაგრამ უკვე კარგა ხანი იყო, რაც გლახაკები კერძო პირთა ქველმო-
ქმედების ამარა კი აღარ რჩებოდნენ, არამედ დაკანონებული იყო „გლა-
ხაკთა ნათალი“, ე. ი. მათთვის სახელმწიფო შემოსავლის მებათედის
გაღება. არ ვიცით, როდის რამდენად სრულდებოდა ეს კანონი, მაგრამ
ის კი ვიცით, რომ თურმე იმ ვეება სახელმწიფო შემოსავლიდან, რომე-
ლიც საქართველოს თამარ მეფის დროს ჰქონდა, გლახაკთათვის გან-
კუთვნილი მებათედი დანიშნულებისამებრ უკლებლივ გაიცემოდა ხოლ-
მე. რა თქმა უნდა, ასეთი ღონისძიება ქველმოქმედების სულისკვეთე-
ბით არ აიხსნება და იგი მოწმობს, რომ ფეოდალური საქართველოს ამ
ძლიერების ხანაში გლახაკობა მეტიმეტად გავრცელებულა და ამ სო-
ციალური სენის მოვლა-მკურნალობა სახელმწიფოს თავსატეხ საქმედ
ქცეულა.

ამრიგად, ჩვენ წინაშეა მრავალრიცხოვანი მეკობრეები და გლახა-
კები, რომელნიც ფეოდალურ ურთიერთობას გამოთიშვიან და რომელ-
ნიც ფეოდალურ წარმოების წქსს გამოუძეებია. მეკობართა და გლახა-
კების სიმრავლე ნიშნავს ცოცხალ პროტესტს არსებული ურთიერთობის
წინააღმდეგ, გამოავლენს კლასობრივ ბრძოლაში დამარცხებულთ.

მეკობრეები და გლახაკები უმთავრესად მდაბიორ-მოლაშქრეთა სო-
ციალური ფენიდან გამოდიოდნენ.

გლეხები

XI—XII საუკუნეებში გლეხები სულ უფრო და
უფრო ძლიერ ექსპლოატაციას განიცდიდნენ.
მართალია, მეურნეობა ვითარდებოდა და ქვეყა-

ნა ეკონომიურად ღონიერდებოდა, მაგრამ სწრაფად მატულობდა ფეო-
დალთა მოთხოვნილება და კიდევ უფრო სწრაფად მატულობდა (რიც-
ხობრივ) საზოგადოების არამწარმოებელი ნაწილი.

ბოლომოუღებელი ლაშქრობის მონაწილე მდაბიორები უნებლიედ
თავს ანებებდნენ მიწათმოქმედებას და არამწარმოებელთა წრეში ექ-

ცოდნენ. ზოგი მათგანი აზნაურობაში გადადიოდა და გლეხთა ექსპლოატაციის უშუალო მონაწილე ხდებოდა, სხვები კი, მეკობრეობა-გლახაკობას მიდევნებულნი, მატერიალური დოვლათის მწარმოებელ საზოგადოებას ზედმეტ ტვირთად დასწოლოდნენ.

ინტენსიურად მრავლდებოდა აზნაურობა, რასაც, სხვათა შორის. ხელს უწყობდა გამუდმებული ლაშქრობა და მიუხედავად იმისა, რომ მოგებულ ომებში ნარბეევ-ნაალაფევი უხვად შემოდის, ეს რიცხვმრავალი აზნაურობა სულ უფრო და უფრო მეტი სიმკაცრით აძვალტყავებდა უუფლებო გლეხობას.

XI—XII საუკუნეებში გლეხთა სოციალური ფენისათვის განსაკუთრებით დამახასიათებელია, რომ ის, განსხვავებით მდაბიორ-მოლაშქრეთა სოციალური ფენისაგან, რიცხობრივ სწრაფად იზრდება. ეს ხდება არა იმდენად ბუნებრივ-ბიოლოგიური გამრავლების სახით, არამედ, უმთავრესად, ფეოდალურ საქართველოში იმ დროს მიმდინარე სოციალური პროცესების შედეგად.

გლეხობაში გადადიოდა მდაბიორ-მოლაშქრეთა ფენის დიდი უმრავლესობა. მდაბიორ-მოლაშქრეთა ფენის გაქრობა, მისი გლეხობაში გადასვლა იყო ყველაზე უფრო ღრმა და მნიშვნელოვანი სოციალური პროცესი, რომელიც საქართველოში ფეოდალურმა ურთიერთობამ კლასთა ბრძოლის გაღრმავება-განვითარების გზით განიცადა. XII საუკუნის მიწურულისათვის ეს პროცესი ძირითადად უკვე დასრულებული იყო.

ასე რომ მდაბიორ-მოლაშქრეთა ფენა, რომელიც ადრე-ფეოდალური ხანის სოციალური ურთიერთობის — პ ა ტ რ ო ნ - ყ მ ო ბ ი ს საფუძველს წარმოადგენდა, იმკამად უკვე გაქრა ძირითადად და ქართული ფეოდალური საზოგადოება ორ მთავარ ანტაგონისტურ კლასად — აზნაურებად და გლეხებად დაიყო. ბ ა ტ რ ო ნ ყ მ ო ბ ა შემოვიდა.

გლეხთა ფართო ფენის სოციალურ მდგომარეობას განსაკუთრებით აუარესებდა იმ ტყვეთა სიმრავლე, მოგებული ომების შედეგად რომ მოედინებოდა XII საუკუნის საქართველოში. ტყვეებით გაივსო აზნაურთა სასახლეები; ტყვე იაფი იყო და მისი შეძენა ყველას შეეძლო. ტყვეს არავითარი უფლება არა ჰქონდა, ის მონა იყო და, თუ ტყვის პატრონი მას მიწაზე დასვამდა, „გლეხად აქცევდა“, მისი მუშაობისა და ბეგრის სახეობის განსაზღვრა მთლიანად პატრონის ნებაზე იყო დამოკიდებული. მაგრამ ტყვეთა მეტისმეტი სიიაფე, რაც XII საუკუნის საქართველოსათვის აგრე დამახასიათებელი მოვლენა იყო, მოწმობდა, რომ აზნაურები ვერ ახერხებდნენ ამ ტყვეების თავიანთი სურვილისამებრ გამოყენებას მეურნეობაში. ამის მიზეზი იყო გლეხობა, რომელიც, ბუნებრივია, თავგამოდებით იბრძოლებდა საგლეხო ფუძეებზე ამ ტყვეე-

ბის დასმის წინააღმდეგ. მიუხედავად ამისა, ადვილი გასაგებია, თუ რამდენად უნდა გაეუარესებინათ გლენთა მდგომარეობა ამ უსასყიდლო მეტოქეებს.

გლენთა კატეგორიები

ამრიგად, XIII საუკუნისათვის უკვე ძირითადად დასრულდა დიდი სოციალური პროცესი: გლენთა ფენაში გაერთიანდა ქვეყნის მატერიალური დოვლათის მწარმოებელთა მიწისმოქმე-

დი ნაწილი. ამ ფართო სოციალური ფენის საერთო დამახასიათებელი ის იყო, რომ ყველა გლენი მ ე ბ ე გ რ ე იყო და ეს იმის გამო, რომ მიწა (ფუძე), რომელზედაც გლენი მეურნეობდა, ფეოდალის („პატრონის“) საკუთრებას შეადგენდა, ხოლო გლენი ამ მიწით საშვილიშვილოდ სარგებლობდა. სხვა მხრივ, ე. ი. უფლებრივი და ეკონომიური თვალსაზრისით, გლენობა არ წარმოადგენდა ერთფეროვან მასას. უმრავლესობა მ კ ე ი დ რ ი გლენობა იყო. მკვიდრი იმ გლენს ეწოდებოდა, რომელიც მამით შევილამდე ერთი ფეოდალის ხელთ რჩებოდა. მკვიდრების გვერდით სახლობდნენ გარეთმოსული გლენებიც.

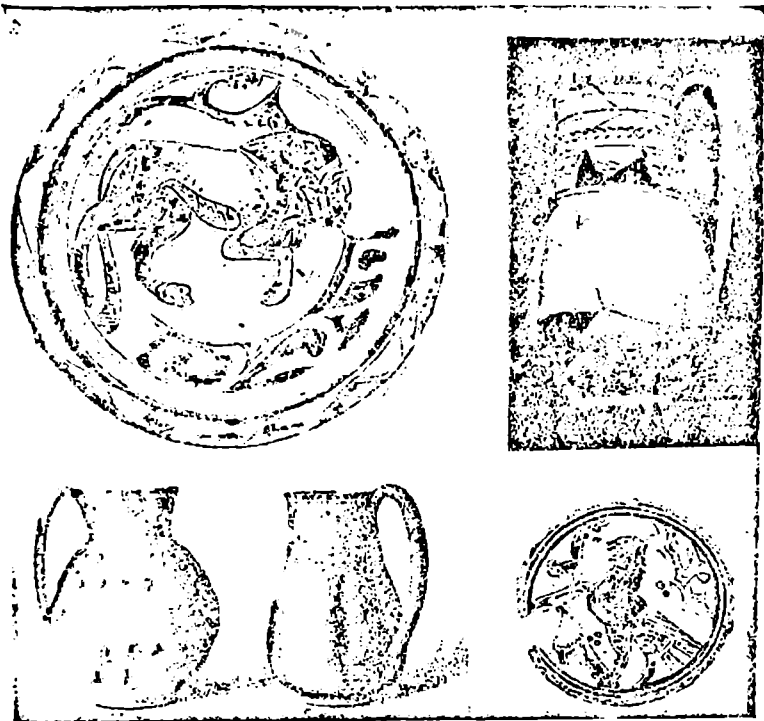
როგორც მკვიდრ, ისე გარეთმოსულ გლენებში გამოირჩეოდა სხვადასხვა უფლებრივი კატეგორიები: ნ ე ბ ი ე რ ი ისეთ გლენს ეწოდებოდა, რომელიც თავისი ნებით მიუვიდოდა ფეოდალს და გარკვეული პირობით ეყმობოდა მას. თუ ასეთი გლენი თავის ყმობას წერილობით დაუდასტურებდა ფეოდალს და ამ უკანასკნელის ყმათა სიაში მოჰყვებოდა, მას თ ა ვ დ ა წ ე რ ი ლ ი ეწოდებოდა, თუ არა — ის თ ა ვ დ ა უ წ ე რ ე ლ ი რჩებოდა. თუ გლენს მისი მდგომარეობის განმსაზღვრელი წერილობითი საბუთი მეფისაგან ჰქონდა მიცემული, მას ს ი გ ლ ო ს ა ნ ი ეწოდებოდა. ნ ა ს ყ ი დ ი ეწოდებოდა იმას, ვინც ფეოდალს სყიდვით პირადად შეეძინა, ნ ა წ ყ ა ლ ო ბ ე ვ ი კ ი ის იყო, ვინც მეფემ ან საერთოდ მალა მდგომმა ფეოდალმა თავის ხელქვეით ფეოდალს („ყმას“) ერთგული სამსახურის ჯილდოდ უბოძა. შ ე წ ი რ უ ლ ი ისეთ გლენს ეწოდებოდა, რომელიც ფეოდალმა ამა თუ იმ ხატს (ეკლესიამონასტერს) გადასცა. იყვნენ სხვა კატეგორიებიც.

გლენთა კატეგორიების ეს სიმრავლე, ნებიერიდან ნასყიდამდე, ცხადი მოწმობა იყო იმ მულმივი ბრძოლისა, რომელიც ფეოდალებსა და გლენებს შორის წარმოებდა და ფეოდალური ურთიერთობის შინაარსს შეადგენდა.

ამასვე მოწმობდა ბეგრისა (ნატურალური თუ ფულადი რენტის) და ჭუშაობა-სამსახურის (შრომითი რენტის) სახეობათა სიმრავლე.

გლენთა მთავარი მასა იმ დროს უკვე მიმაგრებულია მიწაზე.

ეკონომიურად გლენობა აგრეთვე მრავალფეროვანია. გლენის ნორმალურ ქონებად ს ა გ ლ ე ხ ო ფუძე ითვლება, მაგრამ სრულფუძიანო-

XII — XIII სს-ის თიხის კურკელო (კასპი, თბილისი, დმანისი).

ბა დიდი ხანია დარღვეულია. ზოგი გლეხი ნახევარ ფუძეს ან კიდევ უფრო ნაკლებს ფლობს, ზოგი კი სრულ ფუძეზე მეტის მფლობელიცაა. მატერიალური დოვლათის მწარმოებელ საზოგადოებაში შედიოდნენ საქართველოს მთიელებიც.

რაც უფრო ძლიერი და ინტენსიური იყო საქართველოს ბარის ფეოდალური განვითარება, მით უფრო მეტად ითრევდა იგი თავისუფალ მთას და თავს ახვევდა მას ფეოდალურ ურთიერთობას, პატრონყმობას. ზოგან კი, სადაც ბარის ასეთ გავლენას უფრო მეტი ნიდაგი ჰქონდა, გლეხობაც ჩნდებოდა. მთიელები საუკუნეთა განმავლობაში ებრძოდნენ ფეოდალური ბარის გავლენას, მაგრამ ჩამორჩენილი მთა თანდათან მარცხდებოდა და ფეოდალური ურთიერთობა მის უკიდურეს კუნძუ-

ლებსაც აღწევდა. ფეოდალიზაციასთან ერთად ხდებოდა მთიანეთის „გაქართულება“, გაქრისტიანება. მთიელთა დიდი აჯანყების ჩაქრობა, რაც თამარის ლაშქარმა სამთვიანი ომით ძლივს მოახერხა, იყო ფეოდალური ბარის უკანასკნელი ძლიერი შეტევა თავისუფლებისათვის მებრძოლი მთის წინააღმდეგ.

ხელოსნები და ვაჭრები ქვეყნის მატერიალური დოვლათის მწარმოებელ საზოგადოებრივ ფენაში შედიოდნენ აგრეთვე ხელოსნები, რომელთა სიმრავლე და მრავალსახეობა XI—XII საუკუნის საქართველოში ცნობილია.

ასე რომ, XI—XII საუკუნეებში, როცა საქართველოში მრავალი ათეული ფეოდალური ქალაქი ყვაოდა, ხელოსნები შეადგენდნენ დიდად მნიშვნელოვან სოციალურ ფენას, რომელიც ვაჭრებთან ერთად ფეოდალური ქვეყნის დიდი ყურადღების საგნად იყო ქცეული.

XI—XII საუკუნეთა საქართველოში ხელოსნობის განვითარების მაღალი დონის შესაბამისად განვითარებული იყო ალებ-მიცემაც. ამისდა კვალად მნიშვნელოვან სოციალურ ფენას წარმოადგენდნენ ვაჭრები, რომელთაგან ზოგი, დიდვაჭრები, საქარავნო ვაჭრობას ეწეოდნენ. მათ უცხო ქვეყნებიდან მოჰქონდათ ან საქართველოდან უცხო ქვეყნებში გაჰქონდათ უპირატესად ფეოდალური მოხმარების საქონელი.

დიდვაჭრები დიდი ქონების პატრონი იყვნენ და საქართველოში დიდი გავლენითაც სარგებლობდნენ. ფეოდალური სახელმწიფო კარგად გრძნობდა დიდვაჭრების მნიშვნელობას ქვეყნისათვის და ამიტომ მისთვის განსაკუთრებით ზრუნავდა. დიდვაჭარი თავისუფალი კაცი იყო და აზნაურის პატივით სარგებლობდა.

დიდვაჭრები იყვნენ მეფის მაცნე-ინფორმატორები უცხო ქვეყანათა საქმეებში და ხშირად ასრულებდნენ სხვადასხვა პოლიტიკურ-დიპლომატიურ დავალებას.

თავისუფალ ვაჭართა წრე დიდვაჭრებით არ ამოიწურებოდა. აგრეთვე თავისუფალნი იყვნენ და გარკვეული წოდებრივი უპირატესობით სარგებლობდნენ დიდვაჭრებზე ნაკლებად შეძლებული, მაგრამ მათსავით უცხოეთში მიმომავალი ვაჭრებიც.

იყვნენ სხვა ვაჭრებიც, რომლებიც ამა თუ იმ ფეოდალის (მეფის, ეკლესიის, აზნაურის) ყმებს წარმოადგენდნენ. ისინი ქალაქებში, ხულა-ქულბაქებში ისხდნენ და ქვეყნის შიგნით ალებ-მიცემის მოსაშუალოებას ასრულებდნენ. ყმა-ვაჭრები ფეოდალებს უმთავრესად „თეთრით“ (ფულით) ან სხვა სავაჭრო საქონლით (ცვილით, მარილით და სხვ.) ემსახურებოდნენ.

ვაჭრებისა და ხელოსნების ეკონომიური და პოლიტიკური ინტერე-

XII — XIII სს-ის თიხის კურკელი. თბილისი.

სები ადმინისტრაციულად მოწესრიგებულს და გაერთიანებულ სახელმწიფოს მოითხოვდა. განვითარებული ვაჭრობისა და ხელოსნობის შემდგომ წარმატებას აფერხებდა ქვეყნის პოლიტიკური დაქსაქსულობა, მისი მთავრები, საბაჟოები, ურთიერთ შორის მტრობა-ჭიშპი და ომები, მოუწყობელი ადმინისტრაცია და აზნაურ კაბუჯების აღვირაზსნილი მეკობრეობა. ამიტომ ვაჭარ-ხელოსანთა პოლიტიკური სიმპათიები მეფის მხარეზე იყო ქვეყნის გაერთიანების დროსაც და შემდეგაც, როცა ფეოდალური არისტოკრატია ყმადნაფიცობა-შეუფალობისათვის იბრძოდა.

ჯაბატონებული კლასი — აზნაურები

საზოგადოების ფეოდალურ ფენას შეადგენდნენ მეფე, ეკლესია-მონასტრები და აზნაურები. დიდი ხანი იყო, რაც აზნაურობა აღარ წარმოადგენდა ერთფეროვან მასას. აზნაურები

მეფესაც ჰყავდა, ეკლესიასაც (მცხეთიშვილები, შიოსშვილები, საყდრი-შვილები და ა. შ.) და აზნაურსაც. მეფის აზნაურებს ტაძრეული აზნაურები, მოსაკარგავე აზნაურები და დიდებულები აზნაურები ეწოდებოდათ. აზნაურები უპირატესად ადმინისტრაციული ან სამეურნეო-ადმინისტრაციული მოხელენი იყვნენ. მათვე ეკისრებოდათ სამხედრო მოვალეობა და პატრონის ზღება. როგორც ლაშქრობა, ისე ზღება გარკვეული წესით სრულდებოდა და აზნაურისაგან დიდ ხარჯს მოითხოვდა. აზნაურთა დიდი უმრავლესობა მცირემაძეულიანი იყო; ასეთი აზნაური მთელი სიმძიმით აწვა ტვირთად მის კუთვნილ რიცხვმცირე გლეხებს და თავისი სწრაფად მზარდი მოთხოვნილების დაკმაყოფილებას ამ გლეხთა ექსპლოატაციის დამძიმების გზით ცდილობდა.

აზნაურთა უმცირესობას შეადგენდნენ დიდი აზნაურები.

საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, როგორც ვიცით, დიდი აზნაურების („მთავრების“) სოციალურ-პოლიტიკურ უფლებათა შეზღუდვას გულისხმობდა. გაერთიანებულ სახელმწიფოში მთავრები კარგავდნენ „ხელმწიფობას“ (საჯარო პოლიტიკურ უფლებას) და ის გამაერთიანებლის, ე. ი. მეფის, ხელში გადადიოდა. ამიტომ იყო, რომ მთავრები თავგამოდებით იბრძოდნენ ქვეყნის პოლიტიკური გაერთიანების წინააღმდეგ. ეს რეაქციონერები ამ ბრძოლაში ემყარებოდნენ საკუთარი „ერის“ (ლაშქრის) სიმრავლეს, მოკეთე-..მოკიდებულთა“ თანადგომას, ციხე-სიმაგრეთა სიმტკიცეს და უცხო დამპყრობელთა დახმარებას (ლაშქრით, ფულით). მაგრამ ძალთა უპირატესობა პროგრესის მხარეზე იყო, ქვეყნის გაერთიანება გარდაუვალი იყო და მთავრებიც ზედიზედ მარცხდებოდნენ. ისინი იძულებული შეიქნენ ახალ ვითარებას შეგუებოდნენ.

საქართველოს გაერთიანებამ სამეფო კარი ქვეყნის პოლიტიკური ცხოვრების ფოკუსად აქცია. ამის შემდეგ ფეოდალური საზოგადოების ესა თუ ის ფენა აქ ეძიებდა „სამართალს“, ე. ი. საკუთარი კლასობრივ-წოდებრივი ინტერესების უზრუნველყოფას. ამას მოწმობდა ის ბრძოლა სამეფო კარის დაუფლებისათვის, რომელსაც აგრე დაჟინებით აწარმოებდნენ XI—XII საუკუნეში აზნაურთა სხვადასხვა ფენები.

საქართველოს გაერთიანებით დიდი აზნაურებიც პოლიტიკურად გაერთიანდნენ. თუ მანამდე ისინი ცალ-ცალკე იბრძოდნენ მეფის ხელისუფლების გაძლიერების წინააღმდეგ, მას შემდეგ (განსაკუთრებით XII ს-ში) დიდი აზნაურები ხშირად შეერთებული ძალით გამოდიან და

ცდილობენ თავს მოახვიონ მეფეს ისეთი პოლიტიკური წყობილება, რომელიც მათი სოციალ-პოლიტიკური მიზნების განხორციელებას უზრუნველყოფდა.

საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების შედეგად გაქრნენ მთავრები და გამრავლდნენ დიდებულები აზნაურები. „დიდება“ ეწოდებოდა მეფის მიერ აზნაურისათვის თანამდებობის მინიჭებას და ამ თანამდებობასთან დაკავშირებით ყმა-მამულის წყალობას.

მეფის ხელში „დიდება“ ძლიერი იარაღი იყო. მეფეს შეეძლო „დიდება“ არა მარტო დიდი აზნაური, არამედ ყველა, ვისაც ის ამის ღირსად მიიჩნევდა. მეფის ნებაზედვე იყო დამოკიდებული დიდების შეცვლა თუ წართმევა.

დიდი აზნაურებიც იბრძოდნენ „დიდებისათვის“, ე. ი. სამეფო კარის იმგვარად დაუფლებისათვის, რომ დიდების „წყალობა“ და „მოღება“ (ე. ი. ბოძება და წართმევა) მეფის ნებაზე კი არა, არამედ ამ დიდებულ აზნაურთა ნებაზე ყოფილიყო დამოკიდებული.

ბრძოლა ხანგრძლივი და მედგარი იყო. ყმა-მამულით ღონიერი დიდ-აზნაურები XI—XII საუკუნეში კიდევ უფრო გაძლიერდნენ. მათ ხელში ცვივოდნენ არა მარტო გლეხად ქცეული მღაბიოჯ-მოლაშქრენი, არამედ წვრილ-აზნაურთა ფართო ფენებიც. და ამას არც თუ მცირედ უწყობდა ხელს სწორედ ის დიდება, რომელსაც მეფე უპირატესად ამ დიდ-აზნაურებს უწყალობებდა ხოლმე.

თავი XI

საქართველოს საზინაო-პოლიტიკური ვითარება და საგარეო ურთიერთობა XII საუკუნისა და XIII ს. დასაწყისში

§ 1. საქართველოს პოლიტიკური ვითარება XII ს. მეორე მეოთხედში

საგარეო ურთიერთობა

ფეოდალურმა საქართველომ დავით აღმაშენებლის ხელმძღვანელობით წარმატებით მოიგერია თურქი მომთაბარენი. დავით აღმაშენებლის შემდეგ ვიღრე XIII საუკუნის ოციან წლებამდე, საქართველოს დროდადრო მედგარი ომი ჰქონდა მეზობელ თურქულ სახელმწიფოებთან, საამირო-სასულტნოებთან. ეს ომები მიზნად ისახავდა, უპირველეს ყოვლისა, სომხეთისა და შარვან-რანის საკითხების გადაწყვეტას. ამიერკავკასიის ფეოდალურ ხალხთა ინტერესები სავსებით ემთხვეოდნენ ერთიმეორეს. ისე რომ თურქობის წინააღმდეგ

ბრძოლაში საქართველო მარტო არ იყო და მის გვერდით მხნედ იბრძოდნენ სომხეთისა და რან-შარვანის მოძმე კულტურული ხალხები.

მაგრამ საქართველოს პოზიციები ამ ბრძოლაში სხვა მხრივაც იყო გაუმჯობესებული. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სელჩუკიან თურქთა ერთიანი სახელმწიფო დიდი ხანი იყო, ურთიერთ მოქიშპე ფეოდალურ ერთეულებად დაიშალა. იმავე დროს თურქულ სასულტანო-საამიროებს დასავლეთიდან ძლიერი მტრები გაუჩნდნენ: პალესტინა-სირიაში დამკვიდრებული ევროპელი ჯვაროსნები და ახლად ფეხზე წამომდგარი ბიზანტიის იმპერია. ასე რომ თურქთა მიერ საქართველოს დაპყრობის უშუალო საფრთხე გაქრა, ხოლო ამიერკავკასიის სხვადასხვა მხარეში მათი ბატონობის საბოლოო მოშლა შესაძლებელი ჩანდა. საქართველო შეუნელებლივ იბრძოდა თურქთა ამ ბატონობის მოსაშლელად. ასწლოვანი ბრძოლა მან ბრწყინვალედ მოიგო: XIII საუკუნის დასაწყისში საქართველოს ირგვლივ შემოკრებილი იყო მთელი კავკასიისა და მისი ახლო მხარეების ფეოდალურ-კულტურული სამყარო.

მძიმე და ცვალებადი იყო ეს ასწლოვანი ბრძოლა თურქთა წინააღმდეგ. ასეთ ხანგრძლივ ბრძოლაში მარცხი თუ გამარჯვება, სხვა გარემოებათა გარდა, დამოკიდებულია უპირატესად თითოეული მებრძოლი მხარის შინაურ ვითარებაზე, მის სოციალ-ეკონომიურ წყობასა და ორგანიზაციულ სიმტკიცეზე. ფეოდალური საქართველო და მისი მეტოქე თურქული სახელმწიფოები ამ მხრივ ერთიმეორისაგან დიდად არ განსხვავდებოდნენ. თანდათან თურქები ეზიარნენ ფეოდალურ ურთიერთობას. ისლამიც კი, ეს ოდესღაც დიდი დამრავლავი ძალა, თურქულ ფეოდალიზმს შეგუებოდა. მძაფრი კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლით მოცული თურქული სასულტანო-საამიროები არანაკლები ენერგიით ებრძოდნენ ერთიმეორეს, ვიდრე მეზობელ ქრისტიანულ ქვეყნებს.

არც ამიერკავკასიის ქრისტიანული სამყარო, საქართველოს მეთაურობით, წარმოადგენდა მონოლითურ ძალას თურქთა წინააღმდეგ ბრძოლაში და ისიც ამ მუსლიმანურ მეტოქეს, ისევე როგორც სხვა ყოველგვარ საზოგადოებრივ მოვლენას, კლასობრივ-წოდებრივი თვალსაზრისით აფასებდა.

დავით აღმაშენებლის ძის დემეტრე მეფის დროს (1125—1156) თურქები დიდის ენერგიით ცდილობდნენ ანისის უკან დაბრუნებას. ბოლოს და ბოლოს ქართველები იძულებული გახდნენ დათმობის გზით მორიგებოდნენ მეტოქეს. ანისი დემეტრე მეფემ ისევე მაჰმადიან მმართველს დაუთმო, ოღონდ ყმადნაფიცობის პირობით.

საქართველოსათვის არსებითი სასარგებლო შედეგი არც განძაზე ლაშქრობას მოჰყოლია. მართალია, 1138 წელს ქართველებმა განძა

აიღეს და ქალაქის კარი გამარჯვების ნიშნად საქართველოში მოიტანეს (ეს კარი დღესაც გელათშია დაცული), მაგრამ ქალაქი და მისი მიმდგომი ქვეყანა ვერ შეინარჩუნეს და განძა მას შემდეგაც დიდხანს შაჰმადიან მეტოქეთა საყრდენ პუნქტად რჩებოდა საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლაში..

საშინაო ურთიერ-
თობა დემეტრე I
დროს

ქართველთა ასეთი წარუმატებლობის მიზეზი იყო არა იმდენად დემეტრე მეფის პირადი თვისებები, არამედ, უმთავრესად, ქართული ფეოდალური საზოგადოების შიგნით მიმდინარე მოვლენები.

დავით აღმაშენებელმა, როგორც ვიცით, დიდაზნაურთა პოლიტიკურ მიდრეკილებას ღონივრად შეუტია, მაგრამ დიდაზნაურობის სოციალ-ეკონომიური საფუძვლები მაინც ხელუხლებლად დასტოვა. XII საუკუნეში კი ქვეყნის სწრაფი განვითარება იმ გზით წავიდა, რომ დიდაზნაურთა შემდგომი სოციალ-ეკონომიური გაძლიერება გარდაუვალი იყო. დიდაზნაურთა გლეხებად იქცნენ გაჩანაგებულ მდაბიორ-მოლაშქრეთა ფართე წრეები; დიდაზნაურთა ძლიერ სახლებს შერჩნენ და შეემატნენ წვრილაზნაურული ყმები, დიდაზნაურებმავე თანდათან ხელთ იგდეს, მეფისაგან წყალობად, განდიდება-გაძლიერების ყველაზე უფრო მოქმედი საშუალება — დ ი დ ე ბ ა. ბუნებრივია, რომ ასეთი დიდებული აზნაურები ცდილობდნენ თავიანთი სოციალ-ეკონომიური მდგომარეობის შესაფერისი პოლიტიკური უფლების მოპოვებას. ამისათვის, მათი აზრით, საჭირო და აუცილებელი იყო გაერთიანებული საქართველოს სამეფო კარის დაუფლება, მეფის დამორჩილება.

მთელი XII საუკუნე და XIII საუკუნის პირველი მეოთხედი აღსავსეა ამ ბრძოლით. დიდებული აზნაურები ხან ცალ-ცალკე, ხან ჯგუფობრივ გამოდიან, ხან ტახტის მემკვიდრეს ამხედრებენ არასასურველი მეფის წინააღმდეგ, ხან უმისოდაც მოქმედებენ, ხან გაფიცვას მიმართავენ, ხან პოლიტიკურ მოთხოვნებს აყალიბებენ, ხან არსებული წესების დამცველად გამოდიან, ამ წესების დარღვევას მეფეს „აბრალებენ“ და მათ აღდგენას მოითხოვენ.

დიდებულ აზნაურთა ჯგუფის მხარდაჭერით იყო, რომ დემეტრე მეფეს ტახტი ეცილებოდნენ ჯერ მისი ძმა ვახტანგი, ხოლო შემდეგ უფროსი შვილი დავითი, რომელიც მეფეს სწამებდა, ვითომ ის უმცროსი ძის, გიორგის, გამეფებას აპირებდა.

დავით უფლისწულმა დემეტრე მეფეს რამდენჯერმე შეთქმულება მოუწყო და ბოლოს სამეფო გვირგვინიც წაართვა. 1155 წელს დემეტრემ მეფობაზე ხელი აიღო და ბერად შედგა. სამეფო ტახტი დავით დე-

მეტრეს ძემ დაიჭირა, მაგრამ მან ერთი წელიც ვერ იმეფა და გარდაიცვალა. დემეტრე ბერმა მონასტერი მყისვე დატოვა, ისევ გამეფდა და 1156 წელს სამეფო ტახტზე თავისი საყვარელი შვილი გიორგი აიყვანა.

სამეფო ტახტის გარშემო დატრიალებულ ამ სისხლიან ამბებს არა ერთი დიდებული აზნაურის სახლი შეეწირა.

გიორგი III-ის მონეტა (XII ს.)

§ 2. საქართველოს პოლიტიკური ვითარება XII ს. მეორე ნახევარში

თურქებთან ურთიერთობა გიორგი III დროს

ქართველები თურქებს გიორგი მეფის ენერგიული ხელმძღვანელობით უფრო წარმატებით ებრძოდნენ, ვიდრე დემეტრე მეფის დროს. 1161 წელს გიორგი მეფემ ანისზე გაილაშქრა, ქალაქი აიღო, იქ მაჰმადიანთა მმართველობა მოშალა და

ქვეყანა საკუთრად სამეფოდ დაიჭირა. ანისი მეფემ ამირსპასალარი ვანე ორბელს ჩააბარა და ამ საქმეში თანაშემწედ დიდებული აზნაური სარგის მხარგრძელი დაუნიშნა.

1162 წელს ქართველები კიდევ უფრო ღრმად გაიჭრნენ სამხრეთისაკენ და არარატის მხარეში მდებარე სომხეთის ძველი დედაქალაქი დვინი აიღეს. ქართველთა ასეთ აქტიურობას პასუხად მოჰყვა თურქულ სახელმწიფოთა კოალიციური ლაშქრობა. შაჰი-არმენად წოდებული, ხლათის მფლობელი, დიარბექირის მმართველი და არზრუმის ამირა შეერთებული ძალით შეეცადნენ მდგომარეობის გამოსწორებას — სომხეთიდან საქართველოს გაძევებას, მაგრამ მრავალგზისმა დიდმა და მცირე ლაშქრობამ ამაოდ ჩაუარათ. ქართველ-სომეხთა შეერთებულმა ძალამ გადაჭრით უკუაგდო თურქი დამპყრობლები და 1173 წლიდან დეინ-ანისი და მათი მიმდგომი მხარეები მტკიცედ შემოვიდა საქართველოს სახელმწიფოში.

ამავე ხანებში გიორგი მეფე იძულებული შეიქნა შარვანის საქმეებისათვის მიეხედნა.

როგორც ვიცით, დავით აღმაშენებელმა მოშალა შარვანი, როგორც დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეული, და უშუალოდ შემოუერთა ის საქართველოს. მაგრამ მისი გარდაცვალების შემდეგ მდგომარეობა აქაც შეიცვალა და შარვანის საკითხი ქართველებმა კომპრომისის გზით მოაგვარეს. შარვანში, ისევე როგორც მეზობელ რანში, მოსახლეობა ნარევი იყო. შამახის დასავლეთით ვიდრე ჰერეთის საზღვრებამდე ქრისტიანი მოსახლეობა სჭარბობდა, შარვანის აღმოსავლეთი მხარეები

კი უპირატესად მაჰმადიანებით იყო დასახლებული. ამისდა კვლად (უეპველია, ადგილობრივი ქრისტიანული მოსახლეობის უმრავლესობის სურვილიც ასეთი იყო), ქართველებს შარვანი ორად გაუყვიათ, მისი დასავლეთი, ქრისტიანული, ნაწილი ვიდრე თეთრ წყლამდე (შამახიის ახლოს, მის დასავლეთით) ჰერეთისათვის შეუერთებიათ. ძველი მაჰმადიანი მმართველი შარვან-შაჰი აღუდგენიათ და ის ყმადნაფიცობის პირობით საქართველოს მეფისათვის დაუმორჩილებიათ. ქართველთა ასეთი მოქმედება სამი მიზეზით ახსნება: აბრეშუმით მდიდარი შარვანი, როგორც შემოსავლის წყარო, განსაკუთრებით ძვირფასი იყო ფეოდალური საქართველოსათვის; შარვანის დაქვით ქართველები საფრთხეს უქმნიდნენ თურქ მეტოქეთა მფლობელობის მთავარ საყრდენს ამიერკავკასიაში — განძას, და, ბოლოს, მესამე მიზეზი იყო ის პოლიტიკური ტრადიცია, საქართველოს მეფის კარზე რომ შემუშავებულიყო: ბიზანტიის პოლიტიკური მემკვიდრე საქართველო ქრისტიანი მოსახლეობის შემოკრებას და მის ერთ სახელმწიფოდ გადაქცევის ლამობდა.

XII საუკუნის შუახანებში შარვანის მაჰმადიანურ ნაწილს აღსართან შარვან-შაჰი განაგებდა. ის საქართველოს მეფის გიორგის ყმადნაფიცო იყო და მისი დისწულიც. აღსართან შარვან-შაჰს დარუბანდის მხრიდან თავს ესხმოდნენ იმიერკავკასიელი მფლობელები. შევიწროებულმა შარვან-შაჰმა პატრონს შველა სთხოვა. 1167 წელს გიორგი მეფემ შარვანს გაილაშქრა, ქალაქები შაბურანი და დარუბანდი წაართვა მტერს და ისინი თავის ყმადნაფიც შარვან-შაჰს დაუბრუნა.

XII საუკუნის მეორე ნახევარში ფეოდალური საქართველოს ცხოვრებაში განსაკუთრებით ძლიერ იჩინა თავი ისეთმა მოვლენებმა, რომლებიც მოწმობდნენ, რომ ფეოდალური ქვეყანა განვითარების კრიტიკულ პერიოდში შესულიყო, როცა სახელმწიფო წყობილების ფორმა აღარ შეესაბამებოდა საზოგადოებრივი განვითარების ინტერესებს.

საზოგადოებრივ განვითარებაში კრიზისის ერთი მკაფიო ნიშანი იყო ფეოდალური წარმოებიდან გამოძევებულთა ანუ ე. წ. „გლახაკთა“ არაჩვეულებრივი სიმრავლე, რაც აგრე მძიმე ტვირთად დასწოლოდა მატერიალური დოვლათის მწარმოებელ საზოგადოებას; საზოგადოებრივ განვითარებაში კრიზისის მეორე ნიშანი იყო ფეოდალური წარმოებიდან აგრეთვე გამოძევებულთა ანუ ე. წ. „მეკობართა“ არაჩვეულებრივი სიმრავლე, რაც ასეთ თავსატეხ საკითხად ქცეულიყო ფეოდალური სახელმწიფოს მესვეურთათვის, განსაკუთრებით XII საუკუნის მეორე ნახევარში; საზოგადოებრივ განვითარებაში კრიზისის მოწმობდა ქართველ-

თა ლაშქარში შექმნილი მიდრეკილება ქონების შექენის მიზნით მეზობელი ქვეყნების ბოლომოულებელი რბევისადმი. დასასრულ, საზოგადოებრივ განვითარებაში კრიზისს მოწმობდა ფართოდ გავრცელებული ნოლალატური განწყობილება, მუდმივი ლალატის მოლოდინი და გარეშე დამპყრობელის მხარეზე გადასვლის გახშირება.

დიდებული აზნაური ხელმწიფობას (შეუვალობა-ყმადნაფიცობას) ეძებდა და მეფის თვითმპყრობელობას ვერ ითმენდა. უკმაყოფილო იყო დამცრობილი აზნაური, დიდაზნაურთა ხელქვეშ რომ მოპყოლოდა და კვლავ აღზევების იმედი გადასწყვეტოდა. არსებული ურთიერთობის წინააღმდეგ ერთ მთლიან პროტესტს წარმოადგენდა მდაბიორ-მოლაშქრეთა ფართე ფენა, გლახად გარდაქცევის წინააღმდეგ უიმედო ბრძოლაში რომ გლახაკობა-მეკობრეობას მიმართავდა.

არსებული ვითარებით უკმაყოფილო იყვნენ აღმავლობა-გაძლიერების გზაზე მდგომ ვაქარ-ხელოსანთა ფართე წრეებიც. მათ უკვე ვეიწროებოდათ ფეოდალური სოციალ-პოლიტიკური გარემო და, წინააღმდეგ დიდაზნაურებისა, მეფის თვითმპყრობელობის შემდგომი გაძლიერების მომხრედ გამოდიოდნენ.

უკმაყოფილო იყვნენ მთიელები, რომელთა შორის ფეოდალური ურთიერთობა დაჟინებით იკვლევდა გზას და მანამდე თავისუფალ მოსახლეობას სოციალური დამონებით ემუქრებოდა.

დასასრულ, არსებული ვითარების წინააღმდეგ იბრძოდა ფეოდალური ურთიერთობით მუდამ უკმაყოფილო გლეხობა.

აჯანყება გიორგი მეფის წინააღმდეგ დიდაზნაურთა ხელმძღვანელობით

განსაკუთრებით ძლიერი იყო დიდგვარიან აზნაურთა ბრძოლა მეფის წინააღმდეგ გიორგი მეფის დროს. აჯანყების სათავეში უფლი დემნა ანუ დიმიტრი იდგა. დემნა გიორგი მეფის უფროსი ძმის დავითის შვილი იყო და თავის ბიძას სამეფო ტახტის მიმტაცებლად სთვლიდა. ტახტის მაძიებელ უფლისწულს განსაკუთრებული ენერგიით უქერდა მხარს მისი გამზრდელი და სიმამრი ივანე ორბელი, რომელიც ამავე დროს საქართველოს ლაშქრის მხედართმთავარიც იყო. როგორც ჩანს, პატივმოყვარე ფეოდალი ივანე ორბელი სამეფო კარზე გაპირველკაცებას აპირებდა და საფიქრებელია, რომ კიდევაც შეძლებდა ამას, თუ გიორგი მეფის მაგივრად თავის გაზრდილსა და სიძეს, ახალგაზრდა დემნას გაამეფებდა.

აჯანყება ივანე ორბელს ფართე გეგმით მოეწყო. გიორგი მეფის წინააღმდეგ დიდგვარიან აზნაურთა დიდი ნაწილი გამოვიდა. აჯანყების ცენტრი, მართალია, ქვემო ქართლი იყო, მაგრამ მეფის მომხრე-მოწინააღმდეგეთა შორის ხმალი ტრიალებდა და სისხლი იღვრებოდა საქარ-

რველოს მრავალ კუთხეში. ეს გარემოება იმას მოწმობდა, რომ ამ აჯანყებას ღრმა სოციალური საფუძველი ჰქონდა.

აჯანყება 1177 წელს დაიწყო. შეთქმულ-აჯანყებულთ მეფის მოულოდნელად დატყვევება განუზრახავთ. გიორგი მეფე თურმე თბილისის ახლო სამეფო სასახლეში ისვენებდა, როცა ივანე ორბელიმა, რომელიც იმ დროს კოჯორს იღვავ, მისი შეპყრობა დააპირა. მაგრამ მეფეს ღრულად აცნობეს საფრთხე და ისიც გადაარჩა. გიორგი მეფემ სასწრაფოდ თბილისს მოაშურა, ქალაქში ჩაიკეტა და ერთგულებს მოუხმო.

რაკი მეფე პირველ ხიფათს გადაურჩა და გაძლიერება იწყო, მის მოწინააღმდეგეებს ყოყმანი შეექმნათ. მეფემ ისარგებლა აჯანყებულთა ამ სისუსტით და გაბედული შეტევით კოჯრიდან გააქცია ისინი, შემდეგ სამშვილდეც წაართვა, ტაშირში ავიდა და გარს შემოერტყა **ლორეს ციხეს**, სადაც დემნა უფლისწული და მისი ერთგული ივანე ორბელი გამაგრებულიყვნენ. მკამბოხეთა სიმტკიცე მალე გატყდა, მრავალი მათგანი მეფეს მიუვიდა და შეცოდების პატიება ითხოვა. მეფემ აჯანყებულთა მოლაღატენი დიდის პატივით მიიღო, რამაც დანარჩენ მკამბოხეთა სიმტკიცე კიდევ უფრო შეარყია. აჯანყებულებმა ლორედან მოციქულები გაუგზავნეს მეზობელ თურქ ხელმწიფეებს და დახმარება სთხოვეს მათ გიორგი მეფის წინააღმდეგ, მაგრამ უშედეგოდ. ამასობაში მეფე სულ უფრო და უფრო ძლიერდებოდა, აჯანყებულთა მხარე კი სუსტდებოდა. ბოლოს ლორეში შემწყვდელ აჯანყებულთ ყოველივე იმედი გადაუწყდათ: დემნა უფლისწული მორჩილებით გამოცხადდა მეფესთან, დამორჩილდა მეფეს ივანე ორბელიც.

მეფემ დამნაშავეები გაასამართლა და „შემსგავსებული საქმეთა მათა მიაგო მისაგებელი“, ე. ი. კანონის თანახმად დასაჯა ისინი. დემნა უფლისწული ამ სასჯელს გადაეცა. ივანე ორბელის სახლიდან ცოცხალი მხოლოდ ისინი გადაარჩნენ, ვინც იმ დროს საქართველოს გარეთ იმყოფებოდნენ, სხვა ყველა ამოხოცეს. მრავლად დაისაჯნენ სხვა აზნაურებიც, აჯანყებულთა ნაწილი კი უცხო სახელმწიფოებს შეეფარა. იქ გიორგი მეფის წინააღმდეგ საქმიანობდა და სამშობლოში დასაბრუნებლად ხელსაყრელ პოლიტიკურ ამინდს ელოდა.

ამ აჯანყებამ ნათელყო დიდგვარიან აზნაურთა პოლიტიკური პოზიცია. გიორგი მეფის წინააღმდეგ აჯანყებაში დიდმოხელე აზნაურთა უმრავლესობა იყო გარეული, ზოგი აქტიურად, ზოგი პასიურად. ეს ფაქტი ქვეყანაში შექმნილ რთულ პოლიტიკურ ვითარებას მოწმობდა და მძიმე მდგომარეობაში მყოფ მეფეს აჯანყების მონაწილეთა მიმართ ფრთხილსა და მოქნილ პოლიტიკას უკარნახებდა. ამიტომ იყო, რომ გიორგი მეფემ აჯანყების მხოლოდ აქტიური მონაწილე-მეთაურები დასაჯა.

მეფის უყოყმანო ერთგულებას კი ამ აჯანყების დროს უპირატესად უგვარონი და უხანონი (ე. ი. ახალკაცნი) შერჩნენ. ბუნებრივი იყო, რომ მეფემ აჯანყებაში აქტიურად მონაწილე დიდებულთა ადგილას ეს თავისი ერთგულები დააწინაურა. ასეთი იყო, მაგალითად, ყუბასარი, გაქართველებული ყივჩაღი, რომელსაც მეფემ ამირსპასალარობა უწყალობა; ასეთივე უგვარო იყო აზნაურის ნაყმევი აფრიდონ, რომელმაც მსახურთუხუცესობისა და ერისთავთერისთავის თანამდებობა მიიღო, და სხვ.

გიორგი მეფის პოლიტიკური ღონისძიება გაბედული და დიდმნიშვნელოვანი წამოწყება იყო. ამიტომ დიდაზნაურებმა განსაკუთრებით მწვავედ განიცადეს ეს ფაქტი და ის დიდგვარიანთა წინააღმდეგ მიმართულ საშიშ შეტევად შეაფასეს. მაგრამ ვიდრე აჯანყებულთა ეს მძიმე ტაქტიკური დამარცხება არ განელებულიყო, ხოლო გამარჯვებული გიორგი მეფე კი ისევ მხნეობდა, დიდგვარიანები მიდუმებული ისხდნენ და მოხერხებულ დროს უცდიდნენ. სამაგიეროდ არ სდუმდნენ ეკლესიის მესვეურები.

ეკლესიის მესვეურთა გამოსვლა

1103 წლის მარცხის შემდეგ ეკლესიაში დიდგვარიანებმა ისევ გზა გაიკაფეს და XII საუკუნის მიწურულისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობაც მოიპოვეს. მათი გავლენით და თაოსნობით იყო, რომ, ვიდრე გიორგი მეფე აჯანყებულ დიდგვარიანებს ებრძოდა, ეკლესიის მესვეურთ საეკლესიო კრება მოეწვიათ და როგორც კი მეფე საშიშ აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ უკან დაბრუნდა, მას კრების მეთაურები წარუდგნენ და კრების სახელით ეკლესიის შეუვალობის აღდგენა, ე. ი. სამეფო გადასახადებისაგან საეკლესიო ქონების განთავისუფლება მოსთხოვეს. ომგადახდილი მეფე იძულებული იყო რეაქციულ დიდგვარიან აზნაურთა გავლენისათვის ეკლესიაში დროებით დაეთმო და საეკლესიო კრების მოთხოვნა შეუვალობის აღდგენის თაობაზე დაეკმაყოფილებინა.

თამარის გამეფება გიორგი მეფეს ვაჟი არ ჰყავდა და მეფობის მემკვიდრედ მისი ქალი თამარი გამოდიოდა. მეფეს ეშინოდა, რომ თამარის გამეფებას პოლიტიკური გართულება არ ასცდებოდა, თუ ეს გამეფება მისი, ე. ი. გიორგი მეფის, გარდაცვალების შემდეგ მოხდებოდა. ამიტომაც იყო, რომ 1178 წელს, აჯანყების ჩაქრობის უმალ, გიორგი მეფემ თამარი დიდის ზეიმით აიყვანა სამეფო ტახტზე.

გიორგი მეფის უკმაყოფილო დიდგვარიანმა აზნაურებმა, ბუნებრივია, ერთი ხნით აქაც ღუმილი ამჯობინეს. მამა-შვილის მეფობა გაგრძელდა 1184 წლამდე, როცა გიორგი მეფე გარდაიცვალა.

თამარ მეფე. (ი. თოიძის ნახატი).

კანონი მეკობრეობის წინააღმდეგ

ქვეყნის სოციალ-პოლიტიკური კრიზისის ამ სურათს აგვირგვინებს 1179 წლის კანონმდებლობა: სახელმწიფო დარბაზმა შეიმუშავა ღონისძიება ქვეყანაში გავრცელებული მეკობრეობის წინააღმდეგ.

მეკობრეობა, როგორც აღვნიშნეთ, ღრმა სოციალური მოვლენა იყო და ის არც XII საუკუნის მეორე ნახევარში გაჩენილა. მეკობრეობა კლასობრივი ბრძოლის გამოვლინებაა და მეტ-ნაკლები სიძლიერით მუდამ თან ახლავს კლასობრივ ბრძოლას. ზოგჯერ კი ის, ამა თუ იმ სპეციფიკური პირობების ხელშეწყობით განსაკუთრებით ინტენსიური ხდება, სწორედ ასე ყოფილა XII საუკუნის მეორე ნახევარში, როდესაც იგი საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრების „ნორმალურ“ განვითარებას დამუქრებია. ამიტომ ეს საკითხი სახელმწიფო დარბაზის საგანგებო ბჭობის საგანი შექმნილა. ფეოდალთა ამ საბჭოს განსაკუთრებული სასტიკი ზომები არ დაუშურებია მეკობრეობის აღმოსაფხვრელად. მეკობრეობდნენ კი იმ დროს, როგორც აღვნიშნეთ, უპირატესად მდაბიორ-მოლაშქრენი, ასე რომ 1179 წლის კანონით დიდგვარიანი აზნაურები აჯანყებულ კლასობრივ მტერს სჯიდნენ, ხოლო მეფე ანადგურებდა თავის იმ მოკავშირე სოციალურ ფენას, რომელიც ახალ დროსა და ვითარებას ვერ შესწყობოდა.

დარბაზს მეკობართათვის სასჯელად „ძელსა ზედა ჩამორჩობა“ გაუჩენია. საამისო მოხელეები, მეკობართ-ძმებნელები, ქვეყნის ყოველ მხარეში ამოქმედებულან. სადაც კი მოახლებდნენ მეკობრებს, განუკითხავად ჰკიდებდნენ სახრჩობელებზე, რომელნიც, სხვათა დასაშინებლად, გზაჯვარედინებზე იყო აღმართული.

მიუხედავად ამ სასტიკი ადმინისტრაციული ღონისძიებისა, მეკობრეობა ვერ მოუსპიათ და 1179 წელს შემოღებული ეს კანონი XIII საუკუნის დამდეგსაც მოქმედებდა თურმე. ეს, როგორც ითქვა, იმის უეჭველი მოწმობაა, რომ ამ მოვლენას ჰქონდა ღრმა სოციალური ფესვები და მის წინააღმდეგ შიშველი ადმინისტრაციული ზომები, თუნდაც უმკაცრესი, უძლეური იყო.

ბრძოლა საქართველოს სახელმწიფო წყობილების შესაცვლელად

მომწიფებული პოლიტიკური კრიზისი უმაღლეს გამოაშკარავდა, როგორც კი გიორგი მეფე გარდაიცვალა და სამეფო ტახტზე ახალგაზრდა ქალი აღმოჩნდა. დიდგვარიანმა აზნაურებმა დრო თავიანთი პოლიტიკური ზრახვების განაღდებისათვის შესაფერისად სცნეს.

როგორც ვიცით, გიორგი მეფემ თავისი ქალი თამარი 1178 წელს დასვა მეფედ. ეხლა, გიორგის სიკვდილის შემდეგ, დიდგვარიანმა დიდებულებმა თამარის, როგორც მეფის, უფლება საცილობლად გადააქციეს.

ბოლოს და ბოლოს დარბაზმა თამარის გამეფებას დასტური მისცა, ოღონდ საჭიროდ მიიჩნია მისი ხელმეორედ კურთხევა.

1184 წელსვე თამარი დიდი ზემოთ საქართველოს მეფედ დასვეს, მაგრამ მეფის კურთხევის ცერემონია ისეთი წესით შეასრულეს, რომ ძველი დიდგვარიანი სახლების განსაკუთრებული მნიშვნელობა ტახტის მემკვიდრის სამეფო უფლებით აღკურვის საქმეში საგანგებოდ იყო ხაზგასმული.

ასე დაიწყო დიდგვარიანმა აზნაურებმა გიორგი მეფის პოლიტიკური ნამოქმედარის „გადასინჯვა“.

იმავე ხანებში სამეფო ტახტს მეორე მარცხიც მოუვიდა. პატივმოყვარე მიქაელ კათალიკოზმა, დიდგვარიან მირიანისძეთა შვილმა, ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის თანამდებობა მისტაცა მეფის უერთგულეს პირს ანტონ გნოლისთავისძეს. ასე რომ დიდგვარიანი აზნაურის მიქაელ მირიანისძის ხელთ იყო ამიერიდან არა მარტო ეკლესიის მართვა-გამგეობის საქმე, არამედ იგივე გახდა ყველაზე უფრო გავლენიანი ვაჭირი მეფის კარზე — მეფის მეორე პირი.

დიდგვარიანმა აზნაურებმა შეტევა თანდათან განავითარეს. მათ ერთხმად განუცხადეს მეფეს, რომ აღარ დაემორჩილებოდნენ უგვარო დიდმოხელეებს, და მოითხოვეს თანამდებობა ჩამოერთმიათ ასეთ მოხელეთათვის. ეს „უგვარონი“ კი ისინი იყვნენ, ვისაც გიორგი მეფემ, უზადო ერთგულებისათვის, მოღალატე დიდგვარიან აზნაურთა თანამდებობა უწყალობა. გაფიცულმა დიდგვარიანმა აზნაურებმა უპირველეს ყოვლისა ნიშანში ამოიღეს მათთვის განსაკუთრებით საძულველი ამირსპასალარი ყუბასარი და მსახურთუხუცესი აფრიდონი.

პოლიტიკური მდგომარეობა ისე გართულდა, რომ სამეფო კარი იძულებული გახდა დაეთმო დიდგვარიან გაფიცულთათვის და მეფის ერთგული ვაჭირები გაეწირა.

დიდგვარიან აზნაურებს შორის, როგორც წესია, ატყდა ბრძოლა განთავისუფლებული ადგილების გამო. სწორედ ამ დროს გამოვიდა მეფის ერთ-ერთი ვაჭირი ყუთლუ-არსლან მეჭურჭლეთუხუცესი, რომელსაც განზრახული ჰქონდა ამირსპასალარის თავისუფალი თანამდებობა დაეკირა, და სახელმწიფო მმართველობის საცხებით გამოკვეთილი პოლიტიკური პროგრამა წამოაყენა. ყუთლუ-არსლანმა მოითხოვა, რომ ისანში (დღევანდელ ავღაბარში), მეფის სასახლის მახლობლად აეგოთ სპეციალური შენობა — „კარავი“ დიდებულთა შესაკრებელად. ამ კარავში დიდებულთა სხდომაზე უნდა გარჩეულიყო სახელმწიფო მართვა-გამგეობასა და უზენაეს მართლმსაჯულებასთან დაკავშირებული უმთავრესი საკითხები, მაგალითად, დიდსამოხელეო თანამდებობათა გაცემა და ჩა-

მორთმევა, სამოხელეო ქვეყნის წყალობა და სხვ. დიდებულთა ამ სხდომებს მეფე არ უნდა დასწრებოდა და მას მხოლოდ აღმასრულებელი ხელისუფლება რჩებოდა: მას უფლება ჰქონდა „სრულეყო“, ე. ი. ცხოვრებაში გაეტარებინა კარავის სხდომებზე მიღებული გადაწყვეტილება.

ყუთლუ-არსლანის პოლიტიკური მოთხოვნების მიზანი იყო ისეთი სახელმწიფო წყობილების შექმნა, რომელშიაც რეალური ძალაუფლება ერთხელ და საბოლოოდ მოექცეოდა დიდგვარიან აზნაურთა ხელში; აღარ იქნებოდა შიში მეფის თვითმპყრობელური მიდრეკილების წინაშე; ძირძველ დიდგვარიან აზნაურთა ინტერესები საიმედოდ იქნებოდა დაცული და უხანო-უგვაროებს აღზევება-დაწინაურების გზა მოქრილი ექნებოდათ; მეფე დიდგვარიან აზნაურთა ტყვე იქნებოდა.

ყუთლუ-არსლანის ეს პოლიტიკური პროგრამა იყო შემდგომი განვითარება, მაღალი საფეხური იმ საუყუნოვანი ბრძოლისა, რომელსაც ფეოდალური ოპოზიცია აწარმოებდა მეფის თვითმპყრობელური მიდრეკილების წინააღმდეგ.

სამეფო კარმა სწორად შეათვასა ყუთლუ-არსლანის მოთხოვნების შინაარსი: ცხადი იყო, რომ ამ მოთხოვნების განხორციელება საქართველოს მეფის „ხელმწიფობისა დასასრული“ იქნებოდა. თავის უახლოეს და უერთგულეს პირებთან მოთათბირების შემდეგ თამარ მეფემ ყუთლუ-არსლანის დაპატიმრება ბრძანა. მეთაურის დაპატიმრებამ მის თანაშეფიცულთა ძლიერი შეშფოთება გამოიწვია. ყუთლუს მომხრე დიდებულებმა ახალი ფიცით დაადგინეს, მეფის სასახლეზე იარაღით მისულიყვნენ, თუ ყუთლუ-არსლანს რამე დაუშავდებოდა და პატიმარი ბელადის უვნებლად განთავისუფლებაც მოითხოვეს.

ამ კრიტიკულ მომენტში მეფის კარმა მოქმედების მარჯვე გეზი აიღო. მოძრაობის მეთაურის დაპატიმრებით მან აზნაურულ ოპოზიციაში მერყეობა შეიტანა და თავისი პოლიტიკური წარმატება ამ ოპოზიციონერთა ერთიანობის სისუსტეზე ააგო. მართლაც და დიდგვარიანი აზნაურები მთლიანი მტკიცე მასა როდი იყო. სხვადასხვა წარმოშობის, სიძველისა და შეძლების ეს აზნაურები გამუდმებით ებრძოდნენ ურთიერთს და მეფის უფლებათა შეზღუდვის საკითხშიც ყველა ერთ აზრს არ ადგა.

მეფის კარმა ყუთლუ-არსლანის დასსთან მოლაპარაკება გამართა, თამარ მეფემ აჯანყებულებს ორი მანდილოსანი მიუგზავნა: ხო შ ა ქ ც ო ქ ა ლ ი, დიდგვარიანი აზნაურის რ ა ტ ი ე რ ი ს თ ა ვ თ - ე რ ი ს თ ა - ვ ი ს დედა, და კ რ ა ვ ა ი ჯ ა ყ ე ლ ი, აგრეთვე დიდგვარიან აზნაურ სამძივართა დედა. ამ ქალებმა მოახერხეს და აჯანყებულნი დაითათბირეს. ორივე მხარემ დათმო. ყუთლუ-არსლანი არ დაუსჯიათ, დიდგვარიანთა ცალკე კარავი უარყოფილ იქნა, მაგრამ აღარც

მეფეს რჩებოდა სახელმწიფო საკითხების ერთპიროვნულად გადაწყვეტის უფლება. ასეთი საკითხები ამიერიდან მეფეს უნდა გადაეჭრა სამეფო დარბაზის მონაწილე დიდებულთა „თანადგომითა და ერთნებაობითა“. ამრიგად, დიდგვარიან აზნაურთა საკრებულო დარბაზი მეფობის „თანაზიარი“ (მონაწილე) გახდა. მართალია, ეს იყო მეფის ძალა-უფლების მნიშვნელოვანი შეზღუდვა, მაგრამ დიდგვარიანთა სახლების ინტერესთა სხვადასხვაობის გამოყენებით მეფეს საშუალება ჰქონდა შესამჩნევად გაენელებინა დარბაზის ამ უფლებათა გაფართოების სიმწვავე.

ამ კომპრომისული შედეგების საბოლოოდ კმაყოფილი არც ერთი მხარე არ იყო. მეფეს ემძიმებოდა დიდგვარიან აზნაურთა ჩარევა ისეთ საქმეში, რომელიც მხოლოდ მას ეკითხებოდა „ნებითა ღმრთისაითა“. დიდგვარიანი აზნაურები კი საკმაო გარანტიას ვერ ხედავდნენ და შიშობდნენ, რომ მეფე ამ პირობებშიაც შეძლებდა უგვაროების დაწინაურებას და მსახურეულ სახლის შვილებს უპატიოდ დატოვებდა.

მაგრამ თავი და თავი იყო საქმის ამგვარად გადაწყვეტის ღრმა შეუსაბამობა საქართველოს საზოგადოებრივი განვითარების დონესა და ამ განვითარების ტენდენციებთან. სწრაფად მოზარდი ქვეყნის შემოქმედებითი ძალების ხელოვნურ შეფერხებას ემსახურებოდა დიდგვარიან აზნაურთა ეს კასტური ხასიათის პოლიტიკური ცდები. ამიტომაც სახელმწიფო წყობილების საკითხის ამგვარად გადაწყვეტა დიდხანს ვერ იზოგინებდა და სოციალ-ეკონომიურად სწრაფი განვითარების გზაზე მდგარი საქართველო ადრე თუ გვიან ამ წყობილების შეცვლას გარდაუვალს ყოფდა. ბრძოლა გრძელდებოდა.

მალე ამის შემდეგ მეფე შეეცადა გამოესწორებინა ეკლესიაში შექმნილი არასასურველი ვითარება. ეკლესიის საქმეების გასამართავად მეფემ საეკლესიო კრების მოწვევა ბრძანა. ისევე, როგორც დავით აღმაშენებელმა თავის დროზე, თამარმაც სცადა საგანგებოდ შეემზადებინა ეს კრება, რათა უზრუნველყო სასურველ ღონისძიებათა გატარება. მაგრამ მეფემ ვერც აქ მიაღწია სრულ გამარჯვებას. მართალია, კრებამ ზოგი ვინმე არასასურველი ეპისკოპოსი გააძევა მაღალი თანამდებობიდან, მაგრამ მიქაელ კათალიკოზს ვერაფერი დააკლო: ის ვერც გადააყენეს და მას ვერც მწიგნობართუხუცესობა დაატოვებინეს.

სამაგიეროდ ვერც რეაქციონერ დიდგვარიან აზნაურთა უკიდურესმა ფრთამ მოიპოვა მისთვის სასურველი წარმატება, როცა საქართველოდან გაძევებული რუსი უფლისწულის კვლავ გამეფებასთან დაკავშირებით თავისი რეაქციული ზრახვების განხორციელება იარაღით მოიწადინა.

თამარ მეფის პირველი ქმარი გიორგი რუსი სუზდალის რუსეთის დიდი მთავრის ანდრია ბოგოლუბსკის შვილი იყო. იმ დროს ქართველები რუსეთს კარგად იცნობდნენ და უკვე დიდი ხანი იყო, მასთან ცხოველი ურთიერთობა ჰქონდათ.

გიორგი უფლისწულის თამარის ქმრად მოყვანა დარბაზის სხდომაზე გადაწყდა. რუსი უფლისწული ბიძას გამოეძევივინა სამშობლოდან და, ყივჩაყებთან შეკედლებული, ქალაქ სუნჯაში (იმიერკავკასიაში) იმყოფებოდა.

საქართველოში მოყვანილი გიორგი უფლისწული თამარ მეფის შესაფერის საქმროდ სცნეს. ეს იყო 1185 წელს.

თამარის ქმრად გიორგი რუსის მოყვანის მომხრე ყველა არ იყო. მისი მოყვანის საკითხში დიდგვარიანთა სხვადასხვა ჯგუფი სხვადასხვა აზრს ადგა. თითოეული ჯგუფი თავისთვის სასურველ კანდიდატს ირჩევდა. იმჯერად რუსი უფლისწულის მომხრეთა დასმა გაიმარჯვა. ასე რომ გიორგი რუსი თავიდანვე საქართველოს სამეფო კარზე გაჩაღებული ბრძოლის არეში მოჰყვა.

სულ რაღაც ორიოდ წლის შემდეგ გიორგი რუსი იძულებულყვეს თამარს გაეყოლა, საქართველო დაეტოვებინა და კონსტანტინოპოლში გახიზნულიყო. 1189 წელს თამარს შერთეს მეორე ქმარი, საქართველოს სამეფო კარზე გაზრდილი, ოსთა მეფის შვილი, დავით სოსლანი. იმას კიდევ დიდგვარიან აზნაურთა გარკვეული ჯგუფი ემხრობოდა. უკმაყოფილო მოწინააღმდეგეთა ჯგუფი გარეგნულად მიღუმებული იყო და შესაფერის დროს ელოდა.

ეს დროც მალე დადგა. 1191 წელს გიორგი რუსი კონსტანტინოპოლიდან არზრუმს მოსულიყო და საქართველოში შემოსასვლელად პოლიტიკურ ნიადაგს სინჯავდა. უკმაყოფილო დიდგვარიან აზნაურთა ჯგუფმა, რომელშიც აქტიურობით გამოირჩეოდნენ გუზან ტაოელი, ბოცო სამცხის სპასალარი და, განსაკუთრებით, მსახურთუხუცესი ვარდან დადიანი, მხარი დაუქირა გიორგი რუსს. მათი ხელშეწყობით ტახტის მამიებელი არზრუმიდან სამცხეზე გამოვლით იმერეთს მოვიდა და გეგუთში სამეფო ტახტზე დაჯდა. რა თქმა უნდა, ამ ძველ დიდგვარიანებს საკუთარი პოლიტიკური ანგარიში ამოქმედებდა, როცა თამარ მეფისა და დავით სოსლანის წინააღმდეგ და გიორგი რუსის მხარეზე გამოდიოდნენ. აჯანყებულებმა ყოველ მხრივ შემოიკრიბეს ძალები და ორი მიმართულებით თბილისზე წამოვიდნენ, მაგრამ თამარ მეფისა და დავით სოსლანის მომხრეებმა მძიმედ დაამარცხეს ისინი: ერთი რაზმი — ჯავახეთში, მეორე — შიდა ქართლში. ეს იყო იმავე 1191 წელს.

აჯანყებულნი და მათი მეფე მოწინააღმდეგეს დანებდნენ. დამარცხებულნი შესაფერისი სიმკაცრით არ დაუსჯიათ. გიორგი რუსიკვლავ გააძევეს, სხვებს დანაშაული აპატიეს. ეს იყო ოღონდ, რომ აჯანყების მონაწილე დიდგვარიანებმა დაკარგეს სახელმწიფო სამოხელეო თანამდებობანი, რომელნიც თამარის მომხრე დიდგვარიანებმა დაიჭირეს.

ასე დამთავრდა ცამეტწლოვანი პოლიტიკური კრიზისი. ორი უკიდურესი მიმართულება სახელმწიფო წყობილების საკითხში — მეფის შეუზღუდველი თვითმპყრობელობისა და დიდგვარიან აზნაურთა სრულუფლებიანობის მომხრეობა („კარავესელობა“) — ფეოდალური საზოგადოების შიგნით მიმდინარე ღრმა სოციალური პროცესის პოლიტიკურ გამოვლინებას წარმოადგენდა.

ბრძოლა არც ერთი მიმართულების სასარგებლოდ არ გადაწყვეტილა. მხარეები ურთიერთისადმი დათმობის გზით მორიგდნენ, მაგრამ ეს იყო დროებითი ზავი, რადგან ნამდვილად არასოდეს მორიგებულან და ვერც მორიგდებოდნენ ის საზოგადოებრივი ძალები, რომელნიც სულ უფრო და უფრო ღრმად უპირისპირდებოდნენ ერთიმეორეს და ამ ზედნაშენ პოლიტიკურ მოვლენათა საფუძველს წარმოადგენდნენ.

§ 3. საბაგრეო პოლიტიკური ურთიერთობა XII საუკუნის მიწურულს და XIII საუკუნის დასაწყისში

შამქორის ომი მოქნილი და ძლიერი სამხედრო ორგანიზაციის საშუალებით ქართველებმა შეძლეს ინიციატივა მთლიანად ხელთ ეგდოთ და თურქ დამპყრობელთა წინააღმდეგ საერთო შეტევაზე გადასულიყვნენ. შარვან-რანიდან მოკიდებული ვიდრე ბასიან-სპერამდე ციხე-ქალაქები და ყიშლალ-იალალები ზედიზედ ხელიდან ეცლებოდათ დამპყრობლებს.

ქართველ მონაპირეთა შეუხელებელი აქტიურობით უკიდურესად შევიწროებულმა თურქებმა საქართველოს გასატეხად კოალიციური ლაშქრობის მოწყობა განიზრახეს. ამ მიზნით მათ ბაღდადის ხალიფას მიმართეს, თავიანთი საჩივარი მოახსენეს და განზრახულ საქმეში დახმარება სთხოვეს. ბაღდადის ხალიფა, აღმოსავლეთის მაკმადიანთა რელიგიის მეთაური, „მართლ-მორწმუნეთა“ დაცვას ქრისტიანების მხრივ „შევიწროვებისაგან“ თავის მოვალეობად სთელიდა. ხალიფამ ენერგიულად დაუჭირა მხარი მოჩივართა წამოწყებას. მან უხვად გაიღო ფული კოალიციური ლაშქრობის მოსაწყობად, ბრძანება დაგზავნა ახლო და შორეულ მუსლიმანურ სამფლობელოებში და ყველას საომ-

ჩად მოუწოდა; ხალიფური დროშაც კი, უძლევლობის ნიშნად, მან ამ „მორწმუნეთა ლაშქარს“ წაუბმღვარა.

ხალიფას ამ იდეური და ნივთიერი დახმარებით ადერბაიჯანის ათაბაგმა (იგულისხმება სპარსეთის ადერბაიჯანი) აბუბექრმა აღმოსავლეთის თურქთა დიდძალი ლაშქარი შემოიყარა. ლაშქრის შეყრას მტერი საიდუმლოდ აწარმოებდა. ისე რომ საქართველოს სამეფო კარმა ათაბაგის განზრახვა მხოლოდ მაშინ გაიგო, როცა მტერი უკვე შეყრილი იდგა ადერბაიჯანში და კავკასიისაკენ წამოსასვლელად პირი ჰქნა.

აბუბექრ ათაბაგმა პირველად აღსართან შარვანშაჰის დასჯა გადაწყვიტა. აღსართანი საქართველოს მეფის ყმადნაფიცი იყო და ათაბაგის სახლის შიგნით მიმდინარე ბრძოლაშიც აბუბექრის სამტროდ გარეუღიყო. აბუბექრმა აღსართანი შარვანიდან გამოაძევა. ლტოლვილმა შარვანშაჰმა თავის მფარველს, საქართველოს მეფეს მომართა და ათაბაგის წინააღმდეგ შეელა სთხოვა. თამარ მეფემ შარვანშაჰს დახმარების იმედი მისცა და სასწრაფოდ ლაშქრის შეყრა ბრძანა. ათ დღეში ქართველთა ჯარის მობილიზაცია დასრულდა და ის დავით სოსლანის წინამძღოლობით მტერს გაეგება. ომი მოხდა 1195 წელს შამქორის მიდამოებში. თურქთა შეერთებული ლაშქარი სასტიკად დამარცხდა, შამქორიცა და განძაც გამარჯვებულ ქართველებს დანებდა.

შამქორის ომს ის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ მან ნათელყო ქართველთა სამხედრო ძალის უპირატესობა ახლო აღმოსავლეთში.

ბრძოლა გრძელდებოდა და ამიერიდან ქართველთა შეტევა კიდევ უფრო ძლიერდებოდა, ხოლო თურქ დამპყრობელთა წინააღმდეგობის ძალა შესამჩნევად კლებულობდა. თანდათან საქართველოს მეფეს დამორჩილდნენ გელაქუნის (სევანის ტბის) გარშემო ქვეყნები, არარატის დაბლობის სომხური თემები, ქოროხის ხეობის ზემონაწილი.

სასომხიდილი თურქი მმართველები საქართველოს მეფის ყმადნაფიცობას ამჯობინებდნენ და ყოველწლიური ხარკის გადახდით მშვიდობის მოპოვებას ცდილობდნენ.

XIII საუკუნის დამდეგისათვის საქართველოს ტრაპიზონის სამეფოს მეფის კარზე მომწიფდა აზრი შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე ისეთი ქრისტიანული სამეფოს შექმნისა, რომელიც საქართველოს აქტიურად დაუჭერდა მხარს თურქების წინააღმდეგ ბრძოლაში. ბიზანტია იმ დროს მეტად შევიწროებული იყო. კეისრის ტახტის გარშემო ბრძოლას ბოლო არ ეღებოდა, თურქები შეტევებზე გადმოსულიყვნენ, ხოლო დასავლეთევროპელი „ჯვაროსნები“ საკეისროს დაპყრობასა და იქ დამკვიდრებას ლამობდნენ. საქართველოს დასავლეთის მხრიდან

საფრთხე უჩნდებოდა. ბიზანტიის აღმოსავლეთ ნაწილს თურქთა მიერ დაპყრობა ემუქრებოდა.

1204 წელს ჯვაროსნებმა ბიზანტია დაინაწილეს. სწორედ ამ დროს. საქართველო აქტიურად ჩაება ბიზანტიის საქმეებში. ქართველთა ჯარი თამარის ბრძანებით შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროს შეესია და ადვილად დაიპყრო ქართველი ტომებით დასახლებული ქანეთი ანუ ლაზისტანი. ქართველებმა დაიპორჩილეს აგრეთვე ტრაპიზონი, სამსონი, სინოპი, კერასუნტი, კოტიორა და ერაკლეა. დაპყრობილი ქვეყნებიდან: თამარმა შექმნა ცალკე სახელმწიფო, სადაც მეფედ დასვა საქართველოში, მეფის კარზე გაზრდილი ბერძენი უფლისწული ალექსი ი კო მ ნ ე ნ ო ს ი.

ამნაირად საქართველომ დასავლეთის მხრით მეზობლად გაიჩინა ტრაპიზონის საკეისრო, სადაც ქართველთა პოლიტიკური გავლენა დიდხანს უცილობლად ბატონობდა.

კარის (ყარისის) აღება ციხე-ქალაქი კარი თურქ დამპყრობელთა ერთ-ერთი საყრდენი იყო ამიერკავკასიაში. ისევე როგორც განძას, თურქები კარს დიდად აფასებდნენ და ამიტომ თავგამოდებით იცავდნენ მას.

მაშინაც კი, როცა ამ ციხე-ქალაქის გარშემო ქვეყნები ქართველ მონაპირეებს შალვა თორელს და სარგის თმოგველს მტრის ხელიდან გამოეგლიჯათ, ხოლო საქართველოს ლაშქარი ამიერკავკასიის სამხრეთით შორს გაჭრილიყო და ხლათ-მანაზკერტ-არქეშის ქვეყნებს არბედა. საქართველოს სამხედრო წარმატება სამხრეთში მტკიცე ვერ იქნებოდა მანამ, ვიდრე კარი და სხვა ასეთი საყრდენი პუნქტები ამიერკავკასიაში მტრის ხელთა რჩებოდა.

გარდა ამისა, კარი იმყოფებოდა ანის-არზრუმის დიდ სავაქრო გზაზე, რომლის ექსპლოატაციას ფეოდალური საქართველოსათვის დიდი ეკონომიური მნიშვნელობა ჰქონდა.

1204 წელს კარის წინააღმდეგ მებრძოლ მონაპირეებს თამარ მეფემ საგზნებო ჯარი მიაშველა. ქართველთა ჯარმა მაგარი ციხე-ქალაქი გასტეხა. თამარ მეფემ კარი წყალობად კი არ გასცა, როგორც ანისი ან დვინი, არამედ ის უშუალოდ სამეფო ტახტს დაუმორჩილა.

ამრიგად, დამპყრობელ თურქებს ეს ძლიერი საყრდენი პუნქტიც მოეშალათ და მათმა თავდაცვის ხაზმაც შორს სამხრეთში გადაინაცვლა.

ბახიანის ომი საქართველოს ამ სამხედრო წარმატებამ დიდად შეაშფოთა დასავლეთის თურქთა სამყარო. ამ დროს იქ, მცირე აზიაში, ყველაზე დიდი თურქული სახელმწიფო რუმის სასულტნო იყო. რუმის სულტანმა რუკ-

ნ ა დ ი ნ მ ა, ისევე როგორც თავის დროზე ადერბაიჯანის ათაბაგმა აბუ-ბექრმა, საქართველოს წინააღმდეგ თურქთა შეერთებული ლაშქრობის მოწყობა განიზრახა. რუმის სულტანმა არა ერთი თურქი ხელმწიფე წამოიჭანა თან და დიდი შეერთებული ჯარით საქართველოს წასახდენად დაიძრა.

რუქნადინმა სწორად ვერ შეაფასა საქართველოს ძალა. ამ პოლიტიკურ შეცდომას სამხედრო შეცდომებიც ზედ მიაყოლა და ომიც სპარცხვინოდ წააგო. როცა რუმის სულტანმა დიდძალი ჯარი შემოიყარა, მან თავი უძლეველად წარმოიდგინა, ხოლო საქართველოს საქმე გათავებულად ჩათვალა. რუქნადინმა თამარ მეფეს ბრძოლული კადნიერებით აღსავე წერილი გამოუგზავნა: სულტანი მოითხოვდა, საქართველოს ქრისტიანობა უარეყო და მას, რუმის სულტანს, დამორჩილებოდა. სულტანის შეცდომით საქართველოს სამეფო კარმა მარჯვედ ისარგებლა. თამარ მეფემ სულტანს პასუხი განზრახ დაუგვიანა და ვიდრე რუქნადინის ელჩი მეფის კარზე იმყოფებოდა და პასუხს ელოდა, თამარმა ლაშქრის შეყრა ბრძანა. საქართველოს ჯარი სწრაფად შეიყარა და გაემართა ბასიანისაკენ, სადაც სულტანი დაბანაკებულიყო და საქართველოს მეფისაგან მორჩილების პირობებზე ელჩსა და პასუხს ელოდა.

თამარ მეფემ შორს გააცილა ომში მიმავალი ლაშქარი. ლაშქარს თან მიჰყვებოდა რუქნადინის ელჩიც. ქართველებმა სულტანის ელჩი და ქართველი მოციქული თამარის საპასუხო წერილით მხოლოდ მაშინ დააწინაურეს, როცა თვითონაც მიახლოებული იყვნენ სულტანის უზარმაზარ ბანაკს. ასე რომ, ვითარება სრულიად შეიცვალა. თავდამსხმელის როლში ქართველები აღმოჩნდნენ და მათ არც გაუშვიათ ხელიდან ეს ინიციატივა, ვიდრე მტერი სასტიკად არ დაამარცხეს.

რუქნადინი გაიქცა. მისი დროშაც კი ქართველებს დარჩა. რუმის სულტანის არა ერთი მოკავშირე მფლობელი ტყვედ ჩაუვარდათ გამარჯვებულთ. კერძოდ, ტყვედ წამოიყვანეს ერზინკის სულტანი, რომელსაც თამარ მეფემ ყოველად დამაპყრობელი სასჯელი მიაგო: მეფემ ტყვე სულტანი მონად გაყიდა და მის ფასად ჭორის ნალი აიღო.

გამარჯვებულმა ქართველებმა დიდი სამხედრო დავლა იშოვეს. ეს იყო 1205 წელს.

ბასიანის ომს ისეთივე დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოსათვის, როგორც შამქორის ომს. 1195 და 1205 წლებში საქართველომ ზედიზედ დაამარცხა აღმოსავლეთის და დასავლეთის თურქთა ორი კოალიციური ლაშქრობა, რომელთაც ორი უდიდესი სასულტნო მოთვეობდა. ამაზე უფრო დიდი ძალა ახლო აღმოსავლეთში თურქებს

აღარ გააჩნდათ. ასე რომ, საქართველო უკვე ახლო აღმოსავლეთის უძლიერეს სახელმწიფოდ იქცა.

ბასიანის ომის გამომდინარე

ბასიანის ომს, ბუნებრივია, დიდი გამოძახილი ჰქონდა. შორეულ პალესტინაში თურქთა მიერ შევიწროებული ჯვაროსნები დახმარების ხელს საქართველოდან ელოდნენ, ხოლო მეზობელი

თურქული სამთავრო-სახელმწიფოები ერთიმეორის მიდევნებით საქართველოს მეფის მოხარკე-ყმადნაფიცები ხდებოდნენ. საქართველოს მეფეს ყმადნაფიცობის პირზე დამორჩილდნენ ერზინკის სასულტნო და არზრუმის საამირო; 1208 — 1209 წლებში საქართველოს არქეში დამორჩილდა. 1208 წელს თამარ მეფემ ჯარაგარ-დაველს გაგზავნა: არდაველის სულტანი გაკადნიერებულიყო და აღდგომა დღეს მოულოდნელი შემოსევით ქალაქი ანისი დაერბია; ამის საპასუხოდ საქართველოს ჯარი ზაქარია ამირსპასალარის სარდლობით არდაველში შეიქრა, ქალაქი აიღო და ააოხრა, ხოლო მისი სულტანი დაატყვევა და თავხედობისათვის სიკვდილით დასაჯა.

1210 წელს საქართველოს ჯარმა შორეული ლაშქრობა მოაწყო ირანში. მან ადვილად აიღო, დაარბია, დაიმორჩილა და დახარკა ქალაქები მარანდი, თავრეჟი (თავრიზი), მიანა, ზენჯანი და ყაზვინი. ქართველთა ჯარმა ირანის შუაგულში რომ-გურს მიაღწია და ალაფით დატვირთული უვნებლად უკან დაბრუნდა.

ამრიგად, თამარის მეფობის უკანასკნელ ხანში საქართველოს ყმადნაფიცობის საქართველოს მეფის ყმადნაფიც-მოხარკენი იყვნენ: ერზინკის სულტანი, არზრუმის ამირა, ხლათის სულტანი და სხვა არა ერთი თურქულ-

შუსლიმანური სამფლობელო ამიერკავკასიაში თუ სპარსეთის ადერბაიჯანში.

მაგრამ ფეოდალური საქართველო XII საუკუნეში სხვა მიმართულებითაც გაიზარდა და გაფართოვდა.

კავკასიის მთიანეთსა და იმიერკავკასიის მთისძირობა ქვეყნებს უძველესი დროიდანვე მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ ამიერკავკასიასთან. ეს ურთიერთობა, რასაკვირველია, მაშინაც გრძელდებოდა, როცა ფეოდალურად დაწინაურებულ საქართველოში იზრდებოდა და ძლიერდებოდა ქვეყნის პოლიტიკური გაერთიანების დიდი პროცესი. აფხაზთა მთავრები თუ გაერთიანებული საქართველოს მეფეები სულ უფრო და უფრო მჭიდრო სამხედრო-პოლიტიკურსა და კულტურულ ურთიერთობას აბამდნენ თავის ამ ჩრდილოეთის მოძმე-მეზობლებთან. ჩერქეზ-ოსები თუ დურძუკ-დუნები სულ უფრო და უფ-

რო ორგანულად მონაწილეობდნენ კავკასიის ერთიანი დიდი ფეოდალური სამყაროს წარმოქმნაში და, ბუნებრივია, ისინი ვერ დარჩებოდნენ იმ სამყაროს გარეთ, რომელიც ხსენებული პროცესის შედეგად საქართველოს მოთავეობით წარმოიქმნა. ასე რომ, თამარის მეფობის უკანასკნელ ხანაში ყველა ეს იმიერკავკასიელი მთიელები საქართველოს მეფის ყმადნაფიცთა შორის იმყოფებოდნენ და პოლიტიკური გავლენის გარდა ფეოდალური საქართველოს ძლიერ კულტურულ გავლენას განიცდიდნენ.

თურქებთან დიდი ბრძოლა დასასრულს უახლოვდებოდა. საქართველო ამ ბრძოლიდან გამარჯვებული გამოდიოდა. თურქთა ბატონობის საფრთხე აღარ ემუქრებოდა საქართველოს და მის გარშემო გავრთიანებულ კავკასიის კულტურულ სამყაროს, რომელიც მშვიდობიანი განვითარების გზით სწრაფად წინ მიდიოდა.

საგარეო ურთიერთობა გიორგი ლაშას დროს დაუყრია და ბრძოლა არ შეუწყვეტია, მაგრამ ამიერიდან სერიოზული საფრთხე ფეოდალურად დაშლილი თურქული აღმოსავლეთის მხრით გაერთიანებულ საქართველოს აღარ ემუქრებოდა. ასეთი იყო ის ომები, გიორგი (ლაშა) თამარის ძე რომ აწარმოებდა XIII საუკუნის ათიან წლებში გამდგარ თურქ ყმადნაფიცთა შემოსამტკიცებლად.

როგორც კი თამარ მეფე გარდაიცვალა (1213 წ.) და სამეფო ტახტი მისმა მემკვიდრემ გიორგი-ლაშამ (გიორგი მეოთხემ) დაიჭირა, თურქმა ყმადნაფიცებმა განდგომა იწყეს და საქართველოს მეფეს ხარკის ძლევაზე უარი განუცხადეს. პირველად განძის ათაბაგი განდგა. მეფემ ამ საქმის გამო დარბაზი მოიწვია და გამდგარი ყმადნაფიცის კვლავ დამორჩილება ბრძანა. დარბაზმა მეფეს განზრახვა მოუწონა. ქართველთა ჯარმა განძის ქვეყანა მძიმედ ააოხრა. ათაბაგი განძის ციხე-ქალაქში ჩაიკეტა, მაგრამ ხანგრძლივი ალყით სასომხიდილმა საქართველოს მეფეს მორჩილების პირობა მშვიდობას შემოევედრა და ძველებურად ხარკის ძლევა იკისრა. ასევე ძალის ჩვენებით და ომით კვლავ შემოიმტკიცა გიორგი-ლაშამ გამდგარი ყმადნაფიცები: ხლათის, არზრუმის და ნახჭევანის თურქი მფლობელები. მაგრამ ყოველივე ეს ჩვეულებრივი მოვლენა იყო ფეოდალურ ხელმწიფესა და მის მოხარკეთა შორის ურთიერთობაში და საქართველოში იმ დროს არც არაეინ სთვლიდა ამ მოვლენებს რაიმე საფრთხის ნიშნად. პირიქით, ფეოდალური საქართველო თავს უძლევლად გრძნობდა და გიორგი ლაშას კარზე მწიფდებოდა აზრი შორეულ პალესტინაში ლაშქრობისა თურქთა ხელიდან

იერუსალიმის გამოსახსნელად. თვით პალესტინა-იერუსალიმის ქრისტიანებს შორის კი უკვე დაბეჯითებით ლაპარაკობდნენ ქართველი ჯვაროსნების ვითომ დიდი ლაშქრობის დაწყების შესახებ პალესტინის მიმართულებით.

სწორედ იმ ხანებში მეფე გიორგი-ლაშას დასავლეთ ევროპიდან რომის პაპის პონოროსის წერილი მოუვიდა. პაპი სთხოვდა მეფეს ევროპის ქრისტიანულ სახელმწიფოთა მიერ განზრახულ ჯვაროსანთა ომში საქართველოსაც მიეღო მონაწილეობა.

ლაშა-გიორგიმ თანხმობა განაცხადა და ლაშქრობის სამზადისსაც შეუდგა, მაგრამ მთელი ეს გეგმა მოულოდნელად ჩაიშალა: საქართველოს აღმოსავლეთით, შუა აზიასა და ირანში, თავი იჩინა ისეთმა მოვლენებმა, რომელთაც სავსებით მიიპყრეს ჩვენი ქვეყნის სახელმწიფო პოლიტიკის მესვეურთა გულისყური.

თავი XII

სახელმწიფოებრივი წყობილება და კულტურული მითარება XII—XIII საუკუნეებში

§ 1. სახელმწიფოებრივი წყობილება

მნიშვნელოვანი ცვლილება განიცადა ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკურმა წყობილებამ XI—XII საუკუნეებში. ამის საფუძველი იყო ის სწრაფი წინსვლა, რომელიც ჩვენი ქვეყნის სოციალ-ეკონომიურსა და კულტურულ ცხოვრებას ამ ხანაში ახასიათებდა. ორასი წლის მანძილზე ფეოდალური საქართველო ყოველმხრივ გაიზარდა და დაწინაურდა. გაერთიანებულმა ქვეყანამ გაუძლო ბიზანტიისა და თურქ-სელჩუკების მრავალ მძიმე შემოტევას, უკუაგდო მტრები და ახლო აღმოსავლეთში ის თანდათან საერთაშორისო მნიშვნელობის პოლიტიკურ ძალად იქცა. იმავე დროს იგი აღმოსავლური ქრისტიანული სამყაროს ერთ-ერთი კუთხე — დამოუკიდებელი და თავისებური ძლიერი (ქართული) კულტურის ცენტრი გახდა. ასეთივე არსებითი ცვლილება განიცადა საქართველოს სოციალურმა ვითარებამ ამ ორასი წლის მანძილზე.

ყოველივე ეს გულისხმობდა შესაფერის ცვლილებას ქვეყნის პოლიტიკურ წყობილებაში.

მეფე გაერთიანებული სახელმწიფოს სათავეში მეფე იდგა.

კანონით საქართველოს მეფის უფლება შეზღუდული არ იყო, მაგრამ ნამდვილად ეს „თვითმპყრობელი“ ხელმწიფე

თავის სამეფო უფლებათა შეუზღუდველად განხორციელებას ყოველ-
თვის ვერ ახერხებდა.

მეფესთან არსებობდა ფეოდალების სათათბირო ორგანო, რომელ-
საც დარბაზი ეწოდებოდა. ის წარმოადგენდა საერო და საეკლესიო
დიდმოხელე ფეოდალების (ერისთავები, კათალიკოს-ეპისკოპოსები, სა-
მეფო მონასტერთა წინამძღვრები და სხვ.) კრებას. დარბაზობა მეფეს-
თან, თუ საგანგებოდ მოწვევა არ იყო, დიდ ქრისტიანულ ღღესასწაუ-
ლებზე (ნათლისღებას, აღდგომას და სხვ.) იმართებოდა ხოლმე.

საქართველოს ფეოდალური საზოგადოების ყველა ფენას მეფის
უფლებაზე ერთნაირი შეხედულება არ ჰქონია. წერილი აზნაურები,
ვაჭარ-ხელოსნები, მდაბიორ-მოლაშქრენი მეფის უფლებათა შეუზ-
ღუდველობის მომხრენი იყვნენ. დიდი ფეოდალები კი პირიქით, მეფის
უფლებათა შეზღუდვისათვის იბრძოდნენ. მწვევე კლასობრივსა და ში-
ნაკლასობრივ ბრძოლას, რაც აგრე ნიშანდობლივი იყო სწრაფად მო-
ზარდი ფეოდალური ქვეყნისათვის, ძლიერი გავლენა ჰქონდა მეფის
ხელისუფლების რაგვარობაზე. ზოგი მეფე ძლიერი თვითმპყრობელი
იყო (ბაგრატ მესამე, დავით აღმაშენებელი), ზოგი კი სათამაშო ტიკინა
დიდზნაურთა ხელში (გიორგი მეორე). ამისდა კვალად, დარბაზის
მნიშვნელობაც სხვადასხვა დროს სხვადასხვა იყო: დავით აღმაშენებ-
ლის დროს დარბაზი მეფის მორჩილი იყო, გიორგი მეორის დროს კი
მეფე იყო დარბაზის მორჩილი.

მეფე სახელმწიფოს მოხელეთა საშუალებით მართავდა. მოხელენი
ორგვარი იყვნენ: ხელმწიფის კარის ანუ სახელმწიფოს ცენტრა-
ლური დაწესებულების მოხელენი და საქვეყნოდ გამრიგე-
ნი, ე. ი. ცალ-ცალკე ქვეყნების, მხარეთა მმართველი მოხელენი.

მთელი სახელმწიფო ტერიტორია „ქვეყნებისაგან“ შედგებოდა.
„ქვეყანა“ ორგვარი იყო: სამეფო-სახასო ანუ ის მიწა-წყალი,
რომელიც უშუალოდ მეფის-კარის ანუ ცენტრალური აპარატის მმარ-
თველობის ხელთ იყო, და საერისთაო ქვეყნები, რომელთა
მმართველობას მეფე ერისთავების მეშვეობით ახორციელებდა.

ერისთავი

ერისთავს საგამგეოდ მთელი ქვეყანა ებარა. ამ
საერისთაო ქვეყნის მმართველობის ყოველი
მხარე მას ემორჩილებოდა. ადმინისტრაცია,
შამართალი, ფინანსები თუ სამხედრო საქმე — ყველა ერისთავს ეკით-
ხებოდა. ასე რომ საერისთაო ქვეყანა მეფეს ერისთავის მეშვეობით
უკავშირდებოდა. ქვეყნის მართვა-გამგეობას ერისთავი საკუთარი კა-
რის საშუალებით ახორციელებდა: მას საამისო საკუთარი მოხელეები
ჰყავდა.

ერისთავის გამოსახულება. ზემოკრიხის
ეკლესიის ფრესკაზე.

საერისთაოზე ერისთავებ
ჯერ მეფე განაწესებდა ანუ
როგორც მაშინ იტყოდნენ,
„დალოცავდა“ და შემდეგ კი
იქაური ეპისკოპოსი აკურ-
თხებდა ხოლმე ამ თანამდებ-
ობაზე. საეკლესიო წესით
კურთხევა იმის ნიშნად ხდებო-
და, რომ ერისთავი ჩვეუ-
ლებრივი მოხელე კი არ იყო,
არამედ ქვეყნის ისეთი მმარ-
თველი, რომლის საქმეში
თვით ღვთის ხელი ერეოდა.
ერისთავის კურთხევა იმ
დროს შემოსული წესია, რო-
ცა, აღრეფეოდალურ ხანა-
ში, ქვეყანა ჯერ ისევ მცი-
რე სამთავროებად იყო და-
წესილებული.

ერისთაობა საქართველო-
ში უძველესი დროიდან არ-
სებობდა და მას განვითარე-
ბის დიდი ისტორია ჰქონდა.

ფეოდალური ურთიერთობის ჩასახვის დღიდან ერისთავი საერის-
თაო ქვეყანას მუდამ საშვილიშვილოდ ექიდებოდა და საერისთაოს საქ-
მეებში მეფის ცენტრალური აპარატის ჩარევას მტრულად უყურებდა.

ერისთავი გამთავრებას ცდილობდა და მეფისადმი მორჩილე-
ბას ყმადნაფიცობის რიგზე აპირებდა.

მეფე კი არ სცნობდა ერისთავის მკვიდრობას საერისთაოზე და ამ
მოხელის დასმა-გადაყენებას საკუთარ უფლებად სთვლიდა.

ერისთაოებსა და მეფეს შორის ამ ნიადაგზე მუდმივი ბრძოლა იყო
და იმის მიხედვით, თუ როგორი იყო ძალთა შეფარდება ამა თუ იმ
დროს, ერისთავი ხან მეფის „მოწწრაფედ მორჩილი“ მოხელე იყო, ხან
კი ქვეყნის „უცილობლად მქონებელი“ მთავარი.

ცენტრალურ სამოხელეო დაწესებულებას
ხელმწიფის კარი „ხელმწიფის კარი“ ეწოდებოდა. თავდაპირვე-
ლად, ვიღრე მეფე მცირე ქვეყანას განაგებდა,
მისი კარიც მცირე და შედარებით მარტივი იყო და ჩვეულებრივ
მთავრის (დიდაზნაურის) კარისაგან დიდად არ განსხვავდებოდა. მაგ-

რამ დროთა განმავლობაში, საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანებისა და მეფის სახასო მიწა-წყლის ზრდასთან ერთად, ხელმწიფის კარიც რთულდებოდა და მისი მნიშვნელობაც მატულობდა.

XII საუკუნის დამდეგს, დავით აღმაშენებლის დროს, ხელმწიფის კარის მნიშვნელობა განსაკუთრებით გაიზარდა. ამ დროიდან მოკიდებული ხელმწიფის კარის დიდმოხელენი თანდათან ვაზირებად იქცნენ.

ვაზირი (არაბული სიტყვაა და მრჩეველს ნიშნავს) ხელმწიფის კარის ამა თუ იმ დარგს უძღვებოდა.

სამეფო კარის სამდივნოს ანუ, როგორც მაშინ უწოდებდნენ, სამწიგნობროს მეთაურს მწიგნობართუხუცესი ეწოდებოდა.

სამხედრო საქმის სათავეში ამირსპასალარი იდგა.

ხელმწიფის კარზე მიღებული წესრიგის დაცვა და სხვა ადმინისტრაციული ფუნქციები მანდატურთუხუცესის ხელთ იყო.

სახელმწიფო ფინანსების საქმე მექურქლეთუხუცესს ეკითხებოდა.

უფრო გვიან, XIII საუკუნეში, ხელმწიფის კარს მიემატა კიდევ ორი ვაზირი, ათაბაგი და მსახურთუხუცესი.

მსახურთუხუცესს „ხელშინაური“ ეწოდებოდა; ის სამეფო სახლის მომსახურებას და სახასო მეურნეობას მეთაურობდა.

ათაბაგი თურქული სამყაროდან ნასესხები ინსტიტუტი და სიტყვა იყო: ტახტის მემკვიდრის აღმზრდელსა და მის უახლოეს მრჩეველს ეწოდებოდა.

ვაზირები ყველა ერთნაირი მნიშვნელობისა არ იყვნენ და არც თანასწორი პატივით სარგებლობდნენ. ვაზირთა შორის უპირველესად ითვლებოდა მწიგნობართუხუცესი. ის მეფის მამად ეწოდებოდა, მისი მომდევნო პირი იყო სახელმწიფოში და სხვა ვაზირებზე უპირატესი პატივით სარგებლობდა. მწიგნობართუხუცესს სამეფოს საქმე ყველაფერი ეკითხებოდა და სამეთვალყურეოდ ხელი მმართველობის ყოველ დარგზე მიუწევდებოდა. დავით აღმაშენებლის დროიდან, როგორც ვიცით, მწიგნობართუხუცესი უზენაესი სასამართლოს—საჯოკარის თავმჯდომარეც იყო, ამავე დროიდან ის ჭყონდიდის ეპისკოპოსიც იყო და მისი მეშვეობით მეფე მარჯვედ ერეოდა საეკლესიო საქმეებში. ცხადია, ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის მნიშვნელობა მეტად დიდი იყო და საერო თუ საეკლესიო დიდი ფეოდალები შურის თვალთ უყურებდნენ ამ ყოვლისშემძლე ბერს და მისი ხელის (თანამდებობის) მიტაცებას ცდილობდნენ. XIII საუკუნეში ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესს აშკარად დაუპირისპირდა ათაბაგი, რომელმაც ხელმწიფის კარზე პირველობა თუ კანონით ვერა, რეალურად მაინც წაართვა მას.

სავაჭირო

დრო და დრო, საჭიროებისამებრ, მეფე სათათ-
ბიროდ ვაზირებს მოიწვევდა ხოლმე. ვ ა ზ ი-
რ ბ ა ზ ე სახელმწიფო მნიშვნელობის საკით-
ხები ირჩეოდა. იმის მიხედვით, თუ რა საკითხი იდგა, ესა თუ ის ვა-
ჭირი რჩევის უპირატესი უფლებით სარგებლობდა, პირველი სიტყვა
მას ეკუთვნოდა. მაგალითად, თუ საქმე ეხებოდა ვისიმე „სამამულოდ
შეწყალებას“, ე. ი. ფეოდალისათვის ამა თუ იმ ქვეყნის საშვილიშვი-
ლოდ გადაცემას, მეფეს უპირველეს ყოვლისა ამირსპასალარის აზრი
უნდა მოესმინა. ასევე ამირსპასალარს ეკუთვნოდა პირველი სიტყვა
ვაჭირთა თათბირზე, როცა საკითხი ომსა და სამხედრო საქმეს შეე-
ხებოდა.

ვაჭირთა საბჭო მეფესთან არსებულ სათათბიროს წარმოადგენდა
და ყოველთვის მისი თანდასწრებით იმართებოდა.

გაერთიანებულ საქართველოში სავაჭირო განსაკუთრებით მნიშვნე-
ლოვანი დაწესებულება იყო. გაერთიანების ნიადაგზე წარმოშობილი,
ის ამ გაერთიანების განმტკიცების საქმეს უწყობდა ხელს. სავაჭირო
ქვეყნის მმართველობის საუწყებო სისტემის შემოღებას გულისხმობ-
და და მეფის ხელში სახელმწიფო მმართველობის ცენტრალიზაციას
ემსახურებოდა. სავაჭირო არსებითად ქვეყნის მმართველობის ადრე-
ფეოდალური ხანის სისტემას — საერისთავებისა და დარბაზობის სის-
ტემას უპირისპირდებოდა და ბიუროკრატიულ სამოხელეო მმართვე-
ლობის ჩანასახს წარმოადგენდა.

სავაჭირო პროგრესული დაწესებულება იყო. ის ერისთავთა დარ-
ბაზზე უფრო შეეფერებოდა თავისი დროის საზოგადოებრივ განვითა-
რებას და ამ განვითარების შემდგომ წინსვლასაც ხელს უწყობდა. გა-
ერთიანების მოღვაწე-მეთაური, მეფე, ბუნებრივია, სავაჭიროს გზით
ცდილობდა მოუხეშავი დარბაზის, ამ ნახევარ-ხელმწიფეთა კრებულის,
დამორჩილებას. ამ მიზნით იყო, რომ მეფის ხელისუფლებამ ვაჭირს
ერისთავთ-ერისთავობა შეუთავსა. XII საუკუნის მიწურულს უკვე ყვე-
ლა ვაჭირი იმავე დროს ერისთავთ-ერისთავი იყო, გარდა ჭყონდიდელ-
მწიგნობართუხუცესისა, რომელიც, სამაგთეროდ, ჭყონდიდის ეპისკო-
პოსობას „ათავსებდა“ მწიგნობართუხუცესობასთან. ამრიგად, ხელ-
მწიფის კარის დიდმოხელე (ვაჭირი) უმაღლეს საქვეყნოდ გამრიგე
მოხელედაც იქცა.

ვაჭირების გაერისთავთერისთავება ამ უკანასკნელის გაუქმებას
ჯერ კიდევ არ ნიშნავდა. ეს იყო კონსტიტუციური ხასიათის მხოლოდ
პირველი შეტევა ერისთავების წინააღმდეგ. ამ მიმართულებით შემ-
დგომი ბრძოლა და ამ ბრძოლაში წარმატება ქვეყნის შემდგომ განვი-
თარებაზე იყო დამოკიდებული. გარდამავალი მდგომარეობა იყო და ახ-

ლო მომავალში უნდა გარკვეულიყო, ხელმწიფის ვაზირი გააქრობდა ერისთავთერისთავს, თუ ვაზირ-ერისთავთერისთავი გახელმწიფდებოდა და შინაარს გამოცლილი ვაზირობა მას გარეგნულ სამკაულად-ღა შერჩებოდა.

ფეოდალური ლაშ-
ქრის ორგანიზაცია

თურქ დამპყრობლებთან საუკუნოვან ომში ქართველებმა შეიმუშავეს ქართულ სოციალურ-ეკონომიურ წყობასთან შეგუებული მოქნილი სამხედრო ორგანიზაცია, რომელიც აქარწყლებ-

და მტრის სოციალ-ეკონომიური წყობიდან გამომდინარე სამხედრო უპირატესობას, უზრუნველყოფდა საქართველოს საზღვრებს მარბიელი მტრის თარეშისაგან და თან მტრის ქვეყანაში შეტევითი ომის წარმოების ისეთ საშუალებას იძლეოდა, რომლის წინაშე უძლური აღმოჩნდა თურქ მომთაბარეთა სამხედრო ორგანიზაცია.

საქართველოს ეს სამხედრო ორგანიზაცია შემდეგი ნაწილებისაგან შედგებოდა: 1. საქვეყნო ლაშქარი, რომელიც ქვეყნის სხვადასხვა მხარეებიდან — საერისთავთერისთაოებისაგან თუ საკუთრივ სამეფო-სახასოსაგან — გამოდიოდა; 2. „ღარბაზისერი“ ანუ იგივე „ტაძრეულეზი“ — ტახტის აზნაურ-მოსაკარგავეთა თუ მდაბიორ-მოლაშქრეთა მულმივი ჯარი მეფის კარზე, შედარებით მცირერიცხოვანი, რჩეულ მეომართაგან შემდგარი; 3. მეფის კარზე სამსახურად მყოფი რაზმები ყმადნაფიცი ქვეყნებიდან.

სამხედრო ორგანიზაციაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკირათ გამაგრებულ ციხე-ქალაქებს მათი მეციხოვნეებითურთ.

ლაშქრის ორგანიზაცია; მისი სამხედრო აღჭურვილობა „დროშის მქონებელი“ ერისთავთ-ერისთავისა და ამირსპასალარის (და მისი უწყების) საზრუნავი საქმე იყო. გარდა ამისა, გზების კეთება, ხიდების მშენებლობა ლაშქრის მობილიზაციის დაუბრკოლებელ სისწრაფეს ემსახურებოდა, ხოლო გზებზე საფოსტო სადგურები მარქათა ცხენებით მეფის კარიდან გამოსული ბრძანების სწრაფად „მიმოდადებას“ უზრუნველყოფდა.

საქართველოს ლაშქრის სრულ მობილიზაციას, ფეხზე დაყენებას იმ დროს, როგორც გადმოგვცემენ, ათი დღე სჭირდებოდა.

თამარ მეფის დროის საქართველოს სამხედრო ორგანიზაციაში განსაკუთრებით აღსანიშნავია ე. წ. მონაპირეთა ინსტიტუტი.

მონაპირე იგივე ერისთავი იყო, ოღონდ ერისთავი ქვეყნის სასაზღვრო ზოლისა. მონაპირის მოვალეობა უპირატესად მეზობელი მტრის ქვეყნის სამხედრო ზვერვა იყო.

მონაპირის განკარგულებაში იყო შესაფერისი სამხედრო ძალა, რომლითაც ის თავის სანაპიროს იცავდა მტრის მცირე თარეშისაგან

და თან მის ქვეყანასაც არ უსვენებდა. მონაპირე მოვალე იყო სცოდნოდა მეზობელი მტრის ყოველი ვითარება: მისი ციხე-ქალაქების სიძტკიცე-სიმაგრე, თურქმანი ელების მოძრაობა, მტრის ქვეყნის მორბევის შესაძლებლობა და სხვ. ყოველივე ამის შესახებ მას დაუყოვნებლივ უნდა ეცნობებინა სამეფო კარისათვის, სადაც მონაპირის მოხსენების საფუძველზე დასახვდნენ ხოლმე შესაფერის ღონისძიებას: სრულ ლაშქარს შეყრიდნენ, ან ნაწილის შეყრას საკმაოდ მიიჩნევდნენ, ან, როცა საქმე სასწრაფო იყო, სამეფო კარის დარბაზის ერს წარგზავნიდნენ. ასევე საკიროებისა და საქმის მნიშვნელობის შესაბამისად ლაშქარს ან მეფეს უთავებდნენ, ან ამირსპასალარს, ან არადა საქმის მოგვარებას ისევე მონაპირეს მიაწოდებდნენ.

XII საუკუნის მიწურულში საქართველოს სამეფო კარს ჰქონდა თურქ დამპყრობელთა წინააღმდეგ მიმართული 6-7 ასეთი სანაპირო, სადაც „მონაპირობდნენ“ თამარ მეფის დიდად ერთგული სამხედრო-პოლიტიკური მოღვაწენი: გ რ ი გ ო ლ ი ს ძ ე ნ ი და მ ა ხ ა ტ ლ ი ს ძ ე ნ ი — ჰერეთსა და კამბეჩანში, ზ ა ქ ა რ ი ა — გაგის მხარეში, ზ ა ქ ა რ ი ა და ი ვ ა ნ ე მ ხ ა რ გ რ ძ ე ლ ე ბ ი — ტაშირ-ზორაკერტში, ს ა რ გ ი ს თ მ ო გ ვ ე ლ ი და შ ა ლ ვ ა თ ო რ ე ლ ი — ჯავახეთში, ყ უ ა რ ყ უ ა რ ე ს ა მ ც ხ ი ს ს პ ა ს ა ლ ა რ ი - ჯ ა ყ ე ლ ი — არტაანში, ზ ა ქ ა რ ი ა ა ს პ ა ნ ი ს ძ ე — ფანასკერტში.

§ 2. კულტურა

საქართველოს სამეურნეო და სახელმწიფოებრივი გაძლიერება XII საუკუნეში ის ნიადაგი იყო, რომელზედაც გაიფურჩქნა და აყვავდა ძველი ქართული, ფეოდალური ხანის, კულტურა.

XII საუკუნის ქართული კულტურა წინამორბედი პერიოდების ქართულივე კულტურის ბუნებრივი განვითარება იყო.

ამ საუკუნის ისეთი გამოჩენილი ქართველი მეცნიერული მწერ-მწერლებისა და ფილოსოფოსების მოღვაწეობა, როგორც იყვნენ იო ა ნ ე პ ე ტ რ ი წ ი და ა რ ს ე ნ ი ყ ა ლ თ ო ე ლ ი, XII საუკუნეს აკავშირებს XI საუკუნესთან. ამ ფილოსოფოსების ბრძოლამ აზროვნებისა და სამეცნიერო კვლევა-ძიების თავისუფლებისათვის ღრმა კვალი დააჩნია იმდროინდელი ქართველი საზოგადოების შეგნებას. განსაკუთრებით დიდი ღვაწლი მიუძღვის ამ მხრივ იოანე პეტრიწს, რომლის მოღვაწეობა ჯერ ბიზანტიაში, პეტრიწონის ქართველთა მონასტერში (ამჟამად ბულგარეთის ტერიტორიაზე) დაიწყო, შემდეგ კონსტანტინოპოლში და სულ ბოლოს კი საქართველოში მიმდინარეობდა. ფილოსო-

ფიურ თხზულებათა ღრმა ცოდნაზე დამყარებული, სამაგალითო ზედმიწევნითი თარგმანების გვერდით, მან საკუთარი კომენტარები და ზოგადი მოძღვრების შემცველი დებულებებიც შექმნა.

გაიფურჩქნა ქართული საისტორიო მწერლობაც. იმ დროს არის დაწერილი ისეთი შესანიშნავი საისტორიო ნაშრომები, როგორცაა დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულება და თამარ მეფის სამი ისტორიკოსის თხზულებანი. მეფეთა ბიოგრაფიისა და სამეფო საქმეებს გარდა, ამ ავტორებს საზოგადოებრივი და კულტურული ცხოვრების ამბებიც ცხოვლად აინტერესებდათ. შინაარსის მრავალფეროვანება და თვით ისტორიის წერის მაღალი ტექნიკა ამ ნაშრომებს პირველხარისხოვან ისტორიულ ძეგლებად ხდის.

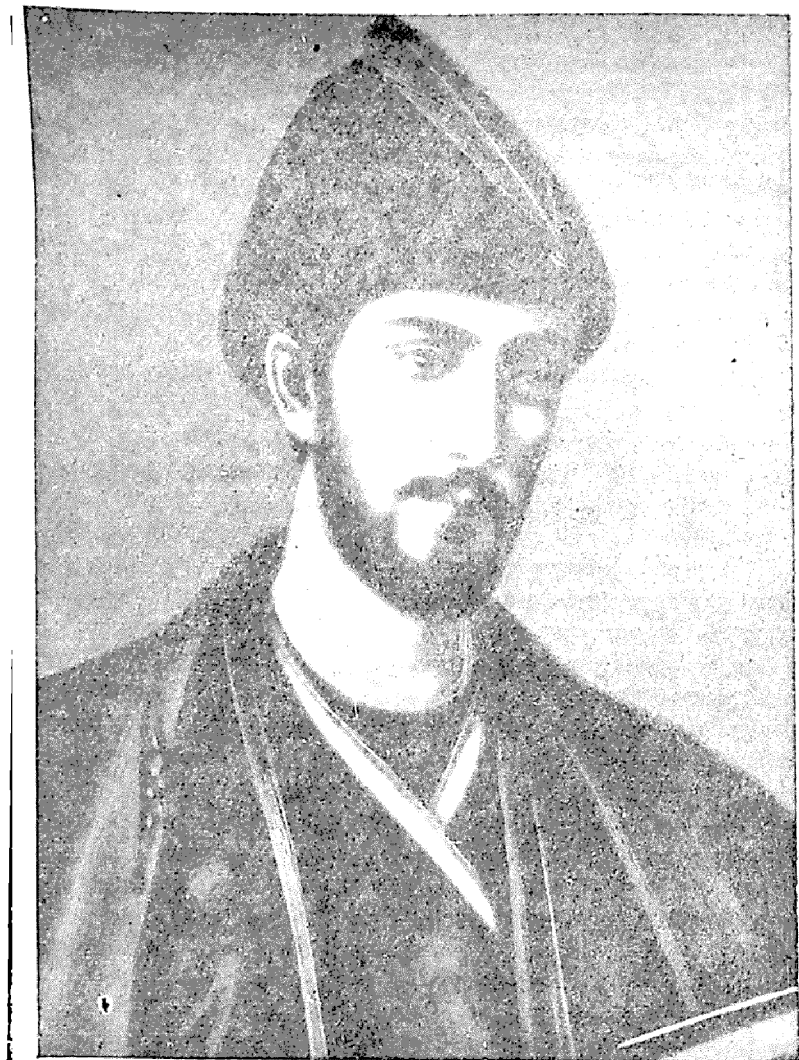
ძველი ქართული კულტურის გარდა, ფეოდალ-უცხოური კულტურა-ლურ საქართველოს ელინური კულტურის შემ-ლი ნაკადები XII საუ-კვიდრობაც საკმაოდ ჰქონდა შეთვისებული.

კუნის საქართველოში ბერძნული ენის საფუძვლიანი ცოდნა ქართველ მეცნიერებს საშუალებას აძლევდა ბერძნულ თხზულებათა დედნები ეკითხათ.

XII საუკუნის ქართული კულტურის თავისებურებას, დასავლეთის იმდროინდელ კულტურასთან შედარებით, ის წარმოადგენს, რომ საქართველოს, როგორც აღმოსავლეთისა და დასავლეთის მიჯნაზე მდებარე ქვეყანას, საშუალება ჰქონდა, დასავლური ქრისტიანული კულტურის გარდა, ისლამის ნიადაგზე შექმნილს ახალს, მეტად თავისებურსა და მრავალფეროვანს, არაბულ-სპარსულ კულტურასაც გასცნობოდა; ქართველი ხალხი ამ, მისთვის სარწმუნოებრივად დაშორებულსა და თითქოს უცხო, კულტურას დაეწაფა, როგორც ცხოველმყოფელ წყაროს, შეითვისა იგი და ამით თავისი მწერლობა და ხელოვნება გაამდიდრა.

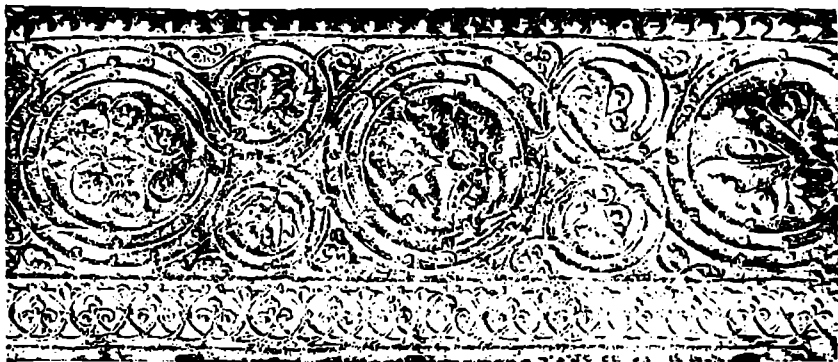
ქართველ ხალხს უძველესი დროიდანვე თავისი მუსიკა და პოეზია სი მდიდარი ხალხური პოეზია და მრავალფეროვანი ხმიერი და საკრავიერი მუსიკა და აგრეთვე სახიობაც ჰქონდა. ქართული ხალხური მუსიკის მნიშვნელობა ხაზგასმულია უკვე „დაბადებაში“, სადაც ქართველთა წინაპარზე ნათქვამია: „ესე იყო გამომაჩინებელი საფალმუნისა და ებნისა“-ო. მკაცრი ქრისტიანულ-ასკეტიკური მოძღვრება ხალხური შემოქმედების ამ დარგებს სდევნიდა, მაგრამ მათ თანდათანობით კვლავ მოიკრიფეს ძალა და უკვე X საუკუნისათვის ქართული საერო მწერლობის განახლების დასაწყისი მკაფიოდ საგრძნობი გახდა.

XI — XII საუკუნეებში ამ საერო მწერლობის მნიშვნელობა და გავლენა სწრაფად იზრდება. ერთ ხანს მაჰმადიანთა საერო მწერლო-

შოთა რუსთაველი.

ბის ჰანგების მიმბაძველობით შეფერადებულნი, იგი თანდათანობით აღგება დამოუკიდებელი შემოქმედების გზას. ამ მხრივ საყურადღებოა ქართული „ვისრამიანი“, რომელიც ამავე სახელწოდების მქონე, ლექსად დაწერილ სპარსულ რომანს არაფრით ჩამოუვარდება, მიუ-

ანჩის ხატის მორთულობა. ბეჟა ოპიზარის ნამუშევარი (XII ს.).

ბედავად იმისა, რომ ქართველ ავტორს თავისი თხზულება პროზად აქვს დაწერილი. იოანე შავთელის „აბდულ მესია“ და ჩახრუხაძის ხოტბანი ხომ მაშინდელი საქართველოს კულტურის მაღალი დონის გამომხატველია: ასეთ თხზულებათა გაგება მხოლოდ ფართო და ღრმა განათლების მქონე საზოგადოებას შეეძლო. იმავე დროს უმაღლესი ლექსთაწყობა, რომლის მაგალითებიც მათი ნაწარმოების ყოველ სტრიქონში განსაცვიფრებელი ოსტატობით არის მიმობნეული, მხოლოდ უაღრესად დახელოვნებული პოეტისათვის იყო მისაწვდომი.

მარტო შოთა რუსთაველის უკვდავი ქმნილება

„ვეფხისტყაოსანი“

„ვეფხისტყაოსანიც“, სხვა რომ არაფერი გვქონდეს შემორჩენილი, კმარა მაშინდელი ქართული მხატვრული მწერლობის მაღალი დონის საბუთად. შოთას „ვეფხისტყაოსანი“ არაჩვეულებრივი მოვლენაა იმდროინდელი, როგორც აღმოსავლეთის, ისე დასავლეთის მწერლობისათვის. პირველი სტრიქონიდან მოყოლებული იგი წარუშლელ შთაბეჭდილებას სტოვებს მკითხველზე თავისი სწორუპოვარი ლექსის მუსიკალობით, მაღალმხატვრული შედარებებითა და ღრმა აზრებით. მთელი ნაწარმოები მარტო სიყვარულის გრძნობით კი არ არის გამსჭვალული, როგორც ეს ჩვეულებრივ რომანებში იყო ხოლმე, არამედ მგოსანი და მისი გამირები სხვა, უაღრესად დიდ საკითხებს დასტრიალებენ თავს.

შოთას მოქმედი პირები მარტო თავის ბედნიერებაზე მზრუნველი ჩვეულებრივი ადამიანები როდი არიან. „ვეფხისტყაოსნის“ ვაჟებიცა და ქალებიც საზოგადოებრივი მოვალეობის შეგნებით დაჯილდო-

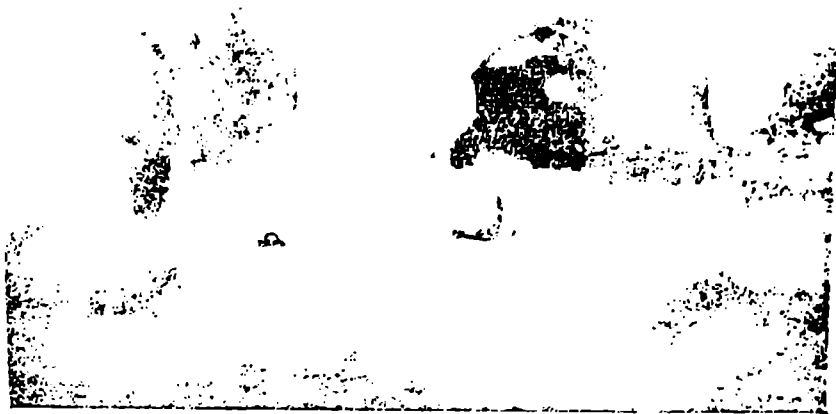

ვარძია (XII ს.). საერთო ხედი.

ებულ გმირებად გვევლინებიან, მათ უკიდურესი განსაცდელის დროსაც კი არ ავიწყდებათ თავისი სამშობლოს ბედნიერება.

საზოგადოებრივი მოტყეები, ადამიანის ბუნების იშვიათი ცოდნა და სიბრძნე განსაკუთრებით ამკობს „ვეფხისტყაოსანს“. ეს უკვდავი პოემა სამ ძირითად ჰანგზე არის აგებული: ქალისადმი რაინდული სიყვარული, გმირული თავგანწირულება, ძმათნაფიცთა ერთგულება მიუხედავად ეროვნებისა და სარწმუნოებისა. ყოველივე ამან „ვეფხისტყაოსანი“ შოთას თანამედროვეებისთვისაც უებრო თხზულებად აქცია და ქართულ მწერლობაში იგი დღევანდლამდე სწორუპოვარ ნიმუშად დარჩა, ხოლო მსოფლიო ლიტერატურაში ერთი საპატიო ადგილი უკირავს.

ქართულ მხატვრულ მწერლობას ხელოვნების სხვა დარგებიც უმშვენებდა გვერდს. იმდროინდელმა ხუროთმოძღვრებამ, კედლისა და ხელნაწერების მხატვრობამ, კედელითმა ხელოვნებამ, მინანქარმა, მუსიკამ ბევრი პირველხარისხოვანი ნაწარმოები დაგვიტოვა.

გეგუთოს სასახლის (XII ს.). ნანგრევების საერთო ხედი.

საკმარისია დავასახელოთ ისეთი დიდებული ძეგლები, როგორც არის უბისის, ყინცვისის, გელათის, ბეთანიის, ბერთუბნის კედლის მხატვრობა და მოზაიკა; ჯრუჭის ოთხთავი, წყაროსთავისა და ტბეთის სახარებათა, ხახულია და ანჩის ხატების მოქედილობა, რომელიც იმდროინდელი შესანიშნავი ქართველი ოქრომქანდაკელების, ბექა და ბეშქენ ოპიზარების, ნახელავია.

აღსანიშნავია აგრეთვე ქართული მუსიკის დიდი დაწინაურება: მრავალხმიანობის გაჩენასა და განვითარებასთან ერთად, საკომპოზიციო ხელოვნება ცალკე დარგად გამოიყო, ისე რომ ამ დროს საგალობელთა სიტყვებისა და ჰანგის შემთხვევლნი საქართველოში სხვადასხვა პირები იყვნენ. მაშინდელი ქართველი კომპოზიტორების მიერ შეთხზული ჰანგები, საკუთარი საგალობო ნიშნებით ჩაწერილი, ნაწილობრივ ჩვენ დრომდეც არის მოღწეული.

მაღალ დონეს მიაღწია ქართულმა ხუროთმოძღვრებამაც. იკორთის, ბერთუბნის, ბეთანიისა და სხვა ტაძრები ამ დიდი ხელოვნების მრავალმხრიველი მოწმენი არიან, მიუხედავად იმისა, რომ საუკუნეთა განმავლობაში ძალზე დაზიანდნენ და წინანდელი ბრწყინვალეებისაგან მათ ბევრი რამ უკვე დაკარგული აქვთ. მთლად კლდეში გამოკვეთილი ვარძიის მონასტერიც, მრავალი სენაკითა და საუცხოოდ მოხა-

ტული ეკლესიით, დანახვებს ადამიანს, თუ რამდენად ძლიერი იყო ხელოვნების ეს დარგი მაშინდელ საქართველოში.

XI — XII საუკუნეთა ქართულ ხელოვნებას ახასიათებს ბევრი ისეთი ნიშანი, რომლებიც რამდენიმე საუკუნის შემდეგ ევროპაში საფუძვლად დაედო ეგრეთ წოდებულ „რენესანსის (ალორძინების) ხანას“.

თავი XIII

ქართველი ხალხის ბრძოლა მოწოდება მფლობელობის წინააღმდეგ

§ 1. საქართველოს საშინაო ვითარება XII — XIII საუკუნეთა მიჯნაზე

XIII საუკუნის პირველ მეოთხედში საქართველო წარმოადგენდა ძლიერ ფეოდალურ სახელმწიფოს, რომელმაც დაამარცხა თურქი დამპყრობლები და დამოუკიდებელი განვითარების ფართე გზაზე გამოვიდა.

მაგრამ ამასთანავე საქართველო ფეოდალური განვითარების იმ საფეხურზე იმყოფებოდა, როცა საზოგადოებრივი პროგრესის წინამძღოლად მოწოდებული კლასი (მესამე წოდება) ქვეყნის პოლიტიკურ მესვეურად ჯერ კიდევ ვერ გამოსულიყო. ასე რომ საქართველო ფეოდალური განვითარების კრიზისულ ხანაში იმყოფებოდა, ქვეყანას შინაგანი სიმტკიცე აკლდა, და ეს აშკარად იჩენდა თავს მის პოლიტიკურსა თუ სამხედრო წესწყობილებაში.

აღნიშნულ ხანაში საქართველოს სახელმწიფო საკუთრივ საქართველოსა („ყოველი საქართველო“) და ყმადნაფიცო „სახლებისაგან“ (ვასალური სამფლობელოებისაგან) შედგებოდა. ეს ყმადნაფიცები საკუთრივ საქართველოს მეზობელი პოლიტიკური ერთეულები იყვნენ. საქართველოზე მათი დამოკიდებულება უპირატესად სამხედრო ძალას ემყარებოდა და ამიტომაც იყო, რომ ყმადნაფიცები მუდამ მზად იყვნენ „დაეწუნებინათ“ პატრონი, ე. ი. გამდგარიყვნენ, როგორც კი დროს იხელთებდნენ.

ასე რომ, ყმადნაფიცები საქართველოს სახელმწიფოს ძლიერების მოწმობა იყო და არა მისი ძლიერების წყარო.

კრიზისული ხანის თვალსაჩინო სურათს წარმოადგენდა საკუთრივ საქართველოს სახელმწიფო წყობილებაც.

ცამეტწლოვანი პოლიტიკური კრიზისი XII საუკუნის ოთხმოციან წლებში (1177 — 1191), როგორც ვიცი, დიდგვარიან აზნაურთა სრული გამარჯვებით ვერ დამთავრდა, მაგრამ ქვეყნის მართვა-გამგეობაში დიდებულთა „თანადგომა-ერთნებაობის“ წესის შემოღება მაინც „ქარავისელთა“ დიდი პოლიტიკური წარმატება იყო. დიდგვარიანი აზნაურები გადაჭრით წინააღმდეგენ უგვაროების შემოტევას, მათ მონაწილეობას ქვეყნის მართვა-გამგეობაში.

ამ მიმართულებით დიდგვარიანებმა მეფის თვითმპყრობელობა საგრძნობლად შეზღუდეს.

დიდგვარიანთა ამ პოლიტიკურ წარმატებას შედეგიც შესაფერისი მოჰყვა.

„მეფობის თანაზიარმა“ დიდებულებმა ამ პოლიტიკური წარმატების გამოყენება არ დააყოვნეს. გაძლიერდა სამამულოდ შეწყალების, სამოხელეო თანამდებობათა და სახელო ქვეყნების საშვილიშვილოდ გაცემის ტენდენცია. დიდებულთა დარბაზის „ერთნებაობა-თანადგომის“ წესით შეზღუდული მეფე მონაპირეებსავე უბოძებდა ხოლმე წყალობად თურქთა ბატონობისაგან განთავისუფლებულ ქვეყნებს. თანდათან ქვეყნის შიგნით თუ მის სანაპიროებზე წარმოიშვნენ დიდი ერისთავთ-ერისთავნი, მთელი ქვეყნების „უცილობლად მქონებელნი“. აგრე გაძლიერებული ერისთავთ-ერისთავი გახელმწიფება-გამთავრებისათვის იწყებდა ბრძოლას და თავისი სამმართველო ქვეყნისათვის საგადასახადო და სასამართლო შეუვალლობის მოპოვებას ცდილობდა. ასეთი იყვნენ ყველა ეს ერისთავთ-ერისთავები, რომელთაგან ზოგიერთს კიდევ უფრო მაღალი პატივისათვის მიეღწიათ — „მთავრები“ და „მეფეთა ადგილზე მჯდომნი“ გამხდარიყვნენ. რა თქმა უნდა, ასეთი დიდმოხელე მეფისადმი მორჩილებას ყმადნაფიცობის პირზე განიზრახავდა და თუ განდგომას არ აწყობდა და მეფის „ერთგული“ რჩებოდა, ამის მიზეზი ის იყო, რომ თითოეული ასეთი სამთავრო მრავალნაირად იყო დაკავშირებული საქართველოს სხვა ნაწილებთან და თითოეულ სამთავროში მოიპოვებოდნენ განდგომა-განცალკევების მოწინააღმდეგე ძალები. ასეთი იყვნენ სამთავროს ქალაქები, რომელთა ეკონომიური ინტერესები დიდი და მოწესრიგებული ქვეყნის ერთიანობას მოითხოვდა; ასეთი იყვნენ სამთავროს მცირე ერისთავები და დიდებული აზნაურები (მათი „მოკიდებულებითურთ“), რომელთაც თვალში არ მოსდიოდათ ერისთავთ-ერისთავის გახელმწიფება, ებრძოდნენ მას და ამ ბრძოლაში დასაყრდენს მეფისადმი ერთგულება-

რუსუდან დედოფლის
მონეტა 1227 წ.

ში ეძებდნენ. არც კარს მომდგარ თურქთა გაბატონების შიში უწყობდა ჭელს მთავრების ძიდრეკილებას განდგომისაკენ.

§ 2. ბრძოლა ხვარაზმელების წინააღმდეგ

მონღოლთა პირველი
გამოჩენა

XIII საუკუნეში აღმოსავლეთის კულტურული მსოფლიო დიდი ისტორიული განსაცდელის წინაშე აღმოჩნდა. ცენტრალური აზიიდან მას ბარბაროსი დამპყრობლები — მონღოლ-თათრები მოეკვლინენ.

საქართველოში მონღოლები ანუ თათრები პირველად ხვარაზმელებთან ბრძოლამ მოიყვანა. მონღოლებს კასპიის ზღვის აღმოსავლეთით მდებარე ხვარაზმის ხელმწიფე მუჰამედი დაემარცხებინათ და თავისი ქვეყნიდან გამოეძევებინათ. ხვარაზმშაჰის შესაპყრობად მონღოლთა ხელმწიფემ ჩინგიზ-ხანმა მდევარი ჯარი გამოჰყო. 20000 მეომრისაგან შემდგარი ლაშქარი ჯებე და სუბუდაის სარდლობით ხვარაზმშაჰ მუჰამედს დაედევნა. ამ ჯარმა გამოვლო ირანი, ადერბაიჯანი, მაგრამ ლტოლვილი მუჰამედის კვალი დაკარგა და უკვე კასპიის ზღვისპირეთით, დარუბანდის გზით, უკან დაბრუნებას აპირებდა. ჩინგიზ-ხანისაგან ამ რაზმს დავალებული ჰქონდა აგრეთვე თვალთ ენახა და დაეხვერა მათთვის უცნობი კულტურული ქვეყნები. 1220 წელს მონღოლთა ამ ჯარმა საქართველოს საზღვრებს მოატანა.

სწრაფად შეიყარა ქართველთა ჯარი და მეფე გიორგი-ლაშას სარდლობით თავს დაესხა უცნობ მომხდურს. მონღოლთა საომარი ხერხის უცოდინარი ქართველთა ჯარი დამარცხდა. მონღოლებმა მაინც უკან დაიხიეს, მულანში გამოიზამთრეს და საქართველოში შემოჭრის ცდა შემდეგ წელს გაიმეორეს, მაგრამ იმჯერად ქართველები უკეთ მომზადებული დაუხვდნენ მტერს და აიძულეს ის ამიერკავკასიას გასცლოდა და მთების გადალახვით ყივჩაყეთს (იმიერკავკასიაში) გადასულიყო. ქართველებმა მონღოლთა გაცლა თავის გამარჯვებად ჩათვალეს.

მონღოლებთან ბრძოლაში მეფე გიორგი-ლაშა დაიჭრა, დასნეულდა და 1222 წელს გარდაიცვალა კიდეცა.

რადგან გიორგი-ლაშას კანონიერი მემკვიდრე არ დარჩენია, დარბაზის დასტურით საქართველოს მეფედ დაჯდა მისი და. თამარის ასული რუსუდანი.

მონღოლთა შესახებ საქართველოში მეტად მცირე რამ იცოდნენ. ხედავდნენ, რომ ამ უცნაურმა ხალხმა ხვარაზმის დიდი ხელმწიფე დაამარცხა. მაჰმადიანთა შემავიწროვებელი მონღოლ-თათრები ქრისტიანე-

ბადაც კი მოსჩვენებიათ თურქების წინააღმდეგ ბრძოლაში გართულ ქართველებს.

ასე იყო თუ ისე, ქართველებს მონღოლ-თათართა გამოჩენა შემთხვევით მოვლენად მიუჩნევიათ, მონღოლთა მდევარ-მზვერავი ლაშქრის უკუქცევის შემდეგ გული დაუმშვიდებიათ, მონღოლ-თათრები სამუდამოდ წავიდნენო, და თავისი მორიგი საქმეები განუგრძობდათ: იერუსალიმს ლაშქრობის სამზადისს დაბრუნებიან.

უახლოესმა მოვლენებმა ცხადყვეს, თუ რამდენად შემცდარი იყვნენ ქართველი პოლიტიკოსები.

1222 წლიდან მოკიდებული ვიდრე 1225 წლამდე საქართველო მცირე ომებს აწარმოებდა უკუმიდგარი მოხარკეების კვლავ დასამორჩილებლად ან ახალი მოხარკეების შესაძენად მცირე აზიასა თუ სპარსეთში.

აგრე გალალების საბუთი ქართველებს ახლახნაზმელების ლაშქრობა საქართველოში განსაკუთრებით დიდი ჰქონდათ. ირანი დარღვეულ-დასუსტებული იყო, ხოლო კასპიის აღმოსავლეთით მდებარე ხვარაზმის დიდი მაჰმადიანური სახელმწიფო, რომლის სულტანი აღმოსავლეთის მაჰმადიანთ. სამყაროს ხელმწიფობას იჩემებდა და თავს მეორე ალექსანდრე მაკედონელად რაცხდა, მონღოლთა მიერ მოშლილ-დანგრეული იყო; მ უ ჰ ა მ ე დ. ხ ვ ა რ ა ზ მ შ ა ჰ ი ლტოლვილობაში დაღუპულიყო, ხოლო მისი მემკვიდრე ჯ ა ლ ა ლ-ე დ ი ნ ი, აგრეთვე ლტოლვილი, სპარსეთში სადღაც ფეხის მოკიდებას ცდილობდა, რომ მონღოლებს შებრძოლებოდა.

ჯალალ-ედინმა მოახერხა და დასავლეთი ირანი გააერთიანა. ადერბაიჯანის ათაბაგი უ ზ ბ ე გ ი ჯერ კიდევ მუჰამედ ხვარაზმშაჰმა იყმო. ჯალალმა კი 1225 წელს თავი რან-შარვანის პატრონადაც გამოაცხადა. ჯალალ-ედინ სულტანმა კარგად იცოდა, რომ მას საქართველოსთან ომი არ ასცდებოდა და საჭირო მომზადების შემდეგ მან მოქმედება იწყო.

ჯალალმა დიდი ლაშქარი შემოიყარა და საქართველოს დამორჩილება მოსთხოვა, ხოლო მახლობელ მაჰმადიან მფლობელებს აუწყა. რომ ის მათ შემევიწროებელ საქართველოზე ილაშქრებს, რათა ბოლო მოუღოს ქართველთა ბატონობას და ისლამის ძლევა მოსილება ადაღკინოს.

საქართველოს სამეფო კარმა ჯალალის მუქარა არაფრად ჩააგდო, სულტანის მოციქული გაწბილებული გაისტუმრა და ნელ-ნელა შეუღბა მოსალოდნელი ომისათვის მზადებას. ჯალალმა დასწრება გადაწყვიტა და დიდძალი ჯარით საქართველოს საზღვრები სწრაფად გადმოლახა, ქალაქ დვინის მიდამოები ააოხრა და წამოვიდა გარნისზე, სადაც უკვე

მოსულიყო ქართველთა ლაშქარი, რომელსაც თამარის დროის დიდი მოღვაწე ივანე ათაბაგი სარდლობდა.

სასწრაფოდ შეყრილი ქართველები მეშველ ჯარს ელოდნენ, ამიტომ დროის მოგება სურდათ, მაგარი პოზიციები დაეკირათ და ომს არ იწყებდნენ. ჯალალმა მოწინააღმდეგეს განზრახვა შეუტყო და თითონ შემოუტია. ქართველები დამარცხდნენ. ჯალალ-ედინმა ამის შემდეგ დვინი აიღო, სხვა გადაუდებელი საქმეებიც მოაგვარა და შემდეგ უკვე თბილისზე წამოვიდა.

1225 წლის დეკემბერში ჯალალ-ედინი თბილისს მოადგა და თბილელ მაჰმადიან მცხოვრებთა ლალატის წყალობით ქალაქი ხელთ იგდო.

ხვარაზმშაჰმა ფანტიკურით სიმკაცრით ქლიტა თბილისელები, გაძარცვა და დაანგრია უმდიდრესი ქალაქი.

ჯალალის მარბიელმა ჯარმა მთელი აღმოსავლეთი საქართველო და სომხეთი მოიცვა. ასაღებად შემოადგნენ ანისსა და ქარს, მაგრამ ამ ქალაქების აღება ჯალალმა ვერ მოახერხა და ისევ ხლათის წინააღმდეგ გაილაშქრა, რომლის სულტანი ჯალალს არ ემხრობოდა. ჯალალი ხლათს შემოადგა.

ამასობაში ქართველები შეტევაზე გადმოვიდნენ. მათ თბილისი აიღეს და ჯალალის მეციხოვნეები გაწყვიტეს. ამის შემდეგ ქართველებმა შაქ-შარვანში გაილაშქრეს და ჯალალის მეციხოვნეებს ქალაქები შაქი და ყაბალა დაადებინეს. ჯალალი მოეხსნა ხლათს, რომელიც მან ვერ აიღო და ისევ საქართველოში წამოვიდა, აქ თავისი შერყეული მდგომარეობის გამოსასწორებლად.

ჯალალ-ედინის წინააღმდეგ ეხლა უკვე არა მარტო საქართველო, არამედ რუმის, შამისა და ხლათის მაჰმადიანი მფლობელებიც იყვნენ ამხედრებული. ამ მაჰმადიანმა მფლობელებმა ისევ საქართველოსთან გააბეს მოლაპარაკება და მას ჯალალის წინააღმდეგ შეერთებული ბრძოლის გეგმა შემოსთავაზეს. ჯალალმა შეუტყო განზრახვა მტრებს და მათი ცალ-ცალკე დამარცხება გადაწყვიტა. ვიდრე მისი მოწინააღმდეგეები შეიყრებოდნენ, ჯალალი უმალ საქართველოზე წამოვიდა. ომი მოხდა ბოლნისის 1228 წლის დამდეგს. ჯალალმა ომი მოიგო, თბილისი კვლავ დაიჭირა და სასწრაფოდ ისევ ხლათს მიაშურა. მან ხლათიც აიღო, მაგრამ შემდგომი ლაშქრობა კი აღარ დასცალდა.

1230 წელს ჯალალ-ედინს აცნობეს, რომ მონღოლები უკვე ირანის ადერბაიჯანს მოსდგომოდნენ. მონღოლთა წინააღმდეგ ხვარაზმის სულტანი სრულიად უმწურო აღმოჩნდა. ჯალალი მყისვე გაიქცა და ლტოლვილი, მხლებლებ-შემოკლილი დაიღუპა.

ჯალალ-ედინი ნიჭიერი სარდალიც იყო და გაბედული მეომარიც, მაგრამ ახლო აღმოსავლეთში მონღოლთა წინააღმდეგობის ორგანიზა-

ცია მას, რა თქმა უნდა, არ შეეძლო. იგი მოველინა აღმოსავლეთის ქვეყნებს, როგორც დამპყრობელი. ჯერ კიდევ ჯალალის მამა, მუჰამედ ზვარაზმშაჰი აპირებდა ახლო აღმოსავლეთის დაპყრობას და ბაღდადის ზალიფას ამ დედაქალაქის წართმევას უქადდა. ამიტომ მუჰამედისა და ჯალალის მღვენელი მონღოლები არა მარტო ქრისტიან ხალხებს ეგულებოდნენ თავიანთ მოკავშირედ, არამედ მაჰმადიან მფლობელებსაც.

მაგრამ ახლო აღმოსავლეთში ჯალალის ხუთწლოვანმა თარეშმა სასტიკად დასცა და დააუძლურა აქაური ქვეყნები და მონღოლთა სამხედრო და პოლიტიკურ წარმატებას ყოველმხრივ შეუწყო ხელი.

§ 3. საქართველოს დაპყრობა მონღოლთა მიერ

მონღოლები. მათი ეკონომიური და სოციალური ყოფა მონღოლების სამშობლო ცენტრალურ აზიაში იყო (იქ, სადაც აწინდელი მონღოლეთის რესპუბლიკაა).

იმ დროს მონღოლები მომთაბარენი იყვნენ: საზრდელისა და სხვა თავსარჩენი სახსარის შემოღების შემდეგ ერთი ადგილიდან მეორეზე გადადიოდნენ ხოლმე. ტყეში მობინადრე მონღოლთა ტომები მონადირეობა-მეთევზეობით ცხოვრობდნენ, ველად მცხოვრები მონღოლები კი მომთაბარულ მესაქონლეობას მისდევდნენ: ზაფხულობით მთელი თავისი ავლადიდებით მთაში ადიოდნენ, საზამთროდ კი ისევ ბარად ჩამოდიოდნენ. მონღოლები ზნა-თესვას არ მისდევდნენ, მიწათმოქმედება არ იცოდნენ. მონღოლთა მესაქონლეობის მთავარი დარგი მეცხენეობა იყო. ცხენი და მონღოლი განუყრელნი იყვნენ. მონღოლი ცხენზე მჯდომი ნადირობდა, ცხენით მიმოდინდა, თავისი ავლადიდებაც ცხენით დაჰქონდა, ცხენდაცხენ რომობდა, ცხენის რძითა და ცხენის ხორციით იკვებებოდა.

მონადირეობა-მესაქონლეობა ვერ აძლევდა მონღოლებს საკმარის სარჩოს და ისინიც დანაკლისს მეკობრეობა-მტაცებლობით ივსებდნენ.

მეკობრეობა-მტაცებლობა იგივე ომიანობა იყო. მას მონღოლები ისე უყურებდნენ, როგორც ხელობას და გატაცებითაც მისდევდნენ.

XIII საუკუნის დასაწყისისათვის მონღოლთა ტომებში გვაროვნული წყობილება უკვე საკმაოდ შერყეული იყო და კლასობრივი საზოგადოება ისახებოდა. ამ ნიადაგზე შესაძლებელი გახდა წარმოქმნა მონღოლთა ბარბაროსულ სახელმწიფოსი, რომლის მთავარი ორგანიზატორი მონღოლთა ერთ-ერთი მეთაური თე მუ ჩინი იყო. მან სისხლიანი ბრძოლით თანდათან სძლია თავის მეტოქეებს და მონღოლები გააერთიანა.

1206 წელს მონღოლთა თავკაცების ყრილობამ თემუჩინი თავის მბრძანებლად აღიარა. მას შემდეგ თემუჩინს ჩინგიზ-ხანი ეწოდა.

ჩინგიზ-ხანმა მონღოლთა საზოგადოებრივი წყობის შესაფერისი სამხედრო ორგანიზაცია შექმნა: მან მოხერხებულად შეუგუთა ერთიმეორეს მონღოლთა საზოგადოებაში ასლად წარმოშობილი არისტოკრატის მფლობელობა და გვაროვნული წყობილების ძლიერი გადმონაშთები. მონღოლ-თათართა მოსასლეობა ჩინგიზ-ხანმა დაპყრო ათეულებად, ასეულებად, ათასეულებად და ათიათასეულებად. ათეული ეწოდებოდა მოსახლეობის იმ დანაყოფს, რომელსაც ათი მოლაშქრე გამოჰყავდა, მოსახლეობის იმ დანაყოფს კი, რომელსაც ასეული ერქვა, ასი მოლაშქრე უნდა გამოეყვანა; ასევე ათასეული და ათიათასეული შესაფერისად ათასა და ათიათას მოლაშქრეს იძლეოდნენ.

თითოეულ ერთეულს ჰყავდა თავისი სამხედრო უფროსი, რომლის უფლება უსაზღვრო იყო. უმკაცრესი დისციპლინის განხორციელებას ხელს ისიც უწყობდა, რომ ათასეულებშიცა და ასეულებშიც ჩვეულებრივ თითო გვარისა და ტომის მოლაშქრენი შედიოდნენ. ამ საგვარეულო ტრადიციებით დატვირთულ მოლაშქრეთათვის ყოველად უტხო იყო ურთიერთ მტრობა და ლალატი. მონღოლური ჯარი მთლიანი, მკიდრო, დისციპლინიანი მასა იყო. დისციპლინისა და სიმტკიცის მხრივ მონღოლთა ლაშქარს ოდნავაც ვერ შეედრებოდა ფეოდალური ქვეყნების, თურქული თუ ქართული, ჯარები, სადაც მთავრების თუ დიდებულ-აზნაურების ურთიერთ შორის ჭიშხს და მტრობას ტოლს არ უდებდა რაინდ-აზნაურის თავნებობა („გმირობა“). შეიარაღებით მონღოლები არ ჩამოუვარდებოდნენ მოწინააღმდეგეებს. ამ მხრივ მათ სწორედ კულტურული ქვეყნების ვაჟრები ამარაგებდნენ. რაც შეეხება სურსათით მომარაგებას ან მობილიზაციას, მონღოლთა ჯარს ამ მხრივაც დიდი უპირატესობა ჰქონდა ფეოდალური ქვეყნების ლაშქართან შედარებით. მონღოლთა ყოველ ათეულს თუ ასეულს თან ახლდა თავისი სარჩო — ცხენის ჯოგები, ხოლო მეომართა დანაკლისის შევსება მაშინვე ხდებოდა, რადგან ლაშქარს შორიახლო დაყვებოდა მონღოლთა „დედაწული“ ანუ მთელი ის „მოსახლეობა“ (ურდო), საიდანაც ეს ათეული, ასეული თუ ათასეული და ა. შ. მოლაშქრე გამოდიოდა. ყოველივე ამის შედეგი იყო, რომ მონღოლთა ლაშქარს ხანგრძლივი მანევრირება შეეძლო, ხოლო ფეოდალური ლაშქრის შესაძლებლობა ამ მხრივ მეტციმეტად შეზღუდული იყო.

აი. ასეთი მტკიცე და მოქნილი სამხედრო ორგანიზაციის მქონე სახელმწიფო გამოვიდა XIII საუკუნის დასაწყისში მსოფლიო ასპარეზზე, გასაოცარი სისწრაფით დაიპყრო აზია-ევროპის უდიდესი ნაწილი და მანამდე არნახული სიდიდის სამფლობელო შექმნა.

ხვარაზმშაპ მუჰამედი, რომელიც მსოფლიოს დამპყრობელობას იჩემებდა და თურქული სამყაროს ერთადერთ სულტანად მიიჩნეოდა თავს, ყოვლად უძლეური აღმოჩნდა მონღოლთა წინაშე. ჩინგიზ-ხანმა ზედიზედ დაამარცხა მუჰამედის რაინდები, აიღო მთელი კასპიის გაღმა მხარე (ხვარაზმი) და იქვე გადაწყვიტა დაეპყრო ახლო აღმოსავლეთის კულტურული ქვეყნები, რაც მან დააეალა თავის ოთხ მხედართმთავარს, რომელთაც 40000 მოლაშქრე გამოატანა და ირანზე გამოგზავნა. მონღოლთა ეს ჯარი იყო, 1230 წელს რომ სამხრეთ ადერბაიჯანს მოადგა.

**მონღოლებთან
ბრძოლაში დამარ-
ცების მიზეზები**

ახლო აღმოსავლეთის ფეოდალურ საზოგადოებასთან შედარებით მონღოლებს სხვა არა ნაკლებ მნიშვნელოვანი უპირატესობაც ჰქონდათ. ფეოდალური ქვეყნის დასაპყრობად მოსულ მონღოლებს მრავლად მიუღიოდნენ კლასობ-

რივსა თუ შინაკლასობრივ ბრძოლაში დახმარების მოიმედენი: დიდების მაძიებელი აზნაურები, მთავრის მიერ მიმძლავრებული დიდებულები, იმედგადაწყვეტილი მეკობრეები, ფეოდალების ძალმომრეობით თავმობეზრებული ვაჰკრები.

მონღოლები სარწმუნოებისათვის არავის ავიწროვებდნენ, კულტის მსახურები ყველანი პატივში ჰყავდათ და მათ არც არაფერს ახდევინებდნენ. ასე რომ საშუალო საუკუნეთა იდეოლოგიის ძლიერი ორგანო — სამღვდლოება მონღოლთა სასარგებლოდ ამეტყველდა.

ქრისტიანული ეკლესია ქადაგებდა, რომ მონღოლები იყვნენ ზეციური სამართლის ხელი, რომლითაც ღმერთი ცოდვილ ქვეყანას სჯიდა. ასე რომ ეკლესია ხალხს მონღოლთა წინააღმდეგ ბრძოლის ნაცვლად მათ მორჩილებას მოუწოდებდა.

ყოველივე ამის შედეგი ის იყო, რომ მონღოლთა წინაშე ზღაპრული სისწრაფით ეცემოდნენ უმაგრესი ციხეები, ერმრავალი ქალაქები, მარცხდებოდნენ „უძლეველი“ ჯარები და ქურდ-დამნაშავეებივით გარბოდნენ და სამალავს ეძებდნენ ქედმაღალი ხელმწიფენი, უშიშარი მოლაშქრენი.

ჯალალ-ედინის ხუთწლიანი თარეშით მძიმედ მოოხრებული საქართველო ჯერ კიდევ გონს ვერ მოსულიყო, რომ მონღოლებმა ადერბაიჯანის დაპყრობა დაამთავრეს და ამიერკავკასიას მოადგნენ. ეს იყო 1235 წელს. მონღოლებმა ზედიზედ დაიპყრეს საქართველოს ციხეები, ქალაქები, თემები და 1240 წელს უკვე საქართველოს მთელი აღმოსავლეთი ნაწილი ხელთა ჰქონდათ. ციხე-ქალაქებში მათი რაზმები იდგნენ, ხოლო საქართველოს საზამთრო და საზაფხულო საძოვრები მათ ურდოებს ეჭირათ.

ყმადნაფიცი თურქული სამფლობელოები მონღოლებმა უმაღ შე-
15. საქართველოს ისტორია

მოცალეს საქართველოს და „გურჯისტანი“ იცნეს მხოლოდ საკუთრივ მის საზღვრებში, ე. ი. ამიერკავკასიის ქრისტიანული სამყაროს ფარგლებში

მონღოლებმა ისე დაიპყრეს მთელი საქართველო, რომ არც ერთი სერიოზული ომი არ გადაუხდიათ. როგორც კი შემოდგეს ფეხი ამ დამპყრობლებმა საქართველოს საზღვრებში, მათ მორჩილებით მიეგება ანა ერთი დიდი აზნაური და მონღოლთაგან წყალობად მიიღო როგორც საკუთარი ნაქონევი, ისე ქვეყანაც იმ მეზობლისა, რომელიც ჯერ კიდევ მონღოლებს არ დამორჩილებოდა.

საქართველოს ერთიანი ლაშქარი არსად ჩანდა. მსახურთუხუცესმა ვარამ გაგელმა თავისი საგამგეო ქვეყანა პირველმა დაადგო და აჭარაში გადაიხვეწა. მანდატურთუხუცესმა შანშა მხარგრძელმა ლორე და ანისი მიატოვა, ხოლო ავაგ ათაბაგ-ამირსპასალარმა თავის საგამგეო ქვეყანას მიაშურა და კაენის მიუვალ ციხეში ჩაიკეტა.

მონღოლებმა ზედიზედ დაიპყრეს შამქორი, ლორე, დმანისი, სამშვილდე, ანისი. რუსუდან მეფე თბილისიდან ქუთაისს გადავიდა. თბილისი მეფის ბრძანებით ქართველებმავე დასწვეს. მონღოლებმა უომრად დაიპყრეს გადაბუგული ქალაქი.

ამის შემდეგ მონღოლები კაენის ციხეს შემოადგნენ. ავაგ ათაბაგმა მათთან მორიგება ამჯობინა. მონღოლებმა მას უვნებლობის ფიცი მისცეს და მისი საგამგეო ქვეყანაც შეუნარჩუნეს, ოღონდ ათაბაგის საგამგეო ციხეებში საკუთარი მეციხოვნეები ჩააყენეს.

ამრიგად, საქართველოს მეფის ვაზირი ათაბაგ-ამირსპასალარი მონღოლებს დაემორჩილა თავისი საგამგეო ქვეყნითურთ მაშინ, როცა საქართველოს მეფე ჯერ კიდევ მონღოლებთან საომარ მდგომარეობაში იმყოფებოდა.

ავაგ ათაბაგის საქციელს მიბაძეს ვარამ გაგელმა, შანშა მხარგრძელმა და სხვა მთავრებმა ჰერეთ-კახეთსა თუ ქართლში. აგრე ნაწილ-ნაწილ და საერთო განკარგულების გარეშე დამორჩილდა მონღოლებს საქართველოს აღმოსავლეთი: ქართლი, ჰერეთი, კახეთი, გარდაბანი, ტაშირი, სომხეთი. დასასრულ, მცირე ბრძოლის შემდეგ, რუსუდან მეფის ნებართვით, მონღოლებს დამორჩილდა სამცხის მთავარი ყვარყვარე ჯაყელიც.

რუსუდანი უმწეოდ საქმოსნობდა. საკუთარ სამეფო ზელისუფლების ურთიერთობაში მონღოლებთან

ლოლთა გასადევნად. როცა ყოველი მხრივ იმედი გადაეწურა, ქუთაისს შეხიზნულმა რუსუდან მეფემ მონღოლებთან მოლაპარაკება გამართა. ამავე მიზნით მან

არსენ მწიგნობართუხუცესი ვოლგისპირეთში გაგზავნა, ბათო ყაენთან.

მოლაპარაკება შეთანხმებით დამთავრდა: რუსუდან მეფე მონღოლთა ყაენის უზენაეს უფლებას სცნობდა; საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილში, როგორც მონღოლთა მიერ ძალით დაპყრობილ ქვეყანაში, ქართულ ხელისუფლებასთან ერთად ყაენის მოხელეებიცა და ჯარიც იქნებოდნენ; დასავლეთ საქართველოში კი, რომელიც მონღოლებს ომით არ დაეპყროთ, ძველი მდგომარეობა დარჩებოდა; ყაენს საქართველო წელიწადში 50000 პერპერას (ოქროს ფული) გადაუხდიდა და მონღოლთა ლაშქრობაში მონაწილეობას მიიღებდა; ყაენი, თავის მხრით, დავით რუსუდანის ძეს სრულიად საქართველოს მეფედ აღიარებდა. ამ შეთანხმების საფუძველზე რუსუდან მეფე და მისი შვილი დავითი 1242 — 1243 წელს ქუთაისიდან თბილისს გადმოვიდნენ.

მალე რუსუდანმა თავისი შვილი დავითი ქართველ დიდებულთა თანხლებით მეფედ დასამტკიცებლად გაგზავნა ჯერ ბათო ყაენთან, ხოლო იქიდან — მონღოლეთში, ყარაყორუმს, დიდი ყაენის მანგუს ურდოში.

დავით რუსუდანის ძემ მონღოლთა ურდოში დიდხანს დააყოვნა. ამასობაში, 1245 წელს რუსუდან მეფე გარდაიცვალა და საქართველოში უმეფობის ხანა დადგა.

მონღოლური მმართველობა საქართველოში

უმეფოდ დარჩენილი საქართველო მონღოლებმა თავიანთი წესის მიხედვით მოაწყვეს და დაპყრობილი ქვეყანა დაანაწილეს. მთელი საქართველო რვა ღუმნად (ათიათასეულად) იქნა დაყოფილი.

პირველ ღუმანს პერეთ-კახეთი და მის აღმოსავლეთით მდებარე თემები (ვიღრე თეთრ წყლამდე, შამახიის მთებამდე) შეადგენდნენ და ამ ღუმნის უფროსად ეგარსლანბაკურციხელი დაინიშნა; მეორე ღუმანს შეადგენდა ქვემო ქართლი და მის აღმოსავლეთით მდებარე თემები (ვიღრე შამქორამდე); მის უფროსად მსახურთუხუცესი ვარამგაგელი ითვლებოდა; მესამე ღუმანში სომხური თემები შედიოდა და მისი უფროსი შანშა მანდატურთუხუცესი იყო; მეოთხე ღუმანი, შიდა ქართლი, გრიგოლსურამელს ექვემდებარებოდა; მეხუთე ღუმანი, ჯავახეთი, გამრეკელთორელის საგამგეო იყო; მეექვსე ღუმანს შეადგენდა დანარჩენი მესხეთი (არზრუმამდე) და იგი ყვარყვარე ჯაყელს ემორჩილებოდა. დასავლეთ საქართველო მონღოლებმა ორ ღუმნად გაპყვეს და ღუმნის თავებად ცოტნე დადიანი და რაჭის ერისთავი გააჩინეს. ამ ღუმნის თავების საზრუნავი მონღოლთა წინაშე იყო მათთან თანამოლაშქრობა და ყოველწლიური ხარკის განაწილება-შეკრება.

მონღოლთა მიერ საქართველოს დუმნებად დაყოფა კიდევ უფრო აძლიერებდა ქართველ „მთავრებს“ და ამ უმეფობის ხანაში ხელს უწყობდა მათ ურთიერთისაგან გათიშულობის შემდგომ გაღრმავებას.

მართალია, მონღოლთა მიერ პირველად დაკისრებული ხარკი დიდი არ ყოფილა, მაგრამ სამაგიეროდ მძიმე ტვირთად დააწვა ქვეყანას სალაშქრო მოვალეობა, რომელსაც მონღოლები საერთოდ ყველა დაპყრობილ-დამორჩილებულ ქვეყნებს აკისრებდნენ.

ასე რომ, ამიერიდან საქართველოც იძულებული იყო მთელი თავისი ძალით მონაწილეობა მიეღო მონღოლთა ბოლომოუღებელ ომებში. ასე მაგალითად, 1246 წლიდან მოკიდებული, ქართველებს მონღოლთა ლაშქრობაში მამაკაცთა ოცი პროცენტი უნდა გაეყვანათ. ასეთი ხანგრძლივი შორეული ლაშქრობა კი აუტანელი იყო ფეოდალური საზოგადოებისა და მეურნეობისათვის და ეს ქართველ ხალხში ღრმა უკმაყოფილებას იწვევდა. ამ ნიადაგზე დაიბადა მონღოლთა წინააღმდეგ აჯანყების აზრი.

შეთქმულება კოხტას-თავს ჯერ კიდევ უმეფობის ხანაში საქართველოს დიდებულები ეგარსლან ბაკურციხელი, ცოტნე დადიანი, ვარამგაგელი, ყვარყვარე ჯაყელი, შოთაკუბრი, გამრეკელ თორელი, სარგის თმოგველი, თორღვა პანკელი და სხვები კოხტასთავის ციხე-სასახლეში (ჯავახეთში) შეკრებილან. საქართველოს ამ თავკაცებს მონღოლთა წინააღმდეგ აჯანყება დაუსკვნიათ და მოქმედების დასაწყებად პაემანიც დაუნიშნავეთ. მაგრამ შეთქმულება, როგორც ჩანს, გაუციათ და კრების მონაწილეთა უმეტესობას მონღოლებმა ადგილზედვე მიუსწრეს და დააპატიმრეს. შეთქმულები ანისს წაიყვანეს და იქ მონღოლთა ნოინს წარუდგინეს. რადგან პატიმრები კოხტასთავზე შეკრების მიზეზად სათათრო ხარკის საქმის მოწესრიგებას ასახელებდნენ და აჯანყების განზრახვას უარყოფდნენ, ნოინის ბრძანებით პატიმრები გააშიშვლეს და მცხუნვარე მზეზე დასხეს, რათა ასეთი წამებით გამოეტეხათ ისინი და სიმართლე ეთქმევინებინათ.

ცოტნე დადიანმა, რომელიც დაპატიმრებას შემთხვევით გადაურჩა. გაიგო თუ არა თავისი ამხანაგების ამბავი, მაშინვე სომხეთს მიაშურა. ანისს მივიდა და ნებაყოფლობით გაიზიარა მათი მწარე ბედი: სამოსელი გაიხადა და თითონაც იმ მოედანზე დაჯდა, სადაც მისი მხარგაკრული ამხანაგები ეყარნენ მზეზე. როცა ცოტნეს უცნაური საქციელით გაკვირვებულმა მონღოლებმა დაჰკითხეს იგი, ცოტნემ განაცხადა: ჩემი ამხანაგები უდანაშაულონი არიან, და თუ უდანაშაულოთა დასჯა შეიძლება, დაე მეც მათთან ერთად დავისაჯო.

ცოტნეს თავგანწირვამ გასკრა. ძველი ქართველი ისტორიკოსი, რო-

ძელიც მოგვიტხრობს ამ ამბავს, ამტყიცებს, ცოტნეს კეთილშობილებამ თათრები დააჯერა, ქართველები მართალი უნდა იყვნენო, და ყველანი გაათავისუფლესო.

ამავე ხანებში ქართველებს სხვა შეთქმულებაც წამოუწყიათ, ახლა უკვე თბილისში. ეს შეთქმულებაც გაცემის შედეგად გამოიმკლავნებულა და აჯანყება ვერ განხორციელებულა.

შეთქმულებათა მარცხი და აჯანყების ვერ განხორციელება იმის მოწმობაა, რომ მონღოლთა მიერ საქართველოს თავს დატეხილი ჰქონდა სულ სხვადასხვა სიმძიმით აწვებოდა ფეოდალური ქვეყნის სხვადასხვა კლასს, საზოგადოების სხვადასხვა ფენას. ყველა ცდილობდა, როგორც საერთოდ კლასობრივი საზოგადოების წესია, ტვირთის სიმძიმე საკუთარი მხრებიდან სხვებისთვის გადაელოცა და საქვეყნო უბედურება საკუთარ კლასობრივ-წოდებრივი თუ ინდივიდუალური კეთილდღეობისათვის გამოეყენებინა. ერთ-ერთი თანამედროვის გადმოცემით, ქართველმა ფეოდალებმა დიდად ისარგებლეს იმით, რომ სამონღოლო ხარკის გაწერა და შეკრება მათ ჰქონდათ დავალებული. ისინი გაწერილზე გაცილებით მეტს ართმევდნენ ხალხს და ხარკის გადამხდელი საზოგადოების ყვლეფით ურცხვად ითბობდნენ ხელს, ჯიბეს ისქელებდნენო. ფეოდალური საზოგადოების სხვა ფენებიდანაც იყვნენ, რა თქმა უნდა, ისეთები, ვისაც ამ საერთო ქარიშხლის დროს მონღოლთა ფრთებ ქვეშ საიმედო საფარველი მოეპოვებინათ: დიდვაჰართაგან, აზნაურთაგან, საეკლესიო ფეოდალებისაგან.

ასე რომ ყველა ერთნაირად როდი იყო მონღოლთა უკმაყოფილო და ამ დამპყრობელთა წინააღმდეგ შეურიგებელ ბრძოლას ყველა თანაბრად როდი თანაუგრძნობდა.

§ 4. საქართველო მონღოლთა უღელ ძველ მკვირ

ორმეფობა საქართველოში	მონღოლთა მფლობელობის ეს პირველი, შედარებით მსუბუქი, ხანა მალე დამთავრდა და XIII საუკუნის 50-იან წლებში სულ სხვა ვითარება შეიქმნა.
-----------------------	---

მანამდე კი — 1248 — 1249 წლებში — საქართველოში უმეფობასაც ბოლო მოეღო და სამეფო ტახტზე ერთის ნაცვლად ორი მეფე აღმოჩნდა. ეს ამბავი ასე მოხდა: როცა რუსუდან მეფე ჯერ ისევ ქუთაისში იჯდა და მონღოლთა წინააღმდეგ ბრძოლის გზებს ეძიებდა, მონღოლებმა მის გასატეხად საქართველოს სამეფო ტახტის მაძიებელი გამოიწვიეს. ეს იყო ლაშა-გიორგის შვილი. სახელად აგრეთვე დაავითი, რომელიც გარდაცვლილ მეფეს საყვარლისაგან შესძენოდა და ამიტომ, ქართული საზღვრში სამართლის წესით, ტახტის მემკვიდრე ვერ იქნებოდა.

რუსუდანი, როგორც ვიცით, მალე დაემორჩილა მონღოლებს და თავისი შვილი დავითი საქართველოს მეფედ დასამტკიცებლად ყარაყორუმს გაგზავნა. იქვე იქნა გაგზავნილი მონღოლთა მიერ მეორე დავითიც, რომელსაც ქართველ ფეოდალთა ძლიერი ჯგუფი უჭერდა უკვე მხარს.

ორივე ბიძაშვილ-მამიდაშვილი დიდხანს იყვნენ დიდი ყაენის კარზე და საქართველოს სამეფო ტახტს ეცილებოდნენ ერთიმეორეს.

ბოლოს მონღოლებმა საქმე მზაკვრულ-გონივრულად განსაჯეს. საქართველოს მეფობა ორივე მაძიებელს დაუმტკიცეს, ოღონდ უფროსობა ლაშას შვილს დავითს არგუნეს.

1249 წელს დავით და დავით მეფეები საქართველოში დაბრუნდნენ. მონღოლური დუმნისთავობა მოიშალა და ისევ ქართული სახელმწიფოებრიობა აღდგა.

ხალხის აღწერა 1255 წლიდან მონღოლთა მფლობელობის ახალი, მეორე ხანა დაიწყო. დიდი ქვეყნების დაპყრობის ხანა ძირითადად დასრულდა და მონღოლთა წინაშე დაისვა დაპყრობილი ქვეყნების მართვა-გამგეობის საკითხი.

დაწინაურებული ფეოდალური ქვეყნების მართვის საქმე მონღოლთათვის გაცილებით უფრო ძნელი აღმოჩნდა, ვიდრე ამ ქვეყნების დაპყრობა. საქმე ის იყო, რომ გამუდმებული წარმატებული ლაშქრობის შედეგად წარმოიშვა მონღოლთა უზარმაზარი სახელმწიფო — ყაენის კარით, მონღოლი უფლისწულებით, მრავალრიცხოვანი პრივილეგირებული მოლაშქრეებითა და აურაცხელი მოხელეებითურთ, ყოველივე ამის შენახვას კი მეტისმეტად დიდი ხარჯი სჭირდებოდა. ვიდრე მონღოლები ქვეყნებს იპყრობდნენ, მათ შემოსავალს უპირატესად ამ ქვეყნებში ნაშოვნი ნარბეე-ნაალაფევი შეადგენდა. მაგრამ რაც უფრო მეტი დაპყრობილი ქვეყანა შედიოდა მონღოლთა სახელმწიფოს შემადგენლობაში, რა თქმა უნდა, მით უფრო კლებულობდა ნარბეე-ნაალაფევი, ხოლო მონღოლთა სახელმწიფოს ხარჯები, ამ სახელმწიფოს ზრდის კვალობაზე, პირიქით, მატულობდა. ამიტომ მონღოლებს, ბუნებრივად, სახელმწიფო შემოსავლის ახალ წყაროთა ძიება მოუხდათ.

გარდა ამისა, სამხედრო ორგანიზაციის საქმეც მოსაგვარებელი იყო. მონღოლთა თვალუწვდენელი სახელმწიფოს სამხედრო მოთხოვნილებას საკუთრივ მონღოლ-თათართაგან გამომავალი ლაშქარი, ცხადია, არა ჰყოფნიდა. დაპყრობილ ხალხთაგან მოლაშქრეთა ძალით გამოკრევა — დროებითი და შემთხვევითი ღონისძიება იყო და მანამ მოქმედებდა, სანამ მონღოლები ამ ქვეყნებს იპყრობდნენ. ახლა მონღოლთა სახელმწიფოს უკვე სურდა სცოდნოდა, თუ დაახლოებით რამდენა

ჯარის გამოყვანა და რამოდენა გადასახადის აკრეფა შეეძლო მას.

ამ მიზნით 1254 წელს დაიწყო მონღოლთა სახელმწიფოს აღწერა. რაკი ამ აღწერას ორი — სამხედრო და ფინანსური — მიზანი ჰქონდა დასახული, ამიტომ აღწერის დავთარში შექმნდათ ცნობები როგორც მოსახლეობის, ისე მისი ქონებრივი შეძლების შესახებ. აღწერილ იქნენ: მამაკაცები 11 წლიდან 60 წლის პასაკამდე; ყოველგვარი უძრავი ქონება, ყანა, ვენახი, ბოსტანი; ყოველგვარი პირუტყვი.

ამ აღწერით თათრებმა გამოარკვიეს, რომ საქართველოს მათთვის წელიწადში 90 ათასი მოლაშქრე უნდა მიეცა, იმ ანგარიშით, რომ ყოველი 9 სრულფეხიანი გლეხი თითო მოლაშქრეს გამოიყვანდა. ამის მიხედვით ირკვევა, რომ მაშინდელ საქართველოს სამეფოში სულ 5 მილიონამდე მცხოვრები მაინც უნდა ყოფილიყო. რასაკვირველია, იმდროინდელ საქართველოში იგულისხმება სომხეთიც, მაგრამ უკვე აღარ იგულისხმება არც აღმოსავლეთ ამიერკავკასია (რანი და შარვანი) და არც სხვა ყმადნაფიცი ქვეყნები.

ამრიგად, საქართველოს გლეხობა იძულებული შეიქნა საქართველოს ფეოდალურ წრეებთან ერთად შეებმულიყო მონღოლური მოლაშქრეობის მძიმე უღელში, პირადი მონაწილეობით იქნებოდა თუ ამის სამაგიერო საზღაურით.

მონღოლური გადასახადები

აღწერის დამთავრების შემდეგ მონღოლებმა გადასახადების მოწესრიგება სცადეს. მათ დაბეგრეს მეურნეობის ყოველი დარგი.

სოფლის მეურნეობაზე დადებულ საყაენო გადასახადს მ ა ლ ი ეწოდებოდა. ს ა ბ ა ლ ა ხ ე გადასახადს ყ ა ფ ჩ ე რ ი ერქვა: ყოველ ას სულ საქონელზე თითო სული მონღოლებისათვის უნდა ეძლიათ. ს ა ვ ა კ რ ო გადასახადს დ ა მ დ ა ს უწოდებდნენ, ეს იყო ნასყიდი საქონლის ღირებულების სამი პროცენტი.

იყო სხვა გადასახადიც, რომელიც ადგილობრივი თათარი მოხელეებისათვის იყო განკუთვნილი და რომელსაც უ ლ უ ფ ა ეწოდებოდა. მონღოლთა ათასეულის უფროსისათვის ანუ ათასეულის ნოიონისათვის ყოველ სოფელს თითო კრავი და თითო დრაჰკანი (ოქროს ფული) უნდა ეძლია ულუფად, ხოლო ათიათასეულის უფროსისათვის, რომელსაც დ უ მ ა ნ ნ ო ი ო ნ ი ეწოდებოდა, თითო ცხვარი და ორ-ორი დრაჰკანი.

დასასრულ, მონღოლთა საყაენოში იყო შ რ ო მ ი თ ი გ ა მ ო ს ა ღ ე ბ ი ანუ ბ ე გ ა რ ა. სამხედრო ბეგარას მონღოლურად ყ ა ლ ა ნ ი, ხოლო ქართულად ს ა ლ ა შ ქ რ ო ეწოდებოდა. მეორე ბეგარას ს ა ი ა მ ე ერქვა. მონღოლებს ყველა შარავნაზე, გარკვეულ მანძილზე აგებული ჰქონდათ სადგურები ანუ ი ა მ ე ბ ი. ამ სადგურებზე მოსახ-

ლეობას გამზადებული უნდა ჰყოლოდა ცხენები გზად მყოფი ყაენის მოციქულებისა და სხვა მოხელეებისათვის და მათთვის საზრდო და სადგომიც უნდა მიეცა. ეს ბეგარა ისეთი საშინელი ტვირთი იყო, რომ საიამე სოფლებიდან მთელი ხალხი გარბოდა და შორს იხვეწებოდა.

გარდა ამისა არსებობდა ჰ უ ლ ა უ ყაენის მიერ შემოღებული ერთი სამხედრო გადასახადი — თ ა ღ ა რ ი, რომელიც შვიდი სხვადასხვაგვარი გამოსაღებისაგან შედგებოდა. თალარი კაცის თავზე იყო დაწესებული: თითოეულ პირს მონღოლთა ხაზინისათვის უნდა მიეცა 100 ლიტრა პურ-რი, 50 ლიტრა ღვინო, 2 ლიტრა ბრინჯი, 3 თოფრაკი, 2 თოკი, თითო ისარი, თითო ნალი, თითო თეთრი; ამას გარდა, მას უნდა გადაეხადა 20 პირუტყვზე თითო პირუტყვი და 20 თეთრი უნდა გამოეღო.

მეგრამ მონღოლთა ხარკის სიმძიმეს მარტო მისი მწარმოებელი მოსახლეობის ექსპლუატაციის გაძლიერება სიდიდე როდი იწვევდა. არა ნაკლებ უბედურებას წარმოადგენდა ხარკის განაწილება და განსაკუთრებით კი მისი აკრეფა. მონღოლთა სახელმწიფო კარი ამოღენა და აგრე განვითარებული ქვეყნების მართვისათვის სრულიად მოუზადებელი იყო. მომთაბარე, წერა-კითხვის უფიცი მონღოლები, ბუნებრივია, უფრო განვითარებულ ხალხთაგან გამოსულ წიგნიერ მოხელეთა სამსახურს მიმართავდნენ. მონღოლთა მთელი სახელმწიფო, ამრიგად, უპასუხისმგებლო მსუნამ მოხელეთა ხელში მოექცა. უდიდესიდან დაწყებული უმცირესამდე, მოხელეთა ეს სიმრავლე გაუმძღარ მტაცებელთა ერთ მთლიან ზროვას წარმოადგენდა.

მოხელეები სრულიად თვითნებურად ძარცვავდნენ უმწეო გადამხდელ საზოგადოებას და ისედაც მძიმე ხარკს ერთიორად და მეტად ახდევინებდნენ.

საქართველოს მწარმოებელ საზოგადოებას ახალი ექსპლუატატორი დააწვა კისრად. იმავე დროს ხელუხლებელი დარჩა ძველი გადასახადები (სამეფო, სამოხელეო, საეკლესიო, საბატონო), ხოლო ზოგი მათგანი კიდევ უფრო დამძიმდა.

მონღოლთა მიერ საქართველოს დაპყრობის შემდეგ ქართველ ფეოდალს მოესპო ის დავლა, ალაფი და ხარკი, თურქთა ქვეყნების რბევისა და მათი დაპყრობის შედეგად რომ შემოსდიოდა, ხარჯი და მოთხოვნა კი გაეზარდა. ბუნებრივი იყო, რომ ბატონები თავიანთ გლეხებსა სწვდნენ. მონღოლ მოხელეებთან ერთად ქართველი ფეოდალები, ერისთავები, მთავრები ძარცვავდნენ მწარმოებელ საზოგადოებას, არ ერიდებოდნენ არც ძალადობას, არც საზომ-საწყაოში მოტყუილებას. საერო ფეოდალებს ყმების ძარცვაში არც საეკლესიო ფეოდალები უდებდ-

ნენ ტოლს. საზომ-საწყაოს გადიდება ეკლესია-მონასტრებში ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა. ასევე გაუდიდებიათ ეკლესიის მსახურთ საეკლესიო წესთა შესრულებისთვის განკუთვნილი გამოსაღები.

მწარმოებელი საზოგადოების მდგომარეობა აუტანელი შეიქნა. მეურნეობამ გლეხისათვის აზრი დაკარგა. მისი შემოსავალი გადასახადებსაც ვეღარ აუდიოდა და მწარმოებელს არა თუ დაუნჯებისა და კვლავ-მწარმოებისათვის არაფერი რჩებოდა, არამედ მრავალი მათგანი იძულებული იყო ხარკში საკუთარი შვილებიც კი ეძლია.

მონღოლებმა საქართველო, ისევე როგორც არა ერთი სხვა დაპყრობილი ქვეყანა, უმთავრესად ფულით დახარკეს. ერთი იმდროინდელი მწერლის ცნობით, გლეხის წლიური ფულადი გადასახადი 60 თეთრს უდრიდა. ფულით ღარიბი ფეოდალური მეურნეობა მალე დაიცალა მისგან, „ოქრო“ გაძვირდა. მწარმოებელ საზოგადოებას სულ უფრო და უფრო გაუჭირდა სახარკო ფულის შოვნა. მეევანშეობამ ფრთა გაშალა.

ყოველმხრივ მიმძლავრებულმა, დათრგუნულმა მწარმოებელმა საზოგადოებამ ბრძოლის უკანასკნელ საშუალებას მიმართა. გლეხები მასობრივად სტოვებდნენ მამაპაპეულ ნაქონევს, თავს ანებებდნენ ინტენსიურ მეურნეობას და გარბოდნენ, ბოგანობას იწყებდნენ. „ხიზნობა“ აყრილ-გაქცეული გლეხის სხვასთან მიკედლებას ნიშნავდა, „ბოგანო“ სხვაგნით მოსულს ეწოდებოდა, „ღარიბობა“ — თავისი ქვეყნიდან გადახვეწას. გლეხთა აყრა-გაქცევამ მასიური ხასიათი მიიღო.

დაცარიელებული მამული კი საშინელებად იქცა ფეოდალისათვის, რადგან ყმა-მამულზე გაწერილი მონღოლური ხარკისათვის საბოლოოდ პასუხისმგებელი მემამულე-ფეოდალი იყო. ასე ჩამწარდათ, როგორც ერთი იმდროინდელი მწერალი ამბობს, გლეხთაგან მინახვეკი გაუმაძღარ ფეოდალებს: მონღოლთა მეხარკეები ფეოდალებსა სწვდნენ და მათ ახდევინებდნენ გლეხთაგან დაცლილ ფუძეებზე გაწერილ გადასახადს.

შედგეი ის იყო, რომ მიწები ამოძრავდა, ჩალის ფასად ჰყიდდნენ ფეოდალები თავიანთი ეკონომიური და სოციალური უპირატესობის საფუძველს — მიწას. ფეოდალი სოციალური საფრთხის წინაშე დადგა. მამულ-დამცირებული, იგი ძველ პატივს კარგავდა და სოციალურ კიბეზე ქვეითდებოდა.

შევიწროვებული ფეოდალები, რომ იტყვიან, „ძველ თამასუქს მოუბრუნდნენ“. საეკლესიო მამულებსა სწვდნენ. როგორც ვიცით, ეკლესიას მონღოლებმა შეღავათი მისცეს: მათი მეხარკეები ნაკლებად აწუხებდნენ ეკლესიის საქონებელს. ამიტომ ეკლესიის მიწა-ადგილები კი არ უკაცრიელდებოდა, არამედ, პირიქით, ჰყვავდა.

ფეოდალებმა გაიხსენეს მამა-პაპათა მიერ ეკლესიისათვის შენაწირა „ყმა-მამული“ და მათი „გამოწირვა“ ანუ უკან წართმევა იწყეს. ეკლესია შეშფოთდა. 1263 წელს მოწვეულ იქნა საეკლესიო კრება. სამღვდლოებამ პროტესტით მიმართა მეფეს და ამ უკუწართმევის შეწყვეტა მოსთხოვა მას, მაგრამ „ძნელბედობა“ (უბედურება, გაჭირვება) ისეთი მწვავე ყოფილა, რომ ეკლესიის მოღვაწეთა წყევლა-კრულის მუქარას ვერ შეუშინებია მეფე და მისი მრჩეველები და მამულების გამოწირვა ამის შემდეგაც გაგრძელებულა.

ამრიგად, ფეოდალებმა საეკლესიო მამულებიც კი გააჩანაგეს, მაგრამ ამით თავს, რა თქმა უნდა, ვერ უშველეს. ასევე არ შველოდა საქმეს ამა თუ იმ ომში მოპოვებული დავლა-ალაფი, თუნდაც ისე მრავალი, როგორც ხვდა მონღოლებთან ერთად მოლაშქრე ქართველ ფეოდალებს ბაღდადის ალბა-გაძარცვის შედეგად 1258 წელს.

ვერაფერი ვერ აღადგენდა ფეოდალური მეურნეობის ღრმად დარღვეულ წონასწორობას, რაც გამოწვეული იყო მწარმოებელი მოსახლეობის საბატონყმოდ ტვირთის უზომოდ დამძიმებით, მონღოლური ხარკის სიდიდით და ამ ხარკის აკრეფის აუტანელი პირობებით.

1249 წლიდან ვიდრე 1258 წლამდე საქართვე-ბრძოლა მონღოლთა ბატონობის წინააღმდეგ

ლოს მეფეები, ორივე დავითი თანხმობით განაგებდნენ ქვეყანას და მონღოლთა ყმობის მძიმე კაპანს ერთად ეწეოდნენ.

აუტანელი გაჭირვების ნიადაგზე საქართველოში 1259 წელს იფეთქა აჯანყებამ, რომელსაც დავით რუსუდანის ძე მეთაურობდა.

ჭულაუ ყაენმა დიდი ჯარი გამოგზავნა არღუნ ნოინის სარდლობით. სასტიკი შეტაკება მონღოლებმა ვერ მოიგეს და ყაენმა საგანგებოდ მეშველი ჯარიც დაძრა საქართველოსაკენ. დავით რუსუდანის ძე დასავლეთ საქართველოში გადავიდა, ხოლო დავით გიორგის ძეს ყაენმა უბრძანა, მონღოლებთან ერთად ეგვიპტის სულტანზე გასალაშქრებლად მომზადებულიყო.

დავით გიორგის ძემ სამხედრო თათბირი მოიწვია და ეგვიპტეში ლაშქრობაზე უარი განაცხადა. ქართველ დიდებულთა უმრავლესობამ აჯანყებულ მეფეს მხარი არ დაუჭირა. ამისდა მიუხედავად დავით გიორგის ძე აჯანყდა და გადავიდა სამცხეში, რომლის მთავარი ს ა რ გ ი ს ჯ ა ყ ე ლ ი მღფის ერთგულებას შერჩენოდა.

როგორც კი შეიტყო არღუნ ნოინმა დავით გიორგის ძის აჯანყება, მან აჯანყებული მეფის მეუღლე დედოფალი გ ვ ა ნ ც ა და მისი მცირეწლოვანი შვილი დ ი მ ი ტ რ ი დაიჭირა და ყაენის ურდოში გაგზავნა.

ომი დავით გიორგის ძის ჯარსა და არღუნ ნოინის მხედრებს შორის გორის მიდამოებში მოხდა. ქართველები დამარცხდნენ. ეს იყო 1260

წელს. როცა შემდეგ წელს არღუნ ნოინი სამცხეს შეესია, დავით მეფის მდგომარეობა კიდევ უფრო გაუარესდა, მონღოლთა მხარეს გადავიდა ზოგი ვინმე მესხი ფეოდალიც.

აჯანყებულ დავით გიორგის ძეს აოხრებულ სამცხეში აღარ დაედგომებოდა და ის სარგის ჯაყელთან ერთად დასავლეთ საქართველოში, დავით რუსუდანის ძესთან გადავიდა.

მართალია, მონღოლები ტყიან დასავლეთ სა-

ქართველოში ლაშქრობას მოერიდნენ, მაგრამ ყაენმა მალე მოიგონა ხერხი, რომლითაც აჯანყებული დავით გიორგის ძე ურდოში თავისთან მიიყვანა.

ულუ დავითის შე- თანხმება მონღო- ლებთან

ურდოში მოციქულები

შემდეგ დავით გიორგის ძე თბილისს გადმოვიდა და 1264 წელს მეფე და მისი უახლოესი მრჩეველი სარგის ჯაყელი ურდოში გაემგზავრნენ და ყაენის წინაშე სასამართლოში წარდგნენ. აქ თარჯიმნად გამოვიდა საქართველოს აზნაური სადღუნ მანკაბერდელი, ნიჭიერი და ენერგიული ადამიანი, რომელიც ურდოში დაწინაურდა და ყაენის კარზე დიდი გავლენაც მოიპოვა.

აჯანყების შესახებ მეფის ნაცვლად სარგის ჯაყელი მოახსენებდა ყაენს, ხოლო სადღუნი შესაფერისად შელამაზებულს უთარგმნიდა მას.

სარგის ჯაყელი ბრალს თვით კისრულობდა (როგორც ეს პატრონ-ყმობის წესს შეეფერებოდა) და აჯანყებას ასე ასაბუთებდა: აჯანყება მონღოლთა მოხელეების, მეტადრე კი გადასახადების ამკრეფთა, აუწყრელი ბოროტმოქმედებით იყო გამოწვეული. მათი თვითნებობისა და ძალმომრეობისაგან დაცვის აღარავითარი გზა აღარ იყო, რადგან ამ დიდმოხელეებს ყაენის კარი ქრთამით ჰქონდათ შეკრულიო.

მაგრამ ვიდრე სასამართლო მიმდინარეობდა, ისეთი ვითარება შეიქმნა, რომ ჰულაუ ყაენის ამ საქმისადმი დამოკიდებულება სულ ერთიანად შეიცვალა.

როგორც ცნობილია, ჩინგიზ-ხანმა სიკვდილის წინ მონღოლთა სახელმწიფო თავის ოთხ შვილს გაუნაწილა, მაგრამ იმ პირობით, რომ ყველას ყური უნდა ეგდო და დამორჩილებოდნენ უფროს ყაენს, რომლის ურდო ყარაყორუმში (საკუთრივ მონღოლეთში) იყო.

დავით ნარინის მონეტა
მოჭრილია ღმანისში
1245 წ.

ჩინგიზ-ხანის შვილიშვილი ჰულაუ ახლო აღმოსავლეთის ყაენი იყო; ჩინგიზის უფროსი შვილის ჯ უ ჩ ი ს ჩამომავლობა აღმოსავლეთ ევროპის, იმპერაკავკასიის, ვოლგისპირეთის, ციმბირისა და კასპიის ზღვის ჩრდილო აღმოსავლეთის ქვეყნებს ფლობდა; ჩინგიზ-ხანის მეორე შვილის ჩ ა ლ ა ტ ა ს ჩამომავლობა კი კასპიის ზღვის აღმოსავლეთისა და მისი მიმდგომი ქვეყნების ყაენი იყო.

მონღოლთა მიერ შექმნილი დიდი სახელმწიფოს არსებობა იმ დროს, ფეოდალური მეურნეობის პირობებში, ყოველად გაუმართლებელი იყო და ამდენადვე ის მასში შემავალი ქვეყნების შემდგომ განვითარებას მხოლოდ თუ შეაფერხებდა. ეს გაერთიანება ნაძალადევი იყო და მას ეკონომიური საფუძველი არ გააჩნდა. ამიტომაც მოხდა, რომ მან წარმოქმნის უმაღ დაშლა იწყო.

XIII საუკუნის 60-იანი წლებიდან ოქროს ურდოსა (ვოლგისპირეთში) და ილხანებს (ასე უწოდებდნენ ჰულაუ ყაენსა და მის ჩამომავლობას) შორის მტრობა ჩამოვარდა. ოქროს ურდოს ყაენს თვალი ექირა სამხრეთის მდიდარ ქვეყნებზე, ილხანის სახელმწიფოში რომ შედიოდა. თანაც ბერქა ყაენი (ბათო ყაენის შვილი) თავისი ქვეყნების მიმტაცებლობას აბრალებდა ჰულაუ ყაენს.

ომის საბაბი მალე გაჩნდა და 1264 წელს ბერქა ყაენი დიდი ჯარით წამოვიდა დარუბანდზე, რათა ამიერკავკასიაში შემოჭრილიყო. ჰულაო ყაენისათვის ასეთ ვითარებაში განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს პოზიციას და ყაენიც აჯანყებული მეფის მიმართ ლობიერება-დათმობის გუნებაზე დადგა. გამოძიება შეწყდა და ყაენმა დავით მეფე საქართველოში გამოსიტუმრა იმ დავალებით, რომ უმაღ საქართველოს ლაშქრითურთ მასთან გამოცხადებულყო.

ილხანის დიდი ლაშქარი დარუბანდისაკენ წავიდა. მას თან ახლდა დავით მეფეც ქართველთა ჯარითურთ. ომი იმპერაკავკასიაში მოხდა. ორივე მხარე სასტიკად დაზარალდა. გამარჯვება საბოლოოდ ბერქას დარჩა, მაგრამ იმჯერად ამიერკავკასიაში შემოჭრა მან მაინც ვერ გაბედა.

ჰულაუ ყაენმა შარვან-საქართველოს საზღვარ-ოქროს ურდოსა და ილხანების ურთიერთ ბრძოლის შედეგები საქართველოსათვის საზღვარ-ზე, თე თ რ წ ყ ა ლ თ ა ნ ს ა ნ გ რ ე ბ ი (მ ო ნ ლ ო - ლ უ რ ა დ — „სიბა“) ააშენა და შიგ ჩააყენა სანა-პირო ჯარი, რომელსაც ჩრდილოეთიდან შემო-სეული მტერი უნდა შეეკავებინა. მონღოლებთან ერთად საქართველოდანაც ყოველწლივ უნდა გასულიყო ჯარი და შემოდგომიდან ზაფხულის დამდეგამდე მდგარიყო იმ სიბაზე.

1265 წელს, როცა ჰულაუ ყაენი გარდაიცვალა და ილხანობა მისმა

შვილმა აბალამ დაიჭირა, ბერქა ყაენმა დრო იხელთა და ილხანების წინააღმდეგ უზარმაზარი ჯარით დაიძრა. ბერქას ლაშქარი 300.000 მეომრისაგან შედგებოდა. აბალა ყაენმაც შემოიყარა ჯარი (აქ იყო ქართველთა ლაშქარიც) და თავდაცვის ტაქტიკას დაადგა: მტკვრის მარჯვენა ნაპირს გადავიდა, იქ გამაგრდა და მტკვარზე ყველა ხიდი ააყრევინა. გაზაფხულის წყალდიდობა იყო. ბერქამ მტკვარი ვერ გადალახა და თბილისზე წამოვიდა, რომ აქ ეცადნა გაღმა გადასვლა.

ბერქა ყაენის ამოდენა ჯარის მოძრაობამ მტკვრის მარცხენა სანაპირო და ალაზან-ივრის ქვემო წელი ისე ააოხრა, რომ იმ დროიდან მოყოლებული მრავალი ხნის განმავლობაში იქ მოსახლეობა ვეღარ მოშენდა.

ბერქა ყაენმა თბილისს ვერ მოაღწია. ის გარეჯის მთებზე მდგომი გარდაიცვალა. მისი ლაშქარი უმალ უკუიქცა და ამით აბალა ყაენიც განსაცდელს გადაურჩა.

შეშინებული აბალა ყაენი ამის შემდეგ კიდევ უფრო მეტი დაჟინებით მოითხოვდა თეთრ წყალზე ჯებირის დაცვას, რის ტვირთიც უპირატესად საქართველოს სამხედრო ძალას აწვებოდა კისერზე. საქართველო იძულებული იყო ყოველწლიურად მოეწყვიტა დიდძალი ხალხი ნაყოფიერი შრომისაგან და მისი ძალ-ღონე მონღოლთა სახელმწიფოს დაცვისათვის შეეღია.

ესა და სხვა მსგავსი მოვლენები თან დაერთო ზემოაღნიშნულ სიძნელეებს და ფეოდალური საქართველოს სამეურნეო განვითარებაც შეფერხდა, თანდათან დაქვეითების გზაზე შედგა.

დაეცა ფეოდალური ხანის ისედაც სუსტი ალებ-მიცემა. არა თუ მწარმოებელ საზოგადოებას, ფეოდალსაც კი გაუჭირდა თავისთვის საკირო საქონლის ყიდვა. დაკნინდა დიდრონი ფეოდალური ქალაქები. სავსებით გაქრა და ისევ სოფლებად იქცა მცირე ქალაქები, გაუდაბურდა დიდი გზა-შარის პირები, მოსახლეობა ერთიანად გადაიხვეწა დიდი ვხისპირა სოფლებიდან: ისინი ვერ აუვიდნენ იამის ანუ მონღოლ მოხელეთათვის განკუთვნილ საგზაო-საფოსტო სადგურების მომსახურებას.

რა თქმა უნდა, მონღოლთა ხაზინაში ხარკის დენამაც იკლო. XIII საუკუნის 70-იან წლებში მონღოლებმა კვლავ აღწერეს თავიანთი საბრძანებელი. აღწერის მიზანი იყო იმის გაგება, თუ „რომელი ქვეყანა აოხრდა გინა აღშენდა“. აღწერეს ქვეყნები და იხილეს, რომ „უმრავლესნი მოოხრებული იყო“. მათ შორის იყო საქართველოც.

მაგრამ უბედურებაც ის იყო, რომ მონღოლებს არ შეეძლოთ ამ გასაჭირის შველა და ქვეყნების ეკონომიური მდგომარეობა მას შემდეგაც სულ უკან და უკან მიდიოდა.

§ 5. საქართველოს პოლიტიკური წყობა მონღოლთა მფლობელობის დროს

სამეფო ხელისუფლების დასუსტება და მთავართა გაძლიერება

მონღოლთა მფლობელობის დროს საქართველოს სახელმწიფო წყობილებამ მრავალმხრივი ცვლილება განიცადა. ჯერ იყო და მონღოლებმა საქართველოს სამეფო ტახტზე ორი მეფე დასვეს, რის გამოც მალე ქვეყანა ორ სამეფოდ გაიყო: XIII საუკუნის 60-იანი წლებიდან დავით რუ-

სუდანის ძე არსებითად დასაველეთ საქართველოს მეფეა, ხოლო დავით გიორგის ძე აღმოსაველეთ საქართველოსა და სომხეთში მეფობს. მაგრამ სახელმწიფო წყობილების ცვლილება ამით არ ამოწურულა.

მონღოლებმა მარჯვედ გამოიყენეს ფეოდალური საქართველოს ის კრიზისული ვითარება, რომელშიაც XII საუკუნის მიწურულიდანვე ქვეყნის პოლიტიკური წყობილება იმყოფებოდა. მონღოლებმა ცალცალკე ერთეულებად დაიპყრეს ქართული სამთავროები, ე. ი. ერისთავთ-ერისთავთა სამმართველო ქვეყნები, თითოეულს ცალ-ცალკე მოურიგდნენ და ამით შეიწყნარეს ყოველი მათგანის პოლიტიკური უფლება თავ-თავის ქვეყანაზე.

მას შემდეგ, რაც საქართველოს მეფე მონღოლებს დაემორჩილა, მთავრები ისევ საქართველოს ერთიან სამეფოში აღმოჩნდნენ, მაგრამ მონღოლებს არც ამის შემდეგ დაუვიწყნიათ ქართველი ფეოდალები. დამპყრობელი მარჯვედ იყენებდა მეფესა და მთავრებს შორის არსებულ უთანხმოებას, ერეოდა ასეთ საქმეებში და უპირატესად მთავრების დამცველად გამოდიოდა.

იმ ამბების თანამედროვე ქართველი მოღვაწენი ხელდადებით მონღოლებს სთვლიან იმის მიზეზად, რომ მეფემ „ვერ სცვალნის მთავარნი და ერისთავნი“ და ეს „შიშისათვის ყაენისაო“ (ე. ი. ყაენის შიშის გამო).

ამრიგად, საქართველოს მეფის თვითმპყრობელობამ მონღოლთა მფლობელობის დროს მძიმე პოლიტიკური მარცხი განიცადა, ხოლო რეაქციონერმა დიდებულებმა (მთავრებმა) მეფის თვითმპყრობელობასთან ბრძოლაში მონღოლ დამპყრობელთა სახით ძლიერი მტარველი და მოსარჩლე მოიპოვეს.

ასე რომ მონღოლთა ბატონობის დროს მეფის თვითმპყრობელობა სუსტდებოდა, ხოლო მთავართა უფლება სულ უფრო და უფრო ძლიერდებოდა და მტკიცდებოდა. შემცირდა ვაზირის, როგორც სამეფო კარის მოხელის, მნიშვნელობა, გაიზარდა მნიშვნელობა ერისთავთ-ერისთავებისა (მთავრებისა), რომელნიც სულ უფრო და უფრო დამოუკიდე-

ბელი ხელმწიფენი ხდებოდნენ. მთავარმა თავისი მნიშვნელობით სძლია ვაზირს. ვაზირობა ამა თუ იმ მთავრის სამკაულია გახდა.

სამეფოს დაშლის
პროცესის გაღრმავება

XIII საუკუნის მიწურულს მთელი საქართველო ასეთ „სამთავროთა“ კრებულს წარმოადგენდა, საქართველოს მეფის თვითმპყრობელობის დასუსტებას და საქართველოს სახელმწიფო მთლიანობის დაშლას ხელს უწყობდა აგრეთვე

მონღოლთა ყაენის კარზე არსებული წესი ხ ა ს ი ნ ჯ უ. ამ წესის არსი ის იყო, რომ მონღოლთა ყაენი ამა თუ იმ ფეოდალს ან დიდვაჟარს თავისი პირადი მფარველობის ქვეშ აიყვანდა, ხოლო მის საფეოდალო ქვეყანას (სამთავროს, საერისთაოს) თავისთვის სასაკუთროდ აიღებდა. ზოგჯერ ყაენი ასეთ პირს და მის ქვეყანას ხასინჯულ ანუ სასაკუთროდ მონღოლთა დედოფალს ან მონღოლთა უფლისწულს გადასცემდა. გადასახადი მონღოლთა ხაზინას კი არა, არამედ იმ პირს მიუდიოდა, ვის სასაკუთროდაც ეს ქვეყანა იყო ქცეული. ამიტომ იყო, რომ ხასინჯულ ქცეულ ქვეყანას მონღოლთა დივნის დავთრებიდან ამორიცხავდნენ ხოლმე. ასეთ ქვეყანაში მონღოლთა დივნის მოხელენი, ხარკის ამკრეფლები ვეღარ შედიოდნენ, ხასად ქცეული ქვეყნის მეთაური ამ ქვეყნის ხარკს თითონ შეკრებდა ხოლმე და თავის ახალ პატრონს მიართმევდა.

ეს გარემოება მეტად დიდი შელავათი იყო ხასი ქვეყნისათვის, სამაგიეროდ ამა თუ იმ ნაწილის ხასად ქცევა მიუღებელი იყო საქართველოს მეფისათვის. ხასი ქვეყანა მეფისთვის შეუვალი. ხოლო ხასი ფეოდალი მეფისაგან დამოუკიდებელი ხდებოდა.

საქართველოს ფეოდალები ყოველნაირად ცდილობდნენ, რომ ხასობა მოეპოვებინათ და ზოგი ამას ახერხებდა კიდევაც. ასეთები იყვნენ ფეოდალები: ელიგუმ ორბელი, სადუნ მანკაბერდელი, სარგის ჯაყელი. და დიდვაჟრები უმეკი და შნორპავორი.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია სარგის ჯაყელის ხასობა. სარგის ჯაყელი დავით გიორგის ძის ვაზირი (მეკურჭლეუხუცესი) და სამცხის მთავარი იყო. ეს ძლიერი ფეოდალი მეფის ერთგულ ყმად ითვლებოდა. დავით მეფის დასუსტების მიზნით მონღოლთათვის სასურველი ჩანდა ამ მთავრისა და მისი ქვეყნის ჩამოშორება საქართველოსაგან. სარგის ჯაყელს ხასობის იმედი მისცეს ურდოში. მეფემ ეს შეუტყო და დააპატიმრა თავისი ვაზირი. ამ ამბავში ჩაერია მონღოლთა ყაენი და საქმე იმით დასრულდა, რომ სარგის ჯაყელი და მისი სამთავრო ყაენის ხასინჯულ იქნა გამოცხადებული. ეს მოხდა 1266 წელს.

ამრიგად, საფუძველი ჩაეყარა საქართველოს პოლიტიკური დაშლილობის მესამე ერთეულს.

იმ ხნიდან მოკიდებული, ვიდრე XIV საუკუნის 20-იან წლებამდე

საქართველოს ეს ნაწილები ურთიერთისაგან განსხვავებულ პოლიტიკურ ვითარებაში იმყოფებოდნენ.

სამცხის სამთავრო ყაენის მფარველობის ქვეშ შეღავათიან პირობებში მყოფი სამცხის მთავარი ადვილად ახერხებს თავის სამთავროში გააერთიანოს ქვეყანა ტაშისკარიდან (ქვიშხეთთან) ბასიანამდე. ასე რომ XIII საუკუნის 80-იან წლებში ამ სამთავროში გაერთიანებული იყო: ხეობა (ბორჯომის ხეობა), სამცხე, აქარა, შავშეთი, არტაანი, კოლა, „ქართლი ქვეყანა“ (ყარსის ქვეყანა), კლარჯეთი, ტაო და სპერი.

მონღოლ მოხელეთა თარეშისაგან დაცული სამთავრო წარმატებით ებრძვის ეპოქის საერთო სიძნელეებს და სხვებზე უკეთ ახერხებს აღრინდელი მაღალი განვითარებულობის შენარჩუნებას. ამის მოწმობაა, რომ იმ ხანებში სამცხე, შედარებით, შენდება, მაშინ როცა აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა თემები ვერანდებიან. სამცხეში მირბიან განაწამები გლეხები დამშუელი ქართლიდან, რომელიც ბოლომოუღებელი ომის ასპარეზადაა გადაქცეული XIII საუკუნის მიწურულსა და XIV საუკუნის დამდეგს.

სამცხის მთავრები სარგისი, ბექა და ბექას შვილები წარმატებით იცავენ სამთავროს მიწა-წყალს მცირეაზიელ თურქთა შემოსევებისაგან, ეწევიან ცხოველ აღმშენებლობას და დიდმნიშვნელოვან საკანონმდებლო მოღვაწეობას.

ოფიციალურად სამცხის მთავრები საქართველოს მეფის ყმობიდან ორ გამოსულან, ისინი ამის შემდეგაც ატარებენ მეფის კარის ვაზირის პატივს (ბექა სარგისის ძე ჯაყელი მეფის მანდატურთუხუცესი იყო), მაგრამ არსებითად სავსებით დამოუკიდებელნი არიან მეფისაგან და მათი ვაზირობა ძველი შინაარსისაგან დაცლილი ფორმაა.

დასავლეთი საქართველო XIII საუკუნის მეორე ნახევარში მას შემდეგ, რაც ილხანთა წინააღმდეგ აჯანყებული დავით რუსუდანის ძე ქუთაისში დამკვიდრდა, ხოლო დავით გიორგის ძე ყაენს დაემორჩილა (1264 წ.), საქართველოს ორ სამეფოდ გაყოფა ფაქტად იქცა. დასავლეთი საქარ-

თველო მონღოლებს აღარ ემორჩილებოდა. დავით რუსუდანის ძე, ფრთხილი და წინდახედული პოლიტიკოსი, თადარიგს იკერდა და ილხანებისაგან თავის დასაცავად ცდილობდა კავშირის შეკვრას მათ მტრებთან და მეტოქეებთან. იმ დროს ასეთები იყვნენ ეგვიპტის სულტანი და ოქროს ურდოს ყაენები. 1264 — 1265 წელს დავით რუსუდანის ძემ ეგვიპტის სულტანს ძღვენით დატვირთული დესპანები გაუგზავნა. ამგ-

ვარადვე გაუგზავნა მან დესპანები ეგვიპტის სულტანს 1268 წელს. მკვიდრო კავშირი ჰქონდა დავით რუსუდანის ძეს ოქროს ურდოსთანაც.

დავით რუსუდანის ძე ილხანების მტრობას არ მალავდა, პასიურ თავდაცვას არ სჯერდებოდა და მონღოლთა შინაურ შფოთსა და არეულობაში ერეოდა. ილხანების წინააღმდეგ განწყობილი თუ აჯანყებულნი მონღოლი ბატონიშვილები, სარდლები და მოხელეები თავშესაფარს დავით რუსუდანის ძესთან პოულობდნენ.

დავით რუსუდანის ძე იმავე დროს აქტიურ პოლიტიკას აწარმოებდა ტრაპიზონის სამეფოში.

ტრაპიზონის სამეფო 1244 წელს მონღოლებმა თავის მოხარკედ აქციეს. მას შემდეგ თანდათან შესუსტდა იქ ქართველთა გავლენა, რომელიც ადრე მეტად ძლიერი იყო. ამავე დროს ახლად ფეხზე წამომდგარი ბიზანტიის კეისარი ენერგიულად ცდილობდა სავსებით აღეკვეთა ქართველთა გავლენა ტრაპიზონში. ამის საპასუხოდ დავით რუსუდანის ძე 1282 წელს თავისი ჯარით ტრაპიზონის საკეისროს შეესია და მისი ნაწილი დაიპყრო. ბრძოლა ამაზე არ შეწყვეტილა და ტრაპიზონის სამეფო კარი ხან ქართველთა და ხან კი ბიზანტიის კეისრის გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა ხოლმე.

ილხანები გამუდმებით ცდილობდნენ დავით რუსუდანის ძის დამორჩილებას. ხან რაქის ერისთავს კ ა ხ ა ბ ე რ ი ს ძ ე ს იმბრობდნენ და მისი დახმარებით მეფის დაქერას ლამობდნენ, ხან თითქო დაუყვავებდნენ და მის შვილს ვ ა ხ ტ ა ნ გ ს აღმოსავლეთ საქართველოს მეფედ სვამდნენ. დავით რუსუდანის ძე ფრთხილობდა, მონღოლებს არ ენდობოდა და ისე გარდაიცვალა (1293 წ.), რომ ის მონღოლებმა ვერც დაიმორჩილეს.

დავით რუსუდანის ძის შემდეგ მის შვილებს შორის შფოთი ატყდა და გრძელდებოდა ვიდრე XIV საუკუნის 20-იან წლებამდე, როცა საქართველო პოლიტიკურად კვლავ გაერთიანდა.

§ 6. საქართველოს აღმოსავლეთი ნაწილის პოლიტიკური მდგომარეობა XIII საუკუნის 70-იან წლებიდან XIV საუკუნის 10-იან წლებამდე

უფრო მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდა იმ დროს საქართველოს აღმოსავლეთი ნაწილი.

იწყებოდა ქვეყნის ტერიტორიული დაზიანება. შაქი-შარვანის მხარე ვიდრე თეთრ წყლამდე სიბის მცველ მონღოლთა მფლობელობაში გადადიოდა; აღმოსავლეთი სომხეთი, ავაგ ათაბაგის საგამგეო ქვეყანა, ყაენის პირველი ვაზირის სამფლობელოდ იყო ქცეული; ჯუჯიანთა ულუსის (ოქროს ურდოს) მიერ შევიწროებული და მთიანეთს შემოხიზნებული

ჩმიერკავკასიელი მოსახლეობა ქართლს ჩრდილოეთის მხრიდან აწვე-
ბოდა და აქ ჩამოსახლებას ცდილობდა.

ქვეყანა ისევ მონღოლთა დივნიის მოხელეთა სათარეშოდ რჩებოდა
და უმოწყალოდ იძარცვებოდა.

საქართველოს ლაშქარს ყოველწლიურად სიბაზე დგომა და მონღო-
ლებთან ერთად ბოლომოუღებელ ომებში მონაწილეობა ანადგუ-
რებდა.

განსაკუთრებით მძიმე და სახიფათო იყო ხშირი აშლილობა, რამაც
შტკიცედ მოიღდა ფეხი ილხანთა ურდოში. მონღოლი უფლისწულები
საყაენო ტახტისათვის ერთიმეორეს ეომებოდნენ და საქართველოს მეფე
იძულებული იყო ყოველთვის ერთ-ერთი რომელიმე მებრძოლის მხა-
რეზე დამდგარიყო და ომში მონაწილეობა მიეღო.

ქვეყნის შიგნით პოლიტიკური ვითარება სულ უფრო და უფრო
მძიმდებოდა. მეფის უფლებები საკუთარ ფეოდალებთან ბრძოლაში სა-
თუო და პირობითი შექმნილიყო. მონღოლთა ყაენისა და მისი დიდმო-
ხელების ნებაზე იყო დამოკიდებული როგორც მეფის მეფობა, ისე მი-
სი მთავრების მთავრობა. მონღოლები, ჩვეულებრივ, მთავრებს იცავ-
დნენ მეფის მიერ შევიწროებისაგან და ქვეყანაც ამ თავაშეებული მთავ-
რების სარბიელად ქცეულიყო.

მეფე დავით გიორგის ძე სიბაზე დგომაში დას-

**დემეტრე თავდადე-
ბული**

ნეულდა და 1270 წელს გარდაიცვალა. აბალა
ყაენმა საქართველოს მეფედ დაამტკიცა უფ-
ლისწული დემეტრე დავითის ძე და

მას, მცირეწლოვანების გამო, მზრუნველად სადუნ მანკაბერდელი დაუ-
ნიშნა. ახალგაზრდა დემეტრე მეფემ სადუნს ათაბაგობა მისცა. ამით
სადუნი საქართველოში პირველი კაცი გახდა.

სადუნმა მარჯვედ გამოიყენა თავისი მდგომარეობა და ქვეყნის ამ
გალატაკება-გავერანების დროს უზომოდ გამდიდრდა. საამისოდ იგი
არაფერს თაკილობდა. 1278 წელს დემეტრე მეფისაგან მან თელავი, ბე-
ლაქანი და ბევრიც სხვა ადგილი ჩაიგდო ხელში. როდესაც შემდეგ თათ-
რებმა მოსთხოვეს დემეტრე მეფეს დიდძალი თანხის გადახდა, რის
გამოლებაც მას არ შეეძლო, ამ ფულის გადახდა სადუნმა იკისრა, მაგ-
რამ სამაგიეროდ თავისთვის ქალაქი დმანისი და მისი თემი მოითხოვა.
დემეტრე იძულებული გახდა ჯერ დმანისი მიეცა სადუნისათვის, შემ-
დეგ კი ციხე-ქალაქი კარი (ყარსი), რომელიც სადუნმა თავის საჯდო-
მად აქცია. კარული ქვეყანა კი ამ მოხერხებულმა მედროვემ ჯაყელები-
საგან „მოივერაგა“. შემდეგშიაც სადუნის სიმდიდრე სწრაფად იზრდებ-
ოდა. სადუნმა თავის მამულებს ცხრა წლით თარხნობა მოუპოვა, ე. ი.
ამ ფეოდალის საქონელი ცხრა წლით თავისუფალი იყო მონღოლთა გა-

დასახადებისაგან. გასაგებია, თუ სადუნის ხელში იყრიდა თავს ქართველ ფეოდალთა გაჩალისფასებული და დაცარიელებული მამულები და თან მასვე მიუდიოდნენ ამ ფეოდალთა ილაჯგაწყვეტილი გლეხებიც. ამიტომ ქართველი ფეოდალები შურისა და მტრობის თვალთ შესცქეროდნენ სადუნს და არც მეფე იყო მადლიერი ამ თავისი ათაბაგისა, მაგრამ ყაენის აგენტსა და მისანდო მედროვეს ვერავინ ვერაფერს აკლებდა. დემეტრე მეფემ ისლა შეძლო, რომ როცა 1281 წელს სადუნი გარდაიცვალა, ათაბაგობა მის შვილს ხუტლუბულას კი არ მისცა, არამედ მის მოქიშპე ფეოდალს ტარსაიჭორბელს უწყალობა, ხუტლუბულა სადუნის ძეს კი ამირსპასალარობა აკმარა.

როგორც აღვნიშნეთ, მონღოლებს იმ დროს მძიმე საგარეო ომები ჰქონდათ, განსაკუთრებით სირია-პალესტინაში, სადაც მათ მხნედ ებრძოდა ეგვიპტის სულტანი, რომელმაც სასტიკი დამარცხება აგემა თავის მოწინააღმდეგეებს 1277, 1280 და 1281 წლებში. ყველა ამ ომში დემეტრე მეფის დროშის ქვეშ ათეულიათასობით მონაწილეობდა და მონღოლ დამპყრობელთა საქმეს ეწირებოდა საქართველოს ჯარი.

დემეტრე მეფისათვის მაინც საბედისწერო აღმოჩნდა შინაური ბრძოლა ილხანების სახელმწიფოში.

1288 წელს არღუნ ყაენის საწინააღმდეგო შეთქმულება გამომჟღავნდა. შეთქმულების მეთაურობა ყაენის პირველ ვაზირს ბულას დაბრალდა. ბულა სიკვდილით დასაჯეს. იგივე ბედი ეწიათ მის შვილს, ნათესავებსა და მომხრეებს.

ბულას მომხრე და მეგობარი დემეტრე ურდოში დაიბარეს. მეფემ დარბაზი მოიწვია და რჩევა სთხოვა. დარბაზმა მეფეს მთებში გახიზვნა ურჩია. მაგრამ ამ შემთხვევაში საქართველოს მონღოლი ჯარების შემოსევა და განადგურება მოელოდა. ამიტომ მეფემ რჩევა არ მიიღო, საკუთარი თავის განწირვა გადაწყვიტა და ურდოში წავიდა. ყაენის წინაშე მან თავის მართლება სცადა, რადგან შეთქმულების აქტიური მონაწილე არ ყოფილა.

მაგრამ დემეტრე მისივე ვაზირმა ამირსპასალარმა ხუტლუბულა სადუნის ძემ დალუპა. ხუტლუბულა მეფეზე ნაწყენი იყო, რომ ათაბაგის თანამდებობა სადუნ ათაბაგის სიკვდილის შემდეგ მას არ მისცა და სხვას უწყალობა. ხუტლუბულამ მოახსენა ყაენს, რომელსაც საქართველოს მეფის სიკვდილით დასჯა საყოყმანოდ შექმნოდა: დავით რუსუდანის ძის შვილს ვახტანგს გადმოვიყვან, მას მიეცი მეფობა და ამრიგად საქართველოს ორივე სამეფო შენ ხელთ იქნებაო. ყაენს ეს გეგმა მოეწონა და დემეტრეს ბედიც გადაწყდა. 1289 წელს 12 მარტს დემეტრეს თავი მოკვეთეს.

დემეტრე მეფეს ხალხმა „თავდადებული“ უწოდა.

ამ მეფის თავგადასავალი აღწერილი აქვს ილია ქავჭავაძეს თავის ცნობილ პოემაში „დიმიტრი თავდადებული“.

ვახტანგ II

ყაენის დაეალებით ხუტლუბულამ ვახტანგი აღმოსავლეთ საქართველოში გადმოიყვანა. დავით რუსუდანის ძეს ეს საქმე სასურველად ეჩვენებოდა. მამა თან გადმოყვა შვილს, ქართველ დიდებულებს შვილის ერთგულების ფიცი ჩამოართვა და თითონ ქუთაისში დაბრუნდა.

ვახტანგი ყაენს ეახლა. არღუნმა მას მთელი საქართველოს მეფობა უწყალობა. ყაენი ამ საქმის კმაყოფილი იყო. ვახტანგი იმერეთში ტახტის მემკვიდრე იყო, კარგა ხანს მამასთან ერთად ქვეყანას განაგებდა და მეფედაც იწოდებოდა. ასე რომ მამის სიკვდილის შემდეგ ის ორივე სამეფოს გამაერთიანებლად გამოვიდოდა და ამით ლიხთიქითი საქართველოც, ბოლოს და ბოლოს, ყაენს დამორჩილდებოდა.

ამ დიდი სამსახურისათვის ხუტლუბულა სადუნის ძე ვახტანგ მეფის ათაბაგი გახდა.

მაგრამ მედროვე ხუტლუბულა ვერ შეეწყო ვახტანგ მეფეს. ორი წელიც არ გასულიყო, რომ მათ შორის შეურიგებელი მტრობა გაჩაღდა. ხუტლუბულა ათაბაგი ქართველი დიდებულების მიმხრობას, ვახტანგ მეფის გაძევებას და მის ადგილზე დავით დემეტრეს ძის გამეფებას ცდილობდა. ხუტლუბულამ ურდოში თანაგრძნობა ვერ პოვა, რადგან სხვა ქართველ დიდებულებს სძულდათ ბედნიერი მეტოქე — მედროვე ხუტლუბულა — და ამიტომ ვახტანგ მეფეს მომხრეობდნენ.

მაგრამ ვახტანგ მეფე ნაადრევად გარდაიცვალა 1292 წელს და ყაენმა საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილში მეფედ დაამტკიცა დავით დემეტრეს ძე (1293 წ.).

იმ ხანებში აღმოსავლეთ საქართველოს მდგომარეობა განსაკუთრებით გაუარესდა.

1295 წელს საილხანოს ყაენის ტახტი ბრძოლით ბრძოლა ყაზან ყაენ- დაიკირა ყ ა ზ ა ნ მ ა, რომელიც ექვობდა, რომ ხა და დავით VIII-ს დავით მეფე მის მოწინააღმდეგეებს თანაუგრძნობდა. 1297 წელს ყაზან ყაენმა დავით მეფე ურდოში იხმო. მეფე არ ეახლა ყაენს, ფეოდალთა ერთი ნაწილითურთ აუჯანყდა მას, მთიულეთსა და ხევში გაიზიზნა, ოქროს ურდოში დესპანები გაგზავნა და ჩრდილოეთის ულუსს ილხანთა წინააღმდეგ სალაშქროდ იწვევდა.

საქართველოს ფეოდალების მეორე ნაწილი კი ყაზანის მორჩილებაზე დადგა.

ეს აჯანყება მრავალ წელს გრძელდებოდა.

უკუმდგარი მეფის დასამორჩილებლად ყაენი სხვადასხვა გზას მი-

მართავდა: ხან მოლაპარაკებას აწარმოებდა მეფესთან და მშვიდობას პირდებოდა მას, ხან აჯანყებულის საპირისპიროდ მის ძმებს სვამდა მეფეებად საქართველოში (გ ი ო რ გ ი 1299 წლიდან, ვ ა ხ ტ ა ნ გ ი 1302 წლიდან) და დავითის მომხრე ფეოდალების გადაბირებას ცდილობდა. იმავე დროს ყაენი აჯანყებული მეფის მომხრე კუთხეებში მონღოლთა რაზმებს ბოლომოულებლად ათარეშებდა.

მონღოლთა ლაშქრის ამ ყოველწლიურმა თარეშმა შესაფერი ნაყოფი გამოიღო: „ამა შფოთთა რა იყო ქვეყანა ქართლისა, არა იყო თესვა და არცა შენება ყოვლად“ — გვეუბნება იმდროინდელი მწერალი. ასეთ ზანგრძლივ შფოთს თან სდევდა საშინელი შიმშილობა, რომელიც მთელი სიმძიმით ატყდებოდა ხოლმე თავს მწარმოებელ საზოგადოებას და არანაკლები სისასტიკით ანადგურებდა მას, ვიდრე მონღოლთა ხმალი და ისარი.

მრავალწლივი ტყვენვა-ხოცვისა და შიმშილობა-ჭირის გამო ქართლი მოსახლეობისაგან დაიცალა „და უმრავლესნი ერი ქართლისა წარვიდა სამცხეს“, სადაც შედარებით, მშვიდობა სუფევდა.

სწორედ ამ შფოთიან ხანაში დადგა საქართველო მთიელთა ჩამოწოლა ბარში ერთი მოულოდნელი სიძნელის წინაშე. XIII საუკუნეში ოქროს ურდოს მონღოლებმა იმიერკავკასიის ველები დაიჭირეს და თავის სამომთავაროდ გადააქციეს. მთას შემოხიზნული შევიწროებული ადგილობრივი მოსახლეობა — ჩერქეზ-აფხაზური მოდგმის ტომები, ოსები, ლუნძილღელები თანდათან იმიერკავკასიისაკენ მოიწვედნენ და პირაქეთი კავკასიის ტომებს — აფხაზებს, დვალეებს, ფხოველებს ერეოდნენ. ეს პროცესი ზოგან ნელა და შედარებით მშვიდად მიმდინარეობდა, ზოგან კი, ვანსაკუთრებით ქართლში, ის სწრაფი და მტკივნეული აღმოჩნდა. შევიწროებულ ოსურ ტომთა ბელადებმა მარჯვედ ისარგებლეს ილხანთა ურდოს მხარდაჭერით და აჯანყების ცეცხლში გახვეული ქართლის პოლიტიკური დასუსტებით. მათ დაიჭირეს ლიახვის ხეობა და შიდა ქართლსაც ძლიერ შემოუტყეს. სასტიკი ბრძოლა გაიმართა. ოსთა მთავარი „განასხმიდა მამულისაგან აზნაურთა და იყო ჭირი დიდი მკვიდრთა ქართლისათა“. ქართველ აზნაურთა მიწისმფლობელობა საფრთხის წინაშე დადგა და ისინიც თავდაუზოგავად იბრძოდნენ.

რა თქმა უნდა, ასეთივე არ იყო ამ საქმეში ქართველი გლეხის პოზიცია. აზნაურთა მიწის დაცვა გლეხის ინტერესს არ შეადგენდა და ქართველი გლეხი ამ მიწის დასაცავად ხელსაც არ გამოიღებდა, თუ ახალმოსულისაგან მას უარესი არ მოელოდა, რასაც ქართველი გლეხი ასწორი კლასობრივი ალღოთი შეუუცდომლად არკვევდა.

ამ საკითხის მოგვარება შესაძლებელი გახდა მხოლოდ ოცდაათი.

წლის გასულს, როცა საქართველოს პოლიტიკური მთლიანობა აღდგენილ იქნა.

ფეოდალებმა, მეფე გიორგი დემეტრეს ძის ხელმძღვანელობით, ქართლის ბარში ომით აღიდგინეს თავიანთი მიწისმფლობელობა, ხოლო მთაში, ლიახვის ხეობაში, ოსთა ჩამოსახლების პროცესი არც ამის შემდეგ შეწყვეტილა.

§ 7. საქართველო XIV ს. პირველ ნახევარში

XIII საუკუნის მიწურულს ილხანთა ერთიანი სახელმწიფო ღრმად კრიზისს განიცდიდა. სოფლის მეურნეობა მოშლილი იყო, ქალაქები — დაცემული, სახელმწიფო შემოსავალი — კატასტროფულად შემცირებული. მონღოლთა ხარკის ამკრეფი მოხელეები (მოიჯარადრეები, „ბასაკები“) ტურა-მგლებივით დაძრწოდნენ და ისედაც გაძვალტყავებულ ქვეყანას საბოლოოდ ავერანებდნენ; უფლისწულებს, ნოინებს თვალი განდგომაზე ეჭირათ, დაპყრობილი ხალხები ჯანყობდნენ.

ყ ა ზ ა ნ ყ ა ე ნ მ ა (1295 — 1304) სცადა მონღოლთა სახელმწიფოს გადარჩენა.

მან ენერგიული ღონისძიება გაატარა მოიჯარადრე-ბასაკთა ასალაგმავად, საგადასახადო საქმის მოსაგვარებლად, სოფლის მეურნეობის გამოსაცოცხლებლად, ვაჭრობა-აღებ-მიცემისათვის ხელის უსაწყობად, მაგრამ ყოველივე ამას აღმოჩნდა. მონღოლთა სახელმწიფოს დაშლის პროცესი ყაზანის ამ ღონისძიებამ ვერ შეაჩერა და ა ბ უ - ს ა ი დ ყ ა ე ნ ი ს (1316 — 1335) სიკვდილის შემდეგ ილხანთა სახელმწიფო დაიშალა.

მონღოლთა ბატონობის შედეგი XIV საუკუნის საქართველოს ღრმად აჩნდა განვლილი უდროობის მძიმე კვალი. ქვეყნის ეკონომიური და სოციალ-პოლიტიკური ვითარება მონღოლობის ან, როგორც იმ დროს იტყოდნენ, უ ლ უ ს ო ბ ი ს წ ი ნ ა ხ ა ნ ა ს თ ა ნ შედარებით შესამჩნევად იყო შეცვლილი.

1310 წლის ახლო ხანს ქალაქ ანისში გამოქვეყნებულ ერთ ბრძანებაში ილხანი ა ბ უ ს ა ი დ ყ ა ე ნ ი აცხადებდა, რომ ა ნ ი ს შ ი და საქართველოს სხვა მხარეებში თურმე სრულებით თვითნებურად და უკანონოდ მრავალი სხვადასხვაგვარი გადასახადი იკრიფებოდა. ამის გამო „ქვეყანა გაოხრდა, მდებიო ხალხი გაიფანტა“, ხოლო „ქალაქის მამასახლისებმა“, ე. ი. უფრო შეძლებულმა მოქალაქეებმა (აგრეთვე უსამართლო გადასახადების გამო), „თავიანთი უძრავი და მოძრავი ქონება და სახლ-კარი მიატოვეს და გაიქცნენ“.

ადგილი წარმოსადგენია, თუ რა უბედურ დღეში იმყოფებოდა მატერიალური დოვლათის მწარმოებელი საზოგადოება, რომელსაც არა მარტო მონღოლ-ბასკაკთა უსამართლობა ავიწროებდა, არამედ არა ნაკლებ სულს ხდიდა აურაცხელი გარეშე და შინაური ანუ სამონღოლო და საბატონო გადასახადები.

საქართველოდან მონღოლთა ხაზინაში იმ დროს თურმე ყოველწლიურად შედიოდა დაახლოებით 900000 მან. ოქროთი. ამის მიხედვით ანგარიშობენ, რომ საქართველოს სახელმწიფო შემოსავალი ოთხჯერ მაინც ყოფილა შემცირებული მონღოლებამდელ დროსთან შედარებით.

მაგრამ საქართველოს ეკონომიური დაცემის ნამდვილ სურათს გვიხატავს არა ასეთი განყენებული შედარება, არამედ მოშლილი მეურნეობა, აყრილი გლეხობა, დაცლილი ქალაქები და გავერანებული მხარეები.

განსაკუთრებით დაზიანებული იყო მტკვრისა და იორ-ალაზნის ველები. მოიშალა ქალაქები რუსთავი, ხუნანი, შამქორი. სულ ერთიანად გაუდაბურდა მდიდარი ქვეყანა კამბეჩან-შირაქისა, გარდაბნისა, სამგორ-რუსთავისა. საქართველოს ფაქტიურად ჩამოსცილდა პერეთის აღმოსავლეთით მდებარე ქვეყანა შაქ-შარვანისა (გიშის წყლიდან თეთრ წყლამდე). ყველა ეს ადგილები მონღოლთა ურდოების სადგომ-საძოვრებად იქცა.

ასეთივე ვითარება იყო შექმნილი საქართველოს სახელმწიფოს სომხურ მხარეებში, სადაც ბასკაკების თარეშს თან ერთვოდა მონღოლური ურდოების მომთაბარეობა, რაც მატერიალური დოვლათის მწარმოებელი საზოგადოების ნაყოფიერ შრომას ყოველად შეუძლებელს ხდიდა.

შედეგი ის იყო, რომ განაწამები სომეხი მოსახლეობა დიდი რაოდენობით აიყარა და საქართველოს სხვა კუთხეებს ან კიდევ უფრო შორეულ ქვეყნებს შეაფარა თავი.

მაგრამ ქვეყნის ეკონომიური დაცემის ერთი მთავარი მიზეზი იყო ფეოდალებსა და მწარმოებელ საზოგადოებას შორის სოციალური ურთიერთობის გამწვავება, რომელსაც ძლიერ შეუწყო ხელი მონღოლთა გაბატონებამ. გლეხმა ვერ გაუძლო „საკუთარი“ და „უცხო“ მოძალადის, ე. ი. ქართველი ფეოდალისა და მონღოლი ბასკაკის, საერთო შემოტევას და თავი დაანება ფასდაკარგულ მეურნეობას, აიყარა და ხიზნობა-ბოგანობა იწყო. გლეხები წვრილ აზნაურებს გაურბოდნენ, დიდ აზნაურებს მიუდიოდნენ, ხასებს, ეკლესია-მონასტრებს უკედლებოდნენ.

გლეხებმა მხარი დაუჭირეს ბრძოლაში თავიანთ მოძმე გლეხებს, ხიზნები და ბოგანობები შეიფარეს და შეიკედლეს.

ქვეყანა აირია. „შინაურ“ ბატონს ბეგარა და სამსახური შემოაკლდა, მონღოლ ბატონს — ხარკი.

ბატონები გულმოდგინედ ეძებდნენ გაქცეულ გლეხებს და ხელისუფლებას ამ საქმეში დახმარება-მხარის დაჭერას სთხოვდნენ. ხელისუფლება ენერგიულად ეხმაურებოდა ფეოდალების გასაჭირს. 1303 წელს ყაზან ყაენმა გამოსცა ბრძანება, რომლის ძალითაც გლეხებს ეკრძალებოდათ ფუძის თვითნებურად დატოვება, ხოლო ფეოდალებს აეკრძალათ აყრილი და გაქცეული გლეხების შეკედლება. იმავე ბრძანების თანახმად, ფეოდალს უფლება მიეცა 30 წლის განმავლობაში ეძებნა გაქცეული გლეხი და, როდესაც მიაგნებდა, თავის ფუძეზე დაებრუნებინა იგი.

გლეხის ფუძეზე მიმაგრების წესი საქართველოში დიდი ხნის ამბავი იყო და ყაზან ყაენის ბრძანებას იქ ის მნიშვნელობა-ღა თუ ექნებოდა. რომ მასზე დაყრდნობით ქართველი ფეოდალები კიდევ მეტი ენერგიით ეცდებოდნენ მიემაგრებინათ ფუძეზე მდაბიორ-მოლაშქრეთა ის ნაწილიც, რომელიც ჯერ კიდევ ინარჩუნებდა პირად თავისუფლებას. მაგრამ ყოველი ზომა უძლური აღმოჩნდა და დაცემის გზაზე დამდგარი საზოგადოება კრიზისს თავს ვერ აღწევდა.

იმავე ხანებში გამწვავდა მთისა და ბარის ურთიერთობა. მთიელები ცდილობდნენ კისრიდან გადაეგდოთ ბარის უღელი, უკუეგდოთ ძალით თავს მოხვეული ბარული საზოგადოებრივი ურთიერთობა და აღედგინათ თავიანთი პირველყოფილი თავისუფლება. მთიელი თემები ხოცავდნენ მეფის ერისთავებს. გამგებლებს, აძევებდნენ ქრისტიანული ეკლესიის მსახურთ და სხვა მოხელეებს. იწყებდნენ ბარის რბევას.

ფეოდალური ხელისუფლება იარაღით ცდილობდა აჯანყებული მთის დამორჩილებას, კანონმდებლობით ლამობდა მთაში შერყეული საზოგადოებრივი ურთიერთობის მოგვარებას, ჯვარით და სახარებით ცდილობდა მთიელების შემომტკიცებას.

საქართველოს ეკონომიური დაცემის გამო
სათავადობის წარ- დაეცა და მოიშალა მისი პოლიტიკური ერთიანობის საფუძვლები. მრავალი ქალაქი გაქრა, მოშობა მრავალი დაკნინდა, ხელოსნობა დაეცა; ამის შესაბამისად შესუსტდა ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეთა დამაკავშირებელი სამეურნეო ურთიერთობა, აღებ-მიცემა.

მთავრები, დიდებული აზნაურები საშვილიშვილოდ დაეუფლენ მეფეთა მიერ მათთვის ნაწყალობევ სახელოებს, ყმა-მამულს („დიდებას“). მთავრებს და ერისთავებს, როგორც პატრონს, დაემორჩილნენ სამთავროს თუ საერისთავოს აზნაურები, მდაბიორ-მოლაშქრენი.

მეფის თვითმპყრობელობის დასუსტებისა და მონღოლთა მხრივ

აქტიური მხარდაჭერის ვითარებაში ერისთავთ-ერისთავები გამთავრდნენ და პოლიტიკური უფლებები („ხელმწიფობა“) მიიჩემეს. იმათ ვკერძოთ და იმავე სოციალ-ეკონომიური ურთიერთობის საფუძველზე ქალიბდებოდა უფრო მცირე, თვითკმარი ორგანიზაცია — დიდებული აზნაურის სახლი, რომელიც თანდათან ერთადერთი დასაყრდენი ხდებოდა გამრავლებული მთავრებისა თუ დამცირებული მეფეებისა. იშვებოდა ე. წ. სათავადოები.

XIV საუკუნეში დიდებული აზნაური, ეს თავადის უშუალო სოციალური წინაპარი, უკვე გამოჰყოფოდა აზნაურთა საერთო ფენას და ცალკე წოდებას წარმოადგენდა. ესლა სათავადოს საბოლოო ჩამოყალიბებას ისლა აკლდა, რომ ხელმწიფეს (მეფეს, მთავარს) ამ დიდებული აზნაურისათვის მიენდო „შეწერით“ ლაშქრას გამოყვანა თავისი სახლის ტერიტორიიდან, ე. ი. გაუქმებინა ძველი ურთიერთობისათვის შესაფერისი, ხოლო ახალ პირობებში გახედმეტებული ერისთავობა და მისი სამხედრო ფუნქცია დიდებული აზნაურისათვის გადაეცა. და ეს მართლაც ასე მოხდა XIV — XV საუკუნეებში.

XIV საუკუნის დამდეგს, როგორც ვიცით, ერთი-გიორგი V-ის ურთიერთობა ილხანებთან ანი საქართველოს სახელმწიფო უკვე კარგა ხნის გაუქმებული იყო. ლიხთიქით ცალკე სამეფო არსებობდა. საქართველოს სახელმწიფოში ფაქტიურად აღარც სამცხის სამთავრო შემოდიოდა, ხოლო დანარჩენ ქვეყანას დემეტრე მეორის შვილები დაპატრონებოდნენ და მონღოლთა ყაენის ნებით ზოგი ერთ კუთხეს ფლობდა, ზოგი — მეორეს.

1314 წლიდან საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილში გიორგი დემეტრეს ძე მეფობდა. იმ დროს მისი უფროსი ძმები დავითი და ვახტანგი უკვე გარდაცვალებული იყვნენ და ქვეყნის უდიდესი ნაწილი გიორგის ემორჩილებოდა. ქვეყნის შემოკლებაში მეფეს ის გარემოებაც უწყობდა ხელს, რომ მას განსაკუთრებით კარგი ურთიერთობა დაემყარებინა მონღოლთა ყაენის კართან.

1316 წელს, როცა ოლჯაით ყაენი გარდაიცვალა და ყაენად მცირეწლოვანი აბუ საიდი დასვეს, გიორგი მეფე ურდოში წავიდა. ყაენის კარზე იმ დროს პირველი ვაზირი იყო ჩოფან ნოინი, გიორგი მეფის ახლო მეგობარი. ჩოფანი დიდად აფასებდა საქართველოს მეფის მეგობრობას და მას თავის ერთგულ კაცად სთვლიდა. გიორგი მეფე მართლაც ერთგულობდა ჩოფანს. რჩევა-თათბირით თუ მონღოლთა ჯართან ერთად მხნე ლაშქრობით მან ყაენის კარის დიდი ნდობა დაიმსახურა. ამიტომ იყო, რომ ურდოში მისულ გიორგი მეფეს ჩოფანმა „მოსცა ყოველი საქართველო და ყოველნი მთავარნი საქართველოსანი და შვილნი დავით მეფისანი და მესხნი შვილნი ბექასნი“. ეს რომ დღე-

ვანდელი ენით გამოვთქვით, იქნება: ჩოფანმა უფლება მისცა გიორგი მეფეს, რომ შემოეკრიბა ყოველი საქართველო, დაემორჩილებინა მთავრები (მათ შორის — სამცხისა) და მეფეები, კერძოდ, თავისი ძმის დავით მეფის შვილები, ე. ი. მონღოლთა ყაენის კარი მხარს აღარ უჭერდა საქართველოში მრავალ მთავრობას, როგორც ეს მანამდე იყო.

რა თქმა უნდა, მონღოლთა კარის ამ ნდობას გიორგი მეფე, უპირველეს ყოვლისა, იმ მიზნით გამოიყენებდა, რომ ქვეყანაში ბასკაკების თარეში შეენელებინა და მონღოლთა საოკუპაციო ჯარის სიმრავლე შეემცირებინა.

რაკი მონღოლთა კარის მხარდაქერა გაინაღდა და სათანადო დასტურ-რიც მიიღო, გიორგი მეფემ საქართველოს შემომტკიცება დაიწყო. მან თანდათან დაიმორჩილა მთავრები და ერისთავები, ხოლო ურჩებს დაუნდობლად გაავლო მუსრი. ასე მაგალითად, კახეთში, მთა ც ი ვ ზ ე, საზაფხულო სასახლეში გიორგი მეფემ საღარბაზოდ მოიწვია სომხითისა და ჰერეთის ერისთავები, რომელთაც ის განდგომა-ღალატს აბრალედა. ეს ღარბაზობა იმით დასრულდა, რომ მეფემ მოღალატე ერისთავები გააწყვეტინა.

გიორგის გამეფებისას განსაკუთრებით მძიმე ბრძოლა მთიულთა მომდგომარეობაში იმყოფებოდა საქართველოს წოლის წინააღმდეგ შუაგული — ქართლი. მრავალწლიანმა აჯანყებამ დავით მეფის დროს, მონღოლთა დამსჯელი ჯარების თარეშმა, შიმშილობამ და ჰირმა თითქმის მთელი ეს ქვეყანა ნაოხარად აქცია. გლეხები აყრილი იყვნენ, ქალაქები დაცლილი იყო. ლიახვის ხეობიდან, დვალეთის გზით, მოწოლილი ოსები, როგორც აღვნიშნეთ, ქართლს იჭერდნენ. ლიახვის, ქსნისა და არაგვის ხეობათა მცხოვრებნი ურთიერთს ანადგურებდნენ, მეფის სუსტ ხელისუფლებას ქვეყანაში მშვიდობის უზრუნველყოფისთვის საკმაო ძალა არ გააჩნდა.

ამავე დროს მძიმე პოლიტიკური ვითარება იყო შექმნილი მთაში, ქსნის, არაგვისა და თერგის ხეობებში. მთის თემებში კარგა ხანი იყო, სოციალურ უთანასწორობას გზა გაეკვლია; ირღვეოდა თემის ერთობა, რასაც ძლიერ უწყობდა ხელს საქართველოს მეფის ფეოდალური ხელისუფლება.

ეხლა, მეფის ხელისუფლების შესუსტებისას, როგორც აღვნიშნეთ, მთა ლამობდა ბარის მეურვეობისაგან განთავისუფლებას. მთიულთა თემები პირშეთქმით ხოცავდნენ მეფის ადგილობრივ მოხელეებს, ერისთავებს, გამგებლებს.

ფეოდალური ქართლი დიდი განსაცდელის წინაშე იყო დამდგარი.

გიორგი მეფემ მრავალწლოვანი ბრძოლით აღადგინა ქართლში ფეოდალური წესრიგი, ქართლის ბარი მთიულთაგან გაწმინდა, აზნაურებს მამულები დაუბრუნა, ხოლო ქსან-არაგვი მტკიცედ დაიმორჩილა.

თბილისიდან ჟინვალს გავლით გიორგი მეფემ მთიულეთი ავლო, ჯვართა ეკლზე გადაიარა და ხევში დარიალამდის ჩავიდა; იქიდან მეფე უკუიქცა, ლომისაზე გადმოიარა, ქსნის ხეობა ჩამოვლო და მუხრანით თბილისს მოვიდა. მეფემ ხსენებულ ხეობათა მკვიდრთ ძალა უჩვენა და ქედფიცხელი მთიელები მორჩილების გუნებაზე მოიყვანა.

მეფემ მთიდან თან ჩამოიყვანა მთიანეთის მოხელეები — ერისთავ-ხევისთავნი და მთიელთა თემების თავკაცები — ხევისბერნი და ჰეროვანნი, მოიწვია დარბაზი, რომელმაც ამ თავკაცების მონაწილეობით შეიმუშავა კანონები („ძეგლის დება“). ამ კანონთა უმთავრესი მიზანი იყო მთაში საქართველოს ფეოდალური სახელმწიფოს შერყეული გავლენის აღდგენა და ამ გავლენის შემდგომი უზრუნველყოფა.

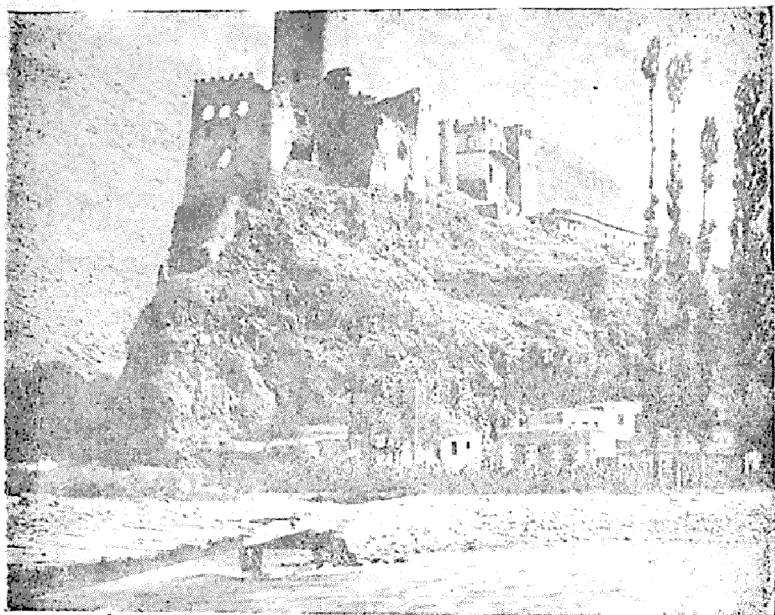
მონღოლთა ბატონობის გადაშენება და საქართველოს ძლიერების აღდგენა	1327 წლიდან მონღოლთა ურდოში ისევ შფოთი ატყდა. აბუსაიდ ყაენმა თავის აღმზრდელსა და პირველ ვაზირს ჩოფანს ორგულობა დასწამა. ჩოფანი, მისი შვილები და თანამოაზრეები გაწყვიტეს. მაგრამ არეულობას ისე ღრმად ვადგა ფესვები, რომ ყაენმა ძველი ძალა ველარ მოიკა.
--	---

ამასობაში გიორგი მეფე კიდევ უფრო გაძლიერდა და კიდევ უფრო გათავისუფლდა მონღოლთა ბატონობისაგან. მან საქართველოში მდგომი მონღოლთა ჯარი ქვეყნის დიდი ნაწილიდან გარეკა, ხოლო ყაენს ხარკის ძლევა შეუწყვიტა.

1335 წელს აბუსაიდ ყაენი გარდაიცვალა და მას შემდეგ ილხანთა ერთიანი სახელმწიფო ფეხზე აღარც წამომდგარა და 50-იანი წლებიდან ის ფეოდალურ ერთეულებად ან მომთაბარე თურქმანულ-მონღოლურ ტომთა რამდენსამე გაერთიანებად დაიშალა. მათ შორის ატყდა ბოლო-მოუღებელი ომები, რაც არა ნაკლებ ანადგურებდა მშვიდობიანი შრომის ნაყოფს, ვიდრე მონღოლთა ყაენის ბასკაკები.

ქართული ფეოდალური სახელმწიფო მტკიცედ დადგა პოლიტიკური რესტავრაციის გზას. დასავლეთ საქართველოსა თუ სამცხის სამთავროში ჯერ კიდევ მრავლად მოიპოვებოდა ქვეყნის პოლიტიკური ერთიანობის აღდგენის მომხრე ძალები. ისინი განსაკუთრებით უნდა გამრავლებულიყვნენ მას შემდეგ, რაც აღმოსავლეთ საქართველომ ქედიდან გადაიგდო მონღოლთა ბატონობის მძიმე უღელი.

ასეთ პირობებში გიორგი მეფემ 1329 წელს, როდესაც დასავლეთ

ხერთვისის ციხე (XIV ს.).

საქართველოში მეფე მიქელ დავითის ძე გარდაიცვალა, ლიხთიმერეთში გაილაშქრა, ადვილად აიღო ქუთაისი, ქვეყანა დაიმორჩილა და უფლისწული ბაგრატ მიქელის ძე თან წამოიყვანა. ამრიგად, გორგი მეფე „ორისავე ტახტის გამაერთიანებელი“ ხელმწიფე გახდა.

ამის შემდეგ მეფეს მალე დაემორჩილა სამცხის სამთავროც (1334 წ.).

საქართველოს ტერიტორიული გამთლიანება ბუნებრივად სვამდა საკითხს მისი სახელმწიფო წყობილების შესახებ.

ძველი სახელმწიფო წყობილება მოშლილი იყო. ზოგიერთი სამოხელეო თანამდებობა გამქრალი იყო, ზოგიერთის მნიშვნელობა — შეცვლილი, დამცირებული ან გაზრდილი. თვით მეფის უფლებაც ეხლასხვანაირად გამოიყურებოდა.

საჭიროდ უცვნიათ აღედგინათ ძველი, თამარის დროინდელი, სახელმწიფო წყობილება.

ქვეყნის პოლიტიკურმა გაერთიანებამ, მონღოლთა უზარმაზარი ხარკის თავიდან მოცილებამ, ულუსობა-ბასკაკობის გადაქარებამ, ქვეყანაში მშვიდობიანობისა და წესრიგის დამყარებამ ნაყოფი გამოიღო.

ქვეყანა ეკონომიურად გამოცოცხლდა. ვაჭრობა-აღება-მიცემისათვის ხელის შეწყობის მიზნით გიორგი მეფემ სრულფასიანი ვერცხლის მონეტა („გიორგაული“) მოაჭრევინა. განსაკუთრებით გაცხოველდა ვაჭრობა ჩრდილოეთ იტალიის ქალაქ-სახელმწიფოებთან. საქართველომ შორს გაითქვა სახელი. ამასთან იყო კავშირში ის გარემოება, რომ რომის პაპმა აღმოსავლეთის აგენტურა (მისიონი) ქალაქ სმირნიდან თბილისში გადმოიტანა.

დასავლეთ ევროპის ქვეყნებთან ურთიერთობის გაცხოველებასთან ერთად, საქართველო ცდილობდა ახლო აღმოსავლეთშიაც აღედგინათ თავისი ძველი პრესტიჟი. გიორგი მეფემ მეგობრული ურთიერთობა დაამყარა ეგვიპტის სულტანთან, რომლის ხელშიც იმყოფებოდა მაშინ პალესტინა, ქრისტიანების სალოცავი ადგილი. იქაური ქართველთა მონასტერი მაჰმადიანებს მიზგითად (მუსლიმანთა სამლოცველო სახლად) ექციათ. ეგვიპტის სულტანმა დიდი პატივი დასდო გიორგი მეფეს და ჯვარის მონასტერში ქართველთა უფლება აღადგინა, ხოლო იერუსალიმში მიმავალ ქართველ მლოცველებს ნება დართო წმინდა ქალაქში მხედრულად გაშლილი დროშებით შესულიყვნენ ხოლმე.

ასეთივე ცხოველი დიპლომატიური ურთიერთობა ჰქონდა გიორგი მეფეს სხვა მახლობელ თუ შორეულ ქვეყნებთან — ბიზანტიასთან, რომის პაპთან. რაც შეეხება ტრაპიზონის სამეფოს, იქ საქართველოს სამეფო კარი ტრადიციულ პოლიტიკას განაგრძობდა: ტრაპიზონის მეფის კარზე გიორგი მეფე ენერგიულად უქერდა მხარს იმ დასს, რომელიც ბიზანტიის საკეისროს წინააღმდეგ და საქართველოს სასარგებლოდ მოქმედებდა.

თავი XIV

საქართველოს ერთიანი სამეფოს დაშლა

§ 1. თემურ-ლენგის შემოსევები საქართველოში და მისი შედეგები

გიორგის (ბრწყინვალედ წოდებულის) მეფობის დროიდან XIV საუკუნის 80-იან წლებამდე საქართველოს ეკონომიური და პოლიტიკური მდგომარეობა უმჯობესდება. ქვეყანას საგარეო თვალსაზრისითაც ერთგვარი შესვენების ხანა დაუდგა. იგი მშვიდობიან ეკონომიურ ურთიერთობას ამყარებს ოქროს ურდოსთან, ირანისა და მცირე აზიის ქვეყნებთან და ჩრდილო იტალიის ქალაქ-სახელმწიფოებთან. შექმნილმა ხელსაყრელმა საშინაო და საგარეო მდგომარეობამ ერთგვარად

ზელი შეუწყო საქართველოს სამეფოს მიწაწყლის ისევე თავმოყრას: ბაგრატი V-ის მეფობის დროს (1360 — 1393 წწ.) გონია, მაკრიალა, აქარა, შავშეთი და კლარჯეთი საქართველოს საზღვრებში იყო მოქცეული. მთელი მესხეთი საქართველოს სახელმწიფოს განუყოფელ ნაწილად ითვლებოდა. ქალაქი ანისი და მისი ოლქიც საქართველოს სახელმწიფოს სამფლობელოს შეადგენდა. ჩრდილოეთითაც — დვალეთი და ოსეთი ჯერ კიდევ საქართველოს ემორჩილებოდა.

მაგრამ ეს ერთიანობა არ იყო დამყარებული მტკიცე ეკონომიურ საფუძველზე. საქართველო, უკვე დაშლის გზაზე შემდგარი, ვერ უბრუნდებოდა თავის ძველ მთლიანობას. მით უფრო, რომ საქართველოს თავისუფალი განვითარების შესაძლებლობა სულ მალე მოეპოვა.

XIV საუკუნის უკანასკნელ ოცეულში საქართველოს, ისევე როგორც ახლო აღმოსავლეთს და ევროპა-აზიას, თემური შემოესია, თათარ-თურქმანთა ახალი ურდოებით.

XIV საუკუნის მეორე ნახევარში შუა აზიაში ჩინგიზ-ხანის შთამომავალნი მეტად დასუსტებული და თითქმის მთლად გადაშენებულიც იყვნენ. თემურმა ისარგებლა ამ გარემოებით და 1360 — 1370 წლებში დიდი სამფლობელო შექმნა. კოკლობის გამო თემურს მეტ სახელად „ლენგი“ შეერქვა („ლენგ“ ანუ „ლანგ“ სპარსულად კოკლს ნიშნავს). შუა აზიიდან თემურ-ლენგი მალე ირანშიც გადმოვიდა და ილხანების უკვე დარღვეული სამფლობელოს დიდი ნაწილი ხელში ჩაიგდო.

თემურ-ლენგის ასეთი სწრაფი გაძლიერება ოქროს ურდოს მბრძანებელმა, თოხთამიშ-ხანმა, თავისთვის სახიფათოდ ჩასთვალა და გადასწყვიტა საშიში მოწინააღმდეგისათვის დაესწრო. 1385 წელს ზამთარში თოხთამიშის ჯარი აღარბადაგანს შეესია და თავრიზი აიღო. თემურ-ლენგი ამ ამბავმა საშინლად განარისხა. 1386 წელს მან თავრიზი აიღო; იქიდან, ვიდრე ჩრდილოეთის ულუსზე გაემართებოდა, საქართველოსაკენ იბრუნა პირი. ეს იყო თემურის პირველი ლაშქრობა საქართველოში. 1386 წ. თათრებმა, რომლებსაც თვითონ თემური ხელმძღვანელობდა, თბილისზე იერიში მოიტანეს და სისხლისმღვრელი ბრძოლის შემდეგ აიღეს იგი. 1393 წელს ლანგ-თემური მეორეჯერ შემოესია საქართველოს, ამჯერად მისი ლაშქარი სამცხის თემს მოედო. სამცხის, მტკვრის სათავისა და კარის (ყარსის) თემების მორბევის შემდეგ თემური თბილისში გადმოვიდა, მაგრამ აქ დიღხანს არ დარჩენილა. 1394 წელს თემური მესამეჯერ შემოესია საქართველოს და, დარიალის კარის ხელში ჩაგდების მიზნით, არაგვის ხეობისაკენ გაილაშქრა, მაგრამ ამ მიზანს იგი ვერ ეწია.

თემურის სისხლისმღვრელი შემოსევები საქართველოში მომდევნო წლებშიაც გრძელდებოდა. 1403 წელს თემურმა თავისი ლაშქარი საქართველოს მერვეჯერ მოუსია. მან ჯერ ისევ ქართლი დალაშქრა და ააოხრა, შემდეგ იგი დასავლეთ საქართველოში გადავიდა და თავისი ლაშქრით ქუთაისამდე მოახერხა მიღწევა. თუმცა გაათრებული ომი წარმოებდა, მაგრამ დასუსტებულ ქვეყანას უკვე აღარ შეეძლო ისე ხანგრძლივ ებრძოლნა, როგორც მანამდე. ამ ლაშქრობის შედეგად დასავლეთ საქართველოში განადგურებული სოფლების რიცხვი, უცხოელი მწერლების ცნობით, 700-ს აღემატებოდა.

ჩვიდმეტი წლის მანძილზე (1386 — 1403 წწ.) თემურ-ლენგის რვაგზისმა შემოსევამ ამიერკავკასია მძიმედ დააზიანა. თემურთან ომის შედეგად საქართველოს საბოლოოდ ჩამოსცილდა მისი სამხრეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთის მეზობლები — მოძმე სომხეთი, შაქის ქვეყანა და სხვ., სადაც ადგილობრივი მიწისმფლობელთა კლასი უმთავრესად მომთაბარეთა არისტოკრატიაშ შესცვალა. ასეთ საფრთხეს ვერ ასცდა ჩვენი ქვეყნის ზოგიერთი, ისეთი შინაგანი კუთხეც კი, როგორც იყო ლორე, სადაც ქართველი აზნაურობა იძულებული იყო მიწისმფლობელობა თურქმანებისათვის დაეთმო და მამაპაპეულს გასცლოდა.

მძვინვარე დამპყრობელის მიერ საქართველოსათვის მოყენებული ზიანი აუნაზღაურებელი იყო. ქვეყანა სისხლისაგან დაიცალა; მტერმა, სადაც კი მისწვდა, ველური ენერჯით განადგურა ქართული კულტურის ყოველივე შენამოქმედი: სამხედრო, სამოქალაქო, საკულტო, სასოფლო-სამეურნეო.

მაინც ყველაზე მძიმე საქართველოსათვის (ისევე როგორც მთელი კავკასიისათვის) თემურის ლაშქრობათა პოლიტიკური შედეგი იყო. სამასწლოვანი ბრძოლა მომთაბარეთა წინააღმდეგ ბოლოს და ბოლოს საქართველოს დამარცხებით დამთავრდა. მოძმე-მეზობელი ქრისტიანული ქვეყნები (სომხეთი, ალბანეთი) საქართველომ საბოლოოდ დაპყარგა და მოზღვავებულ მომთაბარეთა აგრესიის პირისპირ მარტო აღმოჩნდა. მიწისმფლობელობისათვის მეზობელმა მომთაბარეებმა მამადიანობა თავის ალაჰად აღიარეს და ქრისტიან მიწისმფლობელთა წინააღმდეგ ბრძოლა „საღმრთო საქმედ“ გამოაცხადეს. თემურ-ლენგი ამ პოლიტიკის თანმიმდევრული გამტარებელი იყო. ადგილობრივი მაღალფეოდალური კულტურის მოშლისათვის და მის ადგილზე ბარბაროსულ-ფეოდალური ურთიერთობის დამყარებისათვის იბრძოდნენ ყველა ეს მომთაბარეები-მონღოლები, თათარ-თურქმანები.

ალექსანდრე პირველის მეფობა

თემურის გარდაცვალებისთანავე არ შეწყვეტილა თურქმანი ტომების შემოსევები საქართველოში; მხოლოდ 1415 წლიდან მყარდება შედარებით მშვიდობიანი ურთიერთობა. ასეთ

საგარეო ვითარებაში, 1412 წ., საქართველოს სამეფო ტახტზე ავიდა ალექსანდრე I. ალექსანდრეს ისევ ისე სრულიად საქართველო ემორჩილებოდა, მაგრამ მაინც მისი სამფლობელო იმასთან შედარებითაც, რაც ბაგრატ V-ის დროს იყო, უკვე ჩამომცრობილ სახელმწიფოს წარმოადგენდა.

საქართველოს უკვე აღარ ეკუთვნოდა ზაჩენი, ანისი და საქართველოს დაცვის თვალსაზრისით ისეთი აუცილებელი სიმაგრეც კი, როგორც ლორე იყო, მტერს ჰქონდა ხელში ჩაგდებული. მხოლოდ 1431 წელს ალექსანდრე მეფემ ლორეს ველი კვლავ საქართველოს შემოუერთა. ლორეს შემდეგ შემოერთებულ იქნა სივნიეთიც (ახლანდელი ყარაბაღი და მისი მეზობელი თემები). სივნიეთისა და მახლობელი თემების შემოერთებამ საქართველოს შეთხლებულ მოსახლეობას 60 ათასზე მეტი კომლი ახალი ქვეშევრდომი შესძინა. საქართველოს მოსახლეობა იზრდებოდა აგრეთვე სომეხი ლტოლვილებისაგან, რომელნიც მაჰმადიანური სამფლობელოებიდან დიდი რაოდენობით გადმოდიდოდნენ საქართველოში.

მას შემდეგ, რაც სახელმწიფო მეტ-ნაკლებად უზრუნველყოფილი იყო გარეშე მტრისაგან, დიდი მუშაობა გაიშალა დანგრეულ-გაპარტახებული ქალაქების, ეკლესია-მონასტრების, ციხე-დარბაზებისა და სხვა ნაგებობათა აღსადგენად. ალექსანდრემ ამ სამუშაოებს სახელმწიფოებრივი ორგანიზაცია მისცა, მან საგანგებო დროებითი გადასახადი დააწესა: თითოეულ კომლს ყოველწლიურად 40 „თეთრი“ უნდა გამოეღო. ალექსანდრე მეფემ აღნიშნული საგანგებო გადასახადი 1425 წელს შემოიღო, ხოლო 1440 წ. უკვე განკარგულება გასცა, რომ ამიერიდან ეს საამშენებლო გადასახადი ამოეკვეთათ: მეფეს შინაგანი პოლიტიკური პირობები შესაძლებლობას არ აძლევდა კიდევ უფრო გაეხანგრძლივებინა საგანგებო გადასახადის ვადა. ალექსანდრე ცდილობდა აგრეთვე უკაცრიელად დარჩენილ ადგილებში მოსახლეობა გაემრავლებინა, მაგრამ ამ გეგმის ფართოდ განხორციელება შეუძლებელი იყო. თემურ-ლენგის შემოსევების დროს განადგურებული ბევრი სოფელი დიდხანს ნასოფლარად დარჩა და დროთა განმავლობაში ტყიოთაც დაიბურა.

ალექსანდრემ სხვა გზითაც სცადა ქვეყნის ძლიერების აღდგენა;

მან ყურადღება მიაქცია ეკლესიის სამეურნეო-ორგანიზაციული ცხოვრების მოწესრიგებას. იგი გაძლიერებული ეკლესიის გამოყენებას ფიქრობდა ქვეყნის ერთიანობის განმტკიცების საქმეში; ამავე მიზნით მან სასტიკი ბრძოლა გამოუცხადა ერისთავებს. მაგრამ ამგვარი ღონისძიებები მაინც საკმარისი ვერ აღმოჩნდა: საქართველოს რღვევის ნიშნები თანდათან აშკარა ხდებოდა.

ალექსანდრეს მეფობაში უკვე მეტად შესამჩნევი იყო მეფის ძალა-უფლების შესუსტება და დიდგვარიანი აზნაურობის გაძლიერება. ეს ბუნებრივად მოხდა იმ ხანგრძლივი ომიანობის, ნგრევის, გაქირვებისა და აშლილობის პირობებში, რომელიც საქართველომ გამოიარა. მეფის თვითმპყრობელობის შესუსტება იმაშიც გამოიხატა, რომ სამეფო ოჯახის წევრები სულ უფრო და უფრო მეტად ერეოდნენ ახლა სახელმწიფო საქმეებში. გაძლიერდა ქიშპი და ბრძოლა ცალკე ფეოდალურ ჯგუფებს შორის. იმატა ფეოდალებისათვის ჩვეულმა შინაურმა კინკლაობამ და უთანხმოებამ. შფოთი თავს იჩენდა სამეფო ოჯახის შიგნითაც. თავის სახლში გაჩენილი უთანხმოების მიზეზით დაანება ალექსანდრე პირველმა თავი მეფობას 1442 წელს და ბერად შედგა.

1446 წელს გიორგი VIII გამეფდა. ამ ხანაში კვლავ წამოყვეს თავი მთავრებმა, საქართველოს სამეფოს რღვევის პირველი ნიშნები. სხვებზე ადრე — სამცხის მთავარმა.

სამცხეში, ჯაყელების საგვარეულოში, ამ დროს შინაური ბრძოლა იყო: ყვარყვარე თავის ძმისწულს აღბუღას ათაბაგობას ეცილებოდა. გიორგი მეფემ მხარი აღბუღას დაუჭირა და ყვარყვარე სამუდამოდ გადაიმტერა. თუმცა შემდეგ, 1451 წელს, როცა აღბუღა ათაბაგი გარდაიცვალა, გიორგი მეფემ ათაბაგობა ყვარყვარეს უწყალობა, მაგრამ ყვარყვარეს მეფისაგან დამოუკიდებლობის მოპოვება სურდა და მეფის წინააღმდეგ მოქმედებას განაგრძობდა. ყვარყვარემ თავისი სამთავროს ჩამოშორება სცადა საქართველოსაგან ეკლესიურადაც. მისი გეგმით სამცხის მეთაური საეკლესიო სფეროში უნდა მაწყვერელი (ესე იგი აწყურის) ეპისკოპოსი ყოფილიყო, რომელიც მცხეთის კათალიკოსს არ უნდა დამორჩილებოდა. მართალია, მცხეთის კათალიკოსმა ბოლოს და ბოლოს სძლია, და საეკლესიო მთლიანობა აღდგენილ იქნა. მაგრამ ეს ფაქტი მაინც მოწმობდა რღვევას, რომელსაც საქართველოს სამეფო ამ დროს უკვე განიცდიდა.

ამავე რღვევის მაჩვენებელი სხვაც იყო. საქართველოში ამ დროს სამცხის გარდა, რომელსაც განკერძოებისადმი მიდრეკილება უკვე XIII საუკუნეში გაუჩნდა, სხვა კუთხეებიც სამთავროების სახით იყო მოწ-

ყობილი. ასე, აფხაზეთი და სამეგრელო ერთ სამთავროს შეადგენდნენ, რომლის სათავეში ბედიანი იდგა. გურიაც ცალკე სამთავროს სახით იყო გამოყოფილი. მართალია, ეს მთავრები ჯერ კიდევ მეფის მორჩილად აცხადებდნენ თავის თავს, მაგრამ ძველი ერისთავებისაგან ისინი უკვე თვალსაჩინოდ განსხვავდებოდნენ მათი ძალა-უფლების გაზრდის შედეგად.

საქართველოს ასეთი შინაური ვითარება მეცვლილებები საგარეო ურთიერთობაში პირობების გამო, რომელიც ახლო აღმოსავლეთში ამ დროისათვის შეიქმნა. სამხრეთ-დასავლეთით საქართველოს ახალი საშიში მეზობელი, ოსმალეთი, გაუჩნდა. ოსმალ-თურქების წინაპრები შუა აზიიდან მცირე აზიაში XIII საუკუნეში მოვიდნენ. ოსმალეთის სახელმწიფო XIV საუკუნიდან უცხო ქვეყნების დაპყრობის ვითარებაში მეზობლებთან გამუდმებულ ომებში ჩამოყალიბდა; ამ სახელმწიფოს დამაარსებლად ოსმანი ითვლება, რის გამოც თვით სახელმწიფოს ოსმალეთი დაერქვა.

დაპყრობითი პოლიტიკა ოსმალეთმა პირველად თავისი დასავლეთი მეზობლის, ბიზანტიისაკენ მიმართა. ბიზანტია ამ დროს დაუძლურებული იყო და ოსმალებმა ადვილად წაართვეს მას მოზრდილი ტერიტორიები. ოსმალ-თურქების სულტანმა მუჰამედმა 1453 წელს ბიზანტიის დედაქალაქი კონსტანტინოპოლიც აიღო და უძველესი ბიზანტიის იმპერია დედამიწის ზურგიდან აღგავა.

ამიერიდან საქართველოს დასავლეთის გზა დაეხშო და დასავლეთთან უშუალო კავშირის ყოველგვარი შესაძლებლობა მოესპო. თუ წინათ მას მეზობლად ძველი კულტურული ტრადიციების მქონე ბიზანტიის საკეისრო ჰყავდა, ახლა უკვე გაუშეზობლდა უაღრესად აგრესიული, ძლიერი, კარვად შეიარაღებული, მაგრამ კულტურულად ჩამორჩენილი ოსმალეთის სახელმწიფო.

ოსმალ-თურქების მიერ კონსტანტინეპოლის აღებამ ყოველმხრივ გააუარესა საქართველოს მდგომარეობა. მეტად ცუდი გავლენა მოახდინა ამ ახალმა გარემოებამ საქართველოს ეკონომიურ ვითარებაზე. დაქვეითდა შინაგანი აღებ-მიცემა და საქალაქო ცხოვრება, დიდად შემცირდა ქალაქების რიცხვი, დაკნინდა დარჩენილი ქალაქები. საგარეო ვაჭრობაც ძალზე შესუსტდა. აოხრებულ ქვეყანას თავისთვისაც კი აღარაფერი ჰქონდა სამყოფი და უცხოეთში გასატანს, მით უმეტეს, რას დაამზადებდა. ამასთანავე, საკუთარი ფულის მოჭრა საქართველოში მაინც მთელი XV საუკუნის განმავლობაში არ შეწყვეტილა, მაგრამ ლითონის ფული უმთავრესად ბარად, ქალაქებსა თუ შარაგზათა სხვა მახლობელ ადგილებში ყოფილა გავრცელებული. ესეც არ იყოს,

XV საუკუნეში მოკრილი ვერცხლის ფული მეტად მდარე, ღირსებისა და მცირე ზომისა იყო, რაც მაშინდელი საქართველოს გაღარიბებას მოწმობს.

თურქეთის მიერ კონსტანტინოპოლის დაპყრობის შემდეგ ოსმალ-თურქების ბამ შეაშფოთა ქართული ფეოდალური საზოგადოება. სრულს გარემოცვაში მოყოლილი ცივის მოწყობის ცდა ქვეყანა ცდილობდა დასავლეთ ევროპის ხალხებთან საკუთარ ძალთა გაერთიანებით გაერღვია ეს მტრული გარემოცვა, მით უფრო, რომ ოსმალ-თურქების მიერ კონსტანტინოპოლის აღება შელახა დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოების ინტერესებიც. იტალიის ეპარქები განსაკუთრებით იყვნენ დაზარალებული თურქების შავ ზღვაზე გაბატონებით. ამიტომაც ოსმალ-თურქების წინააღმდეგ ჯვაროსნული ომის ორგანიზატორის, რომის პაპის ელჩებს, რომელნიც 1459 წელს საქართველოს ესტუმრენ, ქართველები ნდობით შეხვდნენ. პაპის დესპანმა საქართველოს მეფეს გიორგის გადაუშალა ოსმალთა ხელიდან კონსტანტინოპოლის გამოგლეჯის გეგმა. მართალია, ამ დროს საქართველოში მეფე-მთავრებს შორის შინაური უთანხმოება იყო, მაგრამ თურქ-ოსმალთა წინააღმდეგ ბრძოლა იმდენად მნიშვნელოვან საქმეს წარმოადგენდა, რომ მთავრებმა განზე გადასდევს თავ-თავისი კერძო ინტერესები, იმავე წელს დაეზავნენ გიორგი მეფეს და საომარ გეგმაზე მსჯელობა დაიწყეს.

თუ დასავლეთის პოლიტიკოსებს უპირველესად თურქთა ხელიდან კონსტანტინოპოლის გამოგლეჯა აინტერესებდათ, ქართველებს უნდოდათ შემთხვევით ესარგებლათ და მცირე აზიაში თურქთა პოლიტიკური ძალა მოესპოთ, რომ მათი საშიშროება სამუდამოდ თავიდან აეცილებინათ. ოსმალეთის აღგვისა და ბიზანტიის აღდგენის ასეთ ფართო გეგმას, რომელსაც ქართველები იცავდნენ, დიდი სამხედრო ძალაც სჭირდებოდა. 70 ათასი მოლაშქრე, რომლის გამოყენაც საქართველოს შეეძლო, საკმარისი არ იყო. ამიტომ საქართველოს პოლიტიკოსებმა გადასწყვიტეს ტრაპიზონის კეისრისათვის და მცირე სომხეთის მმართველებისათვისაც მიემართათ. ქართველებს შესაძლებლად მიიჩნდათ ოსმალთა წინააღმდეგ ახლო აღმოსავლეთის იმ მაჰმადიან მმართველთა ძალაც კი გამოეყენებინათ, რომელთაც ოსმალებთან მტრობა ჰქონდათ.

პაპის ელჩთან შეთანხმების მიღწევის შემდეგ, შეკავშირებულმა საქართველოს მეფე-მთავრებმა და სხვა მათმა მოკავშირეებმა თავის მხრივ ელჩები გაგზავნეს ევროპაში. საქართველოს მეფის დესპანის, ნიკოლოზ ტფილელის გარდა, ამ ელჩობაში მონაწილეობას იღებდნენ

ყვარყვარე ათაბაგის, ტრაპიზონის კეისრის, მცირე სომხეთის მთავრისა და ირანის ბატონის უზუნ-პასანის წარმომადგენლები. პაპის დესპანის წინამძღოლობით ეს ელჩები 1460 წელს უკვე რომში ჩავიდნენ.

საქართველოდან ჩასული დესპანები რომში დიდი ზემოთა და პატივისცემით მიიღეს, მაგრამ იქ მათ სასიხარულო ვერა გაიგეს რა: ევროპის მეფე-მთავრები ერთმანეთში ვერ შეთანხმდნენ, განზრახული ომის მოწყობა შეუძლებელი შეიქნა და საქმე უნდა მთლიანად ჩამო-ლილიყო. მაინც რომის პაპმა მათ ურჩია, დასავლეთ ევროპის ქრისტიან სახელმწიფოების მესვეურთათვის პირადად ეთხოვათ ომში მონაწილეობა. 1460 წელს საქართველოს დესპანები ჯერ საფრანგეთის მეფეს კარლოს მეშვიდეს წარუდგნენ და ოსმალეთის წინააღმდეგ ომში მონაწილეობა სთხოვეს, შემდეგ მის შვილს, ლუდოვიკოს, მაგრამ არც ამით გამოსულა რამე. ცხადი იყო, რომ დასავლეთი ევროპა მოკავშირეთა მიზნებისათვის აღარ გამოდგებოდა. ანტიოსმალური კოალიციის მონაწილე დასავლეთ ევროპის ქვეყნებს ოსმალეთთან მორიგება უფრო ხელსაყრელად მიუჩნევიათ.

§ 8. საქართველოს დაულა სამეფოებად და სამთავროებად. ურთიერთობა რუსეთთან

გარეშე მტერთა მიერ საქართველოს ხშირმა-

საქართველოს სოცია-
ლურ-ეკონომიური
მდგომარეობა დაშ-
ლის წინ

დალაშქვრამ, მისმა აოხრებამ და დიდძალი ხალხის დაღუპვამ ეს ქვეყანა ისე დაასუსტა: რომ მან საუკუნეთა განმავლობაში გამოკეთე-
ბა ვეღარ შესძლო. გაპარტახებული მეურნეო-
ბის, გაკათული ბელ-ვენახების აღსადგენად

მშვიდობიან პირობებშიც დიდი დრო და დიდი ძალა, აუარებელი მუ-
შახელი იყო საჭირო. შემოსევებმა კი აფრაცხელი ხალხი იმსხვერპლა.

სოფლის მეურნეობისა და, საერთოდ, ქვეყნის ეკონომიური განად-
გურების მომასწავებელი იყო ის სიტყვები, რომლებიც ასე განშირდა
ქართველი ხალხის მეტყველებასა და მწერლობაში XV საუკუნის შემ-
დეგ. ნაფუზარი, ნასახლარი, ნასოფლარი, ნაქალაქარი, პარტახტი და
სხვ. — ეს იმ ადგილთა სახელებია, სადაც წინათ ხალხი ცხოვრობდა
და მშვიდობიან შრომას ეწეოდა, ახლა კი მოსახლეობაც გამქრალიყო
და მისი მეურნეობაც. სოფლის მეურნეობა საგარეო და საშინაო
ომების შედეგად არა მარტო რიცხოვრივად შემცირდა, არამედ კულ-
ტურული დონის მხრივაც დაქვეითდა. ხალხს ახლა უძნელდებოდა
რთული და მაღალი სამეურნეო დარგების გაძღოლა. მოიშალა და
დაქვეითდა საქალაქო ცხოვრებაც. არც ისე დიდი ხნის წინ სახელგანთ-
ქმული თბილისის მნიშვნელოვანი ნაწილი XV ს. 70-იან წლებისათვის.

დანგრეული და დაცარიელებული ყოფილა. იმავე დროისათვის მცირე ქალაქებად იქცა ქუთაისი, გორი, ახალციხე, ახალქალაქი, ატენი და სხვ. განსაკუთრებით დაზარალდნენ შავი ზღვის სანაპირო ქალაქები: ბათომი, ფოთი, სოხუმი ამ დროისათვის ციხე-სიმაგრეებს ან უბრალო დაბებს-ლა წარმოადგენდნენ. საქართველოს ერთ დროს მნიშვნელოვანი ქალაქები — სამშვილდე, თმოგვი, დმანისი, ჟინვანი XV საუკუნიდან საბოლოოდ გაქრნენ. მოსახლეობის ამოწყვეტა იწვევდა მწარმოებელი კლასის მძაფრ შემცირებას, მფლობელი და მწარმოებელი კლასების რიცხოვნობის შეფარდების დარღვევას. სამეფო ხელისუფლების ღონისძიება ექსპლუატატორული და ექსპლუატირებული მოსახლეობის რიცხოვნობის შეფარდების აღსადგენად — ტყვედ წაყვანილთა გამოსყიდვა, მეზობელ ქვეყნებიდან მწარმოებელთა გადმოსახლება და სხვ., — საკმარისი არ აღმოჩნდა. შემცირებული მოსახლეობის ნაშრომი სამეფო-საეკლესიო და საბატონო გადასახადებსა და სათათრო ხარკს ვერ აუღიოდა.

თავადები, აზნაურები, მომრავლებული მეფე-მთავრები და მათი კარისკაცები ყმების გაძლიერებული ყვლეფით თუ ახერხებდნენ თავისი ძალზე შეთხელებული სახსრების გადიდებას, მწარმოებელი მოსახლეობის შემცირებით გამოწვეული დანაკლისის შევსებას. მართლაც, განვლილი პერიოდის სიგრძეზე ქართველი ყმა-გლეხობის მდგომარეობა დიდად გაუარესდა, მისი ფეოდალური ტვირთი ბევრად გაიზარდა და დამძიმდა. გამოსაღების ზრდა ხდებოდა როგორც ახალი გადასახადების შემოღებით, ისე ძველი გადასახადების რაოდენობის გადიდებით. იმისათვის, რომ ძველი გადასახადების გადიდება უფრო ნეუშრნეველად შეეპარებინათ ყმებისათვის, ქართველმა ფეოდალებმა საზომ-საწყაოები გაადიდეს. ამნაირად, გაჩნდა ახალი საზომები. თავდაპირველ საზომებს პირველი ან ცოტა (ე. ი. პატარა) ლიტრა ეწოდებოდა, ახალ საზომ-საწყაოებს კი დიდი ლიტრა, კოკა და კაბიწი (კოლი) ერქვა.

XVI საუკუნის დამდეგს „ლიტრა“, ამ საზომის თავდაპირველ ოდენობასთან შედარებით, უკვე ექვსჯერ იყო გადიდებული. მაშასადამე, მშრომელ ხალხს ამ დროს ნატურალური გადასახადები წინანდელთან შედარებით ექვსჯერ მეტი უნდა გადაეხადა.

ცხადია, გლეხობას არ შეეძლო ნებაყოფლობით შერიგებოდა თავის ასეთ ყვლეფას ფეოდალების მხრით.

მწარმოებელი მოსახლეობის შემცირებამ თანდათან გაანადგურა, გააქრო მოლაშქრეთა ფენაც. მოლაშქრე, რომლის ძირითად საქმიანობას ერთ დროს მხოლოდ ლაშქრობა შეადგენდა, თანდათან იბეგრება; მას უკვე ლაშქრობაც აწევს კისრად და საგლეხო გამოსაღებებიც.

მძიმედ დაბეგრულ მოლაშქრეებს უკვე აღარ შესწევთ უნარი თავიანთი იარაღ-საქურველითა და ხარჯით მიიღონ მონაწილეობა ლაშქრობაში. ამიტომაც სამეფო ხელისუფლების დასაყრდენი — მხედარ-მოლაშქრეები, იფანტება, იშლება. ამის შესაბამისად იცვლება ლაშქრის ორგანიზაციის ძველი სისტემა. ჩნდება თავადსა და აზნაურზე შეწერილი ლაშქარი. ისე რომ, ლაშქარი ფაქტიურად უკვე თავადების ხელთაა. სამეფო ხელისუფლებაც იძულებულია დაემყაროს სათავადო ლაშქარს. ამან კი კიდევ უფრო დაასუსტა სამეფო ხელისუფლება და ქვეყნის თავდაცვითი უნარიანობა.

ამრიგად, სოციალურად ზრდა-დასრულებული ქართული ფეოდალური საზოგადოება დაიჩინა, მას შემდგომი განვითარებისათვის საჭირო პირობები მეტისმეტად შეეზღუდა. ყველა ამის ნიადაგზე წარმოიშვა სათავადოები, ხოლო სათავადოებმა ერთიანი ფეოდალური ქვეყანა პოლიტიკურად დაშალეს. ეს იყო პროგრესის შეფერხება, ფეოდალური რეაქციის გამარჯვება. ამ რეაქციის ნაშობნი იყვნენ ყველა სათავადო-სამთავრო-სამეფოები.

ბრძოლა მეფე-მთავრებს შორის და ქვეყნის დაშლა როგორც-კი გამოირკვა, რომ ოსმალთა-ქების წინააღმდეგ გაერთიანებული ძალით ომი შეუძლებელია, მაშინვე ისიც ცხადი გახდა, რომ დღემოკლე იყო საქართველოს მეფე-მთავრებს შორის დადებული 1459 წლის ზავი.

ყვარყვარე ათაბაგი ერთი იმ პირველთაგანი იყო, რომელმაც კვლავ ომი აუტეხა გიორგი VIII-ს და საქართველოს მეფის წინააღმდეგ ირანის მბრძანებელი უზუნ-ჰასანიც კი გამოიყენა. უზუნ-ჰასანი 1462 წელს სამცხეში მოვიდა, ათაბაგს საქართველოს მეფის წინააღმდეგ ბრძოლაში მიეშველა და კიდევაც გაამარჯვებინა. ამ მარცხის შემდეგ გიორგი მეფეს ახალი ურჩი ერისთავებიც გამოუჩნდნენ. მათ შორის ყველაზე აქტიური გამოდგა ბაგრატის, რომელიც „ს ა მ ო ქ ა ლ ა ქ ო ს“, ესე იგი ქუთაისის ოლქის, ერისთავი იყო. მეფესა და აჯანყებულ ბაგრატს შორის, 1463 წელს, ქალაქ ჩიხორთან (იმერეთში, ჩხარის აღმოსავლეთით) დიდი ბრძოლა მოხდა, რომელშიც გიორგი მეფე დამარცხდა. მაგრამ ბაგრატმა ქუთაისის დაპყრობა მაინც ვერ შესძლო და ვერც აღმოსავლეთ საქართველოში მოიკიდა ფეხი. ბრძოლის საბოლოო შედეგი ჯერ კიდევ გამოუტყვეველი იყო, როცა ყველაფერი ყვარყვარე ათაბაგის ახალმა განდგომამ გადასწყვიტა: 1465 წელს სამცხეში ყვარყვარემ მეფეს სძლია და ის ტყვედაც კი წაიყვანა.

შექმნილი მდგომარეობით ყველაზე უკეთესად ბაგრატმა ისარგებლა. 1466 წელს ის ქართლში გადმოვიდა და თავისი თავი მეფედ გამოაცხადა. ყვარყვარემ მალე გაათავისუფლა გიორგი მეფე; გიორგიმ

თავისი ხელისუფლების დასაბრუნებლად ქართლში ბრძოლა დაიწყო. მაგრამ დიდგვარიან აზნაურთა წრეში ბაგრატს უკვე ბლომად ჰყავდა მომხრენი, და გიორგიმ ბრძოლა წააგო, მეფეც შექმნილ ვითარებას შეურიგდა და კახეთში გადავიდა. ასე მიეცა დასაბამი ცალკე კახეთის სამეფო შტოსა და თვით კახეთის სამეფოს.

ამრიგად ბაგრატის სამფლობელოს გარეთ იღო უკვე კახეთი და სამცხე; მაგრამ თვით მისი საკუთარი სამეფოს შიგნითაც ერთი დიდი სამთავრო განკერძოების გზაზე იყო შემდგარი. ამ სამთავროს მაშინ საბედლიანო ეწოდებოდა. საბედიანოში შედიოდა აფხაზეთი, სამეგრელო, გურია და მათი იმ დროისათვის მნიშვნელოვანი ზღვისპირა ქალაქები — ცხუმი ანუ სებასტოპოლისი (ახლანდელი სოხუმი), ფოთი და ქაჯთა ციხე (ძველი პეტრა, ახლანდელი ციხისძირი). საბედიანოსევე ეკუთვნოდა აგრეთვე ბათომი. საბედიანოს მთავარი ჯერ-ჯერობით ბაგრატს ემორჩილებოდა, როგორც უხენაეს ხელმწიფეს.

დამოუკიდებელ სამთავროდ ჩამოყალიბდა ამ დროისათვის ჯაყულების სამფლობელო, რომელიც ამიერიდან სამცხე-საათაბაგოდ იწოდებოდა. ჯაყულებს ჩვეულებრივად სამცხის ათაბაგებს ეძახდნენ. მათი საჯდომი ადგილი ქალაქი ახალციხე იყო. თვით სამთავროს კი ვრცელი საზღვრები ჰქონდა, ბორჯომის ხეობიდან ვიდრე ჭოროხის ხეობამდე და არზრუმის მხარემდე. სამცხის ათაბაგს იწოდებოდა შორის ძლიერი მბრძანებლის სახელი ჰქონდა მოპოვებული.

1478 წელს გარდაიცვალა ბაგრატი. მისი ტახტის დაპყრობა მისმა შვილმა ალექსანდრემ სცადა, მაგრამ მეფობა ვერ შეინარჩუნა და რაქა-ლეჩხუმში გამაგრდა. ბაგრატის მაგიერ კი 1479 წელს ალექსანდრე I-ის შვილისშვილი კონსტანტინე გამეფდა; კახეთში 1476 წლიდან უკვე გიორგი მერვის ძე ალექსანდრე მეფობდა. კონსტანტინე და ალექსანდრე კახთა მეფე ერთმანეთს დაეზავნენ და თავისი სამფლობელოების საზღვრებზე საბოლოოდ შეთანხმდნენ.

ახლა კვლავ ატყდა ბრძოლა კონსტანტინესა და სამცხის ათაბაგს ყვარყვარეს შორის. 1483 წელს არადეთთან ყვარყვარე ათაბაგმა მეფეს სძლია. კონსტანტინე მეფის დამარცხებით უმალვე ისარგებლა რაქა-ლეჩხუმში გამაგრებულმა ალექსანდრე ბატონიშვილმა, ბაგრატის ძემ, და იმერეთი ჩაიგდო ხელში. ამნაირად, საქართველოს სახელმწიფოებრივ მთლიანობას უკანასკნელი საყრდენი გამოეცალა. კონსტანტინე მეფე ალექსანდრეს ქუთაისიდან განსაღებენად დასავლეთ საქართველოში გადავიდა. სამეგრელოს მთავარი, დადიანი, კონსტანტინე მეფეს მიემხრო და ალექსანდრე იძულებული იყო გასცლოდა მათ. მაგრამ მტრის ახალმა შემოსევამ აღმოსავლეთ საქართველოში კონსტანტინეს იმერეთი მია-

ტოვებინა. ალექსანდრე ბაგრატიის ძემ 1489 წელს ქუთაისი კვლავ ხელთ იგდო. კონსტანტინე მეფე იძულებული გახდა საქართველოში არსებულ განხეთქილებას შერიგებოდა და თვით ქართლის მეფობით დაკმაყოფილებულიყო.

ამრიგად, XV ს. დასასრულისა და XVI ს. დამდეგისათვის საქართველო საბოლოოდ დაიყო ქართლის, კახეთისა და იმერეთის სამეფოებად და სამცხის საათაბაგოდ.

დიპლომატიური ურთიერთობის დამყარება რუსეთთან	შინაური აშლილობა და გარეშე მტრების მძლავრობა ქართველ პოლიტიკოსებს აიძულებდათ ისევ უცხოელი მოკავშირეები ეძებნათ. მეფე კონსტანტინე ფიქრობდა, რომ ისეთ ძლევამოსილ სახელმწიფოს, როგორც იყო ესპანეთი, შეეძლო დახმარების გაწევა. XV ს.
--	--

90-იან წლებში იქიდან იზაბელა დედოფლის მიერ საქართველოში დესპანები იყვნენ მოვლენილი. კონსტანტინემ მათ თავისი ელჩი გააყოლა და თან რომის პაპისა და ესპანეთის მბრძანებლისადმი წერილები გაატანა.

მეფე კონსტანტინე ესპანეთის დედოფალს სთხოვდა, რათა მას მოეწყო ლაშქრობა კონსტანტინოპოლის გასათავისუფლებლად, და თვითონაც პირობას სდებდა, რომ თავისი ჯარით თურქების წინააღმდეგ გამოვიდოდა. ესპანეთის დედოფალს ასეთი შორეული და ძნელი ლაშქრობისათვის არც ძალა შესწევდა და არც ხალისი. ამიტომ ქართველი პოლიტიკოსების გეგმა განუხორციელებელი დარჩა. ოსმალური გარემოცვის წინააღმდეგ ბრძოლაში ქართველთა ორიენტაცია დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოებზე უიმედო საქმე იყო: დასავლეთ ევროპის ამა თუ იმ სახელმწიფოსათვის საქართველოს მნიშვნელობა განუზომელად უფრო მცირე იყო, ვიდრე ოსმალეთისა. ასეთ ვითარებაში ქართველი ფეოდალური საზოგადოების პროგრესულმა ნაწილმა არ დააყოვნა, რათა გეზი რუსეთზე აეღო.

რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობას ძველი საწყისები ჰქონდა. XI — XII საუკუნეებში კიევის რუსეთი და საქართველო ურთიერთს კარგად იცნობდნენ და ეკონომიურს, პოლიტიკურსა თუ კულტურულ ასპარეზზე ერთიმეორესთან ცხოვლად თანამშრომლობდნენ. XIII საუკუნის 30-იან წლებში რუსეთი და საქართველო მონღოლთა ურდოებმა ააოხრეს, დაიპყრეს და დახარკეს. მას შემდეგ, ვიდრე XV ს. მიწურულამდე, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა ან საცესებით შეწყვეტილი იყო, ან ძლივს თუ ბოგინობდა. ორასი წლის მანძილზე ფეოდალურ რუსეთში დიდი ცვლილება მოხდა. თათართა წინააღმდეგ მებრძოლმა ქვეყანამ მოსკოვის გარშემო თავი მოიყარა, სოციალურად და ეკონომ-

მიურად თანდათან დაწინაურდა, პოლიტიკურად გაძლიერდა და მომ-
თაბარე დამპყრობელთა წინააღმდეგ გადამწყვეტი ომი წამოიწყო. 1480
წელს რუსეთმა საბოლოოდ გაიმარჯვა და თათართა მორჩილების
უღელი სამუდამოდ გადაიგდო კისრიდან. ეს იყო უდიდესი პოლიტი-
კური მნიშვნელობის აქტი ევროპისა და ახლო აღმოსავლეთის სინამდ-
ვილეში.

ცნობა რუსეთის გაძლიერებისა და თათართა დამარცხების შესახებ
განსაკუთრებული მნიშვნელობისა და დიდი იმედების აღმძვრელი
იყო საქართველოში. ამიერიდან პროგრესისათვის მებრძოლი კავკასიე-
ლი ხალხები გამარჯვების საბოლოო იმედს რუსეთთან კავშირზე ამ-
ყარებდნენ. გაძლიერებულ რუსეთთან ურთიერთობა ყველაზე უფრო
ადრე კახეთის სამეფომ დაამყარა. კახეთის სამეფო ახლო იყო იმ
გზებთან, რომლითაც იმ დროს უკავშირდებოდა საქართველო ჩრდი-
ლოეთს. 1491 წელს კახთა მეფემ, ალექსანდრე გიორგის ძემ, ელჩები
გააგზავნა მოსკოვის დიდ მთავართან, ივანე III-თან. ელჩებს ალექ-
სანდრემ წერილი გაატანა და უფრო მეტი კი ზეპირად დააბარა. ეს იყო
პირველი ნაბიჯები რუსეთთან დიპლომატიური ურთიერთობის დამყა-
რებაში, რაც მომდევნო საუკუნეებში კიდევ უფრო გაღრმავდა.

თავი XV

საქართველო XVI საუკუნეში

§ 1. საქართველოს ეკონომიური მდგომარეობა XVI საუკუნეში

საქართველოს მდიდარი ბუნება სოფლის მე-
სოფლის მეურნეობა ურნეობის თითქმის ყველა დარგის გავრცე-
ლებას უწყობდა ხელს. XVI საუკუნეში, ისე
როგორც წინათ, კახეთის, ქართლისა და სამცხე-საათაბაგოს ბარსა და
ზეგანებში მეურნეობაში წამყვანი როლი ხორბლეულის მოყვანას
ეკუთვნოდა. დასავლეთ საქართველოში კი ძირითადი სასოფლო-სა-
ძეურნეო კულტურა ღომი იყო. ღომს გარდა, იმერეთის ზოგ სოფელ-
ში ცოტ-ცოტა მოჰყავდათ აგრეთვე ხორბლეული — ფეტვი, ქერი და
იფქლი. საქართველოს მთიანეთშიც, მიუხედავად იქაური საყანე აღ-
გილების სიმცირე-სიმწირისა, მოჰყავდათ ხორბლეული, ისეთი ჯიშე-
ბი, რომლებიც შესაფერისი იყო მთის პირობებისათვის.

საქართველოს სამეფო-სამთავროთა მეურნეობაში დიდი ადგილი
ეჭირა მევენახეობა-მელვინეობას; განსაკუთრებით იგი კახეთში იყო

დაწინაურებული. კახური ღვინო განთქმული იყო როგორც მთელს საქართველოში, ისე მის გარეთ. ის დიდი რაოდენობით გაჰქონდათ ახლობელ თუ შორეულ ქვეყნებში. ქართლის ზოგ კუთხეშიც ბევრი და საკმაოდ კარგი ღვინო მოჰყავდათ.

სამცხე-საათაბაგოში XVI ს-ში მევენახეობა მეურნეობის ერთ-ერთ ძირითად დარგად რჩებოდა. ახალციხის 10 რაიონის თითქმის ყოველ სოფელში მისდევდნენ მევენახეობას. ასევე იყო ახალქალაქის, ფოცხოვისა და ფანაკის სხვადასხვა რაიონების სოფელთა უმეტესობაში. ოსმალთა ბატონობამ სამცხე-საათაბაგოში, ზვარ-ვენახების მტაცებლურმა ექსპლუატაციამ ქართული სამეურნეო კულტურის ეს მნიშვნელოვანი დარგიც სრულ გადაშენებამდე მიიყვანა. იმერეთის სამეფოს ზოგ რაიონში მევენახეობა მეურნეობის ძირითადი დარგი იყო. მართალია, ღვინოს აქ ბევრს აყენებდნენ, მაგრამ XVI საუკუნეში მისი ღირსება შესამჩნევად დაქვეითდა.

საქართველოს ცალკეულ რაიონებში მისდევდნენ მეაბრეშუმეობასაც. მეურნეობის ამ დარგშიც განსაკუთრებით კახეთი იყო დაწინაურებული. კახელები ცდილობდნენ თავიანთი აბრეშუმით მეტოქეობა გაეწიათ შირვანის, შაქისა და გილანის მაღალხარისხოვანი აბრეშუმისათვის. აბრეშუმშიც კახეთის საშინაო და საგარეო ვაჭრობის თვალსაჩინო საგანი იყო.

საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო კულტურებს შორის მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა ბრინჯს (რომელიც ზოგან ურწყავდაც ხარობდა), სელს, კანაფსა და ბამბას. ზოგი სოფელი (მაგ., ჯგალი საჰეგრელოში) სელისა და კანაფის ტილოს წარმოებით ყოფილა განთქმული, ზოგ სოფელს კი, იმის გამო, რომ იქ უმთავრესად კანაფის („კიფის“) ან ბამბის მოყვანას მისდევდნენ, სათანადო სახელიც კი შერქმევია: „ნაკიფუ“, „საკანაფე“, „საბამბე“ და სხვა.

სელსა და კანაფს, როგორც ცნობილია, იყენებდნენ ქსოვილების დასამზადებლადაც და ზეთის გამოსახდელადაც.

საქართველოს ზოგი კუთხე, განსაკუთრებით XVI ს-ის კახეთი, მდიდარი იყო ბალ-ბოსტნეებითაც. აქ მოდიოდა ყოველგვარი ხილი, ციტრუსეულს გარდა. კახეთის ზოგი კუთხე ამ მხრივ იმდენად მდიდარი იყო, რომ იქაური ტყეებიც კი ხეხილით სავსე ყოფილა. აღსანიშნავია, რომ კახეთიდან ჩეზობელ ქვეყნებში ყოველწლიურად ათასობით საპალნე კაკალი გაჰქონდათ. ბლომად გაჰქონდათ აქედან ენდროც, რომლისაგანაც მაღალი ღირსების საღებავი მზადდებოდა. ხილეულის მრავალფეროვნებითა და მისი საუკეთესო გემოთი საქართველოს სხვა კუთხეთაგან ქართლი გამოირჩეოდა.

შავი ზღვის სანაპირო ზოლი ერთადერთი მხარე იყო მთელ სა-

ქართველოში, სადაც, სხვა ხილულთან ერთად, ხარობდა ციტრუსეულიც — ნარინჯი (მანდარინი), თურინჯი (ფორთოხალი), ლიმონი და სხვა. მაგრამ, მეხილეობის ეს დარგი იქ ჯერ კიდევ განუვითარებელი იყო.

საზაფხულო და საზამთრო საძოვრების სიმრავლე ხელს უწყობდა მესაქონლეობის განვითარებას. კახური, განსაკუთრებული ჯიშის ბედაურები, „გურჯის“ ანუ „ქართლის“ სახელწოდებით, მთელ იმდროინდელ აღმოსავლეთში იყვნენ განთქმული. მესაქონლეობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკირა მეცხვარეობას, რომელიც განსაკუთრებით თუშეთში იყო განვითარებული. „თუშური ცხვარი“ სხვა კუთხის ცხვრებისაგან გამოირჩეოდა ნაზი, გემრიელი ხორციით და ძლიერ ცხიმიანი რძით. მსხვილფეხა რქოსანი საქონლის მოშენებაში კი ფშავ-ხევსურეთი იყო დაწინაურებული.

ქართლის მთიანეთშიც — გუდამაყარსა და ხევში, ქსნის ზემო ხეობაში, ლიახვის ხეობასა და სხვ. — მეურნეობის მთავარ დარგს მესაქონლეობა შეადგენდა, მაგრამ იქ იგი მომთაბარული არ ყოფილა. დასავლეთი საქართველოც თავისებური ჯიშის ხარ-ძროხით, ცხენითა და სხვაგვარი პირუტყვით ცნობილი იყო. მაშინაც განთქმული ყოფილა ტანდიდი და რქაგარძელი, სუფთა და რბილი ბეწვის მქონე მეგრულ-აფხაზური თხა.

მდინარეების სიუხვისა და ზღვის სიახლოვის შედეგად დასავლეთ საქართველოს მეურნეობაში მეთევზეობასაც მნიშვნელოვანი ადგილი ეკირა. მეთევზეობა დიდად გავრცელებული იყო აგრეთვე სამცხე-საათაბაგოში. ამას მოწმობს ოსმალების მიერ სამცხის მდინარეებსა და ტბებზე გაწერილი გადასახადები. მაგ., მარტო სალამოს ტბაზე დაქერილ თევზზე შეწერილი ჰქონიათ 10 000 ახჩა (ახჩა — ოსმალური ფულის ერთეულია), ჩილდირის ტბაზე — 30 000 ახჩა და ა. შ.

ასეთი იყო სოფლის მეურნეობის ძირითადი დარგები XVI ს. საქართველოში.

როგორც ვნახეთ, სოფლის მეურნეობის განვითარების თვალსაზრისით, საქართველოს ყველა სამეფოში ერთნაირი მდგომარეობა არ ყოფილა: თუ XVI საუკუნეში კახეთში სოფლის მეურნეობა განვითარებული იყო, ქართლსა, იმერეთსა და სამცხე-საათაბაგოში, ამავე საუკუნეში, მეურნეობა დაღმავლობის გზით მიდიოდა. ამას ხელს უწყობდა მწარმოებელი მოსახლეობის შემცირება, მისი აყრა-გაქცევა, სარწყავი არხების მოშლა და სხვ. XVI ს-ში ქვემო ქართლის ძველი მოსახლეობის მესამედი-ლა იყო დარჩენილი. იმავე საუკუნის 60-იან წლებში ამ კუთხის აღმოსავლეთი ნაწილი მთლიანად გაუკაცრიელდა. საგრძნობლად შემცირდა მოსახლეობა საქართველოს სხვა კუთხეებშიც.

გარეშე მტრის შემოჭრისა, მწარმოებელი გლეხკაცის დარბევისა და მისი უცხო ქვეყანაში გასყიდვის საფრთხე მუდამ იყო. ამისგან გულგატეხილი გლეხი თავისი ყანის, ვენახისა და ბაღ-ბოსტნის უკეთ მოწყობასა და გაუმჯობესებას აღარ ფიქრობდა, მხოლოდ თავის სარჩენს ლუკმა-პურის მოპოვებაზე ზრუნავდა. სოფლის მეურნეობის დაქვეითებას ხელი სხვამაც შეუწყო: XVI საუკუნიდან საქართველოში, მთიანეთის გამოკლებით, საყოველთაოდ გაბატონდა მიწის ე. წ. სათავადო მფლობელობა; ამან თანდათან შეავიწროვა მიწისმფლობელობის კერძო საბატონო ფორმა, რითაც ხელი შეუშალა ინტენსიური სოფლის მეურნეობის განვითარებას.

ამას გარდა, მებატონეთა ძალაუფლების უსაზღვრო გაძლიერებამ ხელი შეუწყო „გლეხის საკომლოს“ მოშლას, მის მიტაცება-გაყიდვას; ამ გზით მიწაზე მკვიდრად მჯდარი, ინტენსიური მეურნეობის მიმდევარი გლეხები ხდებოდნენ ბოგანო, აყრილ და ხიზან გლეხებად; მათი რიცხვი შეუჩერებლად მრავლობდა.

ინტენსიური სოფლის მეურნეობის დაქვეითება კიდევ უფრო დააჩქარა საგარეო პირობებმა. ყიზილბაშები და ოსმალები ქართული მიწების მიტაცებისათვის იბრძოდნენ, ყოველნაირად ცდილობდნენ ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის დარღვევას და სხვადასხვაგვარ ხერხებს იყენებდნენ საამისოდ. უცხო მოძალადეებმა ამ მხრივ განსაკუთრებულ წარმატებას მიაღწიეს მათ მიერ დაპყრობილ საქართველოს ცალკეულ კუთხეებში, სადაც ამის გამო ინტენსიურმა მეურნეობამ თანდათან დაუთმო ადგილი ექსტენსიურ მეურნეობას, მომთაბარეობას.

ქვეყნის, განსაკუთრებით ბარის, დასუსტებამ შეცვალა მთისა და ბარის ურთიერთობაც. მთის მოსახლეობა დასუსტებულ ბარს არა მარტო არბევდა, არამედ მის ცალკეულ ადგილებსაც იჭერდა და ზედ ესახლებოდა; მთიელებს თან ჩამოჰქონდათ თავისი მეურნეობა და ყოფა — მეტწილად მეჯოგური მეურნეობა და პატრიარქალური საგვარეულო ყოფა-ცხოვრება. ესეც საქართველოში ინტენსიური მეურნეობის დაქვეითების ერთი მნიშვნელოვანი მიზეზი იყო. ამას გარდა, უცხოელ დამპყრობელთა გამუდმებული ლაშქრობა ფიზიკურად სპობდა მწარმოებელ მოსახლეობას, ანადგურებდა მის მეურნეობას. გლეხკაცობის ნაამაგარს ტყე და ნადირი ეუფლებოდა.

XVI ს. საქართველოში ფეოდალურ-ბატონყმური, კარჩაკეტილი მეურნეობა იყო გაბატონებული. ნატურალური მეურნეობის პირობებში კი გლეხის ოჯახი ცდილობდა თვითონვე დაემზადებინა ყოველივე, რაც მისთვის აუცი-

**შინამრეწველობა,
ხელოსნობა, ქალაქები**

ლებელი იყო. ფეოდალებსაც, ამავე მიზნით, სხვადასხვა ხელობის მცოდნე ყმა-გლეხები უნდა ჰყოლოდათ. ამიტომ შინამრეწველობა ნატურალური მეურნეობისათვის დამახასიათებელ მოვლენას წარმოადგენდა. გლეხის ოჯახებს ან თემებს ჰქონდათ თავ-თავისი შინასარეწები, როგორც იყო, მაგალითად, ზეთსახდელები, ანუ ბეზირხანები, ბამბისა თუ აბრეშუმის საქსოვი დაზგები, თიხის ქურკლის გამოსაწვავი ქურები და სხვ.

საქართველოს მთიან კუთხეებში მისდევდნენ ტყავის დამუშავებას, ფარდაგებისა და შალეულის ქსოვას, ქეჩის, ნაბღის, ყაბალახის, „მთის მაუღის“ და სხვათა კეთებას. ნაბღებს, სქელ მაუღსა და ბამბეულის ქსოვილს აფხაზეთშიც ამზადებდნენ. აფხაზი ქალები ბამბის ძაფის რთვაში დაოსტატებული ყოფილან და მათ მიერ დართული ძაფი ზოგჯერ შორეულ ქვეყნებშიც კი გაუტანიათ. იქვე ხისა და რქისაგან ამზადებდნენ კოვზებს, კიჩებს, თეფშებს, ყანწებსა და სხვ.

რაქაში, სოფ. წედისში და მის მიდამოებში (საერთოდ „სარკინეთი“ რომ ეწოდებოდა), განსაკუთრებით განვითარებული ყოფილა რკინის მოპოვება, გამოღობა და დამუშავება. სამეგრელოში კანაფისა და სელის ტილოების ქსოვა ყოფილა გავრცელებული. სელის ქსოვილები დიდძალი კეთდებოდა სამცხე-საათაბაგოში, ქვემო ქართლში და სხვაგან, აბრეშუმის ქსოვილები — განსაკუთრებით კახეთში და ა. შ.

შინამრეწველობის გარდა სოფლად იყვნენ ამა თუ იმ დარგში საგანგებოდ მომუშავე ოსტატი ხელოსნებიც. ნატურალური მეურნეობის პირობებში, ხელოსანი საქონლის ერთადერთი მწარმოებელი იყო. XVI ს. საქართველოს თითქმის ყოველ სოფელში იყო ერთი ან რამდენიმე ხელოსანი. სოფლის ხელოსანთა უმეტესობა ამა თუ იმ მებატონის ყმა იყო და საბატონო ბეგარას თავისი ხელობით იხდიდა: ბატონისათვის საჭირო საგნებს ამზადებდა, მისთვის მუშაობდა. ზოგი ხელოსანი კი ბატონისათვის მხოლოდ მაშინ მუშაობდა, როცა ბატონს მიაჩნდა საჭიროდ, ხოლო დანარჩენი დროის განმავლობაში იგი საბაზროდ ამზადებდა სათანადო საქონელს. მებატონეს ცალკეული ხელოსნების შრომით სურდა ყოველივე იმის გაკეთება და შექმნა, რასაც მას გლეხის მეურნეობა და შინამრეწველობა ვერ აძლევდა. ამიტომ მებატონის სახელოსნოში მუშაობა ხელოსანს მონად გადაქცევას უქადდა. მაგრამ ხელოსანთა შრომის ექსპლუატაციაც ვერ აკმაყოფილებდა ბატონის მოთხოვნილებას ძვირფას ტანსაცმელზე და ფუფუნების სხვა საგნებზე. ამათ შექმნას კი ბატონი უმთავრესად ოსმალთა ვაჭრებისათვის ტყვეების მიყიდვით ახერხებდა.

სოფლის მეურნეობისა და ხელოსნობის თანდათან დაქვეითებამ

გამოიწვია ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების დაცემაც. არანაკლები როლი ითამაშა ამაში XV — XVI სს. შექმნილმა საგარეო პირობებმაც: ოსმალ-თურქების მიერ კონსტანტინეპოლის აღებამ, შავი ზღვის სანაპირო ქალაქებზე მათმა თანდათან გაბატონებამ და აქ საზღვისპირო მტაცებლური ვაქრობის გაჩაღებამ; ამასთანავე, ახალი დიდი გეოგრაფიული აღმოჩენების შედეგად, გაუქმდა ამიერკავკასიაზე განავალი ძველი სავაჭრო გზები. ყოველივე ამან კიდევ უფრო დააქინა საქართველოს ქალაქების მნიშვნელობა. დაქვეითება დაეტყო თბილისსაც. მრავალი გამანადგურებელი ლაშქრობის შედეგად თბილისის ზოგი უბანი სავსებით დაცარიელდა. შესამჩნევად იკლო მისმა მოსახლეობამ: XVI ს. დასასრულისათვის აქ 2000 კომლი, ე. ი. დაახლოებით 10 000 მცხოვრები-ლა იყო. შეპყრდა დასავლეთ საქართველოს ერთდროს მნიშვნელოვანი ქალაქების — ქუთაისის, ბათუმის, ფოთის და სხვების როლი ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრებაში. XV საუკუნიდან მოკიდებულნი, ოსმალებმა თანდათან დაიპყრეს და დაიმორჩილეს ახალციხე, ახალქალაქი, არტანუჯი და სხვა ქალაქები. მიუხედავად იმ მძიმე პირობებისა, რომელიც ამ ქალაქებს ოსმალთა ბატონობამ შეუქმნა, ისინი მაინც არ სწყვეტდნენ ეკონომიურ კავშირს საქართველოს ქალაქებთან.

კახეთი, სხვა კუთხეებთან შედარებით, ამ მხრივაც გაცილებით წინ იდგა. სოფლის მეურნეობისა და ხელოსნობის განვითარება კახეთში, მისი ქალაქების სიახლოვე აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაზე გამავალ სავაჭრო-საქარაუზო გზასთან და მათი მკიდრო ურთიერთობა ამიერკავკასიის იმდროინდელ დაწინაურებულ ქალაქებთან ხელს უწყობდა კახეთში საქალაქო ცხოვრების განვითარებას. ამას გარდა, კახეთის სოფლები და ქალაქები იმერეთიდან თუ ქართლიდან აყრილ და გამოქცეულ ყმა-გლეხთა და ხელოსანთა თავშესაფარად იქცა. ეს კი ქალაქების გაძლიერების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პირობა იყო.

XV საუკუნეში კახეთის მნიშვნელოვან ქალაქად იქცა ბაზარი (ზაგემი); ამავე ხანებში განსაკუთრებით გაძლიერდა და კახეთის უმთავრესი ქალაქი გახდა გრემი. კახეთის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ქალაქს წარმოადგენდა ყარაღაჯი, რომელსაც XIV ს-ში თავისი ზარათხანაც კი ჰქონდა. იმხანად ძველი ქალაქი თელავიც ინარჩუნებდა ეკონომიური ცენტრის როლს. ასე რომ, XVI ს. კახეთში საქალაქო ცხოვრება არათუ არ დაქვეითებულა, არამედ, იმ დროის კვალობაზე, დაწინაურდა კიდევაც. მაგრამ კახეთის ქალაქების აღმავლობა არც ისე დიდხანს გაგრძელებულა.

§ 2. საქართველოს საზინაო პოლიტიკური ვითარება XVI საუკუნეში

ქვეყნის პოლიტიკური
დაშლილობის გაღრ-
მავება

XVI ს. კიდევ უფრო გაღრმავდა ფეოდალური საქართველოს ცალ-ცალკე პოლიტიკურ ერთეულებად დაშლა-რღვევის პროცესი. XVI ს. პირველ ნახევარში სამცხის ათაბაგებმა საბოლოოდ დაასრულეს სამეფო ხელისუფლებასთან ხანგრძლივი ბრძოლა გამოყოფისათვის.

XVI ს-ში პოლიტიკურმა დაშლილობამ განსაკუთრებით მწვავე ხასიათი დასავლეთ საქართველოში მიიღო. იმერეთის სამეფო რამდენიმე, ფაქტიურად დამოუკიდებელ, ერთეულად დაიყო. ერთ დროს საქართველოს მეფის მოხელე ერისთავი, დადიანი, XVI ს. შუა წლებიდან დამოუკიდებელ მთავრად იქცა, იმერეთის მეფეს აღარც ხარკს აძლევდა და აღარც ლაშქრით უწევდა სამსახურს. სამეგრელოს მთავარი იშვიათად და ფორმალურად-ღა აღიარებდა იმერეთის მეფის მორჩილებას.

მაშინ სამეგრელოს სამთავროში აფხაზეთიც შედიოდა. აფხაზეთის ფეოდალებმაც, შერვაშიძეების მეთაურობით, დაიწყეს განკერძოებისათვის ბრძოლა, რაც XVII ს. დამდეგს აფხაზეთის ცალკე სამთავროს ჩამოყალიბებით დასრულდა. სამეგრელოს სამთავროს შემდგომმა დანაწილებამ კიდევ უფრო გააძლიერა შინაფეოდალური ომები: სამეგრელოს მთავარი აფხაზეთის დასამორჩილებლად იბრძოდა, აფხაზი ფეოდალები კი, პირიქით, თავიანთი სამფლობელოს საზღვრის მდ. კოდორიდან მდ. ენგურამდე გადაწევისაკენ მიისწრაფოდნენ.

XVI ს. შუა წლებიდან გურიის მთავარიც დამოუკიდებელ ხელისუფლად იქცა.

სამთავროებს გარდა, XVI ს-ში განსაკუთრებით მომრავლდა სათავადოები. ეს იყო სამთავროებზე უფრო მცირე პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ერთეულები. სათავადოები ძირითადად წარმოიქმნა ერთ დროს მეფეების მიერ ამა თუ იმ დიდი ფეოდალისა და მოხელისათვის სამმართველოდ, საგამგებლოდ მიცემული მიწა-წყლის მისაკუთრების შედეგად. სათავადოში, ამას გარდა, შედიოდა მეზატონის შამა-პაპეული საკუთრება და თავისუფალ მიწისმოქმედთათვის წართმეული მიწა-წყალიც.

დროთა ვითარებაში არა ერთმა ბატონმა მოიპოვა სამეფო ხელისუფლებისაგან საგადასახადო და ზოგჯერ აგრეთვე სასამართლო შეუვალობა. მეზატონე თვით წყვეტდა თავის ყმა-გლეხთა სამართალს. მეზატონის ამგვარდ მოწყობილი სამფლობელო თანდათან იქცეოდა სა-

მეფო ხელისუფლებისაგან დამოუკიდებელ ცალკე ერთეულად. ერთად-ერთი, რაც მათ ჯერ კიდევ აკავშირებდა მეფის ხელისუფლებასთან, იყო მათი სალაშქრო ვალდებულება — მეფის მოწოდებისთანავე სათანადო ჯარითურთ საომრად გამოსვლა. მაგრამ, რაც დრო გადიოდა, თავადებს ესეც სულ უფრო ზედმეტ ტვირთად ეჩვენებოდათ.

სათავადოს ერთ-ერთ არსებით ნიშანს წარმოადგენდა ტერიტორიული ერთობა: თავადის ყმა-მამულს, ძირითადად, ერთი გარკვეული ტერიტორია უნდა სჭეროდა. სათავადოს ჰქონდა თავისი პოლიტიკური ცენტრი, თავადის რეზიდენცია — სასახლე, ციხე-სიმაგრე და ეკლესია-მონასტერი; თავადს თავისი აპარატიც ჰყავდა. ამასთანავე სათავადო შეადგენდა გარკვეულ ადმინისტრაციულ და სამხედრო ერთეულსაც.

XVI ს-ში უკვე მთელი ქვეყანა სათავადოებით იყო მოფენილი. ამ დროისათვის ქართლში ძლიერ სათავადოებს წარმოადგენდა: ქსნის საერისთავო, არაგვის საერისთავო, სამუხრანბატონო, საამილახვრო, საციციანო, საბარათიანო და სხვ. ამგვარივე პროცესი მიმდინარეობდა იმერეთის სამეფოშიც. XVI ს. განმავლობაში სათავადოებად ჩამოყალიბდა სააბაშიძეო, რაჭის ყოფილი საერისთავო, საწერეთლო და ა. შ. სამცხე-საათაბაგოს სამთავროც XVI ს-ში ოცდაორი მსხვილი ფეოდალური „სახლისაგან“ (სენიორიისაგან) შედგებოდა. ქვეყნის ამგვარი დაქუცმაცების მიზეზი მისი ეკონომიური ჩამორჩენილობა და ნატურალური მეურნეობის განუყოფელი ბატონობა იყო. საქართველოს დაშლას ყოველნაირად ხელს უწყობდა აგრეთვე გარეშე მტრების გამუდმებული შემოსევები და შინაფეოდალური ომები.

**საშინაო რეფორმები
და ღონისძიება ქვეყ-
ნის დაქუცმაცების
წინააღმდეგ**

ცალკეულ სამეფო-სამთავროებად დანაწილებუ-
ლი საქართველო შინაფეოდალური ომების ას-
პარეზად იქცა. კახეთის მეფე გიორგი, რო-
მელმაც 1511 წ. ტახტი მიიტაცა, ქართლის
დაპყრობასაც ლამობდა. მაგრამ მიზანს ვერ
აღწევდა და მის დარბევას სჯერდებოდა. თავის

მხრივ, ქართლის მეფე დავითიც (1505 — 1525) იბრძოდა კახეთის ისევ შემოსამტკიცებლად. ერთ-ერთი ბრძოლის დროს დავითმა „ავგიორგი“ (ასე უწოდებდნენ მამის მკვლელ კახთა მეფეს) დაიჭირა, მოკლა და კახეთი შემოიერთა. ქართლის მეფე ცდილობდა ხელთ ეგდო გიორგის მცირეწლოვანი მემკვიდრე ლევანიც და ამით საბოლოოდ შემოემტკიცებინა კახეთი. მაგრამ საგარეო გართულება-დაბრკოლებამ ხელი შეუშალა ქვეყნის გაერთიანების ამ გეგმას.

კახეთის თავადებმა ლევანი გადაარჩინეს, დავით ქართლის მეფეს.

აუჯანყდნენ და ლევანი კახეთის მეფედ გამოაცხადეს. დავითმა ისევ დაიმორჩილა კახეთი, მაგრამ მისი შენარჩუნება ვერ შეძლო.

საქართველოს სამ სამეფოდ დაყოფის შემდეგ ძველი სამხედრო წყობილებაც მოშლილი იყო, და ამიტომ საჭირო შეიქნა აგრეთვე ქართლის სამხედრო წყობილების რეორგანიზაცია. ამ მიზნით დავით მეფემ ქართლი ოთხ სამხედრო ერთეულად ანუ „სადროშოდ“ დაყო. ერთ მათგანს შეადგენდა ზემო ქართლი, რომელსაც ამილახორი სარდლობდა. მეწინავე სადროშოდ ითვლებოდა სოპხით-საბარათიანო, რომელსაც აგრეთვე თავადი ელგა სათავეში. მესამე იყო სამუხრანბატონო, ხოლო მეოთხე — მეფის სადროშო, რომლის სარდლობაც ამა თუ იმ თავადის სახლს ებოძებოდა მეფის მიერ.

დავით მეფის ამ რეფორმამ ვერ შეარყია დიდი თავადების სიძლიერე. პირიქით, სარდლობა ამა თუ იმ თავადის კიდევ უფრო გაძლიერების უმთავრეს საშუალებად იქცა. სარდლის თანამდებობა ქართლში თანდათან მემკვიდრეობით სახელოდ გახდა.

ქვეყნის შემდგომი დაყოფა-დანაწილების წინააღმდეგ მიმართულ ღონისძიებათა შორის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა XVI ს. კახეთში ჩატარებულ რეფორმებს.

XV საუკუნემდე კახეთიც საერისთავოებად იყო დაყოფილი. კახეთის ერისთავებიც საგამგეოდ მიცეპული ადგილების სამემკვიდრო სამფლობელოდ გადაქცევას და იქ გახელმწიფებას ლამობდნენ. ამიტომ იყო, რომ კახეთის მეფეებმა, XV ს. მიწურულში და XVI ს. დასაწყისს, გააუქმეს ძველი საერისთავოები და კახეთი უფრო მცირე საგამგეო ერთეულებად — სამოურავოებად დაჰყვეს. მოურავები ნეფის ადგილობრივი ფეოდალური მოხელეები იყვნენ. მათი უფლება-მოვალეობა სათანადო წიგნებით იყო განსაზღვრული; ისინი მეფის ურჩობას ადვილად ვერ გაბედავდნენ და ხელმწიფობასაც ვერ დაიჩემებდნენ. მთავარი კი ის იყო, რომ მოურავს აღარ ჰქონდა სამხედრო ხელისუფლება, რომელიც ყოფილი ერისთავების სიძლიერის უმთავრეს წყაროს შეადგენდა.

კახეთის სამეფო ხელისუფლებამ კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი რეფორმა ჩაატარა: საერისთავოებთან ერთად გააუქმა მათი სამხედრო ერთეულებიც და კახეთიც ოთხ სადროშოდ დაყო; მაგრამ სადროშოს სარდლობა თავადებს კი არ ჩააბარა, როგორც ეს ქართლში მოხდა, არამედ ეპისკოპოსებს. ეპისკოპოსობა და, მაშასადამე, სარდლობაც მემკვიდრეობითი თანამდებობა არ ყოფილა. ამგვარმა რეფორმებმა კიდევ უფრო გააძლიერა კახეთის სამეფო ხელისუფლება და შეასუსტა ძლიერი ფეოდალები, გაამრავლა მეფის ხელისუფლების მომხრე საშუალო და წვრილ აზნაურთა რიცხვი.

კახეთის მეფე ლევანი და მისი ოჯახის წევრები.
შუამთის ტაძრის ფრესკა (XVI ს.).

კახეთის მეფეები სხვა გზითაც ცდილობდნენ სამეფოს შინაგანი მთლიანობის აღდგენას. ლევან კახთა მეფემ (1520 — 1574) დიდი ხნის წინ გამდგარ ფშავლებს, ხევსურებსა და თუშებს საზამთრო საძოვრები დაუქირა. შევიწროებული მთიელები იძულებული გახდნენ მეფის ლაშქრობაში მონაწილეობა და ყოველწლიური ბეგარა ეკისრათ.

აღექსანდრე ლევანის ძეც (1574 — 1605) წარმატებით განაგრძობდა თავისი მამის საშინაო პოლიტიკას. იგი ფხიზლად ადევნებდა თვალ-

ურს ფეოდალური მოხელეების, მოურავების მოქმედებას, მათი უფლება-მოვალეობა მტკიცედ ჰქონდა განსაზღვრული; ასე ცდილობდა ის დროზე აღეკვეთა მოხელეების აღვირახსნილობა.

სამეფო ხელისუფლების გაძლიერებას ისახავდა მიზნად აგრეთვე ალექსანდრე მეფის ზრუნვა კახთა ლაშქრის უკეთ შეიარაღებისათვის. ალექსანდრეს 15 ათასამდე რჩეული მოლაშქრე ჰყავდა, მათ შორის 3000 ქვეითი იყო და სხვა კი ცხენოსანი, ოღონდ მხოლოდ 500 კაცი იყო ხელთოფით შეიარაღებული, ზარბაზნები კი სულ არა ჰქონდათ. ამიტომ ალექსანდრე მეფემ სცადა თავის ქვეყანაში მოეწყო თოფ-ზარბაზნის ჩამოსასხმელი სახელოსნოები და უცხოეთიდან გამოეწერა საამისო ოსტატები. ამასთანავე, მას სხვადასხვა სამშენებლო და აღდგენითი მუშაობის ჩასატარებლად მოჰყავდა რუსეთიდან ოსტატ-ხელოსნები, ხუროთმოძღვრები და მხატვრები.

კახთა მეფეების ყველა ზემოაღნიშნულ ღონისძიებას, რომლებიც, რა თქმა უნდა, მწარმოებელი მოსახლეობის ექსპლოატაციის გაძლიერებით ხორციელდებოდა, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა: ისინი ხელს უწყობდნენ ფეოდალური ეკონომიკის განმტკიცებასა და მეფის ხელისუფლების გაძლიერებას. ამით აიხსნება, რომ XVI ს. საქართველოში კახეთი, სხვებთან შედარებით, დაწინაურებული და კეთილმოწყობილი ფეოდალური სამეფო იყო.

დაშლილი ქვეყნის გაერთიანებისათვის ბრძოლა დასავლეთ საქართველოშიც მიმდინარეობდა. იმერეთის მეფე ბაგრატ I (1510 — 1565) ცდილობდა განდგომილ-განკერძოებული სამთავროები შემოემტკიცებინა და მათი მთავრები შეეპყსრა. ამ ბრძოლაში მეფე წვრილ აზნაურებსა და საეკლესიო ფეოდალებს ემყარებოდა. მან ჯერ ლევან დადიანი დაატყვევა და შემდეგ გურიელის ხელში ჩაგდებაც სცადა, მაგრამ მთავარი მიუხედავად განზრახვას და, ოდიშს სალაშქროდ მიწვეული, მეფეს არ ეახლა. ამასობაში მოღალატე თავადებმა გელათის სამრეკლოში დატყვევებული ლევან დადიანიც გააქციეს და ახალციხეში ყადაიყვანეს. მალე დადიანმა, გურიელის დახმარებით, ისევ შემოიმტკიცა თავისი სამთავრო. ოდიშისა და გურიის მთავრებმა ხონთქარს შეავედრეს თავი და იმერეთის მეფეც იძულებული შეიქნა მდგომარეობას შერიგებოდა.

კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი იყო ბაგრატ მეფის ცდები სამცხე-საათაბაგოს შემოსამტკიცებლად. იგი არ ცნობდა სამცხის ათაბაგის ხელმწიფობას. 1535 წ. ბაგრატმა სამცხეში გაილაშქრა, ყვარყვარე დაამარცხა, ტყვედ იგდო და მისი სამფლობელოც დაიკირა, მაგრამ აქაც თავადები ჩაერივნენ საქმეში. მათი ღალატისა და ოსმალთა

მძლავრობის გამო სამცხე-საათაბაგო ბაგრატიმა მხოლოდ ათიოდე წლით შეინარჩუნა.

ქვეყნის შინაგანი ძლიერების აღდგენის საქმეს ემსახურებოდა აგრეთვე ბაგრატ მეფის სხვადასხვა ღონისძიება ტყვეთა სყიდვის წინააღმდეგ. იმერეთის მეფის თაოსნობით მოწვეულმა საეკლესიო კრებამ დაგმო ტყვეებით ვაჭრობა და დააწესა სიკვდილით დასჯა ყველასათვის, ვინც ყმა-გლეხთა უცხო ქვეყანაში გაყიდვაზე ხელს არ აიღებდა. თუმცა საეკლესიო კრების დადგენილებამ ვერ აღკვეთა ტყვეებით ვაჭრობა და სათანადო ღონისძიება შემდეგაც არა ერთხელ გახდა საჭირო, ბაგრატის მიერ მიღებულ ზომებს მაინც ჰქონდა ერთგვარი მნიშვნელობა.

როგორც ვხედავთ, ყველა ღონისძიება, რომელიც საქართველოს გაერთიანებისაკენ იყო მიმართული, მარცხით თავდებოდა; ქვეყნის დაშლა, სამეფო-სამთავროებად ანუ, როგორც მაშინ უწოდებდნენ, „საქართველოებად“ დანაწილება ფაქტად იქცა. მიუხედავად ამისა, „საქართველოების“ ერთიანობის იდეა მაინც ცოცხლობდა.

§ 3. სამეფო-სამთავროთა საბარეო ურთიერთობა. კახეთის კავშირი მოსკოვთან

ასეთი იყო საქართველოს საშინაო მდგომარეობა იმ ხანაში, როცა მას სამხრეთიდან დაბელი სახელმწიფოები სამხრეთ-დასავლეთიდან ორი მძლავრი აგრესიული სახელმწიფო ემეზობლებოდა.

ოსმალეთი საქართველოს უშუალო მეზობელი გახდა 1461 წლიდან. მის მიერ ტრაპიზონის სამეფოს დაპყრობის შემდეგ. ოსმალეთ-მშვიდობიანი მეზობლობა არავისთან არ შეეძლო: იგი ახალ-ახალი ქვეყნების დაპყრობითა და ძარცვით საზრდოობდა. ოსმალეთში გაბატონებული მიწის ფეოდალური მფლობელობის სისტემა, — მიწის გადაცემა სარგებლობაში სამხედრო პირთაღმი, მარბეველ-მოლაშქრეებისაღმი, — სავსებით შეესაბამებოდა ოსმალეთის სულთნებისა და გაბატონებული კლასის აგრესიულ ზრახვებს და მუდმივ ბიძგს აძლევდა დაპყრობითი ომების წარმოებას.

ოსმალეთის ფართო დაპყრობით გეგმებში ამიერკავკასიას მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის შემოერთება, აბრეშუმით განთქმული შაქი-შირვანისა და აქ გამავალი გზების ხელში ჩაგდება, ვოლგა-კასპიის ზღვის სავაჭრო მაგისტრალის გადაჭრა ოსმალთა აგრესორებს უპირველეს ამოცანად ჰქონდათ მიჩნეული. მისი განხორციელების მთავარ საბიძგლად საერთოდ საქართველო და კერძოდ კი სამცხე-საათაბაგო ესახებოდათ.

ო რ ა ნ ი ც ასე უყურებდა საქართველოს. სეფიანთა შაჰები თავიანთ თავს მონღოლთა ყაენების პოლიტიკურ მემკვიდრეებად თვლიდნენ და საქართველოში ილხანების მიერ ერთ დროს დაპყრობილ მხარეებს — ქართლს, კახეთსა და სამცხე-საათაბაგოს — საკუთრად იჩემებდნენ. მაგრამ იმჟამად სეფიანთა სახელმწიფო უკვე ამასაც აღარ ჯერღებოდა.

მედგრად და თავვაპოდებით იცავდა თავს ქართველი ხალხი სამიში მტრებისაგან, მაგრამ მის თავდაცვის უნარს, სხვათა შორის, იპიც ასუსტებდა, რომ ირანი და ოსმალეთი სულ უფრო და უფრო აძლიერებდნენ ზეგავლენას აღმოსავლეთ ამიერკავკასიისა და ჩრდილო კავკასიის ქვეყნებზე.

XVI ს. პირველ ნახევარში შ ა რ ვ ა ნ ი და შ ა ქ ი ირანის ყიზილბაშთა სახელმწიფოს უბრალო პროვინციებად იქცნენ. აქ მეტი სიხშირით იწყეს ჩამოსახლება ყიზილბაშ-თურქმანებმა. მომთაბარებებმა აზერბაიჯანში საგრძნობლად იმატეს.

XV ს-ში თურქმანებმა საქართველოს საბოლოოდ მოგლიჯეს მეზობელი ს ო მ ხ ე თ ი ც. XVI ს. მეორე ნახევრისათვის სომხეთსა და აზერბაიჯანში ფეოდალური ურთიერთობა და პოლიტიკური ორგანიზაცია აღარაფრით განსხვავდებოდა ყიზილბაშურისაგან. ასე რომ საქართველოს ირგვლივ საკუთრივ ამიერკავკასიაშიც კი მისთვის უცხო აღმოსავლური ფეოდალური ურთიერთობა დამყარდა. აღმოსავლური ფეოდალური ურთიერთობა კი არსებითად განსხვავდებოდა ქართული-საგან. მიწაზე კერძო საკუთრება აღმოსავლეთის ქვეყნებში სუსტად იყო განვითარებული. მიწის უღირესი ნაწილი სახელმწიფოს ხელთ იყო და ჰისგან მიწის მხოლოდ დროებით მიღება და სარგებლობა შეიძლებოდა. გლეხთა ექსპლოატაციაც, ძირითადად, სახელმწიფოს მეშვეობით ქარმოვებდა. მიწისმფლობელობის ამგვარი წესები და გლეხთა ექსპლოატაციის ასეთი ფორმები უცხო იყო ქართული ფეოდალური ურთიერთობისათვის. საქართველოში კი მამულის მფლობელი იყო ფეოდალი და მიწის მემკვიდრეობით გადაცემის უფლებაც მას ჰქონდა. ოსმალთა უ ირანელი დამპყრობლები ცდილობდნენ ქართული მიწისმფლობელობის წესების გაუქმებას, რადგან ეს წესები იყო საქართველოს პოლიტიკური დამოუკიდებლობის ეკონომიური საფუძველი.

იმ პოლიტიკურ გაერთიანებათა შორის, რომელნიც საქართველოს ჩრდილოეთიდან ემეზობლებოდნენ, პირველ რიგში და ლ ი ს ტ ა ნ ი უნდა აღვნიშნოთ. XVI ს. დალისტანი დაქუცმაცებულ ქვეყანას წარმოადგენდა. დალისტნის ვიწრო და ჩამორჩენილი ეკონომიური ბაზა, „მოსახლეობის სიჭარბე“ და ექსტენსიური მეურნეობა — მესაქონლეობა — მოსახლეობას აიძულებდა ბარში ეძებნა საქონლისათვის საზამთრო საძოვარი და თან თვითონაც იქვე ჩასახლებულიყო.

დალისტანში ზოგან პატრიარქალური, ზოგან კიდევ ფეოდალური წყობილება იყო. ფეოდალიზაციის პროცესის წინააღმდეგ ბრძოლა — აი რაში გამოიხატებოდა კლასობრივი ანტაგონიზმი დალისტანში უმთავრესად. ამ შინაგანი სოციალური წინააღმდეგობის შენელებას ისახავდა მიზნად დალისტნელი ფეოდალების გამუდმებული თავდასხმა მეზობელ ქვეყნებზე, რასაც საქართველოში „ლეკიანობას“ უწოდებდნენ. XVI ს დალისტანში ყველაზე მნიშვნელოვანი პოლიტიკური გაერთიანება ტაჯიკის საშამხლო იყო.

საქართველოს ჩრდილოეთიდან ყ ა ბ ა რ დ ო ც ემეზობლებოდა ყაბარდოში არსებული, სოციალურ-ეკონომიური ურთიერთობა არსებითად არ განსხვავდებოდა ჩრდილო კავკასიის სხვა გაერთიანებათა წყობისაგან. ყაბარდოც პოლიტიკურად დაქუცმაცებული ქვეყანა იყო იგი ორ მთავარ ნაწილად — დიდ და მცირე ყაბარდოდ იყოფოდა.

ჩ რ დ ი ლ ო ო ს ე თ ი XVI საუკუნეში კავკასიის ერთ-ერთ ყველაზე ჩამორჩენილ კუთხეს წარმოადგენდა. ეკონომიურად და პოლიტიკურად ჩრდილო ოსეთიც დაქუცმაცებული ქვეყანა იყო. იქაურ სოციალურ ურთიერთობას პრიმიტიული პატრიარქალურ-ფეოდალური წესი და ზოგან კი სამხედრო-დემოკრატიის წყობილება აქაიათებდა. ჩრდილო ოსეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი ყაბარდოს ემორჩილებოდა, სამხრეთ-დასავლეთი კი იმერეთის სამეფოს.

საქართველოსა და მის ჩრდილო მეზობლებს წინათ მეგობრული ურთიერთობა ჰქონდათ. მთის ზოგი კუთხე საქართველოს გავლენას განიცდიდა და მას ემორჩილებოდა კიდევაც. მაგრამ მას შემდეგ, რაც იმიერკავკასიაში ოსმალეთის გავლენა გაძლიერდა, ასეთი ურთიერთობა თანდათან შეიცვალა. ოსმალური გავლენის გამტარებლად აქ ყირიმის ხანი და შამხალი გამოდიოდნენ.

ოსმალეთმა ყირიმის სახანო დაიმორჩილა და ამით იმიერკავკასიის ქვეყნებსაც დაადო თავისი ხელი. ყირიმის ხანმა კი საქართველოს შემოუტია ჩრდილო-დასავლეთის მხრიდან. ამრიგად, საქართველოს ოსმალური აგრესიის საფრთხე ჩრდილოეთიდანაც დაემუქრა. ამ მხრიდანაც გაუმეზობლდნენ მას მაჰმადიანი ტყვისმსყიდველნი. მთის მოძალემა განსაკუთრებით მას შემდეგ გაძლიერდა, რაც საქართველო ცალკე სამეფო-სამთავროებად დაიშალა და ეკონომიურად და პოლიტიკურად დასუსტდა.

ასეთი იყო საქართველოს საგარეო ვითარებარუსეთის ცენტრალიზაცია, როდესაც იმიერკავკასიას თანდათან დაუზღებულნი სახელმწიფო ახლოვდა რ უ ს ე თ ი ს ს ა ხ ე ლ მ წ ი ფ ო.

XVI ს. მოსკოვის რუსეთი უკვე ცენტრალიზებული მრავალეროვანი სახელმწიფო იყო. რუსეთის ცენტრალიზებუ-

ლი სახელმწიფოს შექმნას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა როგორც რუხი, ისე სხვა ხალხების ისტორიულ განვითარებაში. რუსეთი უკვე ისეთი ქვეყანა იყო, ურომლისოდაც აღარ შეიძლებოდა საერთაშორისო პოლიტიკის საკითხების უმეტესობის გადაკრა. რუსეთის ცენტრალიზებული სახელმწიფო, განვითარების თვალსაზრისით, უფრო ბალლა იდგა, ვიდრე საქართველოს ყველა მეზობელი, სამხრეთისა თუ ჩრდილოეთისა.

რუსეთის სახელმწიფოს სათავეში მეფე იდგა და იგი, როგორც ხაშინაო, ისე საგარეო პოლიტიკაში, თავისი კლასის, ფეოდალების ინტერესებს იცავდა. მათი ინტერესებით იყო ნაკარნახევი, სხვათა შორის, XVI ს. შუა წლებში რუსეთის მიერ ყაზანისა და ასტრახანის სახანოების შემოერთება და ვოლგა-ასტრახანის სავაჭრო გზაზე რუსეთის გაბატონება. მაგრამ ყოველივე ამას სხვა ქვეყნებისათვისაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა: რუსეთი უშუალოდ გაუმეზობლდა კავკასიას, იგი ოსმალეთს სამტროდ დაუპირისპირდა. ბუნებრივია, რომ ამის შემდეგ ბარბაროსული ფეოდალიზმის წინააღმდეგ მებრძოლი კავკასიის ხალხები გამარჯვების საბოლოო იმედს ამყარებდნენ ჩრდილოეთიდან მომავალ ამ ახალ, მზარდ ძალასთან მტკიცე კავშირზე.

კახეთის სამეფოს
ურთიერთობა
მოსკოვის
სახელმწიფოსთან

კახეთის სამეფოს ხელისუფალნი XVI საუკუნეში დიდი სიმარჯვეით იცავდნენ თავს ყიზილბაშთა შემოტევისაგან. კახეთის მეფეები ცდილობდნენ, ფორმალური ყმობითა და შედარებით მცირე ხარკით, დაეკმაყოფილებინათ დამპყრობლები და ისინი კახეთის საზღვრებში

ორ შემოეშვათ.

კახეთის მეფე ლევანი შამხალის მოქიშვე ყაბარდოელ მთავრებს მეგობრობდა, მაგრამ თან არც შამხალთან დაახლოებას გაურბოდა. მოქნილად მოქმედებდა იგი შაჰის სამთავროს მიმართაც, რომელიც იმ დროს უკვე ყიზილბაშთა ყაენს ემორჩილებოდა. ენერგიულად უბრძოდა კახეთი აგრეთვე დალისტნელი ფეოდალების გამუდმებული ლაშქრობა-რბევის აღსაკვეთად. კახეთმა კარგად იცოდა, რომ ამ ბრძოლაში მის მფარველად და ნოკავშირედ არც ოსმალეთი გამოდგებოდა და არც ყიზილბაშთა სახელმწიფო. იმავე დროს კი რუსეთი თანდათან უახლოვდებოდა ამიერკავკასიას. ივანე IV-მ ჩრდილო კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში ფეხი მოიკიდა: მდინარე თერგისა და სუნჯის შეხართავთან ციხე ააგო და შიგ ჯარიც ჩააყენა.

ლევან კახთა მეფე დაუყოვნებლივ გამოეხმაურა ამ დიდ ამბებს და მან ახალ რეალურ ძალასთან ურთიერთობის დამყარება სცადა: ივანე IV-ს საჯანგებო ელჩები გაუგზავნა და მფარველობა სთხოვა.

თავის მხრივ რუსეთის ხელმწიფეც მოკავშირეს ეძებდა ამიერკავკასიაში და ამიტომ მოსკოვში კახეთის სამეფოს ელჩის მისვლა სასიამოვნოდ მიიჩნეის. 1564 წ. მეფე ივანემ მფარველობა შესთავაზა ლევან კახთა მეფეს და ჯარიც კი მისცა კახეთის ციხეებში ჩასაყენებლად. რუსეთის ხელმწიფისა და კახეთის მეფის კავშირმა გაარღვია დაღისტნელი ფეოდალებისა და ყირიმის სახანოს მიერ ჩრდილოეთში შექმნილი ალყა. მოსკოვის სახელმწიფო საქართველოსათვის იქცა რეალურ ძალად, რომელთან ურთიერთობის დამყარებით შეიძლებოდა აგრესიული გარემოცვის გარღვევა.

ამით აიხსნება, რომ ლეონიის ომისა და საშინაო გართულებათა გამო, რუსეთის სახელმწიფოსა და კახეთის სამეფოს შორის ძალაუნებურად შეწყვეტილი კავშირი განახლდა XVI საუკუნის 80-იან წლებში — სწორედ მაშინ, როცა რუსეთ-ოსმალეთის ურთიერთობა განსაკუთრებით გამწვავდა და ოსმალეთმა, ამიერკავკასიაში გაბატონებასთან ერთად, ჩრდილო კავკასიის დაუფლებაც სცადა.

ოსმალეთის დაპყრობითი ზრახვები მალე აშკარა შეიქნა ყველასათვის და, კერძოდ, კახთა მეფე ალექსანდრესათვისაც; — ალექსანდრე პირველ ხანებში, თავისი ინტერესებისათვის ოსმალეთის გამოყენებასაც კი აპირებდა.

ამას გარდა, ამიერკავკასიაში ოსმალეთის გაბატონების შედეგად რუსეთს გადაეყება ირანთან და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებთან დამკავშირებელი, ვოლგა-ასტრახანის გზა, დამბლა დაეცა ვაჭრობას: ამიერკავკასიელი და მათ შორის ქართველი ვაჭრები მოსწყდნენ ირანს: საგრძნობლად შეიზღუდა რუსეთ-ირანის ურთიერთ ხელსაყრელი საგარეო ვაჭრობა. ყოველთავე ამის გამო რუსეთისა და კახეთის სამეფოთა დიპლომატიური ურთიერთობის განახლება ორივე მხარეს ერთნაირად სჭირდებოდა.

ირანთან უხიფათო სავაჭრო გზის გამართვის მიზნით რუსეთი იძულებული ხდებოდა აელაგმა დაღისტნელი ფეოდალები შამხალის პეტაურობით, დაეპყრო დარუბანდი და ბაქო, რაც ემთხვეოდა კახეთის მეფის ინტერესებს. ამიტომ მოსკოვის ხელმწიფისგან 1585 წ. მიღებულ წინადადებას, კავშირისა და მფარველობის შესახებ, კახთა მეფე ალექსანდრე კმაყოფილებით შეხვდა. კახეთის მეფის მიერ ამის საპასუხოდ გაგზავნილი ელჩები 1586 წ. მეფე თევდორეს ეახლნენ. 1587 წ. ალექსანდრე კახთა მეფემ მოსკოვის ხელმწიფის ერთგულების ფიცი მიიღო, ორი წლის შემდეგ კი რუსეთის მეფემ ალექსანდრეს წყალობის სიგელი გამოუგზავნა. ეს იყო რუსეთ-საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობის პირველი წერილობითი აქტი.

მოსკოვის სახელმწიფოს კავკასიის სარბიელზე გამოსვლას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა: ქართველმა ხალხმა დაინახა, რომ იგი მარტო აღარ იყო, მას ზურგს უმაგრებდა ძლიერი და დაწინაურებული ქვეყანა.

რუსეთსა და საქართველოს XVI საუკუნეში, პოლიტიკურს გარდა, კულტურული ერთიერთობაც ჰქონდათ. რუსეთიდან კახეთში მიდიოდნენ ხელოსან-ოსტატები, მხატვრები, შემოჰქონდათ იარაღი. იმდროინდელი რუსი მხატვრების ნახელავი ახლაცაა კახეთში რამდენიმე ადგილას შემორჩენილი. რუსეთის იმდროინდელი კულტურის მიღწევებს ჯეროვნად აფასებდნენ ჩვენში. რუსი ელჩები, რომელნიც საკმაოდ ხშირად ეწვეოდნენ ხოლმე საქართველოს, ეცნობოდნენ მას და ზოგმა მათგანმა ჩვენი ქვეყნის ბუნებრივი სიმდიდრის, სოციალურ-პოლიტიკური და კულტურული მდგომარეობის შესანიშნავი აღწერილობაც დაგვიტოვა.

საქართველოში ნამყოფი რუსი მოღვაწეები ეცნობოდნენ ჩვენი ქვეყნის წარსულსაც და მის შესახებაც ქმნიდნენ ლიტერატურულ ძეგლებს. ასე შეიქმნა რუსული „თქმულება ივერთა მეფის ასულ დინარაზე“, რომელშიც საქართველოს მეფეთ-მეფის თამარის დროინდელი საგმირო საქმეებია აღწერილი.

§ 4. ქართველი ხალხის ბრძოლა ყიზილბაშ და ოსმალო დაპყრობელთა წინააღმდეგ

ქართლის სამეფოს საგარეო პოლიტიკა XVI ს-ში ქართლის ბრძოლა უმთავრესად ყიზილბაშური სახელმწიფოს აგრესიის წინააღმდეგ ბრძოლაში გამოიხატებოდა. ყიზილბაშებმა ჯერ კიდევ XVI ს. პირველ ოცეულში სცადეს ქართლის დამორჩილება, მაგრამ ქართული მიწების მიტაცებისათვის თანმიმდევრული ლაშქრობანი სეფიანებმა უფრო გვიან დაიწყეს: აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქვეყნების სამხედრო-პოლიტიკურ ორგანიზაციათა ყიზილბაშურ ყაიდაზე ვარდაქმნის შემდეგ. ამ ლაშქრობათა ორგანიზატორი ირანის შაჰი თამაზ იყო. იმ დროს ქართლში ლუარსაბ I (1530 — 1556) მეფობდა. 1541 — 1554 წლებში შაჰ-თამაზმა საქართველო ოთხჯერ დალაშქრა. პართალია, მან ქართლის ზოგი ციხე დაიპყრო და შიგ ყიზილბაში მეციხოვნეები ჩააყენა, მაგრამ ქვეყანა მაინც ვერ დაიმორჩილა. ქართველი ხალხი დაუცხრომელი შეუპოვრობით განაგრძობდა ბრძოლას ყიზილბაშური აგრესიის წინააღმდეგ.

ორმოცდაათწლიანი ომის შემდეგ, 1555 წელს, ირანმა და ოსმალეთმა კ. ამასიაში დადეს ზავი, რომლის მიხედვითაც საქართველო ამ ორ მოძალადეს შორის გაყოფილი აღმოჩნდა: ქართლი, კახეთი და სამცხე-საათაბაგოს აღმოსავლეთი ნაწილი ყიზილბაშების სამფლობელოდ გამოცხადდა, ხოლო იმერეთის სამეფო თავისი სამთავროებითურთ და სამცხის დასავლეთი ნაწილი — ოსმალეთისად. ამ ზავმა კიდევ უფრო გააძინელა აგრესორთა წინააღმდეგ ბრძოლა: იგი ხელოვნურად სთიშავდა ქვეყანას და აღრმავებდა მის პოლიტიკურ დაშლილობას. ქვეყნის დანაწილების ხელშემწყობ რეაქციონერ ქართველ მთავრებსა და თავადებს თურქეთ-სპარსეთში მოკავშირე-მფარველები გაუჩნდათ.

ოსმალეთთან დაზავებულმა ირანმა კიდევ უფრო გააძლიერა შეტევა ქართლის მიმართ. მეფე ლუარსაბს ირან-ოსმალეთის ზავის პირობებში სრულიად არ მიაჩნდა თავისთვის სავალდებულოდ. პირიქით, მან თანდათან შემოიკრიბა ძალები და შიდა და ქვემო ქართლის ციხეებისა და თბილისის აღებასაც შეეცადა. თბილისის ყიზილბაშ მეციხოვნეთა დასახმარებლად წამოსულ ყარაბაღის ბეგლარბეგთან ბრძოლას თვით ლუარსაბ მეფეც შეეწირა (ქცია-ხრამის ხეობაში, სოფ. გარისთან, 1556 წ.).

ხანგრძლივმა შეუწყვეტელმა ბრძოლებმა დიდად დააზიანა ქართველი ხალხი. მარტო ერთი ლაშქრობის დროს შაჰ-თამაზმა 30.000 ტყვე წაასხა. მაგრამ ამ დიდი მსხვერპლის ფასად ქართველმა ხალხმა შეინარჩუნა თავისი დამოუკიდებლობა: ყიზილბაშებმა იმჯერად ვერ მოახერხეს ქართული მიწა-წყლის მიტაცება და აქ ყიზილბაშური წესების გაბატონება.

ამიტომ ამბობდა ერთი ძველი ქართველი ისტორიკოსი: ქართველებს, ლუარსაბ მეფის წინამძღოლობით, ამდენი ომი რომ არ გადაეხადათ, საქართველო გადაშენდებოდა, და, თუ დღეს კიდევ არის საქართველოს სახელი, ყველაფერი ეს ქართველთა ხმლისაგან არისო.

1556 წელს ქართლში ნიჭიერი მხედართმთავარი სიმონ ლუარსაბის ძე გამეფდა. იგი განუხრელად აგრძელებდა მამის მიერ დაწყებულ საქმეს — ყიზილბაშთა და სხვა მოძალადეთა წინააღმდეგ შეუნელებელ ბრძოლას. მაგრამ, მომდევნო წლებში ქართლში ირანის აგრესიას ერთგვარი წარმატება მაინც ჰქონდა. 1569 წელს ყიზილბაშებმა დაამარცხეს სიმონი, მოღალატე ქართველ ფეოდალთა დახმარებით ტყვედ ჩაიგდეს იგი და სამეფო ხელისუფლების გაუქმების მიზნით ქართლში თავიანთი მოხელე, სიმონის გამაჰმადიანებული ძმა, დაუთ-ხანი გაიჩინეს. დაუთ-ხანის ბატონობის დროს ყიზილბაშებმა თბილისი და ქვემო ქართლი აწერეს და ირანის სახელმწიფო დივანს დაუქვემდებარეს. ქართლის მოხელე დაუთ-ხანი ირანის შაჰს წელიწადში 20.000 დუკატს უხდიდა ხარ-

კად. შაჰ-თამაზის ამგვარი პოლიტიკა ქართლში ყიზილბაშური ინფილტრაციის გაბატონებას ისახავდა მიზნად. ამით ჩაეყარა საფუძველი ლორესა და დებედაში XVII ს. დამდეგს წარმოქმნილ მაჰმადიანურ სახანოებს.

**ქართველი ხალხის
ბრძოლა ოსმალთა
დამპყრობელთა წინააღმდეგ**

ამავე ხერხით მოქმედებდნენ ოსმალთა დამპყრობლებიც. საქართველოს მიმართ ოსმალეთის დაპყრობითმა პილიტიკამ ყველაზე უფრო მკაფიოდ XVI ს. დამდეგიდან იჩინა თავი. საქართველოსთან უშუალოდ გამეზობლებისთანავე ოსმალეთმა, უპირველეს ყოვლისა, სამცხე-საათაბაგოს შემოუტია; მაგრამ მაშინ მას სამცხის სრული მიტაცება არ უცდია და მის ვასალობას, ყმადნაფიცობას ჯერდებოდა. ეს ვასალობის შესხეთის ტერიტორიაზე ოსმალთა ჯარს თავისუფალი მოძრაობის უფლებას ანიჭებდა. საკირო შემთხვევაში მესხეთს ამ ლაშქრისათვის სურათის მიწოდებაც ევალებოდა.

ეს კი საშუალებას აძლევდა ოსმალეთს, მორჩილ სამცხეზე გადმოეღობა და ზოგჯერ თვით ათაბაგთა ხელშეწყობით, დასავლეთი საქართველო დაეღაშქრა ხოლმე. დასავლეთ საქართველოს ოსმალეთმა სხვა მხრიდანაც შემოუტია: საქართველოს უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთ საზღვარზე ოსმალთა გავლენის ქვეშ ადრევე მოექცნენ ჯიქები და ზოგიც სხვა ჩერქეზულ-აფხაზური ტომი. მათი შემწეობით ოსმალეთი აფხაზეთში გამაგრებას ცდილობდა. ამას გარდა, ოსმალეთი დასავლეთ საქართველოსკენ ტრაპიზონის მხრიდანაც მოიწევდა. XVI ს. ოსმალეთმა მიიტაცა ჭანეთი (ლაზეთი) და დასავლეთ საქართველოს გურიის მხრიდან შემოუტია.

1510 წ. ოსმალთა დიდი ჯარი დასარბევად დასავლეთ საქართველოს სამცხე-საათაბაგოდან შემოესია. იგი მოულოდნელად დაეცა ქუთაისს, ისე რომ ხალხმა ძლივს მოასწრო განიხვნა. ოსმალეებმა ააოხრეს ქალაქები, დაარბიეს სოფლები, გაძარცვეს და გადასწვეს ეკლესიები იმერთა ახალგაზრდა მეფემ ბაგრატმა მტერზე გალაშქრებაც კი ვერ მოასწრო. ქვეყნის აოხრებით გულდაჯერებულმა ოსმალეებმა სწრაფად უკან დაიხიეს.

ათაბაგის ამგვარი ურთიერთობა ოსმალეთთან და ამ უკანასკნელის მიერ წაქეზებული ჯიქების ლაშქრობა სამეგრელო-აფხაზეთში ორმხრივ საფრთხეს უქმნიდა იმერეთის სამეფოს. ამიტომ 1533 წ., ბაგრატ მეფის თაოსნობით, დადიანმა და გურიელმა გაერთიანებული ძალით ჯიქეთი დალაშქრეს; 1535 წ. იმერეთის მეფემ, თავის მთავრებთან ერთად, ათაბაგის წინააღმდეგაც გაილაშქრა, დაამარცხა იგი და სამცხე-საათაბაგო იმერეთის სამეფოს შემოუერთა. ამან საბაბი მისცა ოსმალეთის სულ-

თანს, რათა უფრო აქტიურად ჩარეულიყო სამცხე-საათაბაგოს შინაურ საქმეებში.

მეორე წელსვე ოსმალთა ლაშქარი მესხეთს შეესია და მას რამდენიმე კუთხე ჩამოგლიჯა. ამით ოსმალეთი უკვე იწყებდა სამცხე-საათაბაგოს მიწების თანდათანობით მიტაცებას და იქ თავისი ადმინისტრაციული ერთეულების შექმნას. ამ წარმატების მიუხედავად, თურქეთმა შინც ვერ შეძლო სამცხის ერთბაშად დაპყრობა და მისი გაოსმალება. 1543 წ. ოსმალეთის ლიდჯარს, რომელიც სამცხე-საათაბაგოს დასავლეთ ნაწილს აობრებდა, მხნედ დაუხვდა ქართველთა ლაშქარი, რომელმაც ქარაქალთან სასტიკად დაამარცხა მომხდური.

დამარცხებულმა სულთანმა მეორედ კიდევ უფრო დიდი ლაშქარი გამოგზავნა. იმერეთს ქართლიც ამოუღდა მხარში და ისინი გაერთიანებული ძალით შეებრძოლენ ოსმალებს. ომი სიხოსიტასთან მოხდა: 1545 წ. ქართველები თავდადებით ებრძოდნენ მტერს, მაგრამ ომის ბედი ლალატმა გადაწყვიტა, ქართველები დამარცხდნენ. ეს ოსმალეთის დიდი სამხედრო-პოლიტიკური გამარჯვება იყო. მესხეთის ციხეებში ხონაქრის ჯარები ჩააყენეს და დაუყოვნებლივ დაიწყეს დაპყრობილი სამცხის ინკორპორაცია, შეერთება, რაც დღეს თუ ხვალ ათაბაგის ხელისუფლების გაუქმებით უნდა დამთავრებულიყო. სამცხის ქართველები მიუხვდნენ ოსმალებს განაზრახს და რამდენჯერმე აუჯანყდნენ კიდევაც. ამის საპასუხოდ ოსმალეთმა 1549 წ. სამცხეში დიდი ლაშქრობა მოაწყო და კიდევ ჩამოსკრა სამცხე-საათაბაგოს მიწა-წყალი. აშკარა იყო, რომ აგრესორი ქართული მიწების საბოლოოდ მიტაცებასა და აქ ოსმალური წესების გაბატონებას ლამობდა.

ყოველივე ამის გამო თვით ოსმალთა დამარცხებით გაათაბაგებულმა ქაიხოსრომ გეზი იცვალა და ოსმალეთის ყმობას ისევ ირანის ვასალობა არჩია. შაჰს ხელსაყრელი შემთხვევა ეძლეოდა და მანაც ოსმალელები გაუეკა სამცხიდან. ოსმალეთს იმჯერად ქართველი ხალხის წინააღმდეგობის გატეხისა და ირანის დამარცხების ღონე არ აღმოაჩნდა და მან 1555 წ. საზავო ხელშეკრულებით, სამცხე-საათაბაგოს აღმოსავლეთი ნაწილი ყიზილბაშების გავლენის არედ სცნო.

მაგრამ ოსმალეთი ვერ ურიგდებოდა სამცხე-საათაბაგოს აღმოსავლეთი ნაწილის დაკარგვას და მარჯვე ღროს ეძებდა, რათა ირანი სამცხის ამ ნაწილიდანაც განედევნა. ეს ღროც დადგა: XVI ს. 70-იან წლებში ირანში შინაფეოდალური ომი ატყდა და 1578 წ. კიდევაც დაიწყო ირან-ოსმალეთის მეორე, კიდევ უფრო მძვინვარე ომი. ოსმალეთის მრავალრიცხოვანი ჯარი, მუსტაფა ლალა-ფაშას მეთაურობით, ახლაც საქართველოს გზით დაიძრა ამიერკავკასიის ქვეყნების დასა-

პყრობად. ოსმალეთს განზრახული ჰქონდა ქართული მიწების მიტაცება და აქ ოსმალური სოციალურ-პოლიტიკური სისტემის დამყარება. „ოსმალობის“ საფრთხემ ქართული საზოგადოების უმრავლესობა ოსმალეთის წინააღმდეგ აამხედრა და დარაზმა, მაგრამ ზოგი პირდაპირ შებმას უიმედოდ მიიჩნევდა და „ნებით“ ყმობასა და ყოველწლიურ ხარკს კისრულობდა. ქართლის სამეფო და სამცხე-საათაბაგო კი შეუწელებლიე განაგრძობდნენ ომს მოძალადის წინააღმდეგ.

ოსმალეთის მიერ დამარცხებულმა შაჰმა 1578 წ. სიმონ I გაათავისუფლა და ქართლში გამოისტუმრა. სიმონ I-ის სამშობლოში დაბრუნებით შაჰი ფიქრობდა ოსმალეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში ერთგული მოკავშირე გაეჩინა. ამას გარდა, იგი იძულებული გახდა ქართლში ყიზილბაშობის შემოღების განზრახვაზე დროებით ხელი აეღო.

დაუთ-ხანი კი სიმონ I-ის შინ დაბრუნებისთანავე გადაუდგა თავის მფარველს, ირანის შაჰს, ქართლის ციხეები ხონტქრის ჯარს ჩააბარა და თვით სტამბოლს გაიქცა.

ქართველი ხალხი დაუღალავად ებრძოდა ძლიერ მტერს, რომელიც საქართველოს შუაგულში, ქართლში ოსმალური წესების შემოღებას ლამობდა. თავგანწირული ბრძოლა ოც წელიწადს გრძელდებოდა და აღსავსე იყო მრავალი გმირული ეპიზოდით.

სიმონ მეფე, რომელიც სათავეში ედგა ამ ბრძოლას, დიდი ანტიოსმალური კოალიციის შექმნასაც ცდილობდა და ამ მიზნით დიპლომატიურ ურთიერთობას ამყარებდა დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოებთან. დასავლეთ ევროპას თავის მხრივ ანტიოსმალური პროპაგანდა მხოლოდ კათოლიციზმის გაძლიერებისა და აღმოსავლეთში თავისი სავაქრო-ეკონომიური პოზიციების განმტკიცებისათვის ესაქიროებოდა; ამიტომ, რათქმა უნდა, არ ცდილობდა ნამდვილი დახმარება აღმოეჩინა საქართველოსათვის. ქართველი ხალხის გმირულმა წინააღმდეგობამ აიძულა ოსმალთ დამპყრობლები ხელი აეღოთ ქართლის დანაწილებაზე და აქ ოსმალური წესების გაბატონებაზე. ამას გარდა, საკუთარი ქვეყნის დამოუკიდებლობისათვის ქართლისა და სამცხის თავდადებული ბრძოლა ოსმალეთის მტერს, ირანსაც უმსუბუქებდა მდგომარეობას.

1590 წ. სტამბოლში დადებული ზავის თანახმად, ირანი იძულებული შეიქნა ეცნო ოსმალეთის უფლება მთელ ამიერკავკასიაზე, მაგრამ, ცხადია, ეს არ ნიშნავდა ოსმალეთის საბოლოო გამარჯვებას. სიმონ I ზავის პირობებს ქართლისათვის სავალდებულოდ არ თვლიდა და დამპყრობლის წინაშე ქედის მოხრას არ ფიქრობდა. მართალია, ქართლის ციხეებში ოსმალები ისხდნენ, მაგრამ მეფის შიშით ისინი ციხიდან ვერ გამოდიოდნენო, მოგვითხრობს ისტორიკოსი.

ოსმალო აგრესორები იძულებული გახდნენ უკან დაეხიათ და ქრისტიანი სიმონი ქართლის მეფედ ეცნოთ. მაგრამ ეს მხოლოდ დროებითი ჰერეზია იყო. სიმონ I მოძალადეთა წინააღმდეგ ხელახალი ომის გაჩაღებისათვის შესაფერ დროს უცდიდა: 1599 წ. ქართველები აჯანყდნენ და თავგანწირული ბრძოლით ოსმალებს გორის ციხე გამოსტაცეს. აჯანყებულ ქართველების წარმატება ოსმალებს საფრთხეს უქმნიდა და აულთანმა თავრიზის ბეგლარბეგს ჯაფარ ფაშას აჯანყების ჩაქრობა დაავალა. ოსმალთა ლაშქარს ქართველები ნახიდურთან დაუხვდნენ, მაგრამ, მტრის სიმრავლით ძლეულნი, ხუთსაათიანი ომის შემდეგ იძულებული გახდნენ ბრძოლით უკან დაეხიათ. ჯაფარ ფაშამ ალგეთზე მდებარე სოფ. ფარცხისთან, მოლაღატე ქართველი ფეოდალების შემწეობით, თვით მეფეც დაატყვევა და 1601 წ. გაგზავნა სტამბოლს (სიონი აქ ტყვეობაში გარდაიცვალა). ოსმალთა სარდალმა ხონთქარს სხვა „ძღვენიც“ აახლო — ომში ათასობით დახოცილ ქართველ ვაჟკაცთა თავების საპაღენები.

ოსმალეთის წინააღმდეგ ოცი წლის თავგანწირულ ბრძოლას უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა: ოსმალო-დამპყრობლები ქართლში ვერ გაბატონდნენ.

სამცხე-საათაბაგო
ოსმალეთის უღელ-
ქვეშ

საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი მხარე პირველი შეეჩეხა მოზღვავებული მტრის ძლიერ ტალღას და ამიტომ ოსმალეთის აგრესიის შედეგები ყველაზე სამძიმო სწორედ სამცხე-საათაბაგოსათვის აღმოჩნდა. აქ აგრესიის წარმატებას

საგონებლად შეუწყო ხელი ფეოდალთა უთანხმოებამ, განსაკუთრებით ათაბაგებსა და შალიკაშვილებს შორის ამტყდარმა შინაპოლიტიკურმა ბრძოლამ.

ოსმალეთი ჯერ კიდევ ირანთან დაწავებამდე, სადაც კი ხელი მოუწვდებოდა, დაეინებით ცდილობდა „ოსმალობის“ დანერგვას. 1590 წლის ზაფხის შემდეგ კი მას საამისოდ უფრო ფართო გასაქმანი მიეცა.

სულტანის ბრძანებით, სახელმწიფო მოხელეებმა სამცხე-საათაბაგო აღწერეს და 1595 წ. შეადგინეს ამ ქვეყნის ვრცელი საგადასახადო წიგნი, რომელსაც „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“ უწოდეს („გურჯისტანის ვილაიეთი“ ნიშნავდა „საქართველოს გუბერნიას“).

მიწების აღწერა და დივნისადმი დაქვემდებარება, ოსმალური გადასახადების შემოღება და მიწის დიდი ნაწილის ახალ (ოსმალ) მებატონეთა ხელში გადასვლა იმას ნიშნავდა, რომ მიწისმფლობელობის ქართულ წესს ოსმალური მიწისმფლობელობის სისტემა სცვლიდა. ამ ახალი სისტემის თანახმად, მხოლოდ სამხედრო პირი შეიძლებოდა ყოფილიყო მიწისმფლობელი და ისიც დროებით. სამხედრო სამსახურში შესვლა კი

ახლოდ მაჰმადიანს შეეძლო. ამიტომ ქართველ ფეოდალს, რომელიც მიწის მემკვიდრეობით მფლობელი იყო, ან უნდა დაეკარგა მიწა, ან არა-და მაჰმადიანობა მიეღო და ამ გზით გამხდარიყო მიწის დროებითი მფლობელი, პირობითი სარგებლობის წესით.

მიწისმფლობელობაში ოსმალური წესების შემოღება მოსპობით ემუქრებოდა ქართულ ფეოდალურ სახელმწიფოებრივ წყობას. ამის შესაბამისად, ოსმალები კიდევაც შეუდგნენ თავიანთი ადმინისტრაციული სისტემის შემოღებას. მთელ ქვეყანას მათ „გურჯისტანის ვილაიეთი“ უწოდეს და რვა ოსმალურ სანჯაყად ანუ ლივად დაჰყვეს იგი („სანჯაყი“ ანუ „ლივა“ ნიშნავს „სადროშოს“). მაგრამ ეს ჯერ კიდევ არ ნიშნავდა ამ ახალი სისტემის საბოლოოდ გაბატონებას. ქართველი ხალხი, ვეაღი, ადვილად არ იღებდა ხელს მიწისმფლობელობის შედარებით პროგრესულ, საუკუნეების მანძილზე გამომუშავებულ სისტემაზე. ქართველ გლეხს არ სურდა მძიმე სახელმწიფო ბეგრითა და გამოსაღებებით დაწამებულ ოსმალ-გლეხად („რაიათად“) გადაქცევა; ასევე მის ექსპლოატატორსაც, ქართველ ფეოდალს არ სურდა მიწის მხოლოდ დროებითი და პირობითი მფლობელი ყოფილიყო.

ოსმალთა დამპყრობლების წინააღმდეგ გლეხთა კლასობრივი ბრძოლა იჭრა-გაქცევაში გამოიხატებოდა. ოსმალურმა „ხარაჯობამ“, ბეგარის ზარბაროსულმა სახეობმა და გამუდმებულმა ლაშქრობამ სამცხე-საათაბაგოში თავისი მძიმე შედეგი მოიტანა, თანდათან მატულობდა გლეხებისაგან დაცარიელებულ სოფელთა რიცხვი. XVI ს. მიწურულს სამცხე-საათაბაგოში უკვე 296 დაცლილი სოფელი იყო; 344 სოფელში კი 1 — 11 კომლიდა სახლობდა.

ქართველი ხალხის გამირული ბრძოლის შედეგი იყო, რომ XVII ს. დამდეგსა და შემდეგაც ოსმალებს არა ერთხელ დასჭირდათ მესხეთის მიწების ხელახალი აღწერა. ოსმალეთმა ორასზე მეტ წელიწადს იბრძოლა ახალციხის საფაშოს შესაქმნელად და მხოლოდ XVII ს. მეორე მეოთხედში დაასრულა სამცხის დაპყრობა.

ოსმალეთმა საბოლოოდ მოსპო სამცხეში ათაბაგობის სახით ჯერ კიდევ შემორჩენილი ადგილობრივი ხელისუფლება. ამის შემდეგ შესუყეიტა სამცხე-საათაბაგოს ქართულმა ფეოდალურმა სამთავრომ პოლიტიკური არსებობა. ათაბაგის ადგილი აქ სულთნის მოხელემ, ფაშამ დაიკირა. ეს 1628 წელს მოხდა. ახალციხის პირველი ფაშა, ანუ, როგორც ოსმალეთში უწოდებდნენ, „ჩილდირის ბეგლარბეგი“, ბექა (საფარ-ფაშა) იყო.

ახალი ადმინისტრაციული დაყოფის მიხედვით, სამცხე-საათაბაგო უკვე ერთს ვილაიეთში აღარ შედიოდა. თორთუმი, ისპირი, ნამერვანი და პატარა არტაანი სხვადასხვა ვილაიეთებში მოექცნენ. სამ-

ცხის დანარჩენი მიწა-წყალი კი შეადგენდა „ჩილდირის ვილაიეთს“ ანუ „ახალციხის საფაშოს“, რომელიც თავის მხრივ 14 სანჯაყად იყო დაყოფილი.

სულთანი და მისი მოხელე საფარ-ფაშა დაუყოვნებლივ შეუდგნენ ქვეყნის გაოსმალებას: ხელახლა აღწერეს ქვეყანა, გააწერეს ოსმალური გადასახადები, დაისაკუთრეს და ახალ მფლობელებს გაუნაწილეს ქრისტიან ქართველ ფეოდალთა მიწები. ყოველივე ეს ცვლიდა მიწის მფლობელობის წესს, მაგრამ ახალციხის საფაშო მაინც არ ყოფილა სავსებით გაიგივებული ოსმალეთის სხვა ჩვეულებრივ ადმინისტრაციულ პროვინციებთან: იგი დიდხანს ინარჩუნებდა ზოგ თავისებურებას. სულთნის მთავრობა იძულებული იყო ამა თუ იმ გამონაკლისს შერიგებოდა და ადგილობრივ ფეოდალთა ზოგი ძველი პრივილეგია მაინც ეცნო. ამით აიხსნება, რომ ახალციხის საფაშოს 14 სანჯაყიდან ოთხი წარმოდგენდა ე. წ. „ოჯაკლიკს“. „ოჯაკლიკებს“ იმ მიწებს უწოდებდნენ, რომელთაც ოსმალები სამეფვიდრეო სამფლობელოდ უტოვებდნენ ზოგიერთ ფეოდალს და რომელნიც არ ექვემდებარებოდნენ ოსმალეთის სახელმწიფო საგადასახადო სისტემას. ასე რომ მესხეთის მნიშვნელოვან ნაწილში ქართული ფეოდალური არისტოკრატია რჩებოდა სანახევროდ დამოუკიდებელ საზოგადოებრივ ფენად.

ამას გარდა, ჩილდირის ვილაიეთს (ახალციხის საფაშოს) სულთნის ჩვეულებრივი მოხელე კი არ განაგებდა, არამედ ათაბაგთა გვარეულობის გამაჰმადიანებული წარმომადგენელი. ფაშის თანამდებობა აქ ძველებურად მემკვიდრეობით, მამიდან შვილზე გადადიოდა. როგორც ვხედავთ, ოსმალებმა, მიუხედავად არაერთი ღონისძიებისა, ვერ შეძლეს მთლიანად მოეშალათ მიწისმფლობელობის ძველი ქართული წესები. ყოველივე ეს აშკარად გვიჩვენებს ადგილობრივი, ქართული სოციალურ-პოლიტიკური წყობის გამძლეობას, „ოსმალობის“, როგორც ჩამორჩენილი სამეურნეო-პოლიტიკური წყობის, სისუსტეს.

**აქარა ოსმალთა
ულელქვეშ**

ოსმალთა მფლობელობაში თანდათან მოექცა აქარაც. იგი ერთ-ერთი უძველესი ქართული პროვინციაა. აქარის წარსული განუყრელად არის დაკავშირებული ქართველი ხალხის ისტორიასთან.

აქარის დღევანდელი ტერიტორია ქართული მიწა-წყლის ნაწილები-საგან შეიქმნა. ძველად ეს ტერიტორია ჯერ კოლხეთის, ხოლო შემდეგ იბერიის (ქართლის) სამეფოში შედიოდა. VIII საუკუნიდან, საქართველოში ახალი ფეოდალური სამეფო-სამთავროების წარმოშობის შემდეგ, აქარა, სამხრეთ საქართველოს სხვა პროვინციებთან ერთად, ტაო-კლარჯეთის სამთავროში გაერთიანდა.

X საუკუნიდან აქარა შევიდა საქართველოს ერთიანი ფეოდალური მონარქიის ფარგლებში და მას ამ დროიდან ვიდრე XIII ს. შუა წლებამდე საქართველოს მეფის ერისთავები — აბუსერიძეები — განაგებდნენ. აქარა აქტიურად მონაწილეობდა მთელი საქართველოს ეკონომიურ, პოლიტიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში.

XIII ს. მეორე ნახევრიდან აქარა მესხეთის მთავრების სამფლობელოში შედიოდა, ხოლო XIV ს. 60-იანი წლებიდან XVI ს. დამდეგამდე დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი მთავრის, გურიელის საგამგებლო ერთეულში.

მართალია, 1512 წ. აქარა და ქანეთი (ლაზეთი) მესხეთის მთავარმა ისევ თავის სამფლობელოს შემოუერთა, მაგრამ არა დიდი ხნით. XVI ს. შუა წლებიდან აქარაც, ამ პროვინციებთან ერთად, ოსმალთა დამპყრობლებმა თანდათან ჩამოგლიჯეს საქართველოს.

უკვე XVII ს. მეორე მეოთხედში ოსმალეთის ადმინისტრაციულ ერთეულებს შეადგენდნენ ლაზეთი და აქარა. ლაზეთი შედიოდა ტრაპიზონის ვილაიეთში, რომელიც ტრაპიზონისა და ბათუმის სანჯაყებისაგან შედგებოდა. ასე რომ გურიის ზღვის სანაპირო ზოლი (კახაბერი), ბათუმის ჩათვლით, და ლაზეთი ერთ ვილაიეთს ქმნიდნენ. თუმცა ბათუმი ოსმალეთის სამფლობელოდ ითვლებოდა, სულთანი მაინც ვერ ახერხებდა აქ თავისი სრული უფლების განხორციელებას. ბათუმი დიდხანს დარჩა ხონთქრის ნომინალურ სამფლობელოდ, რომლის ფაქტიურ ბატონ-პატრონებს ადგილობრივი ბეგები წარმოადგენდნენ.

საკუთრივ აქარა კი ფორმალურად ჩილდირის ვილაიეთში (ახალციხის საფაშოში) შედიოდა ცალკე სანჯაყად. მაგრამ XVII ს. პირველ ნახევარში იქაური ფეოდალები ჯერ კიდევ არ სცნობდნენ ხონთქრის ხელისუფლებას. სულთანს კარგად ესმოდა აქარის დამორჩილების სიძნელე. ამ მხარის სანჯაყად გამოცხადება და მისი ჩილდირის ვილაიეთში შეყვანა იმას მოწმობდა, რომ ოსმალეთი აქარის დამორჩილებას ახალციხის ფაშების შემწეობით აპირებდა. ამიტომ იყო, რომ საუკუნეთა განმავლობაში ებრძოდნენ ერთიმეორეს ახალციხის ფაშები და აქარელი ბეგები, ხიმშიაშვილები.

აქარის მოსახლეობა, მთელ ქართველ ხალხთან ერთად, გმირულად ებრძოდა ოსმალთა მოძალადეებს, რომელნიც ცეცხლითა და მახვილით ცდილობდნენ აქარის ქართველთა გამუსლიმანებას. აქარის მოსახლეობა არა ერთხელ აჯანყებულა უცხო დამპყრობელთა წინააღმდეგ. მიუხედავად მძიმე და ხანგრძლივი ბრძოლისა, აქარაში მუსლიმანობამ მაინც მოიკიდა ფეხი.

ასე მოგლიჯა ოსმალეთმა საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი. იქაური ქართველობა მხნედ იტანდა გასაჭირს და მედგრად იცავ-

და თავს, „ოსმალთა“ დიდი შეფერხებით იკვლევდა გზას. ამით აიხსნება; რომ XVI ს. მიწურულში დაწყებული ქართველთა გაოსმალების პროცესი XIX ს. დასაწყისში ჯერ კიდევ არ იყო დასრულებული.

თავი XVI

ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის XVII საუკუნეში. რუსეთთან ურთიერთობის განახლება

§ 1. ქართველი ხალხის ბრძოლა ირანულ დამპყრობელთა წინააღმდეგ

ირანის ბრძოლა
ქართული მიწების
მიტაცებისათვის

ოსმალეთთან 1590 წ. დადებული ზავი ყიზილბაშურ ირანს, რომლის სათავეშიც ამ დროს უკვე შაჰ-აბას I იდგა, არ აკმაყოფილებდა და იგი მის დასარღვევად ემზადებოდა. ამას გარდა, ირანი შეაშფოთა კასპიის ზღვის სანაპიროზე და განსაკუთრებით კი აღმოსავლეთ საქართველოში რუსეთის გამოჩენამ: რუსეთისა და კახეთის მეფეთა კავშირი მისთვის ყოველად მიუღებელი ჩანდა. ამიტომ საქართველოს ერთიანად მოსპობა, რომელიც ყიზილბაშობის წინააღმდეგ ყოველგვარი ხერხით იბრძოდა, შაჰ-აბასის გადაუდებელ ამოცანად იქცა. შაჰ-აბასმა თავისი გეგმის განხორციელება ასე დაიწყო: 1602 წლიდან, ოსმალეთთან ომის განახლების შემდეგ, ქართლში, ლორესა და დებედას ხეობაში, ყიზილბაშური სახანოები, ხოლო კახეთში კი ენისელის სასულთნო შექმნა.

1605 წ. შაჰმა მოაკვლევინა კახეთის მეფე, რუსეთთან მკიდრო ურთიერთობის მომხრე ალექსანდრე II, მის მემკვიდრეს. მკვლელი, სპარსეთში აღზრდილ-გამაჰმადიანებული კონსტანტინე ბატონიშვილი, შაჰმა გაამეფა კახეთში, მაგრამ გადაგვარებული და მამისმკვლელი კონსტანტინე კახელებმა მეფედ არ მიიღეს და აუჯანყდნენ. ამასთანავე, რუსეთთან მკიდრო ურთიერთობისათვის მებრძოლმა თავადებმა ალექსანდრე მეფის ძმისწული, ბაგრატ ბატონიშვილი ფარულად რუსეთს გაამგზავრეს.

აჯანყებულებმა ტახტის მიმტაცებელი კონსტანტინე მოკლეს. ამ გარემოებამ და ბაგრატ ბატონიშვილის რუსეთს გაგზავნამ შაჰი აიძულა უკან დაეხია და 1606 წ. ქრისტიანი მეფეები — კახეთში თეიმურაზ I, ხოლო ქართლში ლუარსაბ II — დაემტკიცებინა. მაგრამ ეს მხოლოდ დროებითი უკანდახევა იყო.

შაჰი ჩქარობდა. რუსეთმა თავი დააღწია გართულებულ საშინაო ვითარებას და სანამ იგი კავკასიის სარბიელზე ხელახლა გამოვიდოდა,

ლტოლვილი თეიმურაზ I და მისი მეუღლე.
 მისი თანამედროვე იტალიელი მხატვრის ნახატი (კასტელის ალბომიდან).

შაჰ-აბასი ცდილობდა მისთვის დაესწრო და საქართველოს საკითხი საბოლოოდ გადაეწყვიტა. ამიტომ მან 1614 წ., ოსმალეთთან ზავის დადების მეორე წელსვე, დაიწყო ბრძოლა საქართველოს პოლიტიკური ერთეულების სრული შემოერთებისათვის. მრავალი წლის სამზადისი შაჰ-აბასს იმედს აძლევდა, რომ ქართლისა და კახეთის სამეფოებს ადვილად

მოუღებდა ბოლოს და ყიზილბაშურ სახანოებად გადააქცევდა მათ. ამ მიზანს ემსახურებოდა შაჰ-აბასის ორგანიზაციის ლაშქრობა აღმოსავლეთ საქართველოში.

1614 წ. შაჰ-აბასმა კახეთი სასტიკად ააოხრა, ხელთ იგდო ათასობით ტყვე და კახეთის მმართველად თეიმურაზის ბიძაშვილი, გამაჰმადიანებული ისა-ხანი დასვა. იმავე დროს შაჰმა მოახერხა იმერეთის მეფე გიორგისთან შეხიზნული ლუარსაბ II-ის ხელში ჩაგდება და ირანს გაბრუნდა.

შაჰის მიერ კახეთში დატრიალებულმა დამპყრობლებმა საქმიანობამ სავსებით გამოამჟღავნა მისი გეგმები. 1615 წ. სექტემბრიდან კახეთი მოიკცა აჯანყებამ, რომელსაც ნოდარ ჯორჯაძე და დავით ჯანდიერი მეთაურობდნენ. მალე ქართლიც ამოძრავდა. აჯანყებულებმა კახეთისა და ქართლის მეფედ თეიმურაზი მოიწვიეს. თეიმურაზმა კახეთის მოსაზღვრე შაქში ილაშქრა და შაქი-შირვანელები შაჰის წინააღმდეგ ააჯანყა; შაჰ-აბასმა აჯანყების ჩასაქრობად 15-ათასიანი ლაშქარი გამოგზავნა ალი-ყული-ხანის სარდლობით, მაგრამ თეიმურაზმა მტერს მარჯვე დრო შეურჩია და 6000 კაცით სასტიკად დაამარცხა იგი.

აჯანყება ფართოვდებოდა და საშიშ სახეს იღებდა. შაჰმაც აღარ დააყოვნა და 1616 წ. გაზაფხულზე დიდძალი ლაშქრით წამოვიდა ქართლ-კახეთის მოსასპობად. ბრძოლამ ერთ წელიწადს გასტანა. მტრის სიმრავლემ სძლია ქართველი ხალხის გმირობას, აჯანყებულები დამარცხდნენ, მაგრამ შაჰ-აბასმა თავისი განზრახვა საბოლოოდ მაინც ვერ შეისრულა.

კახეთმა ამ შემოსევის შედეგად თავისი მოსახლეობის ორი მესამედი დაჰკარგა. კახელი ტყვეები, ასიათასამდე კაცი, შაჰ-აბასმა შიდა ირანის სხვადასხვა კუთხეში გადაასახლა; საკუთრივ კახეთი კი ორად გაჰყო: ივრის აღმოსავლეთით მდებარე ნაწილი განჯის ხანს ყიზილბაშ ფეიქარ-ხანს ჩააბარა სამმართველოდ, ხოლო დასავლეთით მდებარე ნაწილი — ქართლის ხანს ბაგრატს. ამოწყვეტილ ქვეყანაში მან თურქმანების ჩასახლება გადაწყვიტა.

კახეთის დაცარიელებამ და დასუსტებამ შესაძლებლობა მისცა ლეკებს მის ტერიტორიაზე ჩამოსახლებულიყვნენ. ასე ჩამოყალიბდა ქარისა და ბელაქნის უბატონო თემები, რომელიც ირანელი დამპყრობლებისათვის ერთგვარ დასაყრდენს შეადგენდა.

კახეთის აოხრების შემდეგ შაჰ-აბასი ქართლში გადმოვიდა. ქართლს ამ დროს გამაჰმადიანებული ბაგრატ დავითის ძე მართავდა. შაჰმა თეიმურაზის მომხრე თავადთა მამულები დაარბია და ქართლის თავად-აზნაურთა შვილების დიდი უმრავლესობა თავის ჯარში გაიწვია. ტყვეებიც საკმაო რაოდენობით იგდო ხელთ და გამარჯვებული ირანს გაბრუნდა. შაჰ-აბასის ამ ლაშქრობებს მძიმე შედეგები ჰქონდა.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, XVI საუკუნეში კახეთი განვითარებული სოფლის მეურნეობის ქვეყანა იყო; მაგრამ შაჰ-აბასის არაერთგზის შემოსევამ იგი მიწასთან გაასწორა: კახეთის მიწა-წყალი აობრდა, მრავალი ადგილი ტყემ დაფარა და აქა-იქ დარჩა სოფლები. გაიკაფა ბალვენახები, ერთი ხნით მოისპო თუთისა და კაკლის ხეები, გაწყდა ოთხფეხი საქონელი.

როგორც კი ქვეყანამ სული მოითქვა, მოსახლეობის მწარმოებელმა ფენამ კვლავ მიჰყო ხელი გავერანებული მეურნეობის აღდგენას. XVII ს. 40-იანი წლებიდან კახეთში ისევ აღდგა ხენა-თესვა, მევენახეობა-პელვინეობა, მეაბრეშუმეობა, მებამბეობა და მეურნეობის სხვა დარგები.

შაჰ-აბასის ლაშქრობამ მძიმე ზიანი მოუტანა კახეთის აყვავებულ საქალაქო ცხოვრებასაც. ლაშქრობებმა კახეთის ქალაქებს არა მარტო ეკონომიური საფუძვლები მოუშალა, არამედ თვით ქალაქებიც დააქცია. ერთ დროს მკვიდროდ დასახლებული ბაზარი (ზაგემი) XVII ს. 30 — 40-იან წლებისათვის ნანგრევებად იქცა. ასევე განადგურდა გრემიც. კახეთში თითქმის აღარც ერთი ქალაქი აღარ დარჩა და ვაქრულ-ხელოსნური მოსახლეობაც გადაშენდა.

საქალაქო ცხოვრების ერთგვარი აღმავლობა კახეთში მხოლოდ XVII ს. 60 — 70-იანი წლებიდან შეინიშნება.

რუსეთთან ურთიერთობის განახლება ციზილბაშური ირანის მიერ ქართული მიწების მიტაცებისათვის ბრძოლის გაძლიერებას ქართველმა ხალხმა რუსეთთან ურთიერთობის აღდგენა-განახლებით უპასუხა. ირანის გაბატონება ქართლ-კახეთში, ხოლო ოსმალეთისა სამცხე-საათაბაგოში ისტორიული აუცილებლობით მოითხოვდა, რომ საქართველოს რუსეთთან, ამ ახალსა და პროგრესულ ძალასთან, კავშირი კიდევ უფრო განემტკიცებია.

თავის სამფლობელოდან გადახვეწილი თეიმურაზი და მისი მომხრე თავადაზნაურობა იმედს არ კარგავდნენ. 1615 წ. თეიმურაზმა მოახერხა დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავრების შეთანხმება და, მათთან ერთად, რუსეთში საგანგებო ელჩი წარავლინა. მეფე-მთავართა ელჩს თან მიჰქონდა თეიმურაზ I-ის, იმერეთის მეფე გიორგისა და მთავრების — გურიელისა და დადიანის, წერილები. ქართველი მეფე-მთავრები რუსეთის ხელმწიფეს აუწყებდნენ, თვითონ როგორი შეერთებული ძალ-ღონით, მედგრად იბრძოდნენ ირანის წინააღმდეგ და, რადგან მათი ძალა საკმარისი არ იყო მტრის დასამარცხებლად, ამიტომ როგორი სასოებით სთხოვდნენ მოსკოვის სამეფო ტახტს დახმარებას.

1624 წელს ქართველმა პოლიტიკოსებმა განმეორებით მიმართეს

თხოვნით რუსეთის ხელმწიფეს. იმ დროს ოსმალეთი ირანის წინააღმდეგ ქართველთა ძალების გამოყენებას გეგმავდა და ირანთან ბრძოლაში დახმარებას აღუთქვამდა მათ. ქართველმა პოლიტიკოსებმა კარგად იცოდნენ, თუ რას მოუტანდა საქართველოს ოსმალების დახმარება და ამიტომ იყო, რომ თეიმურაზის ელჩი რუსეთის კარს მოახსენებდა: მართალია, ოსმალეთი და ყირიმი დახმარებას გვპირდებიან, მაგრამ მათზე „იმედის დამყარება არ შეიძლება, მაჰმადიანები არიან; ჩვენ დიდი ხელმწიფის, რუსეთის მეფის მოიხედე ვრჩებით საბოლოოდ და სამუდამოდ“.

XVII ს. პირველ მეოთხედში რუსეთს, გართულებული საშინაო და საგარეო პირობების გამო, არ შეეძლო ირან-თურქეთის წინააღმდეგ აქტიურად გამოსულიყო ამიერკავკასიაში. ამიტომ ქართველი პოლიტიკოსების რუსეთში ელჩობამ ნაყოფი ვერ გამოიღო, მაგრამ რუსეთის მიერ ირანის შაჰის კარზე საქართველოს სასარგებლოდ გატარებული დიპლომატიური ღონისძიება მაინც მნიშვნელოვან მოვლენას წარმოადგენდა. აშკარად ჩანდა, რომ რუსეთი კეშმარიტად იყო დაინტერესებული ქართველთა გამარჯვებით.

გიორგი სააკაძე შაჰ-აბასმა ოსმალეთის საშინაო მდგომარეობის გართულებითაც ისარგებლა და 1623 წ. მასთან ომი განაახლა. ბაღდადის დაპყრობის შემდეგ

შაჰი კვლავ მოუბრუნდა საქართველოს, საიდანაც მას არასასურველი ამბები მოსდიოდა: ქართლი და კახეთი აშლილობას მოეცვა; ქართველები შაჰის მაჰმადიან მოხელეებს არ ემორჩილებოდნენ და თეიმურაზთან აბამდნენ საიდუმლო კავშირს. შაჰს არც ის მოსწონდა, რომ რუსეთი საქართველოს მფარველად გამოდიოდა, მაგრამ მოსკოვის ხელმწიფეს თავს ისე აჩვენებდა, თითქოს მზად იყო თეიმურაზ I-ს შერიგებოდა. ნამდვილად კი შაჰ-აბასს მტკიცედ ჰქონდა გადაწყვეტილი ქართლ-კახეთი შემომტკიცებინა და ირანის სახანოებად ექცია. ასეთ ვითარებაში სამცხე-საათაბაგოს დაპყრობას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამიტომ შაჰმა ჯერ სამცხეში გაილაშქრა, ახალციხე ოსმალებს ხელიდან გამოგლიჯა და იქ გამგებლად სელიმ-ხანი დანიშნა. 1625 წ. დასაწყისში კი ქართლ-კახეთის საქმეების მოსაგვარებლად გამოისტუმრა საგანგებო ძალაუფლებით აღჭურვილი ყარჩიხა-ხანი. შაჰის გეგმით, კახელები ერთიანად უნდა ამოეელიტათ და მათ მაგიერ კახეთში ყიზილბაშური და სხვა თურქმანული ტომები დაესახლებინათ. ქართლის თავადებმა კი, რომელნიც ლუარსაბსა და თეიმურაზს ემხრობოდნენ, ირანში უნდა გადაესახლებინათ. ამ ვერაგული გეგმის განხორციელებას შაჰი ყარჩიხა-ხანისა და მასთან ერთად საქართველოში გამოგზავნილი თავისი ქართველი სარდლის გიორგი სააკაძის ხელით აპირებდა.

გიორგი სააკაძე (ი. თომძის ნახატი).

ჩამომავლობით გიორგი სააკაძე აზნაურთა წრეს ეკუთვნოდა. მიუხედავად ამისა, სააკაძის მამასა და ბიძას ქართლის სამეფო კარზე დიდი დიდი თანამდებობა ეჭირათ. თვით გიორგი სააკაძე კი უკვე 1608 წ. თბილისის მოურავი იყო. სააკაძემ, ნიჭიერმა მხედართმთავარმა და პოლიტიკოსმა, მალე გაითქვა სახელი და იგი „დიდ მოურავად“ იწოდებოდა.

1609 წ. ქართველთა ლაშქარმა, გიორგი სააკაძის მეთაურობით, ს. ქვიშხეთთან სასტიკად დაამარცხა ყირიმელ თათართავან შემდგარი ოსმალთა ლაშქარი, რომელიც ქართლის დასარბევად და დასაპყრობად მოიწევდა. ამის შემდეგ „დიდება მოურავმა“ კიდევ უფრო მეტი სახელი და გავლენა მოიპოვა ქართლში.

გიორგი სააკაძე რთული პიროვნება და თავისი დროის დიდი პოლიტიკური მოღვაწე იყო. მისი გეგმით, საქართველოს ძლიერების აღსადგენად საჭირო იყო ფეოდალური დაქუცმაცებულობის მოსპობა და ქვეყნის ერთი ძლიერი ხელისუფლების ქვეშ გაერთიანება. „დიდი მოურავის“ ამგვარი გეგმა, რომელსაც სააკაძის პიროვნული აზნაურული ინტერესებიც ჰქონდა საფუძვლად, არსებითად ეწინააღმდეგებოდა დიდგვარიან თავადების მისწრაფებას.

საკაძის მოწინააღმდეგენი ძლიერი აღმოჩნდნენ: თავადებმა იმდენი აბეზღეს იგი ქართლის მეფესთან, რომ მეფე მის მოლაღატეობაში დაარწმუნეს. ლუარსაბ II-მ მისი მოკვლა გადაწყვიტა, მაგრამ სააკაძემ გაიგო მეფის განაზრახი და 1612 წელს საქართველოდან გაიქცა და ირანს შეაფარა თავი.

გიორგი სააკაძე ცდილობდა შაჰის ძალა თავისი მოწინააღმდეგეების დასამარცხებლად გამოეყენებინა. ამიტომ მივიდა იგი შაჰთან და ამიტომ ახლდა მას ქართლ-კახეთის დალაშქრვის დროს. მაშინ გიორგი სააკაძე სავესებით დარწმუნდა, რომ შაჰი მარტო მისი მოწინააღმდეგე მეფე-თავადების დასალაშქრავად კი არ ამოძრავდა, არამედ ქვეყნის დამორჩილებასა და ყიზილბაშურ სახანოებად გადაქცევას აპირებდა. შაჰ-აბასისა და სააკაძის გეგმები ამიტომ ერთიმეორესთან სავესებით შეუთავსებელი აღმოჩნდა.

აჯანყება ქართლში
გიორგი სააკაძის
მეთაურობით

როცა გიორგი სააკაძე ყარჩიხა-ხანთან ერთად შაჰის საგანგებო დავალებით ქართლს მოვიდა, მან კარგად დაინახა, რომ ქართლში ირანის წინააღმდეგ საყოველთაო აჯანყება მომწიფებული იყო; იმ მიზნით, რომ აჯანყების

მეთაურობა ხელში აეღო, თვითონაც საჭირო სამზადისს შეუდგა, ამასობაში შაჰის განაზრახვაც სავესებით გამომელაუნდა: ყარჩიხა-ხანმა, შაჰ-აბასის ბრძანებისამებრ, ვითომდა იმერეთს სალაშქროდ მოწვეულ კახელ თავადაზნაურთა ვერაგულად ამოწყვეტა დააპირა. ეს მოხდა მუხ-

რანთან, ალაიანის მინდორზე. ყიზილბაშებმა განაზრახი ვერ შეასრულეს. კახეთი ისევ აჯანყებამ მოიცვა.

შაჰ-აბასმა მეორე საიდუმლო ბარათიც გამოგზავნა: იგი ხელმეორედ ბრძანებდა კახეთის ამოწყვეტას, ქართლის აყრასა და თვით გიორგი სააკაძის მოკვლას. შაჰის ბარათი სააკაძეს ჩაუვარდა ხელში. ეს კი უკვე მომზადებული აჯანყების საბაბი შეიქნა.

1625 წლის 25 მარტს აჯანყებულმა ქართველებმა, გიორგი სააკაძის მეთაურობით, მარტყოფის ველზე დაბანაკებულ ყიზილბაშთა ლაშქარს ერთიანად მუსრი გააგლეს. სააკაძემ დამარცხებულ მტერს გონს მოსვლა აღარ აცალა, თბილისი აიღო და ციხეში გამაგრებულ ყიზილბაშთა გარნიზონს ალყა შემოარტყა. ამის შემდეგ „დიდმა მოურავმა“ განჯა-ყარაბაზზე გაილაშქრა და ყიზილბაშები იქაც დაამარცხა. ქართველებმა კახეთშიც ილაშქრეს და იქ ჩამოსახლებული თურქმანები ამოწყვეტეს. სააკაძემ სამცხეშიაც გაგზავნა ლაშქარი, რათა ახალციხე ყიზილბაშთა ხელიდან გამოეგლიჯა. ყიზილბაშებზე გამარჯვების შემდეგ ქართველებმა თეიმურაზ I ქართლ-კახეთის მეფედ აღიარეს.

შაჰ-აბასი მახანდარანში იმყოფებოდა, როცა ქართველთა აჯანყებისა და ყიზილბაშთა ამოწყვეტის ამბავი გაიგო. შაჰმა სასწრაფო ზომები მიიღო და თავისი საუკეთესო ჯარი, ისა-ხან ყორჩიბაშის სარდლობით, საქართველოში აჯანყების ჩასაქრობად გამოგზავნა.

1625 წ. ივლისის დასაწყისში, სოფ. მარაბდასთან გაიმართა სისხლისმღვრელი ბრძოლა ქართველებსა და ყიზილბაშებს შორის.

მარაბდის ომმა შაჰ-აბასს მწარე გამარჯვება არგუნა. ამ ომში თოთხმეტი ათასი ყიზილბაში და ცხრა ათასი ქართველი გაწყდა. ქართველები დამარცხდნენ, მაგრამ მათ ბრძოლაზე ხელი არ აუღიათ: ნეორე დღეს ომი „ოჯრის მიდამოებში“ გაგრძელდა. მძიმედ დაზარალებულმა მტერმა შაჰის დავალების შესრულება ვერ შეძლო: ქვეყანა ვერ დაიმორჩილა. ქართველები, სააკაძის მეთაურობით, პარტიზანულ ომს განაგრძობდნენ. მტერმა დიდი მსხვერპლის გაღების შემდეგ შეძლო შიდა ქართლში შემოქრა, მაგრამ ხალხი უკვე დახიზნული იყო. თეიმურაზი იმერეთს გადავიდა, სააკაძე კი სამცხეში. მაგრამ მალე ორივენი უკან დაბრუნდნენ და ყიზილბაშობის წინააღმდეგ ქართველთა დაუცხრომელ ბრძოლას ისევ სათავეში ჩაუდგნენ.

რაკი თეიმურაზ მეფე და გიორგი სააკაძე ხელთ ვერ იგდო, გაბოროტებულმა შაჰმა შერი უღანაშაჟლო მძევლებზე იძია: საშინელი წამებით მოკლა თეიმურაზის დედაქეთევანი, ხოლო სააკაძის ერთ-ერთ ვაჟს, პაატას თავი მოჰკვეთა.

სააკაძის ხელმძღვანელობით გადახდილ ომებს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა: მარტყოფისა და მარაბდის ომებმა აღმოსავლეთი საქართველო

იხსნა შაჰის შიძემ განაჩენისაგან — ქვეყნის გადაშენებისა და აქ ყო-
ზილბაშური სახანოების შექმნისაგან.

მუდამ ქართველობის მოსპობის მოსურნე შაჰ-აბასი იძულებული გახდა უკან დაეხია და დათმობის გზას დადგომოდა. ამ მიზნით შაჰ-აბასი შეეცადა თეიმურაზი შემოერიგებინა. მოსკოვის ხელმწიფის შუამდ-
გომლობის შედეგად და მისივე ელჩის პირით, შაჰი თეიმურაზს ტყვედ წაყვანილი ხალხის უკან დაბრუნებას და აოხრებული კახეთის ისევ აშენებას პირდებოდა. თეიმურაზთან შერიგება მას საშუალებას მის-
ცემდა მთელი თავისი ძალ-ღონე ოსმალეთის წინააღმდეგ მიემართა.
ესეც არ იყოს, ამ გზით იგი თეიმურაზს გიორგი სააკაძესაც ჩამოაშო-
რებდა. ამიტომ 1626 წ. შაჰ-აბასმა თეიმურაზ I ქართლ-კახეთის მეფედ სცნო. ასეთ ვითარებაში შაჰ-აბასმა და სააკაძის მოქიშპე დიდგვარიანმა თავადებმა თეიმურაზი და „დიდი მოურავი“ ერთმანეთს ადვილად გა-
დაჰკიდეს. შაჰ-აბასისა და თეიმურაზის კავშირი გიორგი სააკაძისათვის სავსებით მიუღებელი იყო. ამიტომ იგი იძულებული ხდებოდა თავის მოსისხლე მტერთან დაკავშირებულ თეიმურაზსაც დაპირისპირებოდა და მის მაგიერ ქართლში თავის გავლენის ქვეშ მყოფ ქაიხოსრო მუხ-
რან-ბატონის გამეფებისათვის ებრძოლა.

ამის გამო თეიმურაზ I-სა და სააკაძეს შორის 1626 წ. ბაზალეთის ომი მოხდა. ომში დამარცხდა გიორგი სააკაძე და იძულებული გახდა სამშობლოდან გადახვეწილიყო და თავი შეეფარებინა ოსმალეთში. აქ 1629 წ. სააკაძე, თავისი მხლებლებითურთ, სულთნის დიდი ვეზირის ხელით მოკლულ იქნა. იმავე წელს გარდაიცვალა საქართველოს დაუ-
ძინებელი მტერი შაჰ-აბასიც.

§ 2. ირანის ბაბატონება აღმოსავლეთ საქართველოში და ბრძოლა მის წინააღმდეგ

თეიმურაზ I-მა ირანის წინააღმდეგ ბრძოლა ცვლილება აღმოსავ-
ლეთ საქართველოსა და ირანის ურთი-
ერთობაში
განაახლა და, იმერეთის დამხმარე ლაშქართან ერთად, განჯა-ყარაბაღის ქვეყნები დაარბია. იმავე დროს მან რუსეთთან რამდენიმე წლით შეწყვეტილი ურთიერთობა აღადგინა და მოს-
კოვის მეფეს ქვეყნის გაერთიანებასა და მტრის წინააღმდეგ ბრძოლაში დახმარება სთხოვა. თეიმურაზის ამგვარი ღონის-
ძიებების საპასუხოდ ყიზილბაშურმა ირანმა თეიმურაზი ტახტიდან გა-
დაავდო. ახალმა შაჰმა კახეთის ხანად ყიზილბაში სელიმი დანიშნა, ხო-
ლო ქართლი გადასცა ირანში აღზრდილსა და გამაჰმადიანებულ როსტომ

დავითის ძეს. თეიმურაზი თავისი მცირე ამალითურთ იმერეთს გადავიდა.

როსტომი (1632 — 1658) ქართლის „ვალი“, ე. ი. ქართლში შაჰის მოადგილე იყო. ქართველი ხალხის დაუღალავმა ბრძოლამ აიძულა ყიზილბაშური ირანი დათმობაზე წასულიყო: საქართველო გაყიზილბაშებს გადაურჩა, ქართული სოციალურ-ეკონომიური წყობა უცვლელი დარჩა, აღმოსავლეთ საქართველოს ასცდა მაჰმადიანურ სახანოებად გადაქცევის საფრთხე. მაგრამ, ქართლის მისდამი დამოკიდებულებას ირანის შაჰმა სათანადო ფორმულა მოუძებნა. მას შემდეგ ქართლში ჯდებოდა მაჰმადიანი მეფე, „ვალი“ და შაჰი მისი მწყალობელი გამოდიოდა. მაგრამ ამას ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის დარღვევა-გაუქმება არ მოჰყოლია. ირანის შაჰმა მხოლოდ ფორმალურად დაადო ხელი ქართველ მეფე-ფეოდალთა მიწებს. ამიტომ ქართლის მაჰმადიანი მეფის, „ვალის“ მოხელეობა განსხვავდებოდა ირანელი ჩვეულებრივი ვალისა და ბეგლარბეგის მოხელეობისაგან.

ირანისა და ქართლის ურთიერთობაში დაწესებული ამგვარი პოლიტიკური ფორმა ძალაში დარჩა XVIII ს. მეორე მეოთხედამდე, თუმცა ბრძოლა ქართველებსა და ყიზილბაშებს შორის კვლავ გრძელდებოდა.

თეიმურაზ I 1634 წ. იმერეთიდან კახეთს გადმოვიდა, მის ტახტს დაეუფლა და აქედან 14 წლის განმავლობაში დაუცხრომლად ებრძოდა როსტომს. მას ქართლის შემომტყიება და ქვეყნის გაერთიანება სურდა. ამ ამოცანის განხორციელების იმედს იგი უმთავრესად კვლავ რუსეთზე ამყარებდა. ამიტომ 1639 წელს თეიმურაზმა, თავის დიდებულებთან ერთად, რუსეთის მეფის ერთგულების ფიცი მიიღო და სათანადო აქტსაც ხელი მოაწერა. სწორედ იმ დროს ირანი და ოსმალეთი საქართველოს განაწილების თაობაზე შეთანხმდნენ: დასავლეთი საქართველო და სამცხე-საათაბაგო ოსმალეთის სამფლობელოდ ცხადდებოდა, ქართლ-კახეთი კი ირანისად. მიუხედავად ამისა, ირანის წინააღმდეგ თეიმურაზის ბრძოლას მაინც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა: ირანის შაჰი, რუსეთის მოკავშირე თეიმურაზის მომხრეთა შემცირების მიზნით, უკან იხევდა და დათმობაზე მიდიოდა.

ყოველივე ამან განსაზღვრა თვით როსტომ მეფის პოლიტიკაც. მან ქართველობას ბრძოლა ვერ გამოუცხადა. ქვეყნის სოციალური და ეკონომიური წყობა უცვლელად რჩებოდა. სახელმწიფოებრივი წყობის ცვლილება კი არსებითად იმაში გამოიხატა, რომ სხვადასხვა ადგილობრივ ქართულ თანამდებობას სპარსული სახელები ეწოდა. მაგ., მსახურთუხუცესს — „ყორჩიბაში“, მსაჯულთუხუცესს — „მდივანბეგი“, ხუროთმოძღვარს — „სარაიდარი“ და ა. შ.

ძველი თბილისის ხედი (XVII ს.).

განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ თვით როსტომსაც, რომელიც შაჰის ერთგულ მოხელედ იყო მიჩნეული, ფარულად თვალი რუსეთისაკენ ეჭირა; სანამ მოსკოვის სახელმწიფო ამიერკავკასიაში ფეხს მტკიცედ მოიკიდებდა, როსტომი, რუსეთისაგან შეშინებული და დათმობაზე წასული ირანის ვასალობის საფარველით, ქართული საქმის გაკეთებას ცდილობდა.

როსტომს საგარეო პირობებმაც შეუწყო ხელი: 1639 წლის ზავი 1723 წლამდე არ დარღვეულა, შეწყდა ოსმალთა და ყიზილბაშთა თარეში. ქართლშიც თანდათან წესრიგი დამყარდა.

ქვეყანამ მუდმივი ომებისაგან ცოტა შეისვენა. ქართლის სამეურნეო მდგომარეობა გახიზნული ხალხი უკან დაბრუნდა—სოფლებმა და ქალაქებმა მოშენება-ალორძინება იწყეს.

ქართლში სოფლის მეურნეობის ერთგვარ აღმავლობას ხელი შეუწყო XVII ს. 40 — 50-იან წლებში ზოგი ძველი სარწყავი არხის აღდგენამ და ზოგი ახლის გაყვანამ. ამ დროისათვის აღდგენილ იქნა XII საუკუნის არხი, რომელიც აერთებდა დიდსა და პატარა ლიახვს; გაყვანილ იქნა ახალი არხებიც: ძევრისა, ტყიურეთისა, კარალეთისა, გარეჯვრისა და თორტიზისა. დაიწყო ზოგიერთი გაუქაც-

გორი და მისი ციხე. XVII ს-ის იტალიელი მხატვრის ნახატი
(კასტელის ალბომიდან).

რიელებული სოფლის დასახლება. მარტო საყაფლანიშვილოში XVII ს. 30 — 70-იან წლებში ხელახლა დასახლდა 61 სოფელი.

ქართლში საქალაქო ცხოვრებაც აღმავლობის გზით მიდიოდა. ამას ხელს უწყობდა სავაჭრო გზების დაცვა, ხიდების აგება, ზოგი ქალაქის ციხე-გალავნის განახლება და სხვადასხვაგვარი მშენებლობა. XVII ს. 30-იან წლებში, როსტომის ბრძანებით, მდ. თეძამზე გაშენდა ახალი ქალაქი, „მეფის ქალაქი“ (დღევ. წითელქალაქი). ეს და სხვა ამგვარი ღონისძიება, რა თქმა უნდა, სოფლის და ქალაქის მოსახლეობის დაბალი ფენების ექსპლოატაციის გაძლიერების გზით ხდებოდა.

გაცხოველდა ქართლის ქალაქების ურთიერთობა ირანის ქალაქებთან. ქართლი ევროპასთან სავაჭრო ურთიერთობის დამყარებასაც ცდილობდა. იმ ხანისათვის საქართველოში კვლავ გამოჩნდნენ ევროპელი ვაჭრებიცა და ევროპული სავაჭრო კაპიტალის სხვა აგენტებიც. ქართლის მეფე, თავის მხრივ, ცდილობდა კიდევ უფრო გაეღვივებინა ევროპელი ვაჭრების ინტერესი საქართველოსა და განსაკუთრებით კი თბილისისადმი.

XVII ს. 30-იანი წლებიდან მოკიდებული, თბილისი აღმავლობის გზას დაადგა. იმავე საუკუნის შუა წლებში იგი კვლავ საკმაოდ დიდ,

მკიდროდ დასახლებულ და კარგად ნაშენ ქალაქად იყო მიჩნეული. XVII ს. დასასრულსა და XVIII ს. დამდეგს თბილისში 20.000-მდე მცხოვრები იყო.

იმავე ხანებში იწყო ალორძინება გორმაც. ქართლში იყო აგრეთვე რამდენიმე „მცირე ქალაქი“: სურამი, „მეფის ქალაქი“, ცხინვალი, ახალგორი, ახალდაბა და სხვ.

XVII ს. აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქები ძირითადად წვრილი სასაქონლო წარმოების, ხელოსნობის ცენტრები იყო. ამ დროს ქალაქებში მოსაქმეობდნენ: მექურკლეები, მკუპრავები, ოქრომკედლები, მექვაბეები, მეშარბათეები, მჩითავეები, მეწუღეები, მეხანჯლეები, ჟეიქრები, მკერვალები, მღებრები, კონები (მეჭუდეები), კალატოზები, ღურგლები, ქურქჩები (ქურქის მკეთებლები), ზეინკლები, მესაათეები და სხვ. მესაათე ხელოსანი თბილისში პირველად XVII საუკუნეში ჩნდება. ქალაქის ხელოსანთა ნაწარმი გადიოდა საქართველოს სხვა კუთხეებში და ქვეყნის გარეთაც. საქართველოს ქალაქებიდან გაჰქონდათ აბრეშუმის, მატყლისა და ბამბის ქსოვილები, ტყავეული, ბეწვეული და სხვ. ქალაქის ხელოსანთა ნაწარმი, ქვეყნის შიგნით თუ მის გარეთ, გაჰქონდათ ვაჭრებს. მათვე შემოჰქონდათ უცხოეთიდან სხვადასხვა საქონელი. თბილისელი ვაჭრები მიმოდრიოდნენ როგორც აზიის, ისე ევროპის ქვეყნებში, მაგრამ თბილისს იმ ხანებში უმთავრესად აღმოსავლეთის ქალაქებთან ჰქონდა ვაჭრობა. თბილისისა და მისი ვაჭრების დასავლეთ ევროპასთან ურთიერთობა, ოსმალეთის წყალობით შეფერხებული, სუსტი იყო. ასევე, ჯერ კიდევ სუსტი იყო მათი ურთიერთობა რუსეთის ქალაქებთან.

**სახალხო აჯანყება
კახეთში**

როსტომის პოლიტიკამ ქართლში თეიმურაზის მომხრეები შეამცირა, მაგრამ ეს უკანასკნელი მაინც თავს არ ანებებდა ბრძოლას. კახეთში მას ჯერ კიდევ ბევრი ჰყავდა თანამგრძობი.

ამიტომ 1648 წელს, შაჰის ბრძანებით, როსტომმა თეიმურაზის წინააღმდეგ გაილაშქრა. თეიმურაზმა ომი წააგო და იმერეთში გადავიდა. კახეთიც როსტომს ჩააბარეს საგამგებლოდ, მაგრამ მისი დამორჩილება ძლიერ გაძნელდა. განსაკუთრებით შფოთავდნენ თუშეთი და ფშავესურეთი: მათ გაერთიანება მოახერხეს, მოსკოვის ხელმწიფესთან დიპლომატიური ურთიერთობა დაამყარეს და ყიზილბაშების წინააღმდეგ სალაშქროდ მოემზადნენ. ასეთ პირობებში ირანის მბრძანებელმა შაჰ-აბასის ძველი გეგმა გაიხსენა და კახეთში თურქმან მომთაბარეთა ჩასახლება გადაწყვიტა. ამ გეგმის შესრულება შაჰმა როსტომს კი არ მიანდო, არამედ განჯის ხანს სელიმს, რომელსაც 1656 წ. გადაეცა საგამგებლოდ კახეთი.

სწელიმ ხანმა ორი წლის განმავლობაში ჩამოასახლა თურქმანთა დიდი ურდოები ბახტრიონს, ალავერდსა და კახეთის სხვა მნიშვნელოვან ადგილებში. როგორც ხალხურ ლექსშია ნათქვამი, თურქმანები მთელ კახეთს ყიშლალ-იალალებად, ე. ი. საძოვრებად გადაქცევას უპირებდნენ:

ბახტრიონს სხედან თათრები,
სიტყუას ამბობენ ძნელსაო:
აზმეტას ჩავერით ვენახსა,
შიგ დავასახლებთ ელსაო.

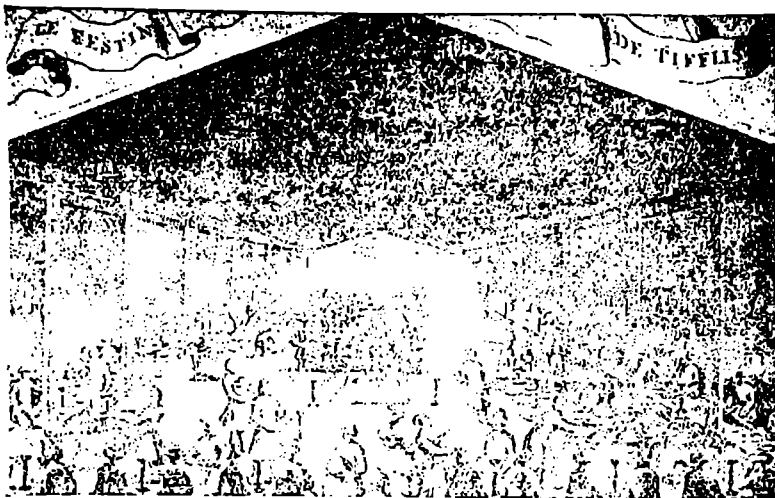
თურქმანთა ჩამოსახლება კახეთის მთასა და ბარს ერთნაირად ემუქრებოდა. ყოველივე ამან კახეთში მრისხანე აჯანყება გამოიწვია. კახი, თუში თუ ფშავ-ხევსური ერთიანი ძალით აღდგა მოძალადის წინააღმდეგ. აჯანყებულებმა სამშობლო მიწა-წყალი ერთბაშად გასწმინდეს მომთაბარე თურქმანებისაგან. ეს მოხდა 1659 წ. ამ მრისხანე აჯანყებას სათავეში ედგნენ ბიძინა ჩოლაყაშვილი, შალვა ქსნის ერისთავი და მისი ძმა ელიზბარი. თავიანთი გმირობით და მამაცობით ბრძოლებში თავი ისახელეს აგრეთვე მთის შვილებმა — თუშმა ზეზვა გაფრინდაულმა, ხევსურმა ნადირა ხოშურაულმა, ფშავმა გოგოლაურმა და სხვებმა. ბახტრიონის გმირულმა ეპოპემ ერთხელ კიდევ ცხადყო, რომ ქართველი ხალხის დასამორჩილებლად ირანს ძალა არ შესწევდა.

რუსეთის სახელმწიფოს მნიშვნელობა იმთავითვე რუსეთთან ურთიერთობის გაღრმავება რუსეთს სწორად შეათვალა თავისუფლებას მოწყურებულმა ქართველმა ხალხმა. ამიტომ იყო, რომ რაც დრო გადიოდა, საქართველოში მით უფრო ძლიერდებოდა რუსეთთან მჭიდრო პოლიტიკური ურთიერთობის დამყარების სურვილი.

მოსკოვის სახელმწიფომ ჯერ კახეთს დაადო, XVII ს. ორმოციან წლებში, მფარველობის ხელი, ხოლო იმავე საუკუნის ორმოცდაათიან წლებში — იმერეთის სამეფოს. თეიმურაზ I ძალ-ღონეს არ იშურებდა იმისათვის, რომ საქართველოს ყოველი კუთხე რუსეთთან დაეკავშირებინა.

1656 წ. თეიმურაზმა და მისმა მომხრეებმა თუშ-ფშავ-ხევსურეთში დიდი სამზადისი ჩაატარეს, ეს სამი კუთხე გააერთიანეს თუშების მეთაურობით და მათი ელჩები რუსეთში მფარველობის სათხოვნელად გაგზავნეს. 1657 წლიდან დაწყებული, თუშები არა ერთხელ იყვნენ მოსკოვში და რუსეთის ხელმწიფისადმი ერთგულება მათ საგანგებო ფიცის წიგნითაც გამოხატეს.

1658 წ. თვით თეიმურაზ I გაემგზავრა რუსეთს თავისი ამალითურთ, რათა პირადად ენახა ხელმწიფე და ქართლ-კახეთის გასათავი-

ქართლის მეფის საზეიმო დარბაზობა თბილისის სასახლეში 1672 წ.
მისი თანამედროვე ფრანგი მხატვრის ნახატი (შარდენის წიგნიდან).

სუფლებლად 30.000 მოლაშქრე ეთხოვა მისთვის. თეიმურაზი დიდ პატივით მიიღეს, მაგრამ საგარეო პირობათა გართულების გამო რუსეთს იმჟამად შეიარაღებული ძალით დახმარების საშუალება არ აღმოაჩნდა. სამშობლოსაკენ მობრუნებული, იმედგადაწყვეტილი თეიმურაზი — ყიზილბაშ დამპყრობთა წინააღმდეგ ნახევარი საუკუნის მანძილზე წარმოებული გმირული ბრძოლის მეთაური — ირანის შაჰმა ცრუ დაპირებით სპარსეთში მიიტყუა და დაამწყვდია ასტრახადის ციხეში, სადაც სამოცდაათობმეტი წლის მოხუცს 1663 წ. სული ამოხდა.

მართალია, რუსეთი იმჟამად საქართველოს ჯარით ვერ დაეხმარა, მაგრამ რუსეთზე აღებული პოლიტიკური გეზი ჩვენში მაინც არ გახრილა. ქვეყნის გამოსხნისათვის მებრძოლ მოწინავე ქართველობას ამ საქმეში დამხმარე ძალად ისევ რუსეთი მიაჩნდა. მძიმე ვითარებაში ჩავარდნილი ქართველი პოლიტიკოსები ფინანსურს, მორალურსა და დიპლომატიურ მხარდაჭერას მხოლოდ რუსეთისაგან იღებდნენ.

**ქართლი XVII ს.
დასასრულს**

როსტომი 1658 წ. გარდაიცვალა და მის მემკვიდრედ ირანის შაჰმა დაამტკიცა თეიმურაზ მუხრან-ბატონის შვილი ვახტანგი. ეს იყო ვახტანგ V ანუ შაჰ-ნავაზი, რომლისგანაც დაიწყო

ბაგრატიონების მუხრანბატონთა შტოს მეფობა ქართლის სამეფო ტახ-

ტზე. შაჰ-ნავაზმა ირანის შემწეობით საქართველოს სათავადოებისა და სამეფოების შემომტკიცებაჲ კი განიზრახა. ამ მიზანს ემსახურებოდა მისი ბრძოლა ერისთავთა წინააღმდეგ, ლაშქრობა დასავლეთ საქართველოში და თავისი შვილის არჩილის გამეფება ჯერ იმერეთში, ხოლო შემდეგ კახეთში. ყოველივე ეს აძლიერებდა თვით ვახტანგ V-საც, რაც ირანის შაჰს, ცხადია, მაინცდამაინც არ მოსწონდა.

1676 წ., ვახტანგის გარდაცვალების შემდეგ, მისი შვილი გიორგი XI გამეფდა. გიორგი ირანის შაჰისადმი მორჩილებას ვერ ითმენდა და ასაჯანყებლად ემზადებოდა. შაჰმა განზრახვა გაუგო და მეფობიდან გადააყენა. ქართლის მეფე შაჰის ბრძანებას არ დაემორჩილა და აჯანყდა. გიორგის მაგიერ 1688 წ. შაჰმა რუსეთში გაზრდილი და იმეამად კი შაჰის კარზე ბედის მაძიებელი, თეიმურაზ I-ის შვილიშვილი, ერეკლე I (ნაზარ-ალიხანი) დანიშნა. ერეკლე I-მა ქართლის სახელმწიფოებრივ წყობაში ზოგიერთი ცვლილების შეტანა განიზრახა. განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია მან საქალაქო ცხოვრების მოწესრიგებას. ქალაქის მოხელეებს — კერძოდ, მოურავეებს — ახალი დებულება შეუდგინა და უფლება-მოვალეობა მტკიცედ განუსაზღვრა. ერეკლეს ბრძანებითა და დამტკიცებით შედგენილ იქნა აგრეთვე თბილისის ხელოსანთა ზოგი დიდი ამქრის წესდება (სტატუტი). ერეკლე I-მა ქართლში 1703 წლამდე იმეფა.

§ 3. დასავლეთი საქართველო XVII საუკუნეში

ოსმალეთის ერთ-ერთ უმთავრეს მიზანს წარ-
ოსმალო დამპყრობთა მოადგენდა ახალციხის საფაშოს გადაქცევა და-
აგრესია დასავლეთ სავლეთ საქართველოს დამორჩილების იარა-
საქართველოში ლად. ქართველი ხალხი თავგამოდებით იბრძო-
და დასავლეთ საქართველოში ოსმალობის გა-

ბატონების წინააღმდეგ. მიუხედავად იმისა, რომ XVII ს. დამდეგს და-
სავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროებმა საოსმალო ხარჯი იკის-
რეს, ისინი მაინც ინარჩუნებდნენ შინაგან დამოუკიდებლობას. ოსმა-
ლეთიც იძულებული ხდებოდა უმთავრესად ხარკს დასჯერებოდა, მაგ-
რამ დასავლეთ საქართველოში დროდადრო მაინც ეწყობოდა დამს-
ჯელი ექსპედიციები. სულთნის ჯარის ასეთ ლაშქრობას თითქმის ყო-
ველთვის ხელს უმართავდნენ მთაურები, რომლებიც სისტემატურად
ებრძოდნენ ერთიმეორეს და ბრძოლის მოსაგებად სტამბოლში ეძებდ-

ნენ ხოლმე შევლას. ოსმალეთი მარჯვედ იყენებდა ამ შინაფეოდალურ ქიშპს და თანდათან იკიდებდა ფეხს დასავლეთ საქართველოში. მათალია, აგრესორმა მაინც ვერ მოახერხა ამ ქვეყნის გადაქცევა ოსმალთის ვილაიეთად. კიდევ მეტიც: დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთარები სარგებლობდნენ ოსმალეთის ყოველი საგარეო მარცხით თუ სწინაო მდგომარეობის გართულებით და ხშირად წლობით აღარ უხდდნენ ხარკს ხონთქარს. ოსმალეთი განსაკუთრებით ზღვის სანაპირ ზოლზე გაბატონებას ცდილობდა. ამიტომ დამპყრობლებმა აქ ზოციხე-სიმაგრე გააშენეს და ზოგიც ძველი აღადგინეს. ჯერ კიდევ 1578 ოსმალებმა განაახლეს დანგრეული სოხუმის ციხე და მასში თავიათი მეციხოვნე ჯარი ჩააყენეს.

ადგილობრივი მოსახლეობის წინააღმდეგ ბრძოლაში ოსმალო-თურქები ბრძოლის სხვა მეთოდს მიმართავდნენ. მათ შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო ადგილობრივი ფეოდალების მოსყიდვა-გადმობირებ ტყვეებით ვაჭრობის ფართოდ გაშლა, მუსლიმანობის გაძლიერებული პროპაგანდა და გავრცელება, ნივთიერი და სულიერი კულტურ ძეგლების ბარბაროსული განადგურება, ადგილობრივი წეს-ჩვეულებ დევნა და სხვ. ამ მეთოდებს იყენებდა ოსმალეთი როგორც საერთო დასავლეთ საქართველოს, ისე, კერძოდ, აფხაზეთის მიმართ, რომლსრულ დამორჩილებას ის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდამგვარი ბარბაროსული მეთოდების გამოყენებით, თურქეთმა XV საუკუნეში უკვე შეძლო აფხაზეთში მეტ-ნაკლებად გაბატონება, მარამ აფხაზ ხალხს ოსმალო-დამპყრობლების წინაშე ქედი მონურარასოდეს არ მოუხრია და იგი ქართველ ხალხთან ერთად დაუღალვად იბრძოდა უცხო მოძალადეთა წინააღმდეგ. საუკუნოვანი ბრძოლშედევნი იყო ის, რომ ოსმალო-თურქებმა ვერ მოახერხეს ქრისტიანბის მაგიერ აფხაზეთში მუსლიმანობის გავრცელება, მუსლიმანობა უმთავრესად ფეოდალურ ზედაფენებში იკვლევდა გზას. ასევე ვშეძლეს ოსმალო-მოძალადეებმა აფხაზეთიდან ქართული ენის განდენა. XVII საუკუნეში, ისევე როგორც წინა და მომდევნო საუკუნეებწაფხაზეთში ეკლესიის, წიგნისა და სამთავრო დაწესებულებათა ექართული იყო.

იმერეთის სამეფოსა და სამთავროების საშინაო და საგარეო ურთიერთობანი XVII საუკუნეში დასავლეთ საქართველო სამთავროთა შორის განსაკუთრებით გაძლიერდა ოდიში, რომლის მთავარი ლევან დადია (1611 — 1657 წწ.) მთელი დასავლეთი საქართველოს ხელმწიფობას იჩემებდა. იგი მარჯვედ იყენებდა შექმნილ საერთაშორისო ვითარებას და, თურქეთთან ტრადიციული ურთიერთობის შენარჩუნებასთ

ერთად, ირანის შაჰის ყმობასაც ახერხებდა. დასავლეთი საქართველო იმ დროს ყიზილბაშობის წინააღმდეგ მებრძოლ ქართველ პატრიოტთა თავშესაფარი იყო და ამიტომ ლევან დადიანის მეგობრობა შაჰს, ცხადია, მეტად სასურველად მიაჩნდა. იგი დადიანს ეხმარებოდა და იმერეთის მეფის სამტროდ ამოქმედებდა.

ლევან დადიანმა დიდად შეაეიწროვა იმერეთის მეფე ალექსანდრე III (1639 — 1660). საშინაო და საგარეო მტრებით გარშემორტყმულმა ალექსანდრემ დახმარება-მფარველობისათვის რუსეთის ხელმწიფეს მიმართა. 1649 წ. ალექსანდრეს ელჩები უკვე მოსკოვში იყვნენ. ისინი, უპირველეს ყოვლისა, იმერეთის სამეფოსადმი რუსეთის ხელმწიფის მფარველობასა და დადიანის წინააღმდეგ ბრძოლაში საშველად დონელი კაზაკების გამოგზავნას ითხოვდნენ. მოსკოვის ხელმწიფემ საპასუხო ელჩობა მოაწყო იმერეთში, და 1651 წ. იმერეთის მეფემ თავისი დიდებულებითურთ რუსეთის ერთგულებაზე დაიფიცა. დასავლეთ საქართველოს მთავრებიც კარგად ხედავდნენ, რომ ოსმალეთისა თუ ირანის ყმობა ბოლოს და ბოლოს მათი მშობლიური ქვეყნის დაპყრობას გულისხმობდა და ამიტომ თავის მხრივ მთავრებიც ცდილობდნენ რუსეთის ხელმწიფესთან ურთიერთობის დამყარებას.

დასავლეთ საქართველოს ურთიერთობა ჰქონდა აგრეთვე უკრაინელ კაზაკობასთან. ოსმალთა წინააღმდეგ მებრძოლ კაზაკებისათვის სამეგრელოსა და გურიის მთავრებს არაერთხელ შეუთავაზებიათ თავიანთი ტერიტორია და ნავსადგურები თავშესაფარად. აქედან კაზაკები შიშის ზარს სცემდნენ ოსმალთ-თურქებს და საგრძნობლად ზღუდავდნენ მათ მტაცებლურ თარეშს დასავლეთ საქართველოს ზღვის სანაპიროებზე. საქართველოს უკრაინასთან ეკონომიური ურთიერთობაც ჰქონდა. აქედან შავი ზღვითა და დნეპრით თვით კიევაძე აბრეშუმით და ღვინით დატვირთული ხომალდები მიდიოდა. 1654 წ. უკრაინის რუსეთთან გაერთიანების შემდეგ, საქართველო უკრაინას რუსეთის მეშვეობით უკავშირდებოდა.

1669 წ. იმერეთის ტახტზე კვლავ გამეფებულმა ბაგრატ ალექსანდრეს ძემ საგანგებო ელჩები გაგზავნა რუსეთს და ითხოვა იმ დამოკიდებულების განახლება, რომელიც რუსეთსა და იმერეთის სამეფოს შორის მამამისის დროს არსებობდა. მაგრამ სასურველი მშვიდობა არ ჩანდა. მთელი დასავლეთი საქართველო შინაფეოდალური ომებით იყო მოცული. დადიანი თუ გურიელი, ქართლის ბატონიშვილი თუ იმერეთის ბატონიშვილი ზედიზედ ენაცვლებოდნენ ერთიმეორეს იმერეთის სამეფო ტახტზე. თავადები სამეფო ყმამამულს იტაცებდნენ, ერისთავები ხელმწიფობას იჩემებდნენ. მეფის ხელისუფლება უკიდუ-

რესობამდე დაეცა. ქვეყანაში ტყვეთა სყიდვა გაბატონდა. ფეოდალთა ბოლომოუღებელი ურთიერთ თავდასხმა აჩანაგებდა მშრომელ მოსახლეობას და ფიზიკურადაც სპობდა მას.

სოფლის მეურნეობა, ხელოსნობა და ვაჭრობა XVII ს. დასავლეთ საქართველოში

ყოველივე ზემოაღნიშნულის შედეგად ნადგურდებოდა ფეოდალური ქვეყნის ეკონომიკა. მეურნეობის მნიშვნელოვანი დარგები, სელისა და კანაფის წარმოება, რითაც დასავლეთი საქართველო ჯერ კიდევ უძველეს ხანაში იყო განთქმული, XVII საუკუნისათვის საგრძობლად დაკნინდა. ასევე დაეცა აქ XVII ს. მეაბრეშუმეობაც. თუმცა თუთის ხე ჩინებულად ხარობდა და ძალიან ბევრიც იზრდებოდა, ხალხი მეაბრეშუმეობას ნაკლებად-ლა მისდევდა.

აღსანიშნავია, რომ XVII საუკუნეში დასავლეთ საქართველოში შემოდის ახალი სასოფლო-სამეურნეო კულტურა — სიმინდი. იგი აქ შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე მოსახლე ქართველებისაგან — ჭანებისა ანუ ლაზებისაგან შემოვიდა და გავრცელდა „ლაზუტის“ ანუ „ლაზების მცენარის“ სახელით. ამიტომ სამეგრელოს ერთ ნაწილში სიმინდი დღესაც „ლაზუტის“, „ლასტის“ ან „ლაიტის“ სახელითაა ცნობილი. ლაზებისაგან გადაიღეს ეს კულტურა ოსმალებმაც. აღმოსავლეთ და ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიის თურქები სიმინდს დღესაც „ლაზუტს“ უწოდებენ. სოფლის მეურნეობის დაცემის საერთო ვითარებაში სიმინდი იმერეთში ნელა ვრცელდებოდა.

დაქვეითდა ხელოსნობაც: დასავლეთ საქართველოს მხოლოდ ზოგ, შედარებით დაწინაურებულ სამთავროში და ისიც მთავრის სასახლეში თუ შეხვდებოდა კაცი ხელობის ამა თუ იმ დარგის რამდენიმე წარმომადგენელს. ასე მაგალითად, სამეგრელოს მთავარს ლევან დადიანს ათი წლის განმავლობაში ოცზე მეტი ოქრომჭედელი ჰყოლია შეკრებილი, რომელთაც საეკლესიო ნივთებს აკეთებინებდა. აღსანიშნავია, რომ ლევან დადიანი ცდილობდა მრავლად ჩამოეყვანა უცხოეთიდან ლითონის დამამუშავებელი, აბრეშუმისა და მატყლის მაღალხარისხოვანი ქსოვილების დამამზადებელი ოსტატები. მაგრამ ლევან დადიანის ამ თავისთავად საინტერესო ღონისძიებას მნიშვნელოვანი შედეგი არ მოჰყოლია. შედარებით დიდი სარეწავები ჯერ კიდევ არ იყო, თუმცა თითო-ორთა წამოწყებას ვხედავთ უკვე XVII ს. შუა წლებში. მაგალითად, იმავე დადიანს სამეგრელოში საფუძველი ჩაუყრია სამთამადნო წარმოებისათვის: ცნობილია, რომ იგი თურქეთს ხარკის დიდ ნაწილს რკინით უხდიდა. მაგრამ, ჩანს, ეს სამთამადნო წარმოება ადრე გამქრალა და მას

ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი კვალი არ დაუტოვებია.

იმერეთის სამეფოში, ფეოდალური მეურნეობის უკიდურესი დაქვეითების გამო, საქალაქო ცხოვრების განვითარებისათვის საჭირო პირობები აღარ არსებობდა. ქუთაისი სრული დაცემის პირზე იდგა: XVII ს. 70-იანი წლებისათვის იქ მხოლოდ 1000-ოდე მცხოვრები ითვლებოდა. დასავლეთ საქართველოს ზოგ მხარეში (სამეგრელოში, აფხაზეთში) XVII ს. დამდეგს ნატურალური მეურნეობა იმდენად იყო გაბატონებული, რომ ფული მხოლოდ აქა-იქ იხმარებოდა და ძირითადად საქონლის უშუალო გაცვლა-გამოცვლა წარმოებდა.

ქალაქების, მუდმივი ბაზრების როლს პერიოდული ბაზრობა — ე. წ. „ქალაქობა“, „იარმუკობა“ — ასრულებდა. სამეგრელოსა და აფხაზეთში, XVII ს-ში ამგვარი „ქალაქობა“ იმართებოდა წითურიაში, კორჯხელში, ილორსა და ბეღიაში. ეს დროებითი ბაზრები ზოგჯერ 20.000-მდე კაცს უყრიდა ხოლმე თავს. „იარმუკებზე“, ადგილობრივ ნაწარმს გარდა, ოსმალეთიდან და ირანიდან შემოტანილი საქონელიც იყიდებოდა. უმნიშვნელო როლს თამაშობდნენ ქვეყნის შინაგან ეკონომიურ ცხოვრებაში ზღვისპირა ნავსადგურები — ანაკლია, ყულევი, სოსხუმი, ბიჭვინთა და სხვ. ისინი, თავიანთი რამდენიმე ასიული მცხოვრებია და შოუწყობელი ბაზრებით, უმთავრესად ოსმალეთთან ადგილობრივი ტყვეებით მტაცებლურ საზღვისპირო ვაჭრობას ეწეოდნენ. ქვეყნის შიგნით იყო „მცირე ქალაქები“ ანუ „ყასაბები“, — რუხი, ჩიხორი, ჩხარი და სხვა, — რომლებიც ვერ ქმნიდნენ ხელოსანთა და ვაჭართა მუდმივ თავშესაფარსა და დიდ სავაჭრო ბაზრებს.

XVII ს. პირველ ნახევარში გაძლიერებულმა მთავარმა, ლევან II-მ, სამეგრელოში ვაჭრობის აღორძინების მიზნით ზოგიერთი ღონისძიება გაატარა: დააარსა ქ. რუხი, შექმნა საკუთარი ზარაფხანა, გარს შემოიკრიბა ვაჭრები, რომელთაც აძლევდა ფულს, ცხენებს და გზავნიდა ირანსა და თურქეთში, რათა იმ ქვეყნებიდან სამეგრელოში სხვადასხვა სავაჭრო საქონელი შემოეტანათ. ამან შედეგიც გამოიღო, ქვეყნის ამ აუთხეს გამოცოცხლება დაეტყო; მაგრამ ასეთ ღონისძიებას არ შეეძლო შეეცვალა დასავლეთ საქართველოში საქალაქო ცხოვრების დაქვეითების საერთო სურათი.

**ფეოდალური საზოგადოების სოციალური აღნაგობა
XVI — XVII საუკუნეებში**

§ 1. გლეხთა მდგომარეობა და კლასობრივი ბრძოლა

**გლეხთა კატე-
გორიები**

XVI — XVII საუკუნეებში, ისე როგორც ფეოდალიზმის წინა საუკუნეებში, გლეხი, თუნდაც მკვიდრი, მემამულის მიწაზე მჯდარი, ამ მიწის მხოლოდ მემკვიდრეობით. ტრადიციით მფლობელი იყო. მიწის ამგვარი მფლობელობაც კი აიძულებდა გლეხს ბეგარა ეკისრა მემამულის სასარგებლოდ.

მაგრამ გლეხს, ბატონისაგან სამფლობელოდ მიღებული მიწის გარდა, შეიძლებოდა ჰქონოდა თავის მიერვე ნაყიდი მიწაც, რომელზედაც მას მეტი უფლება ჰქონდა, ვიდრე მეზობლის მიერ დროებით მფლობელობაში მიცემულზე. თავის ნასყიდ მიწაზე გლეხი ბეგარას არ იხდიდა. მაგრამ მემამულე მაინც ცდილობდა მის არა მარტო დაბეგვრას, არამედ მისაკუთრებასაც.

გლეხის მიწა „საკომლო მამულად“ ან „საგლეხო მამულად“ იწოდებოდა. გლეხის „საკომლო“ შედგებოდა სახნავი მიწისა, ბაღ-ბოსტნისა, სახლისა, მარნისა, კალო-საბძლისა და სხვა მისთანათაგან. ამასთანავე გლეხს ჰქონდა საჭირო სამეურნეო იარაღი, ჰყავდა მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი, ფრინველი და სხვ. ყოველივე ეს შეადგენდა გლეხის პირად შრომაზე დამყარებულ მეურნეობას. ამას გარდა, გლეხი სარგებლობდა ბატონის ტყით, საძოვრით, სასოფლო წისკვილით და სხვ.

„საკომლო მამულში“ გლეხი ინტენსიურ მეურნეობას აწარმოებდა. მაგრამ მემამულეთა მიერ გლეხის „საკომლო მამულის“ გაყიდვის პრაქტიკა, მისი ოჯახის დაშლა, გლეხის კერძო მეურნეობაზე მეზობლის უფლების მოქმედება, რაც განსაკუთრებით XVI საუკუნიდან გაძლიერდა, ხელს უწყობდა ინტენსიური მეურნეობის დაქვეითებას, საგლეხო მეურნეობის რღვევას.

„საკომლო მამულში“ გლეხი ინტენსიურ მეურნეობას აწარმოებდა. მაგრამ მემამულეთა მიერ გლეხის „საკომლო მამულის“ გაყიდვის პრაქტიკა, მისი ოჯახის დაშლა, გლეხის კერძო მეურნეობაზე მეზობლის უფლების მოქმედება, რაც განსაკუთრებით XVI საუკუნიდან გაძლიერდა, ხელს უწყობდა ინტენსიური მეურნეობის დაქვეითებას, საგლეხო მეურნეობის რღვევას.

XVI — XVII საუკუნეებშიც გლეხობა არც ეკონომიური და არც სოციალურ-უფლებრივი თვალსაზრისით არ იყო ერთი მთლიანი საზოგადოებრივი ფენა. გლეხთა ცალკეული ფენები განსხვავდებოდნენ ერთმეორისაგან იმის მიხედვითაც, თუ ვის ეკუთვნოდნენ ისინი, და იმის მიხედვითაც, თუ რა დამოკიდებულება ჰქონდათ მათ მეზობლებთან. კუთვნილების თვალსაზრისით გლეხები XVI — XVII საუკუნეებშიც

განიყოფოდნენ სამეფო, სამონასტრო-საეკლესიო და საბატონო (თავადის, აზნაურის) ყმა-გლეხებად. მებატონეებთან დამოკიდებულების თვალსაზრისით კი გლეხთა ფართო მასა არსებითად იყოფოდა ორ ძირითად ფენად: „მსახურებად“ და „დაბეგრილ“ ანუ „ყმა-გლეხებად“. ამ უკანასკნელთ დასავლეთ საქართველოს ერთ ნაწილში „მოინალეებს“ უწოდებდნენ (მეგრული სიტყვა „მოინალე“ ქართულ „მოსამსახურეს“ შეესაბამება, მაგრამ შინაარსობრივ „მსახურს“ არ აღნიშნავდა, მოინალე მსახურზე უფრო დაბლა იდგა).

მსახური გლეხთა კლასში კი შედიოდა, მაგრამ თავისი მოვალეობითა და უფლებით განირჩეოდა ყმა-გლეხისაგან. მისი მოვალეობა უმთავრესად სამსახური და ლაშქრობა იყო. მსახური თავისი ბატონის მიერ მიცემულ მიწაზე იჯდა. მსახურებიც არ შეადგენდნენ ერთ მთლიან ფენას. დასავლეთ საქართველოში, XVI ს-ში, მსახურთა ერთი ნაწილი მსუბუქად დაბეგრილი იყო, მეორე კი — სულ დაუბეგრავი. XVII ს-ში ამ მხრივ მნიშვნელოვანი ცვლილება მოხდა: მსუბუქად დაბეგრილ მსახურ გლეხთა კატეგორია ფაქტიურად გაქრა და ყმა-გლეხთა კატეგორიაში გადავიდა. მსახურთა რიცხვი საგრძნობლად შემცირდა. მსახურთა სახით მებატონეებს ჰყავდათ შეიარაღებული ამალა, რომელსაც ისინი ხშირად იყენებდნენ „ურჩი“ ყმა-გლეხების დასასჯელადაც. ბატონი თვით მსახურსაც უსწორდებოდა ხოლმე — დაბმით, ცემითა და დარბევით.

დაბეგრილი ანუ ყმა გლეხთა კატეგორიები XVI — XVII საუკუნეებშიც ძირითადად ისეთივე იყო, როგორც განვითარებული ფეოდალიზმის დროს: არსებობდნენ ნასყიდნი, ნაწყალობევი, მკვიდრნი, შეწირულნი, ნებეირნი და სხვა კატეგორიის ყმები. მაგრამ, XVI — XVII საუკუნეებში ამ მხრივაც ხდება ზოგი მნიშვნელოვანი ცვლილება. ჯერ ერთი, ბატონყმური ურთიერთობა თანდათან აქრობდა „ნებეირ“. ამ ნახევრად თავისუფალ, ყმათა კატეგორიას და მას ათანაბრებდა გლეხთა სხვა კატეგორიებთან. ამას გარდა, XVI საუკუნეში ბატონყმური ურთიერთობის შემდგომმა გამწვავებამ, რასაც ზედ ერთოდა გამუდმებული საშინაო და საგარეო ომიანობა, ჩამოაყალიბა, გაათორმა გლეხთა ახალი კატეგორიები — ბოგანო, ხიზანი, მოჯალაბე და სხვა.

„ბოგანო“ ადრე ეწოდებოდა ერთი ბატონისაგან გაქცეულსა და მეორესთან თავშეფარებულ, შეხიზნულ გლეხს. ბოგანოები სხვებთან შედარებით ღარიბი იყვნენ. მას შემდეგ, რაც ბოგანოთა კატეგორიას ცალკე გამოეყო „ხიზანთა“ კატეგორია, ბოგანო შეერქვა იმ ადგილობრივ გლეხს, რომელიც თავისი ეკონომიური მდგომარეობით წააგავდა ხიზანს: მას ვენახი არ გააჩნდა და არც ინტენსიური მეურნეობის წარმო-

ების სტიმული ეძლეოდა. ბოგანოთა კატეგორია XVII საუკუნეში საკმაოდ მრავალრიცხოვანი იყო.

ხიზანი ეწოდებოდა გლეხს, რომელიც ერთ მებატონეს წასვლოდა და მეორისათვის შეეფარებინა თავი. გაქცევა-აყრა, გახიზნვა ფეოდალურ ქვეყანაში ანტიფეოდალური ბრძოლის ერთ-ერთი ფორმა იყო, ხიზნობაც წარმოიშვა გლეხთა ექსპლუატაციის გაძლიერებისა და კლასობრივი ბრძოლის გამწვავების გარკვეულ საფეხურზე. ახალ მებატონესთან თავშეფარებულ გლეხს — ხიზანს, ძველი მებატონე, ფეოდალური სამართლის ძალით, ხშირად უკან იბრუნებდა; ასე რომ მას ახალი ადგილიდან ისევ აყრა მოელოდა. ამიტომ მას, ახალ მებატონესთან თავშეფარებულს, არ აინტერესებდა ინტენსიური მეურნეობის წარმოება.

„მოჯალაბე“ („მეახორე“, „მოსასახლე“) ისეთი ყმა იყო, რომელსაც მიწა არ ჰქონდა და, თავისი ჯალაბითურთ, ბატონის სახლში, მისი ნასუფრალით ცხოვრობდა. მოჯალაბის საბატონო სამსახური სხვაზე უფრო დამამკვირებელი და სათაქილო იყო. მოჯალაბე თავისი ეკონომიური და უფლებრივი მდგომარეობით ყველაზე დაბლა იდგა და ზოგჯერ გლეხადაც კი არ იწოდებოდა.

გლეხთა შედარებით პრივილეგირებულ ფენას ქმნიდნენ „თარხანი“ ანუ „აზატი“ გლეხები. ასე ეწოდებოდა XVI — XVII საუკუნეებში საბატონო გამოსაღებისაგან მთლიანად ან ნაწილობრივ გათავისუფლებულ გლეხებს. თარხანი ანუ აზატი ბატონის ყოველგვარი სამსახურისაგან არ თავისუფლდებოდა.

გლეხის საბატონო მოვალეობას საერთოდ გლეხის ბეგარა და „გლეხის სამსახური“, ან კიდევ „ბასამსახური. გლეხთა ტონყმური სამსახური“ ეწოდებოდა. ექსპლუატაციის გაძლიერება XVI — XVII საუკუნეებში ნატურალური და შრომითი რენტის თანაარსებობის მიხედვით

გლეხის საბატონო ვალდებულებას იყოფდა ორ ძირითად ნაწილად — ბეგარად და სამსახურად. ბეგარა ეწოდებოდა მებატონისაგან მიღებულ მიწასთან დაკავშირებულ ყოველგვარ ნატურალურ გამოსაღებს. ზოგჯერ იყო ფულადი ბეგარაც, მაგრამ XVI — XVII სს. ძირითადად ნატურალური რენტა იყო გაბატონებული. საკუთრივ ბეგარა ორ ნაწილად იყოფოდა: ძირითადს „თავი ბეგარა“ ეწოდებოდა; ამას გარდა იყო „სამასპინძლო“ ანუ „პური სქამა“.

„სამსახური“ ეკისრებოდათ როგორც მსახურებს, ისე ყმა-გლეხებს, ზაგრამ ბატონის წინაშე მათი სამსახური სხვადასხვაგვარი იყო: მსახურებს „ცხენით სამსახური“, „სასახლის სამსახური“ და მსგავსი რამ ეკისრებოდათ; ყმა-გლეხებს კი „სასახლის მუშაობა“, „ნადობა“, „ტვირ-

თის ზიდვა“ და სხვ. „სამსახური“ ზოგჯერ „ერთი კვირისა“ იყო, ზოგჯერ „ყოველ დღისა“, ზოგჯერ კი — „როცა მოიკითხავდნენ“. ყმა-გლეხთა „სამსახური“ შრომითი ბეგარა იყო.

უმთავრეს საბატონო ბეგარას იმ დროისათვის შეადგენდა დაღალა (გამოსალები მარცვლეულზე), კულუხი (გამოსალები ვენახზე), საბალახე და პირისთავი (გამოსალები წვრილფეხა და მსხვილფეხა საქონელზე), ძღვენი და სხვა.

გლეხი, თავის უშუალო ბატონს გარდა, სხვადასხვაგვარი ბეგარით ემსახურებოდა აგრეთვე სახელმწიფოს (მეფეს). მარცვლეულზე გაწერილ სახელმწიფო გამოსალებს „კოდის პური“ ეწოდებოდა. გლეხს სახელმწიფოდ ემართა აგრეთვე კულუხი, პირისთავი, ნახირისთავი და სხვა. ამას გარდა, გლეხი მეფეს ფულად გამოსალებსაც უხდიდა, რომელთა შორის უმთავრესი „საური“ იყო. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სახელმწიფო ბეგარა იყო „ლაშქარ-ნადირობა“ ანუ მეფის ლაშქრობაში და ნადირობაში სავალდებულო მონაწილეობა თუ ნადირობასთან დაკავშირებული ამა თუ იმ საქმის შესრულება. სხვა იყო საეკლესიო გამოსალებ-ვალდებულებანი, მეფის თუ ბატონის მოხელეთა ვასამრჯელოდ და უცხოელ მოძალადეთა მიერ დაწესებული ხარკის გასასტუმრებლად განკუთვნილი გამოსალებები.

გლეხის სამეფო, საბატონო, საეკლესიო თუ სამოხელეო ბეგარა და სამსახური სხვადასხვაგვარი იყო აღმოსავლეთსა და დასავლეთ საქართველოში, მთასა და ბარში თუ ცალკე კუთხეებში.

იმის მიხედვითაც, თუ ვის ეკუთვნოდნენ გლეხები, რა კატეგორიისა იყვნენ ისინი და როგორ ახერხებდნენ თავის დაცვას მებატონეთა ძალმომრეობისაგან, მათი ვალდებულება ზოგჯერ სხვადასხვა იყო თვით ერთი სოფლის ფარგლებშიც კი.

ამრიგად, ყმა-გლეხები აკმევდნენ და ასმევდნენ, ყანას უხნავდნენ და უთოხნიდნენ, ქირნახულს უმკიდნენ და უბინავებდნენ, ვენახებს უმუშავებდნენ გაბატონებული კლასის წარმომადგენლებს — მეფეს, თავადებს, ეკლესიას, აზნაურებს. გლეხის ექსპლოატაცია მრავალმხრივი და მძიმე იყო.

გაბატონებული კლასის ხელთ იყო ძალა, იძულების სხვადასხვა ორგანოები და ამით იგი ყმა-გლეხს აიძულებდა, ხშირად უფრო მეტიც გადაეხადნა და ემუშავნა, ვიდრე ყმობის პირობით იყო დადგენილი; რამდენადაც მეტი ახალ-ახალი მოთხოვნილება უჩნდებოდათ მემამულეებს, იმდენად მატულობდა გლეხთა გამოსალებიც. გლეხთა საბატონო ბეგარა-გამოსალებს მებატონეები სხვადასხვა ხერხით ზრდიდნენ. ხშირად მებატონე ამა თუ იმ გადასახადს პირდაპირ უმატებდა, ან არადა ძირითადი ბეგარა-გამოსალების, ანუ „თავი ბეგარის“ გარდა აწესებდა

ახალს, რომელსაც „სხვა ბეგარა“ ერქვა. „სხვა ბეგარის“ გაჩენას ექსპლუატირებული მოსახლეობა „უღების დაღებას“ უწოდებდა. გლეხთა საგადასახადო ნორმების ზრდა და „სხვა ბეგარის“ წარმოქმნა XVI — XVII ს. საქართველოში საერთო მოვლენას წარმოადგენდა. ფეოდალებმა, თავიანთი შემოსავლის შემდგომი გაზრდის მიზნით, განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოში, მსახურებსაც დააკისრეს ნადობა, ნიადაგ მუშაობა და ტვირთის ზიდვაც კი. ესეც XVII ს-ში გლეხთა ექსპლუატაციის შემდგომ გაძლიერებას ნიშნავდა. საგლეხო გამოსაღების მომატებას მებატონეები ახერხებდნენ აგრეთვე გამოსაღების ასაკრეფ საზომ-საწყაოთა გადიდებით. ეს განსაკუთრებით აშკარა გახდა XVI — XVII საუკუნეებში, როცა ამ საზომთა ძირითადი ერთეული — ლიტრა, წინა საუკუნესთან შედარებით, საგრძნობლად გაიზარდა. საზომ-საწყაოთა ოდენობის გაზრდა, ცხადია, პროპორციულად იწვევდა გლეხთა გამოსაღების ზრდას. ექსპლუატაციის ასეთი ფორმებით მებატონე თავისი ყმა-გლეხის თითქმის მთელს ნაპირნახულევს ითვისებდა. მრავალგვარი ბეგარა-გამოსაღებით დატვირთული ყმა-გლეხების მდგომარეობას კიდევ უფრო ამძიმებდა მებატონეების მოხელეთა თვითნებური თარეში, მექრთამეობა და განსაკუთრებით კი შინაკლასობრივი ბრძოლები თვით ფეოდალებს შორის.

ყმა-გლეხთა კლასობრივი ბრძოლის ფორმები ფეოდალთა და მათი მოხელეების თვითნებობა გლეხს აიძულებდა სხვადასხვა საშუალებით დაეცვა თავი მათგან, ებრძოლა მათ წინააღმდეგ. კლასობრივი ბრძოლის ერთ-ერთი ფორმა იყო გლეხთა მიერ სასამართლოში თუ მეფესთან წარდგენა საჩივრისა ამა თუ იმ მებატონის თუ მოხელის თვითნებობის გამო. გლეხთა ამგვარ გამოსვლას „ღეობას“ ანუ „დავას“ უწოდებდნენ. ფეოდალური სასამართლო და მეფე ფეოდალთა კლასის ინტერესებს იცავდა და ამიტომ გლეხთა „ღეობა“ და საჩივარი მეტ-წილად მათი მარცხით თავდებოდა.

გლეხი იძულებული იყო კლასობრივი ბრძოლის სხვა ფორმისათვის მიემართა. ასეთად მას ბატონყმობაზე „უარის თქმა“ და გაქცევა მიიჩნეოდა. „აყრა-გაქცევა“, „ხიზნობა“ და „ბოგანობა“ XVI — XVII სს. საქართველოში გლეხთა კლასობრივი ბრძოლის ერთი ყველაზე უფრო გავრცელებული ფორმა იყო. კლასობრივი ბრძოლის ამ ფორმის ფართო გავრცელებასა და, საერთოდ, კლასობრივი ანტაგონიზმის გამწვავებას მიგვიითებებს „აყრილი მამულებისა“ და „პარტახტების“ სიმრავლე XVI — XVII საუკუნეების აღმოსავლეთსა და დასავლეთ საქართველოში.

ქართლში აყრილი გლეხები კახეთში გარბოდნენ, იმერეთის-სამეფო-

დან — ქართლსა და კახეთში, სამეგრელოდან — აფხაზეთში, იმერეთში ან კიდევ უფრო შორსაც.

აყრილ-გაქცეულ გლეხთა ერთი ნაწილი აბრაგობას იწყებდა და იარაღით არა მარტო თავს იცავდა უსამართლო ბატონისაგან, არამედ თვით ესხმოდა მის სახლ-კარს, ძარცვავდა და ცეცხლს უკიდებდა მას, კლავდა ბატონსაც. აბრაგ-გლეხთა ჯგუფები ზოგჯერ მრავალრიცხოვანი იყვნენ და დიდ ზიანს აყენებდნენ საერო თუ საეკლესიო მებატონეებს.

კლასობრივი ბრძოლის კიდევ ერთი გავრცელებული ფორმა იყო „სამსახურის წინააღმდეგობა“ ანუ გამოსაღებზე უარის თქმა. საბატონო სამსახურზე უარის თქმა ზოგჯერ მასიურ ხასიათს იღებდა, აჯანყებად იქცეოდა და მაშინ ხელისუფლება ამბოხებულთა წინააღმდეგ იარაღსაც მიმართავდა.

ერთი ასეთი გამოსვლა მოხდა XVII ს. 60-იან წლებში, არაგვის საერისთაოს სოფელ ქაისხევში. ქაისხეველებმა უარი თქვეს საეკლესიო გამოსაღებზე, ისინი „წყინობდნენ“ წილკნელი ეპისკოპოსის მათ სოფელში შესვლას და „წილკნელს ჯანლი უყვეს, არ შეუშვეს“. მაგრამ ეპისკოპოსს ზაალ ერისთავი ამოუდგა მხარში და სოფელს იასაულები შეუსია, „ავად მოეპყრა“. მიუხედავად ამისა, მთის ამ სოფლის დამორჩილება შეუძლებელი შეიქნა.

XVI — XVII სს. საქართველოში გლეხთა ანტიბატონყმურ მოძრაობას მეტწილად ცალკეული გამოსვლის ხასიათი ჰქონდა და ხშირად პასიური იყო. გლეხთა მასობრივ გამოსვლებსაც არ ჰქონდა დიდი გაქანება. ერთობლივი, დარაზმული ბრძოლის შეგნება მათ ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ. ამას გარდა, გლეხთა შორის სხვადასხვა ფენებისა და კატეგორიების არსებობა ხელს უშლიდა მათ გაერთიანებულიყვნენ და საერთო ინტერესებით გამოსულიყვნენ.

„ტყვის სყიდვა“ გლეხთა ანტიბატონყმური გამოსვლის წინააღმდეგ ფეოდალები სხვადასხვა ღონისძიებას მიმართავდნენ: გაქცეულ გლეხს, თუკი იგი დიდი ხნით და საიმედოდ არ „გადაიკარგებოდა“, მებატონე უკან იბრუნებდა. ფეოდალური სამართალიც მებატონეთა მხარეზე იყო და საშუალებას აძლევდა მათ გაქცეული, აყრილი ყმა 30 წლის განმავლობაში ეძებნათ და უკან დაებრუნებინათ, ან არადა იმ ბატონისათვის მიეყიდათ, რომელთანაც ყმა თავშეფარებული იყო. გაქცეული ყმის უკან დაბრუნება ან ახალი ბატონისათვის მიყიდვა გლეხთა აყრა-გაქცევის წინააღმდეგ მიმართული კლასობრივი ბრძოლის ერთ-ერთი სახე იყო. გლეხის მდგომარეობა ორივე შემთხვევაში უარესდებოდა. მაგრამ მებატონეები ამა-საც არ ჯერდებოდნენ და კლასობრივი ბრძოლის ყველაზე უფრო მახინჯსა და ველურ ფორმას — ტყვეთა სყიდვას მიმართავდნენ. ტყვეთა

სყიდვამ განსაკუთრებით მძვინვარე და ფართო ხასიათი XVI — XVII სს. დასაველეთ საქართველოში მიიღო. „ტყვის სყიდვა“ ეწოდებოდა ყმა-გლეხის უცხოეთში გაყიდვას. ასეთ ტყვეებზე განსაკუთრებით დიდი მოთხოვნილება იყო ოსმალეთში. იქ ტყვეებს იყენებდნენ ლაშქარში (იანიჩარებად), ჰარამხანებში (ქალებს), გემებზე მოსამსახურებად და ა. შ. თურქეთის მეზობლობა და შავი ზღვის სავაჭრო პუნქტებზე მისი ბატონობა დიდად უწყობდა ხელს დასაველეთ საქართველოში „ტყვეთა სყიდვის“ ფართოდ გავრცელებას. დასაველეთ საქართველოში ტყვეებით ვაჭრობდნენ მთავრები, თავადები, აზნაურები, თვით ეპისკოპოსები და ზოგ შემთხვევაში აბრაგა გლეხებიც კი. ტყვით ვაჭრობა განსაკუთრებით შავი ზღვის ნავთსადგურებში იყო გაჩაღებული. ყოველ სექტემბერში მოადგებოდნენ ხოლმე მათ ნაირ-ნაირი საქონლით დატვირთული ხომალდებით თურქი ვაჭრები, რომელთაც ამ საქონლის სანაცვლოდ აქედან ხელფენშეკრული მონები მიჰყავდათ. ტყვეთა სყიდვა, ესოდენ გავრცელებული დასაველეთ საქართველოში, XVII ს-ისათვის მოედო თითქმის მთელ საქართველოს. ტყვის სყიდვა ანადგურებდა მწარმოებელ კლასს: ქვეყანა მოსახლეობის საუკეთესო ნაწილისაგან იცლებოდა. ამიტომ იყო, რომ XVII ს. დასაველეთ საქართველოში მწარმოებელი მოსახლეობის რიცხვი არათუ არ გაიზარდა, არამედ ორჯერ შემცირდა. ყოველივე ეს კი, საბოლოო ანგარიშით, განვითარების გზას უღობავდა ფეოდალურ საზოგადოებას.

§ 2. სოციალური ურთიერთობა და კლასობრივი ბრძოლა ქალაქებში

ქალაქების ძირითადი მოსახლეობა ხელოსნების, ვაჭრებისა და მეღუქნეებისაგან შედგებოდა. მათი დიდი ნაწილი ყმა იყო. ყმა ხელოსნები და ვაჭრები ჰყავდათ მეფეს, ეკლესიას, თავადებსა და აზნაურებსაც. ქალაქის ყმური მოსახლეობა, ისევე როგორც ყმა-გლეხები სოფლად, სხვადასხვა კატეგორიისა იყო. ქალაქის მოსახლეობის ერთ ნაწილს შეადგენდნენ ე. წ. „ქალაქის გლახაკნი“ ანუ „უქმად მოსიარულენი“, რომელნიც მათხოვრობითა და ყოველდღიური სხვადასხვა შავი მუშაობის უმნიშვნელო ქირით ირჩენდნენ თავს. ქალაქის მოსახლეობის მხოლოდ მცირე ნაწილი იყო თავისუფალი მწარმოებელი და ვაჭარი. მათი ერთი ჯგუფი პრივილეგიებულ ზედაფენას ქმნიდა. ასეთ ფენას თბილისში „მოქალაქეები“, ხოლო სხვა ქალაქებში ე. წ. „მეფის ვაჭრები“ შეადგენდნენ. XVI — XVII სს. მიჯნაზე „მოქალაქის“ და „სამეფო ვაჭრის“ წოდება ქალაქის მოსახლეობის მდიდარი ზედაფენის განსაკუთრებულ პრივილეგიად იქცა. მოქალაქეები და „სამეფო ვაჭრები“ ქონებრივი

შეძლებით საგრძნობლად განსხვავდებოდნენ ქალაქის ყმა-ვაჭრებისა და ხელოსნებისაგან. ისინი ფლობდნენ საკმაოდ დიდ კაპიტალს, საწარმოო საშუალებებს, დუქნებს, ქარვასლებს, სახნავ მიწებს და ზოგჯერ ყმებსაც, მათ შორის ხელოსნებსაც. მათ მეფის ხელისუფლებაც თავის მხრივ გარკვეულ უპირატესობას ანიჭებდა და პატივით ეპყრობოდა მოქალაქეებს. ცხადია, ყმა-ხელოსნები და ვაჭრები ყოველივე ამას მოკლებული იყვნენ.

ქალაქის მოსახლეობას — როგორც მოქალაქეებს, ისე ყმა-ხელოსნებსა და ვაჭრებს, მეფისა თუ ქალაქის სხვა მფლობელის სასარგებლოდ სხვადასხვაგვარი ვალდებულება ეკისრებოდა. ყმა-ხელოსანი და ვაჭარი საბატონო ბეგარას ძირითადად თავისი შემოსავლის ნაწილით იხდიდა. ამას გარდა, მემატონე ითვისებდა ოსტატის უფასო შრომასაც.

მწვავე იყო კლასობრივი ბრძოლა XVI — XVII სს. საქართველოს ქალაქებშიც. ქალაქის მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი ფეოდალური ექსპლუატაციის წინააღმდეგ იმავე ხერხებით იბრძოდა, რითაც ყმა-გლეხობა სოფლად; ოღონდ ქალაქის მოსახლეობის გამოსვლა, ზოგჯერ, შედარებით უფრო დარაზმული იყო ხოლმე. მაგალითად, ქ. გორის მოსახლეობა მასობრივად გამოსულა ქალაქის მოურავის წინააღმდეგ. XVII ს. მიწურულს. გორელების ერთობლივმა გამოსვლამ აიძულა მეფე ერეკლე I გაეუქმებინა ყველა ძველი განაწესი, რომელთა ძალითაც მოქმედებდა გორის მოურავი და ქალაქისთვის მიეცა „ახალი განჩინება“, რომელიც შედარებით ხელსაყრელი ყოფილა ქალაქის მოსახლეობისათვის. ქალაქის მოსახლეობის საჩივრებს ყოველთვის სასურველი შედეგი არ მოჰქონდა და ამიტომ სოციალური ჩაგვრით შევიწროვებული ქალაქის მოსახლეობაც — მათ შორის სამეფო ვაჭრებიცა და მოქალაქეებიც — „ხელმწიფის ყმობას გამობდნენ“, ქალაქიდან გარბოდნენ და უცხო მხარეებში აფარებდნენ თავს.

კლასობრივი ბრძოლა ზოგჯერ რელიგიური შეტაკების სამოსელში ეხვეოდა. ასე მაგ., თბილისის ვაჭრებისა და მეღუქნეების 1698 წ. ამბოხებამ ევროპის სავაჭრო კაპიტალის აგენტების — კათოლიკე მისიონერებისა და მათი დამცველების, ქართული ფეოდალური არისტოკრატის წინააღმდეგ რელიგიური ბრძოლის სახე მიიღო. ამ ამბოხების მოთავე ყოფილან ქართული და სომხური ეკლესიების წარმომადგენლები და „ქალაქის 5 თუ 6 მოწინავე პირი“; მღელვარების მთავარ ძალას კი შეადგენდნენ თბილისის ვაჭრები და მეღუქნეები, რომლებმაც მოწოდებისთანავე დაკეტეს დუქნები და, კეტებით, ქვებითა და ცულებით შეიარაღებულნი, ერთბაშად შეესიენ პატრების სახლებსა და ეკლესიებს.

კლასობრივი, ანტიფეოდალური ბრძოლები საქართველოს ქალაქებში ზოგჯერ ნაციონალურ შუღლსა და კონფლიქტებშიც იჩენდა თავს.

კლასობრივი ანტაგონიზმის ამგვარ გამოვლინებას განსაკუთრებით ისიც უწყობდა ხელს, რომ ფეოდალური საქართველოს ქალაქებში როგორც ყმა-ვაჭრებსა და ხელოსნებს, ისე მოსახლეობის ზედაფენას, ე. ი. მოქალაქეებსაც, მეტწილად სხვა ეროვნების წარმომადგენლები, კერძოდ სომხები, შეადგენდნენ. კლასობრივი ბრძოლა თვით ქალაქის მოსახლეობის შიგნითაც მიმდინარეობდა. ქალაქის მოსახლეობის დაბალ, ძირითად ფენას ბრძოლა უხდებოდა არა მარტო ფეოდალთა მძლავრობის, არამედ აგრეთვე საკუთარ თანამოქალაქეთა — მსხვილ ვაჭარ-მევახშეთა წინააღმდეგ. ქალაქის მოსახლეობის ეკონომიური და სოციალური სიჭრელე, სხვადასხვა ფენების ინტერესთა სხვადასხვაობა, მოსახლეობის დანაწილება-დაქსაქსულობა სამეფო, საეკლესიო თუ კერძო საბატონო ყმებზე ხელს უშლიდა ქალაქებს შეერთებული ძალით გამოსულიყვენ ბატონყმური დამოკიდებულებისაგან გასათავისუფლებლად და თვითმმართველობის მოსაპოვებლად.

§ 3. ბაბატონეზული კლასი

XVI — XVII სს. საქართველოში არსებითად იყო მიწის ფეოდალური საკუთრების ორი ძირითადი ფორმა: კერძო-საბატონო და საერთო-სათავადო. საბატონო ანუ „სათავისთაო“ საკუთრება, რომელიც გულისხმობდა მიწაზე კერძო მესაკუთრეთა მფლობელობას, შეადგენდა საკუთრების შედარებით პროგრესულ ფორმას. იგი აქეზებდა მებატონეს ინტენსიური მეურნეობის წარმოებისათვის, რასაც სათავადო მფლობელობა ფაქტიურად სპობდა.

საერთო-სათავადო საკუთრებაში ძირითადად ბატონობდა მიწის „სახასო“ და „საუფლისწულო“ ანუ საერთო მფლობელობის ფორმები. სახასო-საუფლისწულო მიწები არ ეკუთვნოდა არც თავადს და არც მის სახლის წევრებს ცალ-ცალკე და ამიტომ არც ერთი მათგანი მაინცდამაინც არ იყო დაინტერესებული იქ ინტენსიური მეურნეობის წარმოებით. სათავადო საკუთრება, ისევე როგორც კერძო საბატონო, არსებითად შედგებოდა ორი ნაწილისაგან. მიწის ერთი ნაწილი დაყოფილი იყო ყმა-გლეხებს შორის, მეორე ნაწილს კი მემამულენი უშუალოდ ფლობდნენ. ეს უკანასკნელი შედგებოდა „ხოდაბუნებისა“ და „ზვრები-საგან“. „ხოდაბუნი“ ვრცელ სახნავ მიწას ეწოდებოდა, „ზვარი“ კი დიდ ვენახს. ხოდაბუნებს, სახნავებს, ახოებს, ზვრებსა და ვენახებს მათი მფლობელები ყმა-გლეხების შრომითი ბეგარის საშუალებით ამუშავებდნენ. მიწების მეორე ნაწილი უშუალოდ გლეხებს ჰქონდათ დარიცხებული საღალოდ. ფეოდალის სიმდიდრესა და სიძლიერეს განსაზღვრავდა მიწის სიდიდე და ყმა-გლეხთა რიცხვი.

მემამულეთა უმეტესობა, დიდი ფეოდალები, უზრუნველყოფილი

იყვნენ ყმა-გლეხთა შრომითი ბეგარით. მაგრამ აქა-იქ იყვნენ ისეთი ფეოდალებიც, რომელთაც თითო-ოროლა კომლი ყმა-გლეხი ჰყავდათ, ზოგს კი არც ერთი. ასეთი წვრილი მემამულენი თავიანთ მამულებს დაქირავებული შრომით ამუშავებდნენ. დაქირავებული შრომის წყაროს აეტწილად ისევ სხვა მებატონეთა ყმები შეადგენდნენ.

XVI — XVII სს. საქართველოში დიდ ფეოდალთა სოციალურ წოდებას ჰქმნიდნენ ე. წ. თავადები. XV საუკუნისათვის „თავადი“ გამოეყო პველ აზნაურთა კლასს და ცალკე სოციალურ წოდებად იქცა. XVI ს. კიდევ უფრო გაძლიერდა ეს პროცესი და კიდევ უფრო განმტკიცდა თავადთა ძალაუფლება. თავადი ეწოდებოდა „სათავადოს“ თუ „სახლის“ (სენიორიის) უფროსს, გამგებელს. თავადთა შორის უპირველესთ შეადგენდნენ ე. წ. „დიდებული თავადები“, რომელნიც მრავალრიცხოვან მემამულთან ერთად, დიდ სამოხელეო თანამდებობასაც ფლობდნენ. დიდებულ თავადებს შემდეგ მოდიოდნენ ე. წ. „შუა თავადები“. ამ კატეგორიას ჰქმნიდნენ მსხვილ სათავადოთა სახლის წევრები და შედარებით წვრილ მემამულეთა სახლის უფროსები. მემამულე თავადების დანარჩენი ნაწილი კი ჰქმნიდა მესამე, „დაბალ თავადთა“ კატეგორიას.

ფეოდალურ ქვეყანაში გაბატონებულ კლასს ეკუთვნოდნენ აზნაურებიც. ეკუთვნილების მიხედვით აზნაურებიც განიყოფოდნენ სამეფო, საეკლესიო და სათავადო აზნაურებად. ყველაზე მეტი აზნაურები, ცხადია, მეფეებს ჰყავდათ. აზნაურები საკმაო რაოდენობით ჰყავდათ თავადებსაც. სათავადო აზნაურები იყოფოდნენ „სახასო“, „საუფლისწულო“ და „სათავისთავო“ აზნაურებად. ისინი არც ქონებრივი შეძლების მიხედვით იყვნენ ერთნაირ მდგომარეობაში. ზოგს 100-ზე მეტი ყმა-გლეხი ჰყავდა, ზოგი აზნაური კი სრულიად უყმო იყო. ამის მიხედვით აზნაურებში გამოიყოფოდა სამი ძირითადი კატეგორია: პირველს ე. წ. „დიდი აზნაურები“ შეადგენდნენ, მეორეს — „შუა აზნაურები“, ხოლო მესამეს — „ცალმოგვი აზნაურები“ ანუ წვრილი აზნაურები. აზნაურები შეადგენდნენ პატრონის მხლებელ ამაღას, მის რაზმს. ამასთანავე, აზნაურებს სხვადასხვა თანამდებობა ეკავათ თავიანთ მფლობელთა კარზე. აზნაურები, როგორც ყმა-მამულთა მფლობელები, თვით ეკუთვნოდნენ ექსპლუატატორთა კლასს და ქედმაღლურად ექცეოდნენ მსახურებსა თუ ყმა გლეხებს. მაგრამ თავის მხრივ აზნაურებსაც ხშირად განუცდიათ მიმძლავრება თავიანთი პატრონების მხრივ. ეს კი იწვევდა შინაკლასობრივ ბრძოლას თავადებსა და აზნაურებს შორის.

ფეოდალურ ქვეყანაში ეკლესია გაბატონებული კლასის ერთგული იდეოლოგიური მოკავშირე და დამცველი იყო; ამავე დროს იგი თვით წარმოადგენდა დიდ ფეოდალურ ორგანიზაციას. ეკლესია-მონასტრებს, ისევე როგორც საერო ფეოდალებს, მრავალი ყმა-მამული ეკუთვნო-

დათ. მათვე ჰქონდათ წისქვილები, ზეთსახდლები, სავაჭრო ღუქნები; ჰყავდათ მსხვილფეხა და წერილფეხა საქონლის ჯოგები და სხვ. ეკლესია-მონასტრების სიმდიდრის მთავარ წყაროსაც ყმა-გლეხთა ექსპლუატაცია შეადგენდა.

მიუხედავად იმისა, რომ ეკლესია-მონასტრები ფეოდალურ საქართველოში მნიშვნელოვან საზოგადოებრივ-ეკონომიურ ძალას წარმოადგენდნენ, ჩვენში XVI — XVII ს-შიც არ ჩამოყალიბებულა ცალკე სასულიერო წოდება. ეკლესიის მსახურთა ერთი ნაწილი — მღვდლები და სხვ., დაბალი საზოგადოებრივი ფენებიდან იყვნენ გამოსული და თვით განიცდიდნენ ამა თუ იმ მებატონის მხრივ ექსპლუატაციას. ეკლესია-მონასტრების მსახურთა მეორე ძირითად ნაწილს შეადგენდნენ მაღალი საეკლესიო ხელისუფალნი — კათალიკოსი, ეპისკოპოსები და სხვ. ასეთი დიდი საეკლესიო თანამდებობანი XVI — XVII სს. უკლებლივ ეპყრათ მაღალი საზოგადოებრივი წრეების წარმომადგენლებს — სამეფო სახლის წევრებს, თავადებსა და აზნაურებს. ეკლესია სარწმუნოებით აკურთხებდა ფეოდალურ წყობილებას, ადიდებდა შუასაუკუნეებრივ ბატონყმობას, ქადაგებდა გაბატონებული და დამონებული კლასების არსებობის აუცილებლობას.

თავი XVIII

კულტურა XVI — XVII საუკუნეებში

§ 1. განათლება და მცენიერება

განათლება XIII ს. მეორე ნახევრიდან მოკიდებული ქართული კულტურა თანდათან დაქვეითების გზას დაადგა. XV ს-ში უკვე საგრძნობლად შემცირდა წერა-კითხვის მცოდნეთა რიცხვი, დაეცა ქვეყნის კულტურული დონე-მდგომარეობა არსებითად არც XVI — XVII საუკუნეებში შეცვლილად. ცნობილი ქართველი პოეტი დ. გურამიშვილი XVII ს. მიწურულისა და XVIII ს. დამდეგის ქართლში სწავლა-განათლების მდგომარეობის შესახებ სწერდა:

„... ჩემსა ყრმობაში
სულ გარს მტრად გვადგა თურქ-ყიზილბაში,
მით იკლო სწავლამა. ჩვენში ლეკთ დავლამა
წიგნი წარსტყვენა.
დარჩნენ უწიგნო ბერებ-ხუცები,
ჩემის დროს ყრმანი უწვრთელ-უცები“.

მაღალი საზოგადოებრივი წრეებისა და მოქალაქეთა ზედაფენის წარმომადგენლები წერა-კითხვას სწავლობდნენ ოჯახებში, კერძო მას-

წავლებლებთან და ეკლესია-მონასტრებში; „საღმრთო“ თუ „საერ-
წიგნის“ სწავლას საქართველოში „მოძღვრები“ (მასწავლებლები) და
„მოძღვართ-მოძღვრები“ ხელმძღვანელობდნენ.

XVII ს. 60-იან წლებში, სწავლა-აღზრდის ქართულ კერებს გარდა-
თბილისში კათოლიკე მისიონერებმაც გახსნეს სკოლა, სადაც, კათოლი-
კურ-ქრისტიანულ მოძღვრებასთან ერთად, ქართულს, იტალიურსა და
ლათინურ ენებსაც ასწავლიდნენ. მისიონერთა მართო თბილისის სკო-
ლაში წელიწადში საშუალოდ 40-მდე მოსწავლე მეცადინეობდა. მისიო-
ნერებს მოწაფეები ჰყავდათ აგრეთვე მეფისა და სხვა მსხვილ ფეოდალ-
თა სასახლეებში, სამოქმედო ცენტრები ჰქონდათ გორში, ახალციხეში.
ქუთაისსა და სხვა ქალაქებში. ამას გარდა, 1670 წლიდან ქართველებს
ორი ადგილი ჰქონდათ დათმობილი რომის უმაღლეს თეოლოგიურ სას-
წავლებელში, სადაც იგზავნებოდნენ ყველაზე უფრო ნიჭიერი ახალ-
გაზრდები თბილისის სკოლის კურსდამთავრებულთაგან. ზოგი ქართვე-
ლი თავადიშვილი კი ნეაპოლის საშუალო სკოლაში „სამოქალაქო-
მეცნიერებას“ სწავლობდა.

XVII ს-ში ქართული საზოგადოების მაღალ წრეებში განსაკუთრე-
ბით ძლიერდება ინტერესები „სამოქალაქო მეცნიერების“ — პოეზიის,
უცხო ენების, ფილოლოგიის, ისტორიის, გეოგრაფია-ასტრონომიის,
მედიცინისა და სხვების სწავლისადმი; ამიტომ ამბობდა თავის თანამედ-
როვეთა შესახებ თეიმურაზ პირველი:

„არვის უნდა სახარება, არცა წიგნი მოციქულთა-ო“.

სკოლებში თუ კერძო სასწავლებლებში სახელმძღვანელოებს უმ-
თავრესად ხელნაწერი წიგნები წარმოადგენდა. ხელნაწერი წიგნებ-
მრავლად ინახებოდა სათანადო საცავებში, რომელნიც უმთავრესად
ეკლესია-მონასტრებთან არსებობდა. მათ შორის უდიდესი იყო მცხეთის
ეკლესიის წიგნთსაცავი. XVIII ს. დამდეგს თბილისში საგანგებო-
წიგნთსაცავიც კი მოუწყვიათ სიონის მახლობლად.

გამუდმებული ომიანობის გამო საქართველოში სტამბის დაარსებ-
ვერ ხერხდებოდა და ამიტომ ფეოდალური საზოგადოების პროგრესული
ნაწილი ცდილობდა, რომ ქართული სტამბა საზღვარგარეთ მაინც შეექ-
მნა. 1629 წ., როცა ქართლ-კახეთს შაჰ-აბასის მიერ მიყენებული მძიმე
ჭრილობა ჯერაც არ ჰქონდა მოშუშებული, მისიონერებმა, ქართველი
მწიგნობრის ნიკიფორე ჩოლაყაშვილის (ირბაქის) თანამშრომლობით,
რომში ქართული სტამბა მოაწყვეს და მისივე თანაავტორობით დაბეჭ-
დეს ქართულ-იტალიური ანბანი ლოცვებითურთ და ქართულ-იტალიუ-
რი ლექსიკონი. 1643 წ. რომშივე დაიბეჭდა ქართული გრამატიკა.

XVII ს. 80-იან წლებში ქართული სტამბის შექმნისათვის ბრძოლა
იწყებს ცნობილი პოლიტიკური მოღვაწე და პოეტი არჩილი. მოსკოვ-

და 1705 წ., მოსკოვის სინოდის სტამბასთან, ქართული წიგნთსაბეჭდადამართა. XVII ს-ის რუსეთი თავშესაფარად ექცა საქართველოდან გადახვეწილ ქართველ პატრიოტებს. იქ არა ერთი ქართველი აღიზარდა ზოგი მათგანი საქართველოში ბრუნდებოდა და თავის ცოდნას სამშოლო ქვეყანას ახმარდა, ზოგი კი ასტრახანსა და ცარიცინში, ყაზანსა და მოსკოვში მსახურობდა. მოსკოვის სამეფო კარზე აღიზარდნენ თეიმურაზ I-ის შვილიშვილი ერეკლე I, არჩილის შვილები ალექსანდრე მათე ბაგრატიონები. ალექსანდრე ბაგრატიონი, პეტრე I-ის უახლოესი მეგობარი და თანამშრომელი, მასთან ერთად საზღვარგარეთ გაემგზავრა, ხოლო შემდეგ მან პირველმა მიიღო რუსეთის არტილერიის გენერალ-ფელდციხმეისტერის თანამდებობა.

მეცნიერება

მეცნიერული და ტექნიკური ცოდნა თანდათ ვითარდებოდა და გზას იკაფავდა რეაქციური საეკლესიო მსოფლმხედველობის წინააღმდეგობაში. სხვადასხვა ენებიდან ითარგმნებოდა მნიშვნელოვანი თხზულებანი მედიცინაში, ასტრონომიაში, გეოგრაფიაში, ისტორიასა და მეცნიერების სხვა დარგებში. XVI ს-ის მეორე ნახევარში გამაჰმადიანებულმა ბაგრატიონმა, ცნობილმა დაუთხანმა შექმნა სამედიცინო წიგნი, რომელსაც „იადიგარ დაუდი“ ეწოდებოდა. „იადიგარ დაუდი“ ნამდევ არსებული სამკურნალო წიგნების უბრალო განმეორება კი არ არამედ მასში მოცემულია ბევრი ახალი დაკვირვება და დასახელებულია თვით ავტორის მიერ შექმნილი ახალი სამკურნალო საშუალებანი.

XVII-ს-ში განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა სამხედრო საქმე შემდგომ გაუმჯობესებას. ამ მიზნით სამხედრო საქმისადმი მიძღვნილ თხზულებაც კი ითარგმნა რუსულიდან. მოხდა ცვლილება ლაშქარში იარაღებაშიც. XVII ს. მეორე ნახევარში ქართველთა ლაშქრის უკეთესობის 38 პროცენტი იყო თოფით შეიარაღებული, მაშინ როცა X ს-ის 80-იან წლებში თოფით შეიარაღებულთა რიცხვი 4 პროცენტზე არც კი შეადგენდა. ეს, ცხადია, ტექნიკის შემდგომი განვითარების შედეგი იყო.

XV — XVI საუკუნეებში არ შექმნილა არც ერთი მნიშვნელოვანი ისტორიო-თხზულება, გარდა „ქორონიკონებისა“, რომლებშიც ისტორიული ფაქტები ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით, მაგრამ ძუნწად და მშრალად იყო აღნიშნული. XVII საუკუნეში კი საისტორიო მეცნიერებაც ერთგვარ აღორძინებას იწყებს. XVII ს. 40-იან წლებში როსტომის ბეუდლის, მარიამ დედოფლის ბრძანებით გადაწერილია ძველ ქართულ საისტორიო თხზულებათა სრული კრება

ლი „ქართლის ცხოვრება“ (საქართველოს ისტორია). XVII ს. შეიქმნა აგრეთვე ორიგინალური საისტორიო თხზულება „საქართველოს ისტორია“, რომელიც ფარსადან გორგიჯანიძეს ეკუთვნის. ჩვენთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს მისი თხზულების იმ ნაწილს, რომელშიც XVI — XVII სს. ისტორიაა მოთხრობილი და რომელიც უმთავრესად დამყარებულია ავტორის პირად დაკვირვებაზე და თანსპარსელ ისტორიკოსთა ცნობებზე. ფარსადან გორგიჯანიძემ როგორც თავისი დროისათვის განათლებულმა და აღმოსავლური ენების კარგად მცოდნე მწიგნობარმა, მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ფირდოუსის „შაჰნამეს“ ქართული ვერსიების შედგენაში, მანვე შეადგინა ქართულ-არაბულ-სპარსული ლექსიკონი, ქართულად თარგმნა სხვადასხვა აღმოსავლური ძეგლები და დაწერა რამდენიმე ორიგინალური თხზულება აღმოსავლეთის პოლიტიკურ თუ კულტურის ისტორიიდან.

არჩილი.

§ 2. ლიტერატურა და ხელოვნება

მხატვრული ლიტერატურა და ხალხური სიტყვიერება

უცხოელ დამპყრობელთა წინააღმდეგ ქართველი ხალხის ბრძოლა ენასა და ლიტერატურაშიც წარმოებდა. ირანელი და ოსმალთა ასიმილაციური განსაკუთრებით ცდილობდნენ მოესპოთ მდიდარი ქართული ენა, მაგრამ ქართულმა დიდი წინააღმდეგობის უნარი გამოიჩინა. მართალია, ის ბევრ აღმოსავ-

ლურ სიტყვას ითვისებდა, მაგრამ მისი ძირითადი ლექსიკური ფონდი და გრამატიკული წყობა არსებითად უცვლელი რჩებოდა. ამას გარდა, ქართული ეროვნული კულტურის გადასარჩენად აუცილებელი იყო ირანულ-მუსლიმანური კულტურის დაძლევა და მდიდარი ეროვნული ლიტერატურული ტრადიციების შემდგომი გაღრმავება. ამიტომ მოწინავე ქართველები უცხოურ მიმდინარეობათა წინააღმდეგ ბრძოლაში XVI ს-დან დაემყარნენ ძველი ქართული ლიტერატურის მდიდარ მემკვიდრეობას და, კერძოდ, რუსთაველის გენიას. ამით აიხსნება, რომ XVI — XVII სს. ჩამოყალიბდა „ვეფხისტყაოსნის“ გაგრძელებათა მთელი ციკლი. „ვეფხისტყაოსნის“ ჩამატებათა თუ გაგრძელებათა ავტორები იმ დროს იყვნენ მანუჩარ მწერალი, იოსებ თბილელი, ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი და სხვები. საეკლესიო-კლერიკალური იდეოლოგიის წარმომადგენლები კი, პირიქით, რუსთაველის თხზულებას საერთოდ უსარგებლო და მავნე წიგნად მიიჩნევდნენ.

XVII საუკუნის საქართველოს ლიტერატურული ცხოვრებისათვის დამახასიათებელია აგრეთვე ქართულ პოეზიაში ირანული მიმართულებისა და გავლენის დამკვიდრების წინააღმდეგ ბრძოლა. XVII ს. ქართულ პოეზიაში ირანული ყაიდის ერთ-ერთი მთავარი გამტარებელი იყო დიდი პოლიტიკური მოღვაწე და ნიჭიერი ქართველი პოეტი თეიმურაზ პირველი. მიუხედავად იმისა, რომ მთელი მისი პოლიტიკური მოღვაწეობა ირანის წინააღმდეგ ბრძოლას შეეძლია, თეიმურაზ I ირანული პოეზიის ძლიერ გავლენას განიცდიდა.

თეიმურაზმა შექმნა არა ერთი საუცხოვო ნიმუში ქართული პოეზიისა, რომლებშიც გულწრფელად ასახა თავისი დროის საქართველოს კირ-ვარამი და საკუთარი ადამიანური მწარე განცდები. ზიზღითა და წყევლა-კრულვით იხსენიებდა იგი თავისი ქვეყნისა და მისი პირადი უბედურების მიზეზს, „სისხლისმსმელ“ ირანის შაჰს. შაჰ-აბასს იგი „მძღავრს“ (ე. ი. მოძალადეს), „უწყალოს“, „მტანჯველს“ და „უბრალოს სისხლთა მჩქეფელს“ უწოდებს. თეიმურაზმა შექმნა ისტორიული პოემა „წამება ქეთევან დედოფლისა“, რომელშიც პოეტური სახეებით აღწერა შაჰ-აბასის ლაშქრის ველური თარეში კახეთის მიწა-წყალზე და შაჰის კარზე თეიმურაზის შვილებისა და დედის ტყვეობისა და წამების ისტორია. თეიმურაზის პოეზიას ჰყავდა მიმდევრები. მათ შორის უნდა მოვიხსენიოთ ნოდარ ციციშვილი, რომელმაც გადმოაქართულა ირანული „ბარამგურიანი“.

თეიმურაზის ლიტერატურული ტრადიციებისა და სკოლის ძლიერი მოწინააღმდეგე იყო არჩილი, რომელიც ირან-ოსმალეთის წამლეკავ გავლენას ლიტერატურის სფეროშიაც ბრძოლას უცხადებდა. არჩილის მოღვაწეობამ მკვიდრი საფუძველი ჩაუყარა ეროვნულ-პატრიოტულ

მიმართულებას საზოგადოებრივ აზროვნებასა და პოეზიაში. არჩილი ქართულ პოეზიაში იცავდა რეალისტური შემოქმედებითი მეთოდის ძირითად პრინციპს — „მართლის თქმას“, ეროვნულ-ისტორიულ თემატიკას და ქართული ლიტერატურული ენის სიწმინდეს. ამ ახალი ლიტერატურული პრინციპების მიხედვით არის დაწერილი მისი ისტორიული პოემა „გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთაველისა“.

არჩილი პირდაპირ აცხადებდა, „ზოგთ ვაქებ და ზოგთ ვაძაგებო“, და მან მართლაც დაუნდობლად ამხილა ფეოდალური საზოგადოების ერთი ნაწილის, ზოგი თავადისა თუ უგუნური მეფის მტრული მოქმედება. არჩილმა პირველად მოუწოდა აღვირახსნილ თავადებს ყმა-გლეხებს ჰუმანურად მოპყრობოდნენ, რადგან „თუ ამოწყდეს, გლეხკაცი საქართველო დაძაბუნდო“, — აცხადებდა იგი. ფეოდალური საქართველოს დაცვის ინტერესებმა მეფე არჩილი გლეხთა ერთგვარ გამოსარჩლებამდე მიიყვანა. არჩილმა პირველმა წამოჭრა ქართულ მწერლობაში აგრეთვე საკითხი ადამიანთა ქონებრივი და სოციალური უთანასწორობის უსამართლობის შესახებ, მაგრამ მას, თავისი კლასობრივი ინტერესების შეზღუდულობის გამო, ცხადია, არ შეეძლო ამგვარი უსამართლობისათვის ბრძოლა გამოეცხადებინა.

არჩილის ლიტერატურულ სკოლას არა ერთი მიმდევარი ჰყავდა. მათ შორის განსაკუთრებით გამოირჩეოდნენ ფეშანგი (ისტორიული პოემის „შაჰნავაზიანის“ ავტორი) და იოსებ სააკაძე (თბილელი ეპისკოპოსი, „დიდმოურავიანის“ ავტორი). ეს უკანასკნელი პოემა გიორგი სააკაძის ცხოვრება-მოღვაწეობისადრე მიძღვნილი და, როგორც ლიტერატურული ნაწარმოები, XVII ს. ქართული პოეზიის საუცხოო ნიმუშს წარმოადგენს.

ქართულ ლიტერატურას ცოცხალი ურთიერთობა ჰქონდა ხალხურ სიტყვიერებასთან. ხალხი ჰქმნიდა მნიშვნელოვან ლექსებსა და თქმულებებს იმ თემებზედაც, რომლებიც ლიტერატურაშიც მუშავდებოდა. ხალხის შემოქმედებაში განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა კლასობრივი ბრძოლის მოტივებს. ამის საუკეთესო მაგალითია ლექსების ციკლი XVII ს. მსხვილი ქართველი ფეოდალების — ნუგზარ და ზურაბ ერისთავების შესახებ. ხალხი ზიზლით იგონებს იმ დროს, როცა არაგვის მოძალადე ერისთავებს თავისუფალი მთის ხალხის ყმობის უღელში შეებმა მოუნდომებიათ: „ნუგზარ ერისთვის დროსაო, სისხლის წვიმების დროსაო“ — ასე იწყება მძიმე სოციალური ბრძოლის ამსახველი ერთი ძველი ხალხური ლექსი. ხალხურ სიტყვიერებაში განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა აგრეთვე ქართველი ხალხის დაუცხრომელ ბრძოლას უცხოელ დამპყრობელთა წინააღმდეგ. ბევრი კარგი ლექსი მიეძღვნა ბახტრიონის გამირულ ეპოპეას. ხალხური სიტყვიერების მიერ შექმნი-

„გატხილი ხიდი“ (XVII ს.).

ლი თემები მომდევნო საუკუნეებში საფუძვლად დაედო არა ერთ მნიშვნელოვან ლიტერატურულ ნაწარმოებს. სალხური მოტივები ნაწილობრივ იგრძნობოდა თეიმურაზ I-ის, არჩილისა და სხვათა ლექსებშიც.

ხელოვნება

XVI — XVII სს. ქართული სამშენებლო ხელოვნება, მასშტაბითა და შენების ტექნიკით, რატმეა უნდა, კლასიკური ხანის (X — XIII სს.)

საქართველოს ხელოვნებას ვერ შეედრებოდა. მაგრამ ამ ხანაშიც აშენდა რამდენიმე ისეთი ნაგებობა, რომელიც საყურადღებოა როგორც არა მარტო ისტორიული, არამედ აგრეთვე მხატვრული ძეგლი. XVI — XVII საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრება მრავალმხრივ ამჟღავნებს წინა ხანათა ხუროთმოძღვრებასთან ორგანულ კავშირს. ამასთანავე შეიმჩნევა (განსაკუთრებით აღმოსავლეთ საქართველოში) ირანული ხელოვნების გავლენა. საქართველოს დასავლეთი და, განსაკუთრებით, მთის კუთხეები ირანული გავლენისაგან თავისუფალი იყო. ხალხურ ხუროთმოძღვრებაშიც უცხო ხელოვნების გავლენა მხოლოდ ცალკეულ ელემენტებში თუ მჟღავნდებოდა.

იმდროინდელმა სასახლეებმა და სახლებმა ჩვენამდე დაუზიანებელი სახით ვერ მოაღწია, მაგრამ წერილობითი წყაროები გვამცნობენ, რომ მეფეთა თუ მთავართა (როსტომის, კახთა მეფეების, ლევან II დადიანის და სხვ.) სასახლეები შესანიშნავად ნაგები, მდიდრულად მორთული და მონატულიც ყოფილა. ამაზე კარგად მეტყველებენ აგრეთვე ლევან კახ-

ანანური. არაგვის ერისთავების რეზიდენცია, ციხე და ეკლესია (XVII ს.).

თა მეფის სასახლის ნანგრევები ალვანში, არჩილის სასახლე თელავში და სხვ. იმდროინდელი საერო საამშენებლო ხელოვნების ნიმუშებს წარმოადგენს აგრეთვე ქარვასლები, აბანოები, ხიდები და ციხეები. როსტომის დროს აშენებულ ქარვასლებსა და მდ. ქციაზე გადებულ ხიდს (რომელიც დღესაც მოქმედებს „გატეხილი ხიდის“, ანუ „წითელი ხიდის“ სახელწოდებით, აზერბაიჯანის საზღვარზე) თავისი სილამაზით XVII — XVIII სს. არა ერთი უცხოელი მოგზაური გაუოცებია. იმდროინდელ მნიშვნელოვან ხუროთმოძღვრულ ანსამბლებს წარმოადგენდნენ: გრემის საქალაქო ანსამბლი ქალაქის უბნებით, ქულბაქებით (დუქნებით), აბანოებითა და ეკლესიებით; ანანურის ციხე-სიმაგრე მრავალსართულიანი კოშკებითა და გუმბათოვანი ეკლესიებით. იმ ხანის საკულტო ნაგებობათაგან ყველაზე მნიშვნელოვანია ახალი შუამთის მონასტერი (კახეთში), ანანურის ეკლესია, მჟადისჯვარში (სოფელია მუხრანსა და დუშეთს შუა) 1668 წ. აშენებული დიდი გუმბათიანი ეკლესია.

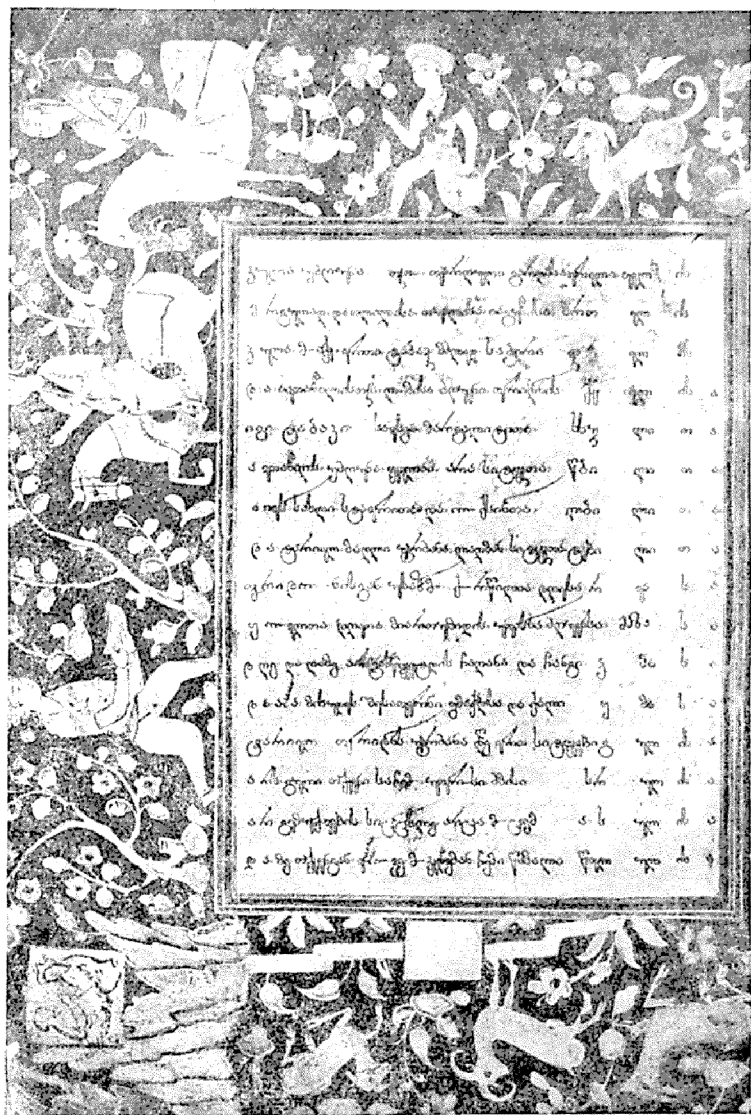
ბევრგანაა შემონახული XVI — XVII საუკუნეთა კედლის მხატვრობის ნიმუშები. საქართველოს ყოველ კუთხეში ტაძრების კედლები შემკულია სხვადასხვაგვარი მოხატულობით, რომელიც, გარდა საეკლესიო სიუჟეტებისა, შეიცავს ისტორიულ პირთა (მეფეების, მთაერების, ფეოდალების და მათი ოჯახობის) პორტრეტებსაც. კედლის მხატვრები უმთავრესად ადგილობრივი ოსტატები იყვნენ: ასე მაგ., XVII საუკუნეში სვეტიცხოვლის ტაძრის ერთ-ერთი მომხატველი ყოფილა მოქალა-

სიკვდილი
დასჯის

სიკვდილი დასჯის
დასჯის

ქართველ ცხენოსანთა ასპარეზობა. XVIII ს.-ის იტალიელი მხატვრის ნახატი
(კასტელის ალბომიდან).

„ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერის მხატვრული შემკვრელობის ნიმუში
(XVII ს.).

ქე გრიგოლ გულჯაგარისშვილი. საქართველოს მეფეებსა თუ მთავრებს მხატვრები ზოგჯერ მეზობელი სახელმწიფოებიდანაც — უფრო ხშირად, რუსეთიდან — მოჰყავდათ. XVI — XVII სს. რუს მხატვრებს უმუშავნიათ კახეთის მეფეთა კარზე: ისინი საგანგებოდ იყვნენ მოწვეულნი კახეთის ეკლესიებისათვის ხატების დასახატავად, თვით ეკლესიათა მოსახატავად.

XVI — XVII სს. ხელოვნება კარგად არის წარმოდგენილი ოქრომკედლობის ნიმუშებითაც. საქართველოს სიძველეთსაცავებში თავმოყრილია იმდროინდელი ოქროსა და ვერცხლის დიდძალი ნივთი, რომლებიც საქართველოს სხვადასხვა კუთხეშია დამზადებული. განსაკუთრებით ბევრია კახთა მეფეებისა და სამეგრელოს მთავრის ლევან II-ის დაკვეთით გაკეთებული კედლური ხელოვნების ნიმუშები. ხელოვნების ერთ-ერთ დარგს მხატვრული ქარგვაც შეადგენდა. XV — XVII სს. ნაქარგობის ნიმუშებმა მოაღწიეს ჩვენს დრომდე ე. წ. „გარდამოხსნებისა“ და სხვადასხვა საეკლესიო თუ საერისკაცო სამოსელის სახით.

მრავალი იმდროინდელი საერო თუ სასულიერო შინაარსის ხელნაწერი წიგნი დიდი ხელოვნებით არის შორთული. ზოგ მათგანში ტექსტთან დაკავშირებული მრავალრიცხოვანი, სურათებიცაა დახატული. ამ მხრივ განსაკუთრებით ძვირფასია შოთა რუსთაველის უკვდავი პოემის „ვეფხისტყაოსანის“ XVII საუკუნის დასურათებული ხელნაწერები.

თავი XIX

საქართველო XVIII ს. პირველ ნახევარში

§ 1. საქართველოს ეკონომიური ვითარება XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში

დასავლეთ საქართველოში XVIII ს. პირველ ნახევარში, ისევე როგორც XVII საუკუნეში, სოფლის მეურნეობა და საქალაქო ცხოვრება დაქვეითების გზაზე იდგა. ფეოდალურ ურთიერთობაში სამთავრო-სათავადოთა სისტემის უცილობელი ბატონობა და ტყვეთა სყიდვის საყოველთაო მძვინვარება დიდად აბრკოლებდა ქვეყნის შინაგანი ეკონომიური სიძლიერის აღდგენას. შინაფეოდალური ომები, რომლებიც დასავლეთ საქართველოში XVIII ს-ში აგრეთვე გრძელდებოდა, ისედაც უკიდურეს მდგომარეობამდე მიყვანილ მწარმოებელ მოსახლეობას ფიზიკურადაც ანადგურებდა და უცხო მოძალადეებს, ოსმალებს, ქვეყნის დაპყრობას უადვილებდა.

1723 წ. ოსმალებმა დაიპყრეს ფოთი. 1725 წ. მათვე გაანადგურეს იმ დროს უკვე ციხე-სიმაგრედ ქცეული რუხი და გაძლიერეს ოსმალთა საზღვისპირო მტაცებლური ვაჭრობის მნიშვნელოვანი საყრდენი პუნქტი ანაკლია. ოსმალო-თურქების გამაგრება შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს სავაჭრო პუნქტებში დიდ საფრთხეს უქმნიდა დასავლეთ საქართველოს. ტყვეთა სყიდვა, იმერეთის სამეფო ხელისუფლების დაუძღვრებისა და ოსმალეთის აგრესიის თანდათან გაძლიერების ვითარებაში, განსაკუთრებით საშიშ სახეს იღებდა. ასეთი მდგომარეობა აქ XVIII ს. მეორე ნახევრის დასაწყისამდე გაგრძელდა.

სხვაგვარი ვითარება იყო იმდროინდელ აღმოსავლეთ საქართველოში კახეთში, XVII ს. მეორე ნახევრიდან, სოფლის მეურნეობა და საქალაქო ცხოვრება რამოდენადმე აღმავლობას განიცდიდა. ქართლი XVIII ს. პირველ მეოთხედში სამეურნეო განვითარების მხრივ განსხვავდებოდა საქართველოს სხვა სამეფო-სამთავროებისაგან. ქართლის სამეფო ხელისუფლებამ, ფეოდალური ბატონყმური მეურნეობის შემდგომი აღორძინების მიზნით, მრავალმხრივი ღონისძიება ჩაატარა. უპირველეს ყოვლისა, იგი შეეცადა ქართლიდან კახეთს გაქცეული და იქ თავშეფარებული გლეხობა უკან, თავ-თავიანთ ძველ მიწა-წყალზე დაებრუნებინა და ქართლის გავერანებული ადგილები ისევ მოეშენებინა.

გლეხებს, ცხადია, ძველ მებატონეებთან დაბრუნება არ სურდათ. მაგრამ ქართლის სამეფო ხელისუფლებამ შაჰის საგანგებო ნებართვამიიღო და, თავისი მოხელეებისა და ქართლის ფეოდალების შემწეობით, კახეთიდან მრავალი გლეხი აყარა. დაიწყო ევრეთ წოდებული „მყრელობა“. ყველა გლეხის დაბრუნება მაინც შეუძლებელი გახდა: ზოგი მათგანი იარაღით იცავდა თავს, ზოგი კი გარბოდა და დროებით მთიელებს ეხიზნებოდა. ამ ღონისძიებამ, რომელიც მწარმოებელი მოსახლეობის აწიოკების ხარჯზე ტარდებოდა, მაინც გამოიღო შედეგი: ქართლში დიდი ხნის წინ დაცლილ-გაუჟაკარიელებული სოფლები და მხარეები ხელახლა დასახლდა; კვლავ იწყო მოშენება თრიალეთმა, გუჯარეთმა, ბაიდარმა, ტაშირმა და სხვა მხარეებმა. ქართლში სოფლის მეურნეობის აღორძინებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აგრეთვე მოშლილი სარწყავი არხების განახლებას და ზოგი ახალი არხის გაყვანას.

სოფლის მეურნეობის ცალკეული დარგების აღორძინება, თავის მხრივ, ხელს უწყობდა ხელოსნური წარმოების, ვაჭრობისა და, საერთოდ, საქალაქო ცხოვრების გამოცოცხლებას. სამეფო ხელისუფლებამ, სოფლისა და ქალაქის მოსახლეობის დაბალი ფენების ექსპლუატაციის გაძლიერების ხარჯზე, ამ მხრივაც ბევრ მნიშვნელოვან ღონისძიებას ატარებდა: განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა გზების გაუმჯობე-

სებასა და დაცვას, ხილების შეკეთებას, ქარვასლებისა და სხვათა მშენებლობას. საქალაქო ცხოვრების აღმავლობას ხელს უწყობდა სამონეტო (ფულის მოჭრის) საქმის მოწესრიგებაც. აღორძინდა ქართლის სატახტო ქალაქი თბილისი. იმდროინდელ თბილისში, წვრილ სელოსნურ საწარმოთა გვერდით, გაჩნდა შედარებით დიდი სარეწაოებიც.

საქალაქო ცხოვრების მოწესრიგება-განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა XVIII ს. პირველ მეოთხედში შექმნილ კანონმდებლობასაც, რომელშიც საგანგებო თავები ჰქონდა მიძღვნილი ქალაქის მოხელეთა უფლება-მოვალეობის განსაზღვრას, ხელოსნური შრომისა და ვაჭრობის ორგანიზაციის საკითხებს. სამეფო ხელისუფლების ასეთი ღონისძიება ხელს უწყობდა ქალაქის მოსახლეობის ზედაფენის გაძლიერებას. ამავე მიზანს ემსახურებოდა ვახტანგ VI-ის მიერ შემოღებული და განსაკუთრებით დიდვაჭრებისათვის, მოქალაქეებისათვის, ხელსაყრელი ე. წ. „საკუთრების ქალაქური წესი“, რომლის მიხედვითაც უძეოდ გადასული მოქალაქის ქონება მეფეს კი აღარ მიჰქონდა, როგორც ეს მანამდე იყო, არამედ მიცვალებულის ნათესავს რჩებოდა, რაც არ უნდა შორეული ყოფილიყო იგი.

§ 2. საქართველოს პოლიტიკური ვითარება XVIII ს. პირველ ნახევარში

ღონისძიება ქართლის
კულტურულ-პოლიტიკური დამოუკიდებლობის განმტკიცებისათვის

პოლიტიკური დაშლილობა ქართულ სახელმწიფოებრივ ცხოვრებას XVIII ს.-შიც შემოაყვავდა. დაუძღვრებულ სამეფო ხელისუფლებას ძველებურად ეურჩებოდნენ ადგილობრივი მთავრები და ერისთავები. ესენი თავ-თავიანთ სამთავროებში უგვირგვინო მეფეებად მოჩანდნენ.

მეორე მხრივ, საქართველოს ძლიერ ასუტეტბდა თურქთა და ყიზილბაშთა ბატონობა. ქართლისა და კახეთის მეფეები ირანის ყაენის ვასალებად ითვლებოდნენ. მათ ეკისრებოდათ ყოველწლიური გადასახადი, ეგრეთ წოდებული „ფეშქაში“. საფეშქაში გამოსაღების დასაფარავად იხარჯებოდა, კერძოდ, „საური“—მეფის სალაროში შემავალი გადასახადი, რომელიც კისრად აწვა უმთავრესად გლეხკაცობას.

ყიზილბაშთა მოძალადეობის ცოცხალ ნიშნად რჩებოდა თბილისის შიდა-ციხეში ჩაყენებული ყაენის შეიარაღებული რაზმი. ყიზილბაშთა ხელში თბილისის ციხე ავაზაკების, ქურდ-ბაცაკებისა და ტყვის მსყიდ-

ველთა ბუნაგად იყო ქცეული. ხანდახან, საჭიროების ძალით, ქართველთა მეფეც ეწვეოდა ხოლმე ციხეს (მაგალითად, ყაენის შიკრიკებთან შესახვედრად), მაგრამ ისიც სულ იმის შიშში უნდა ყოფილიყო, რომ ანაზღად რამე მახეში არ გაბმულიყო ყიზილბაშებ-ს ვერაგობის შედეგად.

ყაენს უნდა დაემტკიცებინა ქართველთა მეფის მემკვიდრე ტახტზე. მაგრამ გამეფება მას ეღირსებოდა მხოლოდ აუცილებელი პირობის, მამა-პაპათა რჯულის უარყოფისა და მუსლიმანობის მიღების შესრულების შემდეგ.

XVIII საუკუნის დასაწყისს სპარსეთის ყაენმა ქართლის მეფობა ისევ გიორგი XI-ს მიუბოძა, რომელიც თავისთან სპარსეთშივე დაიტოვადილ სამხედრო თანამდებობაზე: ქართლში კი მეფის მოადგილედ („ჯანიშინად“) გიორგის ძმისწული ვახტანგ ლევანის ძე დანიშნა. იმავე დროს კახეთის მეფის მოადგილედ გამოცხადებულ იქნა ერეკლეს ძე დავითი, რომელსაც მაჰმადიანური სახელი იმამყულიხანი ერქვა.

ვახტანგის „ჯანიშინობა“ გაგრძელდა რვა წელს (1703 -- 1711 წწ.). ამ ხნის განმავლობაში ბევრი სასარგებლო საქმე გაკეთდა. ვახტანგმ გარს შემოიკრიბა ღირსეული თანამშრომლები, რომელთა შორის იყო ცნობილი მწიგნობარი სულხან-საბა ორბელიანი.

ქართლის მმართველმა წრეებმა გავლენა მოიპოვეს იმერეთის სამეფოშიცა და კახეთშიც. ირანი ამ დროს დიდ პოლიტიკურ გასაქირვანიცდიდა: ქვეყნის აღმოსავლეთ ნაწილში ავღანები აჯანყებულნიყვნენ. რადგან ქართლის ბაგრატიონები მეთაურობდნენ ავღანთა წინააღმდეგ ირანის სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლას, ყაენიც იძულებული იყო ქართველ პატრიოტთა სურვილებისათვის ანგარში გაეწია და მხარი დაეჭირა მათი პოლიტიკური ნაბიჯებისათვის ქართლში.

საქმე იქამდე მივიდა, რომ შაჰმა თბილისის მეციხოვნე ყიზილბაშებიც კი არ დაიცვა: ქართველთა ხელისუფლებამ შეზღუდა მეციხოვნე ყიზილბაშთა თვითნებური მოქმედება, წაართვა მათ ძარცვა-რბევის საშუალება და მოშალა ტყვის-სყიდვა. მეფის ხელისუფლების განსამტკიცებლად, თვითნება თავადებისა და, საერთოდ, ურჩი ძალების ასალაგმავად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ეგრეთ წოდებული „მცველი ჯარის“ შექმნას. ჯარის შემადგენლობაში ირიცხებოდნენ თავადიშვილები, აზნაურები და მსახურები. იგი შედგებოდა სამი რაზმისაგან, რომელთაც მეთაურობდნენ თავ-თავისი „უზბაშები“, ანუ ასისტავები. მცველჯარი უზრუნველყოფდა ვახტანგის პიროვნებისა და სასახლის დაცვასაც და, საერთოდ, სამეფოში საპოლიციო-საყანდარმო წესების შესრულებასაც. ასეთი სამხედრო ღონისძიების გამო ჯანიშინს ზოგი გავლე-

ნიანი ფეოდალი გადაემტერა, მეტადრე შუღლი ჩაიდო გულში არაგვის ერისთავის სახლმა.

ვახტანგ VI-ის მეფობა

გიორგი მეფე 1709 წ. ავღანელებთან ბრძოლას შეეწირა და ქართლის მეფობა ერგო მის ძმისწულს, ქაიხოსრო ლევანის ძეს. მაგრამ აღარც მას დასცალდა მეფობა: გიორგის მსგავსად,

აღიკ ავღანეთში დაიღუბა 1711 წ.

ამის შედეგად 1712 წ., ვახტანგს დაუდგა ყაენის კარზე გამოცხადების ჯერი.

ვახტანგის მეფედ დამტკიცება უაღრესად მტკივნეული გამოდგა. ისპაჰანში ის მტკიცედ დაადგა ქრისტიანობას და უარი თქვა მუსლიმანობის მიღებაზე. ამან ხელი გაუხსნა მის მტრებს როგორც საქართველოში, ისე ირანში. მის მოწინააღმდეგე ქართველ ფეოდალთა დასში შეკავშირებული აღმოჩნდნენ თვით ვახტანგის ძმებიც — იესე და სვიმონი. სვიმონი ვახტანგის მიერ ქართლს იყო დატოვებული, როგორც ქვეყნის „განმეგ“, მეფის მოადგილე. გამუსლიმანებული იესე მეთოფეთა მეთაური (თოფჩიბაში) იყო და მას თბილისის ყიზილბაშურ მეციხოვნე ჯარში გაელენა ჰქონდა. მან ეს მეციხოვნეები აუჯანყა ვახტანგს სწორედ მაშინ, როდესაც ვახტანგი ყაენის კარზე დიდ ხიფათში იყო ჩავარდნილი. ვახტანგს იმედი ჰქონდა, რომ რჯულის გამოუცვლელად მოახერხებდა ქართლში გამეფებას. მაგრამ შაჰმა ჯანიშინი ირანში დაიტოვა, ხოლო ქართლის მეფედ მისი ძმა — გამაჰმადიანებული იესე დაამტკიცა.

ვახტანგმა ირანიდან საიდუმლო კავშირი გააბა საფრანგეთის მეფის ლუი XIV-ის მთავრობასთან. სათანადო საქმის მოსაგვარებლად დასავლეთ ევროპაში 1713 — 1714 წლებში იმოგზაურა, როგორც ქართლის ელჩმა, სულხან-საბა ორბელიანმა. ს. ორბელიანის ელჩობას ქართლისათვის სასურველი პოლიტიკური შედეგი არ მოჰყოლია და იმედგაცრუებულმა ვახტანგმა, თავისი თანამოაზრეების გავლენით, დათმობა არჩია. გარეგნულად აღიარა მაჰმადის რჯული და ამ საშუალებით 1716 წ. მიიღო ქართლის მეფობაცა და ირანის სპასალარობაც, ხოლო 1719 წ. სამშობლოში დაბრუნებაც შეძლო.

ქართლის მმართველმა წრეებმა ვახტანგის მეთაურობით ხელახლა მოიკრიბეს სამხედრო-პოლიტიკური ძალა და მედგრად შეუტყეს მოწინააღმდეგეებს. მეფემ ჯერ კიდევ ირანიდან დაბრუნებამდე დაიწყო მოლაღატებთან ანგარიშის გასწორება: დაპატიმრებულ იქნა რეაქციონერთა წრის სულის ჩამდგმელი იესე და ზოგი სხვაც, ზოგნი კი სამშობლოს საზღვრებიდან გააძევეს. მეფის ლაშქარს ომი მოუხდა ქსნის ერისთავის შანშეს დასამორჩილებლადაც.

რაც დრო გადიოდა, ქართლისა და კახეთის ჯარს სულ უფრო ხშირად უხდებოდა დალისტინის მხრიდან მომხდურ ფეოდალთა მტაცებლური რაზმების უკუქცევა. რადგან ქართულად დალისტანს („დალისტანი“ თურქულად სიტყვა-სიტყვით „მთიანეთს“ ნიშნავს) ძველიდანვე „ლეკეთი“ ერქვა, ამიტომ იქიდან რაზმებად საქართველოში შემოსეულ აბრაგებსაც ყველას განურჩევლად „ლეკებს“ უწოდებდნენ. ეს რაზმები მიზნად ისახავდნენ სოფლებისა და ქალაქების დარბევა-აწიოკებას, ადამიანების ტყვედ წასხმა-გასყიდვას, ხალხის სარჩო-საბადებლის გატაცებას. დალისტინიდან მომავალი აბრაგების ამ ავანაქურ თავდასხმებს მედგრად ებრძოდა ქართველი გლეხობა. მაგრამ მათ წინააღმდეგ ეფექტურ ბრძოლას მეტად აძნელებდა ფეოდალური ქვეყნების შეუთანხმებლობა.

ქართლის პოლიტიკურ მესვეურებს კახეთთანაც და იმერეთთანაც ჰქონდათ საერთო საქმისთვის სასარგებლო ურთიერთობა. პირადად ვახტანგი იმერეთის თავკაცებზე ახდენდა გავლენას. ქსნის საერისთავოს დასამორჩილებლად გამართულ ლაშქრობაში, ვახტანგის მოწოდებით, მონაწილეობა მიიღეს დასავლეთ საქართველოს ძლიერმა თავადებმაც. იმავე დროს, თბილისის სამეფო კარის თაოსნობით, იმერეთს გამეფებულ იქნა ქართლის მეფის კანდიდატი ალექსანდრე გიორგის ძე.

ქართლის მესვეურთა ავტორიტეტის ზრდას დიდ ანგარიშს უწევდნენ სამეფოს გარეთაც. ვახტანგს ყაენისაგან მიენიჭა სამხრეთ აზერბაიჯანის სპასპეტობა და დაეკისრა გალაშქრება შირვანს, რომელიც სულ ერთიანად მოეცვათ დალისტინელ ფეოდალთა მძარცველურ რაზმებს.

§ 8. რუსეთთან ურთიერთობის გამოცოცხლება

სწორედ იმ დროს თბილისს მოვიდა ცნობა, რომ რუსეთის მხედრობის რუსეთის ძლიერი ლაშქარი, პეტრე დიდის მეკავკასიაში ჩამოსულიყო ჩრდილო კავკასიაში, მდ. სულაკზე, და ემზადებოდა ირანში შესაჭრელად. პეტრე იმპერატორს უკვე გაეფრთხილებინა ყაენი, რომ რუსეთის მხედრობა აპირებდა იარაღით დაეცვა ირანში რუსეთის, რუსი ვაჭრების ქონება და სიცოცხლე. პეტრეს იმედი ჰქონდა, რომ ქართველები ცხოველ მონაწილეობას მიიღებდნენ საომარ მოქმედებაში შაჰის წინააღმდეგ. როდესაც ომი მოახლოვდა, ასტრახანის გუბერნატორი ვოლინსკი 1721 წელს ატყობინებდა ვახტანგს, რომ პეტრეს კეთილი სწადია ქართველებისათვის, ფიქრობს მფარველობა გაუწიოს მათ და ამიტომ ქართველებმაც და კავკასიის სხვა „ქრისტიანმა ხალხებმაც უნდა ამოქმედონ რუსეთის სასარგებლოდ“. ეს ეხებოდა ქართველებსაც და

სომხებსაც. ამრიგად, თითქოს ხორცს ისხამდა ქართველი ხალხისათვის დიდი ხნის სანუკვარი აზრი ირანის კლანკებიდან გამოსხნის შესახებ.

ომის დაწყების წინ პეტრემ მანიფესტით მიმართა თავისუფლებისათვის მებრძოლ ხალხებს. კავკასიაში ქართლის მეფე უძლიერესი იყო ფეოდალ ხელისუფალთა შორის და მომავალ ომში სწორედ მას ეკისრებოდა ხელმძღვანელი როლი. პეტრეს გეგმის თანახმად, ქართული ლაშქარი, სომხების მხარდაჭერით, სასწრაფოდ უნდა შექრილიყო ირანის საზღვრებში, განჯის მიმართულებით გაეკვლია გზა კასპიის სანაპიროსაკენ და სადმე დარუბანდსა და ბაქოს შუა შეერთებოდა რუსეთის მხედრობას, როცა ამასობაში რუსები იქ გაჩნდებოდნენ.

1722 წ. ავვისტოში რუსის მსედრობას დარუბანდი უომრად ჩაბარდა და ამით მას ამიერკავკასიაში შემოსასვლელი კარი გაეღო. პეტრეს არმია კიდევაც დაიძრა სამხრეთისაკენ. ამ დროს ქართველთა 40-ათასიანი ლაშქარი და მისი დამხმარე სომეხთა ძლიერი რაზმები უკვე განჯის სახანოში ჩასული და მტკვრის პირას დაბანაკებული იყვნენ.

მაგრამ ისეთი ვითარება შეიქმნა, რომ ბაქოსკენ გალაშქრება აღარ მოხერხდა. საგარეო და შინაური მდგომარეობის მოულოდნელი გართულების გამო ახლო აღმოსავლეთში მოქმედების პეტრესეული გეგმა საგრძნობლად შეიზღუდა. ვახტანგს გადმოსცეს ცნობა პეტრეს ბანაკიდან, რომ ქართველთა ლაშქარს დასჭირდებოდა ადგილზე მოცდა, სანამ იმპერატორის ახალი მითითება არ მოვიდოდა. რუსის სარდლობამ შეწყვიტა არმიის წინსვლა და მისმა მთავარმა ძალაჰაც იწყო უკან, ასტრახანისაკენ დახევა. ასეთ პირობებში ვახტანგის ლაშქარმა ვეღარ გაბედა სამხედრო მოქმედების დაწყება და თბილისს დაბრუნდა.

რაკი აშკარა გახდა, რომ ქართველებსა და მათთან ერთად სომხებსაც პეტრესთან სამხედრო-პოლიტიკური კავშირი ჰქონდათ, ირანის ხელისუფლები და მათი მოყმე ხანები, აგრეთვე ოსმალები და მათი აგენტები — დაღისტნელი ფეოდალები, ყველა ვახტანგის დასაღუპავად აღესილი — შურს იძიებდნენ. ყაენმა ვახტანგს „ორგულობისთვის“ ქართლი ჩამოართვა და ის 1723 წ. თავის ერთგულს, კახეთის მეფე კონსტანტინეს უწყალობა. აღარავინ იცოდა, ვინ ვის დაასწრებდა ქართლში იარაღით შემოქრას — ირანელთა მომხრე კონსტანტინე თუ თურქეთის ფაშა. იმავე დროს ქართლის მმართველ წრეებშიც კვლავ იჩინა თავი პოლიტიკურმა შუღლმა. ვახტანგის რუსეთთან მეგობრობა სახიფათოდ მიიჩნია მისმა შვილმა ბაქარმა, რომელმაც, მამის საწინააღმდეგოდ, ისევ ყაენთან დაკავშირება განიზრახა.

ამავე დროს კონსტანტინემ, დაღისტნელთა რაზმების დახმარებით,

ორგზის მოაწყო მძლავრი თავდასხმა თბილისზე, ავლაბრის მხრიდან. მეორედ დაცემისას, 1723 წ. გაზაფხულზე, მან აიღო თბილისი. კონსტანტინეს დაღისტნელმა მოკავშირეებმა ქალაქი ისე სასტიკად გაძარცვეს, რომ შემდეგ მას რამდენიმე ათეული წლის მანძილზე აღარ დაბრუნებია თავისი ძველი კეთილდღეობა. კონსტანტინეს და მის დამხმარე დაღისტნელთა რაზმებს დარბეულ თბილისში, 1723 წ. იენისს ანაზღეულად თავს წაადგნენ თურქები არზრუმის ფაშის მეთაურობით. ფაშასთან შეთანხმებით, ქართლის გამგებლობა იკისრა ვახტანგის ძემ ბაქარმა, მაგრამ მან თურქთა მკაცრ ზედამხედველობას და გადასახადებს ვერ გაუძლო, მთაში გაიხიზნა და ერთ ხანს, მამასა და ძმებთან ერთად, პარტიზანულ ბრძოლას აწარმოებდა დამპყრობელთა წინააღმდეგ. მაშინ თურქებმა ქართლში გაამეფეს ვახტანგის ძმა იესე. ასეთ ვითარებაში ვახტანგი, პეტრეს თანხმობით, ოჯახითა და დიდი ამალითურთ (სულ 1200 კაცის თანხლებით), 1724 წლის ივლისის 15-ს გაემგზავრა მოსკოვს. გამგზავრებულთა უმეტესობა მოსკოვში არჩილის დროიდან არსებულ ქართველთა კოლონიას შეუერთდა და იქ გაიდგა სამუდამო ბინა, თუმცა რუსეთში დიდხანს იმედობდნენ, რომ ვახტანგი და მისი მხლებლები თავის ქვეყანას დაუბრუნდებოდნენ და მას თავისუფლებას მოუპოვებდნენ.

ქართველი ხალხი, ვახტანგის სამეფო კარის ქართლიდან რუსეთს წასვლის შემდეგ, საკუთარი ძალ-ღონით იცავდა მამულს. ბაგრატიონთა სახლის გამაჰმადიანებულ წარმომადგენლებსაც კი უჭირდათ რამე სიკეთეს გამოჩენოდნენ სულთნის სამსახურს, ფაშებთან შეთანხმებას. კონსტანტინე კახთ ბატონი ერთ ხანს თანამშრომლობდა თბილისის ფაშასთან, შველოდა და უადვილებდა მას ურჩი მოსახლეობის მოთოკვას, ნეტადრე თავადების აჯანყებათა ჩაქრობას. მოთარეშე აბრაგების განიარაღებას. მაგრამ თურქებმა იცოდნენ კონსტანტინეს ერთგულება ირანელთადმი და ამიტომ მოკლეს იგი.

თანდათან, ირან-ოსმალეთის ომის სასწორი ისევ სპარსთა მხარეზე გადაიხარა. სახელმწიფოებრივად სარდალმა ნ ა დ ი რ - ყ ე ლ ი მ სპარსეთში ხელთ აიღო ძალაუფლება, რის შემდგომაც მალე, 1736 წ., შაჰის წოდებაც მიითვისა. ნადირ-შაჰი მტკიცედ მართავდა ქვეყანას. თურქების ბატონობა იმდენად საშიშარი და დამაზარალებელი გამოდგა მათ მიერ დაპყრობილი ქვეყნებისათვის, რომ ამიერკავკასიაში თავისუფლებისათვის მებრძოლი ხალხები ნადირის თურქებზე გამარჯვებას ერთგვარი თანაგრძნობითაც კი შეხვდნენ.

რაკი თურქეთი მარცხდებოდა და კასპიის სანაპიროზე მისი გავლენების საშიშროება ქრებოდა, რუსეთი შედარებით ადვილად მოუჩიგდა ირანს და ნაწილ-ნაწილ დაუთმო მას კასპიის სანაპირო, რომე-

ლიც რუსის ლაშქარმა 1723 წელსა და მის მომდევნო ხანებში დაიჭირა. ამას გარდა, რუსებმა წინასწარ მიიღეს ირანის თანხმობა, რომ თურქთა უკუქცევის შემდგომ ქართლში ისევ ვახტანგი გამეფდებოდა. ასეთ ვითარებაში ქართლისა და კახეთის მმართველი წრეები გაბედულად დაუკავშირდნენ ნადირს.

§ 4. ოსმალთა-ყიზილბაშობა და მისი გავლენა აღმოსავლეთ საქართველოს სამეურნეო ცხოვრებაზე

1723 წლიდან აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიაში დაიწყო ოსმალთა ბატონობის მძიმე ხანა. ოსმალებმა ქართული მიწა-წყლის საბოლოოდ მიტაცება და ქვეყნის საფაშოებად ქცევა გადაწყვიტეს: ამ მიზნით მათ ქართლი ექვს ნაწილად დაჰყვეს და მოსახლეობას მძიმე საოსმალო გადასახადები გააწერეს.

ქართლში ოსმალთა გაბატონება ხელს უწყობდა აგრეთვე დაღისტნელ ფეოდალთა ლაშქრობის გახშირებას. გამუდმებული ომი კიდევ უფრო აზარალებდა ქვეყანას. მართალია, ოსმალთა ასიმილაციურებმა მიზანს ვერ მიაღწიეს, ქართველობა ვერ მოშალეს, მაგრამ ქვეყანა მაინც მძიმედ დააზიანეს: ხელახლა დაკნინებისა და დაქვეითების გზას დაადგა აღდგენილი სოფლის მეურნეობა და საქალაქო ცხოვრება.

ოსმალთამ აღმოსავლეთ საქართველოში დიდხანს ვერ შეინარჩუნა ბატონობა. მაგრამ ქვეყანას მაინც არ დასცალდა სულის მოთქმა: 1735 წლიდან ქართლში „ოსმალთა“ მაგიერ „ყიზილბაშობა“ დამყარდა. ყიზილბაშთა გაბატონება სოფლებისა და ქალაქების მოსახლეობის მძარცველური ექსპლუატაციით დაიწყო. 1741 წ. დამპყრობლებმა ქვეყანა აღწერეს. ამ ამბების თანამედროვის სიტყვით, ყიზილბაშებს არ დაუტოვებიათ არც ერთი სოფელი თუ ნასოფლარი, რომ არ აეზომათ და არ დაეხარკათ. ყიზილბაშებმა სათითაოდ დათვალეს ვაზები, ხეხილის ხეები და ყოველ ძირს გადასახადი გააწერეს. ფულადი გადასახადი გაწერილი იყო აგრეთვე ყოველ მამაკაცზე ათი წლის ასაკიდან. ამგვარადვე დაბეგრეს პირუტყვი, ბოსტანი, წისქვილი და სხვ. ასეთი მტაცებლური ექსპლუატაცია აიძულებდა სოფლის მოსახლეობას სასოწარკვეთისა და სიმწრისგან თვითვე გაენადგურებინა თავისი მეურნეობა და გადაკარგულიყო.

მოდალადე ყიზილბაშები მძიმე ხარკსაც აღარ ჯერდებოდნენ. მაშინ, როცა ქართლში პურის მოუხაველობა და შიმშილობა იყო და მოსახლეობა ბალახის ფესვებსა და თესლს ახმობდა, ფქვევდა და იმით იკვებებოდა, ნადირ-შაჰმა ფულადი ხარკის ანგარიშში დამატებით 3. 000. 000 ლიტრა პურის გადახდა მოითხოვა. ქართლში აღარც საუღლე საქონელი

ღარჩა: შაჰის ბრძანებით, ერთდროულად 8.000 ხარი იქნა აქედან ვაყვანილი.

„ოსმალობისა“ და „ყიზილბაშობის“ ხანამ საქართველოს სოფლის მეურნეობა ისევ დაქვეითებამდე მიიყვანა: ქვეყანა აოხრდა. ქვემო ქართლი, სადაც XVIII ს. 20-იანი წლებისათვის 40.000-ზე მეტი მცხოვრები ითვლებოდა, მომდევნო ოცი-ოცდაათიოდე წლის მანძილზე თითქმის სრულებით გაუქაცურდა. არანაკლებ დაზარალდნენ ქალაქები. გამუდმებული ომიანობა აიძულებდა ქალაქის მოსახლეობას მიეტოვებინა თავისი სახელოსნო-სავაჭროები და სხვაგან ეძებნა თავშესაფარი. მოსახლეობის ნაკლებ შეძლებული ნაწილი კი ქალაქში რჩებოდა და დამპყრობელთა მსხვერპლი ხდებოდა.

ოსმალთა-ყიზილბაშობამ მოშალა აგრეთვე ქართული საქალაქო წესწყობილება. ქალაქებსა და სოფლებს განაგებდნენ ოსმალთა თუ ყიზილბაშთა მიერ დანიშნული მოხელეები, რომელნიც აუქმებდნენ ქართულ მართვა-გამგეობას, არსებულ კანონ-წესებს. ყოველივე ეს, თავის მხრივ, ხელს უწყობდა საერთოდ საქალაქო ცხოვრების დაქვეითებას.

§ 5. კულტურა XVIII ს. პირველ ნახევარში

ქართული კულტურის წარმატებები, შედარებით XVII საუკუნესთან, უფრო მნიშვნელოვანი და მრავალმხრივი გახდა. ახლა ადრინდელზე მეტი ნაყოფიერებით გრძელდებოდა ხალხის კულტურულ მონაპოვართა გამოტანა ნანგრევებიდან, მათი მოვლა. შერყეული სარწმუნოების, ცოდნის განსამტკიცებლად უბრუნდებოდნენ ქართველი ხალხის ისტორიის შესწავლას, „ზნეთსწავლელების“, მართლმსაჯულების, სიტყვიერების გადარჩენილ ძეგლთა თავმოყრას. კულტურის მუშაკები მშობლიური ქვეყნის საუნჯეებთან ერთად ეცნობოდნენ მოძმე და სხვა ხალხების მონაპოვრებსაც.

სწავლა-აღზრდის საერთო მიმართულებას, ბუნებრივია, განსაზღვრავდა არსებული ბატონყმური, ფეოდალურ-ეკლესიური საზოგადოებრიობის ინტერესები. ადამიანთა მოღვაწეობის უმაღლეს მიზნად იგულისხმებოდა სამეფოს დაცვა და შინაგანი სიმტკიცისათვის — ქრისტიანული ზნეობის უშლელობა. ამასთან იყვნენ შეგუებული სამართალიც, საერო და სასულიერო ხელისუფლების პრაქტიკაც, დიდაქტიკის, ანუ აღზრდის საფუძვლებიც. სოციალურ მორალს ზედ ესვა ბეჭედი მძაფრი კლასობრივი ფორმულისა: „ყმისა ყველა (ყველაფერი) — ბატონისა არს“ (ვახტანგის კანონებით), რასაც ემატებოდა ეკლესიის მითითება: „დასაბამი სიბრძნისა — შიში უფლისა“. ექსპლუატირებულ ხალხს

ღვთის შიშს უნერგავდნენ, რომ წინააღმდეგობა არ გაეხდინა ბატონი-სათვის. ცალკეული მოწინავე პირების ღვაწლით ითესებოდა შედარებით ჰუმანური იდეებიც.

იმ დროის უდიდესი ჰუმანისტი იყო სულხან ორბელიანი (1658 — 1725), მონაზვნობაში საბად წოდებული. ამ მრავალმხრივმა მოღვაწემ თავისი წვლილი შეიტანა სწავლა-აღზრდის საქმეშიც. კერძოდ, წარმტაცი მოკლე-მოკლე არაკების კრებული („სიბრძნე-სიცრუის წიგნი“) საგანგებოდ შეადგინა ყრმათათვის საკითხავად. მისი სიტყვით, ეს წიგნი ბავშვებისათვის ცოდნის მიძეცი იქნებოდა და „ამოდ საკითხავიც“. ესე იგი ადვილად შესათვისებელი. ორბელიანი ისწრაფოდა უკუეგდო იმდროინდელ სკოლაში მიღებული უვარგისი ხერხები ცოდნის გადაცემისა (ძნელად გასაგები და გრძელი საზეპიროები, ისიც ხალხისათვის უჩვეულო ხუცურით ნაწერი). სკოლა ჩვეულებრივ სასულიერო პირების ხელთ იყო და თავსდებოდა მონასტრის ზღუდეებში ან კერძო ოჯახში (მღვდელთან, დიაკონთან ან სხვა წიგნის მცოდნესთან); ანბანის ამოსაღებ და მერმე საკითხავ წიგნად იხმარებოდა „დავითნი“ (ლოცვა-საგალობლების წიგნი; მიეწერება ძველ ებრაელთა მეფეს დავითს, X ს. ძვ. წ.). ამისთანა წიგნებში მკითხველი ვერ ისწავლიდა ცხოვრების ავ-კარგს, შიგ ვერ დაინახავდა ვერც თავის ქვეყანას და საზოგადოებას, ვერც ჩვეულებრივ ადამიანებს. ორბელიანის არაკებში კი გამოხატული არიან ასეთი ადამიანები, მათ შორის მეფეც, მოხელეებიც. მათი საქმიანობა. ინტერესთა შეგჯახება. უბრალო მომაკვდავების ქირ-ვარამი.

ქართველმა მოღვაწემ გერმანემ შეადგინა და დაბეჭდა სახელმძღვანელო წიგნი სათაურით: „სწავლა, თუ ვითარ მართებს მოძღვარსა სწავლება მოწაფისა“ (1711 წ.). მისი მიზანი იყო მიეცა ოსტატისათვის წერა-კითხვის უადვილესი გზით გადაცემის საშუალება. ასეთ საშუალებად მან ჩათვალა ხუცური ანბანის ნაცვლად ხალხისათვის უფრო ცნობილი მხედრული ანბანის ხმარება, საკითხავი და დასაზეპირებელი მასალის შემოკლება. გერმანეს თავისი ხალხის სიყვარული ამოქმედებდა; მას, მისივე სიტყვით, არ უნდოდა ქართველი მოსწავლეები სხვა მოსწავლეებს ჩამორჩენოდნენ ცოდნით. იმ სხვებთან კამათში უვიცობით ენა დაბმოდათ.

მოსწავლე შრომით აღწევდა საშუალო განათლებასა და უმაღლესსაც. იმდროინდელი განათლებული პირები (სულხან-საბა ორბელიანი, ვახტანგ VI და სხვ.) ფლობდნენ, მშობლიურს გარდა, სხვა ენებსაც — სპარსულს, თურქულს, სომხურს, ეუფლებოდნენ რუსულსაც; იძენდნენ დროის შესაფერ ცოდნას — საღვთისმეტყველო-საფილოსოფიოს, საისტორიოს, მათემატიკურს.

მეცნიერება

უჩვეულო სიცხოველე დაეტყო სამეცნიერო ინტერესებს. მრავალ სასარგებლო წამოწყებათა ინიციატორმა ვახტანგ VI-მ, ს.-ს. ორბელიანის აღზრდილმა, შეადგინა „მეცნიერ კაცთა“ კომისია ბერი (საკუთარი სახელია) ეგნატაშვილის მეთაურობით. კომისიამ „ქართლის ცხოვრების“ (ესე იგი „საქართველოს ისტორიის“) არსებული ხელნაწერები შეკრიბა, ერთ-ერთი მათგანი. დანარჩენების გამოყენებით, რამდენადმე შეავსო; თანაც XIV — XVIII საუკუნეთა ისტორია, რომელიც არსად ჩანდა, ახლად შეადგინა სხვადასხვა საბუთების (სიგელ-გუჯარებისა, წარწერებისა, ქრონიკებისა) მიხედვით.

ვახტანგის სამეცნიერო სკოლაში აღიზარდა ქართული საისტორიო მწერლობისა და გეოგრაფიული მეცნიერების დიდი წარმომადგენელი, ვახტანგ VI-ის შვილი ვახუშტი ბაგრატიონი (1676 — 1770, დაახლ.). მისი კაპიტალური შრომა, „საქართველოს ისტორია“ წარმოადგენს ქართველი ზალხის ისტორიის კრიტიკული განხილვის პირველ ცდას. ვახუშტის შეგნებით, ისტორიის აუცილებელი შემადგენელი ნაწილები უნდა ყოფილიყვნენ გეოგრაფია, გენეალოგია, ქრონოლოგია და პრაგმატოლოგია (ამბავთა თხრობა). ვახუშტის შრომაც ამ ნაწილებისაგან შედგა.

ვახუშტი ბაგრატიონს შრომის წერაში ასულდგმულებდნენ მალალი პატრიოტული მისწრაფებანი, ისტორიულ ქეშმარიტებათა ქომაგობა, სასწავლო-აღმზრდელიობითი იდეები. ბეჯითთა წასაქებებლად ის შრომას იწყებს ფილოსოფოსის სიტყვებით: ის დრო და საათი, რომელსაც სწავლას არ ვახმართ, სავალალოდ იკარგებაო. ვახუშტის ნათელი რწმენით, ისტორიას პირუთვნელად უნდა დაეგმო ქვეყნის ორგულნი და გაემხნეებინა სამშობლოსათვის თავდადებული ადამიანები. მისი სიტყვით, ისტორიაში კეთილსა და ბოროტს დიახაც ერთი ფასი არ აქვთ; მატანე ადიდებს კეთილის მოქმედს და გმობს და საშვილიშვილოდ ათახსირებს უკეთურ ადამიანებს. ვახუშტის თავისი შრომის დასრულება მოუხდა მოსკოვში (1745 წ.). სადაც ის ქართულ კოლონიაში ცხოვრობდა.

ვახუშტის თაობის იყო ისტორიკოსი სეხნია ჩხეიძე, რომლის საინტერესოდ დაწერილ მოკლე ქრონიკაში ამბების აღწერა მოყვანილია 1739 წლამდე.

ისტორიოგრაფიასთან ერთად მნიშვნელოვანი წარმატება ჰქონდა გეოგრაფიულ მეცნიერებას რუკათაღმწერლობის ჩათვლით. სწორუპოვარი გეოგრაფიული ნაშრომი, რომელიც ასახავს საქართველოს მიწაწყალს („აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“), ეკუთვნის ვახუშტის ქალამს. ვახუშტი კარგად იყო დაუფლებული იმდროინდელ გეოგრა-

ვახუშტი ბაგრატიონი (ვ. თოფურაძის ქანდაკება).

საქართველოს დეტალური რუკა (1737 წ.), რომლის მიხედვით რუსეთის დაინტერესებული პირები ეცნობოდნენ ლიხთ-იმერეთის ციხე-ქალაქებს, ბუნების სიმდიდრეს.

დასავლეთ ევროპის გეოგრაფიისა და ბურჟუაზიული კულტურის ცოდნის დანერგვას საქართველოში ხელს უწყობდა ს.-ს. ორბელიანის ნაშრომი „მოგზაურობა ევროპაში“ (ავტორის მოგზაურობა მოხდა 1713 — 1716 წწ.). ცნობილია ორბელიანის დვაწლი ფილოსოფიაში-მათემატიკაში.

დასრულებული სახე მისცა სულხან-საბა ორბელიანმა თავის უკვდავ ქართულ ლექსიკონს (იწერებოდა 1685 — 1716 წლების მანძილზე). ამ შრომაში გამოვლინებულია ქართული ენის ლექსიკური სიმდიდრედიდი ცოდნით არის განმარტებული ძველი ქართული სიტყვების მნიშვნელობა. გამოყენებულია სომხური, თურქული, ბერძნული, იტალიუ-

ფიულ მეცნიერებას, რუსთა და უცხოელთა გეოგრაფიულ გამოცდილებას. ვახუშტის მიერ შედგენილმა ატლასებმა გზა გაიკვლიეს რუსეთისა და დასავლეთ ევროპის სამეცნიერო თუ პოლიტიკურ წრეებში.

მისი რუკების საფუძველზე XVIII ს.-ში მოხერხდა სხვა ატლას-რუკების დაბეჭდვა.

კიდევ უფრო ადრე ს.-ს. ორბელიანის მონაწილეობით შედგენილი რუკა (საქართველო და მომიჯნავე მხარეები) გადაეცა საფრანგეთის მეცნიერებათა აკადემიას. ამას გარდა, იმერთა მეფის ალექსანდრე V-ის ბრძანებით შედგა დასავლეთ-

რი სალექსიკონო მასა-
ლა. კულტურის მოა-
მაგემ, ორბელიანმა ამ
ლექსიკონის შესრუ-
ლებით ცხადყო ქარ-
თული ფილოლოგიის
მაღალი განვითარება.

ვახტანგმა, თავის
მხრივ, თარგმნა სპარ-
სულიდან ასტრონომი-
ული შრომა, რომელიც
ეკუთვნის თემურ-ლენ-
გის მწიგნობარ შვი-
ლიმვილს ულულ-ბეგს
(XV ს.). სპარსულიდან
ვახტანგის თარგმნილი
კოსმოგრაფიის კურ-
სი „ქმნულების ცოდ-
ნის წიგნი“ დაიბეჭდა
თბილისის სტამბაში
(1721 წ.). ვახტანგს თა-
ვისი წვლილი შეუტა-
ნია ქიმიის დარგშიც.

იურიდიული ლიტე- რატურა

შეეცადა მოეწესრიგებინა არსებული ბატონყმური ურთიერთობა, დაე-
ლო გარკვეული იურიდიული ნორმები, რომელსაც უნდა დამორჩილე-
ბოდნენ „უფალიც“ და „მონაც“, აზნაურიც და გლეხიც, ეკლესიისა თუ
მეფის მოხელეები, — ეს აუცილებელი იყო თვითონ გაბატონებული
კლასის დღის გასაგრძელებლადაც. ამის შესაბამისად განათლებული
მეფის ვახტანგის მეთაურობით ჩამოაყალიბეს 270 მუხლად ეგრეთ წო-
დებული „აღწერილი განაჩენი“, ხალხის ენაზე — „ვახტანგის კანონები“
(აღწერილი — დაწერილს ნიშნავს; განაჩენი შედგენილია 1705 — 1709
წლებში). ამ კანონთა წიგნში ჩანს ქართველი ხალხის დიდი საკანონ-
მდებლო გამოცდილება, იურიდიული ენის სიზუსტე, ტერმინოლოგიის
მრავალფერობა, ადგილობრივ ზნეჩვეულებათა ხასიათი, ქვეყნის გარკ-

სულხან-საბა ორბელიანი.

საერთო წარმატებებმა მაშინდელ საქართვე-
ლოს სოციალურ-ეკონომიურ და პოლიტიკურ
ცხოვრებაში წინ წამოწიეს სამართლის, მართლ-
მსაჯულების საკითხები. მეფის ხელისუფლება

ვეული პროგრესიც. მის შედგენაში მონაწილეობდნენ უწარჩინებულესი სამღვდელონი, საერო ფეოდალთაგან — მუხრანბატონი, ამილახორი, ერისთავები ქსნისა და არაგვისა, და სხვ. არისტოკრატიული შემადგენლობა სავსებით შეეფერებოდა „განაჩენის“ კლასობრივ მიზნებს.

მემამულეები და მათი მეურნეობა, საქართველო უგლახოდ ვერ იარსებებდნენ (ეს ლექსად გამოთქვა მეფე არჩილმა), ამიტომ ვახტანგის კანონი გლახაკსაც ჰქონდაგობდა, იმდენად მაინც, რომ გლახობა ფიზიკურად არ გადაშენებულიყო. გლახს მისი ბეგარა მოეთხოვება — და სასტიკადაც. საერთოდ, „ყმისა ყველა ბატონისა არის“. მაგრამ უნდა აღკვეთილიყო გლახის მომთხრელი „უღების დადება“, ესე იგი გლახისათვის იმის დაკისრება, რაც კანონით არ სდებია ვალად. „უღების დადება კაცის კვლის ოდენი არისო“. სამართალი მოითხოვდა დიდსა და მცირეს — ყველას სცოდნოდა თავისი უფლება და მოვალეობა, ხოლო ადამიანის უფლებრივი მდგომარეობა ზუსტად უნდა შეფარდებოდა მის ქონებრივ მდგომარეობას. ვახტანგის სამართალში სამ-სამ ხარისხად იყვნენ ღანაწილებული თავადებიც და აზნაურებიც: დიდებული თავადი (ასეთად ირიცხებოდნენ: არაგვის ერისთავი, ქსნის ერისთავი, ამილახორი, ორბელიშვილი; სომხითის მელიქიც), შუა თავადი, მესამე თავადი; გადიდებული აზნაური, შუა აზნაური, მესამე აზნაური. მეტი პატივი და დიდება ენიჭებოდა მეტი მამულის მქონეს, ნაკლები პატივი — ნაკლების მქონეს. თავადის სიცოცხლეს მეტი ფასი ჰქონდა, აზნაურისას ნაკლები, გლახს უმცირესი. დიდებული თავადის მკვლელობა 8-ჯერ უფრო ძვირად დაუჯდებოდა დამნაშავეს, ვიდრე გადიდებული აზნაურისა და 16-ჯერ უძვირესად — ვიდრე გლახისა. რადგანაც სისხლი მოკლული თავადისა, მოკლული აზნაურისა და მოკლული გლახისა მეტ-ნაკლებად ფასობდა, ამის მიხედვით შემუშავდა იურიდიული თქმა: თავადს „მეტი სისხლი სდის“, აზნაურს (და მით უფრო გლახს) ნაკლები სისხლი სდისო.

ვახტანგმა შეადგინა აგრეთვე სახელმწიფოს მმართველობის მოსაწესრიგებელი წიგნი „დასტურლამალი“ (დასტური მოქმედებისა, მოწესრიგება მოხელეთა საქმიანობის). 223 თავში განსაზღვრულია მეფის დარბაზისა და პროვინციათა მოხელეების უფლება-ვალდებულებანი. დასტურლამალი, სამართლის წიგნივით, ქართული კულტურის შესასწავლად უხვ ცნობებს იძლევა.

მეფე არჩილის, სულხან ორბელიანის ლიტერატურული რეალისტური სკოლა, როგორც ვიცით, დიდი მოვლენა იყო. არჩილის ლექსთა კრებული („არჩილიანი“) შეივსო კულტურულ-ისტორიული ინტერესის მქონე ნაწარმოებით — „მეფეთა“ (ესე იგი

ქვეთა ქება და მეფეთა „სამხილებელი“). აქ დახასიათებული არიან ავი და კარგი მეფეები, კარგთა შორის პეტრე პირველი. „თვით პეტრე ვარი — ვნახე, რაც არი, დიდის რუსეთის მტკიცედ მპყრობელი“ არჩილი აქებს რუსეთის ძლიერებას, მისი ჯარის გამართულობას.

ს. ორბელიანმა „სიბრძნე-სიცრუის წიგნის“ შედგენის გარდა, ვახტანგთან ერთად თარგმნა ძველი ინდოეთიდან გავრცელებული არაკთა წიგნი — „ქილილა და დამანა“. წიგნი ითარგმნა სპარსული დედნიდან (ლექსჩართული პროზით). „სიბრძნე-სიცრუის წიგნივით“. ამასაც აღმზრდელობითი დანიშნულება ჰქონდა. შიგ სწერია, რომ ადამიანს აღამალებს არა გვარი და აზნაურობა ან სიმდიდრე, არამედ ცოდნა-მეცნიერება, კარგი აღზრდა. ამ წიგნში გლეხის კირ-ვარამიც არ არის დავიწყებული. ყმების „უხამსად მომკვლელი“ ფეოდალი შედარებული არის მსუნაგ კატასთან, რომელიც საკბილოს არ ინდობს. „საბრალო გლეხი“ იღუპება „უწყალოსა და უსამართლოს“ ბატონის ხელში.

ლირიკულ პოეზიაში მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკირა ვახტანგ VI-მ, არჩილის უმცროსმა თანამეკალმემ. მის ლექსებში აღიბეჭდა ავტორის — სამშობლოდან გადასვენწილი მეფის სულისკვეთება. საქართველოს პოლიტიკური კრიზისებით გამოწვეული სევდა, პატრიოტული მისწრაფებანი; სურათებისათვის მასალას მას აძლევს ქართლის მიწა-წყალი, ყოფა, ზოგან რუსეთის სინამდვილე საკუთარი სამეფო მოღვაწეობა.

საისტორიო ეპოსს ეკუთვნის „კათალიკოსბაქარიანი“ იოსებ ტლაშაძისა. ამ პოემაში აღწერილია კახეთისა და ქართლის საბედისწერო ურთიერთ ბრძოლა (1723 — 1724 წწ.), ბაქარ ვახტანგის ძის შიგ მონაწილეობა და კათალიკოსი დომენტის, ვახტანგის ძმის თავგადასავალი.

იმავე რიგის ნაწარმოებია პოემა „ვახტანგიანი“ ფავლენიშვილისა, რომელშიც გალექსილია ვახტანგისა და მისი ამაღლის რუსეთს გამგზავრების ვრცელი ამბავი. დაახლოებით იმავე ხანის ამბებს განეკუთვნა თავის დროზე (XVIII ს-ის მეორე ნახევ.) დაწერილი დავით გურამიშვილის პოემა „ქართლის კირი“.

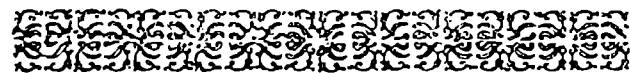
ხელოვნებასაც ჰქონდა თავისი რამდენადმე საყურადღებო მიღწევები. ხუროთმოძღვრებმა დიდი მუშაობა ჩაატარეს საქართველოს კუთხეებში დაზიანებული შენობების აღსადგენად, ახლის შესაქმნელად. კერძოდ, აღდგენა-შეკეთება დასჭირდა მცხეთის სვეტიცხოველს, თბილისში ციხე-გალავანს, სიონის ტაძარს, რასაც ზედვე მოწმობს ვახტანგის 1710 წლის წარწერა; თბილისში როსტომის განთქმული სასახლის ახლოს ვახტანგ VI-მ აიშენა ძვირფასი სასახლე სპარსული სტილისა, რომელიც მერმე თურქებმა დააქციეს (1725 წ.). ვახუშტის მოწმობით.

ხელოვნება

ვეფხისტყაოსანი:

აწ ახალი ჭბეჭდული ქართულის ენასა ზედა ჟამსა ამა
ღღებულისა საქართველოს მპყრობელისა
უფლისა უფლისა ვახტანგისა:

შრომათა წარსაგებლითა მისვე მპყრობელისათა:

გამართა ჯელითა ჯელმწიფის კარის დევანოზის შვი
ლის მიქელისათა: ქალაქსა ტფილისისასა

ქრისტეს აქეთ

ათს შვიდას ჭ თორმეტსა ჭსაბამითან ვიდრე

აქამომდე შვიდიათს ორას ოცსა:

-ვეფხისტყაოსნის" პირველი ბეჭდური გამოცემის (1712 წ.) თავფურცელი.

სასახლე, შიგნით მოსარკული, მოთქრული და მოხატული, დამშვენებული იყო მარმარილოთი, ლაყვარდით. იქვე აშენდა ვახტანგის ძმის, სვიმონ ბაგრატიონის სასახლე და ა. შ.

მშენებლები ხელმძღვანელობდნენ საამშენებლო დახაზული პროექტებით.

მრავალი მოიპოვება ნიმუშები ტრადიციული ოქრომკედლობისა, ხატვისა, ქარგვისა. ოქრომკედლების მიერ გამოსახული. არიან, მაგალითად, ვახტანგის თანამედროვე იმერთა მეფე ალექსანდრე და მისი დედოფალი ქართულ სამოსელში (გელათის ხატზე). ოქრონაკედი სახეე-

ბიზანტიული წიგნების ყდებიც (სახარება). სუფთა ნაქარგის ნიმუშს წარმოადგენს კახეთის მეფის ერეკლე I-ის ასულის, ელენეს ნახელავი გარდამოხსნა (მიცვლილი ქრისტეს გამოსახულება).

მხატვრების საინტერესო ნახელავეები გადაჩენილან, კერძოდ, ეკლესიებში; მხატვრული სურათებით, ჩარჩოებით, ვინიეტებით, მინიატურებით ამკობდნენ წიგნებს. ისინი გამოყენებული არიან ვახტანგის სტამბიდან გამოსულ წიგნებშიც. ყდებს ალამაზებდნენ ტყაყზე გრავირების ცოდნის გამოყენებით.

საქართველოში პირველი სტამბის ორგანიზაცია სტამბის დაარსება ტორთა რიცხვში უმეტესი სახსოვარი დარჩა ვახტანგ VI-ს, როგორც საქმის ინიციატორს.

სტამბის მოწყობილობა, აგრეთვე სპეციალისტი-ინსტრუქტორი, უნგრულახელი მიხაილ სტეფანეშვილი, რუმინეთიდან (ვლახეთიდან) მიიღეს იქ მოღვაწე მწიგნობრის, ანთიმოზ ქართველის ხელისწყობით. 1708 წ-დან წიგნმა იწყო გამოსვლა. იწვრთნებოდნენ ქართველი ასოთამწყობები, კორექტორები; რედაქტორობდნენ ნიკოლოზ ორბელიანი, გერმანე და სხვ. დღემდე დაცულია ამ სტამბის ოცი გამოცემის ნიმუშები (1708 — 1722 წწ.), უმთავრესად საეკლესიო წიგნები, „დაბადების“ ნაწილები — „დავითნი“, „სახარება“ და ა. შ.

ვახტანგმა თავს იღვა „ვეფხის ტყაოსნის“ რედაქტირება და დაბეჭდვა (1712 წ.).

წიგნი, წერა-კითხვა ბატონყმურ საზოგადოებაში უშუალოდ გაბატონებული კლასისათვის ხელმისაწვდომ სიკეთედ რჩებოდა, მაგრამ წიგნის ასეთი შეზღუდული გამოყენება მაინც მთელი ხალხის პროგრესის საწინდარი იყო.

თავი XX

საქართველოში პოლიტიკური ვითარება

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში

§ 1. ბრძოლა პირველღობისათვის ამიერკავკასიაში

1744 წელს ირანის შაჰმა ნადირმა თეიმურაზ II ქართლის მეფედ, ხოლო მისი შვილი ერეკლე II კახეთის მეფედ დანიშნა. ამრიგად, ქართლ-კახეთი მამა-შვილის ხელში გაერთიანდა.

1748 — 1750 წლებში ქართლ-კახეთს ფიცხელი ომები ჰქონდა მეზობელ ხანებთან, რომელთაც მთელ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში სურდათ გაბატონება. ამ ომებში ქართლ-კახეთის სამეფოებმა ზედიზედ მოიპოვეს გამარჯვება. ერევნის, განჯისა და ნახჭევანის ხანები ამ სამეფოთა მოხარკეები გახდნენ. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ქართლისა და კახეთის უპირატესობა თითქმის უცილობელი ხდებოდა.

ერეკლი II.

საქართველოში დაღისტნელი ფეოდალების თაოეძის მოსასპობად ქართლისა და კახეთის მმართველ წრეებს აუცილებლად მიაჩნდათ ქარბელაქნისა და კაკ-ენისელის დაპყრობა და მათი კვლავ კახეთისათვის შემოერთება: აღნიშნული კუთხეები თავშესაფრად ჰქონდათ გადაქცეული აბრაგებს.

ქარელებს დაღისტნიდან მაშველი ძალა მოუვიდათ და 1750 წელს ისინი საქართველოზე გამოემართნენ და სასტიკად დაარბიეს იგი. ქართლისა და კახეთის ჯარი აედევნა ნადავლით დატვირთულ დაღისტნელთა შთავარ ძალას და აღაწან-იერის შესართავთან შეება მას. მტერი დამარცხდა. ამ გამარჯვებას ქართლ-კახეთის მმართველ წრეებში დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ: მოპოვებული წარმატება „ლეკთა“ საკითხის საბოლოო გადაჭრის საწინდრად ესახებოდათ. შედგა სამეფო დარბაზის ახლომა. რომელზედაც გადაწყდა „უბატონო თემების“ დაპყრობა.

ქარბელაქნისა და კაკ-ენისელის შეერთებოთ კახეთის სამეფო შაქს უშუალოდ უმზობლდებოდა. ეს კი შაქი-შარვანის ხანს აჯი-ჩალაბს აშფოთებდა და იგი საიდუმლოდ ემზადებოდა გადაწყვეტი ომისათვის. ქართველებმა აჯი-ჩალაბს განზრახვა გვიან შეუტყვეს. 1751 წ. დაღისტნელი ფეოდალებისა და შაქი-შარვანის შეერთებულმა ლაშქარმა დაამარცხა ქართველთა ჯარი. ეს იყო თეიმურაზ-ერეკლეს პირველი სერიოზული დამარცხება.

იმავე დროს საქართველოს დიდი საფრთხე გაუჩნდა სამხრეთ აზერბაიჯანის მხრივ. თავრიზის მფლობელი აზატ-ხანი მთელი ირანის დაპყრობასა და ხელმწიფედ დაჯდომას აპირებდა. 1751 წელს ხანმა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიას შემოუტია. ომი მან ერევნის სახანოდან დაიწყო.

ახალი საფრთხე ქართლისა და კახეთის პოლიტიკურმა მესვეურებმა კარგად გაითვალისწინეს და ერეკლე ფიცხლავ გაეშურა ერევნის სახანოს მისაშველებლად. ომი მოხდა ერევნის ახლოს, ყირხ-ბულახთან. ერეკლეს ბევრად უფრო მცირე ჯარი ჰყავდა, ვიდრე მტერს, მაგრამ იგი გულმტკიცედ შეება მოწინააღმდეგეს. ერეკლეს ბრწყინვალე სამხედრო ნიჭმა გაიმარჯვა: მისი პირადი გაძლოლით ქართველთა ჯარი ისე ძლიერ და ხერხიანად დაეტაკა ყიზილბაშთა ლაშქრის ცენტრს, რომ ის ერთი დაკვრით მოშალა. აზატ-ხანმა ძლივს უშველა თავს. ერეკლე მეფემ ერევან-ნახჭევანის საქმეები მოაწესრიგა და თბილისს დაბრუნდა.

ახლა შესაძლებელი გახდა აბრაგების ასალაგმავი ღონისძიების გატარებაც. დაღისტნელ ფეოდალთა შემოსევების აღკვეთა აჯი-ჩალაბის განადგურებით უნდა დაწყებულიყო. აჯი-ჩალაბი ხერხიანად იბრძოდა. თეიმურაზისა და ერეკლეს წინააღმდეგ შაქის ხანმა არა მარტო დაღისტნელები დარაზმა, არამედ განჯ-ყარაბაღისა და ერევნის

ზანებიც კი გადაიბირა. 1752 წელს ამ ხანების მოლაპატრობის გამო ქართველებმა განჯასთან ომი წააგეს. გამარჯვებული აჯი-ჩალაბი შეტევაზე გადმოვიდა. კარზე მომდგარ საფრთხეს ქართლ-კახეთის სამეფოს ხელმძღვანელობა მხნედ შეეგება: ხალხი ციხე-სიმაგრეებში დახიზნეს, ომში ქულზე კაცი გაიწვიეს, ჩრდილო კავკასიაში ჩერქეზებისა და სხვა მთიელების დასაქირავებლად კაცები აფრინეს. ქართველები სავსებით მზად იყვნენ, რომ მტრისათვის საკადრისი პასუხი გაეცათ. ამიტომ მტერმა თავის დამპყრობლურ განზრახვაზე ხელი აიღო და უკან გაბრუნება არჩია, მაგრამ ქართველთა ჯარი, ერეკლეს სარდლობით, ყაზახ-შამშადილუს საზღვარზე მიეწია მას. მოხდა სასტიკი ომი, რომელშიაც განსაკუთრებით ისახელეს თავი ქიზიყელმა გლეხებმა და ჩერქეზთა რაზმმა. მტერი დამარცხდა და დიდად დაზარალებული გაიქცა.

ამ გამარჯვებას ქართველი ხალხისათვის მნიშვნელოვანი შედეგი მოჰყვა. მაჰმადიანური სახანოების კავშირი, რომელიც შაჰის ხანმა ქართლ-კახეთს დაუპირისპირა, მალე დაიშალა. ერეენის, განჯისა და ამიერკავკასიის სხვა ხანები თეიმურაზისა და ერეკლეს მიმართ ისევ მეგობრობა-მორჩილების გზას დაადგნენ. ბოლოს თავრიზელმა აზატ-ხანმაც ხელი აიღო მტრულ საქმიანობაზე და ზავი შემოსთავაზა ქართლ-კახეთის მეფეებს. ქართველთათვის ეს ზავი მეტად სასურველი იყო. აზატ-ხანის დაცხრომა ქართლ-კახეთის საშინაო სიმტკიცესაც ხელს შეუწყობდა.

ამრიგად, ხუთი წლის განუწყვეტელი ბრძოლის შედეგად ქართლ-კახეთმა უკუაგდო აზატ-ხანი და წარმატებით მოიგერია მეზობელ ხანთა გაერთიანებული შემოტევა.

§ 2. დაღისტნელ ფეოდალთა თავდასხმები XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში და ბრძოლა მათ წინააღმდეგ

ქართლ-კახეთში დაღისტნელ ფეოდალთა თავდასხმები განსაკუთრებით ძლიერი იყო 1754 — 1760 წლებში. მთელი ქართლი აივისო მათი ბრბოებით. მოსახლეობა ციხეებს ეფარებოდა და ამის გამო მეურნეობა ძალზე დაზარალდა. გარდა წვრილ-წვრილი თარეშისა, დაღისტნელმა ფეოდალებმა იმ ხანებში რამდენიმე დიდი ლაშქრობაც მოაწყეს. ამათგან ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო დაღისტნელთა ორგზის ლაშქრობა ხუნძახის ბატონის ნურსალ-ბეგის მეთაურობით.

1754 წელს ხუნძახის ბატონი დიდი ჯარით გადმოვიდა და ქართლ-კახეთის ერთიანად აოხრებას ლამობდა. ნურსალ-ბეგმა ძარცვა-რბევით კახეთი გამოიარა, არაგვი გადმოლახა, ქართლში შემოვიდა და გარს შე-

შოერტყა მკადიჯვარის ციხე-გალავანს, მუხრან-ღუშეთის გზაზე, მდინა-
ნე ნარეკვავის ხეობაში.

მკადიჯვართან სასტიკი ომი გაიმართა, მაგრამ ბრძოლის ველიდან
მტერი მძიმედ დაზარალებული გაიქცა.

ხუნძახის ბატონზე მოპოვებული დიდი გამარჯვების სიხარულს
ქართლ-კახეთში ანელებდა აბრავთა კვლავ ბოლომოუღებელი წვრილ-
წვრილი თარეში.

ასეთ თარეშებს 1755 წელს კვლავ დიდი ლაშქრობა მოჰყვა. ხუნძა-
ხის ბატონს მკადიჯვართან დამარცხების ჯავრის ამოყრა სურდა. ნურ-
სალ-ბეგმა დიდძალი ხალხი შემოიყარა, და მას დაღისტნის სხვა ბატო-
ნებიც გამოჰყენენ. ამ დიდი ლაშქრით ხუნძახის ბატონი ყვარლის თავს
დადგა. ოცი ათასი მეომრით შემოადგა იგი ყვარლის დიდ ციხე-გალა-
ვანს.

ნურსალ-ბეგის ლაშქართან პირისპირ შებმა ქართველებმა შესაძ-
ლებლად ვერ ცნეს. ციხის დამცველებს უჭირდათ და აუცილებელი
იყო მათი გამხნეება. ამის გამო ერეკლემ დამხმარე რაზმის ალყაშე-
მორტყმულ ციხეში შეგზავნა გადაწყვიტა. ასეთი ღონისძიება დიდ
თავდადებას მოითხოვდა. ამ საგმირო საქმეზე ორასეკვსი კაცი გამო-
ვიდა, ამათგან, ცხრა თავად-აზნაურს გარდა, ყველა გლეხი იყო. ისინი
ღამე გავიდნენ ქიზიყიდან, გავლეს ალაზანი, მიეპარნენ მეალყეთა ყა-
რაულებს და სმალდანხმალ გაიკაფეს გზა ციხისაკენ. მეშველმა რაზმმა
თოფისწამლის დიდი მარაგი შეიტანა ციხეში. მტრის მიერ ციხის ჩქა-
რა და ადვილად აღება უკვე შეუძლებელი ჩანდა.

ყვარლის ციხეში დამხმარე რაზმის შეგზავნასთან ერთად ერეკლემ
აარჩია გულადი და კარგი ცხენოსანი ქიზიყელები და ქარის დასარბე-
ვად გავგზავნა. ერეკლეს სამხედრო ხერხმა გასჭრა: ქარელებმა გადაწყ-
ვიტეს ყვარლის ციხეს ჩამოსკლოდნენ და თავ-თავისი სახლებისათვის
მიეხედნათ. ქარელები მოიხსნენ გალავნიდან და შინისკენ ქნეს პირი.
მათ გაჰყვა კაკის სულთანიც, რადგან ქართველი მარბიელები მის ქვე-
ყანასაც უპირებდნენ მოთარეშებას. ამის დანახვაზე ნუხის ხანმაც თავის
ქვეყანას მიაშურა. ასე რომ მოალყეთა ჯარის ერთი მხარი სავსებით
მოიშალა. ასეთ პირობებში დაღისტნელი სურხაი-ხანიც გამოეთიშა
მოკავშირეს და შინისაკენ გასწია. მალე ნურსალ-ბეგიცა და შამხალიც
შემოეცალნენ ყვარლის ციხეს. ქართველმა ხალხმა დიდი საფრთხე აი-
ცილა თავიდან, მტერს ქართლისა და კახეთის ერთბაშად აოხრების გეგ-
მა ჩაეშალა, მაგრამ დაღისტნელ ფეოდალთა წვრილ-წვრილი თავდასხ-
მებიც საბოლოოდ დიდ ვნებას აძლევდა ქვეყანას.

§ 3. რუსეთთან პოლიტიკური და კულტურული ურთიერთობის განმტკიცება

**მოსკოვის ქართული
კოლონია**

ქართველი ხალხის რუს ხალხთან, მის კულტურასთან გაცნობა-დაახლოებას. რუსეთის პოლიტიკურ წრებთან ურთიერთობას ძალზე შეუწყუო ხელი მოსკოვში წარმოქმნილმა ქართულმა

კოლონიამ. როგორც ვიცით, ვახტანგი და მისი მხლებლები იქ ჩასახლდნენ, ხოლო ამის შედეგად კოლონია გაიზარდა რიცხობრივად და სულიერადაც. ამ კოლონიას პირველ ხანებში ნივთიერად რუსეთის მთავრობა ინახავდა, ხოლო ზნეობრივად მთელი მოწინავე რუსეთის მიმზიდველობა და იმედი განამტკიცებდა. იქ გრძელდებოდა გადასახლებულთა შემოქმედებითი კულტურული მუშაობა; იბეჭდებოდა, ვახტანგის დროინდელი თბილისური სტამბის ტრადიციებისამებრ, ქართული წიგნები; წარმოებდა რუსული ენის, ლიტერატურის შესწავლა, მეცნიერების სხვადასხვა დარგში მუშაობა.

ამ კოლონიის წევრები მოსკოვის გარეთაც ესახლებოდნენ საცხოვრებლად. დიდი ქართველი პოეტი დავით გურამიშვილი მოსკოვიდან საბოლოოდ გადასახლდა უკრაინაში ქ. მირგოროდს.

მოსკოვის კოლონიის შემოქმედებითი მუშაობის ნაყოფი ნათლად ჩანს ქართული კულტურის ისტორიაში.

ამ კოლონიის არსებობას თავის დროზე პოლიტიკური მნიშვნელობაც ჰქონდა. ის აადვილებდა ქართლ-კახეთისა და იმერეთის სამეფო ხელისუფლების დაკავშირებას რუსეთთან, ამ ქვეყნების ურთიერთ გაცნობას, საჭირო ინფორმაციის მიღებას, მისვლა-მოსვლას.

**ქართლ-კახეთის
ურთიერთობა რუსეთთან**

1752 წ. მღვდელმთავარი ათანასე ამილახვარი და სვიმონ მაყაშვილი რუსეთს გაიგზავნენ ქართლისა და კახეთის მეფეთა ელჩებად. იქ ისინი სამეფო კარს აუწყებდნენ, რომ ქართველი ხალხი უკვე საკმაოდ მომძლავრდა, რომ

ამიტომ ახლა უფრო ადვილი იყო, რუსეთის ინტერესთა შესაბამისად, დაცვა ქართველთა მიწა-წყლისა.

რუსეთი ჯერ კიდევ არ მიიჩნევდა საერთო პოლიტიკურ ვითარებას ასეთი დახმარებისათვის ხელსაყრელად. თურქეთი, თავის მხრივ, მზაკრული ხერხებით ლამობდა ქართველი ხალხის რუსეთისაგან ჩამოშორებას.

ამის შემდგომ, უკვე 1761 წელს, პეტერბურგს ეწვია თვით ქართლის მეფე თეიმურაზ II. რუსეთის მეფისაგან თეიმურაზი ითხოვდა ჯარს ან ჯარის დასაქირავებელ ფულს, სესხად. ქართველთა გეგმით, ამ ჯარის

დახმარებით ქართველი მეფეები დაღისტნელთა თავდასხმებსაც ალაგ-მავდნენ და ქართველთა საგანგებო ლაშქრით ირანშიც შევიდოდნენ, იქ ირანელი დიდებულების ყრილობას მოიწვევდნენ და მას რუსეთისათვის სასურველ შაჰს აარჩევინებდნენ: ამრიგად, თეიმურაზი და ერეკლე ირანში რუსეთის ინტერესების გამტარებლად გამოვიდოდნენ, ხოლო ამ საქმეში წარმატება, ირანის ბატონობისაგან საქართველოს განთავისუფლების მტკიცე საწინდარი იქნებოდა. რუსეთში ამ გეგმაზე აქტიურად გამოხმაურება იმჯერად შესაძლებლად ვერ დაინახეს. ამასობაში, 1762 წლის 8 იანვარს, თეიმურაზი პეტერბურგში გარდაიცვალა.

§ 4. ქართლ-კახეთის ერთ სამეფოდ გაერთიანება მრეკლე II-ის დროს

თეიმურაზის გარდაცვალების უმალ ერეკლემ თავი ქართლ-კახეთის მეფედ გამოაცხადა და ამრიგად ქართლ-კახეთი ერთ სამეფოდ იქცა. ირანის იმდროინდელმა მბრძანებელმა ქერიმ-ხანმა სცნო ქართლ-კახეთის ერთ სამეფოდ გაერთიანება, აღიარა ერეკლეს უფლება განჯა-ერევნის სახანოებზე და ამით დაადასტურა საქართველოს მეფის უპირობო ალმოსავლეთ ამიერკავკასიაში.

ამიერკავკასიაში ჰეგემონობის ერეკლესეული გეგმა წარმატებით ხორციელდებოდა. მმართველ წრეებს ძველი, ძლიერი საქართველოს აღდგენის პერსპექტივა დაესახათ. ბევრი არაქართველი — სომეხი, აისორი თუ სხვა — მოღვაწეც ამიერკავკასიასა და მის მეზობელ ქვეყნებში თავისი ხალხის უკეთეს მომავალს ერეკლეს ამ პოლიტიკურ გეგმას უკავშირებდა და მზად იყო, ქართველთა მეფის ხელმძღვანელობით, ქართველებთან ერთად ებრძოლა ამ გეგმის განხორციელებისათვის.

ამავე დროს მიმდინარეობდა მძიმე საშინაო ბრძოლა. თეიმურაზმა და ერეკლემ ადრევე შეუტყის ერთ-ერთ უძლიერეს სათავადოს, არაგვის საერისთავოს (1743 წ.). იმ დროს აჯანყებულმა არაგველმა გლეხებმა თავიანთი ერისთავი ბეჟანი მოკლეს. თეიმურაზმა არაგველები მოიმხრო და საერისთავო შეუერთა სამეფო მიწებს. შემდეგ ქსნის ხევის მოსახლეობაც გადმობირებულ იქნა და ქსნის საერისთავო ჩამოერთვა გივი ამილახვარს (1744 წ.).

ასე რომ თეიმურაზისა და ერეკლეს მეფობა თავადებთან მძაფრი შეტაკებით დაიწყო. ქართლის თავადებს აშინებდათ ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერება, ისინი ქართლ-კახეთის გაერთიანების აზრსაც კი ვერ იწყნარებდნენ. თავიანთი ვიწრო წოდებრივი მიზნებისათვის ბრძოლაში რეაქციონერი თავადები ხალხისთ უკავშირდებოდნენ ქართველი ხალხის ყველა მტერს: ყიზილბაშებს, ოსმალებს, „ლეკებს“

თუ სხვებს. რეაქციის მომხრეებს თეიმურაზისა და ერეკლეს მოწინააღმდეგენი მოსკოვის ქართულ კოლონიაშიც ეგულებოდათ.

60-იანი წლებიდან მდგომარეობა არსებითად შეიცვალა. ქართლის თავადებს გარედან დახმარების იმედი თითქმის გადაეწურათ, რადგან ქერიმ-ხანი ერეკლეს მეგობრობდა, ოსმალეთიც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის საქმეებში აღარ ერეოდა, ხოლო ახლობელი ხანები ერეკლეს ემორჩილებოდნენ და მის წინააღმდეგ გამოსვლას ვეღარ ბედავდნენ.

ამ ახალ პირობებში რეაქციონერი თავადები შეთქმულება-ტერორის გზას დაადგნენ: მათ მეფისა და მთელი მისი ოჯახის გაწყვეტა განიზრახეს. ამ საქმის ხელმძღვანელი იყო პაატა, ვახტანგ მეფის უკანონო შვილი. მალე პაატას სადგომი, ვინმე მარკოზაშვილის დარბაზი, შეთქმულების ბუდედ იქცა. 1765 წელს, როცა შეთქმულები უკვე მზად იყვნენ განაზრახის სისრულეში მოსაყვანად, ისინი გასცა სამშვილდელმა გლეხმა დათუნა ფეიქარმა. მეფემ სწრაფად დააჭერინა შეთქმულების მეთაურები. ისინი სასტიკად დასაჯეს. ამ გამარჯვების შედეგად მეფე კიდევ უფრო გაძლიერდა. შემდეგში რეაქციონერ თავადებს მეფის წინააღმდეგ ტერორი აღარ უცდიათ.

ქვეყნის გაერთიანებისა და მეფის ხელისუფლების გაძლიერების გზაზე ერეკლე სხვა წარმატებასაც ეწია. 1755 წელს მან ყაზახში ხანობა გააუქმა და ეს ქვეყანა სამოურავოდ აქცია, ხოლო 1765 წლისათვის ბორჩალო-ბაილარსაც უკვე მეფის მოურავები განაგებდნენ.

§ 5. იმერეთის სამეფო XVIII საუკუნის მიორა ნახევარში

1752 წელს იმერეთში ახალგაზრდა სოლომონ ალექსანდრეს ძე გამეფდა. სოლომონი მამის კვალს გაჰყვა და გამდგარი თავადების დამორჩილებას შეეცადა. საერთოდ სოლომონს ფართო სამოქმედო გეგმა ჰქონდა: მტკიცე სამეფო ხელისუფლების შექმნა, დასავლეთ საქართველოს გაერთიანება და ოსმალთა ბატონობის მოსპობა. ამ მხრივ სოლომონის საქმიანობა ერეკლესას ჰგავდა.

თავისი მოღვაწეობა მეფემ მაჰმადიანობის გავრცელებისა და ტყვის სყიდვის წინააღმდეგ ბრძოლით დაიწყო. ერთი და მეორეც მტკიცენიერი მოვლენები იყო და იმერეთის ფეოდალური საზოგადოების მოწინავე ნაწილს მათი აღმოფხვრა გადაუღებელ საქმედ მიაჩნდა. ამიტომ ამ საქმის გარშემო ძალთა გაერთიანება შედარებით ყველაზე ადვილად მოხერხდებოდა.

სოლომონმა წერილი თავადები შემოიკრიბა; იმავე დროს მან მოხერხებულად შემოიკრიბა უძლიერესი ფეოდალები — ოტია დადიანი და მამია გურიელი. ამით მეფემ მტრებს — რაჭის ერისთავსა და აბაშიძეს — ძლიერი მომხრეები ჩამოაცილა.

მეფე-მთავრების ასეთმა შეთანხმებამ ოსმალეთის ყურადღება მიიპყრო. მისთვის განსაკუთრებით უსიამოვნო იყო მეფისა და მისი მომხრეების ბრძოლა ტყვეთა სყიდვის წინააღმდეგ. ახალციხის ფაშამ არაერთგზის შემოუთვალა მეფეს, რათა ტყვის სყიდვა იმერეთში ძველებურად ნებადართული ყოფილიყო. სოლომონმა ეს მოთხოვნა არ შეასრულა. მაშინ ოსმალეთის ხონთქარმა სოლომონის დასჯა ბრძანა. ლევან აბაშიძემ და როსტომ ერისთავმა დრო იხელთეს. აბაშიძემ ახალციხეში ამოჰყო თავი და მტერს სოლომონისა და მისი მომხრეების წინააღმდეგ იმერეთზე წამოუძღვა. მეფეს დადიანისა და გურიელის რაზმები მოეშველნენ. იმერეთის მეფეს ეახლა აგრეთვე, თავისი რაზმით, აფხაზეთის მთავრის შარვაშიძის მემკვიდრე. 1757 წელს დეკემბერში ოსმალთა დიდი ჯარი იმერეთში შემოვიდა. ახალგაზრდა სოლომონი შესანიშნავი სარდალი და ყოველად უშიში მეთმარი აღმოჩნდა. მან ადვილად შეიტყუა თავის სიმრავლეს მინდობილი ოსმალები მოხერხებულ ადგილას — ოკრიბაში, ხრესილის მინდორზე, და ისე გაბედულად დაესხა თავს, რომ სულ ერთიანად მოშალა მტერი. ამ ომში მოკლულ იქნა ლევან აბაშიძე. მეფემ აბაშიძის სათავადო საბოლოოდ დაიმორჩილა. ასევე ჩამოართვა მეფემ ყმა-მამული სხვა დამნაშავე ფეოდალებს. როსტომ ერისთავი იმჯერად დაუსჯელი გადაარჩა: ფეოდალებმა შემოარიგეს სოლომონს ეს ძლიერი თავადი, რომელმაც მეფეს ერთგულება შეჰფიცა.

ხრესილის ომის შედეგად იმერეთის მეფე შესამჩნევად გაძლიერდა.

იმერეთის სამეფოს შემდგომი გაძლიე- რება. ელჩობა რუ- სეთში	1758 წელს იმერეთისა და ქართლ-კახეთის მეფეებმა ერთმანეთთან დასდეს სამხედრო კავშირი: „რომელსაც ქვეყანაში მტერი შემოვიდეს, ერთმანეთს მივეშველნეთ“. ეს კავშირი 1770 წლამდე არ დარღვეულა.
---	--

ოსმალეთს ხრესილთან დამარცხება ვერ მონელებინა და იმერეთის დამორჩილებას დაჟინებით ცდილობდა. 1758 წელს სოლომონ მეფესა და ოსმალთა ჯარებს შორის ორჯერ მოხდა ომი. ამ ომებმა მეფის ხელისუფლების მნიშვნელობა დასაველეთ საქართველოში კიდევ უფრო გაზარდეს.

1759 წლის დეკემბერში მოწვეულ იქნა დასაველეთ საქართველოს საეკლესიო და საერო ფეოდალების საგანგებო კრება. ამ კრების განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი დადგენილება იყო ტყვის სყიდვის აკრძალვა

დასავლეთ საქართველოში. კრებაზე სოლომონ მეფე მთელი დასავლეთ საქართველოს საერთო საქმეებში ხელმწიფედ გამოდიოდა.

მთავრები და, კიდევ უფრო, იმერეთის თავადები შიშით უცქეროდნენ მეფის გაძლიერებას — განსაკუთრებით როსტომ რაჭის ერისთავი.

1763 — 68 წლებში იმერეთის მოსახლეობა გმირულად ებრძოდა ოსმალთა დამპყრობლებს და მათ დამხმარე თავადებს. შეუდრეკელ ბრძოლით იმერეთის ხალხმა აიძულა ოსმალეთი ხელი აეღო მისი ქვეყნის საბოლოოდ დაპყრობის განზრახვაზე. მტერმა მეფესთან საზავო მოლაპარაკება დაიწყო. სოლომონს ოსმალეთთან ზავის სიმტკიცე არ სწამდა და ძლიერ მოკავშირეს ეძებდა. იმერეთში კარგად იცოდნენ რუსეთ-ოსმალეთის ძველსძველი მტრობის ამბავი, და სოლომონს ძეფეც ამაზე ამყარებდა თავის გეგმას. 1768 წელს იმერეთიდან საგანგებო ელჩი, მაქსიმე ქუთათელი გაიგზავნა რუსეთს, სოლომონი რუსთ ხელმწიფეს მფარველობას სთხოვდა და სამაგიეროდ რუსეთ-ოსმალეთის ომის შემთხვევაში დახმარებას აღუთქვამდა.

XVIII საუკუნეში აფხაზეთის სამთავროს ცალ-აფხაზეთის სამთავრო კეული კუთხეები სოციალურ-ეკონომიური განვითარების თვალსაზრისით, სხვადასხვა საფეხურზე იდგა: საზღვისპირი და მთისძირა ზონებში ფეოდალური ურთიერთობა ბატონობდა, მთიან ნაწილებში კი სათემო საკუთრება, სასოფლო თემები (აქიტა), თუმცა მასაც უკვე რღვევის ნიშნები აშკარად ეტყობოდა.

ექსპლუატატორთა კლასი აფხაზეთში თავადების (ათავად), აზნაურებისა (აამისტა) და საეკლესიო ფეოდალებისაგან შედგებოდა.

გლეხობა აფხაზეთშიც უფლებრივი და ეკონომიური მდგომარეობით ერთმანეთისაგან განირჩეოდა და სხვადასხვა კატეგორიად იყოფოდა. ძირითადად მათ შორის შეადგენდა: ა ნ ხ ა ი უ ანუ ფ ი ო შ ი (მსახური), ა მ ა წ უ რ ა ზ კ უ (მოინალე), ა ხ-უ ი უ (მოჯალაბე), ა ხ ა შ ვ ა ლ ა (უცოლო მოჯალაბე) და სხვ.

აფხაზეთში გლეხთა დიდი ნაწილი ერთი მებატონიდან მეორესთან თავისუფლად გადასვლის უფლებით ჯერ კიდევ სარგებლობდა, ე. ი. იგი მიწაზე საბოლოოდ არ იყო მიმაგრებული; ეს კი იმაზე მიუთითებს, რომ აფხაზეთში ბატონყმური ურთიერთობა სუსტად იყო განვითარებული. ამიტომაც იზიდავდა დასავლეთ საქართველოს სხვა ნაწილების მწარმოებელ მოსახლეობას აფხაზეთი; ამიტომ გარბოდნენ იქ, განსაკუთრებით სამეგრელოდან, ყმა გლეხები, რომლებმაც თანდათან, საუკუნეთა მანძილზე ჩამოაყალიბეს გააფხაზებული ქართველების საკმაოდ მრავალრიცხოვანი მოსახლეობა.

აფხაზები XVIII საუკუნეში, ისე როგორც წინა საუკუნეებში, აქტი-

ურად მონაწილეობდნენ იმ საერთო ბრძოლაში, რომელსაც ქართველი ხალხი აწარმოებდა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ.

აფხაზები ვერ ურიგდებოდნენ ოსმალთა გაბატონებას და მათ წინააღმდეგ სახალხო აჯანყებებს აწყობდნენ. ასეთი აჯანყებები მომხდარა 1725 — 28 წლებში. მიუხედავად დამარცხებისა, აფხაზებს ბრძოლაზე ხელი არ აუღიათ და იგი კიდევ უფრო ძლიევამოსილად 1733 წლისათვის განუახლებიათ. ამ შემთხვევაში აფხაზეთის მოსახლეობამ ოსმალ-აგრესორთა წინააღმდეგ ბრძოლაში გარკვეულ წარმატებასაც მიაღწია.

დასავლეთ საქართველოს, მათ შორის აფხაზეთის, მოსახლეობის ბრძოლა თურქი დამპყრობლების წინააღმდეგ განსაკუთრებით XVIII ს. მეორე ნახევრიდან გაძლიერდა. სოფ. ხრესილთან მომხდარ გადამწყვეტ ბრძოლაში, სხვებთან ერთად სამურზაყანოელთა რაზმიც მონაწილეობდა, რომლის მეთაურმა ხუტუნია შარვაშიძემ განსაკუთრებით ისახელა თავი.

ქართველი ხალხის გამათავისუფლებელი ბრძოლის წარმატებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აგრეთვე 1771 წელს აფხაზეთში ოსმალ მოძალადეთა წინააღმდეგ მომხდარ აჯანყებას.

იმ დროს აფხაზებმა შესძლეს სოხუმის ციხე-სიმაგრის ხელში ჩაგდება და მისი გაწმენდა ოსმალთა გარნიზონისაგან, მაგრამ რეაქციონერ თავადთა მტრულმა მოქმედებამ საქმე საბოლოოდ მაინც ოსმალთა სასარგებლოდ გადაწყვიტა.

აფხაზმა რეაქციონერმა თავადებმა და მათ მიერ მხარდაჭერილმა ოსმალებმა ზურგი განსაკუთრებით XVIII ს. 80-იანი წლებიდან გაიმარჯრეს, როცა სამთავრო ტახტზე ქელიშ-ბეი შარვაშიძე ავიდა. ქელიშ-ბეი ოსმალეთის მთავრობის სამსახურში იყო და იგი ენერგიულად ეხმარებოდა მას საქართველოში შინაური შუღლის გაჩაღებისა და აქ ოსმალთა გაბატონების საქმეში. მაგრამ ოსმალეთმა ვერ მოახერხა, რომ აფხაზეთი, ახალციხის საფაშოს მსგავსად, თავის მტკიცე დასაყრდენად ექცია საქართველოს დამონებისათვის ბრძოლაში. ოსმალეთის აგრესიის წინააღმდეგ ბრძოლა ბოლოს და ბოლოს გამარჯვებით დამთავრდა.

§ II. რუსეთ-ოსმალეთის ომი და საქართველო

1769 წელს დაიწყო რუსეთ-ოსმალეთის ომი. რუსეთი ბალკანეთისა და ამიერკავკასიის ქრისტიანი ხალხების მიმხრობას ცდილობდა. ოსმალეთი კი, თავის მხრივ, ყირიმისა და კავკასიის მაჰმადიანთა ერთგულების მოიმედე იყო.

სოლომონიცა და ერეკლეც მზად იყვნენ ოსმალეთის წინააღმდეგ ომის დასაწყებად, მაგრამ ამისათვის აუცილებლად მიაჩნდათ, რომ რუსეთი მათ ჯარითა და ფულით დახმარებოდა. სოლომონ მეფე, რუსეთის შემწეობით, დიდი პოლიტიკური გეგმების განხორციელებას აპირებდა რუსთა ძალის შემწეობით მეფე თავადებსა და მთავრებს დაიმორჩილებდა, ოსმალთა მიერ მიტაცებულ ქართულ მიწა-წყალს დაიბრუნებდა და დამპყრობლებს იმერეთიდან საბოლოოდ გააძევებდა. ასევე რუსეთის დახმარება ქართლს ოსმალეთის მიერ მიტაცებული მესხეთის შემოერთებას, ქარ-ბელაქნის დაპყრობასა და ქართლ-კახეთში „ლეკიანობის“ მოსპობას გაუადვილებდა.

რუსეთის გეგმის თანახმად, ოსმალთა წინააღმდეგ ომში ქართველებს მტრის დიდი ძალა უნდა დაეხმარებინათ, რომ ამით ომის მთავარ ფრონტზე, ბალკანეთში მტერს ხელი შეშლოდა.

1769 წლის ზაფხულის გასულს რუსთა ჯარი, გენერალ ტოტლებენის სარდლობით, საქართველოში შემოვიდა. ტოტლებენი საქართველოს ინტერესებისათვის ანგარიშის გაწევას საჭიროდ არ სთვლიდა და ერეკლე-სოლომონის მხრივ მხოლოდ უსიტყვო მორჩილებას მოითხოვდა. ტოტლებენმა წყალობის თვალით შეხედა სოლომონ მეფის მეტოქეებს — დასავლეთ საქართველოს გაერთიანების ხელის შემშლელებს, დადიანსა და გურიელს. ერეკლეს წინააღმდეგ კი გენერალმა დაიხაზოვა ქართლის რეაქციონერი თავადები — დავით ქსნის ერისთავი, ზაალ ორბელიანი, მაჩაბელი, ამირეჯიბი და ზოგი სხვა.

1770 წელს რუს-ქართველთა შეერთებული ჯარი ახალციხის საფაშოზე სალაშქროდ გაემართა და აპრილის შუა რიცხვებში შემოადგა შუა გზაზე მდებარე აწყურის ციხეს. მაგრამ ის იყო ომი გაჩაღდა, რომ ტოტლებენი თავისი ჯარით უეცრად უკან გამობრუნდა. ტოტლებენის საქციელმა ქართველთა ჯარში აღშფოთება და არევ-დარევა გამოიწვია. ქართველებს უკუქცევის გარდა აღარა დარჩენოდათ რა და ერეკლემაც თბილისში დასაბრუნებლად ჯაეახეთ-თრიალეთზე მომავალი გზა აირჩია. უკუქცეულ ქართველებს მტერი ფეხდაფეხ აედევნა. მეორე დღეს ასპინძასთან მისულ ქართველთა ლაშქარს ახალქალაქიდან წამოსული 1500 ოსმალო შემოეყარა. ქართველთა რაზმი ფიცხლავ ეკვეთა მტერს, დაამარცხა ის და უკუაქცია. ამას მოჰყვა ოთხი ათასი კაცისაგან შემდგარი ლეკ-ოსმალთა რჩეული მხედრობის დამარცხებაც: მტერმა სამი ათასამდე მოკლული დაკარგა, სხვები მტკვარში დაიხრჩვენენ ან ტყვედ ჩაცვივდნენ. ქართველთა ზარალი ფრიად უმნიშვნელო იყო. ამ ომში, სხვა გმირებს შორის, სახელი მოიხვეჭა სარდალმა დავით ორბელიანმაც ეს მოხდა 1770 წლის 20 აპრილს.

ერეკლემ ამ დიდი გამარჯვებით ვერ ისარგებლა: მას აფიქრებდა

ტოტლებენის აწყურიდან წასვლა და ქართლის საქმეები. 29 აპრილს მეფე სასწრაფოდ თბილისს დაბრუნდა. ტოტლებენი ანანურს ასულიყო და იქ რუსეთიდან ახალ ჯარს ელოდა.

ერეკლესა და ტოტლებენს შორის ურთიერთობა ძალზე გამწვავდა. გენერალს მეფის ტახტიდან ჩამოგდება გადაეწყვიტა. ამ მიზნით ქართლის ციხე-ქალაქებს იკერდა და ძალმომრეობით ხალხს რუსთ ხელმწიფის ერთგულებაზე დასაფიცებლად იწვევდა.

მაგრამ ერეკლეს საპასუხო ენერგიულმა მოქმედებამ თავნება ტოტლებენი დააფრთხო და თავის განზრახვაზე ხელი ააღებინა.

ტოტლებენმა მიიღო დამხმარე ძალა და იმერეთს გადავიდა. ამასობაში სოლომონ მეფეს ცუცხვათისა და შორაპნის ციხეებიდან ოსმალები გაერეკა, ქალაქი ქუთაისი დაეპყრო და მისი ციხეც შეესხათა. 2 ივლისს ტოტლებენმა ბაღდადის ციხე წაართვა ოსმალებს. ამის შემდეგ, 9 აგვისტოს, რუს-იმერელთა შეერთებულმა ჯარმა ქუთაისის ციხეც აიღო.

ოქტომბრის ბოლო რიცხვებში ტოტლებენი უკვე ფოთს შემოადგა, მაგრამ ციხე ძლიერ გამაგრებული აღმოჩნდა. არც მოკავშირე მთავრები დადიანი, გურიელი და შარვაშიძე მოქმედებდნენ თავდადებით. ფოთი აუღებელი დარჩა.

რუსეთის სამეფო კარი დარწმუნდა, რომ საქართველოში „ტოტლებენი რუსეთს უფრო სირცხვილს უხვევდა, ვიდრე სახელს“. ამიტომ ტოტლებენი ჩამოაცილეს საქართველოს, სადაც მის მაგიერ გენერალი სუხოტინი დაინიშნა.

თბილისში სამეფო საბჭოს დიდმნიშვნელოვანი დადგენილებით, ერეკლემ რუსეთის მთავრობას შესთავაზა ქართლ-კახეთის რუსთა მფარველობის ქვეშ შესვლის გეგმა.

ერეკლეს წინადადებაზე რუსეთიდან უარი მოვიდა. 1772 წლის მაისში რუსეთის ჯარიც საქართველოდან რუსეთისკენ გაბრუნდა. პეტერბურგში იმ აზრისა იყვნენ, რომ დასახული დიდი გეგმის განხორციელებისათვის პირობები ჯერ კიდევ არ იყო მზად. ერიდებოდნენ ოსმალეთისა და ირანის შეშფოთებას.

ოსმალეთმა ისარგებლა რუსთა ჯარის წასვლით და 1774 წლის იანვარში 4000 კაცისაგან შემდგარი ოსმალთა ჯარი იმერეთს შემოესია. იმერეთის მთელი ძალა ოსმალების წინააღმდეგ მიიმართა. ერეკლემაც იმერთა საშველად ჯარი შემოიყარა. სოლომონმა თურქებს ჩხერის გიწროებში (ჩხერიმელას ხეობაში) რჩეულ მეთოფეთა რაზმი ჩაუსაფრა. იმერელთა თოფებმა მტერს გზა მოუჭრეს, იმავე დროს სოლომონ მეფე თურქებს ზურგიდან ხმლით დაეცა და მათი წინააღმდეგობა ერთბაშად

გასტეა. თროის საკთაოდ დიდი ლაშქრიდან 700 კაცმა ძლივს მიადნ ახალციხეს და იქაურ ფაშას საზარელი ამბავი ჩაუტანა.

1774 წლის 10 ივლისს ქუჩუქ-კაინარჯიში დაიდო ზავი რუსეთსა და ოსმალეთს შორის. საზავო ხელშეკრულების 23-ე მუხლი საქართველოს შეეხებოდა: რუსეთის მთავრობა ამ მუხლით დასავლეთ საქართველოში ოსმალეთის უფლებას სცნობდა, იმ პირობით, რომ ოსმალეთს ხელს აიღებდა იმერეთის დახარკვაზე. საზავო ხელშეკრულების მუხლს საქართველოსათვის ის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ რუსეთი ამიერიდან ოფიციალურად გამოდიოდა საქართველოს ინტერესებდამცველად ამიერკავკასიაში და რუსეთის ამ უფლებას ოსმალეთს სცნობდა. 1768 — 1774 წლის ომმა სოლომონ მეფეს თვალსაჩინო წაბატება არგუნა. ოსმალებმა ვერც სოლომონი დაიმორჩილეს და ვერ იმერეთის ციხეები დაიპყრეს. მეფემ სავსებით მოსპო ტყვეთა სყიდ; მტკიცე ხელით ალაგმა თავადების აღვირახსნილობა. როსტომ რაპერისთავი სოლომონმა ჯერ კიდევ 1769 წელს იგდო ხელთ, დასაჯა ი და მისი საერისთავოც შემოიერთა. მეფე შესამჩნევად გაძლიერდა. ქვეყანა შედარებით დამშვიდდა და მოშენება იწყო: ათიოდე წელიწადის მოსახლეობამ თვალსაჩინოდ იმატა.

თავი XXI

საქართველოს ეკონომიური და სოციალური ვითარება XVIII ს. მეორე ნახევარში

§ 1. ფეოდალურ-ბატონყმური მშენებლობა XVIII ს. მეორე ნახევარში

ქვეყნის სამეურნეო
მდგომარეობის ასა-
ლორძინებელი ღო-
ნისძიება

საკმაოდ დიდი ხანი დასჭირდა ოსმალთა-გზილბაშობის მიერ საქართველოსათვის მოყენებული მძიმე ჭრილობის მოშუშებას. როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველო მხოლოდ XVIII ს. მეორე ნახევრიდან შეიქმმ შედარებით ხელსაყრელი პირობები მშვიდობი-

ნი ცხოვრებისა და ქვეყნის ეკონომიური აღორძინებისათვის. სამეფო ხელისუფლებამ დასავლეთ საქართველოში სასტიკი ბრძოლა გამოუტყ და ტყვეთა სყიდვას, ეს კი, თავის მხრივ, ხელს უწყობდა ყმა-გლეხების დაინტერესებას სოფლის მეურნეობის ცალკეული დარგების აღდგენ განვითარების საქმეში. აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო ხელისუფლება ენერგიულ ზომებს იღებდა დალისტნელ ფეოდალთა ყაჩაღურთარეშის ასალაგმავად.

დალისტნელ ფეოდალთა თავდასხმისაგან თავის დაცვის მიზნით და მეურნეობისათვის მშვიდობიანი პირობების შესაქმნელად XVIII ს. მეორე ნახევარში ჩამოყალიბდა მდევარი ლაშქრის ახალი, კუთხობრივი ორგანიზაცია; ამასთან იყო დაკავშირებული ციხე-სიმაგრეთა, სახიზართავშესაფართა შენება და განახლებაც, „მორიგე ჯარის“ შექმნა და სხვა მსგავსი ღონისძიება.

სოფლის მეურნეობის, ხელოსნობისა და ვაჭრობის აღორძინებას დიდად შეუწყობდა ხელს საქართველოს შემცირებული მოსახლეობის ხელოვნური გაზრდა. ერეკლე II-მ არა ერთხელ მიმართა მოძმე სომხებს ჰოწოდებით, გადმოსახლებულიყვნენ საქართველოში. ამგვარ ღონისძიებასაც მნიშვნელოვანი შედეგი მოსდევდა: ქვეყანა ნელ-ნელა ეშენებოდა, სოფლის მეურნეობაცა და საქალაქო ცხოვრებაც კვლავ ზრდას აწყებდა.

საქალაქო ცხოვრების აღორძინებას ისახავდა მიზნად აგრეთვე ოსმალთა-ყიზილბაშობის დროს მოშლილი საქალაქო წესწყობილების განახლება, ვაჭრობის განვითარებისათვის ხელის შეწყობა და ქალაქის მოსახლეობის ზედაფენისათვის მრავალი შეღავათისა და პრივილეგიის პინიქება. „საკუთრების ქალაქური წესის“ აღდგენა და სხვა მისთანა ღონისძიება.

XVIII ს. მეორე ნახევარში წინ წამოდგნენ ახალი სოფლის მეურნეობა რიგის მემამულეები — კერძო საბატონოების მფლობელები, რომლებიც, რაციონალური მეურნეობის წარმოების მიზნით, ცდილობდნენ თავიანთი სხვადასხვა ადგილებში მიმოფანტული მიწების ერთად თავმოყრას, მათი მართვა-ანგარიშიანობის გაუმჯობესებასა და ა. შ. კერძო საბატონო მიწისმფლობელობის ფორმების გავრცელებას დიდად უწყობდა ხელს ზოგი სათავადოს დასუსტება, ხოლო ზოგის სრულიადაც გაუქმება, რაც ამავე დროს ძლიერებდა სათავისთავო საბატონო საკუთრებასაც. კერძო საბატონო და სათავისთავო საბატონო მამულების ზრდა თავის მხრივ ინტენსიური მეურნეობის განვითარებას შეელოდა. ცალკეული მსხვილი მიწისმფლობელები განსაკუთრებულ ღონისძიებას მიმართავდნენ და საკმაოდ დიდ ფულსაც ხარჯავდნენ თითქმის დაცარიელებული მამულების დასასახლებლად და მეურნეობის აღსადგენად. მაგ., ერეკლე II-ის მეუღლემ დარეჯან დედოფალმა თავისი საკუთარი ხარჯით ხელახლა დაასახლა წინწყარო, შუა ბოლნისი, ქოლაგირი და ქვემო ქართლის სხვა სოფლები. ასეთ ღონისძიებას ატარებდნენ ცალკეული საეკლესიო და საერო ფეოდალებიც. მეურნეობისათვის გამოსადეგი მიწის მნიშვნელოვანი ნაწილი, სადაც კი საამისო პირობები იყო, ვენახებსა და ბაღებს ეთმობოდა. მემამულეები ცდილობდნენ მეტი ტექნიკური მცენარეები მოეყვანათ.

განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა მეზამბეობას და მეაბრეშუმეობას. საგრძნობლად იმატა სოფლის მეურნეობაში დაქირავებული შრომის გამოყენებამ. დაქირავებულ მუშახელს იყენებდნენ არა მარტო დიდ სამეფო და საბატონო მეურნეობაში, არამედ წვრილ გლეხურ მეურნეობაშიც. ამასთანავე საგრძნობლად გაიზარდა სოფლის მეურნეობის ნაყოფიერება. სოფლის მეურნეობის ნაწარმი დიდი რაოდენობით გადიოდა საქართველოს ქალაქთა ბაზარზე. თბილისში და სხვა ქალაქებში იყიდებოდა არა მარტო ხორბალი თუ ფქვილი, ქერი, ფეტვი, ღვინო და მისთანანი, არამედ აგრეთვე ბამბა, აბრეშუმი, ბრინჯი, თამბაქო, ენდრო, ზეთი, ნაირ-ნაირი ხილი, ბოსტნეული და ა. შ.

ქალაქები

XVIII ს. მეორე ნახევარში კვლავ აღორძინდა ოსმალთა-ყიზილბაშობის დროს მრავალგზის აოხრებული და გაძარცვული თბილისი: მისი მოსახლეობის რიცხვმა XVIII ს. 60 — 70-იან წლებში 25.000-ს მიაღწია. განახლდა და გაიზარდა აღმოსავლეთ საქართველოს მეორე მნიშვნელოვანი ქალაქი გორიცი. საკმაოდ ნაყოფიერი მშენებლობა ჩატარდა ქ. თელავშიც, რომელიც თანდათან გაძლიერდა და მალე კახეთის ერთ-ერთ უდიდეს ქალაქად იქცა. გამოცოცხლდა აღმოსავლეთ საქართველოს მცირე ქალაქებიც: ცხინვალი, ახალგორი და სხვ. იმდროინდელ ქართლ-კახეთში წარმოიშვა ახალი ქალაქებიც. XVIII ს. 50-იან წლებში ხელახლა გაიხსნა დიდი ხნის წინათ ჩაკეტილი დარიალის სავაჭრო გზა, რომელიც საქართველოს ჩრდილოეთთან აკავშირებდა. ამ გზაზე კვლავ იწყეს მიმოსვლა ვაჭრებმა და ქარავნებმა. დარიალის სავაჭრო გზის გახსნას ქართლ-კახეთის სამეფო ხელისუფლება ჯეროვანად აფასებდა და პირველ ხანებში მან, რუსეთთან ეკონომიური ურთიერთობის კიდევ უფრო განმტკიცების მიზნით, ამ გზით შემოტანილ საქონელზე შეღავათიანი ბაჟიც კი დააწესა. ამას გარდა, ახლად გახსნილმა სავაჭრო გზამ ქართლის ჩრდილო ნაწილის — მთიულეთ-არაგვისპირის მნიშვნელოვანი დაბები — ანანური და დუშეთი თანდათან ქალაქებად აქცია. ანანურს ერეკლე II „რუსეთის გზის კარს“ უწოდებდა. ამავე დროს კახეთში წარმოიშვა ქ. სიღნაღი, რომელიც თანდათან გაიზარდა და მალე აღმოსავლეთ საქართველოს ხელოსნობა-ვაჭრობის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ცენტრად იქცა. გამოცოცხლდა საქალაქო ცხოვრება ქ. ქუთაისშიც. წინსვლა დაეტყოთ დასავლეთ საქართველოს მცირე ქალაქებსაც.

ხელოსნობა

საქართველოს იმდროინდელი ქალაქები არსებითად წვრილი სასაქონლო წარმოების, ხელოსნობის ცენტრები იყვნენ. ამ დროისათვის თავი იჩინა ხელოსნობის ცალკეული დარგების განვითარებამ, თითოეული დარ-

გის დანაწილებამ ცალკეულ წვრილ-წვრილ სპეციალობად და თან ზოგი ახალი დარგის წარმოშობამ. ყოველივე ეს იმდროინდელი აღმოსავლეთ საქართველოს ეკონომიურ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში მომხდარ ცვლილებასთან იყო დაკავშირებული. საერთოდ საქართველოს ქალაქებში გავრცელებული ხელოსნობის სხვადასხვა დარგი 60-მდე დაითვლებოდა.

ხელოსნური წარმოება განსაკუთრებით დაწინაურდა თბილისში. ქალაქის ბაზარი, ქარვასლები და დუქნები უმთავრესად ხელოსნებს ჰქონდათ დაკავებული. ქალაქებში ხელოსნები რიგებად, უბნებად იყვნენ დაყოფილი. თითოეული უბანი ერთ რაიმე საქმიანობას ეწეოდა.

ხელოსნური ნაწარმი უმთავრესად ადგილობრივ ბაზარზე იყიდებოდა, მაგრამ ნაწილი მეზობელ ქვეყნებშიც გაჰქონდათ. ბაზრისთვის მუშაობდნენ არა მარტო თავისუფალი ხელოსნები, არამედ ყმებიც. ხელოსანთა ნაწილი მომხმარებელთა დაკვეთით მუშაობდა, ზოგი კი დღიურ სამუშაოზე დადიოდა. შედარებით შეძლებული ხელოსნები თვითონაც ქირაობდნენ შავ მუშებს. რაც დრო გადიოდა, ამქრული ხელოსნური წარმოება სულ უფრო მეტად იყენებდა დაქირავებულ შრომას.

ქართლ-კახეთის სამეფოში და, კერძოდ, მის მსხვილი სარეწაოები ქალაქებში XVIII ს. 70-იან წლებიდან გაჩნდა (მანუფაქტურები) შედარებით დიდი სარეწაოებიც. ამ მხრივ ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დარგი სამთამადნო წარმოება იყო. აღმოსავლეთ საქართველოში სამთამადნო წარმოების აღდგენის მიზნით სამეფო ხელისუფლებამ 60-იან წლებში გადმოასახლა რამდენიმე ასი კომლი ანატოლიელი ბერძენი, რომლებმაც განაახლეს ვერცხლის საბადოთა დამუშავება ახტალაში და ხელი მიჰყვეს ალავერდის სპილენძის საბადოების დამუშავებასაც. იყო წლები, როცა ახტალის ვერცხლის სარეწაოებში 700-დან 1000-მდე ბერძენი მუშაობდა. XVIII ს-ის დამლევს (ომარ-ხანისა და ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევის შემდეგ) მადნების მოპოვებისა და გადამუშავების მასშტაბი, წინა წლებთან შედარებით, საგრძნობლად შემცირდა.

XVIII ს. 70-იანი წლებიდან საქართველოს ქალაქებშიც (განსაკუთრებით თბილისში) გაჩნდა სხვადასხვა მსხვილი სარეწაო, რომელნიც იმდროინდელ წყაროებში „ფაბრიკებად“ და „ქარხნებად“ იწოდებიან. ასეთი იყო: „თოფ-ზარბაზნების ქარხანა“, სამეფო ზარაფხანა, სტამბა, მინის სარეწაო, მარილსახდელი, „საპნის ქარხანა“, სამღებროები, „თოფისწამლის ქარხანა“ და სხვა. ამგვარი სარეწაოების უმეტესობა ეკუთვნოდა მეფესა და მისი სახლის წევრებს, რომელნიც ამა თუ იმ სარეწაოს იჯარით აძლევდნენ კერძო პირებს — დიდვაჰარ-მოქალაქეებსა და შეძლებულ ოსტატებს. მოიჯარადრეები, რაკი მათ საკუთარი ყმები არ

ჰყავდათ, სარეწაოებში ხელოსნებისა და შავი მუშების დაქირავებულ შრომას იყენებდნენ; ზოგიერთი სარეწაო კი თვით დიდვაჭრებს ეკუთვნოდა. XVIII ს. 70-იან წლებში თბილისში მოქალაქე ისაია თაყუაშვილმა გახსნა თოფისწამლის დასამზადებელი სარეწაო, რომელიც ცხადია, ოსტატთა და მუშათა დაქირავებულ შრომაზე იყო დამყარებული.

ასე რომ მსხვილ სარეწაოთა უმეტესობა უბრალო სახელოსნოები კი არ იყო, არამედ მანუფაქტურული ტიპის საწარმოები. შრომის მანუფაქტურული განაწილება კი უკვე მნიშვნელოვანი ნაბიჯი იყო საწარმოო ძალთა შემდგომი განვითარების გზაზე. მაგრამ მანუფაქტურული წარმოება იმდროინდელ საქართველოში ჯერ კიდევ სუსტად იყო განვითარებული და ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრებაში ნაკლებ როლს თამაშობდა, ვიდრე წვრილი ხელოსნური წარმოება.

ვაჭრობა ალორძინდა სავაჭრო ურთიერთობა როგორც ქვეყნის შიგნით — ცალკეულ კუთხეებსა და ქალაქებს შორის, ისე მეზობელ ქვეყნებთან.

ვაჭრობის ცენტრებს წარმოადგენდნენ საქართველოს ქალაქები, რომელთა შორის ამ საქმეშიც თბილისი პირველობდა.

თბილისი უკვე XVIII ს-ის 40-იანი წლებიდან აწარმოებდა მნიშვნელოვან საშინაო და საგარეო ვაჭრობას. მაგრამ ვაჭრობაში თბილისის როლმა განსაკუთრებით იმატა მომდევნო წლებში: დარიალის სავაჭრო გზის გახსნის შემდეგ თბილისისა და საქართველოს სხვა ქალაქების ვაჭრებმა თანდათან იწყეს მიმოსვლა არა მარტო ასტრახანში, მოზდოკსა და ყიზლარში, არამედ ქალაქ ნიჟნი-ნოვგოროდსა და მოსკოვშიც. თბილისი იმ დროს უმთავრესად ჯერ კიდევ მაინც აღმოსავლეთის ქალაქებთან ვაჭრობდა. თბილისში ყოველდღე მოდიოდნენ ქარავენები განჯიდან, შამახიიდან, ერევნიდან, თავრიზიდან, არზრუმიდან და სხვა ქალაქებიდან.

საქართველოს ქალაქები, განსაკუთრებით თბილისი, თავისი ნაწარმით აქტიურად მონაწილეობდა საგარეო ვაჭრობაში. თბილისიდან XVIII ს. 50-იან — 60-იან წლებში ყოველთვიურად სხვადასხვა საქონლით დატვირთული 150 — 200 ურემი მიდიოდა ერევანს, თავრიზსა და არზრუმს. თბილისელ ვაჭრებს ბევრეული გაჰქონდათ ირანისა და ოსმალეთის ქალაქებში. აქედანვე გადიოდა აბრეშუმის ნაწარმი, მატყლი, ტყავეულობა, ღვინო, ენდრო, ერბო, თაფლი და სხვა. თბილისური საქონელი განსაკუთრებით ბევრი გაჰქონდათ კავკასიის მთიანეთში. თბილისელ ხელოსანთა ნაწარმი კავკასიის მთიანეთის მოსახლეობის ფართო მოხმარების საგანს შეადგენდა.

მნიშვნელოვან სავაჭრო ცენტრად იქცა ქუთაისიც. იგი საგარეო ვაჭრობას უმთავრესად ოსმალეთის ქალაქებთან აწარმოებდა და იქიდანვე

შემოქმონდათ ქუთაისში ევროპული საქონელი. საშინაო და საგარეო ვაჭრობაში მონაწილეობდნენ საქართველოს სხვა ქალაქებიც: თელავი, გორი, ღუშეთი და სხვ.

ვაჭრობის გაფართოება და მსხვილი ოპერაციები დიდ თანხას უყრიდა თავს ქართველ ვაჭართა ხელში. XVIII ს. მიწურულს თბილისელ ვაჭართა შორის იყვნენ ისეთები, რომელთაც 50.000 მანეთზე მეტი კაპიტალი ჰქონდათ. საგრძნობლად გაიზარდა იმ დროს სავაჭრო კაპიტალის როლიც. სავაჭრო კაპიტალი ხელს უწყობდა საქონლის მიმოქცევის გაფართოებას და საქართველოს სხვადასხვა კუთხის ერთიმეორესთან დაკავშირებას. სავაჭრო და სავაჭრო კაპიტალი კიდევ უფრო აძლიერებდა სოფლისა და ქალაქის მოსახლეობის დიფერენციაციას — მისი ერთი ნაწილის გაჩინაგებასა და მდიდარი ზედაფენის გამოყოფას. ყოველივე ეს კი, საბოლოოდ, ძირს უთხრიდა ფეოდალურ წყობას და ამზადებდა ნიადაგს ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის წარმოშობისათვის.

კაპიტალისტ-წამომწყებთა მოწვევის ცდა

ერეკლე II, თავისი დროისათვის დიდი პროგრესული მოღვაწე, ქართლ-კახეთის სამეფოს ეკონომიური აღორძინების მიზნით ახალ გზებს სახავდა. „ერეკლე არაფრისაკენ ისე არ მიისწრაფვის, როგორც თავისი ხალხის ევროპულად გარ-

დაქმნისაკენაო“, — ამბობდნენ მისი თანამედროვენი. ქართლ-კახეთის მეფე გრძნობდა, რომ ქვეყნის ძლიერების წყარო ტექნიკისა და მეცნიერების განვითარება იყო. ამიტომ იგი ყოველნაირად იბრძოდა, რათა მოემრავლებინა თავის ქვეყანაში „კაცი მეცნიერი, ბრძენი და ხელოვანი“. ამ მიზნით იგი ცდილობდა მოეზიდა მეზობელი თუ შორეული ცენტრებიდან (განსაკუთრებით რუსეთიდან) სხვადასხვა დარგის სპეციალისტ-ოსტატები და ხელი შეეწყო საქართველოში წარმოების გაფართოებისათვის. მეცნიერების სხვადასხვა დარგის დასაუფლებლად იგი ქართლ-კახეთიდან გზავნიდა ახალგაზრდებს რუსეთისა თუ დასავლეთ ევროპის სხვადასხვა ქალაქებში.

მაგრამ ყველაზე დიდ მნიშვნელობას იგი კაპიტალისტ-წამომწყებთა მოწვევას ანიჭებდა. ამ მიზნით მან XVIII ს. 70-იან წლებში მიმოწერა გამართა ინდოეთის ქალაქ მადრასში მცხოვრებ ცნობილ სომეხ ნეგოციანტსა და საზოგადო მოღვაწესთან, შაჰამირ შაჰამირიანთან. ეს მოღვაწე ერთ-ერთი მეთაური იყო ქ. მადრასში მაშინ შექმნილის ადგილობრივ მოწინავე სომეხთა ჯგუფისა, რომელიც გეგმავდა სამომავლით სომეხი ხალხის გამოხსნას სპარს-ოსმალთა მონობისაგან. ერეკლემ შაჰამირიანს სთხოვა გადმოსახლება საქართველოში, სადაც მას ქარხნებისა და ფაბრიკების შექმნისათვის უნდა მიეყო ხელი. შაჰამირი ამაზე თანხმდებოდა და თავის მხრივ გამოსთქვამდა პროგრესულ შეხედულებებს, რო-

მელთა მიხედვითაც საჭირო იქნებოდა, საქართველოში მაშინ არსებულ სოციალურ ურთიერთობაში რადიკალური რეფორმის განხორციელება. საქართველოს ცხოვრების მოწესრიგება, მისი წარმატება შინაპოლიტიკურ თუ გარეპოლიტიკურ ურთიერთობაში, ცხადია, უაღრესად მნიშვნელოვანი ფაქტორი გახდებოდა სომეხთა საარსებო საკითხების გადაჭრის საქმეშიც. ამიტომ შაჰამირიანი შემდეგშიც, 80-იან წლებში, დიდ დანტერესებას იჩენდა ერეკლეს მიერ გადადგმული ამა თუ იმ ნაბიჯით.

§ 2. სოციალური ურთიერთობა და კლასობრივი ბრძოლა

მემამულეთა სწრაფვა თავიანთი მეურნეობის გლეხთა მდგომარეობა უკეთ მოწყობისაკენ, თავის მხრივ, ამძიმებდა საგლეხო გამოსაღებსა და საბატონო სამსახურს. ამას გარდა, სასაქონლო წარმოების განვითარებასთან ერთად, იზრდებოდა მებატონეთა მოთხოვნილება — განსაკუთრებით ფულზე, რომლის შესაძენად საჭირო იყო მეტი შემოსავლის მიღება და ფულადი გამოსაღების გადიდება. გლეხთა ექსპლუატაციას აძლიერებდა აგრეთვე მწარმოებელი მოსახლეობის შემცირება.

მრავალი ციხე-სიმაგრისა თუ სხვაგვარი ნაგებობის მშენებლობა, რომელიც იმ ხანებში ინტენსიურად მიმდინარეობდა, მწარმოებელი მოსახლეობის უსასყიდლო შრომით ხდებოდა.

ქართლ-კახეთის სამეფომ XVIII ს. მეორე ნახევარში შემოიღო ახალი სახელმწიფო გამოსაღები, ე. წ. „სურსათი“. სურსათი ჯარის შესანახად იყო განკუთვნილი. იმავე ხანებში, უცხოელ დამპყრობელთა შემოსევებისაგან თავდასაცავი ღონისძიების გასატარებლად, დაწესდა საგანგებო გამოსაღები, რომელსაც „სალეკოს“ უწოდებდნენ. ამათ გარდა, სამეფო ხელისუფლება სხვადასხვა საჭიროებისათვის აწესებდა სხვა ერთდროულ გამოსაღებსაც, რომელთაგან ზოგი, დროთა ვითარებაში. თანდათან მუდმივ გადასახადად იქცეოდა.

გლეხთა ექსპლუატაციის ზრდასთან ერთად უარესდებოდა მათი უფლებრივი მდგომარეობაც. XVIII ს. მეორე ნახევარში საგრძნობლად შემცირდა „მსახურთა“ რიცხვი. მსახურების უმეტესობა თანდათან დაბეგრილ გლეხთა კატეგორიაში გადავიდა. გაუარესდა აგრეთვე „ნებიერ ყმათა“ მდგომარეობაც: მებატონეები ცდილობდნენ თავიანთ მკვიდრ ყმებად ექციათ ისინი. ასევე თანდათან მკვიდრი და ნასყიდი ყმების უფლებრივ მდგომარეობამდე დაპყვდათ სხვა კატეგორიის გლეხებიც. იმავე დროს უმეტესობა მოჯალაბეებისა, ქვეყნის გაუქაც-

რიელების გამო, მემამულეებმა მიწაზე დაასახლეს და მებეგრე გლეხებს გაუთანაბრეს. ამრიგად, თანდათან ძლიერდებოდა გლეხთა სხვადასხვა კატეგორიებს შორის არსებული განსხვავების მოსპობის პროცესი.

გლეხთა მდგომარეობას ამძიმებდა შინაფეოდალური ომებიც. ფეოდალების ურთიერთქმედებას მეტწილად ყმა-გლეხები ეწირებოდნენ.

მებატონეები ახორციელებდნენ თავიანთ უფლებას არა მარტო გლეხის პიროვნებაზე, არამედ მის საკუთრებაზედაც. ასე რომ მემამულეები თავიანთ საკუთრებად მიიჩნევდნენ როგორც თვით გლეხებს, ისე მათ უძრავ-მოძრავ ქონებას. ფეოდალური სამართალი, თავის მხრივ, კანონის ძალას აძლევდა გაბატონებული კლასის ამ მისწრაფებას: „ყმისა ყველა ბატონისა არისო“, ნათქვამია ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში.

ქართლ-კახეთის სამეფო ხელისუფლებას კარგად ესმოდა, რომ ფეოდალური საქართველოს დაუძღურების უმთავრესი მიზეზი „გლეხი-კაცის ამოწყვეტა“ იყო. გლეხობა მარტო გარეშე მტერმა კი არა, არამედ აგრეთვე და უფრო მებატონეთა „უსამართლობამ გარეკა საქართველოდან“. ამიტომ სამეფო ხელისუფლება, გაბატონებული ფეოდალური წყობის დასაცავად და დაღუპვისაგან გადასარჩენად, იძულებული ხდებოდა გლეხთა საკითხისათვის ყურადღება მიექცია.

სამეფო ხელისუფლება აქტიურად ჩაერია ბატონისა და ყმის ურთიერთობაში და გლეხისაგანაც და ბატონისაგანაც მოითხოვდა „ბატონ-ყმობის რიგის“, ე. ი. ძველითგანვე შემუშავებული საბატონყმო მოვალეობის მტკიცედ დაცვას. რაკი მკვიდრი ყმების აყრა-გაქცევის უმთავრესი მიზეზი ბატონების მიერ ყმათა უსაზღვრო ექსპლუატაცია იყო, ერეკლე II-მ გლეხთა აყრაზე პასუხისმგებლობა თვით მებატონეს დააკისრა. „ერთი კაცი რომ აიყაროს, იცოდეთ, დიდად ავად მოგეპყრობით და გარდაგახდევინებთ“, უბრძანებდა მეფე მემამულეებს. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აგრეთვე ერეკლეს მიერ გლეხის ოჯახის დაშლისა და მისი წევრების ცალ-ცალკე გაყიდვის აკრძალვას; მნიშვნელოვანი იყო ის კანონიც, რომლის მიხედვით უცხოეთის ტყვეობიდან თავისივე გარჯით შინ დაბრუნებული გლეხი ძველი მებატონის ყმობისაგან თავისუფლდებოდა და სხვ.

ამგვარი კანონებითა და ღონისძიებით სამეფო ხელისუფლება ბატონყმობის გაუქმებას კი არა, არამედ, პირიქით, გადაგვარების გზაზე შემდგარი ფეოდალური ურთიერთობის გამოჯანსაღებას, მის შემდგომ განმტკიცებას ცდილობდა. ამიტომ სამეფო ხელისუფლების საგლეხო პოლიტიკა არსებითად იცავდა გაბატონებული კლასის, მემამულეთა ინტერესებს.

მაგრამ გლეხები ადვილად არ თმობდნენ თავი-
კლასობრივი ბრძოლა ანთ უფლებას. გლეხები ადრინდულად თავგა-
მოდებით ებრძოდნენ მებატონეების უსამართ-
ლობას და საამისოდ ბრძოლის სხვადასხვა ხერხს იყენებდნენ.

XVIII ს-შიც გლეხთა კლასობრივი ბრძოლის ფორმები არსებითად იგივე იყო, რაც წინა საუკუნეებში. გლეხები ჩიოდნენ სასამართლოში, მეფესთან; უარს ამბობდნენ გამოსაღების გადახდაზე; ურჩობდნენ, იყრებოდნენ და აბრაგობა-ყაზახობას ეწეოდნენ. მაგრამ XVIII საუკუნეში გლეხთა აყრა-გაქცევა და ამბოხება, შფოთი თანდათან სულ უფრო მასობრივი ხდებოდა.

მებატონეებს გაურბოდნენ არა მარტო ცალკეული გლეხები, არამედ ზოგჯერ მთელი სოფლებიც. 1735 წ. სოფ. საყდრიონისა და მეზობელი ადგილების გლეხობა, ალავერდის მიტროპოლიტის ყმები, აიყარა და ტყეებს შეაფარა თავი. მსგავსი მოვლენა მოხდა 1780 წ. ქართლში, ჩხეიძეების საყმოში: სოფ. ფონას მებატონეთა ძალმომრეობისაგან შევიწროებული ყმა-გლეხები ერთიანად აიყარნენ და უმთავრესად იმერეთში გადაიხვეწნენ.

XVIII საუკუნეში ვრცელდება არა მარტო აყრა-გაქცევა, არამედ საერთოდ ანტიფეოდალური გამოსვლა. XVIII ს. დამდეგს ახალი, დამატებითი გამოსაღების გაწერის გამო მღელვარება დაიწყო ბოდბელთა ეპისკოპოსის ყმებში. გლეხთა მასობრივმა გამოსვლამ ისე მწვავე ხასიათი მიიღო, რომ ეპისკოპოსი მზად იყო დაეთმო, მაგრამ საქმეში სამეფო ხელისუფლება ჩაერია და მოახერხა ამბოხების დროებით ჩაქრობა. არ გასულა დიდი ხანი, რომ ბოდბელის ყმები ისევ აჯანყდნენ და მათ ამჟამად გამარჯვებასაც მიაღწიეს: ეპისკოპოსიცა და კახეთის ხელისუფლებაც იძულებული გახადეს უარი ეთქვათ ახლად დაწესებულ საეკლესიო გამოსაღებზე.

1743 წელს მასობრივი ამბოხება მოხდა არაგვის საერისთავოშიც. აჯანყებულებმა მოჰკლეს ბეჟან ერისთავი, საერისთავოს სამეფოდ გადაცემა მოინდომეს და მეფე თეიმურაზი მიიწვიეს, მაგრამ მალე მასაც აუჯანყდნენ — უარი თქვეს გამოსაღების გადახდაზე და მეფის მოხელეები საერისთავოში არ შეუშვეს. ერეკლემ იარაღით ჩააქრო აჯანყება და სასტიკად დასაჯა მისი მონაწილენი.

დიდი მღელვარება იყო იმერეთის სამეფო გლეხებს შორისაც: 1785 წლის დასაწყისში მეფე დავითმა ხალხს (გლეხობას) ახალი გადასახადი გააწერა, და ამან დიდი აღშფოთება გამოიწვია. სამეფო გლეხთა მღელვარება იმერეთში რვა თვეს გრძელდებოდა.

გლეხთა ანტიფეოდალური მოძრაობა ჯერ კიდევ არ იყო ჯეროვნად

დარაზმული და ამიტომ ხშირად ვერც აღწევდა მიზანს. ამას გარდა, იმ ხანებში გლეხები იბრძოდნენ არა საერთოდ ბატონყმური ურთიერთობის წინააღმდეგ და მისი გაუქმებისათვის, არამედ საბატონო გამოსაღების შემცირებისა თუ პირადი თავისუფლებისათვის. გლეხებს არ ჰქონდათ შეგნებული თავიანთი კლასობრივი ინტერესები.

სოციალური ურთი-
ერთობა ქალაქებში მწარმოებელი მოსახლეობის ექსპლუატაციის გაძლიერება სოფლად, სასაქონლო წარმოების განვითარება და XVIII ს. მეორე ნახევრიდან ფულადი გამოსაღების შედარებითი ზრდა ყმა-გლეხებსა და ხელოსნებს სოფლიდან ქალაქად ერეკებოდა. ფეოდალური ქალაქი იზიდავდა წვრილ აზნაურებსაც.

ზოგ შემთხვევაში თვით მებატონეებსაც გადმოჰყავდათ ქალაქებში თავიანთი ყმა-ხელოსნები და ვაჭრები. ეს კი თანდათან ამრავლებდა სამეფო თუ საბატონო ყმათა რიცხვს ფეოდალურ ქალაქებში. მარტო ქართლ-კახეთის მეფეს თბილისში XVIII ს. 80-იან წლებში 1500 კომლზე მეტი ყმა ჰყავდა.

თანდათან გაძლიერდა ქალაქის მოსახლეობის ზედაფენა — მოქალაქეები და სამეფო ვაჭრები, რომელთა შორის განსაკუთრებით მომრავლდა „საპატიო“, „პირველხარისხოვანი“ და „ჩინებული“ მოქალაქეების რიცხვი.

„მოქალაქეები“ თბილისში და „დიდვაჭრები“ სხვა ქალაქებში ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაშიც გარკვეულ როლს თამაშობდნენ. ამას გარდა, ისინი მნიშვნელოვან შემოსავალს აძლევდნენ სამეფო ხაზინასაც. ამიტომ სამეფო ხელისუფლება ყოველნაირად ცდილობდა სხვადასხვა რივილეგიის მინიჭებით გაეძლიერებინა ისინი. მიუხედავად ამისა, თავისუფალმა მწარმოებელმა მოსახლეობამ და მოქალაქეებმა ვერ შეძლეს ჩამოყალიბებულიყვენ ცალკე დამოუკიდებელ კლასად, რაც აიხსნება ფეოდალური საქართველოს ქალაქების სოციალურ-ეკონომიური განვითარების სისუსტით.

ქალაქებში ფეოდალური ექსპლუატაციის ზრდას იწვევდა როგორც ახალ გამოსაღებთა დაწესება, ისე ძველის თანდათან გადიდება. XVIII ს. მეორე ნახევარში თბილისსა და გორში, ხოლო XVIII ს. ბოლოს — ქართლ-კახეთის სხვა ქალაქებშიც შემოღებულ იქნა ახალი სახელმწიფო გამოსაღები, რომელსაც „მახტა“ ეწოდებოდა. მახტა იყო ამა თუ იმ ქალაქზე წინასწარ განსაზღვრული რაოდენობით გაწერილი ფულადი გადასახადი (მაგალითად, თბილისის ყოველწლიურად 400 თუმანი უნდა გადაეხადა). მახტა მოქალაქეებსა და სამეფო ვაჭრებზე ნაწილდებოდა, მათი ქონებრივი შეძლების კვალობაზე. მახტას არ იხდიდ-

ნენ თბილისში საეკლესიო და კერძო მებატონეთა ყმები. იმავე დროს ქალაქებში შემოვიდა აგრეთვე „სურსათი“, „სალეკო“ და სხვა გამოსაღები, რომელსაც იხდიდა ქალაქის შეძლებული მოსახლეობაცა და დაბალი ფენებიც. სახელმწიფო გამოსაღებთან ერთად იზრდებოდა კერძო საბატონო ვალდებულება, რაც უმთავრესად ქალაქის ყმა-ხელოსნებს: და ვაჭრებს აწვებოდათ კისერზე.

ქალაქის მოსახლეობა ებრძოდა ფეოდალურ არისტოკრატიას: მოქალაქეები და ყმა-ხელოსან-ვაჭრები ხშირად ერთობლივად გამოდიოდნენ თავნება მოხელეების წინააღმდეგ. ამგვარი გამოსვლა ზოგჯერ ისე ფართო და საშიშ სახეს იღებდა, რომ სამეფო ხელისუფლება იძულებული ხდებოდა ანგარიში გაეწია მისთვის და დაექაყოფილებინა ქალაქის ამბოხებელი მოსახლეობის მოთხოვნილება.

XVIII ს. 90-იან წლებში გორის მოსახლეობამ მასობრივად გაილაშქრა მოურავის, იესე ამილახერის წინააღმდეგ და სათანადო საჩივარი წარუდგინა ერეკლე II-ს. გორელები მოურავის გადაყენებას და სამოურავო დებულების ხელახლა განსაზღვრას მოითხოვდნენ. ერეკლე II იძულებული გახდა შეესრულებინა გორის მოსახლეობის ეს მოთხოვნა. ასევე იბრძოდა ქალაქის მოსახლეობა სხვადასხვა თანამდებობაზე დანიშნულ თანამოქალაქეთა — მამასახლისების, ნაცვლებისა და სხვების წინააღმდეგაც.

ფეოდალური ექსპლუატაციის გაძლიერება, მოხელეთა თვითნებობა და იმავე დროს გარეშე მტრების მძარცველური გამოლაშქრების მუდმივი საფრთხე ხელს უშლიდა „ვაჭრის პიროვნებისა და ქონების დაცვის უზრუნველყოფას“. ამიტომაც დიდი ვაჭრები თუ ქალაქის მწარმოებელი მოსახლეობა ხმას იმაღლებდნენ და მეფისაგან მშვიდობიანი ცხოვრების უზრუნველყოფას მოითხოვდნენ. ან არადა იხიზნებოდნენ და უფრო ძლიერ სახელმწიფოს აფარებდნენ თავს. ამ მხრივ მდგომარეობა განსაკუთრებით გამწვავდა ალა-მაჰმად-ხანის გამანადგურებელი ლაშქრობის შემდეგ.

საქალაქო წეს-
წყობილება

ხელოსნები და ვაჭრები, ფეოდალური არისტოკრატის შემოტევისაგან თავდაცვის მიზნით. ხელობისდა მიხედვით ერთიანდებოდნენ სხვადასხვა ჯგუფებად, რომელთაც XVI — XVIII

სს. „ასნაფი“ (ამქარი) ერქვა. ყოველ ასნაფს სათავეში ედგა ამქარისთავი, რომელსაც „ასნაფბაშს“ ან „უსტაბაშს“ უწოდებდნენ. ზოგი შედარებით დიდი, განსაკუთრებით ვაჭართა, ასნაფის უსტაბაშს მეფე ნიშნავდა, ზოგს კი თვით ასნაფი ირჩევდა, ოღონდ არჩევანი მაინც მეფეს ან მის მოხელეს უნდა დაემტკიცებინა.

ასნათების უმეტესობას ჰქონდა დაწერილი წესდება (სტატუტი). რომელიც აგრეთვე მეფის ან ქალაქის მთავარი ხელისუფალის მიერ იყო დამტკიცებული.

ხელოსანთა და ვაჭართა ამქრები ევროპის ხელოსნური ორგანიზაციისაგან განსხვავდებოდნენ შინაგანი წყობით. ქართულ ამქრულ ორგანიზაციებში ერთიანდებოდნენ როგორც თავისუფალი, ისე ყმა ხელოსნები და ვაჭრები; ამას გარდა, აქ ერთსა და იმავე ამქარში თავს იყრიდნენ სხვადასხვა ეროვნებისა და სარწმუნოების ოსტატები.

XVIII ს. საქართველოში ე. წ. „თავისუფალი ქალაქი“ არ არსებობდა: ყოველი ქალაქი ან მეფეს ეკუთვნოდა, ან მთავარს და ან თავადს. რაკი ქალაქი თავისუფალი არ იყო, ქალაქის მმართველობა მისი მფლობელის მიერ დანიშნულ მოხელეთა ხელში იყო.

ქალაქის მთავარ გამგებელს XVIII ს.-ში „მოურავს“ უწოდებდნენ. ამა თუ იმ ქალაქის მოურავად რომელიმე დიდი ფეოდალი ინიშნებოდა. მეორე მოხელე ქალაქში მამასახლისი იყო. XVI ს. მეორე ნახევრიდან ზოგ ქალაქში (თბილისში) ჩნდება „მელიქის“ თანამდებობაც. მამასახლისი და მელიქი მოქალაქეთა ზედაფენიდან ინიშნებოდნენ. იმავე ფენიდან იყვნენ ხოლმე „ქალაქის ნაცვლები“ — საპოლიციო ხელისუფლების წარმომადგენლები, და ქალაქის სხვა მოხელეები.

ქალაქის არცთუ მცირერიცხოვან მოხელეთა გასტუმრება-შენახვა ავით ქალაქის მოსახლეობას ეკისრებოდა.

მართალია, ქალაქის მოხელეთა უფლება-მოვალეობა და სარგო სათანადო გარიგების წიგნებით იყო განსაზღვრული სამეფო ხელისუფლების მიერ, მაგრამ ეს ხელს არ უშლიდა მათ, რომ ქალაქის მოსახლეობისაგან კუთვნილზე მეტი გამოსაღები და სამსახური მოეთხოვათ და ქალაქი თავიანთი გამდიდრების წყაროდ, საწველ ფურად ექციათ.

მეფის თუ ქალაქის სხვა მფლობელთა მიერ დანიშნულ მოხელეთა გარდა, XVIII ს. ქალაქებში იყო აგრეთვე ქალაქის მოსახლეობის მდიდარი ზედაფენის წარმომადგენელთა, ანუ, როგორც მაშინ უწოდებდნენ, „აღმორჩეულ მოქალაქეთა“, „ქეთხუდთა“ (უხუცესთა) ხელისუფლებაც. მაგრამ „აღმორჩეულ მოქალაქეთა“ მონაწილეობა ქალაქის მმართველობაში უმნიშვნელო იყო: მათ მხოლოდ მოქალაქეთა შინაური საქმეების თვალყურის დევნება ჰქონდათ მინდობილი.

მართლ-კახეთის სახელმწიფოებრივი წყობილება XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში

§ 1. ხელისუფლების ორგანოები

**მეფე და მისი
მოხელეები**

ქართლ-კახეთის სამეფოს სათავეში იდგა მეფე-რომელიც თვით ეკუთვნოდა მემამულეთა კლასს და მისი საშინაო თუ საგარეო პოლიტიკაც ამ, გაბატონებული, კლასის ინტერესებს ემსახურებოდა.

მეფის ხელისუფლებასთან არსებობდა საბჭოც, რომელშიც შედიოდნენ კათალიკოსი, სხვა მაღალი თანამდებობის საეკლესიო პირები, უფლისწულები, მსხვილი მემამულეები და მოხელეები. საბჭო ორგვარი აყო — დიდი და მცირე. საქმეთა რაგვარობისა და მნიშვნელობის მიხედვით, მეფე ზოგს დიდ საბჭოში განიხილავდა, ზოგს კი მცირეში.

მეფისა და სამეფო საბჭოს ბრძანება-გადაწყვეტილებას ასრულებდნენ სხვადასხვა მოხელეები, რომელნიც XVIII ს. 70-იან წლებამდე განიყოფოდნენ ორ ძირითად ნაწილად — „დარბაზის რიგის“ ანუ „სამეფო კარის“ მოხელეებად, ე. ი. ცენტრალურ ხელისუფლების წარმომადგენლებად და „საქვეყნოდ გამრიგე“ ანუ ადგილებზე წარგზავნილ მოხელეებად.

„დარბაზის რიგის“ მოხელეები იყვნენ: სახლთუხუცესი (სამეფო შემოსავალ-გასავლის მთავარი გამგებელი), სამეფო ხაზინის მოხელეები, მოლარეები, მდივნები, მორღლები (სამეფო ბეჭდის შემნახველები), მდივანბეგები (სასამართლო ხელისუფლების წარმომადგენელი), ეშიკა-ლასბაშები (სასახლის წესრიგის მთავარი მეთვალყურენი) და მათდამე დაქვემდებარებული პირები, ბოქაულთუხუცესები — საპოლიციო ხელისუფლების წარმომადგენლები და სხვ.

„საქვეყნოდ გამრიგე“ მოხელეებად ითვლებოდნენ: სარდლები, კუთხეთა, სოფელთა და ქალაქთა მოურავები, მინბაშები (ციხისთავეები), სამეფო სოფელთა და ქალაქთა მამასახლისები, ნაცელები და სხვ.

ფეოდალურ სახელმწიფოში ზოგი თანამდებობა არ იყო ერთიმეორისაგან მტკიცედ გამიჯნული. ამას გარდა, ესა თუ ის პირი ერთსა და იმავე დროს რამდენსამე თანამდებობას ფლობდა. თანამდებობა მაჰიდან შვილზე მემკვიდრეობით გადადიოდა, რის შედეგადაც ხანდახან საპასუხისმგებლო თანამდებობა შეუფერებელ პირს ეჭირა.

მოხელე სამეფო ხელისუფლებისაგან ჯამაგირს კი არ იღებდა, არამედ თავისი თანამდებობიდან მიღებული შემოსავლის განსაზღვრულ ნაწილს, რომელსაც სარგო ეწოდებოდა. ზოგ მოხელეს, სარგოსთან ერ-

თად, ენიშნებოდა ყოველწლიური ულუფაც — გარკვეული რაოდენობის ხორბალი, ღვინო, ხორცი და სხვა სურსათი.

მორიგე ჯარი ქართლ-კახეთის მმართველი წრეები 1769 — 1771 წლებში რუსთა ჯარის უშუალოდ გაცნობის შემდეგ კიდევ უფრო დარწმუნდნენ, რომ

ქართველთა თავადურ-ფეოდალური ლაშქარი ორგანიზაციულად ჩამორჩენილი იყო და სამეფოს „რეგული“, ესე იგი მოსახლეობისაგან გაწვეული მუდმივი ჯარი ეკირებოდა. მაგრამ ბატონყმურ ქართლ-კახეთში ასეთი ჯარის მოწყობა შეუძლებელი იყო. არც მეფეს გააჩნდა „რეგულის“ იარაღ-სანოვაგითა და ტანისამოსით ზომარაგების საშუალება და არც თავადები მისცემდნენ მეფეს თავიანთ ყმებს ამ ლაშქრისათვის.

1773 წ. დარბაზმა შეიმუშავა წესდება — „მორიგე ლაშქრის განაჩენი“. „განაჩენით“ ლაშქრობის შემძლე ყოველ მამაკაცს დაევალა რიგ-რიგობით, წელიწადში თითო თვით გასულიყო ლაშქარში. ჯარში ყოველი მორიგე თავისი ხარჯით მიდიოდა. მორიგეს იარაღიც საკუთარი უნდა ჰქონოდა. მორიგე ლაშქარს ვერავინ გამოაკლდებოდა, მორიგე ლაშქარი შედგებოდა ცალ-ცალკე რაზმებისაგან, რომელთაც თითოეულს მეფის მიერ დანიშნული მეთაური უფროსობდა. თავდაპირველად მორიგე ჯარში თვეში ხუთი ათასი მეომარი გამოდიოდა. მორიგე ლაშქრის მთავარი ხელმძღვანელი იყო ერეკლეს შვილი ლევანი.

მორიგე ლაშქრის დიდი სარგებლიანობა მალე აშკარა შეიქნა: აზრების თარეში შეწყდა, ქვეყანა შედარებით მშვიდ ცხოვრებას დაუბრუნდა, მიტოვებულმა სოფლებმა კვლავ მოშენება იწყეს, გლეხებმა ციხე-კალაენები დასტოვეს, მინდვრად გავიდნენ და მშვიდობიან მიწისმოქმედებას შეუდგნენ.

ახალ ლაშქარს თავადებმა შეურიგებელი ბრძოლა გამოუცხადეს, რადგან მორიგე ჯარი მეფის ხელისუფლებას აძლიერებდა, — და კიდევაც მოახერხეს მისი თანდათან მოშლა.

ფეოდალური საზოგადოების პროგრესული ნაცვლილება ქართლ-კახეთის სახელმწიფოებრივ წყობილებაში დრომოქმედობას და იბრძოდა მისი გარდაქმნისათვის. ერეკლე II-მ ამ მხრივაც მიაღწია ერთგვარ წარმატებას. მან გააუქმა მსხვილი საერისთავო-სახანოები და ერისთავებისა და ხანების მაგიერ იქ თავისი მოხელეები, მოურავები დანიშნა. ერეკლემ საგრძნობლად ალაგმა თავნება თავადებიც, თუმცა სათავადოების სისტემის წინააღმდეგ ბრძოლა მან ბოლომდე წარმატებით ვერ ჩაატარა.

XVIII ს. 70 — 80-იანი წლებიდან მნიშვნელოვანი ცვლილება მოხდა

სახელმწიფოებრივ წყობილებაშიც: მმართველობა გაიყო საგარეო საქმეთა, სახელმწიფო შემოსავლისა და სამხედრო საქმეთა დარგებად.

იმავე ხანებში მოხდა გარდატეხა სამართლის დარგში. XVII საუკუნეში და XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში ქართლში იყო ორი-სამი მდივანბეგი, რომელსაც ყველა ქვეშევრდომის საჩივარი და სარჩელი უნდა გაერჩია. XVIII ს. 80-იანი წლებიდან კი ქართლ-კახეთში იყო უკვე 13-ზე მეტი მდივანბეგი, რომელნიც სხვადასხვა კუთხეებში მოსამართლეობდნენ. ამათგან ორი საგანგებოდ თბილისში იყო, დანარჩენები კი გორში, თელავსა და სხვაგან.

განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია სამეფო ხელისუფლებამ სამხედრო საქმეში რეფორმის გატარებას. ერეკლე II-მ დააწესა კაპრალის, უნტერ-ოფიცრის, სერჟანტის, ოფიცრის, არტილერიის კაპიტნის, მაიორისა და პოლკოვნიკის ჩინები და წოდებანი; არტილერიის სათავეში კი ფელდცეხმეისტერი დააყენა. იმავე დროს ქართლ-კახეთის სამეფო ლაშქარს სათანადოდ მომზადებული პირები წერთინდნენ „რუსული არტიკულის“ მიხედვით. სხვა თანამდებობათა აღსანიშნავადაც შემოვიდა რუსული სახელწოდებანი და ტიტულები: ვიცე-კანცლერი, კანცლერი, სენატორი, ლუბერნატორი (მოურავის მაგიერ) და სხვ. საგრძნობი ცვლილება მოხდა მოხელეთა გასტუმრების წესშიც: სამეფო ხელისუფლება ცდილობდა ისინი თანდათან ჯამაგირზე გადაეყვანა. XVIII ს. წლებიდან დარბაზის რიგის მოხელეთა უმეტესობას, სარგოსა და ულუფასთან ერთად, ჯამაგირიც დაენიშნა. სამხედრო უწყების ყველა მოხელე კი მთლიანად ჯამაგირზე იყო გადაყვანილი.

ყველა ასეთი ღონისძიება დიდად უწყობდა ხელს ხელისუფლების ცენტრალიზაციას, მაგრამ ეს მაინც ჯერ კიდევ არ იყო საქმარისი.

§ 2. პროექტები სახელმწიფოებრივი წყობის უხსაცვლელად

სახელმწიფოებრივ რეფორმათა პროექტი
XVIII ს. მიწურულს ერეკლე II აპირებდა რუსეთის დახმარებით საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებაში არსებითი რეფორმების მოხდენას. ამიტომ ითხოვდა მისი მოსკოველი ელჩი, რომ მეფეს, სახელმწიფოს განსაგებებლად, და, საერთოდ, ქართველ ხალხს რუსული კანონები მისცემოდათ.

იმავე დროს საქართველოში ფეოდალური საზოგადოების პროგრესული ნაწილის არა ერთი წარმომადგენელი ამუშავებდა კანონ-პროექტებს სახელმწიფოებრივი ცხოვრების გარდასაქმნელად. მათ შორის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია იოანე ბაგრატიონის პროექტი.

იოანე ბაგრატიონი, უპირველეს ყოვლისა, ქვეყნის გაერთიანებას

მოითხოვდა. მანვე განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია ვაქრობის შემდგომი გაფართოებისა და ქართველთა შორის ვაქრობის დანერგვის აუცილებლობას. ამასთანავე, მისი აზრით, სამეფო ხელისუფლებას უფრო მეტად უნდა ეზრუნა არა მარტო ხელოსნობის, არამედ აგრეთვე სამთამადნო და მრეწველობის სხვა, იმ დროისათვის ცნობილი, დარგების განვითარებაზე. ვაქრობა-ხელოსნობისა და მრეწველობის განვითარებისათვის საქართველოში სწავლა-განათლების გაფართოება იყო აუცილებელი. საამისოდ კი ქალაქებში უნდა გახსნილიყო სათანადო სკოლები, რომლებშიც ისწავლიდნენ არა მარტო თავად-აზნაურების, არამედ მოქალაქეთა და გლეხთა შვილებიც. სკოლებსა და მასწავლებლებს სახელმწიფოს ხარჯზე უნდა ემუშავნათ.

ქვეყნის ეკონომიური აღორძინება საშუალებას მისცემდა სამეფო ხელისუფლებას უფრო რადიკალური ღონისძიება გაეტარებინა სახელმწიფოებრივ წყობაში. იოანე ბაგრატიონი მოითხოვდა არა მარტო საერისთავოების, არამედ აგრეთვე სათავადოების გაუქმებას, სათავადო სიწების თავადიშვილთა შორის საბოლოოდ დანაწილებას და დიდი სახატონო მეურნეობის განვითარებას. ასევე საჭიროდ იყო მიჩნეული ამოხელო წყობის არსებითი გადახალისება; როგორც ყველა თანამდებობის პირის, ისე მეფისა და დედოფლის ჯამაგირზე გადაყვანა და სხვა. იოანე ბაგრატიონმა ყურადღება მიაქცია სამეფო საბჭოს წევრების ჯეროვან შერჩევას და მასში მოქალაქეთა წარმომადგენლების შეყვანასაც.

იოანე ბაგრატიონის პროექტს, ისე როგორც სხვა მსგავს პროექტებს, განხორციელება არ დასცალდა.

ქართულ-სომხური ერთიანი სახელმწიფოს შექმნის გეგმა და ერეკლე II

სომეხი ბურჯუაზიული პოლიტიკური მოღვაწეები, XVIII ს. მეორე ნახევარში, თავიანთი სამშობლოს განთავისუფლებისა და სახელმწიფოებრიობის აღდგენის გეგმებს სახავენენ.

ამგვარი პროგრამითა და გეგმით ჩაეიდა ჯერ პეტერბურგში, ხოლო 1763 წელს თბილისშიც

ჩამოვიდა ცნობილი სომეხი პოლიტიკური მოღვაწე იოსებ ემინი. ერეკლე II-მ ემინი დიდი პატივისცემით მიიღო და, როცა მის გეგმებს გაეცნო, თვითონაც გამოთქვა აზრი ამ ორი მოძმე ხალხის გაერთიანების აუცილებლობის შესახებ. ემინს სურდა, ერეკლე II-ს დაუყოვნებლივ მოეკიდა ხელი სომხური მიწაწყლის განთავისუფლების საქმისათვის. მის აზრს ქართლ-კახეთის მეფეც თანაუგრძნობდა, მაგრამ იგი მაინც დიდხანს ყოყმანობდა და მხოლოდ ერთი წლის შემდეგ დათანხმდა. მაგრამ ერეკლესა და ემინის გეგმას წინააღმდეგა თვით სომეხთა ერთი ნაწილი, კათალიკოს სიმეონის მეთაურობით: „ემინ-ალა, — ეუბნებოდა ერეკლე მას, — აბა, რა ვქნა? თქვენი საკუთარი კათალიკოსი, თავისი

უპისკოპოსებითა და ბერებით, თქვენი წინააღმდეგია; ჩემი ქვეშევრდომი სომხების კეთილგონიერი ნაწილი კი მათ წინასწარმეტყველებად და მოციქულებად სთვლის. თუ ყურად არ ვიღებ, რასაც ისინი ამბობენ და თქვენთან ერთად ვიმოქმედებ, ისინი ხომ მეც ისეთივე ქრისტიანად ჩამთვლიან, როგორც სულთანიაო“.

ერეკლე II იძულებული გახდა ისევ მარჯვე დროს დალოდებოდა და ემინიც მხოლოდ დაპირებით დაეკმაყოფილებინა.

როგორც ვიცით, ქ. მადრასში მცხოვრებ სომეხთა ჯგუფს, შაჰამირ შაჰამირიანის მეთაურობით, პოლიტიკური მიზნები ამოძრავებდა. ამავე დროს სომეხი ხალხის განთავისუფლების საქმეში შაჰამირიანი და მისი თანამებრძოლები განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ერეკლე II-ის დახმარებას. რუსეთ-საქართველოს სამეგობრო ხელშეკრულების დადების შემდეგ შაჰამირიანის პოლიტიკური გეგმის განხორციელება უფრო შესაძლებელი ჩანდა. ამიტომ 1783 წლის ტრაქტატის დადების ფაქტს მადრასიდან, ისე როგორც ბევრი სხვა ადგილიდანაც, მხურვალედ გამოეხმაურნენ. ტრაქტატზე ხელის მოწერასთან დაკავშირებით. შაჰამირიანმა ქართლ-კახეთის მეფეს, მდიდარ საჩუქრებთან ერთად. გამოუგზავნა მის მიერვე შეთხზული ერთიანი ქართულ-სომხური სახელმწიფო ლერბიცი. ეს ფაქტი თავისთავად გამოიხატავდა შაჰამირის პოლიტიკურ პროგრამას, ეს იყო ქართულ-სომხური სახელმწიფოს შექმნა რუსეთის მფარველობითა და ერეკლე II-ის ინიციატივითა და მეთაურობით.

სომეხთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურთა და ერეკლე II-ის გეგმები იმჯერად განუხორციელებელი დარჩა. შაჰამირიანის საქართველოში ჩამოსვლაც მეტადრე სპარსთა თბილისში შემოსევამ დააბრკოლა (1795 წ.). ამასობაში შაჰამირიანიც გარდაიცვალა.

თავი XXIII

საქართველოს რუსეთთან შეერთება

§ 1. 1788 წლის ხელშეკრულება

ქართლ-კახეთის საგარეო ურთიერთობებანი XVIII ს. 80-იან წლებში

XVIII საუკუნის 80-იან წლებში აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში საქართველოს უმთავრეს მოწინააღმდეგედ გამოვიდა შარვანის მპყრობელი ფათალი-ხანი. მან ქართლ-კახეთის მეფეს განჯისა და ერევნის ხანები აუჯანყა. სამაგიეროდ, ერეკლე ყარაბაღის ხანს იბრეჟის

შეუკავშირდა. მოკავშირეებმა 1779 წელს ორგზის დაამარცხეს ფათალი-ხანის ჯარები და აჯანყებული განჯის ხანიც დაიმორჩილეს. იმავე

წელს ერეკლემ დიდი ჯარით ერევანზე გაილაშქრა. შეშინებულმა ხანმა პატიება სთხოვა. ქართლში საქმის გართულებამ აიძულა ერეკლე ერევნის ხანის თხოვნა შეეწყნარებინა და სასწრაფოდ თბილისში დაბრუნებულიყო.

1779 წელს ტახტის მაძიებელმა ალექსანდრე ბაქარის ძემ ისარგებლა ერეკლეს ერევანზე ლაშქრობით და ქართლის თავადებს აჯანყებისაკენ მოუწოდა. მაგრამ ერევნიდან დაბრუნებულმა მეფემ ენერგიული ღონისძიებით ჩაუშალა რეაქციონერ თავადებს აჯანყების განზრახვა.

ალექსანდრე იმერეთიდან ფათალი-ხანთან გადავიდა და მისი დახმარებით საკმაოდ დიდი ჯარი იშოვა ქართლ-კახეთზე გამოსალაშქრებლად.

XVIII ს. რუსეთის სახელმწიფოს საზღვრები თითქმის კავკასიონის ქედს მოებჯინა. რუსეთის შემდგომი წარმატებისათვის აუცილებელი იყო ამიერკავკასიაში დასაყრდენის გაჩენა.

ამ პირობებში საქართველოსთან მკიდრო კავშირს რუსეთის დიპლომატიის თვალში დიდი მნიშვნელობა მიეცა.

XVIII ს. 80-იან წლებში ქართლ-კახეთის მესვეურებმა ევროპის ხელმწიფეებთან კავშირის გაბმა და მათგან დახმარების მიღება სცადეს. მაგრამ დასავლეთ ევროპის ხელმწიფეებისადმი მიმართვამ შედეგი არ გამოიღო. იმავე დროს ენერგიულად ამოქმედდნენ რუსეთის პოლიტიკის ხელმძღვანელები. რუსი მოხელეები, ელჩები, მოგზაურები ბეჯითად ურჩევდნენ ერეკლეს რუსეთის ხელმწიფის მფარველობა ეთხოვნა, რადგან ძლიერი მოკავშირის დახმარებით ქართველი ხალხი ყველა დაბრკოლებას ადვილად დასძლევდა, მშვიდობასა და კეთილდღეობას ეწეოდა.

ახალ ვითარებაში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა გარეპოლიტიკური გეზის სწორად შერჩევას; დადგა უამბი, როდესაც რუსეთს თავისი ძალა ამიერკავკასიის ხალხების სასარგებლოდ უნდა გამოეყენებინა. ქართლ-კახეთის ფეოდალური საზოგადოების მოწინავე ნაწილს მტკიცედ სწამდა, რომ რუსეთისა და საქართველოს ინტერესები ამიერკავკასიაში ერთიმეორეს ეთანხმებოდნენ და რუსეთის მფარველობა საქართველოს პიმართ საიმედო იქნებოდა. ქართველი ხალხის ბედის რუსეთთან დაკავშირება ირან-ოსმალეთის მოძალადეებისაგან მის სამუდამოდ გამოხსნას ნიშნავდა.

1782 წლის 21 დეკემბერს ერეკლემ, რუსეთის მთავრობის სურვილით, თანახმად, რუსეთის მეფის მფარველობა ითხოვა.

**1788 წლის
ტრაქტატი**

1783 წლის 24 ივლისს ჩრდილო კავკასიის რუსულ ციხე-სიმაგრე გეორგიევსკში დაიდო რუსეთსა და საქართველოს შორის „მეგობრობითი პირობა“ ანუ „ტრაქტატი“. ერეკლე მეფის

მხრივ მას ხელი მოაწერეს იოანე მუხრან ბატონმა და გარსევან ქავჭავაძემ. ეკატერინე მეფის მხრივ — გენერალმა პავლე პოტიომკინმა.

1784 წლის 24 იანვარს ერეკლემაც მოაწერა ტრაქტატს ხელი და ეს „მეგობრობითი პირობა“ ძალაში შევიდა.

ტრაქტატში ანუ ხელშეკრულებაში ორმხრივი ვალდებულება იყო ჩამოთვლილი.

ქართლ-კახეთის მეფე საქვეყნოდ უარყოფდა თავის დამოკიდებულებას ირანისა და სხვა ხელმწიფეთაგან, ამიერიდან ის იმპერატორის უზენაეს უფლებას სცნობდა და მის საფარველში შედიოდა.

საქართველოს მეფის კატერინე II-ის მიერ 1784 წლის 24 იანვარს დადებული ტრაქტატის ასლი

1784

ერეკლე II-ის ხელმოწერა 1783 წლის ტრაქტატზე.

უცხო სახელმწიფოებთან დიპლომატიურ ურთიერთობას ქართლ-კახეთის მეფე ამიერიდან რუსეთის მთავრობის მოხელესთან შეთანხმებით აწარმოებდა.

ქართლ-კახეთის მთელი სამხედრო ძალა საჭიროებისამებრ რუსეთის მეფის სამსახურად უნდა გამოსულიყო.

თავის მხრივ, რუსეთის იმპერატორი საუკუნო მფარველობასა და ერეკლეს სამფლობელოს დაცვას კისრულობდა.

ქვეყნის შინაურ მართვა-გამგეობაში ქართლ-კახეთის მეფე დამოუკიდებელი რჩებოდა. რუსეთი საქართველოს შინაურ საქმეებში არ ჩაერეოდა.

ტრაქტატს ახლდა კერძო (საიდუმლო) პუნქტები. ამათ თანახმად ერეკლე სოლომონ მეფესთან თანხმობით ყოფნას კისრულობდა, ხოლო უთანხმოების შემთხვევაში ის შუამავლად რუსეთის ხელმწიფეს სცნობდა და საცილობელ საკითხს მის მსჯავრს ანდობდა.

ქართველთა ჯარის განსამტკიცებლად და საქართველოს დასაცავად რუსეთი ქართლ-კახეთში მუდმივ სამყოფად ორ ბატალიონ ქვეით ჯარს გზავნიდა; ხოლო ომის შემთხვევაში დამატებითი სამხედრო შემ-

წეობის აღმოჩენას კისრულობდა. იმპერატორი აღთქმას სდებდა აგრეთვე, რომ ომისა თუ დაზავების დროს ის ყოველ ღონეს იხმარდა, რათა საქართველოს დაბრუნებოდა ყველა კუთხე და მხარე, რომელნიც მტრებს ჰქონდათ მისგან მიტაცებული.

ტრაქტატით გათვალისწინებული რუსული ჯარი 1783 წლის 3 ნოემბერს მოვიდა თბილისში, ხოლო 1784 წლის 23 იანვარს ერეკლემ რუსეთის იმპერატორისადმი ერთგულების ფიცი მიიღო.

განხორციელდა ქართველი ხალხის დიდი ხნის ოცნება და საზრუნავი. გამარჯვებით დასრულდა 350-წლიანი ბრძოლა ბარბაროსული გარემოცვის გარღვევისათვის, პროგრესულ ქვეყნებთან უშუალო კავშირის აღდგენისათვის.

§ 2. ტრაქტატიდან ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმებაამდე

ქართველები რუსეთთან დადებულ ხელშეკრულებას დიდ გეგმებს უკავშირებდნენ. ხაზინაო და საგარეო ურთიერთობანი ტრაქტატის შემდეგ მონთანაც აპირებდა ასეთივე ტრაქტატის დადებას.

ერეკლეს რუსეთის მხარეზე დადგომამ და რუსთა ჯარის საქართველოში შემოსვლამ ამიერკავკასიის ხანები ააფორიაქა. ისინი შეშინდნენ და რუსეთისადმი მოსაჩვენარი მორჩილებით თავის გადარჩენას შეეცადნენ.

მაგრამ პირველმა შიშმა მალე გაიარა. მაჰმადიანი ხანები დაბნეულობიდან ოსმალეთმა გამოიყვანა და რუსეთის სამტროდ წააქეზა.

რუსეთი ამჯერად იძულებული შეიქნა იმერეთის მეფესთან განზრახული ხელშეკრულების დადებაზე უარი ეთქვა.

ოსმალეთის აგენტები „სარწმუნოების დასაცავად“ მოუწოდებდნენ მაჰმადიანობას. მათ ფულით, საჩუქრებითა და სხვადასხვა დაპირებით ადვილად ამოძრავეს სამხრეთ აზერბაიჯანისა და ამიერკავკასიის ხანები, დალისტნის მთავრები.

ქართლ-კახეთის წინააღმდეგ კვლავ წამოიშალნენ დალისტნელ ფეოდალები. ამ საქმის მთავარ ორგანიზატორად ახალციხის ფაშა გამოვიდა.

ამიერკავკასიისა და აზერბაიჯანის ხანები აყვედრიდნენ ერეკლეს რუსთა შემოყვანას, აფრთხილებდნენ, ემუქრებოდნენ. უფრო მეტიც: მეფეს გადაუდგნენ და ხარკი შეუწყვიტეს განჯამ და ერევანმა; თვით ყაზახ-შამშადილუს თათრებიც კი შფოთავენდნენ და მეფეს აღარ ემორჩილებოდნენ.

დალისტნელთა თარეში გრძელდებოდა. ქვეყანამ კვლავ დაცლა

იწყობდა. რუსეთი ამოღო ცდილობდა ენერჯიული დიპლომატიური ზომებით აეძულებინა ოსმალეთი ხელი აეღო ქართლ-კახეთის მიმართ მტრობისაგან.

1785 წელს „ხუნძახის ბატონი“ ომარ-ხანი 20.000 კაცით კახეთის საზღვარს მოადგა. მან სწრაფად გამოვლო ყარაია, აიღო ბორჩალოს ციხე, გაძარცვა და აიკლო ახტალის მადნები; შემდეგ დალაშქრა სააბაშიძო (ზემო იმერეთში), აიკლო ვახანის ციხე და დიდძალი ტყვიანობით უკან გაბრუნდა. ერეკლე იძულებული შეიქნა მორიგებოდა ომარ-ხანს და მისთვის ყოველწლიური „ჯამაგირი“, 5.000 მანეთი გაეჩინა.

ქართლ-კახეთი მძიმე გასაქირში ჩავარდა. შემოსავალი შეწყდა, ქვეყანა გადასახადებს ვეღარ ასდიოდა. ახტალის მადნები, ომარ-ხანის თავდასხმის შედეგად, ორ წელიწადს გაუქმებული იდგნენ.

ოსმალეთი მოუწოდებდა ერეკლეს მასთან „მეგობრობა“-კავშირი აღედგინა და რუსეთს ჩამოშორებოდა. ოსმალეთი ამოღო ცდილობდა ჩაეგონებინა ქართველი პოლიტიკოსებისთვის, რომ საქართველოს რუსთა მხარეზე გადასვლის შემდეგ დაუდგა მძიმე დღეები.

ქართველი ფეოდალების პროგრესულ ნაწილს, ერეკლესთან ერთად, მხოლოდ რუსეთის მოკავშირეობა სწამდა. ამ დასს ეკუთვნოდნენ აგრეთვე სომეხი დიდგვარები და სომეხთა ეკლესიის მოღვაწენი. სომეხ ვაჭრებს იმ დროს რუსეთში საკმაოდ ძლიერი ეკონომიური ინტერესები ჰქონდათ. თავის მხრივ ქართველი რეაქციონერები — „მარკოზაშვილის დარბაზელები“, რუსთაშობლები იყვნენ, რადგან რუსეთთან ერთობას შედეგად უნდა მოჰყოლოდა მათი თავადური და კუთხური ინტერესების მარცხი.

1787 წლის აგვისტოში რუსეთსა და ოსმალეთს შორის ახალი ომი დაიწყო და რუსეთის მთავრობამ თავისი ჯარი ქართლიდან უკან გაიწვია. ამის შემდეგ აშლილი მეზობლები დროებით მოურიგდნენ ერეკლეს: ოსმალეთმაც რამდენადმე შეანელა მტრობა.

80-იან-90-იან წლებში ქართლ-კახეთის პროგრესული და რეაქციული ძალები მკვეთრად დაუპირისპირდნენ ერთიმეორეს. რუსეთთან კავშირმა სამეფოს უშუალოდ ჯერ ვერ შეუქმნებუქა მდგომარეობა. თითქოს პირიქით ხდებოდა: ქვეყანას გარეშე მტრები შეემატნენ და ის ამიერკავკასიაში განმარტობული დარჩა. ეს სიძნელე შინაურმა მტრებმა მარჯვედ გამოიყენეს.

ერეკლეს რიცხვმრავალ შვილებში უფროსი, ტახტის მემკვიდრე გიორგი, ერთი დედოფლისგან იყო შობილი, დანარჩენნი კი მეორის, დარჯჯანისგან. ძმებს შორის უთანხმოება სუფევდა. ისინი ერეკლეს ახალი კანონით მიღებულ საუფლისწულოებში ისხდნენ და თავი ხელმ-

წიფეებად მოჰქონდათ. ბატონიშვილების ერთი ნაწილი თავადური რეაქციის ბურჯად იქცა.

**ამერეთ-იმერეთის
კავშირი ერეკლეს
მეთაურობით**

მეორე მხრივ კი საქართველოს ცხოვრებაში მოხდა ისეთი მოვლენაც, რომელიც ქვეყნის მოწინავე ძალების ზრდას მოასწავებდა. ეს იყო ამერეთ-იმერეთის გაერთიანების ცდა.

იმერეთის მეფე სოლომონი 1784 წელს გარდაიცვალა. მას ვაჟი არ დარჩენია. ტახტის მემკვიდრეობას ორი პირი იჩემებდა: მეფის ძმისწული დავით არჩილის ძე და მეფის ბიძაშვილი დავით გიორგის ძე. მემკვიდრეებს შორის ბოლომოუღებელი ბრძოლა წარმოებდა. ბოლოს იმერეთის თავადების ერთმა ჯგუფმა ამერეთ-იმერეთის ერთ სამეფოდ გაერთიანების საკითხი დასვა. მისი წარმომადგენელი ერეკლესთან გამოცხადდნენ შესათანხმებლად. მეფემ დარბაზი შეყარა. ბჭობა სამ დღეს გაგრძელდა. მაგრამ ბოლოს გაერთიანების წინადადება უარყოფილ იქნა; რადგან ქართლ-კახეთი რუსეთის ხელდებული იყო, ხოლო იმერეთს ოსმალეთი ეკიდებოდა, ეს უკანასკნელი ამერეთ-იმერეთის გაერთიანებას არ მოითმენდა.

მაინც ყველასთვის ცხადი გახდა, რომ ამერეთ-იმერეთის გაერთიანების პროგრესული იდეა მწიფდებოდა.

ერეკლემ თავის მხრივ ხელი შეუწყო დავით არჩილის ძის საბოლოო გამეფებას იმერეთში. იმერეთის ახალგაზრდა მეფე ერეკლეს შვილიშვილი, მისი გაზრდილი და მისივე პოლიტიკის გამტარებელი იყო. დავით არჩილის ძემ გამეფების შემდეგ სოლომონის სახელი მიიღო (სოლომონ II, 1789 — 1810).

მართალია, გაერთიანება იმეამად შეუძლებელი აღმოჩნდა, მაგრამ მოწინავე ძალებმა მაინც თვალსაჩინო წარმატება მოიპოვეს. სოლომონ ლიონიძის თაოსნობით 1790 წ. დადეს ხელშეკრულება, ერთი მხრივ, ერეკლე მეორემ, ხოლო მეორე მხრივ სოლომონ მეორემ, გრიგოლ დადიანმა და სიმონ გურიელმა. ეს იყო, როგორც თვით საბუთში წერია, „ივერიელთა მეფეთა და მთავართაგან დამტკიცებული“ ხელშეკრულება, რომელიც ნიშნავდა საერთო მტრის წინააღმდეგ სამხედრო კავშირის დადებას ერეკლეს მეთაურობით. 1793 წელს ამ ხელშეკრულების მონაწილენი საერთო მფარველობას სთხოვდნენ რუსეთის იმპერატორს.

ამასობაში, ირანში მრავალ წელს მიმდინარე

კრწანისის ომი

შინაური ომებიდან საბოლოოდ გამარჯვებული გამოვიდა ალა-მაჰმად-ხან ყაჯარი. იგი ერეკლე-

საგან რუსეთ-საქართველოს კავშირის გაუქმებისა და ქართლ-კახეთის ირანისადმი დამორჩილებას მოითხოვდა.

მაგრამ უკვე დიდი ხანი იყო, რაც საქართველოს მომავალი პროგრესულ რუსეთთან ჰქონდა სამუდამოდ დაკავშირებული. ამიტომ ირანთან შეტაკება აუცილებელი ჩანდა.

1793 წელს ერეკლემ უკვე იცოდა, რომ ალა-მაჰმად-ხანს საქართველოზე ლაშქრობა გადაწყვეტილი ჰქონდა. თბილისში მოუთმენლად ელოდნენ რუსეთის ჯარსა და არტილერიას.

1795 წლის სექტემბრის დამდეგს ალა-მაჰმად-ხანი უკვე თბილისს შემოადგა.

თბილისის დაცვის სამზადისი ვერ მოესწრო, ვერ მოხერხდა ქართველი ჯარის შესაძლებელი რაოდენობით დაჯგუფება თბილისთან. ბატონიშვილებიც კი არ თვლიდნენ საჭიროდ თავისი საუფლისწულოებიდან დაძრულიყვნენ, ხოლო ზოგი სულ მცირე ამალით გამოვიდა. ყოველივე ამის შედეგად, 40 ათასი მეომრის ნაცვლად მეფეს 5 ათასი ძლივს მოუვიდა.

საქართველოს ასაოხრებლად ალა-მაჰმად-ხანმა 35 ათასი კაცი წამოიყვანა. 10 სექტემბერს მტერი თბილისს მოუახლოვდა. ქართველი ჯარის სიმცირის მიუხედავად, მეფემ ომი გადაწყვიტა. 10 სექტემბერს ქართველებმა დაამარცხეს და დიდი ზარალით უკუაგდეს მტრის მოწინავე რაზმი. მტერი შეფიქრიანდა და თავისი საქმის წარმატებაში შეეკვდა. ამ დროს მოლაღატებმა თბილისიდან მტრის ელჩი გააპარეს. თბილისის დაცვის სისუსტე გამჟღავნდა. მტერს იმედი მოეცა და 11 სექტემბერს ერეკლეს შემოუტია. კრწანისის მინდორზე, თბილისის კარზედთან, გადაწყვეტი ომი მოხდა. მიუხედავად თავგანწირული ბრძოლისა, ქართველები დამარცხდნენ. თვით ერეკლეც ხიფათში ჩავარდა, — მას მტერი გარს შემოერტყა, — მაგრამ მეფე შვილიშვილის, იოანე გიორგის ძისა, და სხვა ერთგულთა თავდადებამ იხსნა: მეზობელი მოხუცი ომის ცეცხლიდან გამოიყვანეს. ერეკლემ დროებით მთიულეთს იაშურა.

ალა-მაჰმად-ხანი თბილისში შემოიჭრა. ქალაქში დაიწყო ძარცვა, ნგრევა, ხანძარი. ყაენი მეფის სასახლეში შევიდა, ჯერ გაძარცვა ის და შემდეგ დაანგრევინა. მისივე ბრძანებით საგანგებოდ დაანგრიეს ზარბაზნების ჩამოსასხმელი ქარხანა, იარაღის საწყობი, ზარაფხანა. იმავე დროს ყაენმა ქვეყანას მარბიელი რაზმები გაუსია. ერთი ასეთი რაზმი ახტალას ავიდა, გაძარცვა და დაანგრია ვერცხლისა და სპილენძის ქარხნები, რომელნიც ომარ-ხანის შემდეგ აღედგინა ერეკლეს. იქ სპარსელებმა მრავლად დაატყვევეს მადნის მუშები და ოსტატები. მარბიელთა რაზმებმა მოითარეშეს შიდა ქართლიც, მაგრამ მოსახლეობა დახიზნული იყო და ბევრი ვერაფერი იშოვეს. არაგვზე მტრის ერთი ნაწილი 500 კაცისაგან შემდგარმა ხევსურთა რაზმმა გასწყვიტა.

ერეკლე დროს მოგებას ცდილობდა და ანანურიდან მტერთან მოლაპარაკება გამართა. ამის შესახებ რუსთა ხელისუფლებას ატყობინებდა და მისგან სასწრაფოდ დახმარებას მოითხოვდა.

ჯერ კიდევ მოლაპარაკება გრძელდებოდა, რომ სექტემბრის მიწურულში ყაენი სასწრაფოდ აიყარა და საქართველოდან წავიდა.

ალა-მაჰმად-ხანის საქართველოში ლაშქრობამ ზოგ მეზობელ სახანოში სიხარული და კმაყოფილება გამოიწვია. ყაენის ამ „გამარჯვებას“ თანაგრძნობით შეხვდა ოსმალეთი და საფრანგეთიც. ხსენებულმა სახელმწიფოებმა თბილისის აკლება შეათასეს, როგორც მათი მეტოქის — რუსეთის დამარცხება.

რუსთა ჯარის ლაშქრობა ირანში 1796 წელს

შექმნილ ვითარებას ყურადღება მიაქცია რუსეთის მთავრობამაც. ალა-მაჰმად-ხანი თბილისიდან უკვე წასული იყო, როცა გენ. გუდოვიჩმა პეტერბურგიდან ერეკლესათვის დახმარების აღმოჩენის ნებართვა მიიღო. ორი ათასი კაცისა-

ვან შემდგარი რუსის ჯარი 1795 წლის დეკემბერს საქართველოში შემოვიდა. საქართველოს დაცვისა და ალა-მაჰმად-ხანის დასჯის მოტივით 1796 წელს, გაზაფხულზე, რუსთა 30-ათასიანი ჯარი დარუბანდის ვზით ამიერკავკასიაში შემოიჭრა.

1796 წლის გაზაფხულზე მეფის ძენი დავითი და ალექსანდრე განჯას, ჯავად-ხანის წინააღმდეგ იქნენ გაგზავნილი. განჯის ეს მფლობელი ირანელებს თბილისზე წამოუძღვა. ქართველთა ლაშქარმა განჯა აიღო. ჯავად-ხანი ციხეში ჩაიკეტა. ცოტა ხნის შემდეგ ერეკლეც განჯას ჩავიდა. ხანგრძლივი ალყით შეწუხებულმა ჯავად-ხანმა პატიება ითხოვა. მეფემ განჯას ძველებურად ხარკი დაადო. მოგვარდა აგრეთვე ერევნის ხანის ურთიერთობა ქართლ-კახეთთან: მასაც ძველებურად დაეკისრა ხარკი მეფის სასარგებლოდ.

რუსთა ჯარმა ზუბოვის სარდლობით აიღო დარუბანდი, ყუბა, ბაქო, სალიანი, შამახია, გავიდა მულანს და შეუდგა თადარიგს შიდა ირანში სალაშქროდ. ირანში ლაშქრობის გეგმასთან ერთად, ძველი გეგმის მეორე ნაწილიც წამოღდა წინ: ეს იყო ამიერკავკასიაში ძლიერი ქრისტიანული სახელმწიფოს შექმნის იდეა. მისი ავტორების აზრით, ასეთაა სახელმწიფო ერეკლეს სამეფო უნდა ყოფილიყო.

1796 წლის ნოემბერში გარდაიცვალა რუსეთის იმპერატორი ეკატერინე. მისმა მემკვიდრემ — პავლემ — ირანის ლაშქრობა მოშალა და ჯარი უკან გაიწვია. ალა-მაჰმად-ხანმა ეს თავის გამარჯვებად გამოაცხადა და კვლავ საქართველოში ლაშქრობა დააპირა. ალა-მაჰმად-ხანი ყარაბაღს მოვიდა, მაგრამ 1797 წლის ივნისში იგი ყარაბაღშივე გამოასაღეს სიცოცხლეს.

ასეთ გარემოცვაში იყო საქართველო, როცა 1798 წ. 11 იანვარს თელავში გარდაიცვალა 78 წლის ერეკლე, დიდი სახელმწიფო მოღვაწე, ბრწყინვალე სარდალი და თავისი დროის მოწინავე კაცი.

§ 8. ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმება და რუსეთთან შეერთება

საგარეო-პოლიტიკური ვითარება XVIII ს. მიწურულში

ლონეზიბილი ოსმალეთი ჯერ კიდევ ვერ ურიგდებოდა ამიერკავკასიაში თავისი გავლენის საფუძვლიან შერყევასა და რუსეთის პოზიციების თანდათანობით განმტკიცებას. იგი სასჯელს უმზადებდა ქართლ-კახეთს იმისათვის, რომ მან საბოლოოდ იბრუნა პირი ჩრდილოეთისაკენ და რუსეთს ახლო აღმოსავლეთის კარი გაუღო. მაგრამ 1799 წლიდან მოკიდებული, ოსმალეთი თითქმის ველარაფრით აბრკოლებდა რუსეთის სახელმწიფოს, რომელიც დასახულ პოლიტიკურ მიზნებს თამამად ახორციელებდა ამიერკავკასიაში.

ირანი იმხანად ოსმალეთთან შედარებით უფრო აქტიურობდა და ქართლ-კახეთში თავისი ძველი ბატონობის აღსადგენად იბრძოდა. კრწანისის ომის შემდეგ ქართლ-კახეთის მესვეურები რუსეთთან კიდევ უფრო მკიდრო დაახლოების გზას დაადგინენ. ეს ძალზე აშფოთებდა ირანს.

ახლო აღმოსავლეთში სერიოზული მეტოქეობა ჰქონდათ ინგლისს. საფრანგეთსა და რუსეთს.

იმავე დროს გამწვავებული იყო ურთიერთობა ინგლისსა და საფრანგეთს შორისაც. ინგლის-საფრანგეთის წინააღმდეგობა, მიუხედავად იმისა, რომ რუსეთის წარმატება არც ერთ მათგანს არ სურდა, თავის მხრივ აადვილებდა რუსეთის წინსვლას აღმოსავლეთისაკენ. საქართველო-ამიერკავკასია მოქიშპე სახელმწიფოთა ყურადღების ცენტრში ექცეოდა. ყველასათვის ცხადი იყო, რომ მოწინააღმდეგეთა შორის უპირატესობა რუსეთს ეკუთვნოდა. იგი ამიერკავკასიას უშუალოდ ემეზობლებოდა. საქართველომ რუსეთი თავის პოლიტიკურ მოკავშირედ და მფარველ ძალად აღიარა. რუსთა ჯარს საქართველოსაკენ გზა გახსნილი ჰქონდა. ინგლის-საფრანგეთი კი ხან ოსმალეთის და ხან ირანის ხელით ცდილობდნენ რუსეთისათვის აღმოსავლეთისაკენ გზის ჩაკეტვას. რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში ირან-ოსმალეთის მიმხრობის მიზნით, ინგლისი და საფრანგეთი სცნობდნენ მათ პოლიტიკურ უფლებას ამიერკავკასიის ქვეყნებზე.

გიორგი XII-ის გამეფება 1798 წ. შინაფეოდალური რეაქციის ახალი შემოტევით დაიწყო. გიორგი XII-ის ურთიერთობა რუსეთთან სწეული და ნებასუსტი მეფე მისმა ძმებმა, დარეჯან დედოფლის მეთაურობით, აიძულეს მიეღო ტახტის მემკვიდრეობის ის წესი, რომლის მიხედვითაც გიორგის შემდეგ სამეფო ტახტი სახლისშვილთაგან უფროსს უნდა რეგბოდა. ამრიგად, ტახტის მემკვიდრედ იულონ ერეკლეს ძე გამოდიოდა. გიორგი XII-მ მალე დაარღვია თავისი პირობა: ამის გამო გიორგი მეფესა და მის ძმებს შორის შეუთრეგებელი მტრობა ჩამოვარდა. ბატონიშვილთა გარშემო დაჯგუფდნენ თავადებიც და ორ ბანაკად გაყოფილი სამეფო სახლი უღარესად სახიფათო განხეთქილებამ მოიცვა. ეს ხდებოდა მეტად კრიტიკულ მომენტში.

გიორგი XII და მასთან მყოფი ქართველი დიპლომატები ფხიზლად აფასებდნენ სახელმწიფოში იმჟამად შექმნილ ვითარებას და მიმხვდარი იყვნენ, რომ მდგომარეობის გამოსწორების ერთადერთი საშუალება რუსეთის დახმარება იყო. რუსეთსაც ახლა ადრინდელზე უფრო აინტერესებდა საქართველოს ბედი. ამიტომ გიორგი რუსეთის მთავრობისაგან დაყინებით მოითხოვდა 1783 წ. ტრაქტატის შესრულებას და საქართველოში რუსის ჯარის შემოყვანას.

1799 წ. აპრილში პავლე იმპერატორმა განაახლა სამფარველო ხელშეკრულება ქართლ-კახეთის მეფესთან. რუსის ჯარი აქ მხოლოდ ნოემბრის ბოლოს შემოვიდა.

ქართლ-კახეთის სახელმწიფო, თავის მხრივ, დიდ იმედს ამყარებდა რუსეთის ჯარზე, რომლის დახმარებითაც ფიქრობდა იგი საშინაო და საგარეო-პოლიტიკური კრიზისიდან თავის დაღწევას. ამიტომ იყო, რომ 1799 წ. 26 ნოემბერს რუსის ჯარის შემოსვლამ თბილისში საყოველთაო ზეიმი გამოიწვია. თვით გიორგი მეფე თბილისიდან 3 კილომეტრის მანძილზე შეეგება მომავალ ჯარს.

რუსის ჯარის შემოსვლამ, მიუხედავად მისი უდიდესი მნიშვნელობისა, მაინც ვერ გამოაკეთა ქართლ-კახეთის შერყეული სახელმწიფოებრივი მდგომარეობა. კვლავ მძვინვარებდა ფეოდალური რეაქცია, რომელიც მჭიდროდ დაკავშირებოდა საქართველოს საუკუნოვან მტრებს — ოსმალეთს და ირანს. ცხადი იყო, რომ კრიზისიდან გამოსასვლელად ერთი რუსული პოლკის სამხედრო ძალით დახმარება და 1783 წ. ტრაქტატით ნაგარაუდები მფარველობა არ კმაროდა. გიორგი მეფე თვითმპყრობელური რუსეთის ძალებზე დაყრდნობის გზით წავიდა. მეფემ თვით დაიწყო რუსეთთან დადებული ძველი ტრაქტატის გადასინჯვა.

1800 წ. 24 ივნისს, პეტერბურგში მყოფი ქართველი ელჩების მიერ 25. საქართველოს ისტორია

წარდგენილი ნოტიო, ქართლ-კახეთის მეფე ინარჩუნებდა მხოლოდ შეზღუდულ ავტონომიურ თვითმმართველობას. ქართლ-კახეთის მეფე ახლა რუსეთის სახელმწიფოს მორჩილი ხდებოდა უკვე არა მარტო საგარეო-პოლიტიკურ, არამედ საშინაო მმართველობის საკითხებშიც.

პავლე იმპერატორმა დაამტკიცა გიორგი მეფის ახალი მოთხოვნ-ლება. იმავე დროს მან ქართლ-კახეთის სახელმწიფოს გაუქმების მიმართულებითაც გადადგა ნაბიჯი.

1800 წ. 23 სექტემბერს თბილისში ახალი რუსული პოლკი შემოვიდა. იმავე წლის 7 ნოემბერს აქ მყოფმა ორმა რუსულმა პოლკმა და ქართველმა ჯარმა იდ. იორის ნაპირზე, სოფ. კაკაბეთთან, სასტიკად დაამარცხეს საქართველოში შემოსეული ავარიის ხანის აბრაგთა რაზმები, რომელსაც თან ახლდა ქართული ფეოდალური რეაქციის ბურჯი — ალექსანდრე ერეკლეს ძე.

1800 წ. ბოლოს გიორგი მეფე ლოგინად ჩავარდა. იმ ხანად უმაღლესი ხელისუფლება თანდათან გადადიოდა იმპერატორის ელჩის პეტრე კოვალენსკისა და რუსის ჯარის მეთაურის გენ. ლაზარევის ხელში. ასეთ მონეტში განხეთქილება ქვეყნის შიგნით კიდევ უფრო დრამავდებოდა. გიორგი მეფის სიკვდილის მოლოდინში მოწინააღმდეგე პარტიები აქტიურდებოდნენ და ამით უდიდეს საფრთხეს უქმნიდნენ სახელმწიფოს არსებობას ქართლ-კახეთში.

ქართლ-კახეთის მესვეურები რუსეთისაგან მეტ დანხარებასა და მეტი ჯარის გამოგზავნას მოითხოვდნენ, მაგრამ ისინი სრულებით არ ფიქრობდნენ ხელის აღებას საკუთარ სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაზე თუ შეზღუდულ ავტონომიურ თვითმმართველობაზე. იმავე დროს პავლე იმპერატორის მთავრობა ხედავდა ქართლ-კახეთის სამეფოში შექმნილ კრიტიკულ მდგომარეობას და ამ სამეფოს სრული გაუქმებისათვის ხელსაყრელ მომენტს ელოდა. ეს დროც დადგა: 1800 წ. 28 დეკემბერს გიორგი XII გარდაიცვალა.

გიორგის შემდეგ, თანახმად დადებული პირობისა, რუსეთის მთავრობას ქართლ-კახეთის მეფედ დავით გიორგის ძე უნდა დაემტკიცებინა, მაგრამ პავლე იმპერატორს გიორგის სიცოცხლეშივე ჰქონდა გადაწყვეტილი, რომ ქართლ-კახეთში მეფის ხელისუფლება მოესპო და ეს ქვეყანა რუსეთის გუბერნიად გამოეცხადებინა. ამიტომ დავით ბატონიშვილი, ვითომდა მეფედ დამტკიცების მოლოდინში, ქვეყნის დროებით მმართველად სცნეს.

1801 წ. 18 იანვარს პეტერბურგსა და მოსკოვში გამოქვეყნდა პავლე პირველის მანიფესტი, რომლის ძალითაც ქართლ-კახეთი რუსეთის გუბერნიად ცხადდებოდა. ეს მანიფესტი თბილისში გამოქვეყნდა იმავე

წლის 16-17 თებერვალს, მაგრამ ეს ახალი ვითარება საქართველოს ცხოვრებაში ჯერ კიდევ რეალურად არ იყო შესული, როცა მოკლეს რუსეთის იმპერატორი პავლე.

ტახტზე ავიდა ალექსანდრე I. რუსეთის სახელმწიფო საბჭომ საქართველოს შემოერთების საკითხი ხელახლა განიხილა. პეტერბურგში გაითვალისწინეს, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს რუსეთისათვის, უარყვეს მისი ავტონომიური მმართველობა და ქართლ-კახეთში რუსული მმართველობის დამყარება გადაწყვიტეს. 1801 წ. 12 სექტემბერს გამოქვეყნდა ახალი მანიფესტი ქართლ-კახეთის შეერთების შესახებ. 1802 წლის აპრილში ეს მანიფესტი გამოცხადებულ იქნა თბილისში და ქართლ-კახეთის სხვა ადგილებში.

ამრიგად, მეფის რუსეთმა ქართლ-კახეთის შეზღუდულ ავტონომიაზე დაც საბოლოოდ უარი თქვა და იგი თავის პროვინციად აქცია. ქართველი ხალხი ცარიზმის კოლონიური ჩაგვრის უღელქვეშ მოექცა. სახელმწიფოებრივი ცხოვრების გაუქმება და უცხო რეჟიმის დამყარება საქართველოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების ისტორიაში განცდილ დიდ მარცხს მოასწავებდა. ქართველი ხალხი არასდროს არ შერიგებია ამ მოვლენას და შეუწინაღობლად განაგრძობდა ბრძოლას მანამდის, ვიდრე მან, დიდი ოქტომბრის რევოლუციის შედეგად, თავისუფლება და სახელმწიფოებრივი ცხოვრება არ მოიპოვა.

მიუხედავად ცარიზმის ძალადობისა, იმ ისტორიულ ვითარებაში, როდესაც ქართლ-კახეთის სახელმწიფო შიგნიდან ინგრეოდა და ქვეყანა ირანის ან ოსმალეთის ჩამორჩენილ სახელმწიფოებს უნდა დაეპყროთ, შედარებით პროგრესულ რუსეთთან შეერთება მაინც მნიშვნელოვანი ნაბიჯი იყო და წარმოადგენდა ერთდეროთ საშუალებას ქართველი ხალხის ფიზიკური გადაარჩენისათვის. ირანის ან ოსმალეთის მიერ დაპყრობა კი სპობდა არა მარტო ქართულ სახელმწიფოებრიობას, არამედ ფიზიკურ გადაშენებას უქადდა ქართველ ხალხს, თავზე ახვევდა მას ჩამორჩენილობას და უხშობდა განვითარების გზებს.

1801 წლიდან მოყოლებული, საქართველო თანდათანობით გაერთიანდა მეფის რუსეთის მფლობელობაში და მშვიდობიანი განვითარების გზაზე გამოვიდა. ქართველი ხალხი დაუახლოვდა დიდ რუს ხალხს. მან განიცადა არა მარტო მძიმე ეროვნულ-კოლონიური ჩაგვრა თვითმპყრობელობის მხრივ, არამედ რუსი ხალხის კულტურულ-ეკონომიური ცხოვრების დიდი პროგრესული გავლენაც. მას შეძლევდა ქართველები და რუსები თანდათან გაერთიანდნენ როგორც საერთო სოციალურ მტრების, ისე შინაური მჩაგვრელების — ცარიზმისა და ბატონყმობის წინააღმდეგ ბრძოლაში.

კულტურა XVIII ს. მეორე ნახევარში

§ 1. ქართველი საზოგადოება XVIII ს. მეორე ნახევარში

მოცემულ ხანაში საქართველოში წინა დროზე უფრო გაძლიერდა ცხოვრების გადახალისების იდეა. ახლა მეტ მიმზიდველობას იჩენდა პროგრესული „ევროპია“ (ესე იგი დასავლეთი ევროპა და მასთან რუსეთიც). დახვეწებული აზრის, სპარსეთ-ოსმალეთის საპირისპიროდ, დასავლეთი ევროპა ჰბადებდა ახალ იმედებსა და ინტერესებს. აღმავალმა ბურჟუაზიამ იქ შეიმუშავა თავისი ფილოსოფია, ანუ სიბრძნე — მეცნიერება, რომელსაც ახლებურად უნდა გაერკვია ბუნებისა, საზოგადოებისა, აზროვნების განვითარების საერთო კანონები.

ბურჟუაზიული მოაზროვნეები გახდნენ განმანათლებლები, ხალხთა განვითარებისათვის შეუდგნენ მეცნიერების ყოველგვარი დარგის თავმოყრა-გარჩევას მრავალტომიან წიგნში, რომელსაც შეერქვა ენციკლოპედია („წრეში მოქცეული საგანმანათლებლო საგნები“). ფეოდალურ საქართველოში, ისე როგორც რუსეთშიც, უმეტესად პოპულარული შეიქნა, კერძოდ, ის შეხედულება, რომ ქვეყანას იხსნის განათლებული აბსოლუტიზმი ანუ სოციალური წოდებებისაგან დამოუკიდებელი, შეუზღუდველი მონარქია, რომლის სათავეში უნდა იყოს განათლებული, გონიერი მეფე. ფეოდალური სამეფოს გასაძლიერებლად მან უნდა გაატაროს ზოგ-ზოგი რეფორმა. შეზღუდოს მთავართა ვადები, ცენტრს დაუმორჩილოს მათი სამფლობელოები, ხელი შეუწყოს ვაჭრობას, მრეწველობას, ცოდნის გავრცელებას. პროგრესული საქართველო მზად იყო სწორედ განათლებული აბსოლუტიზმი დაეცვა.

ქართულ მწერლობაში თანდათან იკვლევდნენ გზას მეტ-ნაკლებად მოწინავე შეხედულებები, სოციალურ-პოლიტიკური ინტერესები, თანდათან გავრცელდა სიტყვები: საზოგადოება (მონარქიის საპირისპიროდ) და რესპუბლიკა; გამოჩნდნენ თავყვანისმცემლები ბურჟუაზიული ენციკლოპედისტებისა; მოეძებნენ თანამგრძობელნიცა და განმაქიქებელნიც მაშინ ახალგაზრდა ნაპოლეონსა და „უღმერთო“ ვოლტერს; ცნობილი გახდა განმანათლებელი მონტესკიე და მისი „კანონთა სული“, ყურადღების საგნად იქცნენ გაზეთი, ბიბლიოთეკა, თეატრი; განახლება შემოვიდა სკოლაში, სასწავლო პროგრამებში; საზოგადოებაში გამოჩნდა ახალი ტიპის ოჯახი, ევროპულად აღზრდილი ქართველი ქალი, პოლიტიკურ საქმიანობაში მონა-

წილზე, უკვე „უბანდილოდ“ მავალი. ახალი ინტერესების გამოძახილი, ფრანგი ფილოსოფოსის მონტესკიეს ნააზრევის ანარეკლი რამდენადმე ჩანს ალექსანდრე ამილახერის (1750 — 1801) ნაწარმოებშიც — „ბრძენი აღმოსავლეთისა“. „ბრძენს“, ნამდვილად კი ავტორს, გამოთქმული აქვს ცალკეული პროგრესული იდეები: სახელისწიფო უნდა ჰქმნიდეს ისეთ კანონებს, რომელნიც შეეფერებათ ხალხის ზნე-ჩვეულებას; გლეხი პოლიტიკურად უკანასკნელი კაცია, მაგრამ მისი შრომა ქვეყანას სიცოცხლეს ანიჭებს, ამიტომ გლეხს ექირება და-ზოგვა და გამხნეება; ადამიანმა ადამიანი, გლეხი იქნება თუ აზნაური, არ უნდა შეურაცხყოს, რადგან ერთი მეორეს სჭირდება, რადგან ადამიანები ერთნაირად იზობიან და ერთნაირად იხოცებიან; მეფის უფლება უნდა იყოს „არა უსამღვრო“; მეფეს უპყრია ის უფლება, რომელიც მას პირობით დაუთმო ხალხმა (და არა ღმერთმა), ხალხს კიდეცა შეუძლია წაართვას ეს უფლება ბოროტ მეფეს, რათა გადასცეს ღირსეულ სამეფო კაცს. ალექსანდრე ამილახვარი თითქო კვალში მისდევს შედარებით მოწინავე ბურჟუაზიულ განმანათლებლებს. მისი აზრითაც, მეფის უფლება „გაიიყოფების მრავალ უფლებად“, მაგრამ ამილახვარის პროგრამით მეფის უფლებას ინაწილებენ თავიანთ შორის არა წოდებანი (აზნაურობა, სამღვდლოება და ბურჟუაზია), არამედ მხოლოდ თავადები, „რჩევულნი კაცნი“. ეს შეეფერებოდა თავადურ რეაქციას. ამილახვარის პროექტით უნდა შეზღუდულიყო აბსოლუტური მონარქია ფეოდალების სასარგებლოდ.

ახალი იდეები მეტ-ნაკლებად მოქმედებდნენ საქართველოს ყველა წრეებში; თვითონ მეფე ერეკლე პოლიტიკისა თუ კულტურის სარბიელზე იღვწოდა როგორც „განათლებული მონარქი“. მაშინდელი დიდი მეცნიერის ანტონ I-ის სიტყვით, ერეკლე იყო ფილოსოფიაში განსწავლული, ყოველ დიდ წამოწყებათა „მიზეზი“ და ინიციატორი. პროგრესული მისწრაფება ახასიათებდა იმერეთის სინამდვილესაც. მეფე სოლომონ I-ის კარზე გავლენა ჰქონდათ იმ დროის მოწინავე კაცებს. ალექსანდრე ამილახვარმა თავისი ნაწარმოები — პროექტი „ბრძენი აღმოსავლეთისა“ სოლომონ I-ს მიართვა (1780 წლის ახლოს) სახელმძღვანელოდ.

ევროპის მომხრეებს იმ დროის ფილოსოფოსი კათალიკოსი ანტონი წამქეზებლად მოევილინათ. საზოგადოებაში განმანათლებლურ იდეებთან ერთად ინტერესი გააღვივა დასავლეთ ევროპაში გაბატონებულმა კათოლიკურმა სარწმუნოებამაც. თავის დროზე ამ სარწმუნოების გავლენა განიცადეს სულხან-საბა ორბელიანმა, ანტონმა, მაგრამ სამღვდლოთა უმრავლესობამ მკაცრად გაილაშქრა მათ წინააღმდეგ.

საზოგადოებრივ აზრთა კიდილი უფრო მწვავედ გამოიხატებოდა

საგარეო პოლიტიკის სფეროში. უმთავრესი იყო რუსეთთან ურთიერთობის საბოლოოდ მოწესრიგება. რუსეთის ორიენტაციის მომხრეები თავგამეტებით ებრძოდნენ საარსეთის, ოსმალის მოიმედებს, „თათრული“ ტრადიციების მიმდევრებს. პროგრესის მცველთა მთელი თაობების ღვაწლით უკვე არსებული და საკმაოდ გაკაფული იყო ერთადერთი სწორი გზა, გზა — „ევროპისკენ“, რუსეთისკენ წამყვანი. ამ გზას ადგა ერეკლეც, დიდი „მოსწრაფე თავისი ხალხის ევროპულ რიგზე გარდაქმნისა“. ის მოქმედებდა იმ რწმენით, რომ რუსეთთან კავშირი იყო სურვილი მთელი „ჩვენის ქვეყნის, დიდთა და მცირეთა“. შთამომავლობამ (ნ. ბარათაშვილი, ი. ჭავჭავაძე და სხვ.) ერეკლეს მრავალმარტივ მოღვაწეობაში ყველაზე უფრო დასაფასებლად მიიჩნია ქართველი ხალხის რუსეთთან დაკავშირება. ერეკლეს წერილობით მეპყვიდრობაში უდიდეს ძეგლად რჩება მისი სელმძღვანელობით შედგენილი 1763 წლის ტრაქტატი, ანუ „მეგობრობითი პირობა“. ევროპისადმი მიდრეკილებამ უკარნახა ერეკლეს ფართოდ გამოეყენებინა რუსეთის კულტურული მონაპოვრები სამართლისა, სწავლა-განათლებისა, ლაშქრის ორგანიზაციის სფეროში.

თანამედროვეები ერთხმად აღიარებდნენ ერეკლეს ხელმძღვანელობის პოლიტიკურსა და სამხედრო ღირსებებს. რუსეთის გამოჩენილი მოღვაწის პოტიომკინის დახასიათებით, ერეკლეს ჰქონდა გამჭრიახი თვალი, გონებამახვილი დიპლომატის თვისებები, იშვიათი მომთმინეობა; იგი იყო საოცრად გამრჯელი, მთელი ღამეობით ფხიზელ-მღვიძარე, მუდამ სახელმწიფო საქმეებზე მდგომი და ა. შ. დამფასებელთა შორის იყვნენ თურქთა და სპარსთა მეფეებიც (სულთანი მაჰმუდი, ყაენი ქერიმ-ხანი და სხვ.), დასავლეთი ევროპის ოფიციალური პირები.

ანტონ კათალიკოსმა, ერეკლეს უახლოესმა თანამშრომელმა, თავისი ცოდნით ძალზე შეუწყო ხელი სამეფოში სხვადასხვა დიდ ღონისძიებათა განხორციელებას, რუსული ორიენტაციის პოპულარიზაციის ქართველობაში, რუსული ენისა და განათლების დანერგვას. რუსულ კულტურას ის უშუალოდ ეზიარა რუსეთში ყოფნის წლებში (1756 — 1764 წწ.) საქართველოს დამოუკიდებლობის განსამტკიცებლად ანტონი ნაყოფიერად იბრძოდა ქართული ენის, ტრადიციული სარწმუნოების, ქრისტიანული მორალის დასაცავად.

პოლიტიკურ წრეებში დიდი გავლენით იყო მოსილი გარსევან რევაზის ძე ჭავჭავაძე (1751 — 1817 წწ.), რუსეთის მომხრეთა აქტიური მეთაური, მეფის ეშიკადასაში (გენერალ-ლეიტენანტი) და ყაზახის მოურავი. მამაშენსაც, რევაზ ჭავჭავაძეს, იცნობდნენ როგორც მეფის თანამებრძოლს, ნადირ-შაჰის გალაშქრებაში ინდოეთს ერეკლესთან ერთად მონაწილეს. გარსევანის ოჯახი, მისი მეუღლე მარიამი, ცოლის-

ძმები სოლომონ ივანეს ძე ავალიშვილი და გიორგი (დრამატურგი, ეგვიპტეში ნამგზავრი და მგზავრობის აღმწერი) — ქართველ განათლებულ საზოგადოებას ეკუთვნოდნენ. მათ კარგად იცნობდნენ რუსულ წრეებშიც. გარსევანი, ქართლ-კახეთის მეფის ელჩი პეტერბურგის საიმპერატორო კარზე (1784—1802 წწ.), განუხრელად იბრძოდა ტრაქტატის პირობების დაცვისათვის. ერეკლე მას აღიღებდა როგორც საკუთარ „შვილს“ და ყოველ საქმეში მეფის „სარწმუნო“ კაცს.

საზოგადოებაში გავლენიან პირად ითვლებოდა ერეკლეს მრჩეველი და „მსაჯული“ სოლომონ ლიონიძე (1754—1811 წწ.). მამანისი ანდრია თელავის სამეფო კარის მღვდელი იყო. სოლომონიც მეფის მდივანი გახდა და ნამსახურობის გამო ერეკლეს მიერ ქართველი თავადების წოდებაში იქნა ჩარეცხული. სოლომონი აღწარმოებდა ენებს გარდა, რუსულსაც ფლობდა. მან ქართულად თარგმნა საეარჯიშო წიგნი „რაზლოვორი“ ანუ „სასაუბრო“. ის მხარს უჭერდა რუსეთთან კავშირს 1783 წლის ტრაქტატის საფუძველზე. მისი თაოსნობით დაიდო, როგორც ვიცით, ქართულ სამეფოებს შორის საკავშირო ხელშეკრულება (1790 წ.). სოლომონის პოლიტიკური შორსმჭვრეტელობა კარგად ჩანს იმ ვრცელ სამგლოვიარო სიტყვაში, რომელიც მან დიდი სიმკვევრით წარმოთქვა ერეკლეს დაკრძალვის დღეს. ამ სიტყვაში სოლომონმა დაახსიათა ქვეყნისათვის თავდადებული მეფე, როგორც „ჭერკულესი“ სარდალი, რომელმაც თავისი მაგალითით „საიგავოდ აქო, აღიდა სიმხნე ქართველთა ცათამდე“. რუსეთის პროგრესული როლის შესაფასებლად მან რიტორიკულად მიმართა ქართველობას: სანამ საქართველოს „დიდის როსიიდან გამოჰყავს ლაშქარი, ციმბირიდან მოჰყავს სამხედრო გუნდი, ვის შეუძლია შენი დამდაბლება!“ მეფის მემკვიდრეებში მას არ ეგულებოდა. ერეკლეს ტოლი კაცი და ამიტომ ყოყმანობდა: „ვის დროშას ვემსახურო“ და „ვისთვის ვიცოცხლო“.

§ 2. სწავლა-განათლება და მეცნიერება. ლიბერალურა და ხელოვნება

სკოლა და მეცნიერება XVIII ს-ის მეორე ნახევრიდან საქართველოში სახელმწიფო სკოლები დაარსდა. ასეთი იყო ფილოსოფიის სემინარიები, შექმნილი თბილისს (1755 წ.) და თელავს (1782 წ.). მათი სასწავლო

გეგმები რუსეთიდან იყო გადმოღებული. სემინარიებს განაგებდნენ რექტორები, რომელთაც სამეფო სალაროდან ეძლეოდათ ხელფასი. რექტორთაგან ხალხმა სხვებზე უფრო დაიმახსოვრა თელავის სემინარიის მმართველი დავით ალექსიძე-მესხიშვილი, რომელსაც პირდა-

პირ დავით რექტორს ეძახდნენ. თბილისის სემინარია მოთავსებულ იყო ანჩისხატთან. იქ ასწავლიდნენ, საეკლესიოს გარდა, „თავისუფალ“ საგნებსაც: გრამატიკას, პიტიკას, რიტორიკას, ლოგიკას, კატეგორიებს (არისტოტელისას), ფიზიკას, მეტაფიზიკას, ზნეობით ფილოსოფიას. სემინარია ფლობდა მდიდარ წიგნთსაცავს. თბილისში დაარსდა რუსული ენის შემსწავლელთა სკოლაც (1778 წ.).

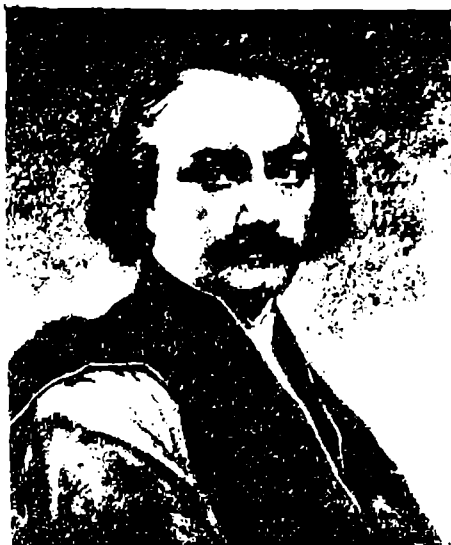
სასკოლო მოღვაწეთა უფროს თაობას ეკუთვნოდნენ ანტონ I, ფილიპე ყაითმაზაშვილი (თბილისის სემინარიის პირველი რექტორი), ანტონის მოწაფე გაიოზი (თელავის სემინარიის პირველი რექტორი), დავით რექტორი და სხვ. სასკოლო სახელმძღვანელოებისა, სასწავლო-სამეცნიერო ლიტერატურის შექმნაში ანტონს ხვდა ხელმძღვანელობა და დიდი საავტორო შრომა.

თბილისისა და თელავის სემინარიებში ბევრი ქართველი მეცნიერი, მდივან-მწიგნობარი, კალიგრაფი, მგალობელი და სხვა დარგის მოღვაწე გამოიზარდა. თელავის სემინარიაში აღიზარდა, კერძოდ, ცნობილი მწიგნობარი იონა ხელაშვილი.

საქართველოში მეცნიერული მუშაობა მოიცავდა ცოდნის მაშინ საყოველთაოდ ცნობილ დარგებს. ამათ რიცხვში ისტორიოგრაფია თავის საპატიო ადგილს ინარჩუნებდა. ვახუშტის დიდი საქმის გამგრძელებელთა შორის ვრეკლეს მეფობის დროის აღწერას მიუძღვნეს თავისი ნაშრომები პაპუნა ორბელიანმა, ომან ხერხეულიძემ და ზოგმა სხვამ. მაინც უმნიშვნელოვანესია პაპუნას ნაშრომი. პაპუნა მკაფიოდ და საქმის კარგად ცოდნით აღწერს, მეტადრე, პოლიტიკურსა და სამხედრო ამბებს. ავტორი მწუხარედ აუწყებს მკითხველს, რომ მას უხდება ქართველი ხალხის მეტად მძიმე თავგადასავლის თხრობა. ის წერს, რომ თითქმის „არაოდეს ყოფილ არიან ესევეითარნი იწროებანი საქართველოს ცხოვრებაში“, დამპყრობელთა ასეთი „მალიადნი ცვალებანი“ (ერთმეორეს სცვლიან). პაპუნა განმარტავს თავისი ნაშრომის პატრიოტულ-აღმზრდელი მნიშვნელობას; ის ისტორიას წერდა იმ მიზნით, რომ „მოზარდულთა“ (ესე იგი მოზარდმა თაობამ) შეისწავლონ თავიანთი სამშობლოს მიერ გადატანილი „ქირნი და იწროებანი“ და ფხიზელ დარაჯად მოევილინონ მას მომავალშიო.

ანტონს, სხვა თავის ნაშრომთა შორის, შეუდგენია სკოლებში სახმარებლად „მოკლე ისტორია საქართველოსი“. მისი ორიგინალური ლექსად დაწერილი შრომა „წყობილისიტყვაობა“ შეიცავს ქართველი ხალხის ღვაწლმოსილ წინაპართა ისტორიული საქმეების აღწერა-შექებას. აზნაურთა სოციალური წრიდან გამოსულმა და მერმე ვთავადებულმა იესე ბარათაშვილმა თავის „შვილებს უძღვნა საგულესხმო „ანდერძი“, ერთგვარი სწავლა-დარიგება იმის შესახებ, თუ „უგვარო-

თა“ ახალი თაობა რა ხერხე-
 ბით უნდა დაწინაურებული-
 ყო ფეოდალურ საზოგადოე-
 ბაში, რა მომქირნეობა, თა-
 დარიგი და შექენისმოყვა-
 რეობა იყო მისთვის საკირო.
 ეს შრომა გამოხატავდა სა-
 ზოგადოებაში ჩასახული ახა-
 ლი ძალების მისწრაფებებს,
 საერთოდ, იმდროინდელ ის-
 ტორიულ ვითარებას. ერეკ-
 ლეს მეფობის ხანა რამდენ-
 ნაღმე ასახა ალექსანდრე
 ამილახვარმა თავის წიგნში
 „გეორგიანული ისტორია“
 (საქარაველოს ის უცხო
 კნით გეორგიას უწოდებ-
 და). მეფისაგან პოლიტიკურ
 ბრძოლაში დამცირებულმა
 თავადმა ამილახვარმა ამ
 შრომაში ერეკლე შურისძიებით გაკიცხა. ეს წიგნი მან დასტამბა პე-
 ტერბურგში (1770 წ.). ერეკლეს და გიორგის მეფობის დრო და მომ-
 დევნო წლები აღწერეს დავითმა და მისმა ძმამ ბაგრატმა, გიორგი მე-
 ფის შვილებმა.

დავით გურამიშვილი (უ. ჯაფარიძის ნა-
 ხატი).

სასწავლო-სამეცნიერო შრომები მიეძღვნა ფიზიკას, მათემატიკას,
 ასტრონომიას, რომელნიც თანდათან ფანტავდნენ შუა საუკუნეებისა-
 თვის დამახასიათებელ ჩამორჩენილობას, ცრუმორწმუნეობას. ანტონმა
 თარგმნა გერმანელი ფილოსოფოსის ვოლფის ფიზიკა (ლომონოსოვის
 რუსული გამოცემის მიხედვით). ჩვენ დრომდე დაცულია მათემატიკის
 ვრცელი კურსი (არითმეტიკა, გეომეტრია და სხვ.), შედგენილი იოანე
 ბაგრატიონის მიერ.

ფილოსოფიის დარგში ითარგმნა არა ერთი შრომა განმარტებებით.
 ანტონი იღვწოდა არისტოტელეს (IV ს. ძვ. წ.) პროკლე (V ს.), და სხვა
 ფილოსოფოსთა ძველი ქართული თარგმანების აღდგენისათვის ან
 ახლად თარგმნისათვის. გადმოაქართულა, კერძოდ, ბაუმეისტერის
 (XVIII ს.) დამუშავებული კურსი ლოგიკისა, მეტაფიზიკისა და სხვ. მის
 მიერვეა შედგენილი „სპეკალი“ (ასე ესახელებოდა ყოველი პატიოსანი
 თვალი), რომელშიც გადმოცემულია ფილოსოფიის დარგები, დიალექ-
 ტიკა, ფსიქოლოგია და სხვ. ამ წიგნში წარმოდგენილი არიან, არისტო-

ტელეს. პლატონის და სხვა ფილოსოფოსთა გარდა, ქართველი სიბრძნისმეტყველნიც (იოანე პეტრიწი), სომეხნიც (სვიმეონ ჯულფელი). ანტონაჲ აჲ შრომას წის უძღვის ბიძი თახაშოკალიძე, ტიმოთე გაბაშვილის წინასიტყვაობა.

ეს იყო აუცილებელათა მიღწევების შეკრების ერთ-ერთი საინტერესო ცდა. ამით მზადდებოდა ნიადაგი ქართული ესტოკლოპედიის შესაქმნელად; შემდეგში იოანე ბაგრატიონმა (1772 — 1830) კიდევ განახორციელა ეს დიდი საქმე, შექმნა ძველებური (ანბანზე დაუწყობლად) ესტოკლოპედია, რომელსაც პირობით სახელად ჰქვიას „კალძასობა“.

მხატვრული ლიტერატურა

XVIII საუკუნის ბოლო ნახევარში ქართული მხატვრული ლიტერატურა გაძლიერდა პოეზიის ახალი ნიშნულებით. დავით გურამიშვილის (1705 — 1792) დიდი პოეტური შემოქმედება გაიშალა მისი მშფოთვარე ცხოვრების მეორე ნახევარში, უკვე უკრაინაში (დაახლოებით 1783 წლიდან). ლიტერატურაში რეალისტური ტენდენციების დამამკვიდრებელი არჩილის გამაგრებლებელმა დავითმა შექმნა ლექსთა ძვირფასი კრებული, რომელიც ცნობილია პოეტისავე სახელით — „დავითიანი“.

დავითი კარგი განათლებისა და მაღალი პატრიოტული გრძნობის მქონე მწერალი იყო. ის ზედმიწევნით იცნობდა ქართველი ხალხის კირ-ვარაყს, მის ისტორიას.

დავითი ზრუნვით მიმართავს მოძმეებს და სთხოვს — არ დაღუპონ თავიანთი მომავალი, არც ომში და არც შიმშილში არ გადააგდონ სწავლა-განათლება. მისი შაირით, „თუ კაცა ცოდნა არა აქვს, გასტანჯავს წუთისოფელი“. გურამიშვილმა გამოიჩინა ისტორიკოსის კარგი ალღო. პოემაში „ქართლის კირი“ მან მხატვრულად აღწერა ვახტანგ VI-ის კირნახული მეფობა, პეტრე იმპერატორთან მისი ურთიერთობა, მოსკოვს გადასახლება; ქართლ-კახეთში ფეოდალური შფოთი; თბილისის აღება კახთა მეფის კონსტანტინეს მიერ და ა. შ. „დავითიანიში“ აისახა დიდი პოეტის დრამატიული თავგადასავალი, მისი დაღისტნელ აბრავთა მიერ ტყვედ გატაცება, მოსკოვს გაქცევა, რუსეთს მისი სამხედრო სამსახური. ომებში მონაწილეობა; 30 წლის განმავლობაში ცხოვრება უკრაინის ქ. მირაგოროდის რაიონის ს. ზუბოვკაში, სადაც ის გარდაიცვალა. დავითმა შეისწავლა რუსული და უკრაინული ენები, კარგად გამოიყენა სლავ ხალხთა ლექსთწყობის წესები ქართული პოეტური ფორმების გასამდიდრებლად.

ქართული ლექსთწყობის ძველი წესების გადამხალისებელი პოეტი იყო დავითის თანამედროვე მამუკა ბარათაშვილი. მან დაწერა პოეტური ფორმების შესასწავლი წიგნი „ქაშნიკი“.

ბესიკი ანუ ბესარიონ ზაქარეას ძე გაბაშვილი (1750—1791) თავისი დროის სახელმწიფო პოეტი იყო. 1777 წლიდან იგი ირიცხებოდა იმერეთის მეფის სოლომონ I-ის კარზე; დიპლომატიური დავლებით იმგზავრა სპარსეთსა და რუსეთს; ერთს ხანს დაპყრო კრემენჩუგს (უკრაინა, პოლტავის ოლქი), კიშინევსა და იასას (სადაც დაიკრძალა კიდეც).

ბესიკს, გარდა სატრფიალო ლირიკისა, ეკუთვნის რამდენიმე პოემა, რომლებშიც ასახულია ქართველი ხალხის გმირული ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის. ერთი მათგანი, „ასპინძისათვის“, ავტორმა მიუძღვნა ამ ბრძოლის მონაწილეს, ერეკლეს სიძესა და თანამებრძოლს. სარდალ დავით ორბელიანს. პოემაში ჩანს მეფე ერეკლე მისი ჯარით.

„თვით მეფე, ქართველ და კახნი ომის ხალისით სლდებოდენ“ (ე. ი. ტოკავდენი). ჩანს რუსული მხედრობაც:

„რუსნიცა წითელ-მწვანითა და ლურჯით შეხამდებოდენს,
თითბრის ჩანთანი ბრწყინავდენ, ვარსკვლავთა ეგვანებოდენ“.

ჩანს ბრძოლის ველიდან უკან წამოსული ტოტლებენიც:

„ღრაფი ჯარით გამობრუნდა — მით სახელი ვერა იქო —
სხვა პასუხი არვის მისცა: სითაც მოველ, წავალ იქო“.

წარმტაცი ფერებით არის დახატული ომის მსვლელობა, დავით სარდლის გმირობა და ქართველთა გამარჯვება. სხვა პოემაში მოთხრობილია ბრძოლა, სოლომონ იმერთა მეფის მიერ ძლევამოსილად გადასდილი.

პოეტი საიათნოვა (დაიბ. 1712 წ. ახლოს, გარდ. 1801), ტომით სომეხი, დაიბადა ქვემო ქართლს და აღიზარდა თბილისს. იგი იყო ქალაქის მოსახლეობაში განთქმული აშული (დამკვრელ-მომღერალი). ლექსებს ერთნაირი ხალისით წერდა სომხურადაც, ქართულადაც და აზერბაიჯანულადაც. ისე შეეზარდა ქართველობას, რომ აზერბაიჯანულად გამოთქვა: „ჩემი სამშობლო თბილისია, მხარე ქართლისა“. ერთ დროს (1758 — 1765 წწ.) საიათნოვა მეფე ერეკლეს ჰყავდა კარის აშულად. საიათნოვამ ერთ თავის ქართულ ლექსში აღნიშნა, რომ ის იყო:

„მეფეთაგან მეჯლისს მიწოდებული,
თავადებთან პატივევით შვებული,
ალისფერი კაბით განშვენებული“.

სხვა ლექსში იგი თავმომწონედ აცხადებს. „საქართველოს მეფის საზანდარი ვარო“.

ხელოვნება

ქართველი ხალხის დიდ სიყვარულს ხელოვნებისადმი მოწმობენ დღემდე მეტ-ნაკლებად შემორჩენილი იმდროინდელი ძეგლები ხუროთ-

მოძღვრებისა (საცხოვრებელი შენობები, ციხე-გალავნები და კოშკები), ძეგლები ქანდაკებისა, მხატვრობისა და ა. შ. იმდროინდელ ხუროთმოძღვრების ნიმუშები არ არიან ისე დიდებული და მოხდენილი, როგორც, მაგალითად, ადრეფეოდალური ხანის ან განვითარებული ფეოდალიზმის საუკუნეთა ძეგლები, მაგრამ მათ მაინც აქვთ დიდი მიმზიდველობა, ეტყობათ ქართველ ხელოვანთა შემოქმედებითი გამბედაობა, ახალი ფორმების ძიების უნარი. ნინოწმიდას (საგარეჯოს რაიონი) ეკლესიის ეზოში დგას საბა ტუსიშვილისეული სახლი, რომელიც ამ სასულიერო პირისთვის აუგიათ (XVIII ს. 70-იან წწ.). ამ სახლის ზოგი დეტალი უკვე ევროპული არქიტექტურის მიზაძვით არის გაკეთებული.

ირანის ბატონობის პირობებში ქართულ ხუროთმოძღვრებაში თავი იჩინა სპარსულმა გავლენამ. მაგ., თლილი ქვის ნაცვლად ზოგ ნაგებობას. სპარსულის მიზაძვით, ამკობს უფრო იაფფასიანი აგურის პერანგი. აგურის პერანგით არიან მოსილი ქარვასლები — კერძოდ, „თეკლას ქარვასლა“, აბანოები და სხვ. აგურის პერანგიანი თაღებისათვის ნიშანდობლივია ისრისებური ფორმა. აგურის წყობა, კუთხეები და საფასადო წიბოები კმნიან ერთგვარ სახეებს, ფიგურებს და კარგ საერთო შესახედლობას.

თბილისი დამშვენებული იყო მდიდრული შენობებით. სასახლეთაგან — ვახტანგისეული დააქციეს თურქებმა (1725 წ.), მეორე, როსტომისეული ემსახურებოდა ერეკლე II-საც. ამ სასახლეში ერეკლემ, სხვათა შორის, რუსული ლუმელი გააკეთებინა რუს ოსტატს. ეს სასახლე აღა-მაჰმად-ხანმა დაანგრია. თბილისის სასახლეთაგან დღემდე შემორჩენილია, ავლაბარს, ერეკლეს მეუღლის დარეჯან დედოფლის ციხე-კოშკი, რომელსაც „საჩინო“ ეწოდება და რომელიც შექმნილია ერეკლეს მეფობაში (1776 წ.). ამ თავისებურ სასახლეს თან ახლავს კარის ეკლესია და სხვადასხვა სამნეო ნაგებობანი. ერეკლემ თელავს ააშენა ციხე და სასახლე.

ამ გამუდმებული ომიანობის ხანაში, ქართლ-კახეთის სამეფოში შენობათა დაქცევა და დაზიანება ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. ამიტომ ქართველი ხალხის ნივთიერი სახსრები და ენერგია დიდი დაზოგვით უნდა დახარჯულიყო და უფრო გადაუდებელს, აღდგენითს სამუშაოებს უნდა დასჯერებოდნენ. კერძოდ, თბილისში მნიშვნელოვანი მუშაობა იქნა ჩატარებული, მაგალითად, დედაციხის, ნარიყალას სიმა-

გრე-კოშკების აღსადგენად. მეტეხის მტრისაგან განთავისუფლებას (1748 წ.) მოჰყვა მისი გალავნისა და იქვე ეკლესიის აღდგენა. ამას მეტყველებს ერეკლეს სახელით ტაძრის კედელზე ამოკრილი წარწერა. ასეთივე აღდგენითი მუშაობა ტარდებოდა საქართველოს ყოველ კუთხეში. იმავე დარეჯანის მიერ თბილის-ბოლნისის გზაზე (XVIII ს. დამლევს) აგებულ იქნა ჭოლაგირის ციხე, რომელსაც აქვს სწორკუთხი გალავანი და დიდი ბურჯები. მჟადიჯეარს, მუხრანსა და დუშეთს შორის არის დიდი ეკლესია, რომლის გალავანიც აშენებულია 1746 წ.

1777 წ. აღდგენილ იქნა არა ერთხელ დაზიანებული ცაიშის ტაძარი (სამეგრელოში). 1752 წ. რაკის ერისთავმა როსტომმა სოფ. წესთან ააშენა ბარაკონის ტაძარი. ეს არის ცენტრალურ-გუმბათოვანი ეკლესია, თლილი ქვის პერანგიანი. მდიდრულად მოჩუქურთმებული.

ყოფა-ცხოვრება თბილისის მოსახლეობამ მტერზე გამარჯვებით გამოწვეული ზეიმი ფერადოვანი და შინაარსიანი იცოდა. ზეიმის საყოველთაო მათწყებელი იყო ზარბაზნების სროლა. ღამ-ღამობით ქალაქს აშუქებდა „ჩირაღდანი“ (ილუმინაცია). მეფეს მისალოცავი სიტყვით მიმართავდა ესა თუ ის ორატორი. იყო „მეჯლისი და ლხინი“. სახალხო გასართობებში ყველაზე უფრო გავრცელებული იყო ყ ე ე ნ ო ბ ა, ხალხს მოქმედ პირად სასაცილო როლში გამოჰყავდა ყეენი (ირანის შაჰი). მიმზიდველი იყო ყაბახიც. „ყაბახი“ ერქვა მალალ სვეტს, რომლის კენწეროზე იდგმებოდა ისრის მოსახვედრებელი ნიშანი, მაგალითად, ვერცხლის თასი. თასის გადმომგდები მების რე დაჯილდოებული რჩებოდა. იცოდნენ ჩოგანბურთიც (ცხენბურთი).

თავი XXV

საქართველო XIX ს. I მესამედში

§ 1. მეფის რუსეთის პოლიტიკა ქართლ-კახეთში XIX ს. დამდეგს და ქართველი საზოგადოება

რუსული მმართველობის დამყარება ქართლ-კახეთში რუსეთი XIX ს. დამდეგს წარმოადგენდა ვრცელ იმპერიას, რომელსაც ეკავა მთელი აღმოსავლეთი ევროპა და აზიის ჩრდილო დასავლეთი ნაწილი. ევროპის ბურჟუაზიულ ქვეყნებთან შედარებით იგი ჩამორჩენილ ბატონყმურ სახელმწიფოს წარმოადგენდა, თუმცა ფეოდალიზმი რუსეთშიაც ირღვეოდა და მის წიაღში კაპიტალისტური ურთიერთობა ვითარდებოდა.

რუსეთის ცენტრალიზებული და ძლიერი სახელმწიფოს სათავეში იდგნენ მეფე და მემამულეები, რომლებიც ჩაგრავენ არა მარტო დამორჩილებულ არარუს ხალხებს, არამედ თვით რუს ხალხსაც.

სოციალურ-ეკონომიური განვითარების მხრივ რუსეთი დიდად უსწრებდა წინ საქართველოს მეზობელ სახელმწიფოებს — ირანსა და ოსმალეთს. ასევე წინ უსწრებდა იგი საშინაო და საგარეო მტრების მიერ დაუძღვრებულ-დაქსაქსულ საქართველოს.

ახლო აღმოსავლეთში პოლიტიკური ჰეგემონიისათვის მებრძოლი მეფის რუსეთი ცდილობდა არა მარტო საქართველოს, არამედ მთელი კავკასიის დაპყრობას. ამიერკავკასია უნდა გადაქცეულიყო დასაყრდენად რუსეთის პოლიტიკისათვის აღმოსავლეთში.

რუსული მმართველობა ქართლ-კახეთში 1802 წ. შეიქმნა. მის სათავეში „საქართველოს მთავარსარდალი“ იდგა. იგი ჯერ ქართლ-კახეთის და შემდეგ კი მთელი საქართველოსა და ამიერკავკასიის საქმეებზე რუსეთის სახელმწიფოს წინაშე უმაღლესი პასუხისმგებელი პირი იყო და აერთიანებდა როგორც სამხედრო, ისე სამოქალაქო ხელისუფლებას. ამ თანამდებობაზე რუსი გენერალი კნორინგი დაინიშნა.

ქართლ-კახეთი დაიყო 5 მაზრად — თბილისის, გორის, დუშეთის, თელავისა და სიღნაღის მაზრებად. მმართველობის სათავეში დაყენებული რუსი სამხედრო მოხელეების მრჩევლებად რუსეთის მომხრე ქართველ თავადაზნაურთა წარმომადგენლები შეარჩიეს. ახალ სასამართლო დაწესებულებებში სისხლის სამართლის საქმეთა განხილვა რუსეთში არსებული კანონების მიხედვით უნდა მომხდარიყო. ქართული კანონმდებლობა მხოლოდ სამოქალაქო საქმეების გარჩევისას ინარჩუნებდა ძალას.

ახალმა მმართველობამ მოსპო ძველი ქართული სახელმწიფოებრივი წყობილება და პოლიტიკური ცხოვრებიდან განდევნა ქართული ენა. მართვა-ვაშვეობა და სამართალი ხალხისათვის უცხო, რუსულ ენაზე წარმოებდა.

რუსული მმართველობა გამოხატავდა მეფის რუსეთის მიერ საქართველოში დამყარებულ კოლონიურ-პოლიტიკურ რეჟიმს, რომელიც სოციალურ ჩაგვრასთან ერთად, ქართველი ხალხის ეროვნულ ჩაგვრასაც ასორციელებდა. ცარიზმი არა რუს ხალხთა სასტიკი ეროვნულ-კოლონიური ჩაგვრისა და რუსიფიკაციის პოლიტიკას ატარებდა. }

მაგრამ, ამავე დროს, ძველისაგან განსხვავებით, ახალი მმართველობა უკვე აღარ იყო თავნება ქართველი ფეოდალების ხელში. იგი სპობდა მათ სამემკვიდრეო-სამოხელეო პრივილეგიებს და საფუძველს უყრიდა ფეოდალურ ერთეულებად დაშლილი საქართველოს გაერთიანებას რუ-

სეთის მფლობელობაში; თუმცა ეს მმართველობაც ფეოდალთა კლასის ინტერესებს გამოხატავდა და ბატონყმობას იცავდა.

ბრძოლა ქართული განმტკიცების მიზნით მეფის რუსეთი ადგილმომართველობისათვის

ქართლ-კახეთში თავისი ბატონობის დამყარება-ლობრივ კლასებს შორის წინააღმდეგობას ამწვევებდა. ქართველი მეფის ხელისუფლების დროს (1799 — 1800 წწ.) და ახალი მმართველობის შემოღების პერიოდში (1801 — 1802 წწ.) რუსი სამხედრო მოხელეები შედარებით ლმობიერად ეკიდებოდნენ გლეხებს და მათი გულის მონადირებას ცდილობდნენ. ბატონყმობის გაუქმების შესახებაც კი იყო მითქმა-მოთქმა. მშრომელებზე დიდი გავლენა იქონია აგრეთვე რუსთა მაშველი ჯარების ბრძოლამ საქართველოში მოთარეშე მძარცველების წინააღმდეგ. მშვიდობიანი შრომისათვის საკირო პირობები იქმნებოდა. ამიტომ, დასაწყისში, დაბეჩავებული გლეხობა გულგრილად უყურებდა ბაგრატიონთა ხელისუფლების გაუქმებას. მაგრამ მდგომარეობა შეიცვალა მაშინ, როცა მშრომელთა იმედები არ გამართლდა და მაშველი ძალა მჩაგვრელ ძალად წიველინა.

გლეხებმა თანდათანობით ივემეს ახალი რეჟიმის სუსხი. ნათთვის სავსებით გაუგებარი იყო რუსული ენა და სამართალი, რომელიც ძველი, შედარებით მარტივი, სამართლისაგან განსხვავებით, ხანკრპლივ გამოძიებას ემყარებოდა და მომჩივანთაგან რუსულად დაწერილ საჩივრებსა და ახსნა-განმარტებას მოითხოვდა. ქართლ-კახეთს ცარიზმი თავის განაპირა კოლონიურ მხარედ თვლიდა და აქ რუსეთში დათხოვნილ, უვარგის მოხელეებს აგზავნიდა. ასეთმა მოხელეებმა ფართოდ მიჰყვეს ხელი ბოროტმოქმედებას, მექრთამეობას, ძალადობასა და გლეხთა ოჯახების შეუკრაცხოფას.

ფეოდალთა მნიშვნელოვანი ნაწილიც სამეფოს გაუქმების დღიდანვე უკმაყოფილო იყო. მან დაჰკარგა ძველი პოლიტიკური პრივილეგიები. განსაკუთრებით შეაშფოთა ისინი ქართველი მეფის ხელისუფლების დროს ნაქონებ იმ თანამდებობათა დაკარგვამ, რომლებსაც მეშვიდრობით ფლობდნენ. კიდევ უფრო უკმაყოფილო იყვნენ სანეფო სახლის მრავალრიცხოვანი წევრები. ისინი, თავიანთ მომხრე ფეოდალებთან ერთად, იბრძოდნენ ტახტის დაბრუნებისათვის.

ფეოდალთა კლასის შიგნით ამ დროს პროგრესული და კონსერვატული დასები არსებობდნენ. პროგრესული დასის წარმომადგენლებს ესმოდათ, რომ მაშინ საქართველოს დამოუკიდებელი არსებობა არ შეეძლო და თუ იგი რუსეთს ჩამოსცილდებოდა, ის ისევ ოსმალეთს ან ირანს ჩაუვარდებოდა ხელში. ამიტომ ეს დასი, რომელსაც ცნობილი გარსევან ჰაქავაძე მეთაურობდა, საქართველოს ავტონომიას მოითხოვდა.

მისი აზრით, განახლებულ-გაუმჯობესებული ქართული თვითმმართველობა, რუსეთის ბატონობის პირობებში, საქართველოს გაერთიანება-გაძლიერებას ხელს შეუწყობდა და მას სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობისათვის მოამზადებდა. მათ სურდათ ცარიზმის პოლიტიკის იმგვარად შეცვლა, რომ იგი მისაღები ყოფილიყო ქართველი ხალხისათვის. ისინი მეფის რუსეთის ძალადობას ქვეყნის შიგნითვე ებრძოდნენ და გარეშე მტრულ ძალებს არ უკავშირდებოდნენ. პროგრესისტებმა იცოდნენ, რომ ირანის ან ოსმალეთის „დახმარება“ მაშინ ქართველ ხალხს გაცილებით უფრო მძიმე მონობის უღელს დაადგამდა. ბრძოლის ასეთ მიმართულებას რევოლუციური ხასიათი არ ჰქონია, მაგრამ იგი მაშინ შექმნილი ვითარების დრმა გააზრების ნაყოფს წარმოადგენდა და ქართველი ხალხის უკეთეს მომავალს ემსახურებოდა.

სხვაგვარად მსჯელობდა კონსერვატორ ფეოდალთა დასი, რომელსაც უმთავრესად კერძო-ფეოდალური ინტერესები ამოძრავებდა. „დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლა“, „სამშობლოს განთავისუფლება“ მათ იმდენად აინტერესებდათ, რამდენადაც ისინი თავიანთ ძველ პოლიტიკურ პრივილეგიებს აღიდგენდნენ. ძველი წესრიგისა და ბაგრატიონთა ტახტის რესტავრაციისათვის ბრძოლაში კონსერვატორები მიმართავდნენ ქართველი ხალხის საუკუთროვან მტრებს — ირანისა და ოსმალეთის სახელმწიფოებს. ასეთ ბრძოლას მაშინ თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობის მოპოვება არ შეეძლო.

1802 წ. სექტემბერში ქართლ-კახეთს საყოველთაო უკმაყოფილება მოედო. თვითმპყრობელურმა რეჟიმმა ერთბაშად გამოამკლავნა თავისი ანტიხალხური ხასიათი. გართულდა საგარეო მდგომარეობაც. ცარიზმმა ამჯერად ოსტატურ ხერხს მიმართა. უკმაყოფილო ფეოდალების დასამშვიდებლად საქართველოში მთავარსარდლად გამოგზავნეს ქართველი, მაგრამ რუსეთში გაზრდილი და გარუსებული გენერალი პავლე ციციანოვი (ციციშვილი). ამით ცარიზმმა ნაწილობრივ უპასუხა ქართველთა მოთხოვნებს, მაგრამ ქართული თვითმმართველობა მაინც არ აღადგინა.

ქართულმა წარმომობამ ციციანოვს გაუადვილა ადგილობრივ ფეოდალებთან დაახლოება. მან სცადა რუსული მმართველობის შეხამება ქართულ წეს-ჩვეულებებთან. რამდენადმე აილაგმა მოხელეთა ბოროტ-მოქმედებაც. 1804 წ. აღდგენილ იქნა ირანელ დამპყრობელთა შემოსევის დროს დანგრეული ქართული სტამბა და სხვ.

მეფის მთავრობამ ამიერკავკასიაში თავისი სამფლობელოების გაფართოება ისტორიული საქართველოს მიწა-წყლის შემოკრების საბაბით დაიწყო. ეს დიპლომატიური ნილაბი ცარიზმის დამპყრობლურ მიზნებს ფარავდა, მაგრამ იგი ნაწილობრივ მაინც უპასუხებდა ქართველ პატრიოტთა ინტერესებსაც. მათი აზრით, საქართველოს გაერთიანება

რუსეთის მფლობელობაში, ირან-ოსმალეთის ბარბაროსული ბატონობის მოსპობა ამიერკავკასიაში, ქართველ ხალხს მშვიდობიანი არსებობისა და განვითარებისათვის შედარებით უკეთეს პირობებს შეუქმნიდა. ამიტომ იყო, რომ ეს პატრიოტები რუსის ჯართან ერთად წარმატებით იბრძოდნენ ძველი ქართული მიწების დასაბრუნებლად და შემოსაერთებლად. ასე იყო, მაგალითად, 1803 წელს, როცა შემოერთებულ იქნა საქართველოსაგან XVIII საუკუნის 20-იან წლებში ჩამოცილებული ქარ-ბელაქანი, რამაც დიდი სიხარული გამოიწვია ქართველობაში. ქარის ლაშქრობაში მონაწილეობა მიიღო 4. 500-მა ქართველმა მეომარმა.

ქართველი ხალხი მხარს უჭერდა რუსთა ჯარებს რუსეთისა და საქართველოს საგარეო მტრებთან ბრძოლაში, მაგრამ იგი შეუურიგებელ ბრძოლას უცხადებდა ცარიზმის კოლონიურ პოლიტიკას.

ქართლ-კახეთში მეფის ხელისუფლებისა და ქართული თვითმმართველობის აღდგენისათვის პირველი ცდები მარცხით დასრულდა. 1803 — 1805 წლებში ძველი სამეფო სახლის წარმომადგენლები გადასახლეს რუსეთის ცენტრალურ ქალაქებში. ბატონიშვილთაგან ყველაზე უფრო აქტიური ალექსანდრე ირანის შაჰის კარზე აფარებდა თავს და მისი დახმარებით ფიქრობდა ქართლ-კახეთში სამეფო ტახტის აღდგენას.

რუსულმა რეჟიმმა ერთბაშად შეარყია მთის

აჯანყება ქართლის მოსახლეობის კარჩაკეტილი ცხოვრება. ქსნისა მთიანეთში 1804 წ. და არაგვის ზემო ხეობების მთიელები ქართველ მეფეთა დროს ნახევრადთავისუფალი იყვნენ.

ახალი მთავრობა მათგან ზოგჯერ ფულად მოითხოვდა იმ გადასახადებს, რომლებსაც ისინი წინათ ნატურით იხდიდნენ, მათ კი ფული იშვიათად თუ მოეპოვებოდათ. განსაკუთრებით გაუარესდა იმ მთიელთა მდგომარეობა, რომლებიც დარიალის გზის გასწვრივ ცხოვრობდნენ (მთიულეთი, ქართალი, ხანლო, ხევი). ამ გზაზე მიმომავალი რუსთა ჯარებისათვის მთავრობა მოსახლეობისაგან გზის ხშირად შეკეთებას, ტრანსპორტისა და სურსათის მოწოდებას და სხვა სამსახურს მოითხოვდა.

მოსახლეობა ვერ აუდიოდა მთავრობის მოხელეთა მოთხოვნებს. ეს მოხელეები კი ძალმომრეობდნენ მთის სოფლებში. ზამთრის სუსხიან ამინდში გლეხებს გზის გასაწმენდად ერეკებოდნენ. მარტო მთიულეთში რუსმა ოფიცრებმა ცემით მოჰკლეს 23 კაცი. იყო შემთხვევები, როცა ოფიცრები ხარების მაგიერ უღელში ქალებს აბამდნენ. თავისუფლების მოყვარე მთიელებმა ვერ აიტანეს ასეთი შეურაცხყოფა, დარბევა და მჩაგვრელთა წინააღმდეგ ბრძოლა გააჩაღეს. აჯანყება 1804 წ. მაისში დაიწყო.

1804 წ. აჯანყება საქართველოში მეფის რუსეთის მიერ დანერგილმა კოლონიურმა რეჟიმმა და მოსახლეობის ექსპლუატაციის გამწვავებამ

წარმოშვა. იგი ამ დროს ირან-რუსეთს შორის დაწყებულ ომს დაემთხვა. გართულებული მდგომარეობით ისარგებლეს სამეფო ტახტის აღდგენისათვის მებრძოლმა, იმერეთში გადახვეწილმა ბატონიშვილებმა, ქართლში გადმოვიდნენ და სცადეს გლეხთა აჯანყების გამოყენება თავიანთი მიზნებისათვის. ახალი რეჟიმის შედეგად გაწამებულმა გლეხობამ მხარი დაუჭირა მეფის ხელისუფლების აღდგენას.

იენის-ავგისტოში აჯანყება გაფართოვდა. იგი მოედო ოსეთს, ფშავ-ხევსურეთს, ბარის ზოგ კუთხეს და კახეთის ფეოდალთა ერთ ნაწილსაც. მთიანეთში მსხვერპლი დიდი იყო. რუსთა რაზმები სასტიკად უსწორდებოდნენ აჯანყებულებს, ანადგურებდნენ და სწევადნენ მათ სოფლებს. ოსებმა მთლიანად მოსპეს როკის უღელტეხილით ლიახვის ხეობაში გადმოსული რუსთა ერთი პოლკი.

მაგრამ აჯანყებულები რეგულარულ ჯარებთან დიდხანს ბრძოლას ვერ შესძლებდნენ. მათი მარცხი გარდუვალი იყო. 1804 წ. ოქტომბერში მეფის ჯარებმა აჯანყება ჩააქრეს. დააპატიმრეს აჯანყების 73 მოთავე და წამქეზებელი.

მთიელ გლეხთა აჯანყება წარმოადგენდა პირველ მასობრივ შეიარაღებულ გამოსვლას მეფის რუსეთის წინააღმდეგ. აჯანყების შედეგად მეფის მთავრობა იძულებული გახდა ხარ-ურმისა და სამხედრო გზაზე მუშაობისათვის სათანადო ქირა დაეწესებინა.

§ 2. საქართველოს გამართიანება რუსეთის მფლობელობაში. ბრძოლა კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ

დასავლეთი საქართველო XIX ს. დამდეგს ცალკეულ სამეფო-სამთავროებად დაქსაქსულ და შინაფეოდალური ომებით მოცულ მხარეს წარმოადგენდა. იმერეთის მეფეს, გურიის, სამეგრელოს, აფხაზეთისა და სვანეთის მთავრებს ურთიერთშორის მუდმივი შუღლი და მტრობა ჰქონდათ. გამაერთიანებელი ცენტრალური ხელისუფლების უქონლობისა და თვით მეფე-მთავართა სისუსტის გამო დასავლეთ საქართველოში საშინაო განხეთქილება და ძალადობა იყო გაბატონებული. ოსმალეთი ამ დროს უკვე ღონემიხდილი იყო, მაგრამ მაინც ახერხებდა დასავლეთ საქართველოზე პოლიტიკური გავლენის შენარჩუნებას. მას ეპყრა საქართველოს ზღვისპირა ქალაქები: ბათუმი, ფოთი და სოხუმი. ამ ნავთსადგურებში გაცხოველებით წარმოებდა საქართველოდან მოტაცებული ტყვე-აღამიანებით ვაჭრობა.

განსაკუთრებით ძლიერი იყო ოსმალეთის გავლენა აფხაზეთის სამთავროში. მაგრამ ოსმალთა მრავალწლოვანმა ბატონობამ ვერ შესძლო ამ მხარის საბოლოო მოწყვეტა საქართველოსაგან და იქ ქართული კულტურული ტრადიციების მოსპობა. აფხაზეთი ნაწილობრივ გადაურჩა იმ მძიმე ხვედრს, რომელიც ერგო სამხრეთ საქართველოს ქართველობას და თავისთავადობა შეინარჩუნა. ისლამი აქ უპირატესად ფეოდალებმა და სამთავრო სახლმა აღიარეს. შარვაშიძეთა სახლი, რომელიც ქართული ფეოდალური საზოგადოების განუყოფელი წევრი იყო, მეტწილად ფარულად ქრისტიანობდა. მშრომელი ხალხის დიდი ნაწილიც ქრისტიანობას შერჩენოდა. სამეგრელოს დროებითი მთავარი ნინო ბაგრატიონი, გარდაცვლილი დადიანის მეუღლე, 1808 წელს საქართველოს მთავარსარდალს აუწყებდა, რომ აფხაზეთში „გლახნი... უმეტესნი ქრისტიანობენ და სწამთ ჯვარი და ხატი ჩვენით“. მას აფხაზეთი ფეოდალურ საქართველოს განუყოფელ ნაწილად ჰქონდა წარმოდგენილი.

XIX ს. დამდეგისათვის საქართველოს პოლიტიკურ დაშლილობას ოთხ საუკუნეზე მეტი ხნის ისტორია ჰქონდა. ამ გარემოებამ მძიმე დალი დაასვა ქართველი ხალხის ცხოვრებას. მიუხედავად ამისა, მრავალსაუკუნოვანი ქართული კულტურის, ენისა და მწერლობის ტრადიციები იმდენად ძლიერი იყო, რომ პოლიტიკურად გათიშულ, მაგრამ ერთი ხალხის ოჯახის ცალკეულ წევრებს შორის კავშირი არ გაწყვეტილა.

დასავლეთი საქართველო, აღმოსავლეთსავეთ ფეოდალურ-ბატონყმურ ქვეყანას წარმოადგენდა. სოციალურ-ეკონომიური ცხოვრების ერთგვარობა ახასიათებდა იმერეთ-გურია-სამეგრელოს და აფხაზეთის ბარს. სხვაგვარი ვითარება იყო მთა აფხაზეთსა და სვანეთში, სადაც ბატონყმური ურთიერთობა ისე ღრმად ვერ შექრილიყო საზოგადოებრივ ცხოვრებაში და გვაროვნულ-თემური წყობილების გადმონაშთებს მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავათ.

საერთოდ, სამეფო-სამთავროებში სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობა ძალზე სუსტად იყო განვითარებული და ბატონობდა კარჩაკეტილი, თვითკმარი ნატურალური მეურნეობა. ეს გარემოება ასაზრდოებდა ქვეყნის ესოდენ დიდ პოლიტიკურ დაქსაქსულობას. დასავლეთ საქართველოს არცთუ დიდ მიწა-წყალზე, სადაც სულ 300-იოდე ათასი სული ცხოვრობდა, არსებობდა ერთი სამეფო, ოთხი სამთავრო (აფხაზეთი, გურია, სამეგრელო, სვანეთი), რამდენიმე ნახევრადდამოუკიდებელი სათავადო და ერთიც პატრიარქალური წყობილების თვალსაჩინო გადმონაშთების შემცველი პოლიტიკური ერთეული (თავისუფალი სვანეთი).

აღნიშნულ პოლიტიკურ ერთეულებს შორის იმერეთი შედარებით დაწინაურებული ქვეყანა იყო. იმერეთის მეფე სოლომონ II ენერგიულად იბრძოდა დასავლეთ საქართველოს გაერთიანებისათვის. იგი არ

სცნობდა ოსმალეთის სულთანის ხელისუფლებას და შავი ზღვის საქართველოს ნაპირებიდან ოსმალთა სავსებით განდევნისათვის ემზადებოდა. მაგრამ გამაერთიანებელი ძალების ბრძოლას ქვეყნის მოლაღატე მთავრები აბრკოლებდნენ. თავიანთი დამოუკიდებლობის შენარჩუნების მიზნით ისინი იმერეთის მეფის წინააღმდეგ გამოდიოდნენ და საქართველოს საგარეო მტრებს უკავშირდებოდნენ. ისინი შიგნიდან ანგრევდნენ ქვეყანას და ხელს უწყობდნენ ოსმალეთის მტაცებლურ სახელმწიფოს საქართველოს დამონების საქმეში. ასეთი დაშლილობისა და შინაფეოდალური ომების ვითარებაში მიუსწრო რუსეთმა დასავლეთ საქართველოს.

ქართლ-კახეთში მეფის რუსეთის გაბატონებამ ძირფესვიანად შეცვალა პოლიტიკური ვითარება საქართველო-ამიერკავკასიაში. მეფის რუსეთი თანმიმდევრულად მოიწვედა ახლო აღმოსავლეთისაკენ და აქ არსებულ სახელმწიფოებრივ ერთეულებს დაპყრობით ემუქრებოდა. დამოუკიდებლობის დაკარგვის შიშით მოცული ხელმწიფე-მთავრები სხვადასხვაგვარად ეხმაურებოდნენ ამ მოვლენას. ზოგი საომრად ემზადებოდა, ზოგი რუსეთთან დიპლომატიური ურთიერთობის გაბმით თუ სამფარველო ტრაქტატის მიღების გზით ფიქრობდა თავის გადარჩენას. ხოლო ზოგი თავის სამსახურს სთავაზობდა რუსეთს — იმ მიზნით, რომ მისგან დახმარება მიეღო და კატასტროფის წინაშე მდგარი საკუთარი ხელისუფლება გადაერჩინა. რუსეთის მთავრობა კი ასეთ ვითარებაში თავისი სამფლობელოების შემდგომი გაფართოების გეგმებს აწყობდა. იგი დასავლეთ საქართველოში შექმნილ პოლიტიკურ ვითარებას თავისი მიზნებისათვის იყენებდა.

XIX ს. დამდეგს სოლომონ მეორემ შეძლო გურიელის დამორჩილება და რამდენჯერმე დაამარცხა სამეგრელოს მთავარი დადიანიც. მაგრამ ეს უკანასკნელი ხან აფხაზეთის მთავრის დახმარებით და ხან სხვა თავადთა ხელისშეწყობით მაინც ახერხებდა სამთავრო ხელისუფლების დაბრუნებას. იმერეთის მეფის მიერ დიდად შევიწროებული დადიანი რუსეთის მთავრობას სთხოვდა შევლასა და მფარველობას. დადიანის ეს თხოვნა მეტად ხელსაყრელი იყო რუსეთისათვის, რომელსაც სამეგრელოს მოპოვებით გაუადვილდებოდა იმერეთის მეფის დამორჩილება და მთელი დასავლეთ საქართველოს შემოერთება. ამ გზით რუსეთი საქართველოს სანაპიროდან გააბამდა საზღვაო კავშირს ყირიმთან.

ამ დროს რუსეთი მტკიცედ ვერ იყო გამაგრებული ქართლ-კახეთში. დასავლეთ საქართველოს უშუალო დაპყრობა მას ჯერ კიდევ არ შეეძლო. ამიტომ მან გადაწყვიტა, რომ ეს ქვეყანა მეფე-მთავართა „მფარველობის“ გზით დაემორჩილებინა.

რუსეთის მთავრობამ 1803 წ. დეკემბერში სამფარველო ხელშეკრულება დაუდო სამეგრელოს მთავარს გრიგოლ დადიანს, დაიცვა მისი ხელისუფლება და იგი იმერეთის მეფეს დაუპირისპირა. მას შემდეგ დადიანი დასავლეთ საქართველოში თვითმპყრობელობის პოლიტიკის ერთგული მსახური გახდა.

იმერეთის მეფე სოლომონი ხედავდა, რომ რუსეთის მიერ ქართლ-კახეთში სამეფო ხელისუფლების გაუქმება მის დამოუკიდებლობასაც უქადდა საფრთხეს და ამიტომ ცხოველ მონაწილეობას იღებდა ბაგრატიონთა მიერ დაკარგული ტახტის აღდგენისათვის ბრძოლაში. რუსეთთან ურთიერთობაში იმერეთის მეფე მთელი დასავლეთ საქართველოს მეფობას იჩემებდა. მაგრამ რუსეთი მხარს არ უქერდა დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლი მეფის ხელისუფლების გაფართოებას. ამიტომ სოლომონის ბრძოლას მარცხი მოელოდა. მას შემდეგ, რაც რუსეთმა დადიანის დაცვა იკისრა, იმერეთის მეფის მდგომარეობა კიდევ უფრო გართულდა.

სოლომონ II თავის საშინაო დამოუკიდებლობას იცავდა და რუსთ ბელმწიფეს მხოლოდ საგარეო-პოლიტიკურ მბრძანებლობას სთავაზობდა. მაგრამ რუსეთი ამას არ სჯერდებოდა. საქართველოს მთავარსარდალი ციციანოვი იმერეთის მეფისაგან უსიტყვო მორჩილებას მოითხოვდა. მეფისადმი ციციანოვის მედიდურმა დამოკიდებულებამ უფრო მას შემდეგ იჩინა თავი, როცა რუსთა ჯარმა, 1804 წ. იანვარში, დაიპყრო განჯის სახანო აზერბაიჯანში და შიშის ზარი დასცა ირანს. იმავე წლის აპრილში რუსის ჯარი იმერეთშიაც შევიდა და სოლომონ მეფე უკვე იძულებული შეიქნა მიეღო მთავარსარდალ ციციანოვის მიერ ნაკარნახევი სამფარველო პირობები.

1804 წ. 25 აპრილს დადებული ტრაქტატის საფუძველზე იმერეთის მეფე რუსეთის მთავრობის მსახური ხდებოდა. ამ ტრაქტატის მიხედვით რუსეთის მფარველობა გავრცელდა გურიის სამთავროზედაც. იმერეთში მუდმივ სამყოფელად შეიყვანეს რუსის ჯარის მცირე რაზმი, რომლის რიცხვი შემდგომ თანდათან იზრდებოდა. უკმაყოფილო სოლომონ II დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლას განაგრძობდა.

დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავართა მფარველობაში მიღებითა და მათი ამგვარი დამორჩილებით საფუძველი ეყრებოდა ფეოდალური შინა ომების მოსპობას და საქართველოს გამთლიანებას რუსეთის მფლობელობაში.

1804 წ. ოქტომბერში რუსეთის მთავრობამ შეძლო ერთი პოლკი ჯარის ზღვიდან გადმოსხმა ყულევში (მდ. ხობის შესართავთან). იქ რუსებმა ააგეს პატარა სიმაგრე და მის მიხედვით ყულევს „რედუტ-კალე“ უწოდეს. ყულევში რუსთა ჯარის გადმოსხმა მნიშვნელოვანი მოვლენა

იყო რუსეთისა და საქართველოს ისტორიაში. ამით გადაიდგა პირველი რეალური ნაბიჯი შავი ზღვის აღმოსავლეთი ნაპირებიდან ოსმალთა განდევნის საქმეში. ასევე რეალური ხდებოდა დასავლეთ საქართველოს შემოერთებაც.

XIX ს. დამდეგს მსოფლიო პოლიტიკური ვითარება მეტად დაძაბული იყო. ევროპაში ომი მიმდინარეობდა. ინგლისმა რუსეთი ნაპოლეონ ბონაპარტეს საფრანგეთის წინააღმდეგ ომში ჩაითრია. მიუხედავად ასეთი კავშირისა, ინგლისი ფარულად მაინც აბრკოლებდა რუსეთის გაბატონებას ამიერკავკასიაში. საფრანგეთი კი უქმაყოფილო ირან-ოსმალეთს რუსეთის წინააღმდეგ ომისაკენ აშკარად მოუწოდებდა.

ჯერ ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმებით და შემდეგ განჯის სახანოს დაპყრობით რუსეთი უშუალოდ დაემუქრა ირანის ჩრდილო პროვინციებს. მალე დამორჩილებულ იქნა შაქისა და შუშის სახანოებიც აზერბაიჯანში. 1804 წ. დაიწყო რუსეთ-ირანის ომი. ნაპოლეონი ირანს ამიერკავკასიის დაპყრობაში დახმარებას აღუთქვამდა. ივნისში შაჰის ლაშქარი ჩრდილო აზერბაიჯანში შემოიჭრა და მშვიდობიანი სოფლები დაარბია. დამპყრობლები ქართლ-კახეთის ტერიტორიაზედაც გამოჩნდნენ, მაგრამ რუსთა ჯარებმა მალე უკუაგდეს ირანელები, დაიმორჩილეს შარვანის დიდი სახანო და ქ. ბაქოსაც ალყა შემოარტყეს. 1806 წ., ბაქოსთან მშვიდობიანი მოლაპარაკებისას, ვერაგულად მოჰკლეს სარდალი ციციანოვი.

მდგომარეობა კიდევ უფრო გართულდა, როდესაც ევროპაში ნაპოლეონის წარმატებით გამხნეებულმა და მის მიერ წაქეზებულმა ოსმალეთმაც გამოუცხადა ომი რუსეთს. ოსმალეთთან ზავის დარღვევის ერთ-ერთი მიზეზი დასავლეთ საქართველოში რუსეთის შემოჭრაც იყო.

ამ დროისათვის ქართველ ხალხს უკვე ჰქონდა საგარეო მტრების წინააღმდეგ რუსებთან ერთად ბრძოლის ტრადიცია. ქართველები რუსთა ჯარებთან ერთად ჩაებნენ ომში თავიანთი დაუძინებელი მტრების. ირანისა და ოსმალეთის სახელმწიფოების წინააღმდეგ და დაკარგული ისტორიული მიწა-წყლის კვლავ შემოერთებისათვის იბრძოდნენ. ქართველებმა არა მარტო ამარაგებდნენ რუსთა ჯარს საჭირო სურსათ-სანოვაგითა და ტრანსპორტით, არამედ იარაღითაც მხნედ იბრძოდნენ მათ მხარდამხარ.

ქართველთა და ამიერკავკასიის სხვა ხალხთა მხარდაჭერა რომ არა, რუსეთი აქ მყოფი 8000 კაცისაგან შემდგარი მცირე ჯარით მეტად მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდებოდა ირანის მიერ საომრად გამოყვანილ

50-ათასიანი ლაშქრის წინააღმდეგ. ოსმალეთმაც მრავალრიცხოვანი ჯარი მოაყარა საქართველოს.

რუსთა და ქართველთა გაერთიანებულმა ჯარებმა 1809 წ. სასტიკად დაამარცხეს მტრის მრავალათასიანი არმია და ციხე-ქალაქი ფოთი ოსმალთა მონობისაგან გაათავისუფლეს. 1810 წ. შემოდგომაზე ეს ჯარები წარმატებით იბრძოდნენ ოსმალთა მიერ მიტაცებული ქ. ახალციხის დასაბრუნებლად, მაგრამ იქ გავრცელებულმა შავმა ქირმა ეს საქმე ჩაშალა. 1811 წ. დეკემბერში ოსმალები ახალქალაქიდანაც გარეყეს. მაგრამ რუსეთმა მაშინ ვერ შესძლო ფოთისა და ახალქალაქის შენარჩუნება. 1812 წ. ბუქარესტის ზავით ეს ქართული ქალაქები ისევ ოსმალეთმა დაიკავა.

**იმერეთის სამეფოს
გაუქმება და გურია-
აფხაზეთის სამთავ-
როთა შეერთება
რუსეთთან**

რუსეთის მთავრობასა და იმერეთის მეფეს შორის ურთიერთობა წლითწლივით მწვავედ ბოდა. სოლომონ მეფისათვის სავსებით ცხადი გახდა, რომ რუსეთს განზრახული ჰქონდა იმერეთის სამეფოს გაუქმება. ამიტომ იგი უნდობლად უყურებდა იმერეთში შეყვანილ რუსთა ჯარს და ქუთაისიდან მის გაყვანას მოითხოვდა.

მაგრამ ამოდ. მართალია, რუსეთ-ოსმალეთის ომის დროს სოლომონი რუსეთის წინააღმდეგ არ გამოსულა, მაგრამ არც არაფრით დახმარებია მას. დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლი მეფე ამ ომის ვითარებაში რუსეთს უპირისპირდებოდა და უნებლიეთ ექცეოდა მტრული ოსმალეთის ბანაკში. რუსი მოხელეები, თავის მხრივ, ნიადავს ამზადებდნენ სოლომონის თავიდან მოსაცილებლად. 1810 წ. მათ მოტყუებით შესძლეს მეფის დატყვევება და თბილისში ჩაყვანა, მაგრამ იმავე წლის 11 მაისს სოლომონი გაიქცა და ოსმალთა ხელში მყოფ ქ. ახალციხეში ჩავიდა.

იმერეთის მოსახლეობის უკმაყოფილება თანდათან მატულობდა. აქაც იჩინა თავი რუსი სამხედრო მოხელეების ძალადობამ. იმერეთშიაც ისინი იძულების წესით მოითხოვდნენ გლეხთაგან ჯარებისათვის საჭირო სურსათს, ურმებს, ცხენებს, სამსახურს. გლეხობის ძველ ბატონყმურ უღელს ახლა კოლონიური ჩაგვრაც ემატებოდა. ბორგავდნენ მეფის მომხრე თავადაზნაურებიც, რომლებმაც ძველი პრივილეგიები დაკარგეს. ამრიგად, იმერეთში საყოველთაო უკმაყოფილება შეიქმნა. გაბატონებული და დამონებული კლასები, მიუხედავად მათ შორის არსებული კლასობრივი შუღლისა, დროებით. მაგრამ მაინც, ერთად გამოდიოდნენ უცხოური რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლაში.

1810 წ. მაის-ივნისში დაიწყო შეიარაღებული აჯანყება, რომელსაც სამეფო ტახტის დაბრუნებისათვის მებრძოლი სოლომონ II მეთაურობდა. სუსტი მეფე იძულებული გახდა, რომ ოსმალთა მაშველი ჯარი მო-

უწვია. როგორც მეფეს, ისე ხალხს არავითარ შემთხვევაში არ სურდათ ერთმორწმუნე რუსეთის ბატონობის შეცვლა ოსმალეთის ბატონობით. ხალხი თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის იბრძოდა. მაგრამ ოსმალთა „დანმარებას“ ამ შემთხვევაში, რუსეთ-ოსმალეთის ომის დროს, აჯანყებულთა სურვილისაგან დამოუკიდებლად, სახიფათო შედეგების მოტანა შეეძლო. შედარებით მოწინავე რუსეთის დამარცხებას დასავლეთ საქართველოში ჩამორჩენილი ოსმალეთის გაბატონება მოჰყვებოდა, რადგანაც მაშინ იმერეთს დამოუკიდებელი არსებობა არ შეეძლო.

რუსეთის მთავრობამ, სამეგრელოსა და გურიის მთავართა მიერ გამოყვანილი რაზმების დანმარებით, შეძლო აჯანყების ჩაქრობა. სოლომონ მეფე ოსმალეთში გაიქცა. იმერეთში დამყარდა დროებითი მმართველობა, რომლის სათავეშიც რუსი მოხელეები დააყენეს.

ამრიგად, ცარიზმმა გააუქმა იმერეთის სამეფოც, რომელიც საქართველოში სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის დასაყრდენს წარმოადგენდა. სამაგიეროდ რუსეთმა თავისი მიზნებისათვის ხელსაყრელად სცნო დასავლეთ საქართველოში ცალკეულ მთავართა შეზღუდული ხელისუფლების შენარჩუნება, რადგან მისთვის ცხადი გახდა, რომ იმჯერად მთავრები მხოლოდ ხელს შეუწყობდნენ ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის განხორციელებას საქართველოში.

გურიის მთავარი, როგორც უკვე ითქვა, 1804 წ. იმერეთის მეფესთან ერთად რუსეთის მფარველობაში მიღებულად გამოაცხადეს. ახლა (1810 წ.) მას დამოუკიდებლად დაუდეს სამფარველო ხელშეკრულება. ამით დაუკმაყოფილეს პატივმოყვარეობა გურიელს, რადგანაც იგი დადიანთან შედარებით თავს დამცირებულად გრძნობდა, და ამით ეს მთავარიც რუსეთის ბრძანების მორჩილ შემსრულებლად გადააქციეს.

გურიის შემდეგ აფხაზეთის მთავრის ჯერი ღებოდა.

აფხაზეთის სამთავრო სახლი XIX ს. დამდეგიდანვე ხედავდა, რომ ოსმალეთის გავლენა დასავლეთ საქართველოში სულს ლაფავდა, ხოლო რუსეთი ძლევამოსილად მოიწვედა აქეთკენ. სამეგრელოს მთავრის მიზანძვით, აფხაზეთის მთავარი ახლა რუსეთის საფარველ ქვეშ ფიქრობდა თავისი პრივილეგიების დაცვას. რუსეთიც, თავის მხრივ, დიდად იყო დაინტერესებული აფხაზეთის ხელში ჩაგდებით. მაგრამ სოხუმში ოსმალთა საკმაოდ ძლიერი მეციხოვნე რაზმი იყო გამაგრებული და აფხაზეთის მშვიდობიანი გზით შემოერთება შეუძლებელი ჩანდა. 1808 წლიდან აფხაზეთის რუსეთთან შეერთების საქმის მოთავედ გამოდიოდა სამთავრო ხელისუფლების მემკვიდრე საფარ-ბეი (ქრისტიანობაში გიორგი) შარვაშიძე.

1810 წ. 10 ივლისს რუსთა ჯარმა ფიცხელი ბრძოლით აიღო სოხუმის ციხე. იმავე წლის ოქტომბერში დადიანისა და გურიელის მსგავსად მიღებულ იქნა რუსეთის მფარველობაში აფხაზეთის მთავარი გიორგი შარვაშიძეც. ამ მოვლენას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აფხაზეთის სოციალურ-ეკონომიური აღმავლობისათვის. დაიწყო ოსმალთა მტარვალური ბატონობის მძიმე შედეგების აღმოფხვრისა და დასავლეთ კავკასიის მთიანეთიდანაც მათი განდევნის ხანა.

**შიმშილობა და შავი
ჭირი საქართველოში**

1811 — 1812 წწ.

ახალციხესთან მეზობლ ჯარებში გავრცელებული შავი ჭირი სწრაფად მოედო საქართველოს, მთელს ამიერკავკასიასა და დაღისტანსაც. განსაკუთრებით მძვინვარებდა იგი დასავლეთ საქართველოში, სადაც 1810 წ. ნაადრევად დამდგარმა ყინვებმა მოსპო ჭირნახული, ხოლო 1811 წ. ისეთი შიმშილობა ჩამოვარდა, რომლის მსგავსი მოსახლეობას არ ახსოვდა. უქმელობისაგან ღონემიხდილი მშობლები იმათ აძლევდნენ შვილებს, ვინც მათ აქმევდა. ხალხი რკოსა და ვაზის რტოებს ფქვავდა და იმით იკვებებოდა. ხოლო როცა ესეც აღარ ჰქონდათ, ბალახს სჭამდნენ. იმავე წლის მარტში ისეთი დიდი თოვლი დადო, რომ შინაური პირუტყვი ერთიანად მოისპო. გახშირდა თვითყვობა: თავისუფალი კაცი იძულებული ხდებოდა ყმად დადგომოდა მას, ვინც მის რჩენას იკისრებდა. დამშეულ ქვეყანას საოცარი სისწრაფით მოედო შავი ჭირი, რომელმაც ერთი წლის განმავლობაში მარტო იმერეთში 32.750 კაცი იმსხვერპლა. 7.450 კაცი გაიხიზნა, ხოლო 2.000 სული ტყვეებად დაჰყიდეს. ასეთ განსაცდელში მყოფ ქვეყანას თავს დაატყდა ახალი სტიქიური უბედურება — წყალდიდობა, რის შედეგადაც ბარის გლეხთა ასობით ოჯახი ფუძიანად მოიშალა. სოფლები დაყრუვდა და მოსახლეობის თითქმის ერთი მესამედი ამოწყდა.

მოუსავლობა, შიმშილობა და შავი ჭირი ანადგურებდა აღმოსავლეთ საქართველოსაც. 1812 წ. იანვრამდე ჭირმა აქ 4.255 სული მოსპო და ამდენივე კარანტინში იმყოფებოდა. წყალდიდობამ აქაც დააბრკოლა მოსავლის აღება და მერე კი პურის ყანები მინდვრის თავებებმა გაანადგურეს. თუ ადრე კოდი (2 ფ. და 10 გირვ.) პური ერთ მანეთამდე ფასობდა, ახლა მისი ფასი 7 — 10 მანეთამდე ავიდა და საყიდლად აღარც იშოვებოდა.

მეფის მთავრობა იძულებული გახდა იმერეთის დამშეული მოსახლეობისათვის 70 ათასამდე ფუთი პური გამოეყო, მაგრამ ხალხის მძარცველმა მოხელეებმა ეს ისედაც მცირე ულუფა მთლიანად არ გაიმეტეს მშრომელებისათვის. მეფის ბოროტმოქმედი მოხელეები ასეთი უბედურების დროსაც კი გლეჯდნენ პირიდან ლუკმას ხალხს.

აჯანყება კახეთ-
ში 1812 წ.

კახეთის აჯანყება თითქმის ისეთივე მიზეზმა გამოიწვია, რაც 1804 წ. მთიანეთის აჯანყება. ირან-ოსმალეთთან ომის დროს უჩვეულო მოუსაველობის, შიმშილობისა და შავი ჭირის ვითარებაში მეფის სამხედრო და სამოქალაქო მოხელეები უკანასკნელ სარჩოს ართმევდნენ გლეხებს. ისინი ოდნავაც არ უწყევდნენ ანგარიშს ხალხის ქონებრივ შემძღობას: სურსათი ძალით, რეკვიზიციის წესით მიჰქონდათ, „ურჩ“ სოფლებსა და გლეხებს უუკნებდნენ ჯარის ნაწილებს, რომლებიც მათ უნდა ერჩინათ, ხოლო თავხედი ოფიცრები მადლობის ნაცვლად შეურაცხყოფდნენ გლეხთა ოჯახებს.

კახეთის სოფლებიდან გამუდმებით გამოჰყავდათ ურმები და ცხენები თავიანთი ჩალვადრებით. ომის დროს სურსათისა და საჭურვლის გადასაზიდად ურმებსა და ხარ-კამეჩებს უსასყიდლოდ ერეკებოდნენ შორეულ გზებზე — ფოთში, ახალციხეში, სომხეთში, ირანში. ურმებიც იმტვრეოდა და საქონელიც იღუპებოდა. გლეხი კარგავდა წარმოების იარაღს, დიდძალ დროს, შრომის უნარსა და საშუალებას.

ასეთი მძიმე და აუტანელი შეიქნა ქართველი გლეხობის მდგომარეობა. ისინი ვეღარ აუდიოდნენ მეზობლებისა და რუსი მოხელეების სამსახურს, ვერ იტანდნენ საკუთარი ოჯახების შეურაცხყოფასა და აბუჩად აგდებას. უკმაყოფილო იყვნენ კახელი ფეოდალებიც — უმთავრესად ძველი პოლიტიკური პრივილეგიების დაკარგვით. ამ დროსაც მოწინააღმდეგე კლასები დროებით ერთიანდებოდნენ უცხოური რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლაში. მაგრამ მოძრაობის განვითარების პროცესში ეს ერთიანობა ირღვეოდა. კლასობრივი ანტაგონიზმი სთიშავდა აჯანყებას და ფეოდალებს ცარიზმის ბანაკისაკენ ერეკებოდა. ფეოდალები რუსულ მმართველობასთან საერთო ენას ადვილად პოულობდნენ. რადგანაც ახალი რეჟიმი, მართალია, მათ ძველ პრივილეგიებს ართმევდა, მაგრამ ფეოდალთა სოციალურ უფლებებს, ბატონყმობას იცავდა.

ფეოდალებს სურდათ, რომ გლეხთა ბრძოლის გამოყენებით განეხორციელებინათ თავიანთი რეაქციული მიზანი — ძველი თავადური, პოლიტიკურად დაშლილი საქართველოსა და გლეხების ექსპლოატაციის მონოპოლიურ უფლებათა აღდგენა, გლეხთა შეუფენებელი და სტიქიური, მაგრამ სამართლიანი, ბრძოლა კი მიმართული იყო არსებული კოლონიური და სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ.

აჯანყება დაიწყო 1812 წ. 21 იანვარს, სოფ. ახმეტაში, გლეხებმა განდევნეს სოფელში სურსათის შესაკრებად მისული რაზმი. თებერვალში აჯანყება მთელ კახეთს მოედო და ქართლის მთიანეთშიაც გავრცელდა. კახეთის სოფლებში სისხლისმღვრელი და დაუნდობელი ბრძოლა გაჩაღდა. აჯანყებულები შურს იძიებდნენ მათ შეურაცხყოფელ ოფიც-

410

რებზე და გულქვა მოხელებზე, მაგრამ გარკვეული სიმპათიით ექცეოდნენ რიგით ჯარისკაცებს და ისეთ მოხელებს, რომლებიც მათ აღრე თანაუგრძობდნენ. გლეხებმა ალყა შემოარტყეს თელავის, ყარაღაჯის, ქოდალოსა და სხვა სიმაგრეებს; აიღეს თელავი და სიღნაღი; გაანადგურეს რუსთა საპოლკო შტაბები, გაძარცვეს და დასწვეს მათი სადგომები. დიდი იყო მსხვერპლიც. 6 თებერვალს ს. ბოდბისხევთან შეტაკებაში 200-ზე მეტი კაცი დაიხოცა.

იმ დროს საქართველოს მთავარსარდლად დანიშნული იყო რუსეთის სამხედრო სამსახურში მყოფი იტალიელი მარკიზი პაულუჩი, რომელიც პირადად ხელმძღვანელობდა აჯანყების ჩაქრობას. მან პირველმა ამართა სახრჩობელები კახეთის სოფლებში. ჩამოხრჩობილ გლეხთა რაოდენობა 13-ს უდრიდა, ხოლო მოკლულებისა — 520. დიდი ზარალი განიცადეს დამსჯელმა რაზმებმაც, რომლებმაც მოკლულ-დაჭრილთა სახით 1.146 კაცი დაჰკარგეს. 1812 წ. 10 მარტისთვის კახეთი თითქოს „დამშვიდებულ“ იქნა. აჯანყება ფაქტიურად ოქტომბრამდე გრძელდებოდა.

სასტიკად სჯიდნენ და აციმბირებდნენ აჯანყებულ გლეხებს. გადასახლეს 62 თავადიც, მაგრამ ფეოდალებს მთავრობამ მალე შეუშუბუქა სასჯელი. მხოლოდ მშრომელთა კლასმა განიცადა დიდი ზიანი, როგორც თვით აჯანყების დროს, ისე მისი დამარცხების შემდეგ.

1812 წ. აჯანყება წარმოადგენდა გრანდიოზულ გამოსვლას კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ. იგი სოციალური მონობის წინააღმდეგაც იყო მიმართული — იმდენად, რამდენადაც ცარიზმი სოციალურ ჩაგვრასაც ახორციელებდა. კახეთის მშრომელთა მიერ გაღებულ დიდ მსხვერპლს უშედეგოდ არ ჩაუვლია. რუსეთის მთავრობას მუდამ თვალწინ ედგა მასობრივი ბრძოლის მოგიზგიზე ხანძარი. იგი იძულებული იდებოდა, მეტი ანგარიში გაეწია ხალხის მოთხოვნილებისათვის და მმართველობის სისტემაში გავრცელებული ბოროტმოქმედების ალაგმვას ცდილიყო.

შემოაღნიშნული ომების დროს ქართველობა ომების დასრულება. რუს ხალხთან ერთად ებრძოდა თავის ისტორიულ მტრებს — ირანისა და ოსმალეთის მტაცებლურ სახელმწიფოებს.

მაგრამ ქართველები არა მარტო საქართველო-ამიერკავკასიის ფრონტზე იბრძოდნენ რუსების მხარდამხარ, არამედ რუსეთშიაც. ისინი 1812 წ. სამამულო ომშიაც აქტიურად მონაწილეობდნენ იმ შეგნებით, რომ რუსეთის საგარეო მტერი ქართველი ხალხის ინტერესებსაც ემუქრებოდა. თუ ნაპოლეონი რუსეთის დამარცხებას შესძლებდა, მაშინ იგი საქართველოს ირანს გადასცემდა, ვინაიდან

მას საამისო პირობა მიცემული ჰქონდა ჯერ კიდევ 1805 — 1807 წლებში.

ქართველმა გენერლებმა და რიგითმა მებრძოლებმა მონაწილეობა მიიღეს რუსეთში შემოჭრილი ფრანგი დამპყრობლების წინააღმდეგ ბრძოლაში. ამ ომში დიდი დამსახურება მიუძღოდა ქართული წარმოშობის გენერალს პეტრე ივანეს ძე ბაგრატიონს.

სახელგანთქმული სუვოროვის მოწაფე, შვეიცარიაში ლაშქრობის გმირი და სწორუბოვარი სიმამაცის მემარაი პ. ბაგრატიონი უაღრესად პოპულარული სარდალი იყო რუსეთის იმპერიაში. ნაპოლეონიც კი მას რუსეთის არმიის საუკეთესო გენერალად მიიჩნევდა.

1812 წ. სამამულო ომში ბაგრატიონმა კიდევ ერთხელ გამოამჟღავნა თავისი დიდი მხედართმთავრული ნიჭი. ბოროდინოს ისტორიულ ბრძოლაში მისმა არმიამ ნაპოლეონის კორპუსთა 7 იერიში მოიგერია. სარდლის სასიკვდილოდ დაჭრამ შეარყია ბოროდინოს მებრძოლთა ბანაკი: როგორც ამ ომის მონაწილენი გადმოგვცემენ, „თითქოს სული გაუფრინდა მთელ მარცხენა ფრთას“.

ბაგრატიონს გარდა, 1812 წ. ომში მონაწილეობდნენ სხვა ქართველი სარდლებიც — გენერლები ლ. იაშვილი, ვ. იაშვილი, ი. ფანჩულიძე, ს. ფანჩულიძე, ი. ჯავახიშვილი და სხვები. საკმაოდ ბევრი ქართველი იყო რიგით მებრძოლთა შორისაც.

ამრიგად იჭედებოდა რუსი და ქართველი ხალხების საბრძოლო მეგობრობა და ერთიანობა გარეშე მტრების წინააღმდეგ.

1805 — 1813 წლების ომიანობისას ქართველმა ხალხმა უდიდესი ნივთიერი ზარალი განიცადა, მაგრამ სამაგიეროდ იმ ომებმა საქართველოსათვის მნიშვნელოვანი შედეგი გამოიღო. უკვე ნათელი გახდა, რომ ოსმალეთ-ირანის გავლენას ამიერკავკასიაში დღე ელეოდა. მართალია, 1812 წ. მაისში ოსმალეთთან დადებული ზავის ძალით ფოთი და ახალქალაქი ისევ ოსმალებს დაუბრუნდა, მაგრამ რუსეთმა შეძლო ოსმალთა ხელიდან გამოგლეჯილი აფხაზეთის შენარჩუნება. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ირანთან ომის წარმატებით დასრულებასაც, 1813 წ. ოქტომბერში. ირანი იძულებული გახდა ხელი აეღო აღმოსავლეთ საქართველოზე. რუსეთი გაბატონდა ჩრდილო აზერბაიჯანში და კასპის ზღვაზე. მას შემდეგ კი საქართველოს აღმოსავლეთიდან საშიშროება თითქმის აღარ მოელოდა. იხსნებოდა თავისუფალი გზა ბაქო-ასტრახან-ვოლგისაკენ.

მიუხედავად ომიანობის დასრულებისა, ოსმალეთი და ირანი ვერ ურიგდებოდნენ განცდილ მარცხს.

ოსმალეთი კვლავ აცხადებდა პრეტენზიას დასავლეთ საქართველოზე. იგი რუსეთის წინააღმდეგ აქეზებდა ჩრდილოკავკასიელ ტო-

მებს. სულთანის აგენტები დასავლეთ საქართველოს მთავართა მიმხრობასაც ცდილობდნენ, თუმცა ამაოდ.

ამასობაში რუსეთის მფლობელობა ამიერკავკასიაში შეუწინაღობელი ფართოვდებოდა და მტკიცდებოდა. 1818 წელს დაიწყო საჩაჩნოსა და დაღისტინის დაპყრობა. 1819 — 1826 წლებში თანდათან გაუქმდა ხანთა ხელისუფლება აზერბაიჯანში და იქ რუსული მმართველობა დაინერგა. ამ მოვლენას პროგრესული მნიშვნელობა ჰქონდა არა მარტო აზერბაიჯანელი, არამედ ქართველი ხალხისთვისაც. ნელ-ნელა ეცლებოდა ნიადაგი ფეოდალურ შუღლსა და მტრობას მეზობელ ხალხებს შორის.

**აჯანყება იმერეთ-
სა და გურიაში
1819 — 1820 წწ.**

1810 წ. იმერეთში მეფის ხელისუფლების გაუქმების შემდეგ ქვეყნის სათავეში რუსი მოხელეები მოექცნენ, მაგრამ ახალი მმართველობა ერთბაშად არ დანერგილა. მთავრობას ქართლ-კახეთის მაგალითზე უკვე მიღებული ჰქონდა

სათანადო გამოცდილება და ეშინოდა, რომ უცხო რეჟიმის ერთბაშად დამყარება ქვეყანაში აჯანყებას გამოიწვევდა. ეს შიში იმიტომაც იყო საფუძვლიანი, რომ საშინაო და საგარეო მდგომარეობა დიდი ხნის განმავლობაში რჩებოდა დაძაბული. ამიტომ მთავრობამ სცადა იმერეთის ახალი მმართველობა, რაც შეიძლებოდა, მეტად შეეხამებინა იმერეთის მეფისდროინდელი წყობილებისათვის. მიუხედავად ასეთი ცდისა, ახალ მმართველობას რუსი მოხელეები ჩაუდგნენ სათავეში და თვითმპყრობელობის რეჟიმი მეტ-ნაკლები სიმწვავეით იმერეთშიაც დაინერგა. აქაც ფართო გასაქანი მიეცა სამხედრო მოხელეთა თვითნებობას.

1818 წლიდან მთავრობამ სცადა რუსული რეჟიმის შემდგომი განმტკიცება იმერეთში. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო წყობილებაშიც დაიწყო რუსული საეკლესიო მმართველობის დანერგვა.

1811 წ. მეფის რუსეთმა მოუსპო დამოუკიდებლობა ქართულ ეკლესიას და ქართლის კათალიკოსის ხელისუფლება გააუქმა. ქართული ეკლესია, რომლის მეთაურად „საქართველოს ეგზარქოსი“ დაინიშნა. რუსეთის სინოდს დაუქვემდებარეს. 1817 წლიდან დაწესდა, რომ სიონის საკათედრო ტაძარში კვირაში სამჯერ წირვა-ლოცვა რუსულად უნდა შესრულებულიყო.

საქართველოში მეფის ხელისუფლების არსებობის დროს ეკლესიამონასტრები ყმა-მამულებს ფლობდნენ, როგორც ფეოდალურ საკუთრებას და მალალი სამღვდლოება საეკლესიო ყმათაგან მოკრეფილი ბეგარა-გადასახადით ცხოვრობდა. ახალი საეკლესიო რეჟიმის მიხედვით კი ეკლესიის მამულები სახაზინო მართვა-გამგეობაში უნდა გადა-

სულიყო, ხოლო სასულიერო პირებს ჯამაგირი ენიშნებოდათ. ამრიგად, თვითმპყრობელობა ქართულ ეკლესიას თავის სამსახურში აყენებდა. თანდათანობით ირღვეოდა ქართული საეკლესიო-ფეოდალური ორგანიზაცია აღმოსავლეთ საქართველოში. მსგავსი ცვლილება უნდა ჩაეტარებიათ დასავლეთ საქართველოშიაც. 1819 წ. იენისში კიდეაც შეუდგნენ იმერეთში საეკლესიო ყმა-მამულების აღწერას.

იმერეთის ეკლესიაში გაბატონებული ფენები, რომლებიც ძველ პრივილეგიებს კარგავდნენ, მტრულად შეხვდნენ აღნიშნულ რეფორმას. მათ შეუერთდნენ რუსული რეჟიმით საერთოდ უკმაყოფილო თავადები. მღვდლებმა და თავადებმა მოიმხრეს გაწამებული გლეხებიც, რომლებმაც მთავრობის ამ ღონისძიებაში დაინახეს თავიანთი ისედაც ბეჩავი და აუტანელი მდგომარეობის მოსალოდნელი გაუარესება. მართლაც, საეკლესიო რეფორმის მიხედვით გლეხთა ბეგარა-გადასახადები იზრდებოდა. გლეხებმა გარეკეს ქონების აღსაწერად მოსული მოხელეები. 1819 წ. იენისში აჯანყებაც დაიწყო.

აჯანყებაში ჩაბმულ იმერეთის უკმაყოფილო თავადაზნაურობას სურდა აღედგინა ძველი ფეოდალური დაშლილობის სისტემა, რომელიც რუსეთის ცენტრალიზებულმა მმართველობამ მოსპო. მაგრამ ფეოდალებს ეშინოდათ აგრეთვე გლეხებისა, რომლებიც არა მარტო უცხოურ რეჟიმს, არამედ სოციალურ ჩაგვრასაც უცხადებდნენ პროტესტს. ამიტომ ფეოდალები მოძრაობას თანდათან შორდებოდნენ.

აჯანყებულებმა პირველ ეტაპზე გაიმარჯვეს და აიძულეს მთავრობა, რომ საეკლესიო მამულების აღწერა შეეწყვიტა. მოძრაობა მოკლენით მიყუჩდა, მაგრამ მალე ისევ განახლდა. მეფის მოხელეები აჯანყებულთა დასასჯელად საქართველოში დამატებითი ჯარების შემოსვლას და ზამთრის დადგომას მოელოდნენ, როცა „მოლაღატეები“ ტყეებს ვერ შეეხიზნებოდნენ და მათი დარბევა გაადვილდებოდა. ამიტომ აჯანყება გახანგრძლივდა. ცალკეულ გამოსვლებს ადგილი ჰქონდა 1820 წელსაც.

განსაკუთრებით მწვავე ხასიათი მიიღო ბრძოლამ გურიაში, სადაც 1820 წ. აპრილში აჯანყებულებმა პოლკოვნიკი პუზირევესკი მოკლეს. ფიცხელი ბრძოლა მოხდა შემოქმედში, ჩოხატაურსა და სურგბში.

მეფის მთავრობამ სასტიკად ჩაახშო აჯანყება. აჯანყებულთა სოფლები გაანადგურეს და დასწვეს; ბალ-ვენახები გაჩეხეს და ძირფესვიანად მოთხარეს; აჯანყებული მოსახლეობა ისე დასაჯეს, რომ, თვით კავკასიის მთავარსარდლის გენ. ერმოლოვის სიტყვით, ისინი „კიდევე ბევრ წელიწადს ვერ აღიდგენდნენ თავიანთ პირვანდელ მდგომარეობას, უკიდურესი სიღარიბე იქნებოდა მათი სასჯელი“.

§ 3. საქართველოს ისტორიული მიწა-წყლის შემოერთება 1828 — 1880 წლებში

რუსეთთან ომში დამარცხებული ირანი სამაგიეროს გადასახდელად ემზადებოდა. ირანს აქეზებდა და რუსეთის წინააღმდეგ საომრად ამზადებდა ინგლისი, რომელიც თავგამოდებით ცდილობდა რუსეთის ამიერკავკასიიდან გაძევებას. 1826 წ. ზაფხულში დაიწყო რუსეთ-ირანის ახალი ომი. მოულოდნელად შემოსეულმა ირანელებმა დაიკავეს ყარაბაღი, განჯა, მიადგნენ ბაქოს და საქართველოში შემოჭრით საშიშროება შეუქმნეს თბილისსაც.

ქართველობა ამ ომშიაც რუსთა ჯარს ამოუდგა მხარში და მასთან ერთად ებრძოდა ირანელ დამპყრობლებს.

ქართველ ხალხს იმდენად სძულდა ირანელი დამპყრობლები, რომ მან საკუთარი თაოსნობით, სულ რაღაც ერთი კვირის განმავლობაში, 6.000 მოხალისე გამოიყვანა. ეს ჯარი და მასთან ერთად მრავალი ქართველი მეთაური წარმატებით მონაწილეობდნენ ომში, ფრონტის სხვადასხვა უბნებზე.

ქართველებმა თავი ისახელეს სომხეთის დედაქალაქ ერევნის განთავისუფლებისას 1827 წ. იმავე წლის 13 ოქტომბერს რუსთა ჯარებმა გენერალ გ. ერისთავის სარდლობით დაიკავეს სამხრეთ აზერბაიჯანის ცენტრალური ქალაქი თავრიზი.

თავრიზის აღებამ დააჩქარა ზავის დადება (1828 წ. 10 თებერვალს). ამ ზავის საფუძველზე რუსეთმა შემოიერთა ერევნისა და ნახჭევნის სახანოები და ამრიგად გაათავისუფლა ამ სახანოების სომხურ-აზერბაიჯანული მოსახლეობა ირანელთა ბარბაროსული ბატონობისაგან. მოძმე სომხური მოსახლეობის რუსეთთან შემოერთების შედეგად საქართველოს სამხრეთი საზღვრის ეს ნაწილიც უვნებელყოფილ იქნა.

მნიშვნელოვანი შედეგი მოჰყვა 1828 წ. დაწყებულ რუსეთ-ოსმალეთის ომსაც — კერძოდ, კავკასიის ფრონტზე მიმდინარე ბრძოლას, რომელზედაც ქართველობა დიდ იმედს ამყარებდა.

ოსმალეთთან 1806 — 1813 წწ. ომში „ახალციხის საფაშოს“ სახელით მონათლული ქართული მიწა-წყლის შემოერთების ცდები უშედეგოდ დასრულდა. ოსმალთა უღელ ქვეშ მგმინავი ქართველი მოსახლეობა კვლავ ოცნებობდა იმ ბედნიერ დღეზე, როცა ამ უღლისგან განთავისუფლდებოდა და თავის ღვიძლ ძმებს შემოუერთდებოდა.

ქართველობა ოსმალეთის წინააღმდეგ ომში დიდი ენთუზიაზმით ჩაება და კვლავ წარმატებით იბრძოდა თავისი მიწა-წყლის შემოერთებისათვის.

რუსთა ჯარების მიერ ყარსის ალების შემდეგ გაჩაღდა ბრძოლა ახალციხის მიმართულებითაც. 1828 წ. 24 ივლისს აღებულ იქნა ახალქალაქი, ხოლო 16 აგვისტოს, ქართველთა რაზმების ენერგიული მონაწილეობით — ქ. ახალციხეც. იმავე დროს რუსთა ჯარებმა გენერალ ალ. კავკავაძის სარდლობით დაიპყრეს ბაიაზეთის საფაშოც.

ახალციხე-ახალქალაქის ალებამ საქართველოში ნამდვილი ზეიმი გამოიწვია. თანამედროვეთა გადმოცემით, „უდიდესმა ალტაცებამ მოიცილა მთელი მოსახლეობა“; „ახალციხის ალება იყო საქართველოს სახალხო დღესასწაული... საქართველო ზეიმობდა დიდი ხნის წინათ დაკარგული... ახალციხის დაბრუნებას თავის მშობლიურ წიაღში“.

1828 წ. ქართულმა რაზმებმა, ისევე როგორც 1809 წ., გადამწყვეტი როლი შეასრულეს ქ. ფოთისათვის ბრძოლაში. ფოთი აღებულ იქნა 1828 წ. 15 ივლისს. ამის შემდეგ ქობულეთ-ბათუმის მიმართულებითაც შეუტეეს მტერს. რუსებთან ერთად მარტო დასავლეთ საქართველოდან იბრძოდა 6 ათასი ქართველი.

ქობულეთის ახლოს, ლიმანთან და კინტრიშთან ბრძოლებში ქართველებმა დიდი გამირობა გამოიჩინეს. მეგრძოლი ბეჟან ბოლქვაძე, რომელიც მტრის ბანაკში დახვეწვაზე გაიგზავნა, მარტო ეკვეთა 8 ოსმალოს; უთანასწორო ბრძოლაში, ხმალდახმალ, მან მოჰკლა და დასჭრა 4 მოწინააღმდეგე, ხოლო დანარჩენებმა გაქცევით უშველეს თავს. ქართველთა რაზმმა სასტიკად დაამარცხა ოსმალები მუხხეისტატესთან და კინტრიშთან 1829 წ. აგვისტოში. მიუხედავად მოპოვებული წარმატებისა, იმჯერად ქობულეთ-აჭარის განთავისუფლება ვერ მოხერხდა.

ამ ომში მონაწილე ჯარის სურსათით მომარაგების მთელი სიმძიმე კვლავ ქართველ ხალხს აწვა კისრად. „შეიძლება თამამად ითქვას, — წერდა რუსი პოეტი გრიბოედოვი, — რომ 1825 წლიდან დღემდე (1828 წ. სექტემბერი) საქართველომ პურით, სასაპალნე და შესაბმელი პირუტყვით, მეხრეებითა და ა. შ., საერთო ანგარიშით, მეტი დახარჯა თავისი ქონებიდან, ვიდრე ამას შესძლებდა რუსეთის რომელიმე ყველაზე უფრო ღონიერი ოლქი, მაშინ როცა სივრცითა და მოსახლეობით იგი ველიკორუსული გუბერნიის მხოლოდ სამ მაზრას თუ უდრის“.

1829 წ. სექტემბერში ოსმალეთთან დადებული ზავის ძალით რუსეთმა, სხვა წარმატებასთან ერთად, შემოიერთა ძველი ქართული ქალაქები ფოთი, ახალციხე და ახალქალაქი და აგრეთვე ძველი სამცხე-საათაბაგოს ათი რაიონი — ახალციხისა, ახალქალაქისა, ასპინძისა, აწყურისა, ხერთვისისა, ქვაბლიანისა, აბასთუმნისა, ჭაჭარაქისა, ფოცხოვისა და ჩილდირისა. მაგრამ ეს მაინც მცირე ნაწილი იყო იმ დიდი

მიწა-წყლისა, რომელიც ოსმალეთმა საქართველოს XVI საუკუნეში წაართვა.

1929 წ. ზაგმა დაადასტურა მეფის რუსეთის ბატონობის განმტკიცება საქართველოსა და ამიერკავკასიაში. ოსმალეთი საბოლოოდ იღვევებოდა მდ. ყუბანსა და მდ. ჩოლოქს შუა მდებარე სანაპიროდან.

ცარიზმის მფლობელობის განმტკიცება ამიერკავკასიაში კოლონიზაცია-რუსიფიკაციის პოლიტიკას ფართო გასაქანს უხსნიდა. ძლიერდებოდა ქართველი, სომეხი და აზერბაიჯანელი ხალხების ეროვნული და სოციალური ჩაგვრა. მაგრამ, მეორე მხრივ, ჩამორჩენილი ირან-ოსმალეთის პოლიტიკური ბატონობის შეცვლას შედარებით მოწინავე რუსეთის ბატონობით მკვიდრი მოსახლეობის ეკონომიური და კულტურული ცხოვრების პროგრესისათვის დადებითი მნიშვნელობა ჰქონდა.

ომის დასრულების შემდეგ, 1830 წ., რუსთა და ქართველთა ჯარებმა საბოლოოდ შემოიერთეს ქარ-ბელაქანი, სადაც აგრეთვე რუსული მმართველობა გავრცელდა. ამით ბოლო მოეღო ქარის გზით დაღისტნელი ფეოდალების მტაცებლურ თავდასხმას ქართლ-კახეთზე.

ამრიგად, ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმების დღიდან გასული თითქმის მესამედი საუკუნის მანძილზე საქართველოს მიწა-წყალი და ქართველობა ძირითადად გაერთიანდა რუსეთის იმპერიის მფლობელობაში. გაირღვა საქართველოს მტრული გარემოცვა და ჩვენი ქვეყანა თანდათანობით გამოვიდა მშვიდობიანი განვითარების გზაზე.

§ 4. ბატონყმური მეურნეობა და სასოფლისმცხოვრები XIX ს. პირველ მესამედში

XIX ს. I მესამედში საქართველოში მეფის რუსოფლის მეურნეობა სეთის დამკვიდრების ხანგრძლივ პერიოდს თანსდევდა გაუთავებელი ომები, საშინაო მღელვარება და სტიქიური უბედურება, რომლებიც დიდ ზიანს აყენებდნენ ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრებას. სოფლის მეურნეობა, ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობისა და საშინაო თუ საგარეო გართულების მძიმე ვითარების გამო, ვერ წინაურდებოდა. მებატონეთა ძალადობა, რუს მოხელეთა თვითნებობა, ეგზეკუციები, სასურსათო და სატრანსპორტო ბეგარა, მოთარეშე დაღისტნელ აბრაგთა რაზმების განუწყვეტელი შემოსევა და ბოლომოუღებელ ომიანობასთან დაკავშირებული მთელი საშინელება ყოვლად აუტანელს ხდიდა გლეხთა ცხოვრებას და მათ ნორმალური შრომითი მოღვაწეობის საშუალებას არ აძლევდა.

მიუხედავად ყოველივე ამისა, სოციალური და კოლონიური ჩაგვრის უღელში გაბმული გლეხობა უკიდურეს ძალ-ღონეს იკრებდა და საწარ-

მოო საქმიანობას უმძიმეს პირობებშიაც განაგრძობდა. მას ძველი, იმ დროისათვის უკვე ჩამორჩენილი, საძიწათმოქმედო იარაღებით მოჰყავდა პური და სხვა მარცვლეული. მემინდერეობა ჩვენი ქვეყნის სოფლის მეურნეობის მთავარი დარგი იყო. ნატურალური მეურნეობის ბატონობის პირობებში გლეხები პურს საკუთარი და ბატონის მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად აწარმოებდნენ. ბაზარზე უმთავრესად შემთხვევითი ჭარბი პროდუქტი გადიოდა.

საქართველოში მოსულ რუსთა ჯარების მოთხოვნილებას ოდნავაც ვერ დააკმაყოფილებდა ის პური, რომელსაც გლეხები ქართლ-კახეთის სახელმწიფოს ბეგრად უხდიდნენ. გარდა ამისა, მთავრობა პურს საბაზრო ფასებთან შედარებით ძალზე იაფად მოითხოვდა. გლეხებს კი არც საკმაო პური ჰქონდათ და, მით უფრო, დაბალ ფასებში მისი ჩაბარება არ სურდათ. ამიტომაც იყო, რომ სასურსათო ბეგრის მოკრებას თან სდევდა თვითმპყრობელობის მოხელეთა გაუგონარი ძალადობა და თავხედობა. 1801 — 1805 წლებში ქართლ-კახეთში მოიკრიბა 13 ათასამდე ჩეტვერტი (ჩეტვერტი 7-ოდე ფუთს უდრიდა) პური, ხოლო რეკვიზიციის წესით მოსახლეობას წაართვეს 190 ათასი ჩეტვერტი. რაც დრო გადიოდა და საქართველოში რუსის ჯარის რიცხვი მრავლდებოდა, მით უფრო იზრდებოდა როგორც საბეგრო, ისე სარეკვიზიციო პურის რაოდენობა, პურის წარმოება კი არ მატულობდა. მწარმოებელ გლეხს თავის სარჩენად აუცილებელ მინიმუმსაც არ უტოვებდნენ.

რიცხობრივ შემცირებული და დაუძლურებული მწარმოებლები დამუშავებულ მიწებზე მოსავლიანობის გაზრდას ვერ ახერხებდნენ. წლითიწლობით ერთისა და იმავე პურეულის თესვის გამო ნიადაგი იფიტებოდა და მოსავალი თანდათან კლებულობდა. ამის ერთადერთ საშველს მაშინ ძველთაგანვე მომდინარე წესი — მიწის დასვენება წარმოადგენდა, მაგრამ გლეხი, მიწის ნაკლებობისა გამო, ამას ვერ ახერხებდა. თუ XVIII ს. დამდეგს პურის მოსავალი 8-ჯერადი იყო, XIX ს. დამდეგს იგი 6-ჯერადი გახდა.

მიუხედავად ამისა, პურის მოთხოვნილების მატება მაინც ბიძგს აძლევდა მებატონეებსაც და გლეხებსაც, რათა გაეზარდათ პურის წარმოება, მაგრამ ამ მისწრაფებას ანელებდა თვით მთავრობა, რომელიც ხელოვნურად უნარჩუნებდა პურს მცირე ფასს.

XIX ს. I მესამედში ვერც მევენახეობა-მელვინეობა განვითარდა და ვერც სოფლის მეურნეობის სხვა დარგები. მელვინეობის ძირითადი მხარე იყო კახეთი. კახური ღვინო ძველთაგანვე ფართო საშინაო და საგარეო ვაჭრობის საგანი იყო, მაგრამ ამ დროს ღვინოზე, ისევე როგორც პურზე, ფასებს, მთავრობის მხარდაჭერით, შემსყიდველები აწესებდნენ. გარდა ამისა, ადგილი ჰქონდა მწარმოებელთა პირდაპირ ძარცვას, მათი

შრომის პროდუქტების ძალად მითვისებას. პოეტი ალექსანდრე კავკავაძე 1837 წ. წერდა, რომ რუსეთთან შეერთების შემდეგ 27 წლის განმავლობაში, რუს მოხელეთა ძალადობა-მძარცველობის შედეგად, საქართველოში „აღარავითარი საკუთრება აღარ არსებობდა“, ხალხი თავისი ქონების შენარჩუნებაში „დარწმუნებული არ იყო“ და მას მეურნეობის განვითარების სტიმული არ ჰქონია. გასაგებია, რომ ასეთ პირობებში სოფლის მეურნეობა ვერ დაწინაურდებოდა.

მრეწველობა

ასეთსავე მდგომარეობაში იმყოფებოდა მრეწველობაც. ახალი მთავრობა არ ზრუნავდა საქართველოს სამრეწველო განვითარებისათვის.

მას მხოლოდ სოფლის მეურნეობის ნაწარმი და ისეთი ნედლეული აინტერესებდა, რომელიც რუსეთის ფაბრიკა-ქარხნებს გამოადგებოდა.

დაქვეითების გზას დაადგა ერეკლესდროინდელი სამთო მრეწველობა. ალავერდის, შამბლულისა და ახტალის სპილენძ-ვერცხლის საბადოებში იძულებითი მუშაობის წესები დაინერგა: გლეხებს ძალით ერეკებოდნენ იქ სამუშაოდ, დაქირავებულ მუშათა რაოდენობა მეტად მცირე იყო. ერეკლეს დროს ალავერდის ქარხნის წლიური წარმადობა უდრიდა 9-10 ათას ფუტ სპილენძს, ხოლო 1817 — 1829 წლებში, ე. ი. 12 წლის განმავლობაში, იქ მოპოვებულ იქნა 29100 ფუტი სპილენძი. ამრიგად, წარმოებამ ერთისამად იკლო.

ცარიზმი რუსეთის მრეწველობას მფარველობდა და ცდილობდა, რომ საქართველოდან რუსეთის ფაბრიკა-ქარხნებს იაფი სამრეწველო ნედლეული და ნახევარფაბრიკატი მიეღოთ. ამ მიზნით მან თბილისში 1828 წ. აბრეშუმის ძაფსახვევი წარმოება გახსნა. ეს იყო მანუფაქტურული ხასიათის წარმოება, რომელიც ძირითადად ფეოდალური წარმოების წესს, იძულებით შრომას, ემყარებოდა. ამასთანავე, მეაბრეშუმეობა სუსტად იყო განვითარებული და წარმოებას ნედლეულიც დროზე ვერ მოსდიოდა. მისი ნაწარმი ძვირი ჯდებოდა. ამიტომ იგი დაზურეს. ასევე ვერ იხეირა საექსპორტო ღვინისათვის მინის ქურკლეულობათა წარმოებამაც, რომელიც 1828 — 30 წლებში მოაწყვეს. ამგვარ წამოწყებათა ჩაშლის მთავარი მიზეზი ბატონყმობის სიმტკიცე და ბაზრის შეზღუდულობა იყო.

საქართველოში ამ დროს ხელოსნობა ბატონობდა. სოფლის მეურნეობას წინანდელთან შედარებით უფრო მეტად ეთიშებოდნენ ხელოსნები, იზრდებოდა არამიწათმოქმედ, საქონელმწარმოებელ ხელოსანთა რიცხვი. საქართველო ძველითგანვე განთქმული იყო ძვირფასი ოქროქსოვილების, საომარი იარაღებისა და სხვათა ხელოსნური წარმოებით. ქართულ ოქროქსოვილს ჯერ კიდევ დიდი გასაყალი ჰქონდა ოსმალეთსა და ირანში. კავკასიასა და რუსეთში მაშინ საქმაოდ ცნობილი გამხ-

დარა საქართველოში დამზადებული უმაღლესი ხარისხის ფოლადის (ბულატის) ხმალი.

მაშინდელ შეიარაღებაში ხმალს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამიტომ რუსეთის მთავრობა დანტერესდა ქართული მაღალხარისხოვანი ხმლით, რომელიც ბევრად სჯობნიდა რუსულს. 1828 წ. თბილისელმა ხელოსანმა ყარამან ელიაზარიშვილმა რუსეთის მთავრობას ქართული ფოლადის წარმოების საიდუმლოება გააცნო. ნიკოლოზ პირველის განკარგულებით მასთან შეგირდებად მოავლინეს ზლატოუსტის მეტალურგიული ქარხნის ორი საუკეთესო ოსტატი რუსი იუჟაკოვი და გერმანელი ვოლფერცი. ამის შედეგად ხმლის წარმოება ზლატოუსტის ქარხანაში საგრძნობლად გაუმჯობესებულა. ოსტატების მომზადებისათვის იმპერატორმა ელიაზარიშვილი ოქროს მედლითა და 1000 ოქროს ჩერვონეცით დააჯილდოვა.

XIX ს. 20-იანი წლებიდან საქართველოში იაფფასიანი სამრეწველო საქონლის ფართო შემოზიდვამ ხელოსნობის ცალკეული დარგების თანდათან დაქვეითება გამოიწვია.

მიუხედავად სოფლის მეურნეობისა და მრეწველობის შეფერხებისა, XIX ს. პირველ ათეულ წლებში, მტრული გარემოცვის გარღვევის შედეგად, შემზადდა გარკვეული პირობები მომავალი სამეურნეო წინსვლისათვის.

ვაჭრობა

ირან-ოსმალეთის ძალადობის პერიოდში საქართველოში ამ ქვეყნების სავაჭრო მონობოლია არსებობდა. ევროპული საქონელიც ჩვენში უმთავრესად ირან-ოსმალეთის გზით შემოდოდა. რუსეთის ბატონობის დღიდანვე ადგილობრივი ბაზარი შეირყა. მრავალრიცხოვანი რუსთა ჯარის მოსვლამ ერთბაშად გაზარდა მოთხოვნილება ფულსა და საქონელზე. მიმოქცევაში შემოვიდა ოქროს ჩერვონეცი, რომელიც აქ სპილენძისა და ვერცხლის მონეტებზე ხურდავდებოდა. ბაზარზე ირანული საქონლის შეტებასთან ერთად დაიწყო ხურდა ფულების დიდი რაოდენობით გაზიდვა ირანში. ხურდა ფულის ნაკლებობით ვაჭარმეგანსებებმა და ბოროტმოქმედმა მოხელეებმა ისარგებლეს. ჩერვონეცის კურსი დაეცა: ჯარის მომარაგება კი ჩერვონეცზე იყო დამოკიდებული. ამიტომ მთავრობა იძულებული გახდა 1804 წ. აღედგინა ქართული ზარაფხანა და რუსული ქედის ქართული ვერცხლისა და სპილენძის მონეტები გამოეშვა. ზარაფხანამ 1834 წლამდე იარსება. მაგრამ მართო ხურდა ფულის საქმე ბაზარს ვერ უშველიდა.

საშინაო ბაზრის განვითარებას აბრკოლებდა ფეოდალური საბაჟო და საიჯარო-მონობოლიური სისტემის არსებობა. საბაზრო საქონელზე ფასებს ვაჭარ-შემსყიდველები, მოიჯარადრეები და რუსი სამხედრო და

სამოქალაქო მოხელეები აწესებდნენ. ადგილი ჰქონდა ძალადობას, წვირალ საქონელმწარმოებელთა და ვაჭართა ძარცვას.

მიუხედავად ამისა, საშინაო ბაზრის შედარებით ზრდას მაინც შეუწყო ხელი საქართველოში რუსთა ჯარების ჩაყენებამ. ჯარის მომარაგების საჭიროება ადგილობრივი ვაჭრებისათვის ხელსაყრელი შეიქნა. ვაჭარ-მეევანშეებს ახლა გაცილებით უფრო ფართო სარბიელი მიეცათ ფულადი კაპიტალის დასაგროვებლად. ადგილობრივი საკვირაო და სადღესასწაულო ბაზრების სავაჭრო ბრუნვა მატულობდა.

ვაჭრობის გაძლიერებისათვის გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა რუსეთის მთავრობის მიერ მოგვიანებით გატარებულ რიგ ღონისძიებებს ფეოდალური საბაჟოების ლიკვიდაციისათვის; თუმცა რუსული საიმპერიო საბაჟო სისტემა აფერხებდა ვაჭრობის ზრდას, მაგრამ ფეოდალურ წვირალ-წვირალ საბაჟოებთან შედარებით მას უპირატესობა ჰქონდა. იგი ერთიანი, ცენტრალიზებული იყო. გარდა ამისა, განვითარდა საგზაო მშენებლობა, რომელსაც მარტო სტრატეგიული მნიშვნელობა როდი ჰქონდა ენიჭებოდა. გამოიყო რაზმები სავაჭრო-საქარავენო გზების დასაცავად და სხვ.

საქართველოს საშინაო ბაზრის მომარაგება პირველი მოთხოვნების საგნებით — მარილი, თევზი, რკინა, ბამბის ქსოვილები და სხვ. — საგარეო ვაჭრობაზე იყო დამოკიდებული. სამაგიეროდ საქართველოდან ხელოსნური ნაწარმი და სოფლის მეურნეობის პროდუქტები გაჰქონდათ.

ირან-ოსმალეთთან გართულებული მდგომარეობისა და ომების პერიოდში საგარეო ვაჭრობა შეფერხდა. რუსეთმა ოსმალეთთან საქართველოს ვაჭრობა თავისი პოლიტიკური მიზნებისათვის სახიფათოდ სცნო და აკრძალა კიდევ, მაგრამ თვითონ მან ადგილობრივი ბაზრის დაუფლება ვერ შესძლო და ეს აკრძალვა დროებითი აღმოჩნდა. ამის მიზეზი, რუსეთის ეკონომიური ჩამორჩენილობის გარდა, ისიც იყო, რომ საქართველო რუსეთის ქალაქებისაგან შორს მდებარეობდა. რუსეთის სუსტი სავაჭრო კაპიტალის ცალკეულ ცდებს, დაემყარებინა სავაჭრო ურთიერთობა ამიერკავკასიისთან, ინგლისური კონკურენცია შლიდა. ინგლისი კი ამ დროს ფაქტიურად ფლობდა აღმოსავლეთის ბაზრებს. მიუხედავად ამისა, რუსეთის საიმპერიო-საბაჟო სისტემის გავრცელება საქართველოში შემოზიდულ საქონელზე მალალ ფასებს ინარჩუნებდა. უკმაყოფილებას გამოთქვამდნენ ფეოდალები, ვაჭრები, მთავრობის მოხელეები და მშრომელები. ყველა ამის გამო საქიროდ მიიჩნეეს უცხოურ საქონელზე 10 წლის ვადით ბაჟის ძლიერ შემცირება. ამასთანავე ნებადართულ იქნა ევროპული საქონლის უბაჟოდ ზიდვა

ამიერკავკასიის გზით ირანისაკენ. ეს ღონისძიება განხორციელდა 1822 წ. 1 ივლისიდან.

შელავათიანი და თითქმის თავისუფალი საგარეო ვაჭრობის პერიოდში საქართველო-ამიერკავკასია უცხოური იაფი საქონლით აივსო. ჩვენი ქვეყანა ევროპული საქონლის გასაღების ბაზრად გადაიქცა. საქართველოზე გაიღო ევროპიდან ირანისაკენ მიმავალი სატრანზიტო გზა. გაიზარდა ყულევის, როგორც შავ ზღვაზე მდებარე სავაჭრო-სატრანზიტო ნავსადგურის, მნიშვნელობა. რუსული საქონელი კიდევ უფრო მეტად განიდევნა ამიერკავკასიის ბაზრიდან. ამან რუსეთის სუსტი, მაგრამ მზარდი, ბურჟუაზიის დიდი პროტესტი გამოიწვია და თავისუფალი ტრანზიტო ვადამდე ნახევარი წლით ადრე შეწყდა. რუსეთის მთავრობა საკუთარი ბურჟუაზიის მფარველობის გზას დაადგა და ზომებს ღებულობდა, რომ საქართველო რუსული სამრეწველო საქონლის გასაღების ბაზრად ექცია.

შელავათიანი და თითქმის თავისუფალი საგარეო ვაჭრობის დროს ადგილობრივმა ვაჭრებმა ფულადი კაპიტალი დააგროვეს. მთავარი სატრანზიტო გზის (ყულევი — თბილისი — ბაქო — ირანი) გასწვრივ მყოფ მცხოვრებთ საქონლის გადაზიდვაზე ფულის შოვნის საშუალება მიეცათ. ფართოვდებოდა საშინაო ბაზარიც. მაგრამ საგარეო-სატრანზიტო ვაჭრობას ამიერკავკასიაში კოლონიური ხასიათი ჰქონდა და იგი მაშინ შედარებით ნაკლებად უწყობდა ხელს ჩვენი ქვეყნის ეკონომიური წინსვლის საქმეს. ეკონომიური განვითარებისათვის უპირველეს ყოვლისა მრეწველობის განვითარება იყო საჭირო, ამას კი ცარიზმის ბატონობის პირობებში პერსპექტივები არ ჰქონია.

20-იანი წლებიდან შედარებით გამოცოცხლება დაიწყეს ქალაქებმა. ყველაზე ადრე ეს დაეტყო თბილისს, რომელიც ამ დროს საქართველო-სა და კავკასიის პოლიტიკურ ცენტრად იქცა. 1826 წ. თბილისის მოსახლეობის რიცხვმა მიაღწია იმ დონეს, რომელზედაც იგი XVIII ს. 80-იან წლებში იყო (20. 857 სული). იზრდებოდნენ აგრეთვე სამაზრო-ცენტრალური ქალაქებიც — ქუთაისი, გორი, თელავი, სიღნაღი და სხვ.

რუსეთში ფეოდალ-მემამულეებს არ ჰქონდათ ისეთი დიდი პრივილეგიები, როგორც ქართული კლასის ცხოვრებაში ველ თავადებს. რუსი ფეოდალები თავთავიანთ მამულებში მხოლოდ სამეურნეო დამოუკიდებლობით სარგებლობდნენ. ისინი პასუხს აგებდნენ სახელმწიფოს წინაშე, რომ მათ გლეხებს დროულად და წესიერად შეესრულებინათ სახელმწიფო ვალდებულება. თავის მხრივ სახელმწიფო იცავდა მემამულეთა საკუთრებასა და უფლებას მათ მიწებსა და ყმა-გლეხებზე, აიძულებდა გლეხებს, რომ მებატონეთა მონურად

მორჩილი ყოფილიყვნენ. ქართველ თავადებს კი, მეფის ხელისუფლების არსებობის დროს, პოლიტიკური უფლებებიც ჰქონდათ. მათ განკარგულებაში იყო ყმა-გლეხთა იძულებით დამორჩილების აპარატი. თავადი თავისი საფეოდალოს მემკვიდრეობითი გამგებელი და მოსამართლე იყო. თავადთა დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა მრავალრიცხოვანი აზნაურობა, რომელიც თავადებსა და ყმაგლეხებს შუა მდგარ პრივილეგიებულ ფენს წარმოადგენდა.

რუსეთის ცენტრალიზებული სახელმწიფო ვერ შეურიგდებოდა ნახევრადხელმწიფური უფლებებით აღჭურვილი თავადების არსებობას საქართველოში. ამიტომ მან იმთავითვე გამოუთხარა ძირი ქართულ სათავადოებს. დაიწყო ქართველი თავადების უფლებრივი დეგრადაცია, მათი გადაქცევა პოლიტიკურ უფლებებს მოკლებულ მემკვიდელებად. თავადებმა ჯერ საქვეყნო მართვა-გამგეობის სამემკვიდრეო პრივილეგიები დაკარგეს, ხოლო შემდეგ, უფრო გვიან — აზნაურებზე ბატონობის უფლება. ეს პროცესი გრძელდებოდა XIX ს. მთელი პირველი ნახევრის განმავლობაში.

რუსეთის მთავრობა თანდათანობით ითრევდა ქართველ თავადებს მმართველობასა და სამხედრო სამსახურში და მათ საქმიანობას თავის პოლიტიკურ მიზნებს უქვემდებარებდა. სათავადოების დაშლის პროცესთან ერთად ხდებოდა ქართველ თავადაზნაურთა უფლებრივი გათანაბრება რუს „დვორიანებთან“. 1818 წ. დაიწყო მათთვის წოდებრივი უფლების დამტკიცება. 1827 წ. გამოიცა დადგენილება რუს „დვორიანებთან“ უფლებრივი გათანასწორების შესახებ. 1832 წ. მთავრობამ ყმათა ფლობა მხოლოდ თავადაზნაურთა პრივილეგიად სცნო (მანამდე საქართველოში ყმები ჰყავდათ ვაჭრებს, მოქალაქეებს და გლეხებსაც). მათ უფლება მიენიჭათ, დამნაშავე ყმები ჩრდილო კავკასიაში გადაესახლებინათ. ჯერ კიდევ გადაუწყვეტელი რჩებოდა თავადების ყმა აზნაურების განთავისუფლების საკითხი, რაც მომავლისათვის გადაიდო, და სხვ.

რუსეთის მთავრობამ ბატონყმური ექსპლუატაციისაგან გაათავისუფლა სოფლის დაბალი სამღვდლოება და მისგან პრივილეგიებულნი საზოგადოებრივი ჯგუფი შექმნა. ეს ღონისძიება ქართლ-კახეთში 1808 წ. გატარდა, დასავლეთ საქართველოში კი — 20-40-იან წლებში. ამით მთავრობამ ახალი და საკმაოდ ძლიერი საყრდენი გაიჩინა.

გლეხობა საქართველოში რუსეთის გაბატონებასთან დაკავშირებით გლეხთა ცხოვრებაშიაც მოხდა ცვლილება. უპირველეს ყოვლისა, გამწვავდა

მათი ექსპლუატაცია. ბატონყმურ ჩაგვრას ეროვნული ჩაგვრაც ზედ დაემატა.

გლეხები თავიანთ ბატონებს სამგვარ ბეგარა-გადასახადს უხდიდნენ: შრომითს, ნატურალურსა და ფულად ბეგარას. დანარჩენებს ჭარბობდა ნატურალური ბეგარა. ქვეყანაში სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განუვითარებლობის გამო ფულადი ბეგარა ჯერ კიდევ ნიკირე იყო.

გლეხი მოვალე იყო მიერთმია ბატონისათვის პურისა და ღვინის ჭირნახულის გარკვეული ნაწილი. პურზე დაწესებულ გადასახადს ღალა ეწოდებოდა, მისი რაოდენობა მერყეობდა მოსავლის $\frac{1}{3}$ -დან $\frac{1}{10}$ -მდე. ღვინის გადასახადს კულუხი ერქვა. კულუხს, ისევე როგორც ღალას, სხვადასხვა სოფელში გლეხური კომლები სხვადასხვა მოცულობით იხდიდნენ — მოსავლის $\frac{1}{7}$ -დან $\frac{1}{2}$ -მდე. ბეგრის აუცილებელ ნაწილს შეადგენდა აგრეთვე საკლავი. ამ ძირითად პროდუქტებს გარდა გლეხს ბატონისათვის დროდადრო, საბედნიერო თუ სამგლოვიარო დღეებში, ძღვენი უნდა მიერთმია.

არანაკლებ მძიმე იყო შრომითი ბეგარა. გლეხს უნდა დაეთესა ბატონის მიწა, აელო და დაეზინავებინა მოსავალი, შეესრულებინა სხვა მრავალგვარი სამუშაო ბატონის სასახლეში და მისთვის მუდმივი მოსამსახურე-მოახლეც მიეცა თავისი ოჯახის წევრთაგან. იმავე დროს გლეხი ცოლის შერთვის თუ ქალის გათხოვების შემთხვევაშიც ფულს უხდიდა ბატონს. ასევე უნდა გადაეხადა ფული გლეხის ოჯახს, თუ მისი წევრები გაიყრებოდნენ ან შეერთდებოდნენ და სხვ. ამ ძველ ვალდებულებებს ახლა რუსული მმართველობის სასურსათო და სატრანსპორტო ბეგარები დაემატა. დიდად იყო დარღვეული პროპორცია მეზატონეებსა და გლეხებს შორის. ქართლ-კახეთში ყოველ მეზატონე კომლზე დაახლოებით 9 კომლი გლეხი მოდიოდა, დასავლეთ საქართველოში კი — 5-6. ამიტომ დასავლეთში ყმათა ჩაგვრას უფრო მწვავე ხასიათი ჰქონდა, ვიდრე აღმოსავლეთში.

მიუხედავად ერთნაირად მძიმე ექსპლუატაციისა, საზატონო გლეხთა შორისაც იყო ჭონებრივად და ნაწილობრივ უფლებრივად განსხვავებული კატეგორიები, რომლებიც XIX საუკუნეზე ადრეც არსებობდნენ. რუსეთთან შეერთების შემდეგ კი განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი გახდა განსხვავება საზატონო და სახაზინო-საეკლესიო გლეხებს შორის.

სახაზინო გლეხთა კატეგორია შედგა ძველი სამეფო და საზატონიშვილო გლეხებისაგან. სახაზინო ფონდში გადავიდნენ აგრეთვე რუსეთის მთავრობის წინააღმდეგ მებრძოლ და ამის გამო დასჯილ ფეოდალთაგან ჩამორთმეული გლეხები. რუსეთთან შეერთების პირველ ხანებში ექსპლუატაციის გამწვავება თანაბრად შეეხო როგორც საზატონო, ისე სახაზინო და საეკლესიო გლეხებს, მაგრამ დროთა ვითა-

რებაში, როცა ძველი განუკითხაობა და ძალადობა მეტ-ნაკლებად შენეულა (განსაკუთრებით 20-იანი წლების მიწურულიდან), სახაზინო გლახთა მდგომარეობა შედარებით უკეთესი გახდა. მართალია, ისინი ხაზინის მხრივ ფეოდალურ ექსპლუატაციას განიცდიდნენ, მათ საკუთარი მიწები და პირადი თავისუფლება არ ჰქონდათ, მაგრამ სახაზინო გლახთა ბეგარა საბატონო გლახთა ბეგარაზე გაცილებით ნაკლები შეიქნა. გარდა ამისა, ისინი მებატონეებთან დამამცირებელი და შეურაცხყოფელი სამსახურისაგან თავისუფალი იყვნენ. ძირითადად ასეთსავე მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ საეკლესიო გლახებიც.

საქართველოში მეფის რუსეთის სოციალურ-კოლონიური პოლიტიკა, როგორც ზემოთ ითქვა, ბატონყმობის შენარჩუნებასა და განმტკიცებას ისახავდა მიზნად. იგი ხელს უწყობდა ყმა გლახებზე მებატონეთა უფლების გაძლიერებას. მაგრამ იმავე დროს მთავრობა თავგამოდებით იბრძოდა საქართველოში სახაზინო-ფეოდალური საკუთრების გაზრდისათვის. ამიტომ იგი ზოგიერთ ისეთ ღონისძიებასაც ატარებდა, რომელიც წინანდელთან შედარებით მეტ შესაძლებლობას ქმნიდა, რათა ყმებს მებატონისაგან თავი დაეხსნათ და ხაზინის მფლობელობაში გადასულიყვნენ.

რუსეთის ფეოდალურ სახელმწიფოს ჩვენ ქვეყანაში ძლიერი დასაყრდენის მოპოვება და თავადური ოპოზიციის დაძლევა ესაჭიროებოდა. საამისოდ კი სამხედრო ძალა არ კმაროდა. რუსეთს ჯერ კიდევ არ შესწევდა იმის უნარი, რომ ეკონომიური ზემოქმედებით მოეპოვებინა მტკიცე დასაყრდენი. ამიტომ იგი მემამულეობით უპირისპირდებოდა ადგილობრივ ფეოდალებს და, რაც შეეძლო, მეტსა და მეტ მიწასა და ყმას ითვისებდა.

1801 წ. აგვისტოს იმპერატორის ბრძანებით ტყვეობიდან თუ სხვაგვარად დაკარგვიდან დაბრუნებული გლახები სახაზინო უწყებაში გადადიოდნენ. ამან ერთგვარი ბიძგი მისცა უცხოეთში გაქცეული გლახების დაბრუნებას. 1808 წ. 14 თებერვალს გამოცემული ბრძანებულებაც შეეხო ამ საკითხს. უცხოეთიდან თავისი ნებით მოსულ გლახს პირადი თავისუფლება ენიჭებოდა და რადგან გლახი მაშინ არსებული ურთიერთობისა და უმიწობის პირობებში პირად თავისუფლებას ვერ ინარჩუნებდა, იგი ხაზინის ყმად იქცეოდა.

1821 წ. 30 ნოემბრის ბრძანებულებით აიკრძალა ერთხელ განთავისუფლებული გლახის კვლავ დაყმევება, რასაც წინათ ჰქონდა ადგილი. მთავრობა ბრძოლას უცხადებდა „ნებისმიერ“ ყმობას. ასეთი ყმობა მყარდებოდა როცა, მაგალითად, გლახები თავიანთ ბავშვებს „აღსაზრდელად“ აძლევდნენ ბატონებს. ბატონები ადგენდნენ ყალბ საბუთებს, ვითომდა მათ ეს ყმები იყიდეს და სხვ. რუსულმა მმართვე-

ლობამ ყმა გლეხს ნება მისცა თავისუფლების მოპოვების შესახებ საჩივრის აღძვრისა იმ შემთხვევაში, როცა ბატონს მისი ფლობის საბუთი არ ჰქონდა. აქაც მკაფიოდ მოჩანდა ხაზინის ინტერესები. ამავე დროს ასეთ ღონისძიებებს სოციალური პროგრესისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

1824 წ. 22 თებერვლის კანონით ქართველ გლეხებს მიეცათ ბატონისაგან თავის გამოსყიდვის უფლება, თუკი ბატონის ქონება საჯარო ვაჭრობით გაიყიდებოდა. თუ გლეხს საკმაო ფული ექნებოდა, იგი თავს მიწიანად გამოსყიდდა და პირად თავისუფლებასაც შეინარჩუნებდა. მართალია, გლეხს მაშინ იშვიათად თუ შეეძლო ამ უფლების გამოყენება, მაგრამ ეს კანონი მაინც გზას უკაფავდა თავდახსნის პროცესის შემდგომ გაძლიერებას.

მიუხედავად აღნიშნულისა, რუსეთის სახელმწიფოს ფარგლებშიც ქართველ გლეხობას მონობის მძიმე უღელი ედო. გაძლიერდა ყმათა პირადი დამოკიდებულება მებატონეებისა და ხაზინისადმი. ურჩ ყმებს ახლა ძლიერი სამხედრო ხელისუფლების რისხვა, ციხე და გაციმბირება მოელოდათ. 1807 წ. 30 მარტის კანონით ქართველ მემამულეებს აღუდგინეს უფლება განეხილათ საკუთარ გლეხებს შორის აღმოცენებული სამოქალაქო საჩივრები. ამავე წლის 2 ივლისის კანონით მთავრობამ ანგარიში არ გაუწია ქართველ მეფეთა დროს სახელმწიფო გადასახადებისაგან განათავისუფლებულ გლეხებს — თარხნებს — ქართლ-კახეთში და ისინიც დაბეგრა. ეს ღონისძიება იმერეთში 1821 წ. გატარდა.

XIX ს. 20-იან წლებში მთავრობამ სცადა ადგილობრივი საბატონ-ყმო ბეგარა-გადასახადების მოწესრიგება, მათი განსაზღვრა. დაიწყო ამ საკითხის შესწავლა, რაშიაც თვით ქართველი მებატონეები მონაწილეობდნენ. ასეთი „შესწავლა“, რა თქმა უნდა, გლეხთათვის სასურველ შედეგს ვერ გამოიღებდა. ქართველმა ფეოდალებმა დაუმტკიცეს მთავრობას, რომ ყმების დაბეგვრა „მებატონეთა ნება-სურვილზე იყო დამოკიდებული“. მთავრობასაც არ უღალატნია თავისი სოციალური ბუნებისათვის და იგი განაგრძობდა ყმების მიმართ ფეოდალთა უფლების დაცვას.

ექსპლუატაციის გაძლიერებას გლეხები კლასობრივი ბრძოლის სხვადასხვა ფორმით უპასუხებდნენ. ბრძოლის ყველაზე უფრო გავრცელებული ფორმა იმ დროს ბატონისაგან გაქცევა იყო. გლეხები „ცულ“ მებატონეებს გაურბოდნენ და „კარგებთან“ მიდიოდნენ, ერთი კუთხიდან მეორეში გადადიოდნენ. ხშირი იყო გლეხთა გამოქცევა-დასავლეთ საქართველოდან აღმოსავლეთში. გარდა ამისა, გლეხები

უჩიოდნენ მოძალადე ბატონებს და უარს აცხადებდნენ ყმური მოვალეობის შესრულებაზე. გლეხები უფრო აქტიურადაც იბრძოდნენ.

XIX ს. პირველ მესამედში კლასობრივი ბრძოლის გამწვავების მაჩვენებელი იყო ის რამდენიმე აჯანყებაც, რომელთა შესახებ ზემოთ გვქონდა საუბარი. გლეხები უმთავრესად კოლონიურ რეჟიმს ებრძოდნენ და ამით იმ წყობილებასაც უცხადებდნენ პროტესტს, რომელიც ისე თავგამოდებით იცავდა ბატონყმობას, ადამიანის მიერ ადამიანის ჩაგვრას. მაგრამ გლეხები სტიქიურად იბრძოდნენ და, კლასობრივი შეგნების უქონლობის გამო, მიზანს ვერ აღწევდნენ. ჯერ კიდევ არ არსებობდა მუშათა კლასი, რომელსაც შეეძლებოდა გლეხთა ბრძოლისათვის ხელმძღვანელობა გაეწია.

ოსმალეთის მტაცებლური სახელმწიფოს მიერ ბრძოლა ტყვის სყიდვის წინააღმდეგ საქართველოში ძველიდანვე გაჩაღებული ტყვის სყიდვა XIX ს. I ნახევარშიაც გრძელდებოდა. მოწინავე ქართველი მოღვაწეები იმთავითვე ებრძოდნენ ამ უმახინჯეს სოციალურ სენს. საქართველოში ძლიერი რუსეთის გაბატონების შედეგად მეტი გასაქანი მიეცა ტყვის სყიდვის წინააღმდეგ ბრძოლას. დიდი როლი ითამაშა ამ საქმეში ფოთის, სოხუმის, ახალციხის მხარისა და ქარ-ბელაქნის შემოერთებამ, ვინაიდან ყველა ეს ადგილი ადამიანებზე მონადირე ავაზაკთა საბუღარს წარმოადგენდა. მიუხედავად ამისა, ტყვის სყიდვა ფარულად მაინც გრძელდებოდა.

ყმა-გლეხთა მოტაცებას და უცხოეთში გაყიდვას მფარველობდნენ მოღალატე ადგილობრივი ფეოდალებიც. ტყვეთა მტაცებელ ოსმალო ყაჩაღებს ბევრი აგენტი ჰყავდათ ქვეყნის შიგნით. განსაკუთრებით გავრცელებული იყო ეს სენი დასავლეთ საქართველოში.

რუსეთის მთავრობამ სასტიკი ბრძოლა გამოუცხადა ტყვის სყიდვას. გამოქვეყნდა მოწოდებანი და კანონები, რომელთა მიხედვით დამნაშავენი სასტიკად ისჯებოდნენ.

თავის მხრივ მშრომელი ხალხიც შეურიგებელ ბრძოლას ეწეოდა ადამიანებით ვაჭრობის წინააღმდეგ. XIX ს. პირველ ნახევარში გურიაში დიდი სახელი მოიხვეჭა ასეთი ბრძოლის ერთ-ერთმა გმირმა, ხეველმა გლეხმა ბულარა მამალაძემ. გოლიათური ძალ-ღონის, რკინის გულის, მკექარე ხმის მქონე ბულარა, როგორც მას წარმოგვიდგენს ხალხური გადმოცემა, მის გარს შემოკრებილ ვაჟაკთა გუნდთან ერთად, შიშის ზარს სცემდა ადამიანებზე მონადირე ავაზაკებს.

30-იანი წლებიდან ტყვის სყიდვამ თანდათან იკლო. მან მეტნაკლებად იარსება თვით 60-იან წლებამდე, როცა იგი, ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიური წინსვლის შედეგად, საბოლოოდ მოისპო.

ფეოდალური საზოგადოების მოწინავე ძალთა ბრძოლა

როგორც ვიცით, XIX ს. დამდეგს ქართული საზოგადოება თვითმმართველობისათვის იბრძოდა. საქართველოში ციციანოვის დანიშვნით ცარიზმი ნაწილობრივ გამოეხმაურა მათ ბრძოლას. ციციანოვის მოკვლის შემდეგ მის მაგიერ

ცნობილი პეტრე ბაგრატიონის გამოგზავნას ფიქრობდნენ, მაგრამ ეს არ განხორციელდა და 1806 წლიდან საქართველოს მთავარსარდლებად მხოლოდ რუს გენერლებს ნიშნავდნენ. ერთი სიტყვით, ცარიზმმა ისიც კი არ სცნო სასურველად, რომ ქართველთა ხელით ემართა ქვეყანა. მიუხედავად ამისა, მოწინავე დასელები მაინც არ თანაუგრძობდნენ რეაქციონერ ფეოდალებს და რუსეთისაგან ჩამოცილებას მხარს არ უჭერდნენ. რუსეთი კი იმ დროს ნამდვილად ასრულებდა პროგრესულ როლს აღმოსავლეთში¹.

მეფის რუსეთი ამიერკავკასიაში თავისი სამფლობელოების გაფართოებისათვის იბრძოდა, მაგრამ თან ჩვენი ქვეყნის მტრებს — ირან-ოსმალეთის სახელმწიფოებს — ამარცხებდა. ქართველი ხალხის არსებობისათვის აუცილებელი იყო ირან-ოსმალეთის განდევნა ამიერკავკასიიდან. გარდა ამისა, რუსეთი დაქუცმაცებული საქართველოს მიწა-წყალს აერთებდა, რასაც, მიუხედავად იმისა, რომ აქ სასტიკი კოლონიური რეჟიმი მყარდებოდა, ობიექტურად დადებითი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამიტომ რუსეთის საგარეო ომებს მოწინავე ქართველებმა თავიანთი პატრიოტული მიზნები შეუთავსეს. მტრული გარემოცვის გარღვევა, დაქუცმაცებული საქართველოს გაერთიანება რუსეთის მფლობელობაში და ფეოდალური შინაომების აღკვეთა ქართველებს ესმოდათ, როგორც სამშობლოს, საქართველოს შედარებით უკეთესი მომავლისათვის ბრძოლა. მათი აზრით, რუსეთის ძალებთან ერთად ბრძოლის ეს გზა, რომელსაც ქართველი ხალხის გაძლიერება მოსდევდა, ჩვენს ქვეყანას დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრივი ცხოვრების აღდგენისათვის მოამზადებდა. ასეთი მიმართულება ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ ბრძოლას, რა თქმა უნდა, არ გამოირიცხავდა.

XIX ს. პირველი ათეული წლების განმავლობაში მომხდარმა მოვლენებმა ხელი შეუწყვეს რუსი და ქართველი ხალხების მოწინავე წარმომადგენელთა დაახლოებას. ქართული თავადაზნაურული ინტელიგენ-

¹ კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. XXI, გვ. 211. რუსული გამოცემა.

ციის წარმომადგენლები მალე ჩაებნენ სამხედრო სამსახურში და დიდ როლს ასრულებდნენ რუსეთის ომებში. ბევრი ქართველი ახალგაზრდა სწავლობდა პეტერბურგსა და მოსკოვში. რუსეთის სამხედრო და სამოქალაქო სასწავლებლებში ისინი ეცნობოდნენ რუსულსა და ევროპულ ლიტერატურას და მოწინავე საზოგადოებრივ იდეებს. ბევრი მათგანი, როგორც მაგალითად, ალექსანდრე ჭავჭავაძე, სოლომონ დოდაშვილი, იაგორ ჭილაშვილი და სხვები, განათლების მიღების შემდეგ სამშობლოში ბრუნდებოდა და აქ ნაყოფიერ მოღვაწეობას ეწეოდა.

XIX ს. 20-იან წლებში მოწინავე ქართველთა პროგრესულ ჯგუფში ჩამოყალიბდა ქართველი ხალხის განთავისუფლების მიმდინარეობა, რომელიც საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის მიპოვებისათვის სათანადო ნიადაგის მოსამზადებლად საქმიანობდა.

განსაკუთრებული გავლენა მოახდინა ქართველ ინტელიგენციასზე თავად-აზნაური რევოლუციონერების გამოსვლამ პეტერბურგს, 1825 წ. დეკემბერში. იქ მყოფი ქართველი ახალგაზრდები სენატის მოედანზე მომხდარი სისხლიანი ამბების მოწმენი გახდნენ. დეკაბრისტულ მოძრაობაში ორი ქართველიც კი მონაწილეობდა — ა. განგებლიძე და მ. ბარათაშვილი.

მეფის მთავრობამ სასტიკად დასაჯა დეკაბრისტები. ბევრი მათგანი გადმოსახლეს ამიერკავკასიაში, რომელსაც მაშინ „თბილ ციმიზის“ უწოდებდნენ. გადმოსახლებულები — ნ. რაევსკი, ა. ოდოევსკი, სუხო-რუკოვი, ა. ბესტუჟეე-მარლინსკი, ბურცევი და სხვები — უახლოვდებოდნენ მოწინავე ქართველებს, რომლებიც რუსთა რაზმების მეთაურებად მსახურობდნენ. ასეთები იყვნენ პოეტი და გენერალი ალ. ჭავჭავაძე, პოეტი და შემდეგ აგრეთვე გენერალი გ. ორბელიანი და სხვები.

ალ. ჭავჭავაძე ზეგობრობდა დეკაბრისტ რაევსკის. შემდგომ ცნობილი დრამატურგი გ. ერისთავი დიდ პატივს სცემდა ბესტუჟეე-მარლინსკის. დეკაბრისტებს თანაუგრძნობდნენ გ. ორბელიანი, ს. დოდაშვილი და სხვა ქართველებიც. გ. ორბელიანმა 1831 წ. ქართულად თარგმნა ცნობილი დეკაბრისტი პოეტის რილევის ლექსი „ნალივაიკოს აღსარება“. რომელიც სამშობლოს თავისუფლებისათვის თავდადებული ბრძოლისაკენ მოუწოდებდა.

ქართველი ახალგაზრდებისა და დეკაბრისტების ურთიერთობას ამკიდრობდა საქართველოში მყოფი დიდი რუსი მწერლის ალ. გრიბოედოვის მოყვრობა პოეტ ალ. ჭავჭავაძის ოჯახთან.

XIX ს. 20-იანი წლების მიწურულში თბილისში. წინანდალსა და ყარაღაჯში (ამ უკანასკნელში პოლკს ჰქონდა ბინა) შეიქმნა პროგრესულ ძალთა თავშესაყარი პუნქტები, სადაც ერთიმეორეს ხედებოდნენ მოწინავე რუსი და ქართველი ადამიანები. ალ. გრიბოედოვი და

სოლომონ დოდაშვილი.

აღ. ქაეკავაძე ამ შეხვედრათა ცენტრალურ ფიგურებს წარმოადგენდნენ. რუსებთან ერთად ქართველი ახალგაზრდებიც ცოცხლად ეხმაურებოდნენ იმ დროის ევროპისა და რუსეთის ახალ ამბებს. დეკემბრის დიდმნიშვნელოვანი აჯანყების შემდეგ, მათი ყურადღების ცენტრში იყო 1830 წ. რევოლუცია ევროპაში და 1830—1831 წწ. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლა პოლონეთში. საქართველოში გამოხმაურებას პოულობდა რუსეთის რევოლუციური მოძრაობა, ევროპის რევოლუციური სიტუაცია და მისი გადაზრდა რევოლუციაში. რუსი და ევროპელი ხალხების განმათავისუფლებელი ბრძოლის ცეცხლი კიდევ უფრო აღვივებდა ამიერკავკასიელი ხალხების განმათავისუფლებელ ბრძოლას.

პეტერბურგის სამხედრო სასწავლებელში მყოფი ზოგიერთი ქართველი

ველი ახალგაზრდა თავისებურად აკრიტიკებდა დეკაბრისტების მიერ დაშვებულ შეცდომებს და მოსწავლეთა შორის ცარიზმის საწინააღმდეგო პროპაგანდას ეწეოდა. ასეთი იყო, მაგალითად, პაეტა კორპუსის მსმენელი ივანე მუხრანბატონი, რომლის აზრითაც თვითმპყრობელობის დამამხობელ აჯანყებას უფრო ფართო ხასიათი უნდა მისცემოდა და ასეთი აჯანყება ხანგრძლივი, 10 — 15 წლის განმავლობაში წარმოებული პროპაგანდისტული მუშაობით უნდა მოემზადებინათ.

მოწინავე ქართველები რუსი ხალხის საუკეთესო წარმომადგენლებთან ერთად ფიქრობდნენ ბრძოლას თვითმპყრობელობის დასამხობად და კოლონიური ჩაგვრისაგან ქართველი ხალხის განსათავისუფლებლად.

ხალხის დაბალი ფენებიდან გამოსულმა სოლოლომონ დოდაშვილი (1805 — 1836). მონ დოდაშვილმა 1827 წ. დაასრულა პეტერბურგის უნივერსიტეტის ფილოსოფიურ-იურიდიული ფაკულტეტი. იგი მხოლოდ მოწმე კი არ იყო 1825 წ. დეკემბრის აჯანყებისა, არამედ დეკაბრისტების განმათავისუფლებელ იდეებსაც იზიარებდა.

ჯერ კიდევ სტუდენტობის დროს დაისახა მან მიზნად, რომ მთელი თავისი მომავალი მოღვაწეობა და ცხოვრება სამშობლოს კეთილდღეობისათვის შეეწირა.

უნივერსიტეტში ყოფნის დროს დოდაშვილმა რუსულად დაწერა და 1827 წ. გამოსცა „ფილოსოფიის კურსის“ პირველი ნაწილი — „ლოგიკა“, რომელმაც მაშინდელ რუსეთში დიდი მოწონება დაიმსახურა.

სოლ. დოდაშვილის მთელი მოღვაწეობა გვაფიქრებინებს, რომ ის რესპუბლიკურ-დემოკრატიული იდეების მიმდევარი უნდა ყოფილიყო. საქართველოს მომავალი სახელმწიფოებრივი წყობილება მას უმეფოდ, რესპუბლიკის მსგავსი ფორმით ჰქონდა წარმოდგენილი.

1827 წლიდან დოდაშვილი უკვე სამშობლოში ეწეოდა პედაგოგიურ მოღვაწეობას. 1829 წ. იგი დაინიშნა მაშინდელი თბილისის გაზეთის „ტიფლისსკიე ვედომოსტის“ ქართული გამოცემის („თბილისის უწყებანი“) რედაქტორად. რუსული გამოცემის რედაქციაში თანამშრომლობდნენ აქ გადმოსახლებული დეკაბრისტები. გაზეთის გარშემო თავი მოიყარეს ქართველმა ახალგაზრდებმა — გ. ერისთავმა, დ. ყიფიანმა, ალ. ორბელიანმა, ი. მამაცაშვილმა და სხვებმა. ეს გაზეთი რაზმავდა ქართველ ხალხს ოსმალ და ირანელი დამპყრობლების წინააღმდეგ, ქადაგებდა რუსი და ქართველი ხალხების საბრძოლო თანამეგობრობას და ხელს უწყობდა ამ ორი ხალხის ერთიმეორესთან დაახლოებას.

ს. დოდაშვილის მეთაურობით ქართველმა ინტელიგენტებმა 1832 წ. იანვარში დაიწყეს გამოცემა პირველი ქართული ჟურნალისა — „სალიტერატურონი ნაწილნი ტფილისის უწყებათანი“, რომელმაც გააჩაღა

ბრძოლა ქართული ენის, მწერლობისა და საერთოდ კულტურის განვითარებისათვის. ჟურნალი ეწეოდა საქართველოს სახელმწიფოებრივი ძლიერებისათვის მებრძოლი ერეკლე II-ის გმირულ საქმეთა პოპულარიზაციას, იბრძოდა ხალხის განათლებისათვის და სამშობლოსადმი თავდადებულ სიყვარულს ქადაგებდა. მაშინდელი მკაცრი ცენზურის პირობებში, როდესაც მეფის მსახურები ახშობდნენ ყოველგვარ მოწინავე აზრს, ჟურნალი შენიღბულად ახერხებდა კოლონიური ჩაგვრისაგან ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი იდეების პროპაგანდას.

ს. დოდაშვილმა და მისმა დასმა XIX ს. 20-30-იანი წლების მიჯნაზე სერიოზული როლი ითამაშეს ქართველი საზოგადოების განვითარების საქმეში. მათ გამოათხიზლეს ხალხში განმათავისუფლებელი ბრძოლის სულისკვეთება. სამშობლოს განთავისუფლებისათვის ბრძოლა მათ თავისებურად დაუქავეშირეს რუსი ხალხის ბრძოლას ცარიზმის წინააღმდეგ.

ალ. ჭავჭავაძე, ი. კილაშვილი და სხვა პროგრესული ელემენტები, თავადაზნაურთა ბანაკიდან, ეხმაურებოდნენ მშრომელთა ინტერესებსაც. მათ ახასიათებდა ხალხის სოციალური თავისუფლებისათვის ბრძოლის ტენდენცია.

მოწინავე ქართველთა მრავალმხრივი საქმიანობა ხელს უწყობდა ჩვენი ქვეყნის საზოგადოებრივი ძალების ზრდას და იმ მომავალს, როცა დიდ რუს ხალხთან მხარდამხარ ბრძოლით თვითმპყრობელობა დაინგრეოდა და ქართველი ხალხი სოციალურსა და პოლიტიკურ თავისუფლებას მოიპოვებდა.

სამშობლოს განთავისუფლებისათვის მებრძოლი პროგრესული დასის ერთი ნაწილი (ივ. აბხაშეთქმულება 1832 წ. ზი, ალ. ჭავჭავაძე და სხვ.) ამ დროს რუსეთისაგან გამოყოფას და დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნას ნადრევად თვლიდა. რადგანაც ირან-ოსმალეთის მიერ საქართველოს დაპყრობის საფრთხე ჯერ კიდევ არსებობდა. მისი აზრით, საქართველო კიდევ რამდენიმე ათეულ წელიწადს უნდა ყოფილიყო რუსეთის მფლობელობაში, რომ დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის მომზადებულიყო. ასეთ მოსამზადებელ, გარდამავალ საფეხურად მას ავტონომია მიაჩნდა. პროგრესისტების მეორე ნაწილი კი (ს. დოდაშვილი, გ. ორბელიანი და სხვ.) თვლიდა, რომ დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის ხელსაყრელი ვითარება უკვე შეიქმნა და საჭირო იყო გადამწყვეტი ბრძოლა მეფის რუსეთის ბატონობისაგან განთავისუფლებისათვის. საბრძოლოდ განწყობილ ქართველ ახალგაზრდებს აღაფრთოვანებდა ჯერ დეკემბრის აჯანყება, შემდეგ კი 1830 წ. რევოლუცია ვეროპაში და პოლონეთის აჯანყება 1830—1831 წლებში.

პროგრესული დასის წარმომადგენლები (როგორც ერთი, ისე მეორე ნაწილი) მხარს არ უჭერდნენ ძველი, თავადური საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობილების აღდგენას. ისინი საქართველოში რესპუბლიკური ან კონსტიტუციურ-მონარქიული სახელმწიფოს შექმნაზე ოცნებობდნენ.

სხვაგვარად მსჯელობდა კონსერვატორ ფეოდალთა მრავალრიცხოვანი დასი, რომლის იდეური ხელმძღვანელები პეტერბურგში გადასახლებული ქართველი ბატონიშვილები იყვნენ. მსხვილი ფეოდალები უკმაყოფილებას გამოთქვამდნენ იმის გამო, რომ რუსეთმა ბაგრატიონთა ხელისუფლება გააუქმა და მათ პოლიტიკური პრივილეგიები წაართვა. ფეოდალებში აღშფოთებას იწვევდა გლეხთა და აზნაურთა მიმართ რუსეთის მთავრობის სიერ გატარებული ზოგიერთი ღონისძიება, რომელიც არყევდა თავადთა არა მარტო ძველ სოციალურ უპირატესობას, არამედ მათ ქონებრივ მდგომარეობასაც. ამიტომ კონსერვატორი ფეოდალებიც გამოვიდნენ „სამშობლოს განთავისუფლების“ მოთხოვნით. თავისუფლების მოპოვება მათ ესმოდათ, როგორც ბაგრატიონთა ხელისუფლებისა და თავიანთი ძველი მდგომარეობის აღდგენა.

XIX ს. 20-იანი წლებიდან პეტერბურგში მყოფი ოქროპირ და დიმიტრი ბატონიშვილები იქ ჩასულ ქართველ ახალგაზრდებს პროპაგანდას უწევდნენ რუსეთის ბატონობის წინააღმდეგ შეიარაღებული გამოსვლის მოსაწყობად. მოწინავე ინტელიგენტთა მიმხრობის მიზნით ბატონიშვილები ჩვენში რესპუბლიკური თუ კონსტიტუციურ-მონარქიული სახელმწიფოებრივი წყობილების შექმნაზედაც ლაპარაკობდნენ. ასეთი პროპაგანდა თავდაპირველად მართლაც აერთიანებდა პროგრესული და კონსერვატული ჯგუფების ბრძოლას, მაგრამ ეს გაერთიანება დროებითი და წინააღმდეგობით აღსავსე იყო.

პეტერბურგში აღმოცენდა თავადაზნაურული შეთქმულების ცენტრი, რომელმაც 1829—1830 წლებში თბილისში გადმოინაცვლა. 1829 წ. აქ თავი მოიყარეს შეთქმულთა ხელმძღვანელებმა: ოქროპირ ბატონიშვილმა, ელიზბარ ერისთავმა და იასე ფალავანდიშვილმა. აქტიურ შეთქმულებს შორის ცნობილია ს. დოდაშვილიც, მაგრამ იგი დანარჩენთა მონარქიულ მიზნებს არ იზიარებდა და საქართველოში რესპუბლიკური წყობილების მაგვარი სახელმწიფოს შექმნისათვის იბრძოდა. შეთქმულებაში ს. დოდაშვილთან ერთად, მეტნაკლებად ჩაბმული იყო ქართველი ფეოდალური ინტელიგენციის თითქმის ყველა მოწინავე წარმომადგენელი — გ. ერისთავი, დ. ყიფიანი, ი. კილაშვილი, ს. რაზმაძე, პოეტები ა. ჭავჭავაძე, გ. ორბელიანი, ვ. ორბელიანი და სხვები.

თავიანთი ფარული მიზნების განსახორციელებლად შეთქმულები ფართო მოსამზადებელ მუშაობას ეწეოდნენ. ისინი ცდილობდნენ

მოეწყოთ ცარიზმის მიერ დამონებული ამიერკავკასიელი ხალხების აჯანყება. შეთქმულები გლეხური მასების აჯანყებაზედაც ფიქრობდნენ.

შეთქმულები დიდ იმედს ამყარებდნენ პოლონეთის 1830 — 1831 წწ. აჯანყებაზე. 1831 წ. სექტემბერში პოლონელთა მარცხმა მათ ეს იმედი გაუცრუა. შეთქმულთა მოწინავე ნაწილი საქმეს წაგებულად თვლიდა, მაგრამ კონსერვატორები — ე. ერისთავი, ა. ორბელიანი, ი. ფალავანდიშვილი და სხვ. მაინც განაგრძობდნენ საქმიანობას. მათ შეადგინეს ე. წ. „პირველი ღამის განკარგულება“, რომლის მიხედვით თბილისში გამართულ საზეიმო ვახშამზე, 1832 წ. 20 დეკემბერს, უნდა მოეწვიათ რუსი სამხედრო და სამოქალაქო მოხელეები და ამოეწვიტათ ისინი. ასეთი იყო კონსერვატორთა გეგმა, რომელსაც პროგრესისტები არ იზიარებდნენ. მათ შორის განხეთქილება მოხდა. კონსერვატორთა გეგმაც ჩაიშალა. შეთქმულთა ბანაკში თავი იჩინა გამცემლობამ, რის შედეგადაც ისინი დააპატიმრეს.

მთავრობამ შეიპყრო და გაასამართლა 38 შეთქმული. ისინი სხვადასხვა ვადით გადაასახლეს რუსეთის გუბერნიებში. შორეულ ქალაქ ვიატკაში გადაასახლეს ს. დოდაშვილიც, რომელიც იქ ჭლექით დასნეულდა და გარდაიცვალა 1836 წ.

შეთქმულთა მარცხის მთავარი მიზეზი ის იყო, რომ მათ ვერ შესძლეს ფართო მასების დარაზმვა და სახალხო-განმათავისუფლებელი ბრძოლის თაოსნობა. შეთქმულებს არც კი დაუსვამთ მშრომელთა მასების სოციალური მონობისაგან განთავისუფლების საკითხი. ამიტომ ისინი ვერც შესძლებდნენ გლეხთა თანაგრძნობის მოპოვებას. მათი დამარცხება გარდუვალა იყო.

1832 წ. შეთქმულება გამოხატავდა ძლიერ პროტესტს მეფის რუსეთის დამპყრობლურ-კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ. შეთქმულთა მოწინავე ნაწილის ბრძოლა სამშობლოს თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობის მიზნებს ემსახურებოდა, კონსერვატორ ფეოდალთა ბრძოლა კი რეაქციული იყო.

თავი XXVI

მეფის რუსეთის კოლონიური პოლიტიკა
საქართველოში XIX ს. 30 — 50-იან წლებში

§ 1. კოლონიური პოლიტიკა 30 — 40-იან წლებში

საქართველოსა და ამიერკავკასიას ცარიზმში
საკოლონიზაციო და ეკონომიური პოლიტიკა უყურებდა, როგორც თავის განაპირა კოლონიურ მხარეს, მაგრამ რუსეთი ჯერ კიდევ არ იყო მზად ამ ქვეყნის კოლონიური ათვისებისათვის. იმ ეტაპზე რუსეთის ჩამორჩენილობა განსაზღვრავდა მისი კოლონიური პოლიტიკის ხასიათს.

რუსეთის მთავრობამ საქართველოში მიზნად დაისახა ქვეყნის გარუსება და აქ საიმედო დასაყრდენის შექმნა. ამისთვის ფართოდ იქნა გამოყენებული ქრისტიანული სარწმუნოების მიმდევართა გამრავლების ხერხი.

რუსიფიკაციისა და ადგილობრივ საიმედო დასაყრდენის შექმნის პოლიტიკა საქართველოში სხვადასხვა სახით ვლინდებოდა. ერთ-ერთი სახე იყო სანდო ელემენტების ჩამოსახლება და მათი ყოველმხრივ უზრუნველყოფა. ამას ხელს უწყობდა ის, რომ XIX ს. I მესამედში საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთი საზღვრის პირი გაუდაბურებული იყო. განსაკუთრებით გატიალებული იყო თრიალეთი, სომხითი, ლორე-ბამბაკი და ზოგიც სხვა კუთხე. ადგილობრივ გადაჩენილ მოსახლეობას თავისუფალი მიწების დაკავების უფლება და საშუალება არ ჰქონდა. პირიქით, მთავრობა მკვიდრ ელემენტებს ხშირად ერეკებოდა დასახლებული სოფლებიდან და მათ მიწა-ადგილს კოლონისტებს უყოფდა. ამ გზით ინერგებოდა შუღლი მოსულებსა და დამხდურებს შორის.

1817 — 1819 წლებში, უმთავრესად, აღმოსავლეთ საქართველოსა

და ნაწილობრივ აზერბაიჯანშიც ჩამოასახლეს გერმანელთა 500-ზე მეტი ოჯახი. მაშინ, როცა ქართველ გლეხებს საკმაო მიწა არ ჰქონდათ, კოლონისტების თითო კომლს 35 დესეტინა საუკეთესო მიწა გამოუყვეს. გარდა ამისა, მკვიდრ მოსახლეობას აიძულებდნენ მიწები დაეხნათ და საბინაო-საშენი მასალა მიეწოდებინათ ჩამოსახლებულ ახალ მოშენეთათვის.

1828 — 29 წლების ომის შემდეგ მეფის მთავრობამ საქართველოში ჩამოასახლა ოსმალეთიდან გადმობეჭვილი ქრისტიანი სომხებისა და ბერძნების 6000-ზე მეტი ოჯახი, რომლებიც უპირატესად ახალციხე-ახალქალაქისა და წალკის რაიონებში დასახლდნენ.

1837 წლიდან საქართველოში არსდება რუსული სამხედრო კოლონიებიც. ეს კოლონიები შედგა იმ ჯარისკაცთაგან, რომელთაც 15 წლის სამსახურის შემდეგ დაოჯახების უფლება ჰქონდათ. ასე წარმოიშენენ ჩვენში რუსული სოფლები თბილისის ახლოს, წალკაში, თეთრ წყაროზე, წითელწყაროზე, გომბორში, მანგლისში, კოჯორში და სხვაგან. გარდა ამისა, მეფის მთავრობა ჩვენს ქვეყანაში ასახლებდა იმპერიის ქრისტიანული ეკლესიის მიერ დევნილ „მწვალებლებს“ ანუ სექტანტებს — დუხობორებს, მოლაკნებს, სკოპცებსა და სხვ. 1845 წ. მათი რაოდენობა 10 ათას სულს აღწევდა.

რუსეთის მთავრობა საქართველოს ეკონომიური ათვისებისათვისაც იბრძოდა. მაგრამ გამუდმებული ომიანობის პირობებში ამ მიმართულებით ცალკეულ ცდებს შედეგი არ მოჰყოლია. 20 — 30-იანი წლებიდან მეფის მთავრობამ ჩამოაყალიბა თავისი ეკონომიური პოლიტიკა ამიერკავკასიაში, როგორც რუსეთის კოლონიაში. საქართველო-ამიერკავკასია უნდა გადაქცეულიყო რუსეთის სამრეწველო საქონლის გამსაღებელ ბაზრად და რუსული მრეწველობისათვის ნედლეულის მიმწოდებელ ქვეყნად. მიუხედავად ასეთი ცდებისა, ცარიზმმა და რუსეთის ბურჟუაზიამ XIX ს. I ნახევარში მიზანს ვერ მიაღწიეს. რუსეთმა ჯერ კიდევ ვერ შეძლო ქვეყნის ეკონომიური დაპყრობა. ამის მთავარი მიზეზი რუსეთის ბურჟუაზიის სისუსტე იყო.

1802 წ. ქართლ-კახეთში შექმნილი რუსული მმართველობის რეფორმა 1840 წ. მმართველობა დროთა განმავლობაში მეტ-ნაკლებ ცვლილებას განიცდიდა. ამ ცვლილებას საქართველოში კოლონიური რეჟიმის წინააღმდეგ მიმართული ბრძოლა კარნახობდა: ზოგჯერ მთავრობა უკან იხევდა და უფრო ფართოდ უშვებდა მმართველობაში ადგილობრივ ელემენტებს, მაგრამ ამით ხალხის მასების ინტერესთაგან მისი მოწყვეტილობა არ იცვლებოდა.

XIX ს. 30-იან წლებიდან ცარიზმი ამიერკავკასიის კოლონიური

ექსპლუატაციისათვის ფართო გეგმებს ისახავდა და ხედავდა, რომ არსებული მმართველობა მისი მიზნების განსახორციელებლად გამოუხადეგარი იყო. დაიწყო მმართველობის რეფორმის პროექტების შედგენა. 1840 წ. 10 აპრილს, როგორც იქნა, დაამტკიცეს სარეფორმო დებულება.

შემოღებულ იქნა ახალი ადმინისტრაციული დანაწილება. ამიერკავკასია გაიყო ორად: „საქართველო-იმერეთის“ გუბერნიად და „კასპიის ოლქად“. საქართველო-იმერეთის გუბერნიაში, საქართველოს გარდა, გაერთიანდა სომხეთი და აზერბაიჯანის ის ნაწილი, რომელიც განჯის ყოფილ სახანოს შეადგენდა, ხოლო კასპიის ოლქი ძირითადად აზერბაიჯანს აერთიანებდა. ამით ცარიზმმა უარყო შემოერთებული ქვეყნების ეროვნულ-ადმინისტრაციული მთლიანობის დაცვა, რაც აუცილებელი იყო მმართველობის უკეთესად მოწყობისათვის. კოლონიურმა პოლიტიკამ ადმინისტრაციულ დაყოფაშიაც იჩინა თავი.

ამიერკავკასიის მმართველობის სათავეში კვლავ რჩებოდა მთავარ-მმართველი, ანუ მთავარსარდალი, რომელიც უფლებრივ გაუტოლდა რუსეთის გენერალ-გუბერნატორებს.

ახალი წესის მიხედვით, ცარიზმმა ამიერკავკასიაში დანერგა თითქმის ისეთივე მმართველობა, როგორც რუსეთის გუბერნიებში იყო. სავსებით განიდევნა მკვიდრთა მონაწილეობა მართვა-გამგეობაში. უარყოფილ იქნა საქართველოს მეფის ვახტანგ VI-ის ცნობილ კანონთა მოქმედება სამოქალაქო სამართლის დარგში. ყოველივე ეს კიდევ უფრო ამორებდა სახეშეცვლილ მმართველობას ფართო მასებისაგან. გამეფდა უმაგალითო ბიუროკრატიზმი. ერთიორად გაიზარდა მოხელეთა რიცხვი. ამიერკავკასიის საშტატო ხარჯებმა ერთნახევარი მილიონი მანეთით გადააქარბა ქვეყნის ფულად შემოსავალს. გაცილებით მეტი გასაქანი მიეცა მოხელეთა ბოროტმოქმედებას.

ჩატარებული რეფორმის დედააზრი იყო ჩვენი ქვეყნის სწრაფი გარუსება და მისი შედუღება რუსეთის იმპერიასთან. მიუხედავად ცვლილებისა, რუსული მმართველობა საქართველოში — როგორც ადრე, ისე შემდეგაც — ატარებდა სამხედრო-საოკუპაციო ხასიათს, სადაც „სამოქალაქო ხელისუფლება და იურიდიული იერარქია მოწყობილია სამხედრო საფუძველზე“¹.

მმართველობიდან ადგილობრივი ელემენტებისა და სამართლის განდევნამ, უპირველეს ყოვლისა, თავადაზნაურობის უკმაყოფილება გამოიწვია. დიდი იყო მშრომელთა უკმაყოფილებაც. მომხდარ ცვლილებას მათი ჩაგვრის შემდგომი გამწვავება მოჰყვა.

¹ კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. IX, გვ. 397.

აჯანყება გურიაში
1841 წ. მღელვარება
სამხრეთ-ოსეთში

1840 წ. რეფორმის სიმწვავე უფრო საგრძნობი გახდა გურიაში და იმერეთში. მანამდე იმერეთში მმართველობა მეტად იყო შეხამებული ძველ წეს-ჩვეულებასთან. კიდევ მეტი ითქმის გურიაში, სადაც მთავრის ხელისუფლება მხოლოდ

1828 წ. გაუქმდა და მაშინ იქ შექმნილ დროებით მმართველობაში დიდი როლი შეიჩინა ადგილობრივ თავადებს. რეფორმამ კი ეს მდგომარეობა შეცვალა. განსაკუთრებული უკმაყოფილება გამოიწვია თითოეულ გლეხზე ასალი ფულადი ბეგარის დაწესებამ.

გურიაში იმ დროს ნატურალური მეურნეობა ბატონობდა. ადგილობრივ ბაზრებზე მიმოქცევაში ოსმალური ფულის ნიშნები სჭარბობდა, მთავრობა კი გადასახადებს რუსული ფულით მოითხოვდა. რუსეთი ჯერ კიდევ ვერ ფლობდა ბაზარს და გლეხებს რუსული ფული არ მოეპოვებოდათ. ამიტომ იყო, რომ 1841 წ. მაისში, როცა გადასახადის აკრეფა დაიწყო, სოფ. ლანჩხუთის გლეხები აჯანყდნენ. მღელვარება თანდათან მოედო გურიაში. რუსული რეჟიმით უკმაყოფილო ფეოდალებმაც დრო იხელთეს და აჯანყებას შეუერთდნენ. მოწინააღმდეგე კლასების წარმომადგენელთა დროებით გაერთიანებას აქაც იგივე საფუძველი აღმოაჩნდა, რაც წინამორბედ აჯანყებათა დროს. ფეოდალები ცდილობდნენ, გლეხთა აჯანყება თავიანთი ვიწრო კლასობრივი მიზნებისთვის დაემორჩილებინათ. გლეხები კი იბრძოდნენ სოციალური და კოლონიური ჩაგვრის დამცველი სისტემის წინააღმდეგ. ამიტომ იყო, რომ მოძრაობის განვითარების შემდგომ საფეხურზე ფეოდალები ყოველთვის ზურგს აქცევდნენ გლეხებს და მეფის მთავრობის მხარეზე გადადიოდნენ. ასე იყო გურიის 1841 წ. აჯანყების დროსაც.

მაის-ივლისის განმავლობაში აჯანყება ხან იფეთქებდა და ხან ისევ ქრებოდა ხოლმე. მეამბოხენი დრო და დრო ებრძოდნენ რუსთა რაზმებს. ივლის-აგვისტოში მოძრაობა გაფართოვდა. დიდი ბრძოლა მოხდა სოფ. გოგორეთში, 1841 წ. 9 აგვისტოს. აქ გლეხებმა დაამარცხეს პოლკოვნიკ ბრუსილოვის რაზმი. ამ ბრძოლაში მოკლულ-დაჭრილთა რაოდენობა 77 კაცამდე აღწევდა. გათამამებულმა აჯანყებულებმა მალე ალყა შემოარტყეს სამაზრო ცენტრს ოზურგეთს. მეფის ჯარების სამშველად ამოძრავდნენ იმერეთისა და სამეგრელოს ფეოდალები, მაგრამ აჯანყებულებმა მათი ჯარიც დაამარცხეს.

რუსეთის მთავარსარდლობას კვლავ დაუდგა სახიფათო მომენტი: იმავე დროს რუსთა ჯარები დაღისტანშიაც მარცხს განიცდიდნენ. გურულ მებრძოლებს თანაგრძნობა გამოუცხადეს იმერეთ-სამეგრელოსა და აფხაზეთის მშრომელებმაც. მთავრობამ გურიისაკენ ჯარის ახალი ნაწილები დასძრა. აჯანყებულთა ბანაკშიაც დაიწყო შინაგანი განხეთ-

ქილება. მოძრაობას თანდათან ჩამოსცილდნენ ფეოდალები, რადგან გლეხთა ბრძოლა მათ წინააღმდეგაც იყო მიმართული. თავადაზნაურები მოეგებნენ ნასაკირალთან მოსულ რუსთა ჯარს. 5 სექტემბერს მოხდა გადაწყვეტი ბრძოლა ოზურგეთთან, სადაც აჯანყებულები დამარცხდნენ. გლეხთაგან მარტო მოკლულთა რიცხვი 60-ს აღემატებოდა. ამის შემდეგ აჯანყება მალე ჩაქრა.

1841 წ. გურიის გლეხთა ბრძოლასაც დაქსაქსული, ვიწრო-ადგილო-ბრივი, დაურაზმავი ხასიათი ჰქონდა და მისი დამარცხებაც გარდუვალი იყო.

40-იანი წლების დასაწყისში მიმდინარეობდა ოსი გლეხობის შეუპოვარი ბრძოლა რუსი მოხელეებისა და ქართველი ფეოდალების წინააღმდეგ.

XIII — XIV საუკუნიდან მოკიდებული კავკასიონის გადაღმიდან ქართლში გადმოსული მომთაბარე ოსები ქართველ თავადთა მიწებზე სახლდებოდნენ. დროთა განმავლობაში ქართლში ოსები მომრავლდნენ და საქართველოს სახელმწიფოს ეკონომიური და პოლიტიკური ცხოვრების მონაწილენი გახდნენ.

XIX ს. დამდეგიდან ოსმა გლეხებმა საქართველოს მშრომელებთან ერთად, თანაბრად განიცადეს მეფის რუსეთის კოლონიურ-პოლიტიკური რეჟიმის სუსხი. ოსები შეუპოვრად იბრძოდნენ თვითმპყრობელობის ბოროტმოქმედ მოხელეთა წინააღმდეგ. ოსი გლეხობა მედგრად ებრძოდა აგრეთვე მათ მჩაგვრელ ქართველ ფეოდალებსაც, რომლებსაც რუსეთის მთავრობა უმაგრებდა ზურგს. ოსების ბრძოლამ სოციალური და კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ საკმაოდ ფართო ხასიათი მიიღო.

ოსი გლეხობის სიძულვილი მებატონე ერისთავებისადმი განსაკუთრებით გამწვავდა 1803 წლიდან, როცა რუსეთის მთავრობამ, ერისთავთა გაერთოვლების მიზნით, მათ ერეკლეს მიერ ჩამორთმეული მამულები — ქსნის ხეობა და გვერდისძირი დაუბრუნა. მას შემდეგ რუსეთის მთავრობა და ერისთავები გაერთიანდნენ თავისუფლებისათვის მებრძოლი გლეხობის წინააღმდეგ. დიდხანს გრძელდებოდა სისხლისმღვრელი ბრძოლა ოსეთში. მეფის ჯარები და ფეოდალები ცეცხლითა და მახვილით უსწორდებოდნენ გლეხებს. ოსმა გლეხებმა ხანგრძლივი ბრძოლით დააღწიეს თავი ერისთავების ყმობას: 1830 წ. ისინი სახაზინო გლეხთა რიგში გადარიცხეს. მაგრამ ოსები ამის შემდეგაც არ დამშვიდებულან.

ოსეთში 1840 წ. მომხდარი აჯანყება საყოველთაო იყო. ბრძოლის უშუალო მიზეზი მოუსავლობა და მებატონე მამაბლების თვითნებობა შეიქნა. რუსთა დამსჯელი რაზმები კვლავ მოედნენ ოსურ სოფლებს

და იქ სისხლისმღვრელი ბრძოლა გაჩაღდა. სოფლები ნანგრევებად აქციეს. მმართველობის ზემოაღნიშნული რეფორმის შემდეგაც გაიშალა ბრძოლა, რომელიც პერიოდულად მიმდინარეობდა 1850 წლამდე, როცა გლეხებმა, დიდი მსხვერპლის ფასად, თავიანთი მდგომარეობა ნაწილობრივ შეიმსუბუქეს: განისაზღვრა და შემცირდა მათი საბატონე მოგადასახადი.

გლეხთა ასეთი ხშირი აჯანყება საქართველოში აახლოვებდა ბატონყმური სისტემის აღსასრულს. იგი ეხმაურებოდა რუსეთის იმპერიის ჩაგრული სხვა ხალხების ბრძოლას ცარიზმისა და ბატონყმობის წინააღმდეგ.

1840 წ. რეფორმამ საქართველოში საყოველთაო აღშფოთება გამოიწვია. აჯანყება აჯანყებას მოსდევდა. მდგომარეობა გართულდა სომხეთსა და აზერბაიჯანშიაც. შეშინებული მთავრობა იძულებული გახდა უკან დაეხია და კვლავ შესამჩნევად შეეცვალა მმართველობა.

1842 წ. საქართველოში მოავლინეს რუსეთის სამხედრო მინისტრი ჩერნიშევი. მას უფლება ჰქონდა ადგილობრივ შეეტანა საჭირო ცვლილება მმართველობაში. ამ ცვლილების მთავარი აზრი ის იყო, რომ მმართველობა ადგილობრივ წესჩვეულებას უნდა შეხამებოდა და მასში გზა გახსნოდა მკვიდრ ელემენტებს. ასეც მოხდა. ცვლილება შეეხო არსებულ სასამართლოსაც, რომელიც უამრავი ინსტანციებით იყო დამძიმებული. სცადეს აღედგინათ საჩივრების ზეპირი და სწრაფი განხილვის ქართული წესები, მაგრამ ამაოდ. სამაგიეროდ ნაწილობრივ აღადგინეს ვახტანგის კანონთა მოქმედება. სოფლის მამასახლისებს მიეცათ უფლება, ადგილობრივ განეხილათ ხოლმე მცირემნიშვნელოვანი საქმეები. ერთგვარი გაუმჯობესება მოხდა ადმინისტრაციულ დაყოფაშიაც.

მაგრამ ამგვარი ცვლილება ვერ სპობდა მმართველობის ძირითად მანკიერებას. ეს კი იმაში მდგომარეობდა, რომ მმართველობის ენა ხალხს არ ესმოდა და საერთოდ იგი ხალხის ინტერესებს არ ემსახურებოდა. მიუხედავად ამისა, მასების ბრძოლით მოპოვებულ ცვლილებას მაინც საგრძნობი მნიშვნელობა ჰქონდა. უპირველეს ყოვლისა, მთავრობამ გაბატონებული ფენების დაკმაყოფილება სცადა და მდგომარეობის შემდგომი გართულება რამდენადმე აიცილა თავიდან.

ადგილობრივი თავადაზნაურობის დიდ ნაწილთან კონტაქტის დამყარება შეძლო საქართველო-ამიერკავკასიაში დანიშნულმა დიდმა მოხელემ ვორონცოვმა. რუსეთის მეფის ერთგული მსახური, განათლებუ-

ლი და შორსმკვრეტელი ვორონცოვი, თავისი წინამორბედებისაგან განსხვავებით, აქ დაინიშნა, როგორც მეფისნაცვალი. ეს იმას ნიშნავდა, რომ იგი არსებითად მხოლოდ იმპერატორს ემორჩილებოდა და თითქმის ხელმწიფის უფლებით იყო აღქმული.

რუსეთის მეფემ ნიკოლოზ პირველმა პირადად გააცნო ვორონცოვს თავისი მიზანდასახულება საქართველოსა და ამიერკავკასიაში: თავი და თავი იყო ამ ქვეყნის გარუსება და მისი შერწყმა რუსეთთან; შენარჩუნება რუსეთისაგან ამიერკავკასიის სრული პოლიტიკური და ეკონომიური დამოკიდებულებისა. ვორონცოვი ხერხიანად შეუდგა აღნიშნული პოლიტიკის გატარებას. მან აიჩრია ადგილობრივი თავადაზნაურობის მოფერება-დაყვავებისა და რუსეთის მიზნებისადმი მათი საქმიანობის დაქვემდებარების გზა.

ვორონცოვმა ხელი გაუწოდა გალატაკების გზაზე დამდგარს, უდარდელსა და უქნარ თავადაზნაურობას. 1849 წ. გახსნილმა „ამიერკავკასიის ბანკმა“ მათ გრძელვადიანი სესხის მიღების საშუალება მისცა. ამასთანავე დაჩქარდა დიდი ხნის დაწყებული საქმე თავადაზნაურობათვის წოდების დამტკიცებისა. ამას მათთვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან უამისოდ სახელმწიფო სამსახურში მიღება გაძნელებული იყო. 1859 წ. წოდება დაუმტკიცდა 30 ათასამდე კაცს. დიდი მუშაობა ჩატარდა სათავადო აზნაურთა გასათავისუფლებლად. არსებითად დასრულდა მათი ქონებრივი გამიჯვნა თავადთაგან — ისე, რომ ორივე მხარის ინტერესები შეძლებისდაგვარად დაცული ყოფილიყო.

1849 წ. ვორონცოვის წინადადებით დაკანონდა, რომ გლეხს თავისუფლების ძიება შეეძლო მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მას თვითონ ექნებოდა თავისუფლების დამამტკიცებელი საბუთი. მანამდე კი, როგორც ზემოთ ითქვა, გლეხის მიერ ბატონისაგან თავდახსნის მიზნით საჩივრის აღსაძრავად საქმარისი იყო ისიც, რომ ბატონს მისი კუთვნილების დამამტკიცებელი საბუთი არ ჰქონოდა.

გარდა აღნიშნულისა, ვორონცოვმა თავადაზნაურობას კლუბები და თეატრები მოუწყო. ერთგვარი გასაქანი მიეცა პროგრესული ინტელიგენციის პატრიოტულ მოღვაწეობასაც. თავადაზნაურთა შვილებს ფართოდ გაეხსნათ გზა რუსეთის სამხედრო სამსახურში და სხვადასხვა სასწავლებლებში.

ამგვარი პოლიტიკის შედეგად დამყარდა მჭიდრო კონტაქტი ქართული თავადაზნაურობის დიდ ნაწილსა და მეფის მთავრობას შორის. მიუხედავად ამ კავშირისა, ქართული ფეოდალური ინტელიგენციის პროგრესული წარმომადგენლები განაგრძობდნენ ბრძოლას მეფის მთავრობის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ.

§ 2. ქართველი ხალხი ოსმალო დამპყრობლების
წინააღმდეგ ბრძოლაში. სამთავროების საბოლოო
გაუქმება

ოსმალო დამპყრო-
ბელთა შემოსევა სა-
ქართველოში ყირი-
მის ომის დროს და
მათი განდევნა

ევროპის სახელმწიფოებს, ინგლისსა და საფრან-
გეთს, მოსვენებას უქარგავდა რუსეთის ყოველი
წარმატება ირან-ოსმალეთთან ომებში. განსა-
კუთრებით შეშფოთებული იყო ინგლისი, რო-
მელიც თითქმის სავსებით ფლობდა ახლო აღ-
მოსავლეთის ბაზრებს და აქ რუსეთის გაძლიე-
რებას დიდ საშიშროებად მიიჩნევდა. რუსეთის

ხელთ მოექცა კავკასია, საიდანაც უაღრესად მარჯვე და მოკლე გზები
მიდიოდა აღმოსავლეთის ქვეყნებისაკენ. აქედანაც და ბალკანეთიდანაც
რუსეთი ემუქრებოდა ოსმალეთს, ხოლო თუ იგი კონსტანტინოპოლის
დაპყრობას შესძლებდა, ევროპას საბოლოოდ უნდა აეღო ხელი ახლო
აღმოსავლეთზე. ამიტომ იყო, რომ ინგლის-საფრანგეთი დიდ დახმარებას
უწევდნენ ოსმალეთის დაჩაჩანაკებულ სახელმწიფოს და რუსეთის წი-
ნააღმდეგ გამოდიოდნენ. ამრიგად წარმოიშვა ყირიმის ომი, 1853—
1856 წლებში — ერთი მხრივ რუსეთსა და მეორე მხრივ ოსმალეთ-
ევროპის სახელმწიფოებს შორის. საქართველო-ამიერკავკასია სამხედ-
რო მოქმედების ერთ-ერთ ასპარეზად იქცა.

ამ ომის შედეგად, ინგლისელ დამპყრობელთა გეგმით, საქართველო
უნდა ჩამოშორებოდა რუსეთს და ინგლისისა და ოსმალეთის მფარვე-
ლობის ქვეშ გადასულიყო. ისინი ფიქრობდნენ ჩვენში ძველი პოლი-
ტიკური დაქსაქსულობის აღდგენას და საქართველოს კვლავ გადაქცე-
ვას ფეოდალური შინაომების ასპარეზად.

ყირიმის ომი დაიწყო 1853 წელს. კავკასიის ფრონტზე საომარი მოქ-
მედება გაჩაღდა ოქტომბერში, როცა ოსმალო დამპყრობლები საქარ-
თველოს საზღვრებში შემოიჭრნენ. მათ დაიკავეს გურიის საგარძნობი ნა-
წილი და ახალციხისაკენ გაქრით საშიშროება შეუქმნეს თბილისს. ოსმა-
ლო დამპყრობლებმა საქართველო-სომხეთის საზღვრებს 60-ათასიანი
არმია მოაყარეს. როგორც მაშინდელი ამბების თანამედროვე, დიდი
მარქსი წერდა, რუსეთი ამიერკავკასიის ფრონტზე საქართველოს
დაკარგვის საშიშროების წინაშე იდგა¹.

ქართველი ხალხი დაირაზმა ოსმალო დამპყრობლების წინააღმდეგ
საომრად. სწრაფად ყალიბდებოდა სახალხო ლაშქარი. კავკასიის წთა-
ვარსარდალ ვორონცოვის უახლოესი თანაშემწეები ქართველი სარ-

¹ კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. IX, გვ. 534.

დღეები იყვნენ. პირველი სერიოზული დამარცხება ოსმალებს აგემეს რუსთა და ქართველთა ჯარებმა 1853 წ. 14 ნოემბერს, გენ. ივანე ანდრონიკაშვილის სარდლობით. ეს იყო მდ. ფოცხოვის ნაპირას, ახალციხის მისაღვომებთან.

უპარესად დიდი როლი ითამაშა სახალხო ლაშქარმა დასავლეთ საქართველოდან ოსმალების განდევნაში. რუსთა და ქართველთა ჯარმა პოდპოლკოვნიკ ერისთავის სარდლობით, ნიგოითის მთასთან, ოსმალთა 8-ათასიანი ლაშქარი გაანადგურეს და მდ. ჩოლოქს გაღმა გადარეკეს. 1854 წ. 4 ივნისს ჯარებმა გენ. ი. ანდრონიკაშვილის სარდლობით გაანადგურეს მტრის 34 ათასი კაცისაგან შემდგარი არმია. მსხვერპლად დიდი იყო. ოსმალებმა ამ ბრძოლაში 4.000-მდე კაცი დაჰკარგეს, ხოლო ქართველებმა და რუსებმა — 1700.

ოსმალები ასეთი მარცხის შემდეგ საქართველოს საზღვრებში შემოქრას ველარ ბედავდნენ და სევასტოპოლსა და ყარსთან მიმდინარე ბრძოლებზე ამყარებდნენ თავიანთ იმედს. 1855 წ. ივნისში რუსეთის არმიამ ალყა შემოარტყა ციხე-ქალაქ ყარსს და ამით საფრთხე შეუქმნა ოსმალეთის სასიცოცხლო ცენტრებს. 1855 წ. 27 აგვისტოს მოკავშირეებმა სევასტოპოლი აიღეს. მაშინ მიეცა ოსმალეთს საშუალება, ყირიმიდან თავისი ჯარი ყარსის გადასარჩენად გადმოეყვანა.

1855 წ. სექტემბერში ბათუმში გადმოსხმული რამდენიმე კორპუსიდან ოსმალეთის სარდლობამ 36 ათასი კაცი აფხაზეთს შეუსია. მას განზრახული ჰქონდა დასავლეთ საქართველოს დაკავება და თბილისისათვის საშიშროების შექმნა, რათა იძულებულ ეყო რუსები ყარსისათვის ალყა მოეხსნათ.

აფხაზეთში შესვლა ოსმალებს იმიტომ გაუადვილდა, რომ კავკასიის სარდლობამ, საქართველოში მყოფი ჯარის სიმცირის გამო, ძალა შეამჭიდროვა და აფხაზეთი ჯერ კიდევ 1854 წ. ზაფხულში დაცალა. აფხაზეთის გზით ოსმალთა არმია მდ. ენგურს მოადგა. რუს-ქართველთა გაერთიანებულ ჯარებს გენ. ივ. ბაგრატიონი სარდლობდა. 1855 წ. 25 ოქტომბერს მდ. ენგურზე მოხდა გმირული ბრძოლა ორჯერ მეტი და გაცილებით უკეთესად შეიარაღებული მტრის წინააღმდეგ. ენგურის გმირებმა დიდად შეასუსტეს მოწინააღმდეგე, მაგრამ მისი შეჩერება კი ვერ შესძლეს. ოსმალებმა თითქმის მთლიანად დაიკავეს სამეგრელო. დაიწყო ოსმალთა ბარბაროსული თარეში დასავლეთ საქართველოში.

გამწვევდა მდგომარეობა გურიასა და იმერეთშიაც. სარდლობამ გურიიდან რეგულარული ჯარები გამოიყვანა და იქ ოსმალთა წინააღმდეგ ბრძოლის მთელი სიმძიმე გურულთა ლაშქარს დააწვა. რეგულარული ჯარი ქუთაისის დასაცავად ემზადებოდა.

სამეგრელოში, მთავრის სამყოფელ ქალაქ ზუგდიდში მოკალათე-

ბული ოსმალთა სარდლები, ინგლისელ და ფრანგ მრჩეველებთან ერთად, ყოველ ღონეს ხმარობდნენ ქართველი მოსახლეობის გადასაბირებლად, მაგრამ ამაოდ.

დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა პარტიზანული ბრძოლით ასუსტებდა დამპყრობლებს, ხოლო ოსმალები, თავის მხრივ, ძირფესვიანად სპობდნენ ყოველ სოფელს, სადაც კი მოკლულ თურქს ნახავდნენ. მათ ფართოდ მიჰყვეს ხელი ადამიანთა დატაცება-გაყიდვას. ქართველთა იმედი უმთავრესად კვლავ დამყარებული იყო რუსის ჯარის გამარჯვებაზე ქ. ყარსთან, რომელიც აღებულ იქნა 1855 წ. 15 ნოემბერს. ამის შემდეგ მოსული მაშველი ჯარებისა და პარტიზანთა ჯგუფების თავგამოდებული ბრძოლის შედეგად საქართველო საბოლოოდ გაიწმინდა ოსმალთა დამპყრობლებისაგან. ჩაიშალა ამიერკავკასიის მიმართ ინგლის-საფრანგეთის გეგმებიც.

ყირიმის ომში რუსეთმა საერთოდ მარცხი განიცადა, მაგრამ მან თავი დააღწია დიდ საფრთხეს ამიერკავკასიაში და აქ თავისი ბატონობა შეინარჩუნა. ქართველი ხალხის გმირულმა ბრძოლამ დასავლეთ საქართველოში საშუალება მისცა რუსის ჯარს მშვიდად განეგრძო ყარსის აღება, აედო იგი და ამით რამდენადმე მაინც შეემსუბუქებინა სევასტოპოლის დაკარგვის სიმძიმე.

ხანმოკლე იყო ოსმალთა დამპყრობელთა თარეში, მაგრამ მათ მაინც უდიდესი ზიანი მიაყენეს ჩვენს ქვეყანას. განსაკუთრებით გაჩანაგდნენ დასავლეთ საქართველოს მშრომელები. ასობით სოფელი და ათასობით ოჯახი განადგურდა. ბევრი გლეხი დაყიდეს მტაცებლებმა, ბევრი კი შეაკვდა მათ.

ყირიმის ომმა, ისევე როგორც რუსეთში, საქართველოშიაც გაამწვავა კლასობრივი ბრძოლა. ომმა გამოამყვანა ბატონყმური რუსეთის შინაგანი უძლეობა და მთელი სიმწვავეით დააყენა დღის წესრიგში ბატონყმობის მოსპობის საკითხი.

ოსმალეთთან ომის დროს, 1828 წ., მეფის რუსეთმა გააუქმა გურიის სამთავრო. მას შემდეგ საქართველოში ჯერ კიდევ არსებობდნენ სამეგრელოს, სვანეთისა და აფხაზეთის მთავრები, რომლებიც ქვეყნის საშინაო მართვა-გამგეობაში სამემკვიდრეო უფლებას ინარჩუნებდნენ.

ეს მთავრები ცდილობდნენ რუსეთის ხელისუფლების მომადლიერებას და თავ-თავიანთი სამთავროების ცალ-ცალკე არსებობის გახანგრძლივებისათვის იბრძოდნენ. მაგრამ, მიუხედავად მათი ერთგულებისა, რუსეთი მთავართა ხელისუფლებას, ამ სამთავროთა არსებობას, მხოლოდ მანამდე შეურიგდებოდა და მოითმენდა, სანამ ისინი

თვითმპყრობელური პოლიტიკის გატარებას ხელს შეუწყობდნენ. მაგალითად, სამეგრელოსა და გურიის მთავრებმა ბევრჯერ ისახელეს თავი რუსეთის მთავრობის სამსახურში. აფხაზეთის მთავარიც ხელს უწყობდა რუსეთის გავლენის გავრცელებას დასავლეთი კავკასიის მთიანეთში.

მაგრამ მეფის რუსეთის კოლონიური პოლიტიკის განვითარებისა და მფლობელობის გაფართოების პროცესში, საქართველო-ამიერკავკასიის ერთიანი რუსული მმართველობის თვალსაზრისით, სამთავროების არსებობა ახალი დროისათვის თანდათან შეუფერებელი ხდებოდა; ის უკვე აფერხებდა ცარიზმის მიზნების შემდგომ განხორციელებას ჩვენი ქვეყანაში. ეს გარემოება მით უფრო იჩენდა თავს, რაც უფრო უახლოვდებოდა რუსეთი ბურჟუაზიული რეფორმების პერიოდს და რაც უფრო გულმოდგინედ გეგმავდა იგი ამიერკავკასიის კოლონიურ ექსპლუატაციას.

სამთავროების შეზღუდულ-ავტონომიურ არსებობას ახალ დროში სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარების შედეგადაც თანდათანობით ეცლებოდა ძველი დაშლა-დაქუცმაცებულობის მასაზრდოებელი ნიადაგი. მიუხედავად მეფის რუსეთის კოლონიური პოლიტიკისა, სულ უფრო და უფრო მჭიდროვდებოდა ჩვენი ქვეყნის ცალკეულ მხარეთა შორის კავშირი. ვითარდებოდა მოწინავე საზოგადოებრივი ძალების ბრძოლა სამშობლოს თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის. მართალია, სამთავროთა მოსახლეობა თავისუფალი იყო უცხო რეჟიმისაგან, მაგრამ მათი განცალკევებული არსებობა აბრკოლებდა ქართველი ხალხის ერთად ჩამოყალიბების ისტორიულ პროცესს.

ყირიმის ომის დასრულების შემდეგ ცარიზმმა ხელსაყრელი საბაზი ჰპოვა და 1857 წ. გააუქმა კიდეც სამეგრელოს სამთავრო. 1857—1859 წლებში გააუქმეს სვანეთის სამთავროც. ამავე ხანებში ცარიზმი ამთავრებდა დაღისტნის დაპყრობისათვის მიმდინარე მრავალწლოვან ომს. 1859 წ. 25 აგვისტოს, ცნობილი შამილის დატყვევებით, ეს ომიც დამთავრდა. ამის შემდეგ თვითმპყრობელობა დასავლეთი კავკასიის მთიელთა დაპყრობის საქმეს განაგრძობდა. ამ ამოცანას დაუკავშირდა აფხაზეთის სამთავროს გაუქმების საკითხიც. ეს ორი საქმე 1864 წ. გადაწყდა. ამ დროს დასრულდა ცარიზმის მიერ კავკასიის დაპყრობისათვის წარმოებული საუკუნოვანი ბრძოლა.

სამთავროთა გაუქმება ფეოდალური დაშლილობის გადანაშთების საბოლოო მოსპობას გამოხატავდა.

სამთავროების გაუქმება, კავკასიის დაპყრობის დასრულება და საქართველოში საგლეხო რეფორმის დაწყება ერთდროულად მოხდა. ეს შემთხვევითი როდი იყო. ჩვენი ქვეყანა კაპიტალისტური განვითარების ხანაში გადადიოდა.

**ნატურალური მეურნეობის რღვევა და ბურჟუაზიულ
ურთიერთობათა ჩასახვა XIX ს. 30 — 50-იან წლებში**

**§ 1. სასაქონლო პროდუქციის ზრდა სოფლის
მეურნეობასა და მრეწველობაში**

XIX ს. 30-იანი წლებიდან საქართველოში სასაქონლო მიწათ- მშვიდობიანობა დამყარდა. მტრული გარემოც- მოქმედების განვი- ვის გარღვევამ, წინანდელი განუკითხაობისა და თარება ძალადობის ნაწილობრივმა ალაგმვამ მეტი ხა- ლისი და გასაქან- მისცა მწარმოებლებს თავი- ანთი შრომითი მოღვაწეობის განვითარებისათვის.

რუსეთის ცარიზმისა და ბურჟუაზიის მოთხოვნილებათა შესაბამი- ხად საქართველო უნდა გადაქცეულიყო იაფი სამრეწველო ნედლეუ- ლისა და სოფლის მეურნეობის პროდუქტთა მიმწოდებელ ქვეყნად. ასეთი კოლონიური პოლიტიკა სოფლის მეურნეობის გაუმჯობესები- სათვის ხელისშეწყობას მოითხოვდა.

1833 წ. თბილისში ყალიბდება სოფლის მეურნეობისა და მანუ- ფაქტურული მრეწველობის წამხალისებელი საზოგადოება, 1836 წ.— მებაბრეშუმეობისა და ვაქრობის გამავრცელებელი საზოგადოება და ქართული ღვინის კამპანია, 1850 წ. — კავკასიის სოფლის მეურნეობის საზოგადოება და სხვ. ეწყოთა საცდელ-საჩვენებელი სანერგეები, ბა- ლები და საქონლის ფერმები. უცხოეთიდან და რუსეთიდან იწერენ ტექნიკურ კულტურათა ნერგებს, აბრეშუმის, თამბაქოს, ბამბის სა- თესლეებს, გაუმჯობესებულ საშიწათმოქმედო იარაღებსა და სხვ. 50- იანი წლებიდან განშირდა სოფლის მეურნეობის პროდუქტთა გამო- ფენების მოწყობა და ექსპონატების გაგზავნა უცხოეთის გამოფენებზე. ყოველივე ამას ჩვენი ქვეყნის ეკონომიური განვითარებისათვის გარ- კვეული მნიშვნელობა ჰქონდა.

საქართველოში შეუჩერებელი მატულობდა პურის მოთხოვნილება. სასაქონლო პურის მთავარი მომხმარებელი კვლავ იყო რუსის ჯარი, რომლის რიცხვი აქ თანდათანობით იზრდებოდა. პურს მწარმოებელ- თათვის ხელსაყრელი ფასიც დაედო. ამასთან დაკავშირებით იზრდებო- და პურის მოყვანაც, მაგრამ სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკის ჩამორჩე- ნილობის პირობებში მოსავლის ზრდა მხოლოდ ახალ ფართობთა ათ- ვისების ხარჯზე ხდებოდა. XIX ს. 40—50-იან წლებში საქართველო, სომხეთი და აზერბაიჯანი უკვე საკუთარი პურით ამარაგებდნენ ამი-

ერკავკასიის მრავალათასიან არმიას. საქართველოს ცალკეულ მაზრებში პურის მთელი მოსავლის მეოთხედი ბაზარზე გადიოდა. 1821—1861 წლების მანძილზე მარცვლეულის რაიონებში ჭირნახულმა ერთი საწად იმატა. გაიზარდა მოთხოვნილება სიმინდზეც, რომელიც დასავლეთ საქართველოდან თურქეთსა და ევროპაში გაჰქონდათ.

მნიშვნელოვნად იმატა აგრეთვე ღვინის საბაზრო წარმოებასაც. მეღვინეობაში განსაკუთრებით დახელოვნებული იყო თელავის მაზრა, რომელსაც 1845 წ. თითქმის ერთ მილიონამდე ვედრო ღვინო გაუყიდა. თანდათანობით იზრდებოდა კახური ღვინის ექსპორტი რუსეთში.

დიდი გამოცოცხლება დაეტყო მეაბრეშუმეობას. სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა აბრეშუმის ნედლეულისა და ნახევარფაბრიკატის მოთხოვნილება ბაზარზე. ამიერკავკასიული აბრეშუმის პარკის მთავარი გამსაღებლები რუსი მრეწველები იყვნენ. მეაბრეშუმეობას საგრძნობი წარმატება დაეტყო დასავლეთ საქართველოში. იმერეთ-სამეგრელოში 40—50-იან წლებში აბრეშუმის ძაფის დამამუშავებელი საწარმოებიც გაჩნდნენ. ისინი თანდათანობით იმორჩილებდნენ მეაბრეშუმე წვრილმწარმოებელთა საქმიანობას და ხელს უწყობდნენ მათ შორის დიფერენციაციის გაღრმავებას.

საქონელწარმოება ყმა-გლეხთა მეურნეობებსაც ეუფლებოდა. გაიზარდა რიგ მემამულურ მეურნეობათა საქონლიანობაც. ისინი სულ უფრო მეტად უკავშირდებოდნენ ბაზარს და სოფლის მეურნეობის პროდუქტებს გასაყიდად აწარმოებდნენ. ეს გარემოება შლიდა საბატონო მეურნეობის კარჩაკეტილობასა და ბატონყმურ სისტემას ძირს უთხრიდა.

40-იანი წლებიდან საქართველოს სოფლის მეურნეობაში ფეხს იკიდებს კარტოფილის, კომბოსტოს, ბამბის, თამბაქოს, ჩაის, ენდროსა და სხვ. კულტურები. სასაქონლო მიწათმოქმედების მნიშვნელოვან დარგად იქცევა მეთამბაქოეობა.

30—50-იანი წლების მანძილზე საქართველოში ნათლად შეიმჩნეოდა შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების შემდგომი გაღრმავება. მესაქონლეობის, ხორბლეულის მოყვანის, მევენახეობის თუ სხვა დარგებში დახელოვნებულ რაიონებს შორის ძველითგანვე არსებული გაცვლა-გამოცვლა ამ დროს, სასაქონლო პროდუქციის ზრდის პირობებში, სულ უფრო და უფრო ძლიერდებოდა. ფართოვდებოდა საშინაო ბაზარი, რომელიც ძირს უთხრიდა განცალკევებული რაიონების სამეურნეო კარჩაკეტილობას, ნატურალური მეურნეობა იშლებოდა. სასაქონლო წარმოების ზრდა ფეოდალურ ურთიერთობას არყევდა და ამზადებდა ზოგიერთ პირობებს კაპიტალიზმის განვითარებისათვის.

კაპიტალიზმის საწყისები მრეწველობაში

თავისუფალი ვაჭრობის პერიოდში (1821—1831) საქართველოს ბაზარზე ბურჟუაზიული ევროპის საქონლის დენამ და, საერთოდ, რუსეთის ეკონომიურ ცხოვრებასთან თანდათანობითმა დაახლოებამ დიდი გავლენა მოახდინა ადგილობრივ ხელოსნურ მრეწველობაზე. თბილისსა და სხვა ქალაქებში გაჩნდნენ ევროპელები და ევროპული ცხოვრების მიმდევრები. ევროპული მოდის შემოსვლამ წარმოების ახალი დარგების მოწყობის საკითხი დააყენა. გამრავლდა მოსახლეობა, განვითარდა საქალაქო და საგზაო მშენებლობა. ძველ ხელოსნურ წარმოებას უნარი აღარ შესწევდა, რომ დაეკმაყოფილებინა ახალი დროის მოთხოვნილება. ჩოხების, უძირო მესტების, ქოშების, აზიური მუსიკალური ხელსაწყოებისა და სხვათა წარმოება სუსტდებოდა. მატულობდა მოთხოვნილება ევროპულ, შემოზიდულ საქონელზე. ეს კი ხელოსნური წარმოების კრიზისს იწვევდა. გაჩნდნენ ამქრის (ხელოსანთა გაერთიანების) გარეშე მდგომი ხელოსნები. მათ შორის კონკურენცია გაჩაღდა და ფეოდალურ-ამქრული ორგანიზაცია შეირყა. ქალაქის წვრილმწარმოებელთა და ვაჭართა შორის დიფერენციაც აღმავდებოდა. ასეთ პირობებში წვრილიდან მსხვილ წარმოებაზე გადასვლა დროის აუცილებელ მოთხოვნილებად იქცა. სავაჭრო კაპიტალის ზოგიერთი წარმომადგენელი აბანდებდა თავის ფულად კაპიტალს მრეწველობაში. აქა-იქ წარმოიშენენ კაპიტალისტური ხასიათის სარეწაოები, რომლებშიაც ბურჟუები დაქირავებული მუშების ექსპლუატაციას ეწეოდნენ. ყოველივე ეს ბატონყმური წყობილების წიაღში ხდებოდა.

მაგრამ საქართველოში ახალ საზოგადოებრივ ურთიერთობათა ჩასახვა-განვითარებას არ ახასიათებდა ისეთივე ისტორიული გზა, როგორსაც ადგილი ჰქონდა კლასიკური კაპიტალიზმის ქვეყნებში. საქართველოს ეკონომიური განვითარება ექვსი საუკუნის განმავლობაში იყო შეფერხებული, ახლა კი, XIX ს. შუაში, ასე დაგვიანებით, იგი განვითარების ახალ გზაზე გამოდიოდა, როგორც კოლონიურ მდგომარეობაში მყოფი ქვეყანა. საქართველოს სამრეწველო განვითარებას ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკა და ბატონყმობის სიმტკიცე აფერხებდა. აქაურ ბაზარზე უცხოური და რუსული სამრეწველო საქონელი ბატონობდა. მეფის მთავრობა აქ მხოლოდ ისეთი წარმოების გახსნას უჭერდა მხარს, რომელიც რუსეთის მრეწველობას საკირო ნახევარფაბრიკატს მიაწვდიდა. ასეთები იყო აბრეშუმის, ბამბის, თამბაქოს გადამმუშავებელი, ტყავის, საპნის, მინის, საამშენებლო მასალათა და სხვ. სარეწაოები, რომლებიც კოლონიის ეკონომიური ექსპლუატაციის მიზნებს ემსახურებოდნენ. ამავდროს ცარიზმი ახშობდა ისეთი ფაბრი-

კების აქ დაარსებას, რომელთაც რუსეთის მრეწველობისათვის კონკურენციის გაწევა შეეძლო.

1839 წ. თბილისში ვაქარ ზუბალაშვილის კამპანიამ გახსნა შაქრის ქარხანა, სადაც 50-ზე მეტი დაქირავებული მუშა ითვლებოდა. 1841 წ. ქარხანამ 186.000 მანეთის ნაწარმი გამოუშვა. მაგრამ მთავრობამ ამ კაპიტალისტურ წარმოებას ხელი არ შეუწყო გასასაღებელი ბაზრის შექმნაში და იგი 1846 წ. დაიხურა. მთავრობამ მხარი არ დაუჭირა აგრეთვე 1852 წ. მდ. ვერაზე აგებულ მაუდის ფაბრიკას, რომელიც, მისი ვანცხადებით, „რუსეთის მრეწველობას დააზიანებდა“.

მიუხედავად აღნიშნული და სხვა მრავალი მსგავსი წამოწყების მარცხისა, 40—50-იან წლებში ჩვენში მაინც გაჩნდნენ კაპიტალისტური ხასიათის წამოწყებები, რომლებიც საფაბრიკო-საქარხნო მრეწველობის ჩანასახებს წარმოადგენდნენ. 1848 წ. თბილისში ყორღანოვმა გახსნა აუჯრამომსხმელი ქარხანა. 1852 წ. უცხოელმა შტუსემ ასეთი მეორე ქარხანა მოაწყო. 1849 წ. მუშაობა დაიწყო საამშენებლო ძვირფას ქვათა დამამუშავებელმა ფაბრიკამ. 1861 წ. ინგლისელმა რაისმა ააშენა ორთქლისძრავიანი სახერხი ქარხანა და მოაწყო აგურის მანქანური წარმოება. 50-იან წლებში ადგილობრივმა ვაჭრებმა თამბაქოსა და ბამბის სამი კაპიტალისტური მანუფაქტურა გახსნეს.

თითო-ორი კაპიტალისტური წამოწყება, თბილისს გარდა, გაჩნდა სხვა ქალაქებსა და დაბებშიაც. 40—50-იან წლებში ქუთაისში, ორპირსა და ზუგდიდში უცხოელმა კაპიტალისტებმა აბრეშუმის ძაფსახევი ფაბრიკები მოაწყეს. გორის მაზრასა და იმერეთში წარმოიშვა ორიოდ ფეოდალური მანუფაქტურაც, რომელიც ყმა-გლეხთა ექსპლუატაციას ემყარებოდა. გამოირჩეოდა მებატონე ერისთავების მიერ სოფელ ღვარებში დაარსებული შუშის წარმოება, რომლის ნაწარმი საქართველოს გარეთაც ვრცელდებოდა.

საქართველოში რეფორმის წინა წლებში სამრეწველო წამოწყებათა ხვედრითი წონა ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრებაში ჯერ კიდევ ძალზე მცირე იყო. თბილისის გუბერნიაში 1851 წ. არსებული 131 საწარმო 180 ათასი მანეთის წლიურ პროდუქციას უშვებდა. 11 წლის შემდეგ (1862 წ.) საწარმოთა რიცხვი 378-ს უღრიდა, ხოლო წლიური პროდუქცია — 700 ათას მანეთს. ამ რაოდენობის 70% თბილისზე მოდიოდა. გაცილებით უფრო დაბალ დონეზე იდგა მრეწველობა ქუთაისის გუბერნიაში. 1855 წ. ამ გუბერნიის 22 საწარმომ 24 ათასამდე მანეთის ნაწარმი გამოუშვა.

მრეწველობის ჩამორჩენილობისდა მიუხედავად, 40—50-იან წლებში საქართველოში აქა-იქ ფეხს იკიდებდა ბურჟუაზიული წარმოების წესი, რომელიც ბატონყმურ სისტემას ვერ ეგუებოდა და გასაქანს მო-

ითხოვდა. მრეწველობაში ჩაბმულ დაქირავებულ მუშათა ძირითად მასას წარმოადგენდნენ ყმა-გლეხები, სეზონური მუშები, რომლებსაც მებატონეები ან ხაზინა დროებით საშოვარზე უშვებდნენ.

ფულადი კაპიტალის უქონლობა, თავისუფალი მუშახელის სიმცირე, ფართო საბაზრო მოთხოვნილებების არ არსებობა და ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკა, ბატონყმობის პირობებში, მრეწველობის განვითარებას აფერხებდნენ. ამიტომ იყო, რომ მსხვილ კაპიტალისტურ წარმოებათა გახსნის ცდები მარცხით სრულდებოდა. არსებული კაპიტალისტური ხასიათის წამოწყებები წარმოადგენდნენ წვრილ მანუფაქტურებსა და „ფაბრიკებს“, რომელთა ნაწარმი ოდნავაც ვერ აკმაყოფილებდა ადგილობრივ მოთხოვნილებას სამრეწველო საქონელზე. მათი უმრავლესობა ხაზინის დაკვეთით მუშაობდა და თავისუფალი ბაზრის გარეშე იღგა. ჩვენი ქვეყნის ბაზარი უცხოურ და რუსულ სამრეწველო საქონელს ეყარა. მიუხედავად ამისა, მრეწველობის ნაჩვენები ზრდა ფეოდალური წარმოების წესის რღვევას აჩქარებდა.

§ 2. საშინაო და საგარეო ბაზრების ზრდა. საბატონო მუშრენობის კრიზისი

მოსახლეობის ზრდა. XIX ს. 30-იანი წლებიდან საშინაო და საგარეო ბტრების მიერ დარბეულ-აწიოკებულ საქართველოში მშვიდობის დამყარების შემდეგ მოსახლეობამ შესამჩნევად იწყო მატება. გარდა ამისა, ჩვენი ქვეყნის მოსახლეობა იზრდებოდა საქართველოს ისტორიული ტერიტორიების კვლავ შემოერთებისა და აქ რუსი და უცხოელი კოლონისტების ჩამოსახლების შედეგად.

1846 წ. საქართველოს ნიწა-წყალზე მოსახლეობის რაოდენობა 900 ათასს არ აღემატებოდა, ხოლო 1859 წ. იგი 1 მილიონამდე ავიდა. 13 წლის განმავლობაში ნამატი მთელი რაოდენობის 10% -ს უდრიდა. მომდევნო წლებში მოსახლეობის ზრდის ტემპმა იმატა. ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიური განვითარების მაჩვენებელი იყო ქალაქის მოსახლეობის ზრდა სოფლის ხარჯზე. 1847 წ. თბილისში ცხოვრობდა 43.863, ხოლო 1862 წ. — 62.082 სული. ამრიგად, 15 წლის განმავლობაში ნამატი 42%-მდე აღწევდა.

ქალაქი თბილისი იმ დროს კვლავ იქცა საქართველოს (რუსეთის მფლობელობაში გაერთიანებულის) ცენტრად. თანაც იგი მთელი კავკასიის ცენტრალურ ქალაქს წარმოადგენდა. 40-იანი წლებიდან თბილისში შესამჩნევად ვითარდებოდა ბურჟუაზიული ურთიერთობა, რომელიც ნელ-ნელა უცვლიდა სახეს ძველ ფეოდალურ ქალაქს. წინან-

თბილისის ბაზარი XIX ს-ის პირველ ნახევარში (გაგარინის ნახატი).

დელთან შედარებით დიდად გაიზარდა თავისუფალ მოქალაქეთა რაოდენობა. თუ XIX ს. დამდეგს თბილისში მცხოვრებ თავისუფალ მოქალაქეთა რიცხვი მთელი მოსახლეობის სულ რამდენიმე პროცენტს უდრიდა, 1862 წლისთვის იგი 40%-მდე გაიზარდა.

იზრდებოდა თბილისის ვაჭრობა-მრეწველობაც. 60-იანი წლების დასაწყისში აქ 116 წვრილი სამრეწველო დაწესებულება იყო. მათი წლიური ნაწარმის საფასური 530 ათას მანეთს აღწევდა. 1850 წლისთვის, 1832 წელთან შედარებით, ქალაქის სავაჭრო ბრუნვა ერთისამად გაიზარდა.

40-იანი წლებიდან თბილისში სწრაფი ტემპით ვითარდებოდა საბინაო მშენებლობა, რაც დიდ გავლენას ახდენდა საამშენებლო მასალის წარმოების ზრდაზე. ქალაქის მშენებლობაში უკვე შეიმჩნეოდა დაპირისპირება „ცუდსა“ და „კარგ“ უბნებს შორის, არისტოკრატიულსა, წვრილბურჟუაზიულსა და მუშურ უბნებს შორის.

მზარდი თბილისი სულ უფრო მეტად იზიდავდა საქართველოს რაიონებიდან სოფლის მეურნეობის ნაწარმს და საშოვარზე გასულ, დროებით განთავისუფლებულ, თუ ბატონყმობისაგან თავდახსნილ გლეხებს.

გაიზარდა თბილისის, როგორც საქართველოსა და ამიერკავკასიის კულტურული ცენტრის, მნიშვნელობაც. 40 — 50-იანი წლებიდან აქ

გაჩნდა რუსული თეატრი და იტალიური ოპერა; აღდგა ქართული დრამატული თეატრი; დაარსდა კლუბები, საჯარო და სხვა ბიბლიოთეკები; გამრავლდა სასწავლებელთა რიცხვი; გამოდიოდა პერიოდული რუსული გაზეთები, ქართული ჟურნალი („ცისკარი“), მწიფდებოდა და იზრდებოდა საქართველოს მოწინავე საზოგადოებრივი ძალები. 50-იანი წლების დამდეგს თბილისში მყოფი ლ. ტოლსტოი, შემდგომ დიდი რუსი მწერალი, წერდა: „თბილისი მეტად ცივილიზებული ქალაქია, იგი ძალიან ბაძავს პეტერბურგს და ეს მას კარგადაც გამოუდის. საზოგადოება რჩეული და მრავალრიცხოვანია“.

თბილისთან ერთად 40-იანი წლებიდან იზრდებოდნენ ქალაქები ქუთაისი, გორი, თელავი, სიღნაღი, ახალციხე, ყულევი, ფოთი, სოხუმი, ცხინვალი, დუშეთი და სხვები. კერძოდ, ქუთაისს განსაკუთრებით დაეტყო ზრდა 1846 წლიდან, როცა იგი საგუბერნიო ცენტრად იქცა.

ამავე ხანებში საფუძველი ჩაეყარა ქალაქის ტიპის ახალ დაბას — ბორჯომს. ბორჯომი კავკასიის მეფისნაცვლის საზაფხულო რეზიდენცია და კურორტი გახდა. ბორჯომის კეთილმოწყობა სწრაფად განვითარდა 1862 წლიდან.

40 — 50-იან წლებში შესამჩნევად გაიზარდა ქ. ყულევის მნიშვნელობა. 1845 — 1856 წლებში ყულევის საბაჟო შემოსავლის ჯამი თითქმის იმდენივე იყო, რამდენიც თბილისისა და ერთ მილიონ 150 ათას მანეთს აღემატებოდა.

საქართველოს სამაზრო ქალაქებშიაც ვითარდებოდა ეკონომიური და კულტურული ცხოვრება. ქალაქების მოწინავე საზოგადოებრივი ძალები მკიდროდ უკავშირდებოდნენ ერთიმეორეს და თანდათან ერთიანდებოდნენ საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ბრძოლის სარბიელზე.

საქალაქო ცხოვრების ზრდა ნატურალური მეურნეობის რღვევის სერიოზული ფაქტორი იყო.

საშინაო და საგარეო ვაჭრობა სოფლის მეურნეობის პროდუქტებსა და სამრეწველო საქონელზე მოთხოვნილებების მატება, მოსახლეობის ზრდა, საქალაქო ცხოვრების განვითარება და საერთოდ ფეოდალურ-ბატონყმური მეურნეობის დაშლის პროცესი საშინაო და საგარეო ბაზრების გაფართოებით ხასიათდებოდა.

ახლა ვაჭრის პიროვნება და საკუთრება წინანდელთან შედარებით უფრო მტკიცედ იყო დაცული. ფასების დაწესება მთავრობის თავნება მოხელეებზე დამოკიდებული აღარ იყო. საშინაო ბაზრის ზრდა შედარებით ნორმალურ პირობებში მიმდინარეობდა. სოფლის მეურნეობისა და მრეწველობის შედარებით განვითარებასთან და შრომის დანაწილების ზრდასთან ერთად მატულობდა სამრეწველო მოსახლეობა და ვაჭ-

რობაც იზრდებოდა. გამრავლდა ვაჭართა რიცხვიც. ვაჭარ-შემსყიდველები ამ დროს არა მარტო ქალაქების ბაზრებზე ბატონობდნენ, არამედ ისინი საკმაოდ შორეული და მიყრუებული სოფლების ხშირი სტუმრებიც გახდნენ. მათი როლი საშინაო ბაზრის განვითარებაში დიდი იყო.

წინანდელთან შედარებით უფრო განვითარდა ყოველდღიური საკვირაო, საპარასკეო და საიარმარკო ვაჭრობა. ყოველწლიურად, საეკლესიო დღესასწაულებთან დაკავშირებით, სავაჭრო დაბებში, ქვეყნის ყოველი მხრიდან, იკრიბებოდნენ ასობით და ათასობით წვრილი მწარმოებლები და ვაჭრები. ასეთი სადღესასწაულო ვაჭრობა ჩვეულებრივ რამდენიმე დღის განმავლობაში პერიოდულად წარმოებდა. ფართოდ იყო ცნობილი მეჯვრისხევის, სურამის, ალავერდის, ხონის, სენაკის, მურის, ნავომრისა და სხვ. იარმარკები.

ამ დროის მეტად დამახასიათებელი მოვლენა იყო მკვიდრი მოსახლეობის თანდათან ჩაბმა სავაჭრო ცხოვრებაში. წინათ ქართველთათვის სათაქილო ეს საქმე (განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოში) სულ უფრო მეტად ეუფლებოდა გლეხთა და აზნაურთა წარმომადგენლებს. გაჩნდნენ ახალი დროის „მეჯღანუაშვილები“ — ზუბალაშვილები, სარაჯიშვილები, თავზარიშვილები, ქედიები და სხვანი, რომლებიც სომეხ ვაჭრებთან ერთად (ბოზარჯიანები, მიკირტუმოვები, ზიმზიშოვები) დიდძალ ფულად სიმდიდრეს აგროვებდნენ. ზოგი მათგანი რეწველ-კაპიტალისტად იქცეოდა.

ადგილობრივი თავადაზნაურობა სავაჭრო ხელშეკრულებებს სდებდა უცხოელ კომერსანტებთან, რომლებიც ამ დროს საქართველოს სოფლის ხშირი სტუმრები გახდნენ. მათ აქედან, ჩალის ფასად, გაჰქონდათ ბუნებრივი სიმდიდრეები.

საშინაო და საგარეო ვაჭრობის განვითარებას დიდად შეუწყო ხელი საგზაო მშენებლობის გაჩაღებამ. შეკეთებულ იქნა საქართველოს სამზედრო გზა. განახლდა იმ მთავარი გზის თითქმის ყველა შტო, რომელიც შავსა და კასპიის ზღვებს უკავშირებდა ერთიმეორეს. გაიბა სანაოსნო ქსელი ყირიმ-საქართველოსა და ბაქო-ვოლგა-მოსკოვს შორის. გაუმჯობესდა ნაოსნობა რიონსა და მტკვარზე. 1847 — 48 წლებში დამყარდა რეგულარული მიმოსვლა ოდესასა და ყულევს შორის. 1858 წელს გაიხსნა ფოთის ნავსადგური.

საქართველო-ამიერკავკასიაში უპირატესად ვითარდებოდა სატრანზიტო ვაჭრობა, რომელსაც კოლონიური ხასიათი ჰქონდა. 1831 წ. „თავისუფალი ვაჭრობის“ აკრძალვამ შეასუსტა ევროპული საქონლის ტრანზიტო ამიერკავკასიის გავლით ირანისაკენ. საიმპერიო ბაჟების აღდგენის შემდეგ სავაჭრო გზამ ამიერკავკასიის სამხრეთით გადაინაცვლა. ამან საქართველოს ბაზარზე დიდი გავლენა იქონია. საქონელი გაძ-

ვის ბაზარი ჩაქეტა, მაგრამ მისი დაუფლება ვერ შესძლო. განვითარდ
კონტრაბანდული ვაჭრობა. ამკრძალავი სისტემა ფაქტიურად ირღვეო
და. ბურჟუაზიული ევროპის იაფი საქონელი დევნიდა რუსულ საქო
ნელს. ამის მთავარი მიზეზი ბატონყმური რუსეთის ეკონომიური ჩი
მორჩენილობა იყო.

მიუხედავად აღნიშნულისა, საქართველო მაინც იყო მოქცეულ
ევროპისა და აღმოსავლეთის ქვეყნებს შორის სავაჭრო ურთიერთობი
სფეროში. 40—50-იან წლებში ყულევში სისტემატურად მოდიოდნ
სავაჭრო გემები ლონდონიდან, კონსტანტინოპოლიდან, ტრაპიზონიდან
და ბათუმიდან. ხშირად მოჩანდნენ იქ რუსეთის ნავსადგურების-
ქერჩის, ევატორიის, როსტოვის, ფეოდოსიისა და ტავანროვის გემ
ბიკ. უცხოურ და რუსულ გემებს საქართველო-ამიერკავკასიაში უ
თავრესად ბამბის ქსოვილები, მარილი, შაქარი, რკინეულობა და ს
რეწველო სხვა საქონელი შემოჰქონდათ, აქედან კი ბუნებრივი სი
დიდრე, ნავთი, ხე-ტყე, სამრეწველო ნედლეული, მარცვლეული, ღ
ნო და სხვა ნაწარმი გაჰქონდათ. ასეთი საგარეო ვაჭრობა ახასიათებ
კოლონიურ მდგომარეობაში მყოფ ქვეყანას.

40—50-იანი წლებიდან, მიუხედავად სავაჭრო კონკურენცი
განცდილი მარცხისა, შედარებით უფრო მეტად მკვიდროვდებოდა რ
სეთ-საქართველოს სავაჭრო-ეკონომიური კავშირი და იზრდებოდა რ
სული საქონლის ხვედრითი წონა ადგილობრივ ბაზარზე. რუსეთი ს
ქართველოს ითრევდა საქონელწარმოების ერთიან ბაზარში. 1852 (1
1853 წლების დებულებით საბოლოოდ მოხდა ფულის სხვადასხვაგვარ
ნიშნების ლიკვიდაცია: რუსულმა მონეტამ განდევნა „ქართული თე
რი“ და ოსმალური მონეტები. შეიქმნა ერთიანი ფულადი სისტემა.

ბაზრის გაფართოება, მიუხედავად საგარეო ვაჭრობის კოლონიურ
ხასიათისა, ფეოდალურ-ბატონყმურ ურთიერთობათა დაშლის პრ
ცესს გამოხატავდა.

საშინაო და საგარეო ბაზრების ზრდის პირ
საბატონო მეურნეო- ბებში საბატონო მეურნეობა რყევას განიცდ
ბის კრიზისი და. უპირველეს ყოვლისა მისი თვითკმარობა (კ
კარჩაეტილობა ირღვეოდა. თუ წინათ, XIX
პირველი მესამედის განმავლობაში, თავადაზნაურობა ყმა-გლეხთა ს
ბეგარო სამსახურით და უმთავრესად ნატურის სახით მიღებული გად
სახადებით კმაყოფილდებოდა, ხოლო გლეხობა მხოლოდ წლიდან წლა
დე საკირო სარჩოს აწარმოებდა, ახლა დრო შეიცვალა. დიდად გაიზა
და ფულზე მოთხოვნილება. ფეოდალებს მადა გაეხსნათ. ევროპულ
მოდების შემოსვლა, თავადაზნაურთა კლუბების გახსნა, თეატრები, ახ

ლი ტიპის სკოლები, სასახლეები და სხვადასხვაგვარ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილება გაცილებით მეტ ხარჯებს მოითხოვდა. გამწვავდა გლეხთა ექსპლუატაცია. ფეოდალებმა გააძლიერეს ყმათა ძარცვა და, როცა ესეც საკმაო არ აღმოჩნდა, მამინ ყმა-მამულეების დაყიდვა-დაგირავება დაიწყეს.

30—40-იან წლებში სავაქრო და სავანშო კაპიტალმა ბევრ მემამულეს დააკარგვინა საკუთრება. გახშირდა შეუძლო მოვალე თავადაზნაურთა ყმებისა და მამულეების საჯარო ვაქრობით გაყიდვა ვალის დასაფარავად, ბევრი ძველი ფეოდალური საგვარეულო გაჩანაგდა. შეიქმნა ფეოდალური მიწისმფლობელობის კრიზისი. ფეოდალთა ნივთიერი გაჩანაგების შესაჩერებლად მთავრობამ იაფი კრედიტი მისცა მებატონეებს. 1849 წ. გახსნილმა ბანკმა მართლაც ბევრი მემამულე იხსნა. მთავრობა ენერგიულად უწყობდა ხელს თავის სოციალურ საყრდენს—ფეოდალთა კლასს შექმნილი კრიზისიდან თავის დაღწევაში.

აღნიშნულ ვითარებაში გამწვავდა მიწის საკითხი. გაძლიერდა ბრძოლა მიწის დატაცებისათვის. მიწისათვის ერთმანეთს ებრძოდნენ არა მარტო გლეხები და მებატონეები, ხაზინა და ფეოდალები, არამედ ავით გლეხებიც. მებრძოლთა შორის სერიოზული ადგილი ეკავათ ვაქარ-მეევანშეებს. მიწის დაჩემებას ცდილობდნენ რუსი მოხელეებიც. თანდათანობით იქმნებოდა წოდებრივ-ფეოდალური მიწისმფლობელობისაგან განსხვავებული მიწის საკუთრება. სამოხელეო ბიუროკრატიისა და ვაქარ-მეევანშეთა ელემენტების მიწისმფლობელობა ამ დროს ფეოდალური მიწისმფლობელობის რღვევის სერიოზული ნიშანი იყო. გარდა ამისა, წინანდელი თავადურ-ფეოდალური მიწისმფლობელობის ნაცვლად თანდათან შემოდიოდა მემამულის ინდივიდუალური ფეოდალური საკუთრების წესი, რაც გზას უხსნიდა მიწაზე ბურჟუაზიული მფლობელობის შემოსვლას და ბატონყმურ ურთიერთობათა რღვევის ტენდენციების განვითარებას. მიწისათვის ბრძოლაში მწარმოებელთა კლასი ზარალობდა. ხაზინამ და ფეოდალებმა დაიტაცეს სათემო, საზოგადოებრივი სარგებლობის მიწები, უმთავრესად ტყეები და საძოვრები. თანდათანობით შემცირდა გლეხური საკომლო მიწის ფართობი. აუ იგი XIX საუკუნის დამდეგს დაახლოებით 20—40 დღიურს უდრიდა, ახლა, საგლეხო რეფორმის წინ, მისი რაოდენობა 10—12 დღიურამდე, ანუ 5—6 დესეტინამდე შემცირდა. გლეხური „ნადელების“ შემცირება საბატონო მეურნეობას ძირს უთხრიდა:

ფეოდალებმა სცადეს თავიანთ მეურნეობათა გარდაქმნა, მათი რაციონალიზაცია და სოფლის მეურნეობის პროდუქტთა სასაქონლო წარმოების მოწყობა. ამ მიზნით ისინი მთავრობის დახმარებით სარგებ-

ლობდნენ: ლებულობდნენ იაფ კრედიტს, იწერდნენ გაუმჯობესებულ სამეურნეო იარაღებსა და სხვ. ფეოდალთა ერთმა ნაწილმა შესძლო მეურნეობის რაციონალურად მოწყობა. ზოგი მათგანი ყმათა ექსპლუატაციასთან ერთად დაქირავებულ შრომასაც იყენებდა. ამრიგად, თავს იჩენდა წინააღმდეგობა წარმოების ძველ წესსა და ახლის ელემენტებს შორის. ნათლად ჩანდა თავისუფალი დაქირავებული შრომის უპირატესობა. ცდილობდნენ გაუმჯობესებული სამეურნეო ტექნიკის დანერგვას, რამდენადმე განვითარდა ქართული სახვნელი იარაღიც, გაჩნდა „მუხრანული გუთანი“, რომელიც წინანდელთან შედარებით უფრო გამძლე და უკეთესი იყო. საგლეხო რეფორმის წინ საქართველოს სოფელში დაქირავებულ შრომასზე დამყარებული, ბურჟუაზიული ხასიათის რამდენიმე მეურნეობაც გაჩნდა. ასეთი იყო, მაგალითად, მოხელე ბარონ ნიკოლაის მეურნეობა თბილისის მაზრაში და ონანოვისა — იმერეთში.

მეურნეობის გარდაქმნის ციებ-ციხელება მებატონეებს განსაკუთრებით 1858 წლიდან მოედოთ, როცა მათთვის ცნობილი გახდა ყმათა მოსალოდნელი განთავისუფლება. ისინი ყმის შრომის მანქანური შრომით შეცვლაზე ფიქრობდნენ. მიუხედავად ზოგიერთების წარმატებისა, მემამულეთა უმეტესობას მეურნეობის გარდაქმნის უნარი და შესაძლებლობა არ აღმოაჩნდა. მათი მარცხი გარდუვალი იყო.

ბატონყმურ ურთიერთობათა ჩარჩოებში საბატონო მეურნეობის ნამდვილი გარდაქმნა და კაპიტალისტური წარმოების მოწყობა შეუძლებელი ხდებოდა. მრეწველობასთან შედარებით სოფლის მეურნეობაში უფრო მწვავედ იჩენდა თავს საკირო ფულადი კაპიტალისა და თავისუფალი მუშა ხელის უქონლობა, ყმა-გლეხთა შრომით კი მანქანა-იარაღების დანერგვა ვერ ხერხდებოდა. გარდა ამისა, მრეწველობის ჩამორჩენილობისა და საქალაქო მოსახლეობის შედარებითი სიმცირის პირობებში, საბაზრო მოთხოვნილება დაბალ დონეზე იდგა. საქართველოს ფეოდალურ ქალაქებში ამ დროს სოფლის მეურნე მოსახლეობაც საკმაოდ არსებობდა. ქვეყნის შემდგომი სამეურნეო-ეკონომიური განვითარებისათვის საკირო იყო ყმათა განთავისუფლება, ბატონყმური სისტემის ლიკვიდაცია.

რუსეთის სახელმწიფოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების მიზრით მიზნობრივად 40-50-იან წლებში საქართველოში ძირითადად დასრულებული ბატონყმური ურთიერთობის თავისებურების ლიკვიდაცია და მისი შერწყმა რუსულ

ბატონყმურ წესრიგთან. კლასობრივი ბრძოლა მაღალ საფეხურზე ავიდა, ის ფეოდალური ურთიერთობის პირობებში უკიდურესად გაღრ-

მავდა. გლახსა და ბატონს შორის წინათ არსებული შუალედი ფენები მოისპო. თანდათანობით იშლებოდა უფლებრივი განსხვავება ყმა-გლახთა ძველ კატეგორიებს შორის. ახლა უფრო ქონებრივი დიფერენციაცია ვითარდებოდა.

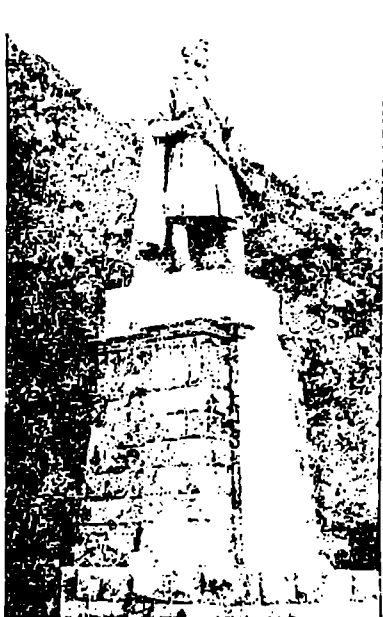
30-40-იანი წლებიდან სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარება ფულადი რენტის ზრდაშიაც გამოიხატა. სახელმწიფო გადასახადში ფულადი ბეგარა გაბატონდა. ფულზე მოთხოვნილების ზრდა თავის მხრივ სახეს უცვლიდა ყმა-გლახთა მეურნეობასაც, რომელიც უფრო სასაქონლო ხასიათს იძენდა. გაჩნდნენ მრეწველი გლახები. 1837 წ. ქ. სიღნაღში საბაზინო გლახებმა შავერდოვებმა მოაწყვეს ბამბის ძაფსახვევი საწარმო, სადაც 25 დაქირავებული მუშა ითვლებოდა. ფართო ხასიათი მიიღო გლახთა საშოვარზე გასვლამ. წარმოიჩინნენ მდიდარი მეურნეობის მქონე გლახები და კულაკური ელემენტები, რომლებიც ექსპლუატაციას უწევდნენ სოფლის ნახევრად პროლეტარებს და მათ ხარჯზე მდიდრდებოდნენ. სოფლად, მკრთალად მაგრამ მაინც, მიმდინარეობდა წარმოების საშუალებათაგან უშუალო მწარმოებლების თანდათან მოწყვეტის პროცესი და ისახებოდა სოფლის მუშათა კატეგორია, რომლის ძირითადი საარსებო წყარო სამუშაო ძალის გაყიდვა იყო.

ქირაზე გასული, საქალაქო ცხოვრებაში დროებით თუ მუდმივ ჩაბმული, გახელოსნებული და გავაჭრებული ყმა-გლახი კაპიკს კაპიკზე აწებებდა და მიწისა და თავისუფლების გამოსყიდვისათვის იბრძოდა. მაგრამ ცოტანი თუ ახერხებდნენ, ისიც დიდი ვაი-ვაგლახით, თავის დახსნას, რადგან გამოსყიდვა ძალზე ძვირი ჯდებოდა. ამასთანავე, თავისუფლებას მეტწილად ისინი ინარჩუნებდნენ, რომლებიც მიწიანად გამოსყიდდნენ თავს. უმიწოდ თავდახსნილ გლახს კი ძალზე უჭირდა თავისუფლების შენარჩუნება. იგი იძულებული ხდებოდა ხაზინის ხელში გადასულიყო, თუკი ხაზინა მიწას გამოუყოფდა, თუ არა და ხიზნად უნდა დასდგომოდა რომელიმე სხვა მემამულეს. ბატონყმობის პირობებში ჯერ კიდევ ვერ იყო შექმნილი სათანადო ნიადაგი თავდახსნილთა თავისუფლების შენარჩუნებისათვის. განთავისუფლებულთა მხოლოდ მცირე ნაწილი ახერხებდა საქალაქო ცხოვრებაში ჩაბმას და ნამდვილი მოქალაქეობრიობის მოპოვებას.

40-50-იანი წლებიდან გახშირდა ყმათა თავდახსნის შემთხვევები. 1846-55 წლებში მარტო ქუთაისის გუბერნიაში 100-მა კომლმა გამოისყიდა თავი. 1850—1864 წლებში იმავე გუბერნიაში აღრიცხულაქნა თავდახსნის 1314 შემთხვევა. თავდახსნის ასეთი გახშირება იმას მოწმობდა, რომ ბატონყმობა დაშლის გზით მიექანებოდა.

**§ 5. ბრძოლა სოციალური და კოლონიური ჩაგვრის
წინააღმდეგ 30-50-იან წლებში**

XIX ს. 30-40-იანი წლებიდან სასაქონლო-კლასობრივი ბრძოლა ფულადი ურთიერთობის განვითარებასთან დაკავშირებით გამწვავდა გლეხთა ჩაგვრა. მებატონეები ახლა გლეხებს გაცილებით უფრო მეტ მუშაობას, სურსათ-საწოვაგესა და ფულს სთხოვდნენ. ძალზე განვითარდა მებატონეთა თვითნებობა გლეხთა მიმართ. ხშირი გახდა ყმათა ცემა-ტყეპა, ხეებზე გაკვრა, ბორკილის გაყრა, სარდაფში ჩადება, ურემსა და კევრში შებმა, ულლის ქვეშ სიკვდილი, ყმათა ცოლებისა და ქალიშვილების გაუპატიურება. მებატონეები არღვევდნენ არსებულ კანონებს და ხშირად ყმებს ოჯახისაგან მოწყვეტილთა ცხიდდნენ. ისინი აშორიშორებდნენ მშობლებსა და შვილებს, დებსა და ძმებს, რომლებსაც ზოგჯერ ცხენებზე, ქორ-მიმინოებსა და მეძებარ ძაღლებზედაც კი ცვლიდნენ.

არსენა ოძელაშვილის ძეგლი მცხეთაში.
(ე. მაჩაბლის ქანდაკება).

ლატაკებს ეხმარებოდა. 1843 წ. მცხეთის ახლოს, მუხათგვერდთან, მე-

40-იანი წლებიდან ძალზე გაზვიარდა ყმათა ურჩობის შემთხვევები. ისინი უარს ამბობდნენ ბატონის სამსახურზე, ბატონი კი დახმარებისათვის რუს მოხელეებს მიმართავდა და გლეხებს სჯიდა. 1843 — 46 წლებში აღრიცხულ იქნა ყმათა ურჩობის 133 შემთხვევა. ამ რიცხვში ცალკეულ სოფელთა აჯანყებაც შედიოდა. აღურიცხავ შემთხვევათა რაოდენობა გაცილებით მეტი იყო. ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა ყმის მიერ ბატონის მოკვლა და ყაჩაღად გავარდნა.

XIX ს. 30 — 40-იან წლებში საქართველოში მშრომელი ხალხის ღრმა სიყვარული მოიხვეჭა სოციალური უსამართლობის შედეგად დევნილმა გლეხმა არსენა ოძელაშვილმა. არსენა ებრძოდა ხალხის მჩაგვრელებს და ღარიბ-

ფის მსახურთა მიერ მოკლული არსენა გლეხებმა დიდი პატივისცემით დაასაფლავეს.

განსაკუთრებით გამწვავდა საქართველოში გლეხთა მდგომარეობა ყირიმის ომის დროს, 1853 — 1856 წლებში, როცა ქვეყანა საომარი მოქმედების ასპარეზად იქცა. ომის შემდეგ გლეხთა რამდენიმე მასობრივი აჯანყებაც მოხდა.

1852 წ. აჯანყდნენ რაჭის მაზრის სოფ. კეაცხუთის გლეხები, რომლებიც მებატონისაგან განთავისუფლებასა და საეკლესიო მფლობელობაში გადარიცხვას მოითხოვდნენ. მათ სცემეს ბატონისა და მთავრობის შუამავლებს, მაგრამ მიზანს ვერ მიღწიეს. მთავრობამ დააპატიმრა აჯანყების ხუთი მონაწილე, რომელთაგან 3 ციმბირში გადაასახლეს. 1854 წ. აჯანყდნენ აგრეთვე ახალციხის მაზრის ხერთვისის უბნის გლეხებიც, მათ უარი განაცხადეს სახელმწიფო გადასახადების გაღებაზე.

1856 წ. დასაწყისში აჯანყდნენ გორის მაზრის სოფ. ჭალის გლეხები, რომლებმაც უარი უთხრეს მებატონე ამილახვარს ფეოდალურ გამოსაღებთა გადახდაზე. ამილახვარი იძულებული გახდა შეემციობინა გაწერილი ფულადი გადასახადი, მაგრამ გლეხები მაინც არ ცხრებოდნენ. მთავრობამ შეიპყრო რამდენიმე მათი მოთავე და ამით ჩააჩუმა სოფელი. მაგრამ ერთ სოფელში ჩაქრობილი მღელვარება უმაღვე მეორე სოფელში იჩენდა ხოლმე თავს.

ყირიმის ომის დროს ოსმალთა დამპყრობისამეგრელოს გლეხთა ბელთა თარეში, რომელიც ოთხ თვეს გრძელდებოდა, ყველაზე მეტად სამეგრელოს შეეხო. გლეხები ნივთიერად დიდად დაზარალებდნენ. მშრომელთა მდგომარეობა არც ოსმალთა განდევნის შემდეგ შემსუბუქებულა. ფეოდალებმა მათი ექსპლუატაციის გაძლიერებით სცადეს ომისაგან მიყენებული ზარალის ანაზღაურება. გაიზარდა საბატონო-საქმეო დღევები და დაირღვა ძველი საგადასახადო ნორმები.

სამეგრელოს უკანასკნელი მთავარი ეკატერინე დადიანი, რომელიც თავისი ფეოდალური სახლის ინტერესებისათვის იბრძოდა, გამალებით შეუდგა დანგრეული სასახლეებისა და გაჩეხილი ბალ-ვენახების აღდგენას. სამთავრო საქმეობებზე დიდძალ მშვიერ-მწყურვალ ყმას ერეკებოდნენ. ძველი ჩვეულების თანახმად, ბატონის სამსახურში გასული გლეხი ბატონს უნდა გამოეკვება. ახლა კი გლეხებს საკუთარი სურსათით ამუშავებდნენ. განსაკუთრებულ შევიწროებასა და შეურაცხყოფას განიცდიდნენ ისინი მთავრის მოხელეებისაგან.

დიდი გავლენა იქონია გლეხებზე ომის დროს ინგლისელი და ფრანგი აგენტების მიერ სამეგრელოში ხალხის მომხრობის მიზნით

გლებთა აჯანყება საქართველოში უბუ მიქიას ხელმძღვანელობით (ს ნადარეიშვილის
წახატა)

დარხეულმა ხმებმა ბატონყმობის მოსალოდნელი გაუქმების შესახებ. ასეთი ხმები იმ დროს რუსეთის იმპერიაშიაც ვრცელდებოდა და ასე თუ ისე აქეზებდა გლეხებს ანტიბატონყმურ ბრძოლაზე. მთავარი მიზეზი კი, რამაც სამეგრელოს გლეხთა აჯანყება გამოიწვია, იყო ბატონყმური ჩაგვრის უკიდურესი გაძლიერება.

სოფ. სალხინოში მთავრის სასახლის აღდგენაზე მომუშავე გლეხებისათვის მცირე საბაბიც კი საკმაო გახდა, რომ აჯანყებულებიყვნენ. ეს საბაბი მათ მისცა მთავრის მოურავმა, რომელმაც არ შეიწყინარა გლეხთა თხოვნა, მთავრის წისქვილზე სიმინდი უმინდოდ დაგვაფქვევინეთო. სალხინოშივე 1857 წ. დასაწყისში მოხდა პირველი შეტაკება მოურავსა და გლეხებს შორის. აჯანყება მალე გავრცელდა და თითქმის მთელ სამეგრელოს მოედო.

აჯანყებულმა გლეხებმა, რომლებსაც მხნე მეთაურები აღმოუჩნდათ, თავიანთი რაზმები ასეულებად და პატარა ჯგუფებად დაანაწილეს. მალე მათ ფაქტიურად მოშალეს ბატონყმობა სამეგრელოში. გლეხები არბევდნენ და სწევადნენ მებატონეთა სახლ-კარს, ათავისუფლებდნენ მოახლეებს, უარს ამბობდნენ საბატონყმო დამოკიდებულებაზე. აჯანყებას მეთაურობდა მკედელი უტუ მიქაეა, რომელსაც ბევრი თანამემწყე ჰყავდა.

მიქაეას პირადად იცნობდა პოეტი რ. ერისთავი. მისი გადმოცემით, მიქაეა იყო კარგი ვაჟაკი და მკვერმეტყველი ადამიანი. რუს მოხელეებთან საუბარში მიქაევამ ამხილა ბატონყმური დამოკიდებულების უმსგავსოება და მოითხოვა, გლეხი „კაცად ეცნოთ“. იგი ადამიანთა შორის თანასწორუფლებიანობის დამყარებას და წოდებათა მოსპობასაც კი მოითხოვდა. სხვა აჯანყებულთაგანაც ისმოდა ბატონყმობისაგან სრული განთავისუფლების მოთხოვნა. თუმცა ისინი იმაზედაც კი თანხმდებოდნენ, რომ ყმათა მდგომარეობა „ასატანი“ ყოფილიყო. მათ ეგონათ, რომ მაშინდელი წყობილების ფარგლებში შესაძლებელი გახდებოდა გლეხთა ადამიანური უფლებების დაცვა.

მკედელი გლეხის ესოდენ თამამი, მკვეთრი და შეგნებული გალაშქრება ბატონყმობის წინააღმდეგ არც თუ ისე ხშირი მოვლენა იყო ბატონყმობის დროის გლეხთა მოძრაობის ისტორიაში.

აჯანყებულებმა მიქაეას მეთაურობით გადაწყვიტეს არ დამორჩილებოდნენ ადგილობრივი ხელისუფლების წარმომადგენლებს და მიეღოთ რუსი მოხელეებისა და სარდლების დანაშაულები სახაზინო გლეხთა კატეგორიაში გადარიცხვისათვის. მათ იცოდნენ, რომ რუსული მმართველობის განკარგულებაში მყოფი სახაზინო გლეხები შედარებით უკეთეს მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ. აჯანყებულებმა არ მოუსმინეს ეკატერინე დადიანს, რომელიც მათ მდგომარეობის შემსუბუქებას ჰპირდებოდა.

მთავრის ხელისუფლებისადმი გლახთა ასეთი დამოკიდებულება რუსეთის მთავრობამ თავისი ინტერესებისათვის გამოიყენა. ქუთაისის გუბერნატორი დაჰპირდა გლახებს, რომ „მართლმსაჯულება მალე განხორციელდებოდა“. მაგრამ გუბერნატორმა და კავკასიის მეფისნაცვალმა ეს დაპირება მხოლოდ იმით „შეასრულეს“, რომ სამეგრელოში მთავრის ხელისუფლება გააუქმეს. მას შემდეგ გლახებს იარაღით აიძულებდნენ დამორჩილებოდნენ მებატონეებს და ხელი აეღოთ აჯანყებაზე. ასე რომ, გლახებს უკვე ბატონყმობის დამცველი რუსეთის მთავრობის წინააღმდეგაც მოუხდათ ბრძოლა, მრავალი წვრილი და ზოგჯერ დიდი შეტაკებაც. 1857 წ. სექტემბრის ბოლოსა და ოქტომბრის დამდეგს მოჰხდარი ორი შეტაკების შედეგად მოკლულთა და დაჭრილთა რიცხვი 40-მდე აღწევდა.

რუსეთის მთავრობამ დააპატიმრა და სხვადასხვა ვადით გააციმბირა აჯანყების 38 ხელმძღვანელი და აქტიური მონაწილე. უტუ მიქაევამ ცხრა წელიწადი დაჰყო გადასახლებაში.

სამეგრელოს გლახთა აჯანყება, რომელშიაც 10 ათასამდე გლახი მონაწილეობდა, გამოხატავდა მასობრივ პროტესტს ბატონყმური ჩაგვრის წინააღმდეგ. ეს აჯანყებაც სტიქიურ-გლახური მოძრაობა იყო, მაგრამ მას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ისა და მისი მსგავსი სხვა აჯანყებანი აიძულებდნენ მეფის რუსეთს, საქართველოშიაც დაეჩქარებინა ბატონყმობის გაუქმება.

საქართველოში 50-იან წლებში მომხდარმა მრავალმა აჯანყებან ხელი შეუწყო იმ დროს რუსეთის იმპერიაში შექმნილი ანტიბატონყმური რევოლუციური სიტუაციის გაღრმავებას. აჯანყებათა განშორება რეფორმის წინა წლებში იმის მაჩვენებელი იყო, რომ დრომოქმული ბატონყმობა უკვე კრიზისმა მოიცვა. იგი აფერხებდა საწარმოო ძალებისა და საერთოდ ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიურ განვითარებას. გამწვავდა წინააღმდეგობა შედარებით განვითარებულ საწარმოო ძალებსა და არსებულ საწარმოო ურთიერთობას შორის. საქართველოშიაც აღარ შეიძლებოდა რეფორმის დაყოვნება. გარდა ამისა, ჩვენში რეფორმების გადაუდებლივ ჩატარებას მოითხოვდა რუსეთის მზარდი ბურჟუაზიის ინტერესები და საქართველოს ეკონომიური ათვისების ამოცანები. რუსეთის სახელმწიფოს წინაშე რომ იდგა.

**ბატონყმური
იდეოლოგია**

ფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის პირობებში საქართველოში, ისევე როგორც საერთოდ ყველა ქვეყანაში, გაბატონებული კლასის იდეოლოგია ბატონობდა. ფეოდალთა წარ-

მოდგენით ბატონყმობა მარადიული და უცვლელი რამ იყო და გლახები მებატონეთა სამსახურად იყვნენ გაჩენილნი. მაგრამ ახალ ხანაში უკვე

ბევრი მებატონე ხედავდა ბატონყმური დამოკიდებულების გამწვავებას და, არსებული წყობილების დაცვა-შენარჩუნების მიზნით, თავის კლასობრივ თანამომძეებს ყმების მიმართ ლობიერ მოპყრობას ურჩევდა. 1859 წ. ჟურნალ „ცისკარის“ ფურცლებზე გამოქვეყნდა ალ. ორბელიანის წერილი, რომელშიაც ფეოდალთა კლასის ეს იდეოლოგი ბატონყმობას იცავდა. არსებული გამწვავებული მდგომარეობა მას მებატონეებსა და ყმებს შორის ძველი „მამაშვილური“ დამოკიდებულების დარღვევად მიაჩნდა.

ფეოდალურ ყოფაში ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის შექრასა და მებატონეთა გალატაკებასთან დაკავშირებით, გაბატონებული კლასის იდეოლოგთა აზროვნებაში თავი იჩინა წინააღმდეგობამ. ისინი დეგრადაციის გზაზე მდგომ თავად-აზნაურებს მეურნეობის გაუმჯობესებასა და ბაზართან მჭიდრო კავშირის დამყარებას ურჩევდნენ; აღნიშნავდნენ, რომ ძველი „თოფისა და ხმლის“ მაგიერ ახლა საჭირო იყო სწავლა-განათლება და ვაჭრობა. ამ გზით ფიქრობდნენ ეს მოაზროვნეები ფეოდალთა კლასის ბატონობის შენარჩუნებას.

საგლეხო რეფორმის წინა წლებში თავად-აზნაურთა ერთ ნაწილში აღმოცენდა მემამულურ-ბურჟუაზიული ლიბერალიზმი. მას არ ჰქონია რევოლუციური ხასიათი. მაშინ მხოლოდ გლეხობა წარმოდგენდა ერთადერთ რევოლუციურ ძალას, რომელიც იბრძოდა ბატონყმობისა და ფეოდალური მიწისმფლობელობის მოსასპობად. გლეხთა ბრძოლა აჩქარებდა ახალი საზოგადოებრივი წყობილების წარმოშობას.

1820-იანი წლების შემდეგაც არ შეწყვეტილა ბრძოლა კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ პროგრესულ ქართველ მოღვაწეთა ბრძოლა. იგი გრძელდებოდა XIX ს. მთელი პირველი ნახევრის განმავლობაშიც და უფრო გვიანაც. ამ ბრძოლის მიზანი იყო ქართველი ხალხის

ვანთავისუფლება კოლონიური ჩაგვრისაგან.

ფეოდალთა პროგრესული დასის საქმიანობა კვლავ ვერ ეგუებოდა რეაქციულ თავადაზნაურობას, რომელიც ბაგრატიონთა ტახტის აღდგენაზე ოცნებობდა. ისინი წარსულ „დიდებას“, გარდასულსა და დრომოკმულს, მისტიროდნენ, პროგრესისტები კი იბრძოდნენ საქართველოს განახლება-განათლებისათვის, რის საფუძველზედაც უნდა განხორციელებულიყო სოციალური და პოლიტიკური თავისუფლება.

1832 წ. შეთქმულების გამო გადასახლებული ბევრი მოღვაწე მალე დაუბრუნდა სამშობლოს. ბევრ მათგანს არსებობისათვის სხვა გზა არა ჰქონდა, თუ არა მთავრობის სამსახურში შესვლა, მაგრამ ასეთ ძნელ პირობებშიაც ახერხებდნენ ისინი პატრიოტული მოღვაწეობის გაგრძელებას.

მოწინავე ძალები განაგრძობდნენ იმ საქმიანობას, რომელსაც XIX ს. 20—30-იან წლებში ს. დოდაშვილი მეთაურობდა. დოდაშვილის წერილებს იმეორებდნენ თბილისის გიმნაზიის ქართველი მოსწავლეები თავიანთ ხელნაწერ ეურნალებში. მისმა ყოფილმა მოწაფეებმა ნ. ბარათაშვილმა, მ. თუმანიშვილმა და სხვებმა 1835 წ. დაიწყეს ჟურნალ „თბილისის გიმნაზიის ყვავილის“ გამოშვება. ისევე, როგორც „სალიტერატურონი ნაწილნი ტფილისის უწყებათანი“, „გიმნაზიის ყვავილა“ ქადაგებდა სამშობლოსადმი სიყვარულს და მიზნად ისახავდა მოსწავლეთა და საერთოდ ქართველი ხალხის გათვითცნობიერებას. ამავე მიზანს ემსახურებოდა ნ. ბარათაშვილისა და მ. თუმანიშვილის მიერ 1836 წ. შედგენილი ანთოლოგიაც.

40-იან წლებში თავისუფლებისათვის ბრძოლის მოტივები თავს იჩენდა მოწინავე ინტელიგენციის მრავალმხრივ საქმიანობაში. ამ დროს გ. ერისთავის, დ. მაჩაბლისა და სხვათა თაოსნობით ამზადებდნენ ახალი ქართული ჟურნალის „სინათლის“ გამოცემას. ამ მიზნით გამოშვებულ მოწოდებაში ისინი აღვივებდნენ ხალხის პატრიოტულსა და თავისუფლებისმოყვარულ მისწრაფებას. არსებული ჩამორჩენილობის შესახებ ჩივილში გამოსკვივოდა პროტესტი ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ და მშობლიური ლიტერატურის აღორძინებისადმი დიდი ინტერესი: „აწ სადღა არიან ჩახრუხაძენი, გინა შავთელნი, რუსთაველნი და პეტრიწნი? სადღა ისმის ტკილხმოვანება ბესიკისა? სად გადმოიციემიან ფილოსოფიურნი და ლეთისმეტყველებითნი ტექსტნი ანტონისანი? ყოველივე დრომან მიჰფარა და სიბრძნეცა ქართველთა, ვითა აჩრდილნი, მათთანვე წარხდნენო“.

„ცარიზმი ახშობდა ადვილობრივი მოსახლეობის საუკეთესო ადამიანთა ყოველივე ინიციატივას“¹. ამიტომ იყო, რომ ჟურნალ „სინათლის“ გამოცემა ვერ განხორციელდა. მიუხედავად ამისა, ბრძოლა არ შეწყვეტილა.

40—50-იან წლებში ამოძრავდნენ ეროვნულ-კულტურული ძალები. ვახშირდა წიგნების ბეჭდვა. გამოჩნდნენ სამშობლოს ისტორიის შესწავლით დაინტერესებული პირები; აღადგინეს ქართული თეატრი; დაიწყო გამოსვლა ჟურნალმა „ციცქარმა“. საქართველოში დაბრუნდა რუსეთის უმაღლეს სასწავლებელთა კურსდამთავრებულების ერთი ჯგუფი. ახალგაზრდა ქართველმა მეცნიერებმა მკიდრო კავშირი დაამყარეს პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიასთან.

ქართველი მოღვაწეები (გ. ერისთავი, ალ. ორბელიანი და სხვ.) ქარ-

¹ ი. სტალინი, თხზ., ტ. 4, გვ. 388.

თული თეატრის სცენიდან და პერიოდული პრესის ფურცლებიდან იბრძოდნენ — რამდენადაც ეს მაშინ ყოვლის ჩამხშობი ცენზურის პირობებში შეიძლებოდა — კოლონიური ჩაგვრისაგან განთავისუფლებისათვის. ასეთი ბრძოლა მიმდინარეობდა ლიტერატურულ სარბიელზედაც.

სამშობლოს განთავისუფლებისათვის ბრძოლაში იყენებდნენ საქართველოს ისტორიის გამორეული ეპიზოდების პოპულარიზაციის ხერხს. 1846 წ. ალ. ორბელიანმა დაწერა დრამა „დავით აღმაშენებელი, ანუ უკანასკნელი ჟამი საქართველოსი“, რომელშიც აღმაშენებლის დროის ამბებს ამოფარებულმა ავტორმა გაატარა ამიერკავკასიის ხალხთა ერთიანებისა და ცარიზმის წინააღმდეგ ერთობლივი ბრძოლის იდეა.

1861 — 1862 წლებში ეურნალ „ცისკარის“ ფურცლებზე გამოქვეყნდა იოანე ბატონიშვილის „კალმასობა“. ამ ნაწარმოებს წინ უძღოდა ახალგაზრდა ისტორიკოსის დ. ბაქრაძის მიერ დაწერილი შესავალი წერილი, რომელიც სამშობლოს განმათავისუფლებელი ბრძოლისათვის ერთგვარ მოწოდებას შეიცავდა.

თავისუფლებისათვის ბრძოლას ქართველი მოღვაწეები წინანდებურად უკავშირებდნენ მოწინავე რუსი ადამიანების ბრძოლას ცარიზმის წინააღმდეგ. 1861 წ. პეტერბურგის უნივერსიტეტის ქართველი სტუდენტები ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, ბ. ლოლობერიძე და სხვები რუს ამხანაგებთან ერთად აქტიურად მონაწილეობდნენ სტუდენტთა რევოლუციურ მოძრაობაში. ისინი ხარბად ეწაფებოდნენ დიდი რუსი რევოლუციონერი დემოკრატების — ბელინსკის, ჩერნიშევსკის, დობროლუბოვისა და სხვ. ნაშრომებს, რომელთაგანაც მოწინავე განმათავისუფლებელ იდეებს ითვისებდნენ.

თავი XXV:III

საქართველოს კულტურა XIX ს. I ნახევარში

§ 1. განათლება, ლიტერატურა, მცენიერება და ხელოვნება

განათლება თვითმპყრობელობის საგანმანათლებლო პოლიტიკის მიზანი იყო მეფის მთავრობის ერთგულ მსახურთა მომზადება. განათლება გაბატონებული კლასების პრივილეგიას წარმოადგენდა. ამასთანავე აღნიშნულ პოლიტიკას საქართველოში კოლონიზატორული მიზანიც ჰქონდა: სკოლებს უნდა ხელი შეეწყო ხალხის გარუსებისათვისაც.

მეფის მთავრობამ საესეებით უარყოფილი ქართული ეროვნული სკოლები.

1804 წ. მთავრობამ თბილისში გახსნა რუსული სკოლა, რომელშიც მაღალი წოდების წარმომადგენელთა და რუს მოხელეთა შვილებს იღებდნენ. სწავლების კურსი ოთხწლიანი იყო. სკოლას არ ჰყავდა მომზადებული მასწავლებლები. მასში პოლიციური რეჟიმი იყო გაშვებული, მოწაფეებს მათრახითა და სახაზავით სცემდნენ. საგნებს გაზეპირების „მეთოდით“ ასწავლიდნენ.

სკოლაში ქართული ენისა და ლიტერატურის შესწავლაც დაშვებული იყო, რადგან მთავრობას საჭიროდ მიაჩნდა, რომ აქაურ მოხელეებს, რუსულს გარდა, ქართული ენაც სცოდნოდათ.

მთავრობის სკოლის მიზანდასახულობის მიუხედავად, 1804 წ. დაარსებულ სასწავლებელს მაინც დადებითი მნიშვნელობა ჰქონდა. ეს იყო პირველი ოფიციალური საერო სკოლა ჩვენში. გარდა ამისა, ამ სკოლაში ერთიმეორეს უახლოვდებოდნენ რუსი და ამიერკავკასიელი ხალხების შვილები.

აღნიშნული სასწავლებელი 1830 წ. გიმნაზიად გადაკეთდა. თბილისში იმავე წელს გაიხსნა ქალთა პირველი სკოლა—პანსიონი, რომელსაც თავადაზნაურთა ასულთათვის რუსეთის მთავრობისადმი ერთგულება უნდა ჩაენერგა. გარდა ამისა, გაიხსნა სამაზრო სასწავლებლებიც—თბილისში, გორში, თელავში, სიღნაღში, ქუთაისსა და სოფ. სუჯუხანაში (სამეგრელოში).

40—50-იანი წლებიდან ოფიციალური სკოლების ქსელი შესამჩნევად გაიზარდა. 1840 წ. ქალთა სკოლა გადაკეთდა ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტად. 1850 წ. თბილისში მეორე გიმნაზიაც გაიხსნა და ამასთანავე ჩამოყალიბდა გიმნაზია ქუთაისში. გაფართოვდა გიმნაზიებთან არსებული პანსიონები.

სასკოლო ქსელის შედარებით გაფართოებასთან ერთად სულ უფრო მკაფიოდ იჩენდა თავს ცარიზმის გამართლებელი პოლიტიკა, რაც საწინააღმდეგო რეაქციას იწვევდა ქართველ მოსწავლეებში. ცარიზმის სურვილებისაგან დამოუკიდებლად, გიმნაზიებში იზრდებოდნენ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის მომავალი მოღვაწეები. საკმარისია ითქვას, რომ XIX ს. 30—40-იან წლებში დაასრულეს თბილისის გიმნაზია ნ. ბარათაშვილმა, ი. ჭავჭავაძემ, რ. ერისთავმა და სხვებმა.

ქრისტიანული ეკლესიის მსახურთა მოსამზადებლად ცარიზმი ჩვენში სასულიერო სასწავლებლებს აარსებდა. ეს სასწავლებლებიც რუსული იყო. 1817 წ. თბილისში სასულიერო სემინარიაც გაიხსნა.

არსებული სკოლები მაღალი ფენების მოთხოვნებსაც კი ვერ აკმაყოფილებდნენ. ამის მიზეზი, უპირველეს ყოვლისა, ის იყო, რომ სწავლება უცხო ენაზე წარმოებდა და სკოლებში ჩაბმული მოსწავლე-

ების 1—2% თუ ამთავრებდა სრულ კურსს. გარდა ამისა, სკოლათა რაოდენობა ძალზე მცირე იყო. 1856 წლისთვის საქართველოს სასწავლებლებში ირიცხებოდა 3000-ოდე მოსწავლე, რაც მთელი მოსახლეობის 0,30% უდრიდა. მშრომელთათვის ეს სკოლები საერთოდ მიუწვდომელი იყო.

მიუხედავად ცარიზმის კლასობრივ-კოლონიური საგანმანათლებლო პოლიტიკისა, მშრომელთა მცირე ნაწილი დიდი გაჭირვებით, მაგრამ მაინც ახერხებდა დაწყებითი განათლების მიღებას. გავრცელებული იყო ახალგაზრდების მოსამზადებლად მიბარება სოფლის მასწავლებლებთან. იყო კერძო სასწავლებლებიც. გლეხთა ოჯახებში, სასწავლო მოწყობილობის უქონლობის გამო, ხშირად იყენებდნენ ხარის ბეჭის ძვალსა და ნახშირს, რომლებიც დაფისა და ცარცის მაგიერობას ეწეოდნენ.

მოწინავე ქართველები 30—40-იანი წლებიდან უკვე აყენებდნენ თბილისში უნივერსიტეტის გახსნის საკითხს, მაგრამ მეფის მთავრობამ მხარი არ დაუჭირა მათ მოთხოვნას. ცარიზმს ეშინოდა, რომ უნივერსიტეტი კიდევ უფრო გაუღვივებდა ქართველებს განმათავისუფლებელ იდეებს და აქ იმპერიის ბატონობის საფუძვლებს შეარყევდა.

სახალხო განათლების საქმეში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ბიბლიოთეკებს. ბიბლიოთეკათა ზრდას, თავის მხრივ, ხელს უწყობდა წიგნის ბეჭდვის საქმის განვითარება. მეფის მთავრობა, თავისი პოლიტიკის შესაბამისად, არ ზრუნავდა ქართული წიგნების ბეჭდვაზე. თუ 1782 წლიდან ვიდრე 1795 წლამდე, 13 წლის განმავლობაში, მარტო თბილისში 20-ზე მეტი ქართული წიგნი დაიბეჭდა, 1801—1815 წლებში არც ერთი არ დაბეჭდილა.

XIX ს. 40-იანი წლებიდან, როცა თბილისისა და სხვა ქალაქთა ქართველ მოღვაწეებს შედარებით გასაქანი მიეცათ, ქართული წიგნის ბეჭდვას წინანდელთან შედარებით ფართო ასპარეზი გადაეშალა. თანდათან ვითარდებოდა საგანმანათლებლო მეცნიერული ლიტერატურა.

მეფის მთავრობა არც საჯარო ბიბლიოთეკის გახსნაზე ზრუნავდა. წიგნთსაცავები იყო მხოლოდ სკოლებსა და რუსული მმართველობის ზოგ დაწესებულებაში. ეს ბიბლიოთეკები სრულიად ვერ აკმაყოფილებდნენ წიგნზე მოთხოვნილებას.

წიგნი მაშინ ძალზე ძვირად ფასობდა: საშუალო ზომის წიგნის ღირებულება აღწევდა 1½ მანეთამდე, ოქროს კურსით, ისე რომ მისი შეძენა მდიდრებს თუ შეეძლოთ. ქართველმა მოღვაწეებმა ნ. ბარათაშვილმა, დ. ყიფიანმა, ვ. ორბელიანმა, ზ. ფალავანიშვილმა და სხვებმა გაითვალისწინეს ბიბლიოთეკათა მნიშვნელობა მასეების გათვითცნობიერების საქმეში და საკუთარი თაოსნობითა და ხარჯით მოაწყეს კერძო

იონე ბაგრატიონი.

საჯარო სამკითხველო. 1846 — 1850 წლებში, აღნიშნული სამკითხველოსა და სხვა წიგნსაცავეების საფუძველზე, თბილისში გაიხსნა სახელმწიფო საჯარო ბიბლიოთეკაც.

მეცნიერება

XVIII ს. II ნახევარში საქართველოში გაჩაღებული მეცნიერული მუშაობა XIX ს. I მეოთხედში ველარ განვითარდა. მეცნიერების ბევრი მოღვაწე რუსეთში გადაასახლეს და თბილისის სამეცნიერო ცენტრის თითქმის მოიშალა. სამაგიეროდ ქართველები სამშობლოს გარეთ, მოსკოვსა და პეტერბურგში განაგრძობდნენ მეცნიერულ საქმიანობას.

XIX ს. 20-იანი წლებიდან, საკმაოდ დიდი ხნით შეფერხების შემდეგ, თბილისში, ს. დოდაშვილის მეთაურობით, კვლავ ჩაიდგა სული მეცნიერულმა მოღვაწეობამ. მაგრამ, 1832 წ. შეთქმულებასთან და-

კავშირებით ჩვენი ქვეყნის კულტურის წარმომადგენლები მოწყდნენ სამშობლოს. ასე გრძელდებოდა ვიდრე 40-იან წლებამდე, როდესაც დაფანტულმა და ისედაც სუსტმა ძალებმა მაინც მოიყარეს თავი და თბილისში მეცნიერულ-მემოქმედებითი მუშაობისათვის უკეთესი პირობები შეიქმნა.

პეტერბურგში მოღვაწე ქართველ მეცნიერთა შორის XIX ს. პირველ მესამედში გამოირჩეოდა იოანე ბაგრატიონი (1772 — 1830), რომელმაც 15 წლის დაუღალავი შრომის შედეგად შექმნა დიდი ენციკლოპედიური ნაშრომი „კალმასობა“. ამ ნაშრომში ავტორმა დაგვიხატა მაშინდელი საქართველოს სინამდვილე და ჩამოაყალიბა თავისი ცოდნა იმ დროის მეცნიერების თითქმის ყველა დარგში. ავტორი მიზნად ისახავდა საქართველოს ეროვნულ-კულტურული ტრადიციების დაცვას ცარიზმის ბატონობის პირობებში.

პეტერბურგშივე იოანეს ძმამ დავითმა (1767 — 1819), თავისი დროისათვის დიდად განათლებულმა პიროვნებამ, 1818 წ. შეადგინა „შემოკლებული ფიზიკის“ სახელმძღვანელო. დავითმა, დედა ენის გარდა, კარგად იცოდა რუსული და ევროპული ენებიც. ამ გარემოებამ მას საშუალება მისცა გაეთვალისწინებინა მაშინდელი მეცნიერების მონაპოვარი ფიზიკის დარგში. მის წიგნში იგრძნობა დიდი რუსი მეცნიერის მ. ლომონოსოვისა და ფრანგი მატერიალისტების გავლენა.

XIX ს. 40-იან წლებში რუსეთსა და ევროპაში საკმაოდ ცნობილი იყო წარმოშობით ქართველი მეცნიერის პეტრე რომანის ძე ბაგრატიონის (1818 — 1876) სახელი. იგი სახელოვანი გმირი სარდლის, პეტრე ბაგრატიონის ძმისწული იყო. მან შეიმუშავა ოქროს მოპოვება-დამუშავების (ციანიტების) ახალი ხერხი, რომელიც მიიღო და გამოიყენა ნაშინდელმა მეცნიერულ-ტექნიკურმა სამყარომ. 1840 — 1844 წლებში ბაგრატიონი მუშაობდა პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის ფიზიკის კაბინეტში, გამოჩენილ რუს აკადემიკოს იაკობისთან. იქ მან გამოიგონა ახალი გაღვანური ელემენტი, რითაც, როგორც იაკობი აზრობდა, „შინიშენელოვანი წვლილი შეიტანა ფიზიკის განვითარების ისტორიაში“. მანვე აღმოაჩინა მინერალ ორთიტის ახალი სახეობა, რომელსაც 1845 წლიდან „ბაგრატიონიტი“ ეწოდება.

ქართველი მეცნიერები დაინტერესებული იყვნენ ფილოსოფიის საკითხებითაც. ამის მოწმობაა ს. დოდაშვილის „ლოგიკა“ — იმ დროისათვის სერიოზული ნაშრომი, რომელიც ფილოსოფიის კურსის შესავალს წარმოადგენდა.

განსაკუთრებით დიდ ინტერესს იჩენდნენ ქართველი მეცნიერები სამშობლოს ისტორიის, ენისა და ლიტერატურის საკითხებისადმი.

XIX ს. I ნახევრის ისტორიკოსთა შორის გარკვეული ადგილი უკა-

თეიმურაზ ბაგრატიონი.

ვია ზემოხსენებულ დავით ბაგრატიონს. მან რამდენიმე მნიშვნელოვანი ნაშრომი მიუძღვნა სამშობლოს ისტორიის შესწავლას. ასეთებია მისი „საქართველოს ისტორია“, „ახალი ისტორია“ და სხვ.

30 — 40-იანი წლების რუსეთისა და ევროპის ისტორიკოს-მეცნიერთა შორის საკმაოდ ცნობილი გახდა თეიმურაზ ბაგრატიონი (1782 — 1846). განსაკუთრებით საინტერესოა მისი ნაშრომი „ივერიის ისტორია“, რომელშიც ავტორმა იმ დროისათვის დიდი მეცნიერული მომზადება და ნიჭი გამოამჟღავნა. იგი პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის საპატიო წევრად აირჩიეს.

ქართველი ისტორიკოსები პ. იოსელიანი, ს. ბარათაშვილი, მ. ბარათაშვილი და სხვები გულმოდგინედ აცნობდნენ საქართველოს გმირულ ისტორიას რუს და ევროპელ მკითხველებს.

ქართველთმცოდნეობით დაინტერესებული ქართველი ახალგაზრდე-

ბის ზრდას ხელი შეუწყო აკად. მ. ბროსემ. მან ფრანგულად დაწერილი ნაშრომებით საქართველოს მდიდარი წარსული ევროპის მეცნიერებას გააცნო. ბროსემ ქართველ მეცნიერ ზ. ფალაენდიშვილთან და დ. ჩუბინაშვილთან ერთად, 1841 წ. გამოსცა შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“. ეს იყო ამ უკვდავი ნაწარმოების მეორე გამოცემა, რომელსაც პირველი, ვახტანგ მეფის, გამოცემისაგან 129 წელიწადი აშორებდა.

1845 წ. პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტზე დაარსდა ქართული ენისა და ლიტერატურის კათედრა, რომელზედაც ნაყოფიერი მუშაობა გაჩაღდა. ამ კათედრაზე მუშაობდა გამოჩენილი ქართველი მეცნიერი, პროფესორი დ. ჩუბინაშვილი (1814 — 1891). ჩუბინაშვილმა დიდი შრომა გასწია და შეადგინა ქართულ-რუსულ-ფრანგული, ქართულ-რუსული და რუსულ-ქართული ლექსიკონები. მანვე 1846 წ. დაბეჭდა ქართული ლიტერატურის ქრესტომათი. ხოლო 1855 წ. — ქართული ენის გრამატიკა, რუსულად.

XIX ს. I ნახევრის ქართულ ლიტერატურას ლიტერატურა უწინდებურად ახასიათებდა ცხოვრების ღრმა სიყვარული, სამშობლოსა და ხალხის ინტერესებისათვის თავდადება, ჰუმანიზმი, ხალხთა შორის მეგობრობის, ხოლო მტერთან შეურიგებელი ბრძოლის იდეა. ამ ხანაში ჩვენი ლიტერატურის უმთავრეს პრობლემას ეროვნული ჩაგვრის წინააღმდეგ ბრძოლა წარმოადგენდა.

საქართველოში მეფის რუსეთის გაბატონების შედეგად ჩვენი ქვეყნის პოლიტიკურ-ეკონომიურ ცხოვრებაში მომხდარმა ცვლილებამ დიდი გავლენა მოახდინა ქართული ლიტერატურის განვითარებაზე.

XIX ს. I ნახევრის ქართულ ლიტერატურაში რომანტიზმი გაბატონდა. ქართული რომანტიზმი წარმოადგენდა შექმნილი მდგომარეობით გამოწვეული უკმაყოფილების გამომხატველ მიმდინარეობას, რომელსაც იმავე დროს უკეთესი მომავლისათვის ბრძოლის პროგრესული იდეები ამოძრავებდა. რომანტიკოსთა შემოქმედებაში თავი იჩინა რეალისტურმა ტენდენციებმა და ყურადღებამ სოციალური პრობლემისადმი.

ქართულ რომანტიზმის მანამთავრად ითვლება პოეტი ალექსანდრე ჰავჭავაძე (1786 — 1846). იგი ძველი ქართული პოეზიის გავლენას განიცდიდა, მაგრამ არც რუსეთისა და, საერთოდ ევროპის, რომანტიზმის გავლენისაგან იყო თავისუფალი. ა. ჰავჭავაძე ფართო განათლების მქონე და თავისი დროის პროგრესული იდეების მიმდევარი ადამიანი იყო.

ალ. ჰავჭავაძე ილაშქრებდა კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ. მისი პოეზია გამსჭვალულია ღრმა მწუხარებით, რაც მეფის რუსეთის მიერ

ალექსანდრე ჭავჭავაძე.

საქართველოს დამონებამ გამოიწვია. გარდა ამისა, მან, პირველმა ქართულ ლიტერატურაში, აიმაღლა ხმა მშრომელთა ინტერესების დასაცავად. ლექსში „ვამ სოფელსა ამას“ გამოხატულია იმედი, რომ წოდებათა შორის უთანასწორობა და მშრომელთა ჩაგვრა მოისპობოდა.

ალ. ჭავჭავაძე თავის ნაწარმოებებში დიდ უკმაყოფილებას გამოთქვამდა საქართველოს მიერ სახელმწიფოებრიობის დაკარგვის გამო, მაგრამ მას ისიც კარგად ესმოდა, რომ რუსეთთან შეერთების შედეგად ჩვენს ქვეყანაში მშვიდობა დამყარდა და შემდგომი განვითარებისათვის პირობები შეიქმნა.

რომანტიზმის მეორე წარმომადგენლის გ. ორბელიანის (1804 — 1883) შემოქმედებაში მთავარი ადგილი ეროვნულ საკითხს უჭირავს. XIX ს. 30-იან წლებამდე იგი ამელავენებდა საქართველოს პოლიტიკური თავისუფლებისათვის მებრძოლ სულისკვეთებს. 30-იანი წლებიდან კი,

გრიგოლ ორბელიანი.

მას შემდეგ, რაც პოეტმა საქართველოს სახელმწიფოებრივი ცხოვრების აღდგენისათვის ბრძოლა წაგებულად ჩათვალა, მისი შემოქმედებისათვის დამახასიათებელი შეიქმნა მწუხარება-სევდის მოტივები. 60-იან წლებში იგი თავისი კონსერვატიული იდეოლოგიით დაუპირისპირდა ახალ, პროგრესულ-დემოკრატიული მიმართულების თაობას.

გრ. ორბელიანი ქართული ლექსის თვალსაჩინო ოსტატი იყო. მან დაწერა ძველი საქართველოსადმი მოწიწებით გამსჭვალული მრავალი ლექსი. პოეტმა დაგვიტოვა აგრეთვე რეალისტური პოეზიის ნიმუშებიც; ასეთია ლექსები: „არავისთვის დღეს მე არა მცალიან“, „დიმიტრი ონიკოვის დარდები“, „მუხამბაზი“ და სხვ. აღსანიშნავია სოციალური პრობლემისადმი მიძღვნილი მისი ლექსი „მუშა ბოქულაძე“.

პოეტმა ნიკოლოზ ბარათაშვილმა (1817 — 1845) ქართული პოეზია უმაღლეს მწვერვალზე აიყვანა. ახალგაზრდა მგოსანმა ღრმად მოფიქრებული პასუხი გასცა საქართველოს მაშინდელი ცხოვრების მიერ მწვა-

ვედ წამოყენებულ ურთულეს საკითხებს. თავისი შემოქმედებით იგი ენათესავენბოდა რუსეთის პროგრესულ რომანტიზმს. მის პოეზიაში, ერთი მხრივ, მკაფიოდ მოჩანს ძიებისა და ბრძოლის მოტივები, ხოლო მეორე მხრივ — მწუხარება, სევდიანი კილო, რომელიც იმ დროის შავ-ბნელი სამყაროს ანარეკლია.

კოლონიური რეჟიმიტა და ფეოდალური გარემოთი უქმაცოფილო პოეტი უჩივის „სულიერ ობლობას“, ემიჯნება მოწამლულ ატმოსფეროს, „ბოროტ სულს“ და ბუნებაში ჰპოვებს შეებას. იმავე დროს პოეტი პროტესტს უცხადებს არსებულ უსამართლობას და ქართველ ხალხს უკეთესი მომავლისათვის ბრძოლისკენ მოუწოდებს.

ნ. ბარათაშვილმა პოემაში „ბედი ქართლისა“ და ლექსში „საფლავი მეფის ირაკლისა“ ღრმად შეაფასა საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული აუცილებლობა და მისგან გამომდინარე შედეგები.

XIX ს. ორმოცდაათიანი წლების ქართულ ლიტერატურაში საფუძველი ჩაეყარა რეალიზმის განვითარებას, რაც გიორგი ერისთავის (1811 — 1864) შემოქმედებით დაიწყო. მის კომედიებში („გაყრა“, „ღავა“, „ძუნწი“ და სხვ.) აისახა ქართველი თავადუნააურობის თანდათანობითი დეგრადაციის პროცესი და სავაჭრო კაპიტალის როლის ზრდა. ამასთანავე მან ნილაბი ახადა თვითმპყრობელური მმართველი ბიუროკრატიის ბოროტმოქმედებას და ამით პროტესტი გამოთქვა კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ.

გ. ერისთავის ლიტერატურულ ტრადიციებს მისდევდა დრამატურგი ზ. ანტონოვიც (1820 — 1854).

სოციალური უსამართლობის მოსპობისათვის ბრძოლას მიუძღვნა თავისი შემოქმედება ახალი ქართული რეალისტური პროზის ფუძემდებელმა დანიელ კონქაძემ (1830 — 1860). მწერალმა თავის „სურამის ციხეში“ სააშკარაოზე გამოიტანა ბატონყმობის მთელი სიმანხინჯე, დაკგმო ბატონყმობა, ადამიანის მიერ ადამიანის ჩაგვრა.

რეალისტური პროზის მეორე თვალსაჩინო წარმომადგენელია ლავრენტი არღაზიანი (1815 — 1870). არღაზიანმა თავის ნაწარმოებში „სოლომონ ისაკიჩ მეჯღანუაშვილი“ გვიჩვენა საქართველოში სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის ზრდის პროცესი. მან ცხადჰყო, რომ ბატონყმობის გაუქმების წინ ჩვენში სწრაფად ვითარდებოდა სავაჭრო კაპიტალი, რომელიც ბატონყმობას ძირს უთხრიდა.

ხელოვნება

ფეოდალური საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში მომხდარმა ცვლილებამ თავისებური გავლენა მოახდინა ხელოვნებაზე-დაც. XIX ს. პირველ ნახევარში თანდათან იღვენებოდა ქართულ ხელოვნებაში ძველად შემოქრილი აღმოსავლურ-მაცმადიანური ელემენ-

ნიკოლოზ ბარათაშვილი (ლ. გუდიაშვილის ნახატი).

ტები, რომლებიც აქა-იქ იჩენდა ხოლმე თავს — ხუროთმოძღვრებაში თუ წიგნებისა და ხელნაწერების მორთულობაში და სხვ. არქიტექტურასა და სახვით ხელოვნებაში უკვე შესამჩნევი გახდა რუსული ხელოვნების გავლენა. სურათებს ჩვეულებრივ კერძო პირთა დაკვეთით ხატავდნენ. განსაკუთრებული გავრცელება ჰპოვა პორტრეტულმა მხატვრობამ, რომელშიაც ხელოვნების რეალისტური საწყისები მოჩანდა.

40-იან წლებში გამოავლინა თავისი მხატვრული ნიჭი ყმა გლეხმა გრიგოლ მაისურაძემ. პოეტმა ალ. ჭავჭავაძემ იგი ყმობისაგან გაათავისუფლა. მაისურაძემ დაამთავრა პეტერბურგის სამხატვრო აკადემია. ცნობილია მისი ნამუშევრები რელიგიურ თემებზე და პორტრეტები.

საგრძნობი ცვლილება განიცადა არქიტექტურამ. საქალაქო მშენებლობაში, შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი სტიქიურობის ნაცვ-

ლად, გეგმიანობა ინერგებოდა. დაქვეითებას განიცდიდა ქართული ეროვნული არქიტექტურა, რომელიც ფრიად შრომატევადი იყო, და გზას იკაფავდა უფრო მარტივი სტილის საამშენებლო ხელოვნება. თბილისში გაჩნდა რუსული კლასიციზმის სტილისათვის დამახასიათებელი შენობები.

ქართული ხელოვნების მდიდარ ტრადიციებს ისევ მშრომელი მოსახლეობა ინარჩუნებდა. ისინი განაგრძობდნენ თავიანთი სახლების შემკობას სხვადასხვაგვარი ქართული ჩუქურთმებით. ხალხის ფართო ფენებიდან ნიჭიერ ხელოვანთა გამოვლინება-გაფურჩქენას ახშობდა ბატონყმობა და ცარიზმის კოლონიური რეჟიმი.

ქართველი მოღვაწეები გამუდმებით ცდილობდნენ XVIII ს. 90-იან წლებში მოშლილი მუდმივი ქართული თეატრის აღდგენას. XIX ს. 20—30-იანი წლების მიჯნაზე სცენისმოყვარე ახალგაზრდებმა, გ. ერისთავისა და ვ. ორბელიანის თაოსნობით, თარგმნეს და წარმოადგინეს კიდევაც გრიბოედოვის ცნობილი პიესა „ვაი ჰკუისაგან“. მუდმივი თეატრის აღდგენისათვის ნიადაგი უკვე მზად იყო, მაგრამ ამ საქმეს მთავრობა მხარს არ უჭერდა. იგი დიდი ხნით შეაფერხა 1832 წ. შეთქმულების გამოძევებამაც.

40-იანი წლებისთვის თეატრით გატაცება იმდენად დიდი იყო, რომ, მაგალითად, სოფელ მეჯვრისხევშიც კი დაუდგამთ უცნობი პირის მიერ ინგლისურიდან ქართულად ნათარგმნი შექსპირის „ოტელო“. 1845 წ. იმერეთში, სოფ. გორისაში დაუდგამთ ოქროპირ წერეთლის კომედია „ქორწილი იმერეთის თავადისა“. ასეთი შემთხვევები ხშირი იყო.

1846 წ. თბილისში რუსული თეატრის დაფუძნებამ მუდმივი ქართული თეატრის აღდგენისათვის ბრძოლას ძალ-ღონე შემატა. ამ საქმეს კვლავ გ. ერისთავი ჩაუდგა სათავეში.

1850 წ. 2 იანვარს თბილისის ქართული გიმნაზიის სცენაზე ქართველმა სცენისმოყვარეებმა დადგეს გ. ერისთავის კომედია „გაყრა“. ჩამოყალიბდა მსახიობთა მუდმივი დასიც და 1851 წ. პირველ იანვარს ქართული პროფესიული თეატრიც გაიხსნა.

მეფისნაცვალთა ვორონცოვი მხარს უჭერდა ქართველი ინტელიგენციის ამგვარ საქმიანობას. იგი ფიქრობდა, რომ ქართულ თეატრს მეფის მთავრობის მიზნებს დაუმორჩილებდა, მაგრამ მისი იმედი არ გამართლდა. ქართულმა თეატრმა ამხილა ფეოდალური წყობილების სიღამპლე და პროტესტი გამოუცხადა კოლონიური რეჟიმს. აშკარა გახდა, რომ ქართული თეატრი დიდ როლს შეასრულებდა სოციალური და კოლონიური ჩაგვრის ქვეშ მყოფი ხალხის გათვითცნობიერებისა და გამოფხიზლების საქმეში. ამიტომ იყო, რომ ქართულ თეატრს მთავრობამ საარსებო სახსარი მოუსპო და 1856 წ. იგი დაიხურა კიდევაც.

ფ2. კულტურული ურთიერთობა რუს, უკრაინულ და მეზობელ ხალხებთან

XIX ს. პირველი წლებიდანვე დაიწყო რუსი და რუსული საზოგადო-ქართველი ხალხების ერთიმეორესთან დაახლო-ებრივი აზროვნების ება. ამას ძალიან შეუწყო ხელი საგარეო მტრე-პროგრესული გავლენა ბის წინააღმდეგ ერთობლივმა ბრძოლამ. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა იმ გარემოებასაც, რომ რუს ხალხსა და რუსეთის იმპერიაში შემავალ არარუს ხალხებს ერთნა-ირად სძულდათ თვითმპყრობელობა. ქართველი ხალხის ბრძოლა კო-ლონიური და სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ ეხმაურებოდა და უკავ-შირდებოდა რუსი ხალხის რევოლუციურ ბრძოლას ბატონყმობისა და თვითმპყრობელური მონარქიის დასამხოზად.

საქართველოში მყოფი მეფის არმიის ჯარისკაცები როგორც ომის, ისე მშვიდობიან დროს ხვდებოდნენ ქართველ მშრომელებს, ეცნო-ბოდნენ მათ კულტურასა და ყოფა-ცხოვრებას. სამხედრო სამსახურის დასრულების შემდეგ რუს ჯარისკაცთა მნიშვნელოვანი ნაწილი ადგი-ლობრივ სახლდებოდა და ისეთივე მიწის მუშა ხდებოდა, როგორც ქართველი გლეხი იყო. ადგილობრივი მშრომელებიც ეცნობოდნენ მათ წეს-ჩვეულებას, ხასიათს. ხდებოდა გარკვეული კულტურული ურთიერთშემოქმედება.

რუსი და ქართველი ხალხის მოწინავე წარმომადგენლებმა იმთავით-ვე გამონახეს საერთო ენა. ამ მხრივ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა რუსი მწერლის გრიბოედოვისა და საქართველოში ჩამოსახლე-ბული დეკაბრისტების სიახლოვეს პოეტ ალექსანდრე ქავკავაძის ოჯახ-თან და. საერთოდ, ქართველ ინტელიგენციასთან.

XIX ს. პირველი ნახევრის თვალსაჩინო ქართველ მოღვაწეთა დიდი უმრავლესობა რუსეთის სასწავლებლებში იყო აღზრდილი. ალ. ქავკავა-ძემ, ს. დოდაშვილმა და სხვებმა განათლება პეტერბურგში მიიღეს. იქ კი ისინი მოწინავე საზოგადოებრივ იდეებსაც ეუფლებოდნენ. რუსული ლიტერატურის გაცნობა აღვივებდა მათში სამშობლოსადმი თავდადე-ბულ სიყვარულს და არსებული უსამართლობის წინააღმდეგ ბრძოლის სულისკვეთებას.

ქართველ მოღვაწეებზე დიდი გავლენა მოახდინა დეკაბრისტების რევოლუციურმა მსოფლმხედველობამ. ეს გავლენა დაეტყოთ ჩვენთვის უკვე ცნობილ ს. დოდაშვილს, ალ. ქავკავაძეს, გრ. ორბელიანს და ბევრ სხვა ქართველ მოღვაწეს. დეკაბრისტებისა და მათი იდეებისადმი სიმ-

პათიები ქართველ მოღვაწეებში არ ჩამკრალა 20 — 30 წლების შემდეგაც.

სათანადო გავლენა მოახდინა ქართველ მოაზროვნეებზე აგრეთვე 50-იან წლებში რუსეთში განვითარებულმა ანტიბატონყმურმა იდეებმა. იმ დროს ქართულ ლიტერატურაშიაც დაიწყო ბრძოლა ბატონყმობის წინააღმდეგ. ამ ბრძოლის თვალსაჩინო გამოხატულება იყო „სურამის ციხის“ გამოქვეყნება 1859 წ.

50 — 60-იანი წლების მიჯნაზე ქართველ ახალგაზრდებს პირადი ნაცნობობაც ჰქონდათ რუსეთის რევოლუციონერებთან. 1861 წ. ისინი მონაწილეობდნენ პეტერბურგის უნივერსიტეტის სტუდენტთა მღელვარებაში. მაშინდელ მოწინავე ქართველებს უკვე კარგად ჰქონდათ შეგნებული, რომ რუს რევოლუციონერებთან ერთად ბრძოლა ქართველ ხალხს უკეთეს მომავალს მოაპოვებინებდა.

50 — 60-იან წლებში ნათლად გამოვლინდა ქართველ მოღვაწეთა დიდი სიმპათია რუსი რევოლუციონერი დემოკრატებისადმი. რუსი რევოლუციონერები თანაუგრძნობდნენ რუსეთის იმპერიაში შემავალი არარუსი ხალხების სახალხო განმათავისუფლებელ ბრძოლას და ქადაგებდნენ ერთა შორის სოლიდარობისა და თანასწორუფლებიანობის პრინციპებს.

რუსეთის მოწინავე ადამიანები თანაგრძნობით მოწინავე რუსი ადამიანების დამოკიდებულება საქართველოსადმი უყურებდნენ ქართველ და სხვა კავკასიელ ხალხებს. საქართველოში ჩამოდიოდნენ არა მარტო მეფის უსულგულო მოხელეები და დამსჯელი რაზმები, არამედ რუსი ხალხის საუკეთესო წარმომადგენლებიც. კერძოდ, რუსმა მწერლებმა დიდი როლი ითამაშეს რუსეთ-საქართველოს კულტურული ურთიერთობის განმტკიცების საქმეში.

ბევრი დიდი რუსი პოეტის ნიჭი საქართველოში გაიფურჩქნა. მათზე სერიოზული გავლენა მოახდინა ქართველმა ხალხმა და ჩვენი ქვეყნის უღამაზესმა ბუნებამ. კავკასია, როგორც დიდი რუსი მოაზროვნე ბელინსკი ამბობდა, რუსეთის „პოეტური ტალანტების აკვნად, მათი მუზის შთამაგონებლად, მათ პოეტურ სამშობლოდ“ იქცა.

საქართველოში დაწერა ალ. გრიბოედოვმა თავისი გენიალური ნაწარმოები „ვაი ჭკუისაგან“ და დაუმთავრებელი პიესა „საქართველოს დამე“. კავკასიას მიუძღვნა ერთ-ერთი თავისი პირველი პოემა „კავკასიის ტყვე“ ალ. პუშკინმა. საქართველოში ამობრწყინდა ლერმონტოვის პოეტური გენია. მის ბევრ ნაწარმოებს („დემონი“, „მწირი“, „თერ-

გის საჩუქრები“ და სხვ.) ქართული ხალხური თქმულებები დაედო საფუძვლად.

აღ. გრიბოედოვი აკრიტიკებდა ცარიზმის პოლიტიკას საქართველოში, ააშკარავებდა აქაური მმართველობის უმსგავსო, მახინჯ მხარეებს, მის ანტიხალხურ ხასიათს. ქართველებსა და ამიერკავკასიელებს იგი რუსი ხალხის „თანამოქალაქებს“ ეძახდა და ამით ხალხთა შორის თანასწორუფლებიანობის იდეას გამოხატავდა. ამიტომ შეიყვარა გრიბოედოვი ქართველმა ხალხმა. 1829 წ. 30 იანვარს იგი ვერაგულად მოკლეს თეირანში. ამ ამბავმა დიდად დაამწუხრა ქართველი საზოგადოება. გრიბოედოვი დასაფლავებულია მთაწმინდაზე, სადაც მისი ძეგლი განასახიერებს რუსი და ქართველი ხალხების უკეთესი მომავლისათვის მებრძოლი ადამიანების მეგობრობასა და სიყვარულს.

1818 — 24 წლებში საქართველოში ცხოვრობდა რუსი მწერალი ა. შიშკოვი. შიშკოვმა თავის პირველ რეალისტურ რომანში „ქეთევანი, ანუ საქართველო 1812 წ.“ დაასურათა კოლონიური და სოციალური ჩაგვრის ქვეშ მყოფი ქართველი მშრომელების მდგომარეობა. მწერალმა ნილაბი ახადა თვითმპყრობელობის მოხელეთა ბოროტმოქმედებას საქართველოში.

1829 წ. საქართველოში ჩამოვიდა ცარიზმის მიერ დევნილი პუშკინი. მან გულწრფელი თანაგრძნობა გამოუცხადა თავისუფლებისათვის მებრძოლ კავკასიელ ხალხებს. პუშკინს ჰყავდა ნაცნობ-მეგობრები საქართველოში. პუშკინი აღნიშნავდა, რომ „ქართველთა გონებრივი უნარი“ მათი მომავალი დიდი განვითარების საწინდარი იყო.

ყურადღებითა და პატივისცემით ეკიდებოდნენ საქართველოს დეკაბრისტი მწერლები ბესტუჟევი-მარლინსკი, ოდოევსკი და სხვები. კერძოდ, ოდოევსკის 58 ლექსიდან 13 ლექსი საქართველოს თემაზეა დაწერილი.

1837 წ. საქართველოში იმყოფებოდა თვითმპყრობელობის მიერ კავკასიაში გადმოსახლებული პოეტი ლერმონტოვიც. მისი პოეზია ყოველთვის აღვივებდა რუსი ხალხის ინტერესსა და სიყვარულს კავკასიელებისადმი.

ქართველი პოეტები და მწერლები, თავის მხრივ, დიდი სიყვარულით ექცეოდნენ რუს მწერლებსა და მათ შემოქმედებას. ისინი გატაცებით თარგმნიდნენ გრიბოედოვის, პუშკინის, ლერმონტოვისა და სხვა რუს მწერალთა ნაწარმოებებს.

საქართველოს უმაღლესად თავის პოეტურ შემოქმედებას ახალგაზრდა რუსი მწერალი პოლონსკი, რომელიც აქ 1846 წ. ჩამოვიდა. თავის ლექსთა კრებულში, რომელსაც მან „საზანდარი“ უწოდა, იგი წერდა: „ამ ქვეყნად გაჩენას ისინი (პოლონსკის ლექსები) უნდა უმაღლოდნენ

არა იმდენად ჩემ თავს, რაძღვებადაც ჩემს ყოფნას კავკასიაში, უმთავრესად საქართველოში... ჩემს წიგნს ვუძღვნი ყველა იმას, ვინც იცნობს საქართველოს“.

საქართველოში, XIX ს. 50-იან წლებში, დაიწყო ლ. ნ. ტოლსტოის გენიალური ნიკის გაფურჩქვნა. აქ გადაწყვიტა მან სამწერლო მოღვაწეობის დაწყება. აქვე შეუდგა იგი თავისი პირველი მოთხრობის — „ბავშვობის“ წერას.

მოწინავე რუსმა და ქართველმა ადამიანებმა დიდად შეუწყეს ხელი რუსი და ქართველი ხალხების ისტორიული მეგობრობის განმტკიცებას. ეს მეგობრობა და საბრძოლო ერთობა იყო ის ერთი დიდი შედეგი, რომელიც საქართველოს რუსეთთან შეერთებას მოჰყვა.

ურთიერთობა უკრაინელ და ქართველ მოღვაწეთა შორის უკრაინა და საქართველო XIX ს. I ნახევარში თითქმის ერთნაირად განიცდიდნენ კოლონიურსა და სოციალურ ჩაგვრას. ამ ორი მოსმე ხალხის საუკეთესო ადამიანთა ბრძოლა საერთო პროგრესულ მიზნებს ემსახურებოდა.

ქართველები XIX ს. I ნახევარში ინტერესით ეკიდებოდნენ უკრაინას. ქართველი ისტორიკოსი ნ. დადიანი, რომელიც 1805 წ. პეტერბურგში იყო, დაინტერესებულა უკრაინელი ხალხის ცხოვრებით. მას, როგორც თვითონ გვაუწყებს, „ალეწერია მალროსია“, ანუ უკრაინა.

უკრაინასთან კულტურული კავშირის გაბმას ხელს უწყობდა ის გარემოებაც, რომ საქართველოს სკოლები მაშინ ხარკოვის სასწავლო ოლქს ექვემდებარებოდნენ და ხარკოვის უნივერსიტეტს ეკისრებოდა ჩვენი ქვეყნის სკოლებისადმი მეცნიერული მზრუნველობა.

ცნობილმა ქართველმა მოაზროვნემ და საზოგადო მოღვაწემ ს. დოდაშვილმა 1827 წ. დაწერილი თავისი „ლოგია“ მიუძღვნა ხარკოვის უნივერსიტეტისა და მისი სასწავლო ოლქის მზრუნველ ა. პეროვსკის. ს. დოდაშვილი პირადად ეწვია ხარკოვს, სადაც ახალგაზრდა ქართველი მეცნიერი ალტაცებით მიიღეს.

ქართველ ახალგაზრდებს უყვარდათ დიდი უკრაინელი მწერალი ტ. შევჩენკო (1814 — 1861). შევჩენკომ დიდი გავლენა მოახდინა ახალგაზრდა აკაკი წერეთელზე, რომელიც მას პირადად იცნობდა.

XIX ს. I ნახევარში უკრაინაში მოღვაწეობდა ქართველი მეცნიერ ნ. წერეთელი (1790 — 1869), რომელმაც გარკვეული წვლილი შეიტანა უკრაინული კულტურის ისტორიაში. მან შეკრიბა და გამოსცა უკრაინული ხალხური პოეზიის ნიმუშები და გაამახვილა ყურადღება ხალხის ფართო მასების შემოქმედებისადმი.

საქართველოს რუსეთთან შეერთებამ დააჩ-
საქართველოს კულ- ქარა ამიერკავკასიის ხალხთა გაერთიანება
ტურული ურთიერ- რუსეთის მფლობელობაში. ამ გარემოებამ,
თობა მეზობელ კავ- მიუხედავად ცარიზმის კოლონიური პოლიტი-
კასიელ ხალხებთან კისა, ხელი შეუწყო ქართველ, სომეხ, აზერ-
ბაიჯანელ და სხვა კავკასიელ ხალხებს შო-
რის თანამშრომლობას.

ირან-ოსმალეთთან წარმოებულ ომებში რუსებთან და ქართველებ-
თან ერთად მონაწილეობდნენ აზერბაიჯანელ და სომეხ ხალხთა შვი-
ლებიც.

ამიერკავკასიელი ხალხები ერთნაირად განიცდიდნენ სოციალურსა
და კოლონიურ ჩაგვრას. ცარიზმისა და ბატონყმობის წინააღმდეგ ბრძო-
ლა მათ კიდევ უფრო აახლოვებდა ერთიმეორესთან.

მომძე ხალხთა საუკეთესო წარმომადგენლები ხვდებოდნენ ერთმა-
ნეთს თბილისში, რომელიც კავკასიის პოლიტიკურსა და კულტურულ
ცენტრს წარმოადგენდა.

XIX ს. I ნახევარში თბილისში არსდება სასულიერო სასწავლებელი
სომხური მოსახლეობისათვის, გამოსვლას იწყებს სომხური გაზეთი და
ა. შ. განათლება თბილისში მიიღო და აქ გაატარა თავისი საუკეთესო
წლები სომეხმა მწერალმა, სომხური რეალისტური პროზის ფუძემდე-
ბელმა ხაჩატურ აბოვიანმა (1805 — 1848). იგი თავის ნაწერებში ატა-
რებდა ამიერკავკასიის ხალხთა მეგობრობის იდეას. თბილისში დასწერა
აბოვიანმა თავისი ცნობილი ნაწარმოები „სომხეთის წყალულები“. აქვე
შეადგინა მან სომხური ენის გრამატიკა.

თბილისის სომეხ მეცნიერთა გარკვეული ჯგუფის მოღვაწეობის კე-
რად იქცა.

XIX ს. I ნახევარში თბილისში ცხოვრობდნენ და ქართველ მწერ-
ლებთან მეგობრობდნენ ცნობილი სომეხი მოღვაწეები პოეტი
არ. ალამდარიანი, დრამატურგი გ. სუნდუკიანი და სხვ.

თბილისის ინტელიგენციამ 1860 წ. აქ ჩამოსულ სომეხ რევოლუ-
ციონერ-დემოკრატს მ. ნალბანდიანს საზეიმო შეხვედრა მოუწყო. ეს
შეხვედრა გამოხატავდა ამიერკავკასიელი ხალხების მოწინავე ადამიანთა
მიზნების ერთიანობასა და სოლიდარობას.

იზრდებოდა და მტკიცდებოდა კულტურული ურთიერთობა მოძმე
აზერბაიჯანელი ხალხის წარმომადგენლებთანაც.

თბილისში გაატარა რამდენიმე წელი აზერბაიჯანელმა ისტორიკოს-
მა ა. ბაქიხანოვმა. მისი ახლო ნაცნობები და მეგობრები იყვნენ ა. ჭავ-
ჭავაძე და გ. ორბელიანი. თბილისის საზოგადოებასთან მეგობრული
ურთიერთობა ჰქონდა აგრეთვე აზერბაიჯანელი ხალხის ცნობილ მწე-

რალ-განმანათლებელს მირზა ფათალი ახუნდოვს. 1833 — 1840 წლებში ახუნდოვი თბილისში მუშაობდა. აქ გაიფურჩქნა მისი შემოქმედებითი ნიჭი.

40-იანი წლების დამდეგს თბილისში იყო აზერბაიჯანელი პოეტი მირზა შაფი ვაზეპი, რომელმაც აქ დააარსა აზერბაიჯანული ლიტერატურულ-ფილოსოფიური წრე. იმდროინდელი თბილისის საზოგადოება კარგად იცნობდა აგრეთვე აზერბაიჯანული თეატრისა და გაზეთის დამაარსებელს ჰასან-ბეგ ზარდაბის.

ბევრი რამ გააკეთა ოსი და ქართველი ხალხების კულტურული და-ახლოებისათვის ოსმა პოეტმა, ქართულ მწიგნობრულ ტრადიციებზე აღზრდილმა ი. იალღუზიძემ (1770 — 1830). მან ქართული ანბანის საფუძველზე შეადგინა ოსური ანბანი, რომელზედაც დაბეჭდა რამდენიმე წიგნი. იალღუზიძე არა მარტო თარგმნიდა ქართულიდან ოსურად, არამედ თვითონაც თხზავდა ქართულ ლექსებს.

თბილისში რამდენიმე წელიწადს ცხოვრობდა და ნაყოფიერ მუშაობას ეწეოდა პირველი ყაბარდოელი ისტორიკოსი შ. ნოგმოვი (1801 — 1844). აქ 1861 წ., ავტორის სიკვდილის შემდეგ, გამოქვეყნდა, რუსულ ენაზე, მისი ძირითადი ნაშრომი „ადიღე ხალხის ისტორია“.

ხალხთა მეგობრობის განმტკიცებისათვის XIX ს. I ნახევარში, მეზობელ კავკასიელ მოღვაწეებთან ერთად, იბრძოდნენ მოწინავე ქართველი საზოგადოების წარმომადგენლები ალ. ჭავჭავაძე, გ. ორბელიანი, ნ. ბარათაშვილი, გ. ერისთავი, ალ. ორბელიანი და სხვები. მოძმე ხალხების მოწინავე შვილთა თანამშრომლობა ხელს უწყობდა ამ ხალხებს შორის სოლიდარობის განმტკიცებას და მათ დარაზმვას უკეთესი მომავლისათვის ბრძოლაში.

თავი XXIX

ბურჟუაზიული რეფორმები საქართველოში

§ 1. სოციალურ-პოლიტიკური ვითარება საგლეხო რეფორმის წინ

გლეხთა მოძრაობის გაძლიერება XIX საუკუნის 60-იანი წლები უდიდესი გარდატეხის ხანაა საქართველოს ისტორიაში. ამ დროს გატარდა ბურჟუაზიული რეფორმები და დაიწყო კაპიტალიზმის სწრაფი განვითარება.

ეს ნიშნავდა ფეოდალური წყობილების საბოლოო დამარცხებას და კაპიტალისტური წყობილების გამარჯვებას.

საგლეხო რეფორმა, ისევე როგორც სხვა ბურჟუაზიული რეფორმები, ნაკარნახევი იყო საზოგადოების მატერიალური ცხოვრების მთელი წინანდელი განვითარებით, ის შედეგი იყო იმ მწვავე კონფლიქტისა, რომელიც აღმოცენდა, ერთი მხრივ, ახალ (ბურჟუაზიულ) საწარმოო ძალების განვითარებასა და, მეორე მხრივ, ძველ (ფეოდალურ) საწარმოო ურთიერთობას შორის. წარმოების ძველი წესისა და მისი დამცველი ბატონყმური სახელმწიფოს წინააღმდეგ აღდგნენ დაჩაგრული და უუფლებო კლასები, აღდგა, უპირველეს ყოვლისა, გლეხობა, რომელიც ვეღარ იტანდა გაძლიერებულ ფეოდალურ ექსპლუატაციას. გლეხთა სტიქიური ანტიფეოდალური მოძრაობა, რომელმაც საფუძველი შეუქმნა ბატონყმურ წყობილებას, საქართველოში განსაკუთრებით გაძლიერდა 50-იანი წლების მეორე ნახევარსა და 60-იანი წლების დასაწყისში.

მაშინდელი საქართველოს ვითარებისათვის მეტად დამახასიათებელი მოვლენა იყო სამეგრელოს გლეხთა დიდი აჯანყება (1857 წ.), რომლის შესახებ ზემოთ უკვე იყო საუბარი. სამეგრელოს გლეხთა ანტიფეოდა-

ლური აჯანყება ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი რგოლი იყო იმ დიდი ბრძოლისა, რომელსაც ქართველი გლეხობა ეწეოდა ცარიზმისა და მემამულეების წინააღმდეგ.

რეფორმის წინ გლეხობა შეიარაღებული გამოდიოდა საქართველო თითქმის ყველა კუთხეში. 1857 წელს ყმა გლეხობის გამოსვლამ სერიოზული სახე მიიღო იმერეთში. ნოემბერში იარაღი აისხეს ქუთაისი მაზრის სოფელ ამაღლების გლეხებმა, ხოლო მალე მათ მაგალითს მიბაძეს ბაღდადელებმა. აჯანყებულთა წინააღმდეგ ქუთაისის გუბერნატორმა დაუყოვნებლივ დასძრა ზარბაზნებით შეიარაღებული ქვეით ჯარი და აჯანყება ჩააქრეს. 1862 წელს გლეხთა მღელვარება და შეიარაღებული გამოსვლა მოხდა გურიაში. აჯანყება თანდათან ფართოდებოდა, მაგრამ ცარიზმი აქაც დიდი ჯარით მიეშველა მემამულეებს და აჯანყებული გლეხები იძულებულნი გახდნენ იარაღი დაეყარათ. 186 წელს გლეხობა ამოძრავდა შიდა ქართლის სხვადასხვა კუთხეებშიც განსაკუთრებით აღსანიშნავია გლეხთა მღელვარება ქსნის ხეობასა და სურამის რაიონში. 1864 წელს მოხდა გლეხთა სერიოზული გამოსვლ თბილისის მაზრასა და თიანეთის ოკრუგში (სოფ. მატანში). მაგრამ იხანად ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი იყო აფხაზეთის გლეხთა დიდაჯანყება, რომელიც 1866 წლის ზაფხულში მოხდა.

აჯანყება ბზიფის რაიონში დაიწყო. მრავალრიცხოვანმა შეიარაღებულმა გლეხებმა დახოცეს მეფის მთავრობის მოხელეები, დაამარცხეს მათ წინააღმდეგ გაგზავნილი ყაზახთა ასეული და ქ. სოხუმისაკენ დაიძრნენ. 27 ივლისს აჯანყებულებმა ალყა შემოარტყეს აფხაზეთის სამთავროს ცენტრს ქ. სოხუმს და, თავგანწირული ბრძოლით, იმავე დღე მოახერხეს ქალაქის აღება. მათ ვერ აიღეს მხოლოდ ქალაქის ციხე, სადაც მთავრობის ჯარი იყო გამაგრებული. მეორე დღეს სოხუმს გემგებით მოადგა ფოთიდან გამოგზავნილი მთავრობის დიდი ჯარი, რომელმაც დაამარცხა აჯანყებულები.

აფხაზეთის მშრომელებს ძვირად დაუჯდათ თავიანთი გაბედულ გამოსვლა მეფისა და მემამულეების წინააღმდეგ. მეფის მთავრობა დიდძალ ჯარს მოუყარა თავი აფხაზეთში და აჯანყება ულმობელი სისასტიკით ჩაახშო.

თბილისის ღარიბი მოსახლეობის აჯანყება 1865 წელს

გლეხობასთან ერთად ფეოდალური წყობილებსა და მისი დამცველი მონარქიული სახელმწიფოს წინააღმდეგ იბრძოდა ქალაქის ღარიბი მოსახლეობა — უბრალო მუშა-ხალხი, ხელოსნები და წვრილი ვაჭრები, აგრეთვე ნაწილობრივ ახლად ფეხადგმული საშუალო და მსხვილი ბურჟუაზია.

ძველი წყობილების მწვავე კრიზისისა და მეფის მთავრობის წინააღმდეგ მძლავრი პროტესტის გამოხატულება იყო თბილისის ღარიბი მოსახლეობის აჯანყება 1865 წლის ივნისში. ამ აჯანყებაში მონაწილეობდნენ ამქრებად გაერთიანებული ხელოსნები და წვრილი ვაჭრები, მუშები, სოფლიდან სამუშაოს საძებრად ჩამოსული გლეხები და, საერთოდ, ქალაქის ღარიბი მოსახლეობის ფართო ფენები; აგრეთვე ბურჟუაზიის ზოგიერთი წარმომადგენელი — ეგრეთ წოდებული „პირველ-სარისხოვანი მოქალაქეები“. უკმაყოფილების მთავარი ცენტრები იყო ამქართა ორგანიზაციები, რომლებშიც განსაკუთრებულ აქტივობას იჩენდა ყველაზე უფრო უუფლებო და ღარიბი ფენა — ქარგლებისა და შეგირდების ფენა.

1865 წლის გაზაფხულზე მთავრობამ, შემოსავლის გადიდების მიზნით, გადაწყვიტა ქალაქში შემოეღო ახალი დიდი გადასახადები. ამ ამაბევა ხალხის მოთმინების ფილა ააესო. ამქრებმა უარი განაცხადეს გადასახადების გადახდაზე და დაიწყეს საიდუმლო კრებების მოწყობა. 27 ივნისს, კვირა დილას, ერევნის (ამჟამად ლენინის სახელობის) მოედანზე პოლიცემისტერის სამმართველოს წინ თავი მოიყარა ათიათასამდე კაცმა. აღეგებული ხალხი ხმამაღლა აცხადებდა თავის მოთხოვნებს. ვერც პოლიციის ძალებმა და ვერც თბილისის გუბერნატორმა ვერ შეძლეს აღშფოთებული ხალხის დაშლმინება. მაშინ მოედანზე გამოვიდა კავკასიაში მეფის ნაცვლის მოვალეობის აღმასრულებელი გენერალი გ. ორბელიანი. მაგრამ ხალხმა მეფის ნაცვალი სტვენითა და ქვის სროლით გააქცია მოედნიდან. აჯანყებულებმა დაარბიეს ქალაქისთვის შერმაზან-ვართანოვისა და გადასახადის ამქრების ბაებუქ-მელიქოვის სახლები.

მთავრობამ სასწრაფოდ მოახდინა თავისი ძალების მობილიზაცია და შეტევაზე გადავიდა. თბილისის ქუჩებში მოხდა რამდენიმე სისხლისმღვრელი შეტაკება მთავრობის ძალებსა და აჯანყებულ ხალხს შორის. ბრძოლაში რამდენიმე ათეული კაცი იქნა მოკლული.

მთავრობამ სასწრაფოდ გამოიწვია სხვადასხვა ადგილებიდან ჯარის მრავალრიცხოვანი ნაწილები, რომლებმაც დედაქალაქს ალყა შემოარტყეს. თბილისის მთავარი ქუჩები ჯარმა დაიკავა. ამასთანავე მთავრობამ ხერხს მიმართა: თავისი ერთგული ქალაქის თავი თანამდებობიდან გადააყენა და მის ადგილას თბილისის ბურჟუების სასურველი კანდიდატი დანიშნა. გარდა ამისა, ხალხსაც დაჰპირდა, გადასახადების აქრეფა შეჩერებული იქნებაო.

ასეთი ზომების მიღებით მთავრობამ შედარებით მალე მოახერხა აჯანყების ჩაქრობა. ბურჟუაზიამ, რომელიც ღარიბ ხალხს ასაჯანყებ-

ლად აქეზებდა, ადვილად გამონახა საერთო ენა მთავრობასთან და გამწყვეტ მომენტში უღალატა ხალხს. აჯანყება დამარცხდა. მისი აქტიური მონაწილეები, სულ 80 კაცი, მიცემულ იქნენ პასუხისგებაში. მათ უმრავლესობას მიესაჯა სხვადასხვა ვადით პატიმრობა და ციმბირში საკატორლო მუშაობა.

ამრიგად, ბურჟუაზიული საგლეხო რევოლუციის წინ საქართველოში ბატონყმური უღლის ქვეშ მგმინავი გლეხობაცა და ქალაქის ღარიბი მოსახლეობაც აქტიურად იბრძოდა მეფისა და მემამულეების წინააღმდეგ, სოციალური და ეროვნული თავისუფლებისათვის. იმ ხანად საქართველოში აშკარად გამოხატული რევოლუციური სიტუაცია (ვითარება) შეიქმნა.

ახალი იდეოლოგიის გაჩენა

საქართველოს მატერიალური ცხოვრების განვითარების პირობებმა, მისმა ახალმა ეკონომიურმა და სოციალურ-პოლიტიკურმა ვითარებამ გამოიწვია ბატონყმური წესწყობილებისა და თვითმპყრობელობის საწინააღმდეგო შეხედულებათა აღმოცენება — ახალი, დემოკრატიული და რევოლუციური იდეოლოგიის გაჩენა.

ქართველი ახალგაზრდობის ის თაობა, რომლის შემოქმედებასა და მოღვაწეობაში მკაფიოდ აისახა ახალი, დემოკრატიული და რევოლუციური იდეები, ცნობილია ქართველი სამოციანელების ანუ თერგდალეულების სახელწოდებით (ასეთი სახელი მათ იმასთან დაკავშირებით უწოდეს, რომ მდინარე თერგს იქით, ე. ი. რუსეთში ჰქონდათ სწავლა მიღებული). თერგდალეულთა თაობას ეკუთვნოდნენ: ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, ნიკო ნიკოლაძე, გიორგი წერეთელი, რაფიელ ერისთავი, დანიელ ჭონქაძე, იაკობ გოგებაშვილი, ანტონ ფურცელაძე, კირილე ლორთქიფანიძე, დავით ყიფიანი, სერგეი მესხი, მიხეილ ყიფიანი, ნიკოლოზ ბესარიონ ლოლობერიძე, პეტრე ნაკაშიძე, პეტრე უმიკაშვილი, ვახტანგ თულაშვილი, დავით მიქელაძე და სხვები.

ქართველი ხალხის ეს სახელოვანი და განათლებული შვილები გაბედულად გამოექიმავნენ დაჩაგრულ კლასებს და ხმა აიმაღლეს გლეხთა გათელილი უფლებების დასაცავად. მათ ყმა-გლეხთა ღარიბული ქოხები თავადების ბრწყინვალე სასახლეებზე მალა დააყენეს და მძლავრი ყიფინა დასცეს ძირმომპალ ბატონყმურ წყობილებას.

ბატონყმობის წინააღმდეგ პროტესტის ხმა ყველაზე ადრე რაფიელ ერისთავის პოეზიაში გაისმა. რაფ. ერისთავი უშუალო მოწმე იყო სამეგრელოს გლეხთა აჯანყებისა და სწორედ ამ აჯანყების გავლენით დაწერა მან 1857 წელს ლექსი „მოხონველი მსაჯულისადმი“, რომელშიც, პირველად ქართულ პოეზიაში, მკაფიოდ არის დასმული მწვავე

სოციალური საკითხი — ბატონისა და ყმის დამოკიდებულების უკანონობის საკითხი.

რ. ერისთავის პირველ სოციალურ ლექსებს მოჰყვა ჯერ დანიელ ჭონქაძის შესანიშნავი მოთხრობის „სურამის ციხის“, ხოლო შემდეგ ილია ჭავჭავაძისა და აკაკი წერეთლის უკვდავი ნაწარმოებების გამოქვეყნება თავადაზნაურულ-ლიბერალური მიმართულების ეურნალ „ცისკარში“.

„სურამის ციხის“ გამოქვეყნება თავისი დროისათვის უაღრესად მნიშვნელოვანი საზოგადოებრივი მოვლენა იყო. დ. ჭონქაძის მიერ დახატული მებრძოლი გლეხი ოსმან-ალა იარაღით უსწორდება თავის ბატონს. ამ ტიპის დახატვით დ. ჭონქაძემ ყმა გლეხებს უჩვენა გზა, რომელსაც ისინი უნდა დასდგომოდნენ სოციალური უსამართლობის წინააღმდეგ საბრძოლველად. ეს იყო გაბედული რევოლუციური გამოსვლა.

დიდმა ქართველმა მწერლებმა ილია ჭავჭავაძემ და აკაკი წერეთელმა „ცისკარში“ მოათავსეს მრავალი შესანიშნავი, დემოკრატიული და რევოლუციური სულისკვეთებით გაელენილი მხატვრული და პუბლიცისტური ნაწარმოები. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ილია ჭავჭავაძის ღრმავაროვან წერილებს „ორიოდე სიტყვა კაზლოვის „შემლილი“-ს თარგმანზედა“ და „პასუხი“, რომლებშიც გაბედულად და ნათლად იყო ჩამოყალიბებული ახალი თაობის სახელმძღვანელო პრინციპები. ამ წერილებმა უდიდესი გამოხმაურება ჰპოვეს მაშინდელ ქართველ საზოგადოებაში. ძველი თაობის ინტელიგენცია — აშკარა რეაქციონერებიცა და თავადაზნაურული ლიბერალებიც — ერთსულოვნად აღდგა ილია ჭავჭავაძისა და მისი თანამებრძოლების წინააღმდეგ. გაიმართა სასტიკი იდეოლოგიური ბრძოლა.

ახალი თაობის წარმომადგენელთა შემდგომი თანამშრომლობა „ცის-

დანიელ ჭონქაძე.

ქარში“ შეუძლებელი შეიქნა და 1863 წელს კიდევაც დაარსდა ახალი, უაღრესად პროგრესული ჟურნალი „საქართველოს მოამბე“. ამ ჟურნალის დამაარსებელი და რედაქტორი იყო ილია ჭავჭავაძე, რომელიც თერგდალეულთა მთავარი იდეური ხელმძღვანელი გახდა.

„საქართველოს მოამბემ“ უდიდესი როლი შეასრულა ქართული კულტურისა და აზროვნების განვითარების საქმეში. ჟურნალმა ერთ წელიწადზე მეტს ვერ გასძლო, მაგრამ მისი ძალით დახურვის შემდეგ თერგდალეულებს სრულიადაც არ დაუყრიათ იარაღი, — ისინი მხოლოდ ღონეს იკრებდნენ და კვლავ ბრძოლისათვის ემზადებოდნენ.

§ 2. საბლახო რეფორმის მომზადება. ბატონყმობის გაუქმება

ბატონყმობის გაუქმება რუსეთში

XIX საუკუნის 50-იან წლებში აშკარა გახდა, რომ ბატონყმობის მოუსპობლად შეუძლებელი იყო რუსეთის ეკონომიური და საზოგადოებრივი ცხოვრების წინსვლა, მისი საწარმოო ძალების შემდგომი განვითარება. ყირიმის მარცხიანმა ომმა და გლეხთა მოძრაობის უმაგალითო ზრდამ თვით რუსეთის მთავრობა და გაბატონებული კლასებიც კი დააჩქარა, რომ ბატონყმობის გაუქმების გადადება აღარ შეიძლებოდა.

1855 წ. გარდაიცვალა რუსეთის მეფე ნიკოლოზ I და მის მაგიერ ტახტზე ავიდა მისი შვილი ალექსანდრე II. ახალი მეფე ბატონყმობის მომხრე იყო, მაგრამ შექმნილი ვითარების გამო იძულებული გახდა რეფორმების გზას დასდგომოდა.

1861 წლის 19 თებერვალს ალექსანდრე II ხელი მოაწერა მანიფესტს ბატონყმობის გაუქმების შესახებ და გლეხთა მოწყობის დებულებას, რომელიც ცნობილია „19 თებერვლის დებულების“ სახელწოდებით. გაბატონებულმა კლასებმა მიაღწიეს თავის მიზანს: „დებულება“ ითვალისწინებდა გლეხთა განთავისუფლებას ისეთი პირობებით, რომლებიც უზრუნველყოფდნენ თავადაზნაურობის ეკონომიური და პოლიტიკური ბატონობის შენარჩუნებას. გლეხობის ინტერესები კი დაევიწყებული იქნა. მართალია, ყმა გლეხებმა პირადი თავისუფლება მიიღეს, მაგრამ მათი ეკონომიური მდგომარეობა არათუ არ გაუმჯობესებულა, არამედ კიდევ უფრო გაუარესდა.

საგლეხო რეფორმი-
სათვის მზადება სა-
ქართველოში. ლიბერ-
ალური თავადაზნა-
ურობის პოზიცია

საქართველოს ეკონომიური და საზოგადოებრი-
ვი ცხოვრების განვითარება კვალდაკვალ მის-
დევდა რუსეთის ცხოვრების განვითარებას.
ამიტომ ბატონყმობის გაუქმება საქართველო-
შიც უკვე გადაუდებელი ამოცანა გახდა.

1856 — 1862 წწ. კავკასიაში მეფისნაცვლად
იყო ფელდმარშალი ალექსანდრე ბარიატინსკი,
ბოლო 1862 — 1882 წწ. — დიდი მთავარი მიხეილ რომანოვი. ბარია-
ტინსკის განკარგულებით რეფორმისათვის სამზადისს საქართველოში
ჯერ კიდევ 1857 წელს შეუდგნენ.

1861 წლის განმავლობაში აღმოსავლეთ საქართველოს (თბილისის
გუბერნიის) მაზრებში მიმდინარეობდა თავადაზნაურთა ყრილობები,
რომლებზედაც უნდა შეემუშავებინათ გლეხთა განთავისუფლების პი-
რობები. მაგრამ ამ ყრილობებმა ვერაფრითარ შედეგი ვერ გამოიღო.
რეფორმისათვის მზადება მეტისმეტად ქიანურდებოდა, რადგან თავად-
აზნაურობა გააფთრებით იბრძოდა გლეხობის წინააღმდეგ, მათზე ეკო-
ნომიური და პოლიტიკური ბატონობის შესანარჩუნებლად.

რაკი სამაზრო ყრილობები უშედეგო გამოდგა, 1862 წლის აპრილში
თბილისში მოწვეულ იქნა აღმოსავლეთ საქართველოს თავადაზნაურთა
საგუბერნიო ყრილობა, რომელმაც მოახერხა ძირითადი სახელმძღვანე-
ლო პრინციპების შემუშავება საგლეხო რეფორმის პროექტის შესადგე-
ნად. ამ პრინციპების საფუძველზე პროექტის შედგენა ყრილობამ და-
ავალა ცნობილ საზოგადო მოღვაწეს დიმიტრი ყიფიანს.

დ. ყიფიანი ქართველი თავადაზნაურობის ლიბერალური ჯგუფის
წარმომადგენელი იყო. რეფორმის ხანაში ლიბერალები აშკარად მიემხ-
რნენ რეაქციული თავადაზნაურობის პოზიციას და გლეხთა უმიწოდ
განთავისუფლებას მოითხოვდნენ. ასე მოიქცა დიმიტრი ყიფიანიც. მან
დიდი შრომა გასწია იმისათვის, რომ ერთგულად დაეცვა ქართველ მე-
მამულეთა ინტერესები, რისთვისაც ის თბილისის გუბერნიის თავადაზ-
ნაურობამ თავის წინამძღოლად აირჩია.

დ. ყიფიანის მიერ შედგენილი საგლეხო რეფორმის პროექტი მოი-
წონა თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურთა უდიდესმა უმრავლესობამ.
ქართველ თავადაზნაურობას უნდოდა, რომ გლეხებისათვის სრულიად
არ მიეცა მიწა და ხიზნების მდგომარეობაზე გადაეყვანა ისინი.

ახალი თაობის ბრძო-
ლა გლეხობის ინტე-
რესებისათვის

ქართველი გლეხობის ინტერესთა ერთადერთი
დამცველები იყვნენ ახალი თაობის წარმომად-
გენლები — თერგდალეულები, რომლებიც ჯერ
კიდევ პეტერბურგში სწავლისას ჩაებნენ რევო-
ლუციურ მოღვაწეობაში.

1861 წლის 19 თებერვლის რეფორმამ ვერ დააკმაყოფილა რუსეთის გლეხობა და მან მეფის მიერ ბოძებულ „თავისუფლებას“ მღელვარებით უპასუხა. გლეხობის გამოსვლას აქტიურად დაუჭირა მხარი რუსეთის „რაზნოჩინცულმა“ (ასე უწოდებდნენ ხალხის ქვედა ფენებიდან გამოსულ რევოლუციონერებს) ინტელიგენციამ, რომელსაც გამოჩენილი რევოლუციონერი დემოკრატები ნ. ჩერნიშევსკი და ნ. დობროლიუბოვი მეთაურობდნენ. ამ რევოლუციონერების გავლენით 1861 წელს პეტერბურგის სტუდენტებმა მთავრობის საწინააღმდეგო დემონსტრაციები მოაწყეს. ამ მოძრაობაში აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ქართველ სტუდენტთა დიდი ჯგუფი, რომლიდანაც ბევრი დაპატიმრებული იქნა და თავიანთ რუს მეგობრებთან ერთად რამდენიმე თვეს იჯდა კრონშტადტის ციხეში. დაპატიმრებულთა შორის იყვნენ გამოჩენილი თერგდალეულები: ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, კ. ლორთქიფანიძე-ნ. ლოლობერიძე და სხვები.

თერგდალეულთა იდეური ბელადი ილია ჭავჭავაძე იმყამად პეტერბურგში არ იმყოფებოდა და მას სტუდენტთა დემონსტრაციაში უშუალო მონაწილეობა არ მიუღია. მიუხედავად ამისა, მთავრობამ მასზედაც გაავრცელა რეპრესიები; 1861 წლის 12 ოქტომბერს ი. ჭავჭავაძე გამოირიცხულ იქნა უნივერსიტეტიდან. საქართველოში ჩამოსვლისთანავე მან გარს შემოიკრიბა მოწინავე ახალგაზრდობის ჯგუფი და, როგორც უკვე ითქვა, უაღრესად ფართო ლიტერატურული და პოლიტიკური საქმიანობა გააჩადა ძველი, ფეოდალურ-ბატონყმური წყობილების წინააღმდეგ.

ილია ჭავჭავაძისა და მისი თანამოაზრეების — აკაკი წერეთლის, ნიკო ნიკოლაძის, ანტონ ფურცელაძის და სხვათა ანტიბატონყმურ ნაწერებს უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა იმ დროს ქართველი გლეხობის გამოფხიზლებისა და კლასობრივი გათვითცნობიერებისათვის. განსაკუთრებით ფასდაუდებელი მნიშვნელობა ჰქონდა ი. ჭავჭავაძის უკვდავ ნაწარმოებებს: „აჩრდილს“, „კაკო ყაჩაღს“, „გლახის ნაამბობს“, „კაცია-აღამიანს“. პოემა „აჩრდილ“-ში ილია ჭავჭავაძე გაბედულად მოითხოვს „კაცთა ცხოვრების შემფერხებელი ბორკილის დამსხვრევას“ და „შრომისა ახსნას“; აქ იგი პირველად აყენებს ახალი თაობის მთავარ ლოზუნგს, „ძმობა, ერთობა და თავისუფლებას“. პოემა „კაკო ყაჩაღში“ ილია ჭავჭავაძე სიყვარულით უმღერის XIX საუკუნის პირველი ნახევრის გლეხთა მოძრაობის ბელადს არსენა ოძელაშვილს და ხატავს მემბოხე გლეხთა ისეთ ტიპებს (კაკო, ზაქრო), რომლებიც იარაღით ხელში უსწორდებიან საძულველ ბატონებს. მებრძოლი გლეხის ასეთივე ტიპია დახატული მოთხრობა „გლახის ნაამბობში“ გაბროს სახით. თავისი მხატვრული ნაწარმოებებით ილია ჭავჭავაძე ქართველ გლეხობას მოუ-

წოდებდა იარაღისაკენ, რომლითაც მას თავისუფლება უნდა მოეპოვებინა.

მაგრამ ილია ჭავჭავაძე მარტო ლიტერატურულ მოღვაწეობას როდო სჯერდებოდა. პრაქტიკულადაც იბრძოდა გლეხობის ინტერესთა დასაცავად. ამის გამო თავადაზნაურობამ შეიძულა ილია ჭავჭავაძე და სდევნიდა მას. თავადაზნაურთა ერთ-ერთ კრებაზე ილია ჭავჭავაძე ძლივს გადარჩა სიკვდილს. ამ კრებაზე ილიამ მოითხოვა, გლეხებს მიწა უნდა მიეცესო. ამის გამო ერთმა თავადმა ხანჯალი იმიშელა, ლანძღვა-გინებით ილიასკენ გაიწია და ყვიროდა: „გამიშვით, გამიშვით! ეხლავე უნდა მოვკლაო“. გაშმაგებული თავადი ძლივს შეაკავეს.

ასევე სდევნიდა თავადაზნაურობა თერგდალეულთა მეორე გამოჩენილ ხელმძღვანელს დიდ ქართველ პოეტს აკაკი წერეთელს. მებატონეთა განსაკუთრებული გულისწყრომა გამოიწვია აკაკის ლექსებმა „მუშური“ და „გლეხის აღსარება“, რომლებშიც ბატონყმური წყობილების დაუნდობელი და უღარესად მახვილი კრიტიკაა მოცემული. როცა „გლეხის აღსარება“ გამოქვეყნდა, თავადაზნაურთა აღშფოთებას საზღვარი არ ჰქონდა. თავადმა მიქელაძემ სასიკვდილოდ მიიწია პოეტზე, რომელიც ხალხმა ძლივს გადაარჩინა.

მეფის მთავრობა ყოველნაირად ცდილობდა დაბატონების გაუქმება საქართველოში ეცვა მემამულეთა ინტერესები, მაგრამ იმავე დროს ის იძულებული იყო ანგარიში გაეწია, ერთი მხრივ, გლეხთა მზარდი უკმაყოფილებისათვის, რომელიც ადვილად შეიძლებოდა საშიშ საერთო ამბოხებად გადაზრდილიყო, ხოლო, მეორე მხრივ, ხაზინის ინტერესებისათვის, ე. ი. იმისათვის, რომ გლეხს არსებობის მინიმალური პირობები მაინც ჰქონოდა, რათა ხაზინისათვის გადასახადების გადახდა შესძლებოდა. ამიტომ მთავრობამ უარყო ქართველი თავადაზნაურობის მოთხოვნა გლეხების სრულიად უმიწოდ განთავისუფლებისა და მათი ხიზნების მდგომარეობაზე გადაყვანის შესახებ. მთავრობამ თუმცა მთელი მიწა მებატონის საკუთრებად აღიარა, მაგრამ მაინც გადაწყვიტა დაეტოვებინა გლეხებისათვის მიწის მცირე ნაკვეთები, იმ პირობით, რომ ამ ნაკვეთებით სარგებლობისათვის გლეხებს გარკვეულ ვადამდე მემამულეებისათვის მძიმე გადასახადი ეხდათ, ხოლო ამ ვადის გასვლის შემდეგ გამოესყიდათ მათგან ნაკვეთები და თვითონ გამხდარიყვნენ მისი მესაკუთრენი. ამ ნაკვეთების გამოსყიდვამდე ყმობიდან განთავისუფლებულ გლეხებს „დროებით ვალდებული გლეხები“ ეწოდებოდათ.

1864 წლის 13 ოქტომბერს მთავრობამ დაამტკიცა „მთავარი დებულებები“, რომლებშიაც ჩამოყალიბებული იყო თბილისის გუბერნიის გლეხთა განთავისუფლების პირობები. იმავე წლის 8 ნოემბერს ქალაქ

თბილისში და აღმოსავლეთ საქართველოს ყველა სამაზრო ცენტრში ერთდროულად იქნა გამოცხადებული ბატონყმობის გაუქმება. „13 ოქტომბრის დებულებები“, ზოგიერთი არაარსებითი ცვლილებით, შემდგომ გავრცელებულ იქნა დასავლეთ საქართველოზედაც. ქუთაისის გუბერნიაში (იმერეთი, რაჭა და გურია) ბატონყმობის გაუქმება გამოცხადდა 1865 წლის ნოემბერში, ხოლო სამეგრელოში — 1867 წლის თებერვალში. აფხაზეთში ბატონყმობა გაუქმდა 1870 წელს, სვანეთში კი — 1871 წელს.

მთავრობის მითითებით, ბატონყმობის გაუქმება ყველგან ცხადდებოდა დიდი ზეიმით, რომლის ცერემონიალი წინასწარ იყო შემუშავებული. ამით მთავრობას უნდოდა გლეხობაზე შთაბეჭდილების მოხდენა, მისთვის თვალის ახვევა და საქმის ისე მოჩვენება, თითქოს რეფორმა ბედნიერებას მოუტანდა გლეხობას. მაგრამ ზეიმობდნენ მხოლოდ მთავრობის მოხელეები და თავადაზნაურობა, რომლებიც რეფორმის „წარმატებით“ ჩატარებისათვის რუსეთის მეფემ ჯილდოებით აავსო. გლეხობას კი საზეიმო ბევრი არაფერი ჰქონდა, რადგან იგი მალე მიხვდა, რომ მოტყუებული დარჩა. გლეხობის ფართო მასები რეფორმას აშკარა უკმაყოფილებით შეხვდნენ.

ქართველი გლეხობის მაშინდელ სულისკვეთებას კარგად გამოხატავს ხალხური ლექსი, რომელიც ბატონყმობის გაუქმების პირველ ხანებშივეა შექმნილი:

ბატონყმობა გადაეარდა,
ასე როდი მეგონა.
თუ ხელშეიფე ტყუილს იტყოდა,
ასე როდი მეგონა!

თუ როგორ მოატყუეს და გაძარცვეს გლეხობა რეფორმის გატარებისას, ამას მოწმობს შემდეგი ფაქტები: აღმოსავლეთ საქართველოში რეფორმამდე ყმა გლეხები სარგებლობდნენ 84. 665 დესეტინა მიწით, რეფორმის შემდეგ კი მათ დაუტოვეს მხოლოდ 55. 679 დესეტინა. დანარჩენი 28. 986 დესეტინა ჩამოაპკრეს და მემამულეებს გადასცეს (ამას ეწოდებოდა „ჩამონაპკრები“). კანონით გლეხებს არ მიეცათ არც ტყე და არც საძოვრები და ასეთი ადგილებით სარგებლობისათვის მათ შემამულისათვის მძიმე გადასახადი უნდა ეძლიათ. სრულიად არ მიუღიათ მიწა იმ გლეხებს, რომლებსაც რეფორმამდე მიწა არა ჰქონდათ, აგრეთვე შინაყმებსა და ხიზნებს. დროებითვალდებულ გლეხებს მიწის იმ მცირე ნაკვეთებით სარგებლობისათვის, რომლებიც მათ კანონით გამოუყვეს (ამ ნაკვეთებს „ნადელებს“ ეძახდნენ), მებატონეთათვის გაცილებით მეტი გადასახადი უნდა ეძლიათ, ვიდრე ბატონყმობის დროს იხდიდნენ.

„დაბალი ლობე“ (ა. მრეელიშვილის ნახატი).

ასე მოატყუეს და შეაფიწროვეს ისედაც დაბეჩავებული გლეხები რეფორმის დროს. ამიტომ ამბობდა დიდი ლენინი, რომ „ყბადაღებულნი განთავისუფლება იყო გლეხების ყოვლად უსინდისო გაძარცვა, იგი წარმოადგენდა მათ მიმართ მთელ რიგ ძალმომრეობას და პირდაპირ და-ცინვას“.

მაგრამ, მიუხედავად იმისა, რომ საგლეხო რეფორმა მემამულეთა ინტერესების სასარგებლოდ გატარდა, ის მაინც ბურჟუაზიული რე-ფორმა იყო და უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ჩვენი ქვეყნის საზოგა-დოებრივი ცხოვრების განვითარების ისტორიაში. რეფორმის შედეგად გლეხს პირადი თავისუფლება მიენიჭა. მემამულეს უკვე აღარ შეეძლო გლეხის არც ყიდვა და გაყიდვა, არც გაცვლა და გაჩუქება, როგორც ბა-ტონყმობის დროს ხდებოდა ხოლმე. მემამულე ვეღარ ჩაერეოდა გლე-ხის პირად ოჯახურ ცხოვრებაში, ვეღარ აუკრძალავდა მას ქორწინებას, ვეღარ გაუყიდა ქონებას. გლეხს უფლება მიეცა თავისი სახელით დაე-დო ხელშეკრულება, ჩაბმულიყო ვაჭრობა-მრეწველობაში, შეეძინა უძ-რავი თუ მოძრავი ქონება, გამოსულიყო სასამართლოში მომჩივნად თუ მოპასუხედ, მიეტოვებინა სოფელი, გლეხის წოდება და ჩაწერილიყო „მოქალაქედ“ ან ვაჭრად. ერთი სიტყვით, გლეხი იურიდიულად თავი-სუფალი ადამიანი გახდა.

§ 3. ცვლილება სოფლის მმართველობაში. საქალაქო და სასამართლო რეფორმები

სასოფლო მმართველობა

საგლეხო რეფორმასთან ერთად რუსეთში გატარდა სხვა ბურჟუაზიული რეფორმებიც, მათ შორის: საერობო რეფორმა, საქალაქო რეფორმა და სასამართლო რეფორმა.

1864 წელს რუსეთში შეიქმნა ე. წ. „ერობები“ ანუ ადგილობრივი (სამაზრო და საგუბერნიო) მმართველობის ორგანოები. ერობის ხმონებს ირჩევდნენ მიწისმფლობელები და გლეხები, აგრეთვე ქალაქის შეძლებული მცხოვრებნი. არჩევნები ხდებოდა საადგილმამულო ცენზის საფუძველზე. ამას ისიც ემატებოდა, რომ მთავრობის ორგანოები გლეხებს აიძულებდნენ ხმონებად კულაკები აერჩიათ. ამის გამო ერობები მსხვილი მიწათმფლობელებისა და ბურჟუაზიის ორგანოებად იქცნენ. მიუხედავად ამისა, ერობების შექმნას დადებითი მნიშვნელობა ჰქონდა. ერობები ხელს უწყობდნენ კაპიტალიზმის განვითარების დაჩქარებას: მათ გაჰყავდათ გზები და რკინიგზები, აარსებდნენ ბანკებს, აწყობდნენ სკოლებს, საავადმყოფოებს და სხვ.

საქართველოში საერობო რეფორმა არ გატარებულა. ერობების ნაცვლად აქ შემოიღეს ყოველგვარ უფლებას მოკლებული „სოფლის საზოგადოებანი“, რომლებიც აერთიანებდნენ ერთი სოფლის (ზოგჯერ კი რამდენიმე სოფლის) მიწა-წყალზე მცხოვრებ გლეხობას. სოფლის საზოგადოების მთელი მოსახლეობა კომლობრივ შეადგენდა სოფლის ყრილობას, რომელიც ირჩევდა სოფლის მამასახლისს. სოფლის ყრილობა და მის მიერ არჩეული სოფლის მამასახლისი, აგრეთვე სოფლის გლეხთა სასამართლო ერთად შეადგენდა „სასოფლო მმართველობას“, რომელსაც არსებითად არავითარი უფლება არ გააჩნდა. სასოფლო მმართველობის თითქმის მთელი საქმიანობა ამოიწურებოდა გლეხებში გადასახადების აკრებით და სახელმწიფო ბეგარა-სამუშაოთა შესრულების თვალყურის დევნებით.

სოფლის მმართველები მოვალე იყვნენ უსიტყვოდ შეესრულებინათ პოლიციისა და მთავრობის სხვა ორგანოთა ყოველგვარი მითითება. მაზრის უფროსი და მისი ხელქვეითნი (პოლიციის მოხელეები) გლეხების მიერ არჩეულ თანამდებობის პირებს აბუჩად იგდებდნენ და ხშირად მათრახითაც კი უმასპინძლებოდნენ.

სოფლის საზოგადოების წესდება ისე იყო შედგენილი, რომ სასოფლო მმართველობას მხოლოდ მდიდართა უფლებების დაცვა ევალებოდა, გლეხთა ინტერესები კი ყველას ადვილად შეეძლო ფეხქვეშ გაეთელა.

საქალაქო მმართველობის რეფორმა

1870 წლამდე რუსეთის ქალაქებს მართავდა ჯერ კიდევ ეკატერინე II დროს შემოღებული ექვსხმოსნიანი საბჭოები (რუსულად ამ საბჭოს ერქვა „დუმა“), რომლის ხმოსნებს ანუ დეპუ-

ტატებს ირჩევდნენ წოდებრივი პრინციპის მიხედვით. საგლეხო რეფორმის პარალელურად რუსეთში დაიწვეს მზადება საქალაქო რეფორმის კასატარებლად. 1870 წლიდან რუსეთის ქალაქებში შემოვიდა მმართველობის ახალი სისტემა, რომელიც 1874 წელს გავრცელდა ქალაქთბილისზე, ხოლო უფრო გვიან — საქართველოს სხვა ქალაქებზეც.

1866 წელს თბილისში გატარდა ქალაქის მმართველობის ნაწილობრივი რეფორმა, რაც უშუალო შედეგი იყო თბილისის ღარიბი მოსახლეობის 1865 წლის აჯანყებისა. ამ აჯანყების შემდეგ მთავრობა იძულებული გახდა ქალაქის მსხვილი ბურჟუაზიის მიმართ ერთგვარ დათმობაზე წასულიყო და წინანდელი „ექვსხმოსნიანი საბჭოები“ შეეცვალა ახალი საქალაქო მმართველობით, რომელსაც ირჩევდნენ გაცილებით უფრო ფართო საარჩევნო სისტემის საფუძველზე და მოქალაქეთა ქონებრივი ცენზის, ე. ი. მსხვილი ბურჟუაზიის ინტერესების გათვალისწინებით.

მაგრამ 1866 წლის სანახევრო რეფორმამ ვერ დააკმაყოფილა ქალაქის მსხვილი ბურჟუაზია და იგი კვლავ განაგრძობდა ბრძოლას თავდაზნაურობის წოდებრივი პრივილეგიების მოსპობისა და საკუთარ უფლებათა გაფართოებისათვის. ამით აიხსნება, რომ რუსეთში გატარებული საქალაქო რეფორმის დებულება, რომელიც მეფემ 1870 წელს დაამტკიცა, 1874 წელს თბილისზედაც გაავრცელეს. ეს რეფორმა ახალი ნაბიჯი იყო თბილისის მმართველობის ბურჟუაზიულად გარდაქმნის გზით. ახალი რეფორმით სრულიად ისპობოდა წოდებრივი საარჩევნო სისტემა და არჩევნებში მონაწილეობის უფლება ეძლეოდა ქალაქის ყველა მცხოვრებს, ვინც კი გადასახადს იხდიდა, მიუხედავად მათი წოდებრივი კუთვნილებისა. არჩევნებში გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა ქონებრივ ცენზს; ერთი მუქა მდიდარი მემამულეები და მსხვილი ბურჟუაზია ქალაქის ნამდვილი ბატონ-პატრონები ხდებოდნენ.

საქალაქო მმართველობის რეფორმები საქართველოში მეტისმეტად გააჰიანურეს. ქუთაისსა და ბათუმში რეფორმა მხოლოდ 1888 წელს გატარდა; სოხუმსა და ფოთში — 1892 წელს, ხოლო გორში, დუშეთში, ახალციხეში, ახალქალაქში, სიღნაღსა და თელავში — 1894 წელს. ამ ქალაქებში რეფორმა ბევრად უფრო კუდშეკვეცილი და გამარტივებული იყო, ვიდრე თბილისში.

მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოში საქალაქო რეფორმა მოკლებული იყო ნამდვილი დემოკრატიულობის ნასახსაც კი, მას მაინც და-

დებითი მნიშვნელობა ჰქონდა ჩვენი ქვეყნის განვითარებისათვის. საქალაქო მმართველობის ახალი ორგანოები გაცილებით უფრო მაღლა იდგნენ წინანდელ წოდებრივ ორგანოებზე, უფრო შეეფერებოდნენ ახალ ვითარებას და ხელს უწყობდნენ საქართველოში კაპიტალიზმის განვითარებას.

სასამართლო რეფორმა

რუსეთში გატარებულ ბურჟუაზიულ რეფორმებს შორის ყველაზე უფრო თანმიმდევრული იყო სასამართლო რეფორმა, რომელიც განხორციელდა 1864 წელს. ამ რეფორმით ძველი, წოდებრივ-ბატონყმური სასამართლო შეცვლილ იქნა ახალი, ბურჟუაზიული სასამართლოთი. თუ წინანდელი სასამართლო მთლიანად მთავრობის პოლიციურ-ბიუროკრატიული ადმინისტრაციის ხელში იყო და თვით მოსამართლესაც მთავრობა ნიშნავდა, სასამართლო რეფორმის შემდეგ მდგომარეობა საგრძნობლად შეიცვალა: ახალი დებულებით სასამართლო მთავრობის ორგანოებისაგან დამოუკიდებელი უნდა ყოფილიყო; საქმის გამოძიებას პოლიციის ნაცვლად აწარმოებდნენ სასამართლოს მოხელეები — გამოძიებლები; საქმის გადაწყვეტაში მონაწილეობას იღებდნენ მოსახლეობის მიერ არჩეული ნაფიცი მსაჯულები; ბრალდებულს იცავდნენ ვეჭილები, ხოლო ბრალდებას ასაბუთებდა პროკურატურა. შემოღებული იქნა აგრეთვე მოსამართლეთა არჩევა. სასამართლოს სხდომები უკვე იმართებოდა საჯაროდ, ხალხის თანდასწრებით. ნებადართულ იქნა სასამართლო პროცესების ანგარიშთა გამოქვეყნება პრესაში. ერთი სიტყვით, ახალი სასამართლო ფორმალურად უახლოვდებოდა „კანონის წინაშე ყველას თანასწორობის“ ბურჟუაზიულ პრინციპს და თუმცა არსებითად შორს იყო ამ პრინციპისაგან და შეძლებული კლასების ინტერესთა სადარაჯოზე იდგა, მაგრამ მაინც წარმოადგენდა მნიშვნელოვან წინ გადადგმულ ნაბიჯს და შეესაბამებოდა რუსეთის სახელმწიფოში შექმნილ ახალ, კაპიტალისტურ ურთიერთობას.

მეფის მთავრობამ არ მოისურვა საქართველოსა და ამიერკავკასიაში სასამართლო რეფორმის იმგვარად გატარება, როგორც რუსეთში გატარდა. ამის მიზეზად ასახელებდნენ „მოსახლეობის მოუმზადებლობას“ და ადგილობრივ „სპეციფიკურ პირობებს“. ნამდვილი მიზეზი კი მეფის მთავრობის კოლონიური პოლიტიკა იყო: ცარიზმი ცდილობდა კოლონიებში თავისი ადმინისტრაციის შეუზღუდველი თვითნებობა შეენარჩუნებინა და ფორმალური უფლებაც კი არ მიეცა კოლონიების ხალხთათვის, რომ კანონიერება ეძიათ.

რუსეთისაგან განსხვავებით, საქართველოში არ გატარებულა სასამართლო რეფორმის რამდენიმე მნიშვნელოვანი პრინციპი, სახელდობრ: არ შემოუღიათ მოსამართლეთა არჩევა, და მათ წინანდებურად მთავ-

რობა ნიშნავდა; არ შემოუღიათ არც ნათიკ მსაჯულთა ინსტიტუტი, რასაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქმის სწორად გადაწყვეტისათვის. მოსახლეობის მიერ არჩეული სასამართლოს მაგიერ საქართველოში შეიქმნა მთავრობის მოხელეთა სასამართლოები, რომლებიც მთლიანად და სავსებით ცარიზმის ბიუროკრატიული აპარატის ხელში იყო. ამ სასამართლოს ერთ-ერთი ყველაზე დიდი და ხალხის განსაკუთრებით შემაწუხებელი ნაკლი ის იყო, რომ საქმეები ირჩეოდა რუსულ ენაზე, რომელიც ხალხის დიდი უმრავლესობისათვის სრულიად გაუგებარი იყო. ამიტომ სასამართლო რეფორმამ საქართველოში ძალიან მცირე დადებითი ნაყოფი გამოიღო. ხალხს წინანდებურად სძულდა მისთვის გაუგებარი სასამართლო და იგი გულში იგროვებდა უსამართლობითა და ჩაგვრით გამოწვეულ უსაზღვრო ბოღმას.

ასეთია, მოკლედ, საქართველოს ბურჟუაზიული რეფორმების ისტორია. აქედან ჩანს, რომ რევოლუციური სიტუაციით შეშინებული მეფის მთავრობა იძულებული გახდა ანგარიში გაეწია რუსეთის სახელმწიფოში შექმნილი ახალი ვითარებისათვის და რამდენიმე რეფორმა გაეტარებინა როგორც რუსეთში, ისე საქართველოში. ეს რეფორმები, მიუხედავად მათი შეზღუდულობისა და ნახევრულობისა, მაინც მნიშვნელოვან წინგადადგმულ ნაბიჯს წარმოადგენდნენ ჩვენი ქვეყნის ეკონომიურსა და პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

ვ. ლენინი ამბობდა: „1861 წ. რუსეთშიც მოხდა გადატრიალება, რასაც შედეგად მოჰყვა საზოგადოების ერთი ფორმის შეცვლა მეორე ფორმით — ბატონყმობის შეცვლა კაპიტალიზმით“.

საქართველოში ეს გადატრიალება მოხდა 1864 — 1871 წლების ხანაში. მას შემდეგ კაპიტალიზმის განვითარება საქართველოში გაცილებით უფრო სწრაფად წავიდა წინ.

თავი xxx

კაპიტალიზმის განვითარება საქართველოში XIX საუკუნის მეორე ნახევარში

§ 1. კაპიტალიზმის განვითარება მრეწველოებაში

მეურნეობის ფეოდალურ-ბატონყმურ სისტემას კაპიტალიზმის მანუ- საქართველოში გაბატონებული მდგომარეობა ფაქტურული პერიო- ეჭირა საგლეხო რეფორმამდე. ე. ი. დაახლოე- დი. პირობების მომზა- ბით 60-იანი წლების მეორე ნახევარამდე. ამ დება მანქანური წარ- დროისათვის კი ფეოდალიზმის ეპოქა დასრულ- მოებისათვის და დაიწყო ახალი ხანა — კაპიტალიზმის ეპოქა.

მაგრამ ისტორიულად კაპიტალისტური წყობის მეტ-ნაკლებად დამთავრებული ფორმები ჯერ კიდევ ფეოდალური საზოგადოების წიაღში მწიფდებოდნენ. საქართველოს მრეწველობამ ფეოდალიზმის ეპოქაში განვლო კაპიტალისტური წარმოების ისეთი საფეხურები, როგორცაა კაპიტალისტური მარტივი კოოპერაცია და მანუფაქტურა.

მანუფაქტურა ეწოდება ისეთ კაპიტალისტურ წარმოებას, სადაც იყენებენ დაქირავებულ მუშებს, რომლებიც ხელით მუშაობენ, და სადაც შრომა განაწილებულია. „მანუფაქტურა“ სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს „ხელით შრომას“. მანუფაქტურულ წარმოებას საქართველოში ვხვდებით ჯერ კიდევ XVIII საუკუნეში. XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ჩვენში მანუფაქტურა კიდევ უფრო ვითარდება და ამზადებს პირობებს მანქანურ ანუ საფაბრიკო-საქარხნო წარმოებაზე გადასასვლელად.

მანუფაქტურული ტიპის საწარმოებში მრავლად მზადდებოდა საქართველოს ადგილობრივი ბაზრისათვის საჭირო საქონელი: ბამბის, აბრეშუმისა და შალის ქსოვილები, ფესხაკმელი, ქუდები, რკინის სხვადასხვა იარაღი, სამშენებლო მასალა, თიხისა და მინის ქურქლეული, საღვინე კასრები, ხის ავეჯი, საპონი და მრავალი სხვა. მარტო თბილისის გუბერნიაში 60-იან წლებში უკვე არსებობდა 450-დე მანუფაქტურული საწარმო, რომლებშიც 5.000-ზე მეტი დაქირავებული მუშა შრომობდა. ამ რიცხვში არ შედის სოფელ ადგილებში არსებული მრავალრიცხოვანი გლეხური სარეწაოები, რომლებიც ხშირად მანუფაქტურული ტიპის საწარმოებს წარმოადგენდნენ. მანუფაქტურულ წარმოებასთან ერთად საქართველოში იმ დროს ძალზე დიდი ადგილი ეკირა აგრეთვე წვრილ ხელოსნურ და კუსტარულ (შინამრეწველურ) წარმოებას.

მანუფაქტურული საწარმოებიდან. განსაკუთრებით 50-იანსა და 60-იან წლებში, თანდათან გამოიყო ცალკეული დიდრონი საწარმოები, რომლებშიც გაჩნდნენ პირველი მანქანები, თუმცა იქ ხელით შრომა ჯერ ისევ გაბატონებული იყო. ასეთი დიდი მანუფაქტურების გაჩენა საქართველოს მრეწველობაში ნიშნავდა მანუფაქტურული პერიოდიდან მანქანურ ინდუსტრიაზე გადასასვლელად პირობების მომზადებას. თუ როგორ თანდათანობით მზადდებოდა ეს პირობები და როგორ გადაიქცა დიდი მანუფაქტურა ნამდვილ კაპიტალისტურ ფაბრიკად, ეს კარგად ჩანს საქართველოში მინის წარმოების განვითარების მაგალითზე.

საქართველოს ცხოვრების ახალმა პირობებმა, კერძოდ, სასაქონლო (საბაზრო) ღვინის წარმოების სწრაფმა გაფართოებამ და ღვინის ექსპორტის საჭიროებამ მოითხოვა საქართველოში მინის წარმოების განვითარება, რასაც საფუძველი ჯერ კიდევ XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ჩაეყარა. 50-იან და 60-იან წლებში გორის ახლოს, სოფ. ღვარებში (ატენის ხეობაში) მოქმედებდა მინის დიდი მანუფაქტურული საწარ-

მო, რომელიც შემამულე ელიზბარ ერისთავს ეკუთვნოდა. ეს საწარმო წელიწადში ამზადებდა 100 ათასამდე ღვინის ბოთლს და აგრეთვე დიდძალ სასარკმლე მინას და სააფთიაქო კუბრკლეულს. საწარმოში მრავალი ათეული დაქირავებული მუშა შრომობდა. ამ საწარმოს მუშაობა სულ უფრო და უფრო უმჯობესდებოდა, მაგრამ მას შემდეგ, რაც გაყვანილ იქნა ფოთი-თბილისის რკინიგზა (1872 წ.) და საქართველოსაკენ გზა გამოიკაფა რუსეთისა და ევროპის მინის ქარხნების ნაწარმმა, ღვარების მანუფაქტურულმა საწარმომ ვეღარ გაუძლო კონკურენციას და არსებობა შესწყვიტა. ამის შემდეგ საქართველოში მინის წარმოების შემდგომი განვითარება შეიძლებოდა მომხდარიყო მხოლოდ იმ დროის ტექნიკით აღკუთრული ნამდვილი ქარხნის მოწყობით. ეს ასეც მოხდა. ღვარების მანუფაქტურული საწარმოს დახურვიდან რამდენიმე წლის შემდეგ, სახელდობრ 1882 წელს, ბორჩალოს მაზრაში ამოქმედდა იმ დროისათვის საკმაოდ დიდი მინის ქარხანა, რომელიც, როგორც მაშინ წერდნენ, „სავსებით ევროპულ ყაიდაზე იყო მოწყობილი“. ეს ქარხანა ეკუთვნოდა გერმანელ კაპიტალისტს ბარონ კუჩინებახს. ქარხანა წელიწადში ამზადებდა 300 ათას ღვინის ბოთლს, 200 ათას ლამპის შუშას, 200 ათას სააფთიაქო შუშას, 100 ათას მინის სურას და ა. შ. მთელი ეს ნაწარმი საქართველოსა და ამიერკავკასიაში საღებოდა.

საქართველოს ეკონომიური ცხოვრების წინსვლისა და კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი შედეგი იყო გზების გაუმჯობესება. რკინიგზების გაყვანამდე რუსეთ-საქართველოს შორის მიმოსვლა უმთავრესად საქართველოს სამხედრო გზით ხდებოდა. 50-იანი წლებიდან განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა რუსეთისა და საქართველოს დაკავშირებას აგრეთვე შავი ზღვის გზით: ქ. ფოთიდან მდ. რიონზე ორპირამდე მოეწყო ორთქლის გემების რეგულარული მიმოსვლა.

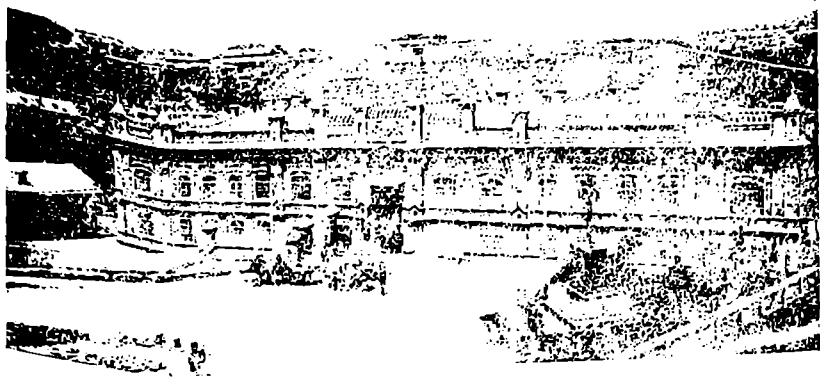
50 — 60-იან წლებში საგრძნობლად გაუმჯობესდა კავშირგაბმულობა: გაფართოვდა საფოსტო სადგურების ქსელი, მოეწყო ტელეგრაფი. 70-იანი წლების დამდეგისათვის საქართველოსა და მთელი ამიერკავკასიის მთავარი ქალაქები უკვე ტელეგრაფით იყვნენ დაკავშირებული ერთიმეორესთან და რუსეთის სამრეწველო ცენტრებთანაც.

საკმაოდ განვითარდა აგრეთვე საქართველოს ადგილობრივი გზები, რომლებიც ერთიმეორესთან აკავშირებდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებს. იმ დროს თითქმის მთელი საქართველო დაისერა საფოსტო და საურამე გზებით.

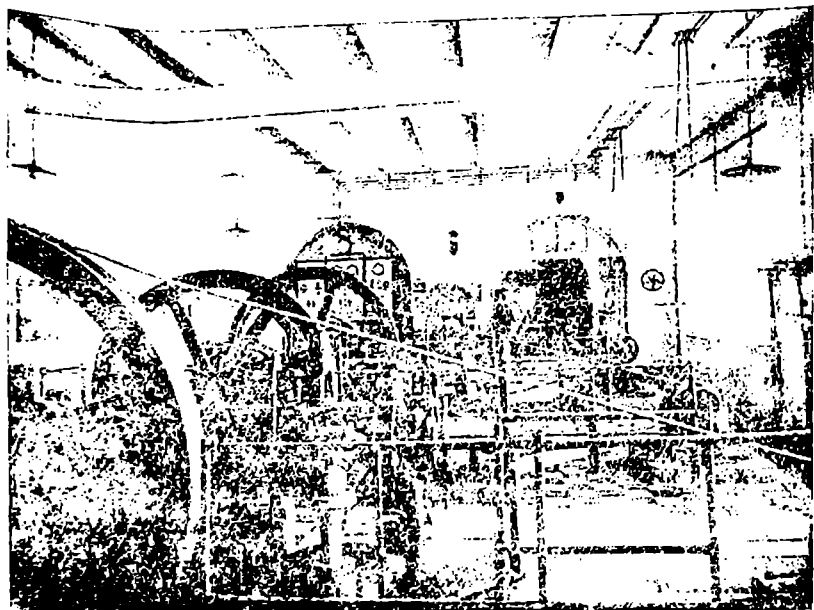
მანუფაქტურიდან
მანქანურ წარმოება-
ზე გადასვლა

კაპიტალიზმის მანუფაქტურულმა პერიოდმა მო-
ამზადა პირობები კაპიტალიზმის მესამე, უმაღ-
ლესი სტადიისათვის — მანქანური ანუ საფაბ-
რიკო-საქარხნო წარმოებისათვის.

საფაბრიკო-საქარხნო წარმოებაზე გადასვლის

ბოზარჯიანის თამბაქოს ფაბრიკის ხელი.

ბოზარჯიანის თამბაქოს ფაბრიკის სამანქანო განყოფილება.

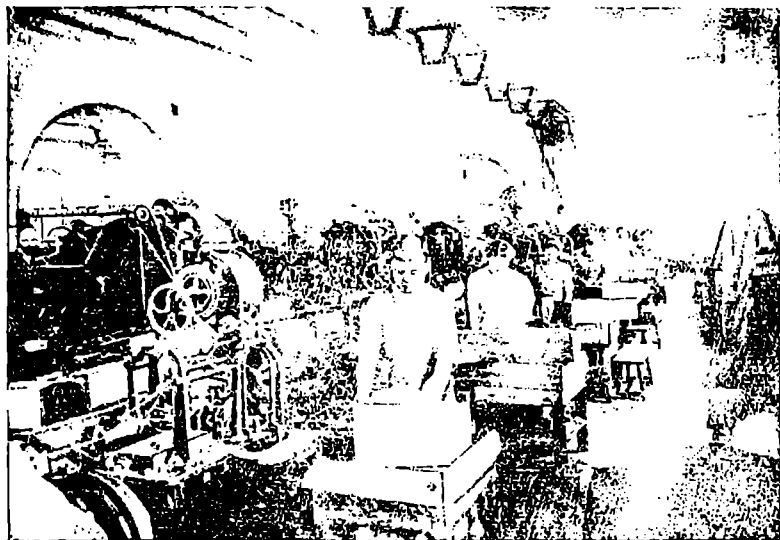
პროცესი საქართველოში ჯერ კიდევ XIX საუკუნის 50 — 60-იან წლებში ისახება, მაგრამ უფრო სწრაფად და ფართო მასშტაბით ეს პროცესი 70-იანი წლებიდან ვითარდება. მას შემდეგ წარმოებაში გაბატონებულ ხელით შრომას თანდათან სცვლის მანქანა, რომელიც წარმოების წამყვანი ძალა ხდება. ეს იწვევს ნამდვილ ტექნიკურ გადატრიალებას საქართველოს მრეწველობაში და, ამასთანავე, მთელი ჩვენი ქვეყნის ეკონომიური ცხოვრების გარდაქმნას.

კაპიტალისტური ფაბრიკა ეწოდება ისეთ დიდ წარმოებას, რომელიც დამყარებულია დაქირავებული მუშების ექსპლუატაციაზე და ამზადებს საქონელს მანქანათა სისტემის გამოყენებით. ასეთი ფაბრიკები და ქარხნები საქართველოში პირველად უცხოელმა მრეწველებმა ააშენეს. ჯერ კიდევ 1851 წელს კაპიტალისტმა შტუსემ თბილისში აამუშავა მექანიკური ქარხანა, რომელშიც ევროპიდან მოტანილი მანქანები იდგა. იმავე ხანებში თბილისში გაიხსნა თუჯის ნაკეთობათა ჩამოსასხმელი ქარხანა, სოლო 1858 წელს ბოზარჯიანცის თამბაქოს ფაბრიკა. 1860 წელს ინგლისელმა კაპიტალისტმა რუქსმა გახსნა დიდი მექანიკური ქარხანა. 1863 წელს უცხოელმა კაპიტალისტებმა ბოლნისის ხეობაში (სოფ. ჩათახში) ცნობილი რკინის მადნის ბაზაზე, რომელსაც საქართველოს ხელისუფლება ჯერ კიდევ XVIII საუკუნეში ამუშავებდა, ააშენეს რკინისა და თუჯის ჩამოსხმელი ქარხანა, რომელიც წლიურად 65.000 ფუთ თუჯს იძლეოდა.

70-იანი წლების დამდეგს საქართველოს მრეწველობის განვითარებაში დაიწყო ახალი ხანა: ამ დროიდან სწრაფად განვითარდა ფაბრიკა-ქარხნებისა და რკინიგზების მშენებლობა, აგრეთვე სამთამადნო მრეწველობა და საფუძველი ჩაეყარა ქვეყნის კაპიტალისტურ ინდუსტრიალიზაციას.

1872 წლის მეორე ნახევარში დაიწყო მატარებლების რეგულარული მოძრაობა ფოთი-თბილისის რკინიგზის ხაზზე. 1877 წელს სადგურ რიონიდან გაყვანილ იქნა რკინიგზის ხაზი ქუთაისამდე და, ამრიგად, დასავლეთ საქართველოს უმნიშვნელოვანესი ცენტრი ქუთაისი რკინიგზით დაუკავშირდა. ერთი მხრივ, საქართველოს დედაქალაქს თბილისს, ხოლო მეორე მხრივ — შავ ზღვას. 1883 წელს დამთავრდა რკინიგზის გაყვანა ბათუმ-სამტრედიასა და თბილის-ბაქოს შორის, რითაც რკინიგზის ხაზი შავი ზღვიდან კასპიის ზღვამდე გადაიჭიმა. 1886 წელს რკინიგზა გაყვანილ იქნა აგრეთვე ქუთაისიდან ტყიბულამდე.

რკინიგზებმა დაახლოვა და ეკონომიურად შეაკავშირა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეები, დააჩქარა აღებ-მიცემობის განვითარება და წიაღისეული სიმდიდრის მოპოვება-დამუშავება, გამოაცოცხლა ცხოვრება. რკინიგზების მშენებლობას თან სდევდა სამთამადნო მრეწველობის

ბოსარჯიანის თამბაქოს ფაბრიკის ერთ-ერთი საამქრო.

თბილისის საფური (1872 წ.)

სწრაფი განვითარება. განსაკუთრებით ფართოდ 70-იან და 80-იან წლებში დაწინაურდა ქვანახშირისა და მარგანეცის მრეწველობა.

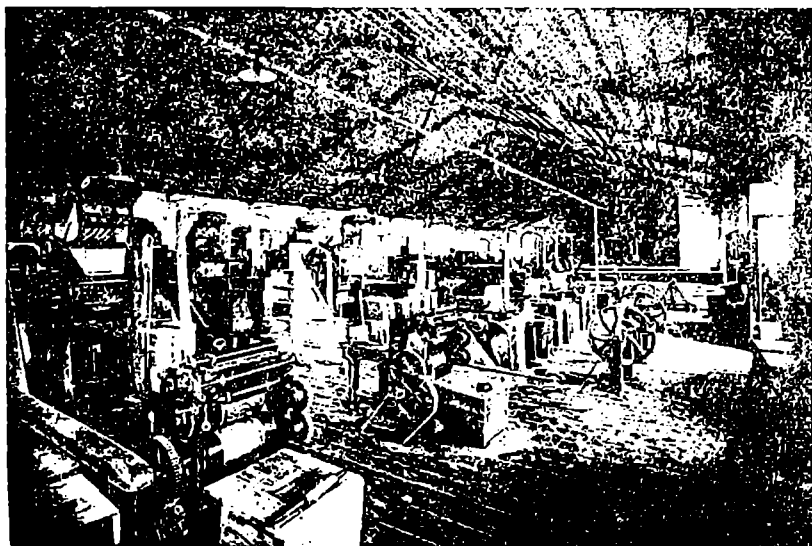
ქვანახშირის მრეწველობის უმნიშვნელოვანეს ცენტრად იქცა ტყიბულის საბადო. 70-იან წლებამდე ქვანახშირის მიზიდვა მოხმარების ადგილებამდე ძალიან ძვირი ჯდებოდა, რაც საგრძნობლად აფერხებდა ქვანახშირის მრეწველობის განვითარებას. რკინიგზების გაყვანის შემდეგ მდგომარეობა შეიცვალა: გადაზიდვის ხარჯები დიდად შემცირდა და ამის შედეგად გაიზარდა მოთხოვნილება ქვანახშირზე. გარდა ამისა, ახლა აუარებელი ქვანახშირი სჭირდებოდა უკვე თვით რკინიგზას ორთქლმავლებისათვის. ასე შეიქმნა ხელსაყრელი პირობები ქვანახშირის ამოღების გასაფართოებლად.

70-იან წლებში მოწინავე კაპიტალისტურ ქვეყნებში მეტალურგიის სწრაფ განვითარებასთან დაკავშირებით არაჩვეულებრივ გაიზარდა მოთხოვნილება მარგანეცზე ანუ შავ ქვასზე. ამ ძვირფასი მადნის დიდი, მსოფლიო მნიშვნელობის საბადო ჯერ კიდევ 50-იანი წლების დასაწყისში იქნა აღმოჩენილი ქიათურის მიდამოებში (სოფლების რგანის, ზედა რგანის, პერევისის, შუქრუთის, მღვიმევის, დაკვეთისა და სხვ. ტერიტორიაზე). მაგრამ მისი სამრეწველო დამუშავება დაიწყო მხოლოდ 1879 წელს. მარგანეცის წარმოება საქართველოს სამთამადნო მრეწველობის წამყვან დარგად იქცა. ქიათურის მარგანეცმა უაღრესად ფართო გამოყენება ჰპოვა არა მარტო რუსეთის მზარდ მრეწველობაში, არამედ აგრეთვე ინგლისის, საფრანგეთის, გერმანიის, ამერიკის შეერთებული შტატებისა და სხვა დიდი კაპიტალისტური სახელმწიფოების მრეწველობაში. ქართულმა მარგანეცმა უმნიშვნელოვანესი ადგილი დაიკავა მსოფლიო ბაზარზე. 1892 წელს საქართველოში მოპოვებული მარგანეცი შეადგენდა მარგანეცის მსოფლიო მოპოვების 38,2 პროცენტს, ხოლო ქართული მარგანეცის ექსპორტი — მარგანეცის მსოფლიო ექსპორტის 53,8 პროცენტს.

უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოსათვის (ისევე როგორც მთელი ამიერკავკასიისათვის) აგრეთვე ბაქოს ნავთის მრეწველობის განვითარებას. აფშერონის ნახევარკუნძულზე ნავთობის მოპოვებას დიდი ხნის ისტორია აქვს, მაგრამ XIX საუკუნის 70-იან წლებამდე ნავთობს აქ მცირე რაოდენობით იღებდნენ და ბაქოს მრეწველობას მხოლოდ ადგილობრივი მნიშვნელობა ჰქონდა. ბაქო-ბათუმს შორის რკინიგზის გაყვანის შემდეგ ბაქოს ნავთის მრეწველობა ზღაპრული სისწრაფით ვითარდება. ნავთის მრეწველობაში აბანდებდნენ თავიანთ კაპიტალს არა მარტო ადგილობრივი მრეწველები (მირზოევი, კოკორევი, გუბუნინი, ზუბალაშვილი, ბეგთაბეგოვი, ლიანოზოვი, ბენკენდორფი, მურომცევი, ერისთავი, ტერ-აკოფოვი, ჯაყელი და სხვ.),

არამედ აგრეთვე ევროპის უდიდესი კაპიტალისტები — „ფულის მეფე-ები“ — ძმები ნობელები, როტშილდი და სხვები, რომლებმაც შეაფი-როვეს ადგილობრივი (აზერბაიჯანელი, სომეხი, რუსი და ქართველი) კაპიტალისტები და ხელთ იგდეს ბაქოს ნავთის მრეწველობის დიდი ნაწილი.

ბაქოს ნავთის მრეწველობის განვითარებამ დიდად შეუწყო ხელი მრეწველობის ზრდას ქალაქ ბათუმში. მას შემდეგ, რაც ბათუმი რკი-ნიგზით თბილისსა და ბაქოს დაუკავშირდა, იქ სწრაფად გაიზარდა ფაბ-რიკა-ქარხნების რიცხვი. განსაკუთრებით ფართოდ ვითარდებოდა მრეწ-ველობის ის დარგები, რომლებიც დაკავშირებული იყვნენ ბაქოდან მიღებული ნავთის საზღვარგარეთ ექსპორტთან. ბათუმიდან გატანილ ნავთს უდიდესი ადგილი ეკირა მსოფლიო ბაზარზე. მაგალითად, 1888 წელს ბათუმიდან გატანილი ნავთი შეადგენდა ნავთის მსოფლიო მოხ-მარების 21,2 პროცენტს. ნავთის შესანახად კაპიტალისტებმა ბათუმში ააშენეს უზარმაზარი რკინის რეზერვუარები, რომლებშიაც მილიონო-ბით ფუთი ნავთი ისხმებოდა. საზღვარგარეთ ნავთი გაჰქონდათ ჩასასხ-მელი გემებით, კასრებითა და თუნუქის ბილონებით, რომლებსაც ხის ყუთებში აწყობდნენ. ამასთან დაკავშირებით ფართოდ ვანვითარდა ნავ-თის საექსპორტო ქურკლის (ბილონებისა და ყუთების) წარმოება. ბი-

ბათუმის ბილონის ქარხნის ერთ-ერთი საამქრო.

დონები კეთდებოდა თეთრი თუნუქისაგან, რომელიც საზღვარგარეთიდან (ინგლისიდან) შემოჰქონდათ. ყუთებისათვის საჭირო იყო აუარებელი ხე-ტყე, რომელიც ბათუმში მიჰქონდათ როგორც საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებიდან, ისე რუსეთიდან და საზღვარგარეთიდან. განსაკუთრებით ბევრი ხის მასალა შემოჰქონდათ ავსტრიიდან, საიდანაც მას ეზიდებოდნენ ჯერ რკინიგზით ოდესამდე, ხოლო შემდეგ გემებით ბათუმამდე.

საექსპორტო ქურკლის პირველი ქარხანა ბათუმში ააშენეს 1883 წელს კაპიტალისტებმა ბუნგემ და პალაშკოვსკიმ. ეს ქარხანა მოწყობილი იყო ტექნიკის უკანასკნელი სიტყვის მიხედვით. 1886 წელს ქარხანა როტმილდის ხელში გადავიდა და კიდევ უფრო გაფართოვდა. 1891 წელს იგი ყოველდღიურად ამზადებდა 36.000 ბიდონსა და 18.000 ხის ყუთს. მასში 150-ზე მეტი მექანიკური დაგზა იდგა და წარმოების ძირითადი პროცესები მექანიზებული იყო. ქარხანას ჰქონდა აგრეთვე სპილენძის სადნობი ლუმელი, სამკედლო ბრძმედები და მრავალი სხვა ტექნიკური მოწყობილობა. ქარხანა ყოველწლიურად ხარჯავდა 150.000 ფუთ ქვანახშირს (ტყიბულისას) და აგრეთვე 1000 კუბ. საყენ შეშას. მასში ერთდროულად 1300-ზე მეტი მუშა მუშაობდა. ამ ქარხნის გარდა, იმავე 80-იან წლებში ბათუმში აშენდა ათამდე დიდი ქარხანა, რომლებიც აგრეთვე ნავთის საექსპორტო ქურკელს ამზადებდნენ. იმ დროს ბათუმს გაცხოველებული სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდა რუსეთისა და ევროპის დიდ სამრეწველო ცენტრებთან.

იმ ხანებში საკმაოდ ფართოდ ვითარდებოდა ჩვენში აგრეთვე მსუბუქი მრეწველობა, რომელშიც სწრაფად მიმდინარეობდა სამრეწველო გადატრიალების პროცესი. 1870 წელს ვაჰარმა გ. მირზოევმა თბილისში აამუშავა დიდი საფეიქრო ფაბრიკა, რომელიც მოწყობილი იყო უახლესი ტექნიკის საფუძველზე. ამ ფაბრიკაში მოქმედებდა ინგლისიდან ჩამოტანილი ორთქლის მანქანები, 300 საფეიქრო დაზგა და 11.000 თითისტარი. ფაბრიკა ქსოვდა მიტკალს, რიფსს, ფანელს, ტილოს. იქ 600-ზე მეტი მუშა შრომობდა. 1875 წელს თბილისში კაპიტალისტმა გ. ადელხანოვმა ააშენა ტყავის გადამამუშავებელი დიდი ფაბრიკა, რომელშიც აგრეთვე ორთქლის ქვაბები მუშაობდა. 70-იანი წლების ბოლოდან მანქანა შეიქრა აგრეთვე აგურის მრეწველობაში. 80-იან წლებში თამბაქოს გადამამუშავებელ მანუფაქტურებს შეენაცვლა თამბაქოს დიდი ფაბრიკები. თამბაქოს გადასამუშავებელ წარმოებაში ტექნიკური გადატრიალება გამოიწვია მექანიკურმა საჭრელმა დაზგამ, რომელსაც თან მოჰყვა ორთქლისა და ბენზინის (შიდაწვის) ძრავების გამოყენება. იმავე ხანებში მექანიზაციამ ფეხი მოიკიდა აგრეთვე ხე-ტყის მრეწველობაში.

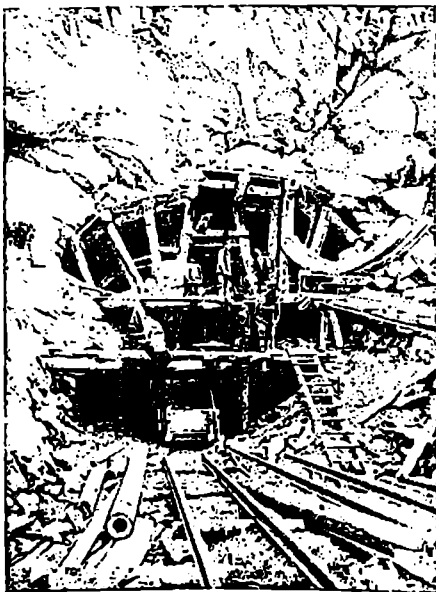
ასე თანდათან დაიპყრო მანქანურმა წარმოებამ მრეწველობის სხვა-

დასხვა დარგი, მოახდინა ტექნიკური გადატრიალება მრეწველობაში და დასაბამი მისცა ქვეყნის კაპიტალისტურ ინდუსტრიალიზაციას.

90-იან წლებში საქართველოში ხდება საფაბრიკო-საქარხნო და სამთამადნო მრეწველობის შემდგომი მნიშვნელოვანი განვითარება, რკინიგზის ხაზების გაფართოება, ქალაქების სწრაფი ზრდა.

90-იან წლებამდე ამიერკავკასიის რკინიგზის ნორმალურ მუშაობას დიდად აფერხებდა წიფის გვირაბის დაუმთავრებლობა. წიფის გვირაბი გაიხსნა 1890 წლის 1 აპრილს. მას შემდეგ დიდად გაძლიერდა ტვირთის ზიდვა ბაქო-ბათუმსა და თბილის-ბათუმ-ფოთს შორის. 1894 წელს გაიხსნა ხაშურ-ბორჯომის რკინიგზის ხაზი, რამაც ხელი შეუწყო ბორჯომის ხეობის მდიდარი ტყეების სამრეწველო დამუშავებას. 1895 წელს დამთავრდა რკინიგზის ვიწროლიანდაგიანი ხაზის მშენებლობა შორაპანსა და ქიათურას შორის.

საქართველოს სამთამადნო მრეწველობამ 90-იან წლებში მნიშვნელოვანი ნაბიჯი გადადგა წინ. მრეწველობის ამ დარგში მთავარი ადგილი წინანდებურად ქვანახშირსა და მარგანეცს ეჭირა. სულ ათიოდე წლის განმავლობაში ტყიბულში ქვანახშირის ამოღებამ რამდენჯერმე იმატა. თუ 1890 წელს ამოღებული იყო 600.000 ფუტი ქვანახშირი, 1900 წელს

წიფის გვირაბის მშენებლობა.

ამოღებამ უკვე 3. 875. 000 ფუტს მიაღწია, კიდევ უფრო სწრაფად ვითარდებოდა მარგანეცის მრეწველობა: 1890 წელს მოპოვებული იყო 10.458.000 ფუთი მარგანეცი, 1898 წელს — 15.259.000 ფუთი, ხოლო 1900 წელს — 40.363.000 ფუთი. 90-იანი წლების ბოლოდან მოკიდებული საგრძნობლად გაუმჯობესდა მარგანეცის ამოღებისა და გაწმენდის ტექნიკა: გაკეთდა ბრემსბერგები და საპაერო გზა, მალაროდან წყლის ამოსაქაჩი ახალი მოწყობილობა; შემოვიდა ელექტრონათ განათება; აშენდა პირველი მადნის სარეცხი (გამამდიდრებელი) ქარხნები და სხვ.

იმავე ხანაში განვითარების მნიშვნელოვან ღონეს მიაღწია საქართველოს მსუბუქმა და საშენ მასალათა მრეწველობამ. განსაკუთრებით სწრაფად განვითარდა თამბაქოსა და ტყავის გადამამუშავებელი მრეწველობა. 1896 წელს საქართველოში მუშაობდა თამბაქოს 10 დიდი ფაბრიკა (თბილისში, ჭუთაისსა და ბათუმში). თამბაქოს მრეწველობაში ხელის დასაწყობის ნაცვლად ფართოდ დაინერგა ორთქლისა და გაზის ძრავებით მომუშავე დასაწყობები. 90-იანი წლებიდან მოკიდებული, საქართველოს თამბაქოს მრეწველობა წარმატებით უწყვეტად მეტოქეობას და ავიწროებდა სამხრეთ რუსეთის (მაგალითად, როსტოვის) თამბაქოს ფაბრიკების ნაწარმს. საქართველოში დამზადებული თამბაქოს მზა ნაწარმი მრავლად გაჰქონდათ არა მარტო რუსეთის იმპერიის გუბერნიებში, არამედ უცხოეთშიც — ირანში, თურქეთში, ეგვიპტესა და სხვაგან. ასევე წარმატებით ვითარდებოდა ტყავის გადამამუშავებელი მრეწველობა. განსაკუთრებით განთქმული იყო გ. ადელხანოვის ფირმა, რომელშიც 1500 კაცი მუშაობდა. ამ ფირმამ რუსეთის სამრეწველო გამოფენაზე რამდენჯერმე მიიღო ოქროსა და ვერცხლის მედლები. მისი წლიური პროდუქცია 2 მილიონ მანეთს აღემატებოდა. ტყავის მრეწველობაში განუწყვეტლივ ხორციელდებოდა ტექნიკური გაუმჯობესება. საშენ მასალათა მრეწველობაში განსაკუთრებით ფართოდ განვითარდა აგურის მექანიზაციამნილი წარმოება. დიდი როლდენობით მზადდებოდა სტანდარტული აგური თბილისში, სადაც აგურის მრავალი ქარხანა მუშაობდა. აგურის წარმოებაში საწვავ მასალად იყენებდნენ უმთავრესად მაზუტის, რის გამოც აგურის ქარხნებში იდგმებოდა ორთქლის ქვაბები. საგრძნობლად განვითარდა იმ ხანაში აგრეთვე ხე-ტყის მრეწველობა: 1897 წელს საქართველოში 100-ზე მეტი სახერხი ქარხანა იყო.

მრეწველობის სწრაფმა განვითარებამ და სავაჭრო ბრუნვის გაფართოებამ, აგრეთვე სოფლად კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებამ გამოიწვიეს საქართველოს ქალაქების არაჩვეულებრივი სწრაფი ზრდა რეფორმის შემდგომ ხანაში, — კერძოდ, 80-იანსა და 90-იან წლებში. იმ ხანაში საქართველოს მოსახლეობა საერთოდ საგრძნობლად

ვაიზარდა, მაგრამ ქალაქის მოსახლეობა გაცილებით უფრო სწრაფად იზრდებოდა, ვიდრე სოფლისა. 1866 წელს საქართველოში მოსახლეობის რიცხვი უდრიდა 1. 300. 400 სულს. 1886 წელს — 1. 731. 500 სულს, ხოლო 1897 წელს — 2. 034. 700 სულს. ამასთანავე, მოსახლეობის ამ საერთო რიცხვში ქალაქის მოსახლეობის პროცენტი სულ უფროდაუფრო მატულობდა, სოფლის მოსახლეობისა კი კლებულობდა. ქალაქის მოსახლეობის ზრდა სოფლის მოსახლეობის ხარჯზე ხდებოდა იმიტომ, რომ მრეწველობა სულ უფრო მეტად იზიდავდა სოფლის გაღატაკებულ გლეხობას, რომელსაც თავის სარჩენად სახსარი აღარა დარჩენოდა-რა, გარდა საკუთარი მარჯვენისა.

განსაკუთრებით გაიზარდა და განვითარდა საქართველოს დედაქალაქი თბილისი, რომელიც იმ დროს მთელი ამიერკავკასიის ადმინისტრაციული ცენტრი იყო. თბილისი გადაიქცა უმნიშვნელოვანეს სავაჭრო-სამრეწველო და სატრანსპორტო ცენტრად. ფაბრიკა-ქარხნების რაოდენობის ზრდასთან ერთად იზრდებოდა ქალაქის მოსახლეობა და, კერძოდ, სამრეწველო პროლეტარიატის რიცხვი. მარტო რკინიგზის მთავარ სახელოსნოებში (რომლებიც 1883 წელს, ბაქო-ბათუმის რკინიგზის ხაზის გაყვანის დამთავრებასთან დაკავშირებით, ხაშურიდან თბილისში იქნა გადატანილი) 3 ათასზე მეტი მუშა მუშაობდა. თბილისის მცხოვრებთა საერთო რიცხვი 1865 წელს უდრიდა 71. 051 სულს. 1897 წლისათვის კი 159. 590 სულამდე ავიდა. თანდათან უმჯობესდებოდა საქალაქო მეურნეობა, კერძოდ, ტრანსპორტი და კანალიზაცია. შენდებოდა ქვის დიდი სახლები და ახალი ხიდები, ფართოვდებოდა წინანდელი ვიწრო ქუჩები. მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში თბილისმა საბოლოოდ დაჰკარგა ძველი, ფეოდალური ქალაქის სახე და იგი კაპიტალისტურ ქალაქად იქცა. 1861 წელს აშენდა თბილისის პირველი წყალსადენი, რომელმაც 27 წელიწადს გასძლო. 1887 წელს მეორე, უფრო დიდი (ავქალის) წყალსადენი აშენდა. 1884 წელს რუსთაველის პროსპექტზე (მაშინ გოლოვინის პროსპექტი ერქვა) გაყვანილ იქნა ცხენის რკინიგზა, რომელიც ოციოდე წლის შემდეგ ელექტრო-რკინიგზამ, ტრამვაიმ შეცვალა.

დედაქალაქთან ერთად საგრძნობლად გაიზარდნენ და განვითარდნენ აგრეთვე საქართველოს სხვა ქალაქები; წარმოიშვა ბევრი ახალი ქალაქი, სარკინიგზო კვანძი და დაბა.

თბილისის შემდეგ განსაკუთრებით სწრაფად იზრდებოდა დასავლეთ საქართველოს უმთავრესი ქალაქი ქუთაისი, რომელიც გუბერნიის ცენტრს წარმოადგენდა. ქუთაისის მნიშვნელობამ კიდევ უფრო იმატა ქიათურის მარგანეცის მრეწველობის განვითარების შემდეგ. იმ ხანად ქუთაისში თავი მოიყარა დასავლეთ საქართველოს ინტელიგენციის

დიდმა ნაწილმა და გამრავლდა კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებათა რიცხვი, საგრძნობლად გამოცოცხლდა ეკონომიური და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრება. დიდი სისწრაფით განვითარდა ქალაქი ბათუმი, რომელიც თურქეთის უღლისაგან აქარის განთავისუფლების დროისათვის სოფელს უფრო ჰგავდა, ვიდრე ქალაქს, ხოლო 90-იანი წლების ბოლოს საქართველოს ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს სამრეწველო ცენტრად იქცა. მარგანეცის მრეწველობამ წარმოშვა ახალი მნიშვნელოვანი სამრეწველო ცენტრი — ჭიათურა, ხოლო მარგანეცის ექსპორტის გაუგონარი სისწრაფით ზრდამ გამოიწვია ქალაქ ფოთის გადაქცევა საქართველოს ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ნავსადგურად. რკინიგზის ტრანსპორტმა წარმოქმნა მნიშვნელოვანი სარკინიგზო კვანძები: ხაშური, ზესტაფონი, სამტრედია და სხვ. რომლებიც შემდეგ ქალაქებად იქცნენ.

საქართველოს მრეწველობის განვითარების ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს თავისებურებას ის წარმოადგენდა, რომ იგი დიდად იყო დამოკიდებული რუსეთისა და უცხოეთის კაპიტალზე. საქართველო იმ დროს ცარიზმის კოლონია იყო და რუსეთის ბურჟუაზია ლამობდა, საქართველოს მრეწველობა მეტროპოლიის მრეწველობის უბრალო დანამატად ექცია. თავის მხრივ, ევროპის კაპიტალისტები, რომლებიც თავისუფლად დაპარპაშობდნენ მეფის რუსეთის იმპერიაში, ცდილობდნენ ხელთ ეგდოთ საქართველოს ბუნებრივი სიმდიდრე და ამ გზით იათი ნედლეული ეშოვნათ თავიანთი ქარხნებისათვის. ამით აიხსნება, რომ საქართველოს მრეწველობის განვითარება ცალმხრივ წარიმართა: ვითარდებოდა უპირატესად მრეწველობის ის დარგები, რომლებიც მეტროპოლიისა და უცხო ქვეყნების კაპიტალისტებისათვის იყო სასარგებლო (მაგ., სამთამადნო მრეწველობა და მსუბუქი მრეწველობის ზოგი დარგი). ხოლო მძიმე მრეწველობა, რომელიც ყოველი დამოუკიდებელი ქვეყნის ეკონომიკის საფუძველია, თითქმის სრულიად არ ვითარდებოდა. ცარიზმი და უცხოეთის ბურჟუაზია ყოველნაირად უშლიდნენ ხელს საქართველოში მძიმე მრეწველობის განვითარებას, რის გამოც ჩვენში მანქანათმშენებლობა 90-იანი წლების ბოლოსაც კი ჯერ ისევ ჩანასახ მდგომარეობაში იმყოფებოდა.

ასე მოესპო საქართველოს დამოუკიდებელი ინდუსტრიული განვითარების საშუალება. რის გამოც იგი დიდხანს დარჩა აგრარულ ქვეყანად. საქართველოს მშრომელთა კოლონიური ექსპლუატაცია, რომელიც ხასიათდებოდა იმპერიალისტური ძარცვა-გლეჯისა და ფეოდალურ-ბატონყმური ექსპლუატაციის ყველაზე უფრო უხეში ფორმების შეერთებით, კიდევ უფრო ამწვავებდა სხვადასხვა წინააღმდეგობას ჩვენი ქვეყნის ცხოვრებაში და ამით ნიადაგს უქმნიდა ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელ მოძრაობას.

საეკრო მიწათმოქმედების ზრდა

სოფლის მეურნეობაში კაპიტალიზმის განვითარების პროცესი გაცილებით უფრო ნელი ტემპით მიმდინარეობდა, ვიდრე მრეწველობაში. მიუხედავად ამისა, უკვე 50 — 60-იანი წლების

მანძილზე საქართველოს სოფლის მეურნეობაში კაპიტალისტური ურთიერთობა მნიშვნელოვანი სიღრმით და მასშტაბით ვითარდებოდა. განსაკუთრებით სწრაფად ხდებოდა კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარება საქართველოს სოფელში რეფორმის შემდგომ ხანაში — 70-იანი წლების დასაწყისიდან 90-იანი წლების ბოლომდე. XIX საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველოს მიწათმოქმედების ისტორია არსებითად ბატონყმური საწარმოო ურთიერთობის ბურჟუაზიული ურთიერთობით შეცვლის ისტორიას.

საქართველოს სოფლის მეურნეობაში იმ დროს ყველაზე უფრო დიდი ადგილი მარცვლეულის (პურის, სიმინდის) მეურნეობას ეჭირა. პური განსაკუთრებით ბევრი ითესებოდა თბილისის გუბერნიაში (გორის, დუშეთის, თელავის, ახალქალაქის და სხვ. მაზრებში), სიმინდი კი ქუთაისის გუბერნიაში (ზუგდიდის, სენაკის, ოზურგეთის, შორაპნის და სხვ. მაზრებში). ჯერ კიდევ 60-იანი წლების დასაწყისში საქართველოს სოფლიდან დიდძალი მარცვლეული გადიოდა არა მარტო შინაურ, არამედ მსოფლიო ბაზარზედაც. 90-იანი წლების დასაწყისში მარტო დასავლეთ საქართველოდან გაჰქონდათ მსოფლიო ბაზარზე წელიწადში საშუალოდ 5 — 6 მილიონი ფუთი სიმინდი.

მარცვლეულის შემდეგ ჩვენი მიწათმოქმედების უმნიშვნელოვანესი დარგი მევენახეობა-მელვინეობა იყო. მევენახეობა-მელვინეობის ძირითადი რაიონი იყო კახეთი (სიღნაღისა და თელავის მაზრები). კახური ღვინო განთქმული იყო მთელ ამიერკავკასიაში და არა მარტო ადგილობრივ ბაზრებზე ბატონობდა, არამედ რუსეთშიც საკმაოდ ბევრი იგზავნებოდა. 70-იანი წლებიდან სასაქონლო ღვინის წარმოება ფართოდ განვითარდა აგრეთვე ქართლსა და იმერეთში. განსაკუთრებით დაწინაურდა შორაპნის მაზრა, საიდანაც 80-იან წლებში სხვადასხვა ბაზრებზე რკინიგზით ყოველწლიურად საშუალოდ 250. 000 ვედრო ღვინო იგზავნებოდა. მთელ საქართველოში იმ დროს საშუალოდ დაახლოებით 5 — 6 მილიონი ვედრო ღვინო მოდიოდა. აქედან დაახლოებით ერთ მესამედს მწარმოებელი თვითონვე მოიხმარდა, ორი მესამედი კი ბაზარზე გასაყიდად გადიოდა. ღვინის წარმოების ზრდასთან ერთად იზრდებოდა სასაქონლო სპირტისა და არაყის წარმოებაც.

ფართო ვაჭრობის საგნად იქცა მეცხოველეობის ნაწარმიც. მეცხოველეობას საქართველოს, განსაკუთრებით მთიანეთის, სოფლის მეურნეობაში უღარესად მნიშვნელოვანი ადგილი ექირა. ბაზარზე მრავლად გამოდიოდა სახორცე პირუტყვი, უმთავრესად ცხვარი, ღორი და თხა, აგრეთვე ფრინველი (ქათამი, ინდაური), კვერცხი და სხვ. ჩვენებური მეცხოველეობის ნაწარმი ბლომად გადიოდა არა მარტო ამიერკავკასიის სავაჭრო-სამრეწველო ცენტრებში, არამედ მსოფლიო ბაზარზედაც.

მეცხოველეობის ბაზაზე ფართოდ იყო განვითარებული შინამრეწველობა, რომელიც თანდათან კაპიტალისტურ ხასიათს იღებდა. შინ გაკეთებულ საფეიქრო დაზგებზე გლეხი-ოსტატები ართავდნენ მატყლს და ქსოვდნენ სხვადასხვა ქსოვილებს ბაზარზე გასატანად. სამხრეთ ოსეთის მოსახლეობა ამზადებდა მალალი ხარისხის მაუდს, ე. წ. „თივთიკს“, რომელიც ღირსებით ფაბრიკულს არ ჩამოუვარდებოდა. თიანეთის, დუშეთის, გორის, ბორჩალოსა და სხვ. მაზრების შინამრეწველები გასასყიდად ამზადებდნენ ჩოხა-ახალუხებს, ნაბდებს, ქუდებს, ხურჯინებს. მრავლად მზადდებოდა საბაზროდ რძის ნაწარმი — ყველი და კარაქი. თუშური და ოსური ყველი და აგრეთვე საუცხოო მეგრული სულუგუნი მთელ საქართველოში იყო განთქმული.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს სოფლის მეურნეობაში უღარესად მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა აგრეთვე მეთამბაქოეობა, მებამბეობა და მეაბრეშუმეობა. მეთამბაქოეობის ძირითადი რაიონები დასავლეთ საქართველოში იყო აფხაზეთი, აჭარა და ოზურგეთის მაზრა, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოში — სიღნაღის მაზრა. ბამბის კულტურის ფართოდ გავრცელება 60-იანი წლებიდან დაიწყო. იმ დროს ბამბის პლანტაციების ფართობი საქართველოში უდიდესი სისწრაფით იზრდებოდა. შემდგომ მსოფლიო ბაზარზე იაფი ამერიკული ბამბის გამოჩენამ ჩვენში ბამბის პლანტაციების ძლიერი შემცირება გამოიწვია, მაგრამ 80-იანი წლებიდან მებამბეობა კვლავ მაინც მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა საქართველოს სოფლის მეურნეობაში. მეაბრეშუმეობა ჯერ კიდევ რეფორმის წინა ხანაში იყო საქართველოს სოფლის მეურნეობის ერთ-ერთი უღარესად განვითარებული დარგი. მაგრამ 1865 წელს აბრეშუმის თესლით მოვაჭრე უცხოელებმა საქართველოში შემოიტანეს აბრეშუმის ქვის გამანადგურებელი ავადმყოფობა პებრინი, რომელმაც დიდი ზიანი მიაყენა ჩვენს მეაბრეშუმეობას. 80-იანი წლებიდან მიღებულ იქნა ენერგიული ზომები აბრეშუმის ქვის ავადმყოფობის წინააღმდეგ, რის შედეგადაც მეაბრეშუმეობა კვლავ ფართო მასშტაბით აღდგა.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში სავაჭრო-სასაქონლო ხასიათს იღებს აგრეთვე მეხილეობა. მეხილეობის ძირითადი რაიონები იყო

გორისა და ახალციხის მაზრები. 80-იან და 90-იან წლებში ჩნდება სა-
ნიმუშო ხეხილის ბაღები და საწარმოები; თბილისსა და ქუთაისში არს-
დება მებაღეობის სპეციალური სკოლები. ქართული ხილი დიდი რაოდენობით
გადის ბაზარზე. საგრძობლად ვითარდება სავაჭრო მებაღეობა, მეფუტკრეობა
და სოფლის მეურნეობის მრავალი სხვა დარგი. იმავე ხანას ეკუთვნის საქართველოში
ჩაის კულტურის დანერგვის ცდები. ჩაის თესლი საქართველოში 1845 წელს შემოაქვთ
პეკინიდან. ჩაის პირველმა ბუჩქებმა კარგად იხარა სოსუმში, ზუგდიდსა და
ოზურგეთში. სავაჭრო ჩაის პლანტაციები შენდება 90-იან წლებში. ჩაის ყვე-
ლაზე დიდი კაპიტალისტური მეურნეობა იყო აქარაში, ჩაქვის რაიონში.

ასე ვითარდებოდა ჩვენში სავაჭრო მიწათმოქმედება, რომელიც გარ-
დაუვალად იქცეოდა კაპიტალისტურ მიწათმოქმედებად. სოფლის მეურ-
ნეობაში ბატონყმური ნაქუჭიდან იბადებოდა ახალი სამეურნეო ორ-
განიზმი. რომლის საფუძველს კაპიტალისტური ურთიერთობა შეად-
გენდა.

**ფეოდალური მეურ-
ნეობიდან კაპიტალის-
ტურზე გადასვლა** ჯერ კიდევ რეფორმამდელ საქართველოში რო-
გორც მემამულეთა, ისე გლეხთა მეურნეობაში დაიწყო წარმოების ფეოდალური ფორმიდან
კაპიტალისტურზე გადასვლის პროცესი, რე-
ფორმის შემდეგ ეს პროცესი გაცილებით უფრო
სწრაფად მიმდინარეობდა.

მას შემდეგ, რაც მემამულეებმა დაკარგეს იაფი მუშახელი — ყმე-
ბი, მათ წინაშე მწვავედ დადგა საკითხი: როგორ დაემუშავებინათ თავი-
ანთი უზარმაზარი მიწები?

მემამულეთა ერთმა ნაწილმა გადაწყვიტა თვითვე გასძლოლოდა თავის
მეურნეობას და შეეგუებინა იგი ახალი, კაპიტალისტური ურთიერ-
ობისათვის. საამისოდ მათ ხელი მიჰყვეს მუშების დაქირავებას, სა-
სოფლო-სამეურნეო ინვენტარის შექენასა და მეურნეობის რაციონა-
ლურად მოწყობას. ასეთი მემამულეები წლიურად, სეზონურად ან დღი-
ურად დაქირავებულ სასოფლო-სამეურნეო მუშებს საკუთარი (ე. ი. მემამულეთა)
ინვენტარით ამუშავებდნენ თავიანთ დიდრონ ლატიფუნ-
დიებში და მრავლად აწარმოებდნენ სოფლის მეურნეობის პროდუქ-
ტებს ბაზრისათვის. დიდ ლატიფუნდიებში ფართოდ იყენებდნენ დაქი-
რავებულ შრომას, რომელიც გაცილებით უფრო ნაყოფიერი იყო, ვიდრე
ყმის შრომა; ავრცელებდნენ გაუმჯობესებულ თესლეულს და ჯი-
შიან პირუტყვს; ნერგავდნენ ახალ სასოფლო-სამეურნეო იარაღ-მანქა-
ნებს; აუმჯობესებდნენ მეურნეობის წარმოების მეთოდებს.

მაგრამ ყველა მემამულეს როდი შეეძლო თავისი მეურნეობის გარ-

დაქმნა ახალი ვითარების შესაბამისად. უსაქმურობას მიჩვეული ქართველი თავადაზნაურობის დიდი ნაწილი ვაჭრებისა და მევახშეების ხელში ჩაეარდა და ვალებში ჩაეფლო; მეურნეობის განვითარებისათვის მას არც სახსრები გააჩნდა და არც საამისო უნარი ჰქონდა. ამიტომ ისინი ამჯობინებდნენ არ შეეწუხებინათ თავი მეურნეობის გაუმჯობესებისათვის ზრუნვით და უფრო იოლი გზით წასულიყვნენ: მიწა იჯარით გაეცათ ან გაეყიდათ. მემამულეთა მიწებს ხშირად იღებდნენ იჯარით ვაჭარ-მრეწველები და კულაკები, რომლებიც თავიანთი მეურნეობის გაფართოებისა და გამდიდრებისაკენ მიილტვოდნენ. ისინი ხშირად დიდრონ მიწებს იღებდნენ ხელთ და, დაქირავებული შრომის გამოყენებით, მნიშვნელოვანი რაოდენობით ამზადებდნენ სოფლის მეურნეობის ნაწარმს ბაზარზე გასატანად. ხშირად მათ ასეულობით ჰექტარი მიწა ჰქონდათ იჯარით აღებული და ცხვრის ფარები და რქოსანი პირუტყვის ჯოგები ჰყავდათ. კულაკებისა და ვაჭარ-მრეწველების მიერ იჯარით აღებულ მიწაზე მეურნეობა კაპიტალისტური წესით ვითარდებოდა.

მემამულეები მიწას იჯარით აძლევდნენ გლეხებსაც, რათა თავიანთი მეურნეობა უზრუნველყოთ იაფი მუშახელით. ხშირად იჯარას იღებდა გადატაკებული გლეხი, რომელსაც არ გააჩნდა საკუთარი იარაღი და მუშა საქონელი. ასეთი მეიჯარე გლეხი თანდათან იქცეოდა დაქირავებულ მუშად. სოფლის პროლეტარად.

ამრიგად, საქართველოს სოფლის მეურნეობაში ფეოდალური სისტემას სულ უფროდაუფრო სწრაფად უთმობდა ადგილს კაპიტალისტურ სისტემას. კაპიტალიზმი თანდათან უღმობელად ანგრევდა ფეოდალური წყობილების თვით საფუძველს — მემამულეთა მიწის საკუთრებას. რეფორმის შემდგომ ხანაში მემამულეების მიერ მიწის გაყიდვამ მასობრივი ხასიათი მიიღო. მიწაც ისეთივე საქონელი გახდა, როგორც სოფლის მეურნეობის ნაწარმი. 9 წლის განმავლობაში, — 1879-დან 1888 წლამდე. — თბილისის გუბერნიაში გაიყიდა 35.173 დესეტინა მიწა. მიწას ჰყიდნენ თავადები და აზნაურები, ხოლო ყიდულობდნენ შეძლებული და საშუალო გლეხები, ვაჭრები და კაპიტალისტები. პარაზიტული ცხოვრების შედეგად ვალებში ჩაფლული თავადაზნაურობა ხშირად მიმართავდა აგრეთვე მიწების დაგირავებას ბანკებში. დაგირავებული მამულების დიდი ნაწილის გამოსხნას მემამულეები ვეღარ ახერხებდნენ და მათი მამულები საჯარო ვაჭრობით იყიდებოდა. ოდესღაც „ბრწყინვალე“ წოდება — თავადაზნაურობა ეკონომიურად დაქვეითდა და დაკნინდა; რეფორმის შემდეგ, განსაკუთრებით 90-იანი წლებისათვის, ეს წოდება სრული გადაგვარების გზაზე იდგა.

ზემოთქმულიდან ნათელია, რომ XIX საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში შეუჩერებლივ მიმდინარეობდა ფეოდალური მეურნეო-

ბიდან კაპიტალისტურზე გადასვლის პროცესი. ამ პროცესს ადგილი ჰქონდა არა მარტო მემამულეთა და დიდ ვაჭარ-მრეწველთა მეურნეობაში, არამედ აგრეთვე გლეხთა მეურნეობაშიც.

გლეხობის დაშლა. შრომის საზოგადოებრივი დანაწილებისა და სავაჭრო-სასაქონლო მეურნეობის განვითარებას-საშოვარზე სიარული თან ერთად მიმდინარეობდა გლეხთა კლასის დაშლა მდიდრებად და ღარიბებად. ქართველი გლეხობის დაშლის ანუ ქონებრივი დიფერენციაციის პროცესი განსაკუთრებით გაღრმავდა რეფორმის შემდეგ. როცა გაჩნდა მიწის მესაკუთრე გლეხობის მნიშვნელოვანი ფენა.

თუ რამდენად დიდი იყო იმ დროს გლეხთა ქონებრივი უთანასწორობა, კარგად გვიჩვენებს სახელმწიფო გლეხთა მიწათმფლობელობის აკადემიის მარტო თბილისის გუბერნიაში იყო 2034 კომლი ისეთი სახელმწიფო გლეხი, რომელთაც სრულიად არ ჰქონდათ მიწა და რომელთაც იძულებული იყვნენ იჯარით აეღოთ მემამულეთა მიწები. იმავე დროს ბევრი იყო ისეთი სახელმწიფო გლეხი, რომელთაც ბლომად შეეძინათ მიწა. თბილისის მაზრის ს. მარტყოფში 203 კომლ სახელმწიფო გლეხს სრულიად არ ჰქონია მიწა, 162 კომლ გლეხს კი ჰქონდა 3-დან 15-დეკეტინამდე. იყვნენ ისეთი კომლებიც, რომლებიც ულობდნენ 15-დან 40 დეკეტინამდე მიწას. დაახლოებით ასეთივე მდგომარეობა იყო სხვა მაზრებშიც.

მაგრამ მდიდარი გლეხები მარტო მიწის შექმნას როდი სჯერდებოდნენ. ისინი მრავლად ფლობდნენ აგრეთვე მუშა პირუტყვსა და სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარს. ღარიბ გლეხებს კი არც მუშა პირუტყვი ჰყავდათ და არც სასოფლო-სამეურნეო იარაღი ებადათ.

გლეხთა ქონებრივი დიფერენციაცია ხდებოდა არა მარტო ბარის სოფლებში, არამედ მთაშიაც. იქ მეურნეობის მთავარ დარგს მეცხოველეობა წარმოადგენდა და გლეხის სიმდიდრეც შინაური პირუტყვის (უმთავრესად ცხვრის) რაოდენობით გაიზომებოდა. 80-იან წლებში თიანეთის მაზრაში მრავალი იყო ისეთი გლეხი, რომელსაც 1000 სულზე მეტი ცხვარი ჰყავდა, იმავე დროს გლეხთა მნიშვნელოვან ნაწილს სრულიად არ ჰყოლია ცხვარი.

განსაკუთრებით მძაფრად იჩინა თავი ქონებრივმა დიფერენციაციამ მესაკუთრე გლეხთა შორის. ბატონყმური დროებითი ვალდებულებიდან თავდახსნილი გლეხის მეურნეობა არავითარი იურიდიული ნორმებით არ იყო შეზღუდული და მესაკუთრე გლეხი თავისი მიწის სრულუფლებიანი ბატონ-პატრონი იყო. ამიტომ მესაკუთრე გლეხთა მეურნეობაში უფრო შეუზღუდველად მოქმედებდნენ კაპიტალიზმის მგლური კანონე-

პი: ერთი მხრივ, მიწა და სხვა საწარმოო საშუალებანი თავს იყრიდნენ ერთი მუქა მდიდრების ხელში, ხოლო, მეორე მხრივ, გლეხობის დიდი ნაწილი დატაკდებოდა, მისი მეურნეობა სრულიად ჩანაგდებოდა. გადაუხდელი ვალებისათვის გლეხს ახლა ვეღარავენ იყობდა, მაგრამ, სამაგიეროდ, გალატაკებული გლეხი კარგავდა მიწას და სხვა საწარმოო საშუალებებს — ხდებოდა გლეხობის ექსპროპრიაცია.

ასე გაჩნდა საქართველოს სოფელში ახალი სოციალური ფენები. სოფლის ბურჟუაზია ანუ კულაკობა და სასოფლო-სამეურნეო პროლეტარიატი, რომლებიც კაპიტალისტური საზოგადოების კლასებს წარმოადგენენ.

კულაკებმა მნიშვნელოვანი სიმდიდრე იგდეს ხელთ. ისინი ფლობდნენ ბლომად მიწას (როგორც საკუთარს, ისე მემამულეებისაგან იჯარით აღებულს) და აგრეთვე მუშა-პირუტყვს, სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარს, მიწათმოქმედების ნაწარმს, ნედლეულის გადამმუშავებელ საწარმოებს, წისქვილებს, სოფლის ღუქნებსა და ა. შ. ღარიბი გლეხებისა და მოჯამაგირეების სასტიკი ექსპლუატაციის გზით კულაკები მრავლად ამზადდნენ ბაზარზე გასატან ნაწარმს, აგრეთვე ეწეოდნენ დაუნიდობელ მევახშეობას.

სოფლის პროლეტარიატი მოკლებული იყო საწარმოო საშუალებებს. მას, უკეთეს შემთხვევაში, მიწის მცირე ნაკვეთი და სრულიად უმნიშვნელო მეურნეობა თუ გააჩნდა, ამიტომ იგი იძულებული იყო თავისი სამუშაო ძალა გაეყიდა, მოჯამაგირედ დამდგარიყო და ისე ერჩინა თავი. დაახლოებით ასეთსავე მდგომარეობაში იყო სოფლის ღარიბი გლეხობა, რომელსაც მხოლოდ პატარა მიწა ჰქონდა და მცირეოდენი პირუტყვიც ჰყავდა. ღარიბი გლეხი ნახევრადპროლეტარი იყო.

კულაკებსა და ღარიბ გლეხობას შორის შუალედ რგოლს წარმოადგენდა საშუალო გლეხობა, რომელიც მეურნეობას პირადი შრომითა და საკუთარი საწარმოო საშუალებით ეწეოდა. მართალია, ასეთი გლეხი, თუ პირობები ხელს შეუწყობდა, ახერხებდა ოჯახის უზრუნველყოფას აუცილებელი საჩიო-საბადებლით, მაგრამ მისი მდგომარეობა არ იყო მტკიცე და ურყევი. საშუალო გლეხობის ფენა იშლებოდა: მისი ძალიან მცირე ნაწილი მდიდრდებოდა და კულაკობად ქცევას ახერხებდა, დიდი ნაწილი კი ღარიბი გლეხობის ღონეზე ქვეითდებოდა.

კაპიტალიზმმა ყოველივე ყიდვა-გაყიდვის საგნად აქცია. ექსპროპრიაციამნილ გლეხობას, რომელსაც გასაყიდი არაფერი ჰქონდა, ისღა დარჩენოდა, რომ „საშოვარზე წასულიყო“, ე. ი. თავისი სამუშაო ძალა გაეტანა ბაზარზე. სოფლის პროლეტარული და ნახევრადპროლეტარული მასების ნაწილი ისევ სოფლის მეურნეობაში რჩებოდა და მოჯამაგირე-

ებად ან დროებით დაქირავებულ მუშებად დგებოდა, ნაწილი კი იძულებული ხდებოდა თავის სახლ-კარს მოშორებოდა და სამუშაო ეძებნა სხვადასხვა ქალაქებში, სამრეწველო ადგილებში, რკინიგზებზე, ნავთსადგურებსა და ა. შ. იმ დროს საშოვარზე წასულ ქართველ გლეხს ნახვდით არა მარტო საქართველოსა და ამიერკავკასიის ქალაქებში, არამედ რუსეთის ბევრ ქალაქსა და ნავთსადგურშიც.

ლუკმა-პურის საქებრად სოფლიდან გადმოხვეწილი გაჭირვებულ გლეხები არავითარ სამუშაოს არ ერიდებოდნენ. ნაწილი ფაბრიკებსა და ქარხნებში ეწყობოდა, დანარჩენი კი სხვადასხვაგვარ სამუშაოს კიდებდა ხელს: მუშაობდნენ ტვირთის მზიდავებად, ხუროებად, ქვის-მთლელებად, მეპურეებად, მზარეულებად, წყლის მზიდავებად (თულუხჩებად); მენახშირეებად და ა. შ. ათასობით გლეხი ჩაბმული იყო ხე-ტყის მრეწველობაში. გლეხობის მნიშვნელოვანი ნაწილი ცხენებითა და ხარებით ეზიდებოდა ტვირთს.

საშოვარზე გასულ გლეხებს ძალიან მძიმე ცხოვრება ჰქონდათ. ხშირად მათ თავშესაფარი არ გააჩნდათ და ღია ცისქვეშ ათევდნენ ღამეს. მუშაობდნენ თავდაუზოგავად, ყოველგვარ ამინდში; იკვებებოდნენ მარტო შავი პურით; ათასგვარ გაჭირვებას იტანდნენ. სწორედ მათ მიუძღვნა ილია ჭავჭავაძემ შესანიშნავი ლექსი „მუშა“, რომელშიც რეალისტურად, ცხოვრების დიდი ცოდნით არის დახატული საშოვარზე ქალაქად წასული, გადატაკებული ქართველი გლეხის ცხოვრება.

ბაზრის გაფართოება და სავაჭრო მიმოქ- ვევის გაძლიერება	საქართველოში კაპიტალიზმის ზრდასთან ერთად იზრდებოდა ბაზარიც, იზრდებოდა ვაჭრობა. სავაჭრო მიწათმოქმედების ზრდა და გლეხობის დაშლა განუწყვეტლივ ქმნიდა და აფართოებდა შინაურ ბაზარს კაპიტალიზმისათვის.
---	--

60-იანი წლების მეორე ნახევარში მარტო თბილისში ითვლებოდა სამი ათასამდე ღუქანი და სავაჭრო დაწესებულება (მათ შორის 17 ქარვასლა). იმ დროს თბილისის საშინაო ვაჭრობის წლიური მოცულობა უდრიდა 8. 251. 000 მანეთს. განუხრელად ვითარდებოდა ვაჭრობა საქართველოს სხვა ქალაქებშიც.

ახალქალაქის, გორისა და სიღნაღის მაზრებიდან ბაზარზე გამოდიოდა უმთავრესად ხორბლეული და ფქვილი; ზუგდიდისა და სენაკის მაზრებიდან — სიმინდი; თელავის, ქუთაისის, შორაპნისა და რაჭის მაზრებიდან — ღვინო და მევენახეობის სხვა ნაწარმი; სოხუმის ოლქიდან — თამბაქო; გორისა და ახალციხის მაზრებიდან — ხილი; თიანეთის, ღუშეთისა და სხვა მთიანი მაზრებიდან — მეცხოველეობის ნაწარმი და ა. შ.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველოს ყოველი კუთხე იაება გაცხოველებულ აღებ-მიცემაში. სასაქონლო-კაპიტალისტური მეურნეობის განუხრელმა განვითარებამ გამოიწვია არა მარტო საშინაო. არამედ აგრეთვე საგარეო ვაჭრობის მნიშვნელოვანი გაფართოება. საქართველოსა და მთელი ამიერკავკასიის ჩაბმას მსოფლიო სავაჭრო ბრუნვაში აჩქარებდა რუსეთში კაპიტალიზმის სწრაფი განვითარება საქართველოს ბაზარი, რომელიც მჭიდროდ იყო დაკავშირებული რუსეთის ბაზართან და მის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა, აქტიურად მონაწილეობდა საერთაშორისო ვაჭრობაში.

საქართველოს ვაჭრობა ფართო მასშტაბით გასცილდა ეროვნულ ბაზრის ფარგლებს ჯერ კიდევ რკინიგზების გაყვანამდე, — 50 — 60-იან წლებში. საქართველოს დედაქალაქი თბილისი, რომელიც იმ დროს ამიერკავკასიის სავაჭრო ცენტრს წარმოადგენდა, რუსეთის იმპერიის ერთ-ერთი უდიდესი და უმნიშვნელოვანესი სავაჭრო-სამრეწველო ქალაქი იყო.

ამრიგად, XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, განსაკუთრებით 70-იანი წლებიდან მოკიდებული, საქართველოში კაპიტალიზმის ზრდასთან ერთად სწრაფად ხდება როგორც საშინაო, ისე საგარეო ბაზრის ვაჭრობა და სავაჭრო მიმოქცევის გაძლიერება; ძლიერდება ფულის ტრიალი და საქართველოს ყველაზე მიყრუებული კუთხეებიც კი ებმიან ვაჭრობაში.

ასე შეაკავშირა, გააერთიანა კაპიტალიზმის განვითარებამ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეები და დაუკავშირა ის მსოფლიო ბაზარს. სამიწათმოქმედო კაპიტალიზმმა საფუძვლიანად შეარყია საქართველოს სოფლის მეურნეობის საუკუნეობრივი უძრაობა და მძლავრად უზიძგა საწარმოო ძალების განვითარებას. ოდესღაც კარჩაკეტილი და ფეოდალური ქვეყანა, რომელიც დაბალი კულტურის მქონე მუსლიმანურმა სახელმწიფოებმა მრავალი საუკუნით მოსწყვეტეს ცივილიზებულ ქვეყნიერებას, რუსეთთან მჭიდრო კავშირის მეოხებით, კვლავ დაუახლოვდევრობის მოწინავე სახელმწიფოებს და აქტიურად ჩაება საერთაშორისო ეკონომიურ ცხოვრებაში.

რუსეთის მთავრობა საქართველოსა და ამიერკავკასიაში ატარებდა უხეშ კოლონიურ პოლიტიკას, რითაც კიდევ უფრო ამწვავებდა კაპიტალიზმის ყველა წინააღმდეგობას და აძლიერებდა მშრომელი ხალხის ჩარცვას. მიუხედავად ამისა, საქართველოს განვითარება კაპიტალიზმის გზით და მისი ეკონომიური ცხოვრების უშუალოდ დაკავშირება რუსეთისა და ევროპის სახელმწიფოების ცხოვრებასთან უაღრესად მნიშვნელოვანი პროგრესული მოვლენა იყო ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში.

§ 3. რუსეთ-თურქეთის ომი 1877 — 1878 წლებში და ქართველი ხალხის მოწოდებები მასში

რუსეთ-თურქეთის
ომის დაწყება. საო-
მარი მოქმედება
ამიერკავკასიაში

ბურჯუაზიულმა რეფორმებმა, მიუხედავად მათი
ნახევრულობისა, გზა გაუხსნეს რუსეთში კა-
პიტალიზმის განვითარებას და ხელი შეუწყეს
რუსეთის სახელმწიფოს გაძლიერებას. რეფორ-
მები გატარდა აგრეთვე რუსეთის არმიაში. 1874

წლიდან შემოდებულ იქნა საყოველთაო სამხედ-
რო ბეგარა, რამაც საგრძნობლად გააძლიერა არმიის ბრძოლისუნარი-
ანობა.

70-იან წლებში რუსეთის საგარეო პოლიტიკა მიზნად ისახავდა, ე-
თი მხრივ — განემტკიცებინა რუსეთის ეკონომიური და სამხედრო პო-
ზიციები ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე, ხოლო მეორე მხრივ — მიეღ-
წია იმისათვის, რომ შავი ზღვის სრუტეები გაღებულყო რუსეთისათ-
ვის. ამით აიხსნება, რომ რუსეთის მთავრობა მხარს უჭერდა ბალკანეთში
ქეხოვრებ სლავ ხალხთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას.
რომელიც მიმართული იყო თურქი დამპყრობლების წინააღმდეგ.

1875 წელს თურქეთის წინააღმდეგ აჯანყება დაიწყო ბალკანეთის
ორ პროვინციაში — ბოსნიასა და ჰერცეგოვინაში, რომლებშიც მოსახ-
ლეობის უმეტესობას შეადგენდა სლავური მოსახლეობის ხალხი, სერბიელე-
ბი. მალე თურქეთის წინააღმდეგ აჯანყების დროშა აღმართა აგრეთვე
ბულგარულმა ხალხმა. თურქეთმა აჯანყებულთა წინააღმდეგ დიდი სა-
ზღვრო ძალა გამოიყვანა. თურქეთს ზურგში ედგა ინგლისი, რომელიც
მას აქტიურად ეხმარებოდა და რუსეთის წინააღმდეგ საომრად აქეზებ-
და. რუსეთის სამტროდ ფარულად მოქმედებდა აგრეთვე ავსტრია-უნ-
გარი, რომელსაც თვითონ სურდა ბალკანეთში გაბატონება. ყოველივე
ამით ზურგგამაგრებული თურქეთის სულთანი აბდულ-ჰამიდი აღარა-
ფერს სთმობდა და რუსეთ-თურქეთს შორის ომი გარდუვალი გახდა.
1877 წლის აპრილში რუსეთმა ომი დაიწყო.

ომის მთავარი ასპარეზი ბალკანეთში იყო. თავდაპირველად ბალკა-
ნეთის ფრონტზე საომარი მოქმედება ნელ-ნელა ვითარდებოდა. ამიერ-
კავკასიის ფრონტზე კი რუსეთის ჯარმა ომის დაწყებისთანავე მოიპო-
ვა რამდენიმე მნიშვნელოვანი გამარჯვება. კავკასიის არმიამ ზედიზედ
სასტიკად დაამარცხა თურქეთის ე. წ. ანატოლიის არმია.

რუსეთის შემტევმა ჯარებმა აპრილშივე დაიკავეს ქ. ბაიაზეთი დ-
მთელი ბაიაზეთის დაბლობი, აგრეთვე ქ. ალზევანი (ყალიზმანი) და მრ-
ვალი სხვა დასახლებული პუნქტი. მაისში თურქებმა დესანტი გადმოს-
ხეს სოხუმსა და ოჩამჩირეში და ამრიგად ახალი ფრონტი გახსნეს. მიუ-

ხედავად ამისა, კავკასიის არმიის შეტევა წარმატებით გრძელდებოდა. მთავარ რუსეთის ჯარმა იერიშით აიღო ქალაქი და მნიშვნელოვანი კიხე-სიმაგრე არტაანი. იენისში თურქეთმა კავკასია-მცირე აზიის ფრონტზე დამხმარე ძალა გადმოისროლა და რუსების შეტევა შეაჩერა. იმავე დროს თურქებმა, რომლებსაც ძლიერ ეხმარებოდნენ ინგლისელები, გააძლიერეს შემოტევა აფხაზეთის მხრიდან. გააფთრებული ბრძოლა მიმდინარეობდა მდინარე კოდორისა და ოჩამჩიორის მიდამოებში. ოჩამჩიორე ორჯერ გადავიდა ხელიდან ხელში. თურქების წინააღმდეგ ამ რაიონში მოქმედ რაზმს რუსეთის სარდლობამ ახალი ძალა მიაშველა. ინგლისის შუა რიცხვებში თურქეთის ჯარი დამარცხებულ იქნა და იძულებული გახდა სოხუმისაკენ დაეხია. 20 აგვისტოს რუსეთის ჯარმა იერიშით დაიკავა სოხუმიც და მთლად გაწმინდა აფხაზეთის ტერიტორია თურქებისაგან.

სექტემბრის მეორე ნახევარში კავკასიის ფრონტზე მოქმედმა კორპუსმა, რომელსაც გენერალი ლორის-მელიქოვი მეთაურობდა, განაახლა აქტიური საომარი მოქმედება. 3 ოქტომბერს მოხდა დიდი ბრძოლა

ყარსის ახლოს. ანატოლიის ნაქები არმია, რომელსაც მუხთარფაშა მეთაურობდა, განადგურებულ იქნა. მისგან გადაარჩენილი სამი დივიზია რუსებს ტყვედ ჩაუვარდა. ეს იყო რუსეთის არმიის დიდი გამარჯვება.

ნოემბერს ღამე დაიწყო გვირული იერიში მცირე აზიის უძლიერესი კიხე-სიმაგრის ყარსის ასაღებად. რუსმა ჯარისკაცებმა უმაგალითო სიბრძნით გამოიჩინეს და მეორე დილას ყარსი უკვე აღებული იყო.

ამ დამარცხებამ თავზარი დასცა თურქეთის მთავრობას. ყარსის აღება ხელი შეუწყო რუსეთის არმიის წარმატებას ომის მთავარ ასპარეზზე. მალე თურქეთის წინააღმდეგობა ბალკანეთშიც გატეხილ იქნა. 1878 წლის იანვარში თურქეთმა იარაღი დაჰყარა და ზავი ითხოვა.

რუსეთის მიერ თურქეთის დამარცხებას დიდად შეუწყო ხელი იმ გარემოებამ, რომ რუსეთის არმიას ბალკანეთშიცა და ამიერკავკასიაშიც აქტიურად უჭერდა მხარს ადგილობრივი მოსახლეობა. ბალკანეთის სლავები, ისევე როგორც

ქართველებისა და სომხების მნიშვნელოვანი ნაწილი, იმ დროს თურქეთის ბატონობის მძიმე უღელქვეშ იტანჯებოდნენ, რის გამოც ამ ხალხებისათვის რუსეთ-თურქეთის ომმა სახალხო-განმათავისუფლებელი ომის ხასიათი მიიღო. ამით აიხსნება, რომ ქართველი ხალხი ყოველნაირად, თავდაუზოგავად ეხმარებოდა რუსეთის არმიას—ზურგშიცა და ფრონტზედაც.

თუ რამდენად ერთსულოვანი იყო ქართველი ხალხის დახმარება და მხარდაჭერა რუსეთის არმიისადმი, ამას გვიჩვენებს ომის დროს ქართ-

ველი გლეხობისა და ქალაქების ღარიბი მოსახლეობის თავდადების მრავალრიცხოვანი მაგალითები. როდესაც მთავრობა შეუდგა ქართული ლაშქრის საჯარისო ნაწილების (ე. წ. მილიციის) შედგენას, გლეხთა მნიშვნელოვანი ნაწილი თავისი სურვილითა და დიდი ხალისით ეწერებოდა ლაშქარში. ქართველებისაგან შედგენილ იქნა მოლაშქრე მილიციონერთა 102 ასეული, რომლებშიც 18. 395 კაცი ითვლებოდა. ამათგან 63 ასეული ქვეითი იყო, ხოლო 39 ასეული — ცხენოსანი. ამას გარდა. შეიქმნა ე. წ. საერო დაცვა: ქალაქებსა და ფრონტისპირა სოფლებში მოსახლეობის შეიარაღებული რაზმები ეწეოდნენ საყარაულთა სამსახურს. სულ საქართველოდან რუსეთ-თურქეთის ომის დროს თოფქვეშ იდგა 25 ათასი კაცი.

ქართული ლაშქრის რაზმები ფრონტზე მამაცურად იბრძოდნენ რუსეთის არმიის რეგულარული ნაწილების მხარდამხარ. ქართული რაზმების სიმამაცესა და დიდ სამხედრო ოსტატობას ქებით იხსენიებდნენ რუსეთის არმიის გამოჩენილი გენერლები და ოფიცრები.

ქართული ლაშქრის ჯარისკაცები და მეთაურები, აგრეთვე ის ქართველი ოფიცრები და გენერლები, რომლებიც რუსულ რეგულარულ ნაწილებს მეთაურობდნენ, ძალიან ხშირად გვიჩვენებდნენ თავდადებისა და გამბრძობის ნიმუშებს. დაუვიწყარია გამბრძობა იმ 16 ქართველი გლეხისა, რომლებიც სოფელ ლიხაურიდან მოვიდნენ და ხუთი თვის განმავლობაში მამაცურად იბრძოდნენ მტრის წინააღმდეგ. თექვსმეტივე ლიხაურელი ვაჟკაცი გამბრძობად დაიღუპა 1877 წლის 23 ოქტომბერს, უძნელესი საბრძოლო დავალების შესრულებისას.

რუსეთ-თურქეთის ომში ღირსეულად გაითქვეს სახელი ქართველი გენერლებმა: ზაქარია ჭავჭავაძემ, ალექსი ქავთარაძემ, მიხეილ ამირჯიბმა, ივანე ამილახვარმა და სხვებმა. გენერლებთან ერთად რუსეთ-თურქეთის ომში თავი ისახელა მრავალმა ქართველმა ოფიცრმა, სახელდობრ: პოლკოვნიკმა მიქელაძემ, პოდპოლკოვნიკმა კვინიტაძემ, მაიორმა იოსელიანმა, მაიორმა ჭავჭავაძემ. შტაბს-კაპიტანმა ორბელიანმა, პორუჩიკმა ფანჩულიძემ და მრავალმა სხვამ. ამ მამაცმა მეომრებმა თავიანთი გამბრძობითა და თავდადებით დიდად შეუწყეს ხელი მტერზე გამარჯვებას.

მაგრამ ქართველი ხალხის წვლილი რუსეთ-თურქეთის ომში არ ამოიწურებოდა მარტო სამხედრო მოქმედებაში მისი აქტიური მონაწილეობით. იმის გამო, რომ ომის ასპარეზი მეტისმეტად ახლოს იყო, ხოლო ზოგჯერ საომარი მოქმედება თვით საქართველოს ტერიტორიაზედაც კი მიმდინარეობდა, ჩვენი სამშობლო სამხედრო ბანაკად იქცა. ომში. ამა თუ იმ გვარად, თითქმის მთელი ქართველი ხალხი მონაწილეობდა. მოქმედ არმიის ხალხი დახმარებას უწყევდა სურსათ-სანოვავით, ფურა-

ეთ, ტვირთის ზიდვით, ბინებით და მრავალი სხვა ნივთიერი საშუალებით. არმიის შეუფერხებელი მომარაგება საომარი მასალებითა და სურსათით უდიდეს ძალ-ღონეს მოითხოვდა. ამ ამოცანის შესასრულებლად ათასობით ქართველი გლეხი მუშაობდა თავთავიანთი ურმებითა დაცვენებით.

ამრიგად, ქართველმა ხალხმა, მიუხედავად იმისა, რომ ცარიზმი იქნა მოსისხლე მტერი იყო, რუსეთ-თურქეთის ომში ერთსულოვნად დაუჭირა მხარი რუსეთს, რადგან მას ესმოდა, რომ ომში რუსეთის გამარჯვება ხელს შეუწყობდა მისი საკუთარი სასიცოცხლო ეროვნული ინტერესების დაკმაყოფილებას. ქართველი ხალხის აქტიურმა დახმარებამ ფრონტზე და ზურგში გაუადვილა რუსეთის არმიას მტრის წინააღმდეგობის დაძლევა და სახელოვანი გამარჯვების მოპოვება.

1878 წლის თებერვალში კონსტანტინეპოლის ისტორიული საქართველოს მიწა-წყლის შემოერთება

ახლოს, დაბა სან-სტეფანოში ხელმოწერილ იქნა წინასწარი საზავო ხელშეკრულება რუსეთსა და თურქეთს შორის. ეს ხელშეკრულებამ საგრძნობლად აძლიერებდა რუსეთის პოზიციებს. მაგრამ რუსეთის გაძლიერებას ვერ ურიგდებოდნენ ინგლისი და ავსტრია, რომლებმაც დაჟინებით მოითხოვეს ამ ხელშეკრულების გადასინჯვა. 1878 წ. ივლისში ბერლინში შედგა ევროპის დიდ სახელმწიფოთა კონგრესი, რომელმაც სან-სტეფანოს ხელშეკრულება ახალი ხელშეკრულებით შეცვალა. რუსეთი, რომელსაც არ შეეძლო ბრძოლა ინგლისისა და ავსტრიის წინააღმდეგ, იძულებული გახდა დათანხმებულიყო ახალ, მისთვის ბევრად უარეს პირობებს. მიუხედავად ამისა, ომის შედეგებს უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა როგორც რუსეთისათვის, ისე ბალკანეთისა და ამიერკავკასიის ხალხებისათვის.

ბერლინის ხელშეკრულებით რუსეთმა შემოიერთა თურქეთის მიერ წინათ მიტაცებული ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მიწა-წყლის ნაწილი, სახელდობრ: აჭარა-ქობულეთი, შავშეთი, კლარჯეთი, კოლა-არტაანი და ტაოს ჩრდილო ნაწილი — ოლთისი ამათგან აჭარა-ქობულეთს, შავშეთსა და კლარჯეთს რუსული ადმინისტრაციული დაყოფით ეწოდათ ბათუმის ოლქი (1886 წლიდან ბათუმის ოლქი ქუთაისის გუბერნიას შემოუერთდა), ხოლო კოლა-არტაანი და ტაოს ჩრდილო ნაწილი (ოლთისი) ყარსის ოლქის შემადგენლობაში შევიდა.

ასე დაუბრუნდა საქართველოს თავისი დაკარგული ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი. ქართველი ხალხის დიდი ხნის ნატვრა და ოცნება ასრულდა. მრავალი ათეული ათასი ქართველი, რომლებიც

საუკუნეთა განმავლობაში იტანჯებოდნენ თურქეთის ბარბაროსულ-დესპოტური სახელმწიფოს უღელ-ქვეშ, კვლავ დაუბრუნდა დედა-სამშობლოს — საქართველოს.

თურქეთის ჩამორჩენილი სახელმწიფოს ხანგრძლივმა ბატონობამ მძიმე დალი დაასვა სამხრეთ საქართველოს პროვინციების, კერძოდ აქარის ცხოვრებას. წინათ, თურქი დამპყრობლების მოსვლამდე, აქარა საქართველოს ერთ-ერთი უაღრესად დაწინაურებული და მდიდარი კუთხე იყო, თურქების მოსვლის შემდეგ კი მდგომარეობა იქ მკვეთრად შეიცვალა: თანდათან მოიშალა და გაჩანაგდა აქარის ინტენსიური სოფლის მეურნეობა, დაინგრა სამეურნეო ნაგებობანი და სარწყავი არხები, გაიჩნა ვაზი და თუთის ხეები. სამეურნეო ცხოვრების მოშლა-დაქვეითებას თან სდევდა კულტურის სწრაფი დაცემა. ხალხისათვის განსაკუთრებით შემაწუხებელი იყო ტყვის-სყიდვა, რომელიც უმაგალითო მასშტაბით განვითარდა თურქთა ბატონობის დროს.

აქარლების, ისევე როგორც თურქთა ბატონობის ქვეშ მყოფი სხვა ქართველების მნიშვნელოვანმა ნაწილმა, მიუხედავად იმ უხეში ძალადობისა, რასაც ის ასეული წლების განმავლობაში განიცდიდა თურქი სიმილატორების მხრივ, შეინარჩუნა მშობლიური ქართული ენა და აიყვარული თავისი დედა-სამშობლოს — საქართველოს მიმართ. მათ ჟღერდა ლტოლვას მშობლიურ ქართულ ოჯახში დაბრუნებისაკენ ის ვარემოებაც აღიერიებდა, რომ ისინი ხედავდნენ, თუ როგორ სწრაფად მიდიოდა წინ რუსეთის დახმარებით საქართველოს ეკონომიური და კულტურული ცხოვრება. ამიტომაც იყო, რომ დიდი ხნის წინათ თავის სამშობლოს მოწყვეტილი ქართველობა რუსეთ-თურქეთის ომის დროს ყოველი ღონისძიებით ცდილობდა თავი დაეღწია თურქეთის ბატონობისაგან და გადმოსულიყო რუსეთის მხარეზე. მათ აქტიურად შეუწყვეს ხელი თურქეთზე რუსეთის გამარჯვებას.

ქართველი ხალხი აღფრთოვანებით შეეგება თავისი დაკარგული ძმების დაბრუნებას მის ოჯახში. 1878 წლის ნოემბერში თბილისს ეწვია თურქეთის მონობიდან განთავისუფლებულ თანამოძმეთა დელეგაცია, რომელსაც ხელმძღვანელობდნენ შერიფ-ბეგ და ნური-ბეგ ზიმშიაშვილები და ჰუსეინ-ბეგ აბაშიძე. საქართველოს დედაქალაქი პათ ზეიმით შეეგება. ქართველმა ხალხმა მნიშვნელოვანი დახმარება გაუწია თურქეთისაგან განთავისუფლებულ თავის თანამოძმეებს, მათი ეკონომიური და კულტურული ცხოვრების გაუმჯობესების საქმეში.

რუსეთ-თურქეთის 1877 — 1878 წწ. ომს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოსათვის. მან ხელი შეუწყო საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობის აღდგენას და ქართველი ერის კონსოლიდაციას: ამასთანავე დააჩქარა საქართველოში კაპიტალიზმის განვითარების

პროცესი. ამ ომში ქართველი ხალხის მონაწილეობამ ის დადებითი შედეგები გამოიღო, რომ რუსები და ქართველები ერთიმეორეს კიდევ უფრო დაუახლოვდნენ: საერთო მტრის წინააღმდეგ რუსი და ქართველი ჯარისკაცის მხარდამხარ ბრძოლამ და მათ მიერ ერთად დაღვრილმა სისხლმა გააღრმავა და გააძლიერა ამ ორი ხალხის ტრადიციული საბრძოლო თანამეგობრობა.

თავი XXXI

ქართველი ერის ჩამოყალიბება და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის გაფართოება. თერგდალეულთა მოღვაწეობა

§ 1. ქართველი ერის ჩამოყალიბება

ფეოდალურ-ბატონყმური მეურნეობის დაშლას და კაპიტალისტური წყობილების გამარჯვებას შედეგად მოჰყვა ქართველი ბურჟუაზიული ერის (ნაციის) ჩამოყალიბება და ქართული კულტურის უმაკალითო აღორძინება — მისი ნამდვილი რენესანსი.

ქართველი ერის შექმნის პროცესი ხანგრძლივი ისტორიული პროცესია. ქართველი ერის ისეთი ელემენტები, როგორცაა ერთიანი ქართული ენა და საერთო ქართული ტერიტორია, აგრეთვე ქართველების კულტურული ერთობა, ჩვენს ქვეყანაში კაპიტალიზმის ჩასახვამდე დიდი ხნით ადრე გაჩნდნენ. მაგრამ წინაკაპიტალისტურ ხანაში ამ ელემენტებს არ შეეძლოთ ქართველი ერის შექმნა. ერების გაჩენ. დაკავშირებულია აღმავალი კაპიტალიზმის ეპოქასთან. ფეოდალიზმის ხანაში საქართველო დაქუცმაცებული იყო ცალკე დამოუკიდებელ სამთავროებად და მას არ გააჩნდა არც ნაციონალური ბაზარი, არც ეკონომიური და კულტურული ცენტრები, რომლებიც შეძლებდნენ ქართველი ხალხის სამეურნეო დაქუცმაცებულობის მოსპობას და საქართველოს სხვადასხვა კუთხეების ერთ ნაციონალურ მთელად შეკავშირებას.

საქართველოს სამეურნეო და პოლიტიკური დაქუცმაცებულობის მოსპობა და მისი სხვადასხვა კუთხეების ერთ მთელად შეკავშირება შეეძლო მხოლოდ ჩვენი ქვეყნის საწარმოო ძალების მნიშვნელოვანი მასშტაბით განვითარებას და ქვეყნის მთელი ეკონომიური ცხოვრების სერიოზულ აღმავლობას. ჯერ კიდევ ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრივი და ეკონომიური ძლიერების ხანაში — XII — XIII საუკუნეებში — შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების ფარ-

თოდ განვითარების შედეგად, საქართველოში სწრაფად ვითარდებოდა ვაჭრობა და ხელოსნობა, ჩნდებოდა ახალი ქალაქები და ამრიგად იქმნებოდა პირობები ფეოდალიზმის წიაღში კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვისა და განვითარებისათვის, რაც ბურჟუაზიული ერის ჩამოყალიბების დასაწყისის მომასწავებელიც იქნებოდა. მაგრამ, მრავალრიცხოვანი გარეშე მტრების გამანადგურებელი თავდასხმების შედეგად, მომდევნო ხანაში, ჩვენი ქვეყნის ეკონომიური ცხოვრება დაქვეითდა და მოიშალა. მიუხედავად ამისა, ეკონომიური წინსვლის ძაფი, მისი გამოცოცხლების ტენდენციები მთლიანად არაოდეს არ შეწყვეტილა. ეკონომიური ცხოვრების გამოცოცხლება და აღმავლობა საგრძნობი ხდებოდა საქართველოს ამა თუ იმ კუთხეში ყოველთვის. როგორც კი იქ მშვიდობიანობა ცოტად თუ ბევრად ხანგრძლივი დროით დამყარდებოდა. ასე იყო, მაგალითად, კახეთში XVI საუკუნეში, ქართლში -- XVII საუკუნეში, ხოლო უფრო ფართო მასშტაბით ქართლ-კახეთში და აგრეთვე ნაწილობრივ იმერეთში -- XVIII საუკუნეში.

ქართველი ხალხის ერთად ჩამოყალიბების პროცესი დაიწყო ჯერ კიდევ XVIII საუკუნეში, როდესაც მნიშვნელოვანი გარდატეხა მოხდა ჩვენი ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრებაში. მაგრამ საქართველოს საწარმოო ძალების შემდგომი განვითარება შესაძლებელი გახდა მხოლოდ საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ.

XIX საუკუნის პირველ ნახევარში უდიდესი მოვლენები მოხდა ქართველი ხალხის ცხოვრებაში. რუსეთის დახმარებით საქართველო თავი დააღწია ირანისა და თურქეთის ჩამორჩენილი სახელმწიფოების დამღუპველ გავლენას. შეწყდა საუკუნეობრივი უთანასწორო ომები. ტყვეებით ვაჭრობა და მთიელთა გაუთავებელი თავდასხმა. ქართველმა ხალხმა დაიბრუნა მისგან მიტაცებული მიწა-წყლის მნიშვნელოვანი ნაწილი. მას საშუალება მიეცა დაბრუნებოდა მშვიდობიან შრომას და შედგომოდა ქვეყნის ეკონომიური ცხოვრების აღორძინებას. დრომოკმული ფეოდალურ-ბატონყმური წყობილება უკვე სწრაფად რღვეოდა. ზედიზედ უქმდებოდა ფეოდალური სამთავროები. იშლებოდა ეკონომიური და პოლიტიკური ზღუდეები საქართველოს ცალკე კუთხეებს შორის, ვითარდებოდა აღებ-მიცემობა.

ფეოდალური წყობილების რღვევისა და კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვა-განვითარების პროცესი განსაკუთრებით სწრაფად მიმდინარეობს XIX საუკუნის 30—40-იანი წლებიდან. იმავე დროიდან განსაკუთრებით ინტენსიურად მიმდინარეობს ქართველი ბურჟუაზიული ერის ჩამოყალიბების პროცესიც.

პირობები ქართველი ერის შექმნისათვის საბოლოოდ მომწიფდა

მხოლოდ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, კერძოდ კი 60 — 70-იან წლებში. იმ დროს ქართველები უკვე წარმოადგენდნენ ისტორიის ქარტეცხლში გამოვლილ ადამიანთა მყარ ერთობას, რომელსაც ახასიათებდა ერის ყველა ძირითადი ნიშანი: ენის ერთობა, ტერიტორიის ერთობა, ეკონომიური ცხოვრების ერთობა და ფსიქიკური წყობის ერთობა, რომელიც თავს იჩენდა კულტურის ერთობაში.

ქართული ლიტერატურული ენის ხალხურობისათვის ბრძოლა, რომელიც ჯერ კიდევ გენიალურმა რუსთაველმა დაიწყო, მრავალი საუკუნის განმავლობაში მიმდინარეობდა. გვიანფეოდალურ ხანაში მისთვის აღევლინა ქართული კულტურის ისეთი მოწინავე და გამოჩენილი პოლვაწეები, როგორც იყვნენ დავით გურამიშვილი, სულხან-საბა ორბელიანი და ნიკოლოზ ბარათაშვილი. მაგრამ ამ ბრძოლას მრავალი გადაულახავი სიძნელე ელოდებოდა წინ. ამ სიძნელეთა დაძლევისათვის უცილებელი პირობები მხოლოდ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში შეიქმნა. ეს პირობები კარგად გამოიყენეს 60-იანი წლების გამოჩენილმა პოლვაწეებმა — თერგდალეულებმა, რომლებმაც თავიანთი საერთო ბრძოლა ძველი წყობილების დამცველთა წინააღმდეგ სწორედ ქართული ლიტერატურული ენის ხალხურობისათვის ბრძოლით დაიწყეს. ამ მხრივ განსაკუთრებით დიდი დამსახურება მიუძღვით ქართული ლიტერატურის გამოჩენილ კორიფეებს ილია ჭავჭავაძეს, აკაკი წერეთელს და, აგრეთვე, გამოჩენილ ქართველ პედაგოგს იაკობ გოგებაშვილს. სწორედ მათ დაამკვიდრეს და გააბატონეს ქართულ ლიტერატურაში ხალხის ენა, რომელიც მანამდე რეაქციული არისტოკრატიისა და სამღვდელოების მიერ დევნილი იყო და მარტო ღარიბთა ქოხებში აფარებდა თავს.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ძირითადად დამთავრდა აგრეთვე საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობის აღდგენა და შეიქმნა პირობები, რომლებიც უზრუნველყოფდნენ ქართული მიწა-წყალის საიმედოდ დაცვას თურქი და სპარსელი აგრესორების მხრივ ხელყოფისაგან. რუსეთის არმიის რამდენიმე ბრწყინვალე გამარჯვებამ ირან-თურქეთის წინააღმდეგ ომებში და აგრეთვე შამილის დამარცხებამ საბოლოოდ უზრუნველყო საქართველოს ტერიტორიული უშიშროება.

ქართველი ერის ჩამოყალიბებისათვის აუცილებელი შინაგანი ეკონომიური კავშირის გაჩენა მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში შედეგია ისეთი დიდი მოვლენებისა, როგორც იყო: ბატონყმური წყობილების დამხობა; საქართველოს ცალკეულ კუთხეებს შორის შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების განვითარება და, ამის შედეგად, აღებმირცემის არაჩვეულებრივი გაფართოება; გზებისა და რკინიგზების მშე-

ნებლობა; ქალაქების ზრდა; კაპიტალისტური ურთიერთობის სწრაფი განვითარება მრეწველობასა და სოფლის მეურნეობაში და ა. შ.

საქართველოს ეკონომიური ცხოვრების აღორძინებამ ხელი შეუწყო იმავე მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში ქართველების ფსიქიკური წყობის ერთობის შექმნას, რაც აგრეთვე ერის ჩამოყალიბების ერთ-ერთი აუცილებელი პირობა იყო. ქართველი ერის სულიერი სახე, მისი „ნაციონალური ხასიათის“ თავისებურებანი ყალიბდებოდა ხანგრძლივი დროის მანძილზე. მისი ჩამოყალიბება განსაზღვრეს არა მარტო ისეთმა ფაქტორებმა, როგორცაა საქართველოს გეოგრაფიული გარემოს თავისებურებანი, მოსახლეობის სიმჭიდროვე და სხვ. მისთანები, არამედ, უმთავრესად, ქართველი ხალხის ისტორიული ცხოვრების პირობების თავისებურებებმა.

ქართველი ხალხის ფსიქიკური წყობის ერთობის გამოხატულებაა მისი ნაციონალური კულტურის სპეციფიკურ თავისებურებათა ერთობა. ქართველი ხალხის სულიერი თვისებები აღბეჭდილია ქართული კულტურის ისეთ ძეგლებში, როგორცაა: შ. რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“; დ. გურამიშვილის და ნ. ბარათაშვილის ლექსები და პოემები; ილიას, აკაკის, ვაჟას და სხვა გამოჩენილ ქართველ მწერალთა უკვდავი მხატვრული ქმნილებები. XIX საუკუნის 60 — 70-იან წლებში და ნაწილობრივ 80-იან წლებშიც ქართული კულტურა გვევლინება. როგორც შედარებით ერთიანი, მთელი ქართველი ერისათვის საერთო კულტურა.

ასე დამთავრდა XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ქართველი ბურჟუაზიული ერის (ნაციის) ჩამოყალიბების ისტორიული პროცესი, რომელიც შედეგი იყო ქართველების ხანგრძლივი და რეგულარულ ურთიერთკავშირისა, მათი ერთად ცხოვრების, შრომისა და ბრძოლისა — საუკუნეთა მანძილზე, თაობიდან თაობამდე.

ამასთან დაკავშირებით ი. სტალინი ამბობს: „საქართველო, როგორც ერი, მხოლოდ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში გაჩნდა, როცა ბატონყმობის გაუქმებამ და ქვეყნის ეკონომიური ცხოვრების ზრდამ, გზების განვითარებამ და კაპიტალიზმის წარმოშობამ დაამყარა შრომის განაწილება საქართველოს ოლქებს შორის, საბოლოოდ შეარყია სამთავროთა სამეურნეო კარჩაკეტილობა და ერთ მთელად შეაკავშირა ისინი“.

§ 2. ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის გაძლიერება და საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა

ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის გაძლიერება XIX საუკუნის მეორე ნახევარში

საქართველოს რუსეთთან შეერთებას, როგორც უკვე ითქვა, დიდი პროგრესული მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოსათვის. რუსეთის დაწინაურებული ცხოვრების გავლენით საქართველოს ცხოვრება განუხრელად მიდიოდა წინ. მაგრამ ეს ხდებოდა მეფის მთავრობის ნება-სურვილი-საგან დამოუკიდებელი. საზოგადოების განვითარების ობიექტური კანონების შესაბამისად — იმ კანონებისა, რომლებიც არ ემორჩილებიან ადამიანების, მათ შორის თვით მეფეების. ნება-სურვილს. რაც შეეხება მეფის მთავრობას, ცარიზმს, ის რუსეთის ყველა ხალხის — და მათ შორის თვით რუსი ხალხის — უბოროტესი მტერი იყო. ცარიზმმა რუსეთი გადააქცია „ხალხთა საყრობილედ“. აადაც გამეფებული იყო არარუს ერთა ჩაგვრის და შევიწროების პოლიტიკა — უხეში კოლონიური პოლიტიკა.

XIX საუკუნის პირველ ნახევარში რუსეთის მთავრობა იძულებულ იყო მაშინდელი ვითარებისათვის ანგარიში გაეწია და კოლონიური პოლიტიკა საქართველოში შედარებით ფრთხილად და მოქნილად ეწარმოებინა. მაგრამ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში მდგომარეობა არსებითად შეიცვალა. რუსული იარაღის არა ერთი გამარჯვების შედეგად ვანმტკიცდა რუსეთის პოზიციები კავკასიასა და შავი ზღვის რაიონში. 1859 წელს საბოლოოდ იქნა დამარცხებული შამილი და კავკასიის დაპყრობაც დამთავრდა. ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ სწრაფად დაიწყო განვითარება სასაქონლო-კაპიტალისტურმა მეურნეობამ. რუსეთი საქართველოსა და ამიერკავკასიას დაუკავშირდა რკინიგზებით. ამასთან ერთად დაიწყო გემების რეგულარული მიმოსვლა შავ ზღვაზე. რუსეთის ფაბრიკებისა და ქარხნების ნაწარმი სულ უფროდაუფრო ფართოდ შემოდოდა ჩვენში. რუსეთის წინაშე პრაქტიკულად დადგა საქართველოს ეკონომიური დაპყრობის ამოცანა, ე. ი. რუსეთის კოლონიად მისი საბოლოოდ გადაქცევის ამოცანა. ამ მოვლენებმა გამოიწვიეს XIX საუკუნის მეორე ნახევარში რუსეთის კოლონიური პოლიტიკის მნიშვნელოვანი გაძლიერება საქართველოში.

ეკონომიურ სფეროში ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის ძირითადი მიზანი იყო გადააქცია საქართველო არა მარტო რუსეთის საქონლის ვასასაღებელ ბაზრად, არამედ აგრეთვე რუსეთის ფაბრიკა-ქარხნებისა-

თვის საქირო ნედლეულის ბაზად, ე. ი. რუსეთის მრეწველობის უბრალო დანამატად. ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ საქართველოს მრეწველობა ვითარდებოდა ცალმხრივად და ის თითქმის სავსებით იყო დამოკიდებული რუსეთისა და უცხოეთის კაპიტალზე.

მეფის თვითმპყრობელობის კოლონიური ეკონომიური პოლიტიკა ოთვალისწინებდა აგრეთვე საქართველოს მიწა-წყალზე კოლონიზატორული ელემენტების მასობრივად დასახლებას. კოლონისტებს ეძლეოდათ საუკეთესო მიწები და ენიჭებოდათ მრავალი პრივილეგია, მკვიდრთა შვეიწროების ხარჯზე. თვითმპყრობელობა შეგნებულად აღვივებდა ეროვნულ და სარწმუნოებრივ შუღლს სხვადასხვა ეროვნების ხალხთა შორის; ატარებდა ხალხების ერთმანეთზე წასისიანების, მათ შორის მტრობისა და შეხლა-შემოხლის ხელოვნურად გამოწვევის პოლიტიკას.

საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ სფეროში ცარიზმის უხეში კოლონიური პოლიტიკა გამოიხატებოდა ქართველი ხალხის უფლებათა ყოველმხრივი შეზღუდვით როგორც სახელმწიფოებრივი მართვა-გამგეობისა და ადგილობრივი თვითმმართველობის ორგანოებში, ისე სასამართლოში, სკოლაში, პრესაში, კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებებში და ა. შ. ცარიზმი აშკარად დაადგა საქართველოს სრული რუსიფიკაციის გზას, ქართველი ერის თავისთავადობისა და მისი კულტურის მოსპობის გზას. ამ მიზნის მისაღწევად განსაკუთრებულ როლს ანიჭებდნენ სკოლას, რომელსაც, მეფის მრჩეველი შავრაზმელი მოღვაწეების აზრით, შეეძლო სრულიად დაევიწყებინა ქართველი ხალხისათვის დედაენა და გადაეგვარებინა, მოესპო საქართველო, როგორც ერი. ამით აიხსნება, რომ, 60-იანი წლებიდან მოკიდებული, მეფის მთავრობა ახლ უფროდაუფრო ავიწროებდა ქართულ ენას. ხოლო შემდეგ სავსებითაც განდევნა იგი სკოლებიდან.

გაუგონარ დევნასა და შვეიწროებას განიცდიდა ქართული პრესა. მეფის მთავრობა ყოველი ღონისძიებით ცდილობდა შეეზღუდა ქართული ჟურნალ-გაზეთებისა და წიგნების გამოცემა, ხოლო იმ მცირეოდენ გაზეთებსა და ჟურნალებს, რომლებიც მოწინავე ქართველი მოღვაწეების თავდადებული მეცადინეობის მეოხებით მაინც ახერხებდნენ გამოსვლას, სასტიკი ცენზურის არტახებში აქცევდა. მთავრობის ორგანოებმა ჩვენი სამშობლოს თვით სახელის ხსენებაც კი აკრძალეს: „საქართველოს“ მაგივრად პრესას უნდა ეწერა „თბილისის გუბერნია“ და „ქუთაისის გუბერნია“.

თვითმპყრობელობის ცენზურა და შავრაზმული პრესა სულს უხუ-

თავდა ქართულ თეატრსაც. ცენზურა კრძალავდა ან სრულიად ამხინჯებდა ისეთ პიესებს, რომლებიც ოდნავ მაინც შეეხებოდნენ მწვავე სოციალურსა თუ ეროვნულ პრობლემებს. რეაქციული რუსული პრესა, რომელიც ერთგულად ემსახურებოდა ცარიზმს, შეურაცხყოფდა ქართველი ხალხის უწმინდეს ეროვნულ გარძობებს. 1882 წელს რეაქციონერი კატკოვის გაზეთმა „მოსკოვსკიე ვედომოსტი“-მ თბილისის სცენაზე დ. ერისთავის პიესის „სამშობლოს“ დადგმასთან დაკავშირებით დაბეჭდა საზიზღარი ცილისმწამებლური წერილი, რომელშიც აბუჩად აიგდო ქართველი ხალხის ეროვნული ემბლემა — ქართული დროშა.

ქართველი ერისა და მისი კულტურის დევნა-შევიწროებაში რუსეთის ცარიზმს ხელს უწყობდა რეაქციონერი ქართველი თავადაზნაურობა, რომელიც, თავისი ვიწრო კლასობრივი ინტერესების შესაბამისად, ერთგულად ემსახურებოდა მეფის მთავრობას და ჩინ-მედლებზე სცვლიდა თავისი ქვეყნის თავისუფლებას.

აუტანელ სოციალურსა და ეროვნულ ჩაგვრას ქართველმა ხალხმა მძლავრი განმათავისუფლებელი მოძრაობით უპასუხა.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის გაფართოება	რუსეთის თვითმპყრობელობა ჩაგვრავდა და ავიწროებდა არა მარტო ქართველ ხალხს, არამედ რუსეთის ყველა ხალხს. ცარიზმი ატარებდა, ერთი მხრივ, არარუსი ხალხების უხეში ნაციონალურ-კოლონიური ჩაგვრის, ხოლო, მეორე
---	---

მხრივ, თვით რუსი ხალხის აუტანელი სოციალური ჩაგვრისა და სასტიკი ექსპლუატაციის პოლიტიკას. რუსეთის ხალხების წინაშე მწვავედ იდგა სოციალური და ეროვნული ჩაგვრისაგან განთავისუფლების ამოცანა.

რუსეთის ხალხთა განმათავისუფლებელ მოძრაობაში წამყვანი როლი შეასრულა დიდმა რუსმა ხალხმა, რომელმაც პირველმა აღმართა ცარიზმისა და მემამულეების წინააღმდეგ ბრძოლის დროშა. როგორც ვ. ი. ლენინი გვასწავლის, განმათავისუფლებელმა მოძრაობამ რუსეთში განვლო სამი მთავარი პერიოდი: 1) თავადაზნაურული პერიოდი, დაახლოებით 1825-დან 1861 წლამდე; 2) რაზნოჩინტული ანუ ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული პერიოდი, დაახლოებით 1861-დან 1895 წლამდე; 3) პროლეტარული პერიოდი — 1895 წლიდან. რევოლუციონერთა პირველი თაობა, რომელმაც განაგრძო რადიშჩევის რევოლუციური ტრადიციები და ცარიზმის წინააღმდეგ მრისხანე აჯანყება მოაწყო, დეკაბრისტები იყვნენ. მათ შემდეგ ცარიზმისა და ბატონყმობის წინააღმდეგ გამოვიდნენ დიდი რუსი რევოლუციური დემოკრატები — გერცენი, ბელინსკი. ჩერნიშევსკი და დობროლიუბოვი

საქართველოს განმათავისუფლებელი მოძრაობის შინაარსსა და მიმართულებაზე უდიდესი გავლენა მოახდინა რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეებმა. სხვანაირად 'შეუძლებელიც იყო. XIX საუკუნეში საქართველო რუსეთის სახელმწიფოში შედიოდა და უალრესად მჭიდროდ იყო ჩაბმული რუსეთის ცხოვრების საერთო ფერხულში, რის გამოც განიცდიდა რუსეთის არა მარტო პოლიტიკურსა და ეკონომიურს, არამედ, აგრეთვე იდეოლოგიურ გავლენას. ამით აიხსნება, რომ საქართველოს განმათავისუფლებელი მოძრაობის გამოჩენილ მოღვაწეთა იდეები, მათი სოციალურ-პოლიტიკური და სხვა შეხედულებანი ძირითადად ემთხვევა მათი რუსი მასწავლებლების — დეკაბრისტების, გერცენის, ბელინსკისა და დობროლიუბოვის იდეებს.

მაგრამ საქართველოს განმათავისუფლებელ მოძრაობას, რუსეთის მოძრაობისაგან განსხვავებით, ჰქონდა აგრეთვე თავისი საკუთარი, სპეციფიკური ამოცანები, რომლებიც საქართველოს მაშინდელი ცხოვრების თავისებურებით იყო ნაქარნახევი. როგორც ვთქვით, საქართველო მეფის რუსეთის კოლონია იყო და განიცდიდა არა მარტო სოციალურ, არამედ, აგრეთვე ეროვნულ ჩაგვრას, ე. ი. ორმაგ უღელქვეშ იტანჯებოდა. ამიტომ, თუ რუსეთში განმათავისუფლებელი მოძრაობის შინაარსსა და მიზანს სოციალური უსამართლობისაგან მშრომელი ხალხის განთავისუფლება შეადგენდა, საქართველოში ამას დაემატა ეროვნული ჩაგვრისაგან ქართველი ხალხის განთავისუფლების ამოცანაც. ამრიგად, რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის გავლენით და საქართველოს მაშინდელი ცხოვრების პირობების თავისებურების შედეგად წარმოიშვა საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, რომელმაც რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის მსგავსად, განვითარების სამი მთავარი პერიოდი განვლო.

საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პირველი ანუ თავადაზნაურული პერიოდი ჩვენში იწყება დაახლოებით 1832 წლიდან და გრძელდება 60-იანი წლების დასაწყისამდე; სამოციანი წლებიდან ოთხმოცდაათიანი წლების ბოლომდე გრძელდება ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის რაზნოჩინცული ანუ ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული პერიოდი, ხოლო შემდეგ იწყება პროლეტარული პერიოდი.

მეთის თვითმპყრობელობამ სასტიკი ზომებით სცადა ჩაეხშო საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, მაგრამ ვერ შეძლო განმათავისუფლებელი იდეების მოსპობა. პირიქით, რაც უფრო ძლიერდებოდა ორმაგი ჩაგვრით შეწუხებული ხალხის დრტვინვა, მით

უფრო ნოყიერი ნიადაგი იქმნებოდა განმათავისუფლებელი იღვების გასაერცელებლად. ამ იღვებმა ჯერ კიდევ XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ჰპოვეს გამოხატულება და ანარეკლი ისეთი გამოჩენილი მოაზროვნეებისა და მწერლების შემოქმედებაში, როგორც იყვნენ: ს. დოდაშვილი, ა. ჭავჭავაძე, გრ. ორბელიანი, ნ. ბარათაშვილი, გ. ერისთავი და სხვ. შემდგომ, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მეორე ეტაპზე, ეს იღვები გაალრმავეს, გაათართოეს და განამტკიცეს სამოციანი წლების სახელოვანმა მწერლებმა და მოაზროვნეებმა — თერგდალეულებმა.

თერგდალეულთა აზრები და იღვები წარმოადგენდნენ მაშინდელი საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრების ვითარების შედეგს, მის გამოხატულებას იდეოლოგიურ სფეროში. ქართველმა გლეხობამ და ქალაქის ღარიბმა მოსახლეობამ, რომლებიც მთელი ქართველი ხალხის თითქმის ცხრა მეათედს შეადგენდნენ, ჯერ კიდევ XIX საუკუნის პირველ ნახევარში დაიწყეს თავიანთი ინტერესების შეგნება. თუ წინათ, სიცოცხლეგამწარებელი ქართველი გლეხი ხან თავდაზნაურობას ეკედლებოდა და ცარიზმის მძიმე უღლის გადაგდებას მისი დახმარებით ლამობდა, ხან კი მეფის ჩინოვნიკებისა და მეფის კანონების შემწეობით იმედოვნებდა არანაკლებ მძიმე ბატონყმური უღლის მოცილებას, მერე და მერე უკვე მიზღდა, რომ ცარიზმიცა და „საკუთარი“ თავდაზნაურობაც ორივე მისი მტერია. გლეხობა, და მასთან ერთად ქალაქის მშრომელები, თანდათან გამოერკვნენ ბურანიდან, თანდათან გაიზარდა მათი კლასობრივი თვითშეგნება. უკვე გურიის გლეხობის 1841 წლის აჯანყებაში გლეხობამ აშკარად მიმართა მახვილი ორივე მტრის — ცარიზმისა და ქართველი მემამულეების წინააღმდეგ. მომდევნო ხანაში — განსაკუთრებით ყირიმის ომის დროიდან საგლეხო რეფორმამდე — გლეხობის ბრძოლამ ცარიზმისა და ბატონყმობის წინააღმდეგ გრანდიოზული ხასიათი მიიღო. ქართველი გლეხობის ბრძოლას მეფისა და მემამულეების წინააღმდეგ ხმა მისცა ქალაქის ღარიბმა მოსახლეობამაც — მუშებმა, ხელოსნებმა, წვრილმა ვაჭრებმა და ნაწილობრივ აგრეთვე ახლად ფეხადგმულმა ბურჟუაზიამ.

ამრიგად, საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის საფუძველს წარმოადგენდა დაჩაგრული და უუფლებო კლასების, — ე. წ. „მესამე წოდების“ ბრძოლა ცარიზმისა და პრივილეგიის მქონე კლასების წინააღმდეგ. ეს ბრძოლა XIX საუკუნის მეორე ნახევარში სულ უფროდაუფრო ფართოვდებოდა, ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკისა და მშრომელთა ექსპლუატაციის გაძლიერების შესაბამისად.

დაჩაგრული კლასების ბრძოლის გაფართოებასა და გაძლიერებას არ შეეძლო არ გამოეწვია ამ ბრძოლის იდეოლოგიური ფორმის გაძლიერებაც. ამით აიხსნება, რომ მეცხრამეტე საუკუნის 60-იან და 70-იან წლებში საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და აზროვნების სარბიელზე ცენტრალური ადგილი დაიკირეს თერგდალეულებმა, — ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის გამოჩენილმა მოღვაწეებმა.

§ 3. ქართველი სამოციანელების ანუ თერგდალეულების მოღვაწეობა

თერგდალეულების ბრძოლა ქართველი ხალხის ეროვნული თავისუფლებისათვის როგორც ვ. ლენინი მიუთითებდა, რუსეთში გასული საუკუნის სამოციან წლებში „ყველა საზოგადოებრივი საკითხი ბატონყმობისა და მისი ნაშთების წინააღმდეგ ბრძოლით განისაზღვრებოდა“. ამით აიხსნება, რომ რუსეთის ყველაზე უფრო პროგრესული მოღვაწეები თავიანთ უმთავრეს და უპირველეს ამოცანად ბატონყმობის დამხობასა და სოციალური უსამართლობის მოსპობას სახეაღწიეს.

ზემოთ ჩვენ დავინახეთ, რომ ეს ამოცანა არანაკლები სიმწვაით იდგა საქართველოს პროგრესული მოღვაწეების — თერგდალეულების წინაშეც და ამიტომ იყო, რომ ისინი თავდადებით იბრძოდნენ ბატონყმობისა და მისი ნაშთების წინააღმდეგ. მაგრამ, ამასთანავე, როგორც უკვე ითქვა, მათ წინაშე იდგა მეორე, აგრეთვე უაღრესად მნიშვნელოვანი და საჭირობო საკითხი — ნაციონალური ჩაგვრისაგან ქართველი ხალხის განთავისუფლების საკითხი. რომელსაც ისინი პირველ რიგში აყენებდნენ.

ქართველი ხალხის ეროვნული განთავისუფლებისათვის ბრძოლაში თერგდალეულები ეყრდნობოდნენ რუსეთის მოწინავე ადამიანთა მხარდაჭერას. რუსი ხალხის საუკეთესო შვილები, გამოჩენილი რევოლუციური დემოკრატები ყოველთვის აღიარებდნენ რუსეთის იმპერიაში შემავალი არარუსი ხალხების — მათ შორის ქართველი ხალხის — ეროვნული დამოუკიდებლობისა და ეროვნული კულტურის განვითარების უფლებას.

ქართველი ხალხის ეროვნულ უფლებათა დაცვისათვის ბრძოლაში განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ღვაწლი მიუძღვით დიდ ქართველ მწერლებს ი. ჭავჭავაძესა და ა. წერეთელს, რომელთა ნაწარმოებები

გაქვინთილია ქართველი ხალხის ეროვნული თავისუფლებისა და თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ დაუნდობელი ბრძოლის სულისკვეთებით.

თერგდალეულთა ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი დამსახურება ისაა, რომ ისინი აქტიურად გამოდიოდნენ ნაციონალური კარჩაკეტილობისა და შეზღუდულობის წინააღმდეგ, დაულალავად ქადაგებდნენ ხალხთა ურთიერთ თანამშრომლობისა და მეგობრობის იდეას.

ბრძოლის ძირითად და უმთავრეს საშუალებად თერგდალეულებს ხალხში თავიანთ შეხედულებათა ფართო პროპაგანდა მიაჩნდათ. პროპაგანდას თერგდალეულები უმთავრესად ლეგალური პრესის საშუალებით ეწეოდნენ, მაგრამ ზოგჯერ არალეგალურ საშუალებებსაც იყენებდნენ.

ქართველი სამოციანელების ანუ თერგდალეულების შეხედულებანი ყველაზე უფრო მკაფიოდ და სრულად ჩამოაყალიბეს თავიანთ ნაწერებში გამოჩენილმა ქართველმა მწერლებმა და მოაზროვნეებმა: ილია ჭავჭავაძემ, აკაკი წერეთელმა, ნიკო ნიკოლაძემ და გიორგი წერეთელმა.

ილია ჭავჭავაძე
(1837 — 1907)

ილია გრიგოლის ძე ჭავჭავაძე დაიბადა სოფელ ყვარელში, გაღარიბებული თავადის ოჯახში. პატარა ილია მრავალი წლის განმავლობაში გლეხის ბავშვებთან ერთად იზრდებოდა. 1848

წელს ილია სასწავლებლად ჩამოიყვანეს თბილისში. 1857 წელს იგი გაემგზავრა პეტერბურგში და იმავე წელს ჩაირიცხა პეტერბურგის უნივერსიტეტის იურიდიული ფაკულტეტის სტუდენტად. იქ ის გაეცნო რუსეთის მოწინავე ადამიანებს, მათ შორის ნ. ჩერნიშევსკის. პეტერბურგში ყოფნის დროს ი. ჭავჭავაძემ ღრმად შეითვისა თავისი დროის მოწინავე, რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეები. 1861 წელს, პეტერბურგის სტუდენტთა რევოლუციურ მოძრაობასთან დაკავშირებით, ი. ჭავჭავაძე გამორიცხეს უნივერსიტეტიდან.

ჯერ კიდევ ბატონყმობის გაუქმებამდე ი. ჭავჭავაძემ გარს შემოიკრიბა მაშინდელი საქართველოს დემოკრატიული და რევოლუციური სულისკვეთებით გაქვინთილი ახალგაზრდობა და გააჩაღა მძაფრი იდეური ბრძოლა ქართველი ხალხის სოციალური და ეროვნული განთავისუფლებისათვის.

ილია ჭავჭავაძე იყო საქართველოს ერთ-ერთი ყველაზე უფრო გამოჩენილი მწერალი და მოაზროვნე, — ქართველი ხალხის დიდი განმანათლებელი; ის იყო უაღრესად ფართო ერუდიციისა და განათლების ადამიანი, სამშობლოს კეთილდღეობისათვის დაულალავი მებრძოლი; ილია რისხვად ევლინებოდა ქართველი ხალხის მტრებს, რომლებსაც ანადგურებდა ლიტერატურისა და პუბლიცისტიკის ბასრი იარაღით. სასტიკი ცენზურის პირობებში ილია ახერხებდა გაეპარებინა პრესაში

ილია ჯავახიშვილი.

თვითმპყრობელობისა და დრომოკმული წყობილების საწინააღმდეგო
გაბედული აზრები.

ილია ჯავახიშვილი თავისი სამშობლოს უდიდესი პატრიოტი იყო. მას
უსაზღვროდ უყვარდა თავისი ერი, განსაკუთრებით მისი დაჩაგრული
ნაწილი — გლეხობა. მაგრამ, ამასთანავე, ის უდიდესი პატივისცემით
ეპყრობოდა სხვა ერებს, განსაკუთრებით — დაჩაგრულ ერებს. ილიას:

მთელი სიმპათია ყველა ქვეყნის მშრომელი ხალხის, — მუშებისა და გლეხების მხარეზე იყო. თუ რა მხურვალე თანაგრძნობით ეპყრობოდა ი. ჭავჭავაძე ევროპის მუშათა მოძრაობას, ეს ჩანს მისი შესანიშნავი ლექსიდან, რომელიც მიძღვნილია პარიზის კომუნისადმი.

ილია ჭავჭავაძე მსოფლმხედველობით ძირითადად განმანათლებელი იყო, მაგრამ ბევრ საკითხში გამოდიოდა როგორც ნამდვილი რევოლუციონერი-დემოკრატი. მან, თავის თანამოაზრეებთან ერთად, გამოაღვიძა და გაათვითცნობიერა ქართველი ერი, აამაღლა დაბალი კლასების შეგნება, რითაც უცილობლად ხელი შეუწყო ხალხის მასების მომზადებას სოციალური განთავისუფლებისათვის წარმოებულ მომავალი ბრძოლებისათვის.

აკაკი წერეთელი
(1840 — 1915)

ილია ჭავჭავაძის უახლოესი თანამებრძოლი და თერგდალეულთა ერთ-ერთი გამოჩენილი ხელმძღვანელი იყო დიდი ქართველი პოეტი აკაკი როსტომის ძე წერეთელი. აკაკი დაიბადა სოფელ სხვიტორში (საჩხერის ახლოს), თავადის ოჯახში. პატარა აკაკი აღსაზრდელად გააბარეს სოფელ საენეში, ყმა გლეხის სადღუნისვილის ოჯახში, სადაც მან 6 წელი დაჰყო. ღარიბი გლეხის ოჯახში მიღებულ შთაბეჭდილებებს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა პოეტის მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბებისათვის.

1852 წელს აკაკი ქუთაისის გიმნაზიაში შეიყვანეს. პოეტი ჩინებულად სწავლობდა, მაგრამ ვერ შეურიგდა სასწავლებელში გამეფებულ უხეშ რუსიფიკატორულ რეჟიმს და გიმნაზიის უკანასკნელი კლასიდან გამოვიდა. ამ დროს ის სამშობლოს განთავისუფლებაზე ოცნებობდა. 1859 წელს აკაკი პეტერბურგს გაემგზავრა. იქაურ უნივერსიტეტში ჩაირიცხა თავისუფალ მსმენელად. რუსეთში ახალგაზრდა ქართველ პოეტს საუცხოოდ მომზადებული პირობები დახვდა: იმ დროს რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობა ახალ საფეხურზე ავიდა.

პეტერბურგში აკაკი გაეცნო და დაუმეგობრდა ილია ჭავჭავაძეს. მოწინავე ქართველ სტუდენტებთან ერთად, აკაკი უდიდესი გატაცებით ითვისებდა განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეებს. იმავე ხანებში გაეცნო და დაუმეგობრდა აკაკი უკრაინის სახალხო პოეტს, გამოჩენილ რევოლუციონერ-დემოკრატს ტარას შევჩენკოს.

აკაკიმ ჯერ კიდევ სტუდენტობის დროს დაწერა მრავალი შესანიშნავი ლექსი, რომლებშიც უმღერა ხალხის თავისუფლებას. 1864 წელს აკაკი საქართველოში დაბრუნდა. მან უარი თქვა სამსახურში შესვლაზე და მთელი თავისი ძალ-ღონე ლიტერატურულსა და საზოგადოებრივ მოღვაწეობას შეაღია.

აკაკი წერეთელი.

აკაკი წერეთელი ნამდვილი სახალხო პოეტი იყო. ის ხშირად მოგ-
ზაურობდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში და ახლოს ეცნობოდა
ხალხის ცხოვრებას. მის გრძნობით საეხსე ლექსებში ქართველი ხალხის,
დაჩაგრული ქართველი გლეხობის სულისკვეთებაა გამოხატული. აკაკის
მართალი, პირდაპირი და მახვილი სიტყვა ძილს უფრთხობდა ძველი
წყობილების დამცველებს. რაც უფრო ძლიერდებოდა ქართველი ხალ-

ნიკო ნიკოლაძე.

ბის სოციალური და ეროვნული ჩაგვრა, მით უფრო მძლავრად გაისმოდა აკაკის ჩანგის ჟღერა ხალხის ინტერესების დასაცავად. მისი პოეზია აღვიძებდა ხალხს, უძლიერებდა მას გამარჯვების რწმენას, მოუწოდებდა ბრძოლისაკენ.

ამიტომ იყო აკაკი ქართველი ხალხის განსაკუთრებით საყვარელი პოეტი.

ნიკო ნიკოლაძე
(1843 — 1928)

გამოჩენილი ქართველი პუბლიცისტი და მოაზროვნე ნიკოლოზ იაკობის ძე ნიკოლაძე დაიბადა ქ. ქუთაისში, ვაჭრის ოჯახში. სწავლა მას ძალიან ადრე დააწყოებინეს. ჯერ კერძო მასწავლებლებთან სწავლობდა, შემდეგ კი ქუთაისის გიმნაზიაში შეიყვანეს.

1861 წელს ნ. ნიკოლაძე სასწავლებლად გაემგზავრა რუსეთში და პეტერბურგის უნივერსიტეტში შევიდა. მაგრამ უნივერსიტეტში სწავლა

დიდხანს არ დასცალდა: სტუდენტთა რევოლუციურ მოძრაობაში აქტიური მონაწილეობისათვის იმავე წელს დააპატიმრეს და სხვა ქართველ სტუდენტებთან ერთად კრონშტადტის ციხეში ჩასვეს. ამას მოჰყვა მისი უნივერსიტეტიდან გამორიცხვა, 1864 წელს ნ. ნიკოლაძე საზღვარგარეთ გაემგზავრა.

პეტერბურგში ცხოვრებას ძალიან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ნ. ნიკოლაძისათვის. იქ ეს აქტიურად ჩაება განმათავისუფლებელი მოძრაობის მოღვაწეთა საქმიანობაში. ნ. ნიკოლაძე გაეცნო ნ. ჩერნიშევსკის, რომელთანაც ახლო ურთიერთობა ჰქონდა.

1866 წელს, მეფე ალექსანდრე მეორეზე კარაკოზოვის თავდასხმასთან დაკავშირებით, ნ. ნიკოლაძემ ენევაში გამოსცა ბროშურა: „მთავრობა და ახალი თაობა“, რომელშიც სასტიკად ილაშქრებდა რუსეთის მთავრობის წინააღმდეგ. 1868 წელს ნ. ნიკოლაძე ლ. მეჩნიკოვთან ერთად ენევაში სცემდა რუსულ ჟურნალს „სოვრემენნოსტ“ („თანამედროვეობა“). იმავე წელს ენევაში მისი რედაქტორობით გამოიცა ნ. ჩერნიშევსკის თხზულებათა პირველი ტომი.

1869 წელს ნ. ნიკოლაძე ევროპიდან სამშობლოში დაბრუნდა და აქტიურად ჩაება თერგდალეულთა ბრძოლაში ძველი წყობილების დამცველთა წინააღმდეგ. ის უშუალოდ მონაწილეობდა თერგდალეულთა ორგანოების — „დროებისა“ და „კრებულის“ გამოცემაში.

ნ. ნიკოლაძის მოღვაწეობამ გამოაცოცხლა და გააძლიერა თერგდალეულთა მოძრაობა 70-იან წლებში. მის ნიჭიერ, მახვილ პუბლიცისტურ წერილებს უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდათ მოწინავე ქართული საზოგადოებრივი აზრის განვითარებისათვის.

გიორგი წერეთელი
(1842 — 1900)

თერგდალეულთა შორის ფრიად თვალსაჩინო ადგილი ეჭირა აგრეთვე ნიჭიერ ქართველ მწერალსა და მოაზროვნეს გიორგი ექვთიმეს ძე წერეთელს, რომელიც დაიბადა სოფელ გორისაში (ზემო იმერეთში), აზნაურის ოჯახში.

1860 წელს გ. წერეთელმა დაამთავრა ქუთაისის გიმნაზია, რის შემდეგაც სასწავლებლად პეტერბურგს გაემგზავრა. ის შევიდა პეტერბურგის უნივერსიტეტის საბუნებისმეტყველო ფაკულტეტზე. იმავე დროს გაეცნო მოწინავე სტუდენტებს და გულმოდგინედ დაეწაფა აკრძალული წიგნების კითხვას. გ. წერეთელმაც აქტიური მონაწილეობა მიიღო პეტერბურგის სტუდენტთა მოძრაობაში, რისთვისაც ის მთავრობამ დააპატიმრა.

სტუდენტობის წლებში საბოლოოდ ჩამოყალიბდა გ. წერეთლის მოწინავე მსოფლმხედველობა. მან საფუძვლიანად შეითვისა რუსეთის

გიორგი წერეთელი.

განმათავისუფლებელი მოძრაობის რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეები.

1863 წლის ბოლოს გ. წერეთელი სამშობლოში დაბრუნდა და გვერდ-ში ამოუდგა ახალ თაობას. ჟურნალ „საქართველოს მოამბის“ დახურვის შემდეგ თერგდალეულთა ერთმა ჯგუფმა დაიწყო ზრუნვა ქართული საპოლიტიკო და სალიტერატურო გაზეთის, „დროების“ გამოცემისათვის. ამ გაზეთის გამოცემის ნებართვა მიღებულ იქნა 1866 წელს, მის რედაქტორად მიიწვიეს გ. წერეთელი, რომელიც უძღვებოდა მას 1869 წლამდე. 1868 წელს მან დააარსა „სასოფლო გაზეთი“. 1871 წელს გ. წერეთლის რედაქტორობით გამოსვლა იწყო თერგდალეულთა ახალმა სალიტერატურო ჟურნალმა „კრებულმა“, რომელმაც უდიდესი როლი შეასრულა ახალი თაობის შეხედულებათა გავრცელების საქმეში.

ფართო საზოგადოებრივ და სარედაქტორო მუშაობასთან ერთად გ. წერეთელი დაუღალავად შრომობდა მხატვრული ლიტერატურის დარგშიც და აგრეთვე ეწეოდა ნაყოფიერ მეცნიერულ მუშაობას. გ. წე-

რეთლის შემოქმედებაში რეალისტურად აისახა საქართველოში ახალი, კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარების პროცესი. მისი მრავალრიცხოვანი, ნიჭიერად დაწერილი მოთხრობები და პუბლიცისტური წერილები დიდი სიღრმადით გამოხატავენ თერგდალეულთა თაობის იდეოლოგიას.

გ. წერეთლის ნაწერებმა მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს ძველი, ფეოდალურ-კლერიკალური იდეოლოგიის დამარცხებისა და ახალი, დემოკრატიული იდეების გავრცელების საქმეში.

თერგდალეულთა სოციალურ-პოლიტიკური იდეალები. „სამართლიანი საზოგადოება“

თერგდალეულები, თვითმპყრობელობისა და ბატონყმური წყობილების წინააღმდეგ რომ იბრძოდნენ, იმავე დროს ახალი, სამართლიანობისა და თანასწორობის პრინციპებზე დამყარებული საზოგადოების აშენებაზე ოცნებობდნენ. მათ სურდათ ადამიანთა შორის ისეთი საზოგადოებრივი ურთიერთობის დამყარება, რომლის დროსაც აღარ იქნებოდა ადამიანთა სოციალური და ნაციონალური ჩაგვრა, მოისპობოდა წოდებათა შორის ყოველგვარი პრივილეგიები და კანონის წინაშე ყველა ადამიანს ერთნაირი უფლება ექნებოდა. ისინი ცდილობდნენ გამოენახათ გზები ისეთი სამართლიანი საზოგადოების ასაშენებლად, რომელშიც დამყარებული იქნებოდა „ძმობა, ერთობა და თავისუფლება“.

თერგდალეულების აზრით, ამ „სამართლიან საზოგადოებას“ საფუძვლად შრომა უნდა დაედებოდა. ყველა ადამიანი, რა წოდებისაც არ უნდა ყოფილიყო ის, მოვალე იქნებოდა ეშრომა. ხოლო იმისათვის, რომ შრომა ნამდვილად განთავისუფლებულიყო ჩაგვრისა და ექსპლუატაციისაგან, მშრომელები უნდა გაერთიანებულიყვნენ ისეთ ასოციაციებად და კოოპერატიულ ამხანაგობებად, რომლებიც დაეხმარებოდნენ ყველა წევრს მეურნეობის უკეთ მოწყობაში და თან დაიცავდნენ მათ ყოველგვარი ჩაგვრისაგან. თავიანთი თეორიები თერგდალეულებმა შეიმუშავეს რუსეთისა და ევროპის უტოპისტ-სოციალისტების (ჩერნი-შეესკის, სენ-სიმონისა და სხვების) შეხედულებათა გავლენით, მაგრამ თერგდალეულები, ისევე როგორც მათი მასწავლებლები, არ მოითხოვდნენ არც კერძო საკუთრებისა და არც კლასების მოსპობას.

თერგდალეულებს გულწრფელად სწამდათ, რომ მათი „სამართლიანი საზოგადოება“, თუკი აშენდებოდა, ქართველ ხალხს ნამდვილ ბედნიერებას მოუტანდა. მაგრამ ისინი ღრმად სცდებოდნენ. თერგდალეულები არ იცნობდნენ მარქსის თეორიას და არ ესმოდათ, რომ შეუძლებელია შრომის განთავისუფლება და ადამიანთა ჩაგვრის მოსპობა ისე, თუ არ მოისპო მიწისა და წარმოების საშუალებათა კერძო საკუთრება,

თუ არ მოისპო ანტაგონისტური კლასები. თერგდალეულებს ეგონათ.. რომ ისინი შეძლებდნენ ახსნა-განმარტების, დარწმუნებისა და თანდა-
თანი რეფორმების გზით, რევოლუციის მოუხდენლად მოეპოვებინათ
ხალხისათვის უფლებები. მაგრამ მათ ვერ გაითვალისწინეს, რომ შეუძ-
ლებელია საზოგადოების ყველა წევრისათვის თანასწორ უფლებათა
მოპოვება. თუ წინასწარ ძალით არ იქნა დათრგუნვილი ძლიერება გა-
ბატონებული კლასებისა, რომლებიც ყოველი ღონითა და საშუალებით
იცავენ თავიანთ პრივილეგიებს. ამიტომ თერგდალეულთა გეგმები უტო-
პიური და განუხორციელებელი იყო.

თერგდალეულებმა ვერ შეძლეს ეპოვნათ სწორი გზა მომავალს.
ნამდვილად სამართლიანი და თანასწორი საზოგადოების, ე. ი. სოცია-
ლისტური საზოგადოების შექმნისათვის. მათი „სამართლიანი საზოგა-
დობა“ ნამდვილად ისევე უსამართლო, ბურჟუაზიული საზოგადოებ-
იქნებოდა, რადგან ის იმავე კერძო საკუთრებას უნდა დაყრდნობოდა.
რომელიც გამუდმებით წარმოშობს ქონებრივ უთანასწორობასა და ად-
მიანის მიერ ადამიანის ჩაგვრას.

მიუხედავად ამისა. თერგდალეულთა ბრძოლას სამართლიანი საზო-
გადოებისათვის, ქვეყნად ძმობის, თანასწორობისა და თავისუფლების
დამყარებისათვის უკვალოდ არ ჩაუვლია: მათი პროპაგანდა ხელს უწყ-
ობდა მშრომელი ხალხის შეგნების ზრდას და მის შემზადებას ნამდვი-
ლად სამართლიანი და ბედნიერი საზოგადოებრივი წყობილებისათვის
საბრძოლველად.

თავი XXXII

აბრარული საკითხი საქართველოში რევოლუციის შემდგომ ხანაში. ქართველი ხალხოსნები

§ 1. მიწათფლობელობა საქართველოში რევოლუციის შემდეგ და გლეხთა აბრარული მოძრაობა

მეფისა და მემამულე-
ების მიწათმფლობე-
ლობა. კაპიტალიზმის
განვითარების
ორი გზა

საგლეხო რეფორმამ, როგორც ზემოთ დავინა-
ხეთ, ვერ გაამართლა ქართველი გლეხობის
იმედი. მართალია, ყმა გლეხი პირადად განთავი-
სუფლდა, მაგრამ ის თითქმის ყველგან უმიწა-
წყლოდ დარჩა, რის გამოც კიდევ უფრო მძიმე
ეკონომიურ მდგომარეობაში ჩავარდა, ვიდრე
ბატონყმობის დროს იყო. საგლეხო რეფორმამ

არსებითად ხელუხლებლად დატოვა მემამულეთა მიწათმფლობელობა.

ყველაზე დიდი მემამულე თვით მეფე და მისი ხაზინა იყო. მეფის
მთავრობამ სხვადასხვა გზით იგდო ხელთ საქართველოს მიწების უდი-
დესი ნაწილი. საგლეხო რეფორმის შემდეგ სამეფო ხაზინას ეკუთვნოდა

3.862.723 ჰექტარი მიწა, რაც მიწის მთელი ფართობის 57,6 პროცენტს შეადგენდა. სახაზინო მიწებს მეფის მთავრობა თავისი კოლონიური პოლიტიკის მიზნებისათვის იყენებდა: საუკეთესო მიწებს უცხო კოლონიზატორულ ელემენტებს ურიგებდა, ადგილობრივ მცხოვრებლებს კი მამაპააეული მიწიდან ერეკებოდა და ხროვ ადგილებში ასახლებდა. გარდა ამისა, მთავრობა სახაზინო მიწებით უხვად აჯილდოებდა ცარიზმის ერთგულ მოხელეებს — რუსეთის დიდ თავადებსა და აზნაურებს, აგრეთვე უცხოელ ვაჭრებსა და ფაბრიკანტებს. სახაზინო მიწებზე მცხოვრებ გლეხებს სახელმწიფო გლეხები ეწოდებოდათ.

ხაზინის შემდეგ მიწის ყველაზე დიდი მფლობელები იყვნენ ქართველი თავადები და აზნაურები. რეფორმის შემდეგ მათ საკუთრად ჰქონდათ 2.091.354 ჰექტარი მიწა. თავადაზნაურობაშიც მიწები ერთნაირად როდი იყო განაწილებული. ამ წოდების წამყვან ძალას წარმოადგენდნენ დიდი მიწათმფლობელები, რომელთა ხელში საუკეთესო მიწის უდიდესი მასივები, ლატიფუნდიები იყო თავმოყრილი. თბილისის გუბერნიაში ითვლებოდა 567 უდიდესი მემამულე, რომლებიც თითოეული 500 დესეტინაზე მეტ მიწას ფლობდა. მათი მიწები შეადგენდა მთელი გუბერნიის კერძო სამფლობელო მიწის 62,7 პროცენტს. ქუთაისის გუბერნიაში კი მარტო 92 ლატიფუნდია შეადგენდა კერძო მიწების 52,7 პროცენტს.

ეს ლატიფუნდიები წარმოადგენდნენ ფეოდალურ-ბატონყმური წყობილების ყველაზე დიდ გადმონაშთს. — რეაქციის ეკონომიურ დასაყრდენს. მართალია, ლატიფუნდიებიც კაპიტალიზმის გზით ვითარდებოდა და თანდათან ევოლუციას განიცდიდა, მაგრამ ეს იყო კაპიტალიზმის განვითარების ე. წ. „პრუსიული გზა“, რომელიც, ერთი მხრივ, თვითმპყრობელობის ხელუხლებლობას და მემამულეთა ინტერესებისა და პრივილეგიების დაცვას უზრუნველჰყოფდა, ხოლო მეორე მხრივ — მშრომელი გლეხობის ტანჯვისა და ექსპლუატაციის კიდევ უფრო გამძაფრებას იწვევდა. ამით აიხსნება, რომ გლეხობამ ბატონყმური წყობილების ნაშთების წინააღმდეგ ბრძოლის მახვილი უმთავრესად ბატონყმური ლატიფუნდიების წინააღმდეგ მიმართა. გლეხობა ობიექტურად იმისათვის იბრძოდა, რომ მოესპო მემამულეთა ლატიფუნდიები, ექსპლუატაციის ყველა ბატონყმურ-კაბალური წესი და გაეთართოებინა თავისუფალი გლეხური მიწათმფლობელობა. ესეც კაპიტალიზმის განვითარება იქნებოდა, ოღონდ ბევრად უფრო პროგრესული გზით, ე. წ. „ამერიკული გზით“, რომელიც შექმნიდა პირობებს გლეხთა კეთილდღეობის საგრძნობლად გაუმჯობესებისათვის.

ამრიგად, რეფორმის შემდეგ საქართველოს სოფელში კაპიტალიზმის განვითარების ანუ ბურჟუაზიული აგრარული ევოლუციის ორი სხვადასხვა გზა დაისახა: რეაქციული და რევოლუციური. პირველისათვის

აბრძოდნენ მეფის თვითმპყრობელობა და მემამულეები, ხოლო მეორისათვის — გლეხობა.

როგორც დაეინახეთ, სამეფო ხაზინისა და ქართ-
გლეხობის გაჭირვე- ველი თავადაზნაურობის ხელთ თავმოყრილი
ბული მდგომარეობა იყო მიწების უდიდესი ნაწილი. რეფორმის შემ-
დეგ მიწების მნიშვნელოვანი პროცენტი დაისა-
კუთრეს აგრეთვე ვაჭარ-მრეწველებმა, ფინანსისტებმა, მთავრობის
მოხელეებმა და სხვა პარაზიტულმა ელემენტებმა. რაც შეეხება მიწის
უშუალო დამმუშავეებს — გლეხობას, მას სრულიად უმნიშვნელო
რაოდენობით ჰქონდა საკუთარი მიწა. საქართველოს გლეხობის კუთვ-
ნილი მიწების რაოდენობა სულ უდრიდა 418.110 ჰექტარს, რაც მიწის
საერთო ფართობის მხოლოდ 6,4 პროცენტს შეადგენდა. ამ მიწების
დიდი ნაწილიც გლეხთა ზედაფენის — კულაკების ხელში იყო.

უმიწობის გამო განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებო-
დნენ ყოფილი შინაყმები, დროებით ვალდებული გლეხები და ხიზნები.
ბატონყმობის გაუქმების დროს ყმობიდან განთავისუფლებულ გლეხთა
მნიშვნელოვან ნაწილს (შინაყმებს) მიწა სრულიად არ მიუღია; თბილი-
სის გუბერნიაში უმიწოდ განთავისუფლდა 1444, ხოლო ქუთაისის გუ-
ბერნიაში — 4.000 კომლი გლეხი. ცხადია, ამ პროლეტარებად ქცეულ
გლეხებს არსებობის არავითარი წყარო არ გააჩნდათ, გარდა საკუთარი
მარჯვენის გაჭირავებისა.

არც დროებით ვალდებული გლეხები იყვნენ უკეთეს მდგომარეო-
ბაში. საუკუნეთა განმავლობაში ბატონყმური უღლისაგან ილაჯგაწყ-
ვეტილი და დაბეჩავებული ნაყმევი მეტწილად ველარ ახერხებდა ხოლმე
მემამულისაგან იმ მცირე ნაკვეთის გამოსყიდვასაც კი, რომელიც მას
„ჩამონაპკრების“ წართმევის შემდეგ დაუტოვეს, და იგი რჩებოდა
„დროებით ვალდებულის“, ე. ი. ფაქტიურად იმავე ბატონყმური დამო-
კიდებულების მდგომარეობაში. საგლეხო რეფორმის დროს სახსვებით
დავიწყებულ იქნა ხიზანთა ინტერესები. საგლეხო რეფორმა ხიზნებს
სრულიად არ შეეხებია, ისინი კვლავ უმიწოდ დარჩნენ.

გლეხობის გაჭირვებას კიდევ უფრო ამწვავებდა რეფორმის შემდეგ
ყოველგვარი გადასახადის შეუნელებლივი ზრდა. გლეხობისათვის გან-
საკუთრებით შემაწუხებელი იყო გადასახადები ტყითა და საქოვრით
სარგებლობისათვის. გლეხობას მძიმე უღლად აწვა აგრეთვე საეკლესიო
გადასახადები.

უმიწაწყლო და მცირემიწიანი გლეხობის გაჭირვებული მდგომა-
რეობით სარგებლობდნენ ვაჭარ-მეევანშეები და კულაკები, რომლებიც
თავდაუღწეველ უღელს ადებდნენ ღარიბ გლეხებს. ვაჭარი-მეევანშე
ხშირად სულ მუქთად იგდებდა ხელში არა მარტო გლეხის მონაგარს —

პურს, ღვინოს, პირუტყვს და სხვას. არამედ მის პატარა ნაგლეჯ მიწას და ღარიბულ სახლ-კარსაც კი.

ამრიგად, რეფორმის შემდგომ ხანაში ქართველი გლეხობის ეკონომიური მდგომარეობა ერთობ გაუარესდა. ქართველი ხალხი იტანჯებოდა არა მარტო კაპიტალიზმის განვითარების, არამედ კიდევ უფრო მეტად, მისი განუვითარებლობის გამო. ძლიერი ფეოდალურ-ბატონყმური გადმონაშთების არსებობის გამო. ხალხის ეკონომიური მდგომარეობის გაუარესებას თან ერთვოდა მისი ეროვნული უფლებების შეზღუდვა და ცარიზმის უხეში კოლონიური პოლიტიკის გაძლიერება. რაზედაც ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი.

ცხადია, არ შეიძლებოდა, რომ ამ მიზეზებს არ გამოეწვიათ ხალხის პროტესტი და მღელვარება.

რეფორმის შემდეგ საქართველოში სულ უფრო-დაუფრო მწვავედებოდა პოლიტიკური ვითარება: სოფლად, ძლიერდებოდა გლეხთა უკმაყოფილება და მზადდებოდა პირობები ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციისათვის.

60-70-იან წლებში საქართველოს სოფლებში ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა გლეხების მიერ გადასახადებზე უარის თქმა, ტყისა და საძოვრის ძალით გამოყენება, მემამულეთა სახლ-კარისა და ქონების გადაწვა და განსაკუთრებით საბუღალეო თავადაზნაურთა და მეფის მოხელეთა დახოცვა. გლეხები იარაღს ისხამდნენ და ცდილობდნენ ძალით დაეცვათ თავიანთი სასიცოცხლო ინტერესები.

1876 წელს ზუგდიდის მაზრაში იფეთქა გლეხთა ამბოხებამ. ამბოხება დაიწყო სოფ. ლიას და ფახულანის დროებით ვალდებულმა გლეხებმა, რომლებმაც უარი უთხრეს თავად დადიანს ყოველგვარი სანადელო გადასახადის მიცემაზე. მალე მათ სხვა სოფლების გლეხობაც შეუერთდა და დაიწყო გლეხთა ფართო მოძრაობა. გლეხები მოითხოვდნენ დროებითი ვალდებულების მოსპობას და სანადელო მიწის მათ საკუთრებად დამტკიცებას. მთავრობამ სასწრაფოდ მიიღო სამხედრო ზომები. ზუგდიდში გაიგზავნა რეგულარული ჯარის ნაწილები. შეიარაღებულ გლეხებსა და მთავრობის ჯარს შორის მომხდარ შეტაკებაში 18 კაცი მოკლეს, ხოლო 30 კაცი დაიჭრა. მეფის მთავრობამ ცეცხლითა და მახვილით ჩაახშო სამეგრელოს გლეხთა აგრარული მოძრაობა.

დაახლოებით იმავე ხანებში დაიწყო გლეხთა დიდი აჯანყება სვანეთში. ამ მთიან მხარეში კიდევ უფრო მეტად იგრძნობოდა მიწის სიმცირე, ვიდრე საქართველოს სხვა კუთხეებში. საგლეხო რეფორმის დროს სვანეთის საუკეთესო მიწები მთავრობამ საკუთრებად დაუმტკიცა თავადებსა და აზნაურებს, გლეხებს კი მიუზომეს ყველაზე უფრო მწირი

მიწები, — კომლზე საშუალოდ 4 ქცევა. 1875 წლის ზაფხულში მთავრობის მოხელეები სვანეთში მიწების აზომვას შეუდგნენ, ახალი გადასახადების გაწერის მიზნით. ამ ღონისძიებამ გაჭირვებული სვანების მოთმინების ფიალა აავსო და სვანეთში გლეხთა მღელვარება დაიწყო. აჯანყებულთა წინააღმდეგ ქუთაისიდან გაიგზავნა დიდძალი ჯარი, რომელსაც თავად დადგეშქელიანის რაზმიც შეუერთდა. მთავრობის ჯარმა შეძლო გლეხთა რაზმების გაფანტვა და მათი მეთაურების დაპატიმრება. მაგრამ მეორე წელს სვანეთის გლეხთა ამბოხებამ კიდევ უფრო ფართო მასშტაბი მიიღო. სოფელ ხალდეში შეიარაღებული შეტაკების დროს გლეხებმა მოკლეს მაზრის უფროსი გრინევსკი და სამხედრო რაზმის უფროსი ლეუსი. ამის შემდეგ მთავრობამ სვანეთში გაგზავნა რეგულარული ჯარისა და მილიციის დიდი რაზმები, რომლებმაც ნამდვილი საომარი წესების დაცვით შეუტიეს სვანეთის სოფლებს. სოფელი ხალდე. რომელიც საარტილერიო მომზადების შემდეგ იერიშით იქნა აღებული, მთავრობის ჯარმა მიწასთან გაასწორა: სოფელში ყველა სახლი დასწვეს, ხოლო კოშკები ნალმებით აფეთქეს. აჯანყების აქტიური მონაწილენი პასუხისგებაში მისცეს და კატორღაში გაგზავნეს.

სამეგრელოსა და სვანეთის გლეხობის შემდეგ მეფისა და მემამულეების წინააღმდეგ აღდგა კახეთის გლეხობა. ეს მოხდა 1878 წელს ქიზიყში. გლეხთა მღელვარება აქაც უმიწაწყლობამ, სიღატაკემ და აუტანელმა გადასახადებმა გამოიწვია. ამას დამატა რუსეთ-თურქეთის 1877 — 1878 წწ. ომთან დაკავშირებით გლეხთა ახალი, მძიმე დაბეგვრა და დიდი მოუსაველიანობა. ომის დამთავრების შემდეგ, როდესაც საერთაშორისო მდგომარეობა კვლავ გართულდა, მეფის მთავრობამ ხელახალი მობილიზაცია გამოაცხადა. ხალხისათვის ეს სრულიად გაუგებარი იყო. ზაფხულში, პურის მკის დროს, გლეხებს უბრძანეს მილიციაში გამოსულიყვნენ, მდიდრებს კი, რომლებსაც მოხელეებისათვის ქრთამის მიცემა შეეძლოთ, მობილიზაციისაგან ათავისუფლებდნენ. მთავრობის მოხელეთა ასეთი უკანონო მოქმედება აჯანყების საბაბი გახდა. გლეხობამ ველარ აიტანა გაჭირვება. შეურაცხყოფა და დამცირება, შეიარაღდა კეტებით, ხანჯლებით, ცულებით და დაიძრა სიღნაღის მაზრის თავადობისა და მეფის მოხელეების წინააღმდეგ. მაზრის უფროსი გრაფი ტიზენგაუზენი, ჯარის სარდალი გენერალი ორბელიანი და სხვა მოხელეები იმ დროს ბაკურციხეში თავად ვაჩნაძის სახლში ილხენდნენ. 5 ივნისს იმ სახლს ალყა შემოარტყა ხუთი ათასზე მეტმა ამბოხებულმა გლეხმა. მათ დაარბიეს ვაჩნაძის სახლი და შეუბრალებლად სცემეს ტიზენგაუზენს, ორბელიანსა და მათ თანმხლებ პირებს, ხოლო შემდეგ სოფლებს მოედგნენ და იწყეს მამასახლისების, კულაკების, მეღუქნეების, მღვდლებისა და სოფლის ყველა წურბელის რბევა.

მთავრობამ სამხედრო ძალის გამოყენებით ადვილად მოახერხა უიარაღო გლეხთა მღელვარების ჩაქრობა. ამბოხების აქტიური მონაწილენი (21 კაცი) გაასამართლეს და კატორღაში გაგზავნეს. მათ შორის იყო ორი ქალი — მელანია ხელაშვილი და საბედა გულხადარაშვილი, რომლებიც თავგანწირვით იბრძოდნენ გაკვირებული ხალხის უფლებებისათვის.

80-იანი წლების დასაწყისში, მიუხედავად მეფის თვითმპყრობელობის მიერ მიღებული სასტიკი ზომებისა, გლეხთა უკმაყოფილება და მთავრობის საწინააღმდეგო გამოსვლა მთელ საქართველოს მოედო. ფართოდ გავრცელდა მეფისა და მემამულეების წინააღმდეგ ბრძოლის ისეთი თავისებური ფორმა, როგორიცაა ყაჩაღობა ანუ ფირალობა. განსაკუთრებით მასობრივი ხასიათი მიიღო ფირალობამ გურიაში. სიცოცხლეგამწარებული გლეხები იარაღს ისხამდნენ და ტყეში გარბოდნენ, რათა შური ეძიათ თავიანთ კლასობრივ მტრებზე. ხალხი თანაუგრძნობდა და ყოველნაირად უწყობდა ხელს ფირალებს. მთავრობამ გურიაში თავი მოუყარა დიდძალ ჯარს. ცარიზმმა უხეში ძალის გამოყენებით შეძლო გურიის გლეხთა უკმაყოფილების დროებით ჩახშობა, მაგრამ ვერ გატეხა გლეხების ნებისყოფა. გურიის გლეხობა, მთელი საქართველოს გლეხობასთან ერთად, ახალი ბრძოლისათვის ემზადებოდა.

§ 2. ხალხოსნური მოძრაობა საქართველოში

70-იანი წლების რევოლუციური ხალხოსნები

მშრომელი გლეხობის ინტერესთა დამცველად 70-იან წლებში გამოვიდა ქართველი დემოკრატიული ახალგაზრდობის ახალი ჯგუფი, რომლის წევრები „ხალხოსნების“ სახელით არიან ცნობილნი. ხალხოსნები მიზნად ისახავდნენ მეფის მთავრობის დამხობასა და გლეხობისათვის

მიწისა და თავისუფლების მოპოვებას. ამ მიზნის მისაღწევად ისინი „გავიდნენ ხალხში“, რათა გაეჩაღებინათ რევოლუციური აგიტაცია და თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ საბრძოლველად აემხედრებინათ გლეხობა.

ხალხოსნური მოძრაობა ჩაისახა რუსეთში 60-იანი წლების ბოლოს და 70-იანი წლების დასაწყისში. ხალხოსნები ოცნებობდნენ სოციალიზმზე, მაგრამ არ ესმოდათ პროლეტარიატის როლი და მთავარ რევოლუციურ ძალად გლეხობა მიაჩნდათ. რუსული გლეხური თემი მათ სოციალიზმის ჩანასახად და საფუძვლად გამოაცხადეს. ხალხოსნებს არ ესმოდათ საზოგადოების განვითარების კანონები და ფიქრობდნენ, რომ ისტორიას ქმნიან არა კლასები და კლასთა ბრძოლა, არა ხალხი, არამედ ცალკეული გამოჩენილი პიროვნებანი — „გმირები“, რომლებსაც თითქოს ბრმად მიყვება ხალხი, „ბრბო“.

ხალხოსნებს არასწორი გზით მიჰყავდათ რუსეთის რევოლუციური მოძრაობა; ისინი არ იცნობდნენ გლეხობას, მათ არ გააჩნდათ სწორი რევოლუციური თეორია და თუმცა მათ შორის იყვნენ გამოჩენილი რევოლუციონერები, ხალხისათვის თავდადებული გმირები, ხალხი მაინც არ გაჰყვა მათ. ხალხოსანთა საიდუმლო ორგანიზაციები მთავრობამ აღმოაჩინა და გაანადგურა: ამის შემდეგ ხალხოსნები ინდივიდუალური ტერორის გზას დაადგნენ. მათ პეტერბურგში შექმნეს პარტია „ნა-როდნაია ვოლა“ („ხალხის თავისუფლება“). 1881 წლის 1 მარტს ნა-როდოვოლცებმა მოკლეს მეფე ალექსანდრე II, მაგრამ ამის შედეგად თვითმპყრობელობის რეაქციული პოლიტიკა ოდნავაც არ შეცვლილა. მოკლული მეფის მაგიერ ტახტზე ავიდა მისი შვილი ალექსანდრე III, რომელმაც კიდევ უფრო სასტიკი რეაქციული რეჟიმი დაამყარა.

70-იან წლებში რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებში მრავალი ქართველი ახალგაზრდა სწავლობდა. მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი ხალხოსნური იდეების გავლენის ქვეშ მოექცა და ხალხოსნურ მოძრაობაში აქტიურად ჩაება. ზოგიერთი ქართველი სტუდენტი თვით რუსეთის ხალხოსნურ ორგანიზაციებში იღებდა უშუალო მონაწილეობას, დანარჩენები კი სამშობლოში დაბრუნდნენ და ხალხოსნური იდეების აქ გავრცელებას შეუდგნენ.

რუსეთის ხალხოსნურ ორგანიზაციებში აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ თვალსაჩინო ქართველი ხალხოსნები: ივანე ჯაბაძარი, გიორგი ზდანოვიჩი (მაიაშვილი), მიხეილ ჩიკოძე, ალექსანდრე ციციშვილი, ანთიმოზ გამყრელიძე, ისიდორე ქიქოძე, რომან ფავლენიშვილი და სხვები.

საქართველოში ხალხოსნური მოძრაობა ჩაისახა 70-იანი წლების დამდეგს. ხალხოსნებს რევოლუციურად განწყობილ ქართველ ახალგაზრდობაში ბევრი მიმდევარი გამოუჩნდა. მათ შექმნეს მრავალრიცხოვანი ფარული წრეები და ენერგიული არალეგალური მუშაობა გააჩაღეს. 1873 — 1876 წლების მანძილზე საიდუმლო ხალხოსნური ორგანიზაციები საქართველოს ბევრ ქალაქსა და სოფელში შეიქმნა. საქართველოში ხალხოსანთა მოძრაობის ხელმძღვანელები და აქტიური მონაწილეები იყვნენ: ეგნატე იოსელიანი, ისიდორე ქიქოძე, მიხეილ ყიფიანი, სტეფანე ჭრელაშვილი, სოფრომ მგალობლიშვილი, შიო დავითაშვილი, გოლა ჩიტაძე, ვასო დეკანოზიშვილი, ალ. ნანეიშვილი, ვარლამ გაბიჩვაძე, ანტონ ლორთქიფანიძე, მელიტონ ნაკაშიძე, მიხ. გურგენიძე და სხვები. ხალხოსნებთან ახლოს იდგა და მათ მოძრაობაში მონაწილეობას იღებდა აგრეთვე ბევრი ქართველი მწერალი და პუბლიცისტი, კერძოდ: ანტონ ფურცელაძე, ნიკო ლომოური, კირილე ლორთქიფანიძე, ნიკო ხიზანიშვილი (ურბნელი), ესტატე მჭედლიძე (ბოსლეველი). ზაქარია ჭიჭინაძე და სხვები.

ქართველი ხალხოსნების სოციალურ-პოლიტიკური შესვდულებანი, ძირითადად ისეთივე იყო, როგორც რუსეთის ხალხოსანთა შეხედულებანი, მაგრამ მათი პროგრამა ზოგ საკითხში მაინც განსხვავდებოდა რუსი ხალხოსნების პროგრამისაგან. ეს განსხვავება გამოწვეული იყო საქართველოს მაშინდელი ცხოვრების თავისებურებით, კერძოდ, მისი კოლონიური მდგომარეობით. ქართველ ხალხოსნებს არ შეეძლოთ გვერდი აეველოთ ქართველი ხალხის ეროვნული ტკივილებისაჟის და მათ კიდევაც შეიტანეს თავიანთ პროგრამაში ეროვნული საკითხი. მაგრამ, თერგდალეულებისაგან განსხვავებით, ხალხოსნები, უპირველეს ყოვლისა, სოციალურ პრობლემებს აყენებდნენ. ეროვნულ საკითხს კი მათ შემდეგ განიხილავდნენ.

ქართველი ხალხოსნების რევოლუციურ აგიტაციას, მათ „ხალხში სიარულს“ რაიმე მნიშვნელოვანი პრაქტიკული შედეგი არ მოჰყოლია. მიუხედავად იმისა, რომ 70-იანი წლების ქართველი ხალხოსნები შესანიშნავი რევოლუციონერები იყვნენ და თავგანწირვით იბრძოდნენ ხალხის ინტერესებისათვის, გლეხობამ მათ აგიტაციას ყური არ ათხოვა. ეს იმიტომ აიხსნება, რომ ხალხოსნები ვერ იცნობდნენ გლეხობის ცხოვრებას და მათ ვერ მიაგნეს იმ გზას, რომელსაც შეეძლო წმინდა ხალხისათვის თავისუფლებისა და ბედნიერების მოპოვება.

1876 წელს ქართველი ხალხოსნების ორგანიზაცია გასცა მის რიგებში შეპარულმა პროვოკატორმა ი. იოსელიანმა. მეფის მთავრობამ მოახერხა სწრაფად გაენადგურებინა ხალხოსანთა ძირითადი ჯგუფები. ხალხოსნური მოძრაობის აქტიურ მონაწილეთა უმრავლესობა დააპატიმრეს.

ხალხოსნები 80 — 90-იანი წლებში
...ხალხში სიარულის“ ტაქტიკას რეალური შედეგი არ მოჰყვა, ქართველმა ხალხოსნებმა ახალი გზების ძიება დაიწყეს: ნაწილი რუსეთის ფარული ნაროდნიკული ორგანიზაციის „ნაროდნაია ვოლიას“ თვალსაზრისზე დადგა და კვლავ განაგრძობდა არალეგალურ რევოლუციურ საქმიანობას, ხოლო მეორე უფრო მრავალრიცხოვანმა ნაწილმა ხელი აიღო ავითმპყრობელობის წინააღმდეგ რევოლუციური ბრძოლის იდეაზე და ქართველი გლეხობის მდგომარეობის გაუმჯობესებას კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობით. ამხანაგობათა დაარსებით და სხვა ამგვარი ლეგალური ღონისძიებებით ლაშობდა.

ლეგალურმა ხალხოსნებმა 80-იანი წლების დასაწყისში შექმნეს თავიანთი ბეჭდვითი ორგანოებიც. 1881 — 1883 წლებში ისინი სცემდნენ გაზეთ „შრომას“, რომელიც ქუთაისში გამოდიოდა. იმავე ხანებში თბილისში ხალხოსნები სცემდნენ ქურნალ „იმედს“. ამ ორგანოთა

ურცლებზე ხალხოსნურმა შეხედულებებმა დაკარგეს წინანდელი რევოლუციური ელფერი და არსებითად ლიბერალიზმის პოზიციამდე ჩამოქვეითდნენ.

ხალხოსნური იდეების მცდარობა 80-იანსა და განსაკუთრებით კი 90-იანი წლების შემდეგ თანდათან სულ უფრო ნათელი ხდებოდა. კაპიტალიზმის განვითარება და კლასთა ბრძოლის გამწვავება რუსეთსა და საქართველოში ძირს უთხრიდა ხალხოსნურ შეხედულებებს. 90-იან წლებში ხალხოსნობა, როგორც იდეური მიმდინარეობა, საბოლოოდ გაქოტრდა.

თავი XXXIII

საზოგადოებრივ-პოლიტიკური (დემოკრატიული) მიმართულებანი 80 — 90-იან წლებში. კმაჰციის გაქოტრება და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა

§ 1. თერგდალეულთა ჯგუფის დაშლა. ახალი დემოკრატიული მიმართულებანი

თერგდალეულთა მოღვაწეობა, როგორც ზეით-დავითის ბურჟუაზიის გაძლიერება. თერგდალეულთა ჯგუფის დაშლა

თერგდალეულთა მოღვაწეობა, როგორც ზეით-დავითის ბურჟუაზიის გაძლიერება, წარმოადგენდა იმ ბრძოლის გამოხატულებას იდეოლოგიის სფეროში, რომელსაც აწარმოებდა მოსახლეობის დაჩაგრული და უფლებო ნაწილი გაბატონებული თავდახანაურობისა და მისი დამცველი თვით-პყრობელობის წინააღმდეგ.

მუშათა კლასის გაჩენამდე ცარიზმისა და მემამულეების წინააღმდეგ მთავარი მებრძოლი ძალა გლეხობა იყო, მაგრამ მას მხარში უდგა და აქტიურად ეხმარებოდა ქალაქის ღარიბი მოსახლეობა (მუშები, ხელოსნები, წერილი ვაჭრები), აგრეთვე ნაწილობრივ ბურჟუაზია. გლეხობას, ქალაქის ვაჭარ-ხელოსნებს და ბურჟუაზიას ერთ დრომის ქვეშ თავს უყრიდა დრომოკმული ბატონყმური წყობილებისადმი სიძულვილი. მაგრამ ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ მათ შორის ფავი იჩინა ანტაგონიზმი, რასაც შედეგად მოჰყვა ბურჟუაზიის ინტერესების მკვეთრი დაპირისპირება ქალაქისა და სოფლის წერილი მწარმოებლების, ე. ი. „ხალხის“, ინტერესებისადმი.

საქართველოს კაპიტალისტური მრეწველობის მბრძანებელი სიმაღლეები უმეტესწილად უცხო კაპიტალისტების ხელში იყო. მაგრამ რევოლუციის შემდეგ თვალსაჩინოდ მოღონიერდა ეროვნული ბურჟუაზიაც. უკვე 70-იანი წლების მეორე ნახევრიდან ქართველი ბურჟუაზია სე-

რიოზული საზოგადოებრივი ძალა ხდება, ამ დროიდან ის იწყებს თავისი კლასობრივი ინტერესების შეგნებას და თანდათან აჩაღებს ბრძოლას ამ ინტერესთა დასაცავად. 90-იანი წლების ბოლომდე ქართველი ბურჟუაზია ჯერ კიდევ წარმოდგენდა აღმავალ კლასს, რომელიც ხელს უწყობდა ქვეყნის საწარმოო ძალების განვითარებას. მაგრამ ეკონომიურად ის სუსტი იყო და არ შეეძლო აქტიური და თანმიმდევრული ბრძოლა ეწარმოებინა არც ძლიერი უცხო კაპიტალის, არც მეფისა და მემამულეების წინააღმდეგ. ამიტომ იყო, რომ ქართველი ბურჟუაზია სულ მცირე დათმობას სჯერდებოდა და ყოველთვის მზად იყო მორიგებოდა თავადაზნაურობასა და მეფეს.

ამრიგად, ბატონყმობის გაუქმებამ და რეფორმის შემდეგ კაპიტალიზმის სწრაფმა განვითარებამ გამოიწვია „მესამე წოდების“ დაშლა და ხელი შეუწყო ქართველი ბურჟუაზიის როგორც კლასის გაძლიერებას. ქონებრივი უთანასწორობის ზრდამ მკვეთრად გათიშა და ურთიერთს დაუპირისპირა ბურჟუაზიისა და ლარიბი ხალხის ინტერესები ჯერ ეკონომიურ, ხოლო შემდეგ პოლიტიკურ სფეროშიც. საზოგადოებრივი ცხოვრების ასეთ განვითარებას არ შეეძლო არ გამოეწვია და მან გამოიწვია კიდევაც თერგდალეულთა ჯგუფის, როგორც ერთიანი იდეური მიმდინარეობის, დაშლა.

ეკონომიური ცხოვრების განვითარებამ გააყარა თერგდალეულთა გზები. ამით აიხსნება, რომ სწორედ ეკონომიური პრობლემები, — სახელდობრ ბანკის საკითხი, — გახდა მათი განხეთქილების პირველი მიზეზი.

სათავადაზნაურო ბანკის როლისა და მნიშვნელობის შესახებ თერგდალეულებს შორის კამათი ჯერ კიდევ 1873 წელს გაიმართა. მაგრამ მაშინ ამ კამათს განხეთქილება არ გამოუწვევია. 1876 წლის გაზაფხულზე თერგდალეულებმა დიდი ზეიმით ილესასწაულეს თავიანთი მთავარი ორგანოს, გაზეთ „დროების“ არსებობის ათი წლის თავი. იმხანად თერგდალეულთა შორის ჯერ კიდევ თანხმობა და ერთსულოვნება სუფევდა, მაგრამ მალე მდგომარეობა შეიცვალა. იმავე წელს ბანკის ირგვლივ ცხარე კამათი გაიმართა თერგდალეულთა ორ გამოჩენილ ხელმძღვანელს — ილია ჭავჭავაძესა და ნიკო ნიკოლაძეს შორის. ი. ჭავჭავაძე გავიდა „დროების“ რედაქციიდან და 1877 წელს დააარსა ახალი ორგანო — გაზეთი „ივერია“. ცოტა ხანს შემდეგ „დროების“ რედაქცია დატოვეს აგრეთვე ნ. ნიკოლაძემ და გ. წერეთელმა. ნ. ნიკოლაძემ 1878 წელს დაიწყო რუსული გაზეთის „ობზორი“-ს გამოცემა. ახალ ორგანოთა შორის გაჩაღდა კამათი მწვავე პოლიტიკურ და ეკონომიურ საკითხებზე.

ასე დაიწყო თერგდალეულთა ჯგუფის დაშლა და ახალ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მიმართულებათა ჩამოყალიბება 70-იანი წლების მი-

წურულში. თერგდალეულები ორ ბანაკად გაიყვნენ: ერთი მათგანი აშკარად გამოხატავდა აღმავალი ქართველი ბურჟუაზიის მისწრაფებებს, მეორე კი ისევ „მთელი ქართველი ერის“ ინტერესების დაცვაზე ლაპარაკობდა, მაგრამ არსებითად წვრილბურჟუაზიულ-გლეხური იდეოლოგიის გამომხატველი იყო.

ახალი იდეური მიმართულება, რომელიც თერგ-ბურჟუაზიულ-პროგრესული მიმართულება დალეულთა ჯგუფის დაშლის შემდეგ ქართველი ბურჟუაზიის იდეოლოგებმა შექმნეს, პროგრესულ დემოკრატიული მიმართულება იყო და თავისი არსებობის პირველ პერიოდში შედარებით აქტიურად იბრძოდა ცარიზმისა და რეაქციული თავადაზნაურობის წინააღმდეგ. ამ მიმართულების ხელმძღვანელები და თვალსაჩინო მოღვაწეები იყვნენ: ნიკო ნიკოლაძე, გიორგი წერეთელი, გიორგი ზდანოვიჩი (მაიაშვილი), დავით ერისთავი, გიორგი თუმანიშვილი, იონა მეუნარგია, ალექსანდრე ჯაბადარი, გიორგი ლასხიშვილი და სხვები.

ბურჟუაზიულ-პროგრესული მიმართულების წარმომადგენლები მკაცრად აკრიტიკებდნენ თავიანთი წინანდელი თანამოაზრეების, — ი. ჭავჭავაძისა და მისი ჯგუფის, — პოზიციას ქართველი თავადაზნაურობისადმი დამოკიდებულების საკითხში. ისინი არ იზიარებდნენ ამ ჯგუფის ილუზიებს, რომ თითქოს შესაძლებელი იყო ქართველი ერის ინტერესებისათვის თავადაზნაურობის მოწინავე, კულტურული ნაწილის გამოყენება. ისინი ამბობდნენ: თავადაზნაურობამ, როგორც წოდებამ, დიდი ხანია დრო მოჰამა და ახლა იგი ველარავის მოუტანს სარგებლობასო.

მაშ, ვინ უნდა ყოფილიყო ერის ხელმძღვანელი, მისთვის ბედნიერების მომტანი? ამ კითხვას ნ. ნიკოლაძე ასე უპასუხებდა: „ერის და ქვეყნის გამომყვანი სიღარიბისა და მონებისაგან, უმეცრებისა და უსწორმასწორობისაგან ყოველთვის და ყველგან მარტო... ბურჟუაზია ყოფილა და იქნება“. ასევე ფიქრობდა გ. წერეთელიც.

ასეთი შეხედულებიდან გამომდინარეობდა მათი უარყოფითი დამოკიდებულება სათავადაზნაურო-სამიწათმოქმედო ბანკებისადმი. ისინი ფიქრობდნენ, რომ თბილისისა და ქუთაისის სათავადაზნაურო-სამიწათმოქმედო ბანკები ჩვენი ქვეყნისთვის მხოლოდ ზიანის მომტანია და აუცილებელია მათი გადაკეთება სამრეწველო ბანკებად, რათა ხელი შევუწყვით ქართველი ბურჟუაზიის საქმიანობასაო.

ბურჟუაზიულ-პროგრესული მიმართულების მოღვაწენი სავსებით მართალნი იყვნენ, როცა ქართველ თავადაზნაურობას დრომოკმულ წოდებად სთვლიდნენ და უარყოფდნენ მის დადებით მნიშვნელობას ხალხის ცხოვრების წინსვლა-გაუმჯობესებაში, მაგრამ ისინი სრულიად აზ-

იყვნენ მართალი, როცა ხალხის ცხოვრების გაუმჯობესების იმედს სუსტსა და მერყევ ქართველ ბურჟუაზიაზე ამყარებდნენ; მათ არ ესმოდათ, რომ ისტორიული ვითარების სხვადასწავლობის გამო ქართველ ბურჟუაზიას არ შეეძლო ისეთივე მოწინავე, რევოლუციური როლი ეთამაშა ქართველი ხალხის ცხოვრებაში, როგორც თავის დროზე ითამაშა საფრანგეთის, ინგლისისა და ევროპის სხვა სახელმწიფოთა ბურჟუაზიამ ევროპის ხალხთა ცხოვრებაში.

1887 წელს ნ. ნიკოლაძემ დაწერა წერილი „ძველი შეცდომები“, რომელშიც მან ხელი აიღო თავის ადრინდელ რევოლუციურ-დემოკრატიულ შეხედულებებზე. იმავე ხანებში ის შეუდგა ქართველ ვაჰარ-მრეწველთა შორის ამხანაგობათა და აქციონერულ საზოგადოებათა შექმნის პროპაგანდას, რის მიზანიც იყო ქართველი კაპიტალისტების ეკონომიური გაძლიერება.

90-იან წლებში. რუსეთსა და საქართველოში მუშათა მოძრაობის ზრდასთან დაკავშირებით. ბურჟუაზიული მიმართულების ზოგიერთმა თვალსაჩინო მოღვაწემ სცადა ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული ტრადიციების გამოცოცხლება. გ. წერეთელმა 1893 წელს დააარსა ყოველკვირეული გაზეთი „კვალი“. ამ გაზეთის ფურცლებზე, ბურჟუაზიულ-ლიბერალური შინაარსის წერილებთან ერთად, მრავლად იბეჭდებოდა რევოლუციურად განწყობილი ქართველი ახალგაზრდობის წერილები, რომლებშიც ახალი თაობის წარმომადგენლები მუშათა კლასის იდეოლოგიის — მარქსიზმის შეხედულებათა პროპაგანდას ეწეოდნენ. იმავე ხანებს ეკუთვნის გ. წერეთლის, გ. ზდანოვიჩის (მიაიშვილის) და ზოგიერთი სხვა ბურჟუაზიული მოაზროვნის ცდები მარქსიზმთან დაახლოვებისა. ამ მიზნით მათ დაიწყეს თავიანთ შეხედულებათა მარქსისტულ სამოსელში გახვევა და მარქსისტული ფრაზეოლოგიით შელამაზება, მაგრამ ნამდვილად მათ შეხედულებებს მარქსიზმთან საერთო არა ჰქონდათ რა.

90-იანი წლების ბოლოდან ბურჟუაზიულმა მიმართულებამ საბოლოოდ დაჰკარგა პროგრესულობა.

წვრილბურჟუაზიულ-გლეხური მიმართულება თერგდალეულთა ერთიანი იდეური მიმართულების დაშლის შემდეგ საქართველოში დიდი ხნის განმავლობაში, — მანამდე, ვიდრე სამოღვაწეო სარბიელზე მარქსისტული ახალგაზრდობა გამოვიდოდა, — ყველაზე მნიშვნელოვან საზოგადოებრივ მიმართულებას წარმოადგენდა ილია ჭავჭავაძისა და აკაკი წერეთლის ირგვლივ შემოკრებილი ჯგუფი გვიანდელი თერგდალეულებისა, რომელიც თავისი იდეურ-კლასობრივი შინაარსით ძირითადად წვრილბურჟუაზიულ-გლეხური მიმართულების ჯგუფი იყო.

წვრილბურჟუაზიულ-გლეხური მიმართულების დემოკრატ მოღვაწე-

ვაჟა ფშაველა და ალექსანდრე ყაზბეგი.

თა ჯგუფში, რომელიც იმავე დროს საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის გამოჩენილ მოღვაწეთა ჯგუფს წარმოადგენდა, შედიოდნენ: ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, იაკობ გოგებაშვილი, რაფიელ ერისთავი, სერგი მესხი, ივანე მაჩაბელი, დავით მიქელაძე, ბესარიონ ლოლობერიძე, გრიგოლ ყიფშიძე, ალექსანდრე ყიფშიძე (ფრო-

ლი და სხვები.

ამავე ჯგუფს შეუერთდნენ 80-იანი წლების დასაწყისში სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსული დიდი ქართველი მწერლები ალექსანდრე ყაზბეგი (1848 — 1893) და ვაჟა ფშაველა (1861 — 1915) რომლებიც თავიანთ შემოქმედებაში დაეყრდნენ საქართველოს მთიანეთის ცხოვრების თავისებურებას და ხელახლა გააცოცხლეს და გააძლიერეს თერგდალეულთა მოწინავე იდეები. მთიელთა ყოფაცხოვრებაში კაპიტალისტური ურთიერთობა შედარებით გვიან შეიქრა. ამიტომ იქ 80-იანი წლების დასაწყისისათვის ჯერ კიდევ არსებობდა პირობები თერგდალეულთა იდეების შენარჩუნებისა და შემდგომი განვითარებისათვის. ეს პირობები კარგად გამოიყენეს ვაჟა ფშაველამ და ა. ყაზბეგმა, რომლებმაც თავიანთ უკვდავ მხატვრულ ნაწარმოებებში ჩააქსოვეს სამოციანელების საერთო-საგანმანათლებლო და პროგრესული იდეები: სამშობლოსათვის თავდადება, ხალხის სამსახური, ერის ტკივილები და მისი განკურნებისათვის ბრძოლა, ადამიანთა შორის საყოველთაო თანხმობა და სიყვარული, ძმობა, ერთობა, მეგობრობა და ა. შ.

მაგრამ თუ მთის პირობებში ჯერ კიდევ არსებობდა ნიადაგი და შეიძლებოდა რეალისტურ და პროგრესულ ლიტერატურას მთელი ხალხის მთელი ერის საერთო ინტერესების დაცვაზე ელაპარაკნა, ბარში 80 — 90-იანი წლების მანძილზე მდგომარეობა საგრძნობლად შეიცვალა: ერთ ანუ „მესამე წოდება“, რომელიც უწინ მხოლოდ ერთ მუქა თავადაზნაურობასა და სამღვდლოებას უპირისპირდებოდა, ამ დროისათვის უკვდავლი იყო. ბურჟუაზია თავისი გზით წავიდა და მან გლეხობის ინტერესები დაივიწყა. ასეთ პირობებში „მთელი ერის“ საერთო ინტერესებზე ლაპარაკი უნადაგო იყო.

ცხოვრება წინ წავიდა, თერგდალეულთა საერთო-საგანმანათლებლო იდეები კი მოძველდნენ და აღარ შეეფერებოდნენ ისტორიულ ვითარებას. კლასთა ბრძოლისა და რევოლუციის აუცილებლობის აღიარები ნაცვლად, თერგდალეულებმა წამოაყენეს წოდებათა შერიგების ყალბ თეორია, რომელიც ამბობდა: ყველა ქართველები, რა წოდებასაც აუნდა ეკუთვნოდნენ, ძმები არიან და ერთმანეთს კი არ უნდა ებრძოდნენ, არამედ ძმურად უნდა შეერთდნენ და შეხმატკბილებით იცხოვრონო. მაგრამ როგორ უნდა მოხერხებულყო მდიდრისა და ღარიბი მჩაგვრელისა და ჩაგრულის შერიგება, მათი ერთად, ძმურად ცხოვრება?

ი. ჭავჭავაძემ და მისმა თანამოაზრეებმა კარგად იცოდნენ, რომ იმ დროინდელ საქართველოში, ისევე როგორც რუსეთსა და ევროპაში მიმდინარეობდა მწვავე და სასტიკი კლასობრივი ბრძოლა, ერთი მხრივ

კაპიტალისტებსა და მემამულეებსა და, მეორე მხრივ, მუშებსა და ლაბორისტებს შორის; მათ ისიც იცოდნენ, რომ ქართველი თავადაზნაურობა დრომოკმული და გადაგვარებული წოდებაა, ხოლო ქართველი ბურჟუაზია სუსტი და მხალისი, რის გამოც მას არ შეუძლია ერის წინამძღოლობა (ჰეგემონობა), მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მაინც ცდილობდნენ ყველა წოდების (კლასის) შერიგებას და მთელი ქართველობის გაერთიანებას. რა იყო ამის მიზეზი?

ამის მიზეზი იყო საქართველოს მაშინდელი ცხოვრების თავისებურება, კერძოდ, მისი კოლონიური მდგომარეობა. წერილბურჟუაზიულ-გლეხური მიმართულების წარმომადგენლები შიშობდნენ, რომ ჩვენს ქვეყანაში კლასთა ბრძოლის გამწვავება დაასუსტებდა ქართველ ხალხს, რასაც ცარიზმი იმისათვის გამოიყენებდა, რომ სრულიად მოესპო საქართველო, როგორც ერი. სწორედ ამიტომ მოითხოვდნენ ისინი ქართველი ხალხის ერთიანობას, რათა მას უფრო მედგარი წინააღმდეგობა გაეწია მეფის თვითმპყრობელობის ნაციონალურ-კოლონიური პოლიტიკისათვის. გაერთიანებულ ქართველ ერს, მათი აზრით, სათავეში უნდა ჩასდგომოდა არა ძველი, გადაგვარებული თავადაზნაურობა, არამედ თავადაზნაურთა ახალი, განათლებული თაობა, რომელიც თვითონვე აიღებდა ხელს თავის წოდებრივ პრივილეგიებზე და პატიოსნად მოემსახურებოდა ქართველი ერის ინტერესებს.

მაგრამ ამ კეთილშობილ ადამიანთა სურვილები უტოპიური და განუხორციელებელი იყო. ისინი იეიწყებდნენ, რომ ქართველი თავადაზნაურობა თავის ვიწრო, კლასობრივ ინტერესებს გაცილებით უფრო მაღლა აყენებდა, ვიდრე ეროვნულ ინტერესებს. ვერავითარი განათლება ვერ აიძულებდა ქართველ თავადაზნაურობას ხელი აეღო თავის საუკუნეობით განმტკიცებულ პრივილეგიებზე და ქართველი გლეხობის თანასწორუფლებიან წოდებად ქცეულიყო. ამიტომ წოდებათა შერიგების ქადაგება და ამ გზით ქართველი ერის გაძლიერება ფუჭი ოცნება იყო. პირიქით, რაც დრო გადიოდა, საქართველოში სულ უფროდაუფრო ღრმავდებოდა და სასტიკი ხდებოდა კლასობრივი ბრძოლა.

ასე გამოეცალა საფუძველი თერგდალეულთა იდეოლოგიას. 80-იანი წლებიდან მოკიდებული, და განსაკუთრებით კი 90-იანი წლებში, თანდათან ნათელი გახდა ამ კონცეფციის დრომოკმულობა, ხოლო რუსეთის პირველი რევოლუციის ჰეგემონი მისი სრული გაკოტრება და კრახნი გამოიწვია.

§ 2. ცარიზმის რეაქციული პოლიტიკის გაძლიერება და
პროვინულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა 80 — 90-იან
წლებში

მეფის მთავრობის
რეაქციული კურსი და
ნაციონალურ-კოლო-
ნიური ჩაგვრის გაძ-
ლიერება

რევოლუციური სიტუაცია, რომელიც 1879 —
1880 წლების განმავლობაში შეიქმნა რუსეთში,
ვერ გადაიზარდა რევოლუციაში. ცარიზმმა
ისარგებლა წვრილბურჟუაზიული რევოლუციო-
ნერების სისუსტით და 80-იანი წლების და-
საწყისში გადამწყვეტ შეტევაზე გადავიდა რე-
ვოლუციური და დემოკრატიული ძალების წი-
ნაღმდეგ. რუსეთში ხანგრძლივი და სასტიკი რეაქციის ხანა დადგა.

თვითმპყრობელობის რეაქციული პოლიტიკის გაძლიერებამ საქარ-
თველო უაღრესად მძიმე მდგომარეობაში ჩააყენა. ქართველი ხალხის
ასევე მძიმე ნაციონალურ-კოლონიურმა ჩაგვრამ 80 — 90-იანი წლებ-
ში უკიდურეს საზღვარს მიაღწია. ალექსანდრე III მთავრობამ ზედი-
ზედ გაატარა რამდენიმე მკაცრი ღონისძიება, რომელთა მიზანი იყო
ქართული კულტურის საბოლოო მოსპობა და ქართველი ხალხის ძალით
გარუსება.

1882 წელს შეცვლილ იქნა კავკასიის უმაღლესი ადმინისტრაციის
ორგანიზაციული წყობა: გაუქმდა კავკასიის მეფისნაცვლის თანამდებ-
ობა და მის მაგიერ დაარსდა მთავარმმართველის თანამდებობა; მეფის-
ნაცვლად ნამყოფი დიდი მთავარი მიხეილ რომანოვი რუსეთში გაიწვიეს,
მთავარმმართველად კი დანიშნეს თავადი დონდუკოვ-კორსაკოვი, რომე-
ლიც ამ თანამდებობაზე 1890 წლამდე იმყოფებოდა. დონდუკოვ-კორ-
საკოვის შემდეგ მთავარმმართველად იყო თავადი შერემეტეიევი, რომე-
ლიც 1896 წელს თავადმა გოლიცინმა შესცვალა. ყველა ეს ახლად მოვ-
ლენილი მმართველები უკიდურესი რეაქციონერები იყვნენ და ენერ-
გიულად ატარებდნენ ქართველი ხალხის ჩაგვრის, მისი დამონების დიდ-
მპყრობელურ-შოვინისტურ პოლიტიკას.

80-იანი წლებიდან მოკიდებული მთავრობამ გააძლიერა საქართვე-
ლოს კოლონიზაცია. მიუხედავად იმისა, რომ ქართველი ხალხი, მშრო-
მელი გლეხობა მიწის მწვავე სიმცირეს განიცდიდა, საუკეთესო მიწებ-
ზე ცარიზმი უცხო ელემენტებს ასახლებდა. განსაკუთრებით ფართო
ხასიათი მიიღო კოლონიზაციამ საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროს
რაიონებში, სადაც მასობრივად ასახლებდნენ კოლონიზატორულ ელე-
მენტებს რუსეთის შორეული ადგილებიდან და თან არ ანებებდნენ
უმიწაწყლო ქართველ გლეხებს იმ ადგილებში დასახლებას.

იმავე დროს არაჩვეულებრივ გაძლიერდა ქართველი ხალხის მო-

წინავე ადამიანების დევნა. სასტიკი ცენზურა დაწესდა ჟურნალ-გაზეთებისა და წიგნების გამოცემაზე და გატარდა სხვადასხვა ღონისძიება ქართული ენის მოსასპობად. იმისათვის, რომ ქართველი ხალხის წინააღმდეგობის ძალა შეესუსტებინა და საქართველოს, როგორც ერის, მოსპობა გაეადვილებინა, ცარიზმმა მიმართა ცდას გაეთიშა საქართველო ცალკე ნაწილებად და მისი სხვადასხვა კუთხეები ერთმანეთისათვის დაეპირისპირებინა. კერძოდ, ცარიზმის მოხელეებმა გააჩაღეს კამპანია დედა სამშობლოსაგან აჭარის, სამეგრელოს, სვანეთისა და აფხაზეთის ჩამოსაშორებლად, მაგრამ რუსიფიკატორთა მზაკერული გეგმები მთელი ქართველი ხალხის შეუპოვარსა და ერთსულოვან წინააღმდეგობას წააწყდა.

თვითმპყრობელობის უხეში კოლონიური პოლიტიკა განსაკუთრებით მკაფიოდ გამოიხატა მეფის მთავრობის მიერ ქართული სკოლების წინააღმდეგ გატარებულ ღონისძიებებში. ცარიზმის აგენტები, 60-იანი წლებიდან მოკიდებული, სულ უფროდაუფრო ავიწროებდნენ ქართულ ენას საქართველოს სკოლებში. ცარიზმის მოხელეებს უნდოდათ სრულიად განედევნათ ქართული ენა სკოლებიდან და კიდევაც მიაღწიეს თავის მიზანს. უკვე 80-იანი წლების ბოლოს ქართული ენა დაწყებითი სკოლებიდანაც განდევნილ იქნა და ბავშვებს სკოლაში შესვლის დღიდანვე რუსულად ასწავლიდნენ საგნებს. სკოლებში ქართული ლაპარაკი სასტიკად აიკრძალა. ქართველ მასწავლებლებს სამსახურიდან ითხოვდნენ და მათ მაგიერ ქართული ენის სრულიად უცოდინარ პედაგოგებს ნიშნავდნენ.

ცხადია, ასეთ ძალადობასა და ეროვნული უფლების აბუჩად აგდებას ვერ შეუტრიგდებოდა ქართველი ხალხი და მისი მოწინავე, დემოკრატიული ინტელიგენცია.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა. მოწინავე ქართველი ინტელიგენციის ბრძოლა ცარიზმის რუსიფიკატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ

მეფის თვითმპყრობელობის მიერ ქართველი ხალხის ნაციონალურ-კოლონიური ჩაგვრის გაძლიერებამ გამოიწვია ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ახალი, მძლავრი აღმავლობა. 80-იანი წლების დასაწყისში ამ მოძრაობის დროშის ქვეშ დადგა საქართველოს თითქმის ყველა საზოგადოებრივი ძალა, გარდა ქართველი თავადაზნაურობისა და სამღვდელოების უკიდურესად რეაქციული ნაწილისა. იმ დროს ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში

აქტიურად მონაწილეობდნენ როგორც წვრილბურჟუაზიულ-გლეხური მიმართულების მოღვაწენი, ისე ბურჟუაზიულ-პროგრესული მიმართულების წარმომადგენლები და აგრეთვე ხალხოსნები. ამათ გარდა, ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას იმ ხანებში მხარს უჭერდნენ

იაკობ გოგებაშვილი.

თავადაზნაურული ლიბერალები, რომელთა მოძრაობა 80-იანი წლების დასაწყისში საგრძნობლად გამოცოცხლდა.

შემდეგში ლიბერალები და ბურჟუაზიულ-პროგრესული მიმართულების წარმომადგენელთა დიდი ნაწილი თანდათან ჩამოშორდნენ ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას; მათ ხელი აიღეს ქართველი ხალხის ეროვნული უფლებებისათვის ბრძოლაზე. რაც შეეხება წვრილ-ბურჟუაზიულ-გლეხური მიმართულების დემოკრატებს, რომლებიც უმთავრესად გაზეთ „ივერიას“ ირგვლივ იყვნენ შემოკრებილნი (ი. ჭავჭავაძე, ა. წერეთელი, ი. გოგებაშვილი, ვაჟა ფშაველა, ა. ყაზბეგი, რ. ერისთავი და სხვ.), ისინი დარჩნენ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის წამყვან ძალად ამ მოძრაობის ახალი, მესამე ეტაპის დასაწყისამდე, ე. ი. საქართველოში რევოლუციურ-მარქსისტული სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაციების ჩამოყალიბებამდე.

მოწინავე ქართველმა მოღვაწეებმა 80 — 90-იან წლებში დიდი და

მძიმე ბრძოლა ჩაატარეს ცარიზმის კოლონიური, რუსიფიკატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ, ქართველი ერის პოლიტიკური უფლებების დასაცავად, ხალხის ენისა და კულტურის გადასარჩენად. განსაკუთრებით თავგანწირვით და შეუპოვრად იბრძოდნენ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მოღვაწეები საქართველოს სკოლებში მშობლიური ენის შენარჩუნებისათვის. მათ სასტიკი ბრძოლა გაუმართეს ცარიზმის აგენტებს. საქართველოს დემოკრატიული ინტელიგენცია, მძიმე ცენზურული პირობების მიუხედავად, 80-იან და 90-იან წლებში სისტემატურად აქვეყნებდა ქართულ და რუსულ პრესაში მებრძოლ წერილებს ქართველი ხალხის ეროვნული ინტერესების დასაცავად.

რუსიფიკატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ ბრძოლაში საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ხელმძღვანელები მარტოოდენ იდეურ ბრძოლას არ დასჯერებიათ; მათ, გარდა ამისა, შეძლეს გაეტარებინათ მრავალი უმნიშვნელოვანესი ორგანიზაციულ-პრაქტიკული ღონისძიება, რომელთა მიზანი იყო ქართული კულტურის დაცვა და მისი შემდგომი განვითარება. ამ მხრივ განსაკუთრებით დიდი ღირებულება ჰქონდა სხვადასხვა საზოგადოებრივ და კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებათა შექმნას და ქართული სკოლებისათვის მაღალხარისხოვანი სახელმძღვანელოების გამოცემას.

ქართული სკოლებისათვის სახელმძღვანელოების შექმნისა და გამოცემის საქმეში განსაკუთრებული როლი ითამაშა დიდმა ქართველმა პედაგოგმა, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ერთ-ერთმა გამოჩენილმა მოღვაწემ იაკობ გოგებაშვილმა (1840 — 1912). მის მიერ შედგენილმა ბრწყინვალე სახელმძღვანელოებმა „დედა ენამ“ და „ბუნების კარმა“ და აგრეთვე ქართველთათვის რუსული ენის სახელმძღვანელო „რუსსკოე სლოვო“-მ ფასდაუდებელი სამსახური გაუწიეს ქართველ ხალხს. ამ სახელმძღვანელოებზე ქართველი ახალგაზრდობის მრავალი თაობა აღიზარდა, თავისი სამშობლოს სიყვარულისა და ერთგულების სულისკვეთებით.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის წარმომადგენელთა მოღვაწეობამ ხელი შეუწყო ქართველი ხალხის სულიერი ძალების გაერთიანებას ქართველი ერის ინტერესების დასაცავად, მისი ენისა და კულტურის შესანარჩუნებლად და განსავითარებლად.

თავადაზნაურული ლიბერალები, თერგდალეული ლიბერალების მოძრაობა. დ. ყიფიანის გამოსვლა

ლებთან ბრძოლაში დამარცხების შემდეგ, თანდათან განდევნილ იქნენ საზოგადოებრივი სარბიელიდან. მათმა მოძრაობამ ერთხანს სრულიად დაჰკარგა საზოგადოებრივი მნიშვნელობა. მათი უურხალი „ცისკარი“, თუმცა ცდილობდა თავისი აზრების ახალი დრო-

ისათვის შეფარდებას, თანდათან ჰკარგავდა მკითხველებს, კნინდებოდა. შინაარსითაც და ფორმითაც და ბოლოს (1875 წელს) სულაც დაიხურა.

მაგრამ 80-იანი წლების დასაწყისში მდგომარეობა შეიცვალა: იმ დროს კვლავ შეიქმნა პირობები ლიბერალური მოძრაობის გამოცოცხლებისათვის. ალექსანდრე III-ს რეაქციამ და ქართველი ხალხის ეროვნულ უფლებათა უკიდურესმა შევიწროებამ ლიბერალური თავადაზნაურობა კვლავ გამოიყვანა საზოგადოებრივ ასპარეზზე.

ლიბერალურ მოძრაობაში ქართველი თავადაზნაურობის მრავალი განათლებული წარმომადგენელი იღებდა მონაწილეობას. მათ შორის იყვნენ: გამოჩენილი პოეტი გრიგოლ ორბელიანი, პოეტები მამია გურიელი, გიორგი შარვაშიძე, გრიგოლ დადიანი (კოლხიდელი) და სხვები. მაგრამ ამ მოძრაობის უმნიშვნელოვანესი მოვლენა იყო ლიბერალური მოძრაობის ხელმძღვანელისა და თვალსაჩინო საზოგადო მოღვაწის დიმიტრი ყიფიანის (1814 — 1887) გამოსვლა მეფის მოხელეთა რუსიფიკატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ.

დ. ყიფიანმა ჯერ კიდევ 80-იანი წლების დამდეგს აიმაღლა ხმა ქართული ენის დასაცავად. მან მკაცრი წერილით მიმართა სასწავლო ოლქის ხელმძღვანელ იანოვსკის, რომელმაც საქართველოს სკოლებიდან ქართული ენის განდევნა მოინდომა. „ვერც ჩინგიზ-ხანმა, ვერც თემურ-ლენგმა, ვერც შაჰ-აბაზმა და ვერც ნადირ-შაჰმა ვერ შემუსრეს ჩვენი ხალხის მეობა და ახლა თქვენ გინდათ შემუსროთ?!“ — სწერდა ყიფიანი მეფის მოხელეს. 1885 წელს დ. ყიფიანი არჩეულ იქნა ქუთაისის გუბერნიის თავადაზნაურთა წინამძღოლად. იმავე წელს მას მოუხბდა შეტაკება კავკასიის მთავარმართებელ დონდუკოვ-კორსაკოვთან. მთავრობამ არ მოუწონა თავადაზნაურთა წინამძღოლს დედა ენის დაცვაზე ზრუნვა და ხელმწიფის მითითებით მას ოფიციალურად გაკიცხვა გამოუცხადა. მაგრამ დ. ყიფიანმა უკან არ დაიხია. 1886 წელს, როდესაც საქართველოს ეგზარქოსმა უკიდურესმა რეაქციონერმა პავლემ საჯაროდ დასწყევლა ქართველი ერი, დ. ყიფიანმა ეგზარქოსს გაუგზავნა მკაცრი წერილი, რომელშიც მოითხოვდა, რომ ეგზარქოსს დაეტოვებინა საქართველო.

მეფის მთავრობამ გადასწყვიტა სასტიკად დაესაჯა დ. ყიფიანი, რომელიც იმაჟამად უკვე ღრმა მოხუცი იყო. იგი 1886 წელსვე გადააყენეს თანამდებობიდან და გადაასახლეს სტავროპოლში, ერთი წლის შემდეგ კი თვითმპყრობელობის აგენტებმა გადასახლებული მხცოვანი მოღვაწე მხეცურად მოჰკლეს.

დ. ყიფიანის დასაფლავებას უამრავი ხალხი დაესწრო. მისი დაკრძალვა ქართველმა ხალხმა თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ მძლავრ საპროტესტო დემონსტრაციად გადააქცია.

თვითმოქმედების ორგანოები. წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება. ეროვნული თვითშეგნების ზრდა

ბოგორც უკვე ითქვა, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ხელმძღვანელი მოღვაწენი არ სჯერდებოდნენ თვითმპყრობელობის რუსიფიკატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ იღეურ ბრძოლას პრესის ფურცლებზე და ამასთანავე ცდილობდნენ შეექმნათ ისეთი კულტურულ-საჯანმანათლებლო თუ სამეურნეო დაწესებულებანი და საზოგადოებანი, რომლებიც უზრუნველყოფდნენ ქართული კულტურის დაცვას და მის შემდგომ განვითარებას, ქართველი ხალხის სამეურნეო წინსვლას. ასეთ დაწესებულებებსა და საზოგადოებებს ისინი ხალხის თვითმოქმედების ორგანოებს უწოდებდნენ.

თვითმოქმედების ორგანოებიდან ყველაზე მნიშვნელოვანი როლი ქართული ენის დაცვისა და ქართული კულტურის განვითარების საქმეში ითამაშა „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელმა საზოგადოებამ“; ეს საზოგადოება დაარსდა 1879 წელს. მისი დამაარსებლები და აქტიური ხელმძღვანელები იყვნენ დემოკრატიული მოღვაწეები, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ცნობილი მეთაურები და წარმომადგენლები: ი. ჭავჭავაძე, ი. გოგებაშვილი, ბ. ლოლობერიძე, ა. წერეთელი, ნ. ცხვედაძე, რ. ერისთავი, ა. ფურცელაძე, ი. მაჩაბელი, პ. უმიკაშვილი და სხვები.

„ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება“ მიზნად ისახავდა ქართველ ხალხში წერა-კითხვისა და ცოდნის გავრცელებას; ძველი ქართული უნიკალური წიგნებისა და ხელნაწერების, არქეოლოგიური ძეგლების, ხალხური შემოქმედების ნიმუშების, ფოლკლორის შეგროვებასა და დაცვას; ქართველ ხალხში, განსაკუთრებით მოსწავლე ახალგაზრდობაში პატრიოტული სულისკვეთების გაღვივებას. წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების მიერ გაწეულ მუშაობას დიდი საგანმანათლებლო მნიშვნელობა ჰქონდა ქართველი ხალხისათვის. მის მიერ დაარსებული სკოლები და სამკითხველოები, გამოცემული წიგნები ხელს უწყობდნენ ქართველი ხალხის გათვითცნობიერებას და გამოფხიზლებას, ამზადებდნენ პირობებს მასების ამოძრავებისათვის.

80 — 90-იან წლებში ქართველმა ხალხმა, ცარიზმის გააფთრებული წინააღმდეგობის მიუხედავად, არა ერთხელ მოახდინა თავისი ეროვნული ინტერესების შეგნებისა და ეროვნული სოლიდარობის აშკარა დემონსტრაცია. 1893 წელს განჯიდან თბილისში გადმოსვენებულ იქნა გენიალური ქართველი პოეტის ნიკოლოზ ბარათაშვილის ნეშტი. ეს ფაქტი უდიდეს საზოგადოებრივ მოვლენად გადაიქცა. გადმოსვენებას 36. საქართველოს ისტორია

უამრავი ხალხი დაესწრო, საქართველოს ყველა კუთხიდან ჩამოვიდნენ წარმომადგენლები. დამსწრე საზოგადოების ალტკინება და ერთსულოვნება უსაზღვრო იყო.

1895 წელს თბილისში არაჩვეულებრივი ზემოთ იქნა გადახდილი შესანიშნავი ქართველი დემოკრატი პოეტის რაფიელ ერისთავის სამწერლო-საზოგადოებრივი მოღვაწეობის 50 წლის იუბილე. ზემოზე ჩამოვიდნენ ქართლ-კახეთიდან, იმერეთიდან, ფშავ-ნევესურეთიდან, გურიიდან და საქართველოს სხვა კუთხეებიდან ეროვნულ ტანსაცმელში გამოწყობილი მრავალრიცხოვანი სტუმრები. ზემოზე მიმავალ, თეთრ-ცხენებიან ეტლში მჯდომ პოეტს, რომელსაც გვერდით ილია და აკაკი უსხდნენ, მთელი ქალაქი მიაცილებდა.

ასეთივე განსაკუთრებული ზემოთ აღინიშნა თბილისში კრწანისის ომისა და მეფე ერეკლე მეორის გარდაცვალების ასი წლის თარიღები. ალა-მაჰმად-ხანის ურდოების წინააღმდეგ ბრძოლაში დაღუპულ ქართველ გმირთა ხსოვნის პატივსაცემად კრწანისის მინდორზე მრავალმა ათეულმა ათასმა ადამიანმა მოიყარა თავი. ერეკლე მეფისა და თავდადებული გმირების ხსოვნას ხალხმა მუხლმოყრილმა სცა პატივი.

ასეთი ფაქტები დამახასიათებელია ქართველი ხალხის მაშინდელი სულისკვეთებისა და მისწრაფებისათვის. სწორედ აქ იჩენდა თავს ეროვნული თვითშეგნების ზრდა. რაც წარმოადგენდა პირდაპირ შედეგს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ზოღვაწითა იდეური ბრძოლისა და ისეთ კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებათა საქმიანობისა. როგორც იყო „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება“.

მაგრამ არც „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება“ და არც ე. წ. „ხალხის თვითმოქმედების“ დანარჩენი ორგანოები არ ყოფილან მასობრივი, ნამდვილად ხალხური დაწესებულებანი: მათში უფრო ინტელიგენციის მოწინავე ძალები მოღვაწეობდნენ. ხოლო მშრომელი მოსახლეობის ფართო მასები მათ მუშაობაში ნაკლებ მონაწილეობდნენ. მაშინდელმა მოწინავე ქართველმა ინტელიგენტებმა, რომლებიც უმთავრესად გლეხურ დემოკრატიას წარმოადგენდნენ, ვერ შეძლეს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის გადაქცევა საერთო-სახალხო მოძრაობად ცარიზმისა და ექსპლოატატორული კლასების წინააღმდეგ. ამის მიზეზი იყო მათი მცდარი სოციალურ-პოლიტიკური შეხედულებანი.

საქართველოს მშრომელი ხალხი სრული თანაგრძნობით ეპყრობოდა და მხარს უჭერდა დემოკრატიული ინტელიგენციის ბრძოლას ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ და ქართველი ერის შელახული უფლებების დასაცავად, რადგან ეს მის საკუთარ, ღვიძლ საქმეს წარმოადგენდა. მაგრამ მშრომელებისათვის სრულიად გაუგებარი და

მიუღებელი იყო წოდებათა შერიგების ქადაგება, რადგან მუშებსა და გლეხებს ერთნაირად სტანჯავდა როგორც ცარიზმის კოლონიური ჩაგვრის მძიმე უღელი, ისე ქართველი თავადაზნაურობისა და ბურჟუაზიის მიერ მათი აღვირახსნილი ექსპლოატაცია. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მოღვაწეებს წოდებათა შერიგების ქადაგებით ქართველი ხალხის ერთიანობა, ე. ი. გაძლიერება სურდათ, ნამდვილად კი ეს მათ აშორებდა ხალხს და, მაშასადამე, გაძლიერების ნაცვლად ასუსტებდა ეროვნულ მოძრაობას. დემოკრატები არ ერიდებოდნენ კავშირს ლიბერალებთან და უმაღლეს თავადაზნაურულ არისტოკრატიასთან, მაგრამ სამაგიეროდ ამის გამო ხალხის ფართო მასების ნდობას კარგავდნენ.

90-იანი წლების საქართველოში კლასობრივი ბრძოლა უკიდურესად გამწვავებული იყო. სამოციანი წლების იდეები უკვე სრულიად აღარ შეეფერებოდნენ იმდროინდელ ვითარებას. საჭირო იყო ისეთი თეორია, რომელიც მშრომელ ხალხს დარაზმავდა როგორც რუსეთის ცარიზმის, ისე საქართველოს ექსპლუატატორული კლასების წინააღმდეგ საბრძოლველად. სწორედ ასეთი თეორიით აღქურვა საქართველოს მუშათა კლასი და რევოლუციური გლეხობა სოციალ-დემოკრატიულმა მოძრაობამ.

მაგრამ ეს მოხდა უკვე განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესამე, პროლეტარულ ეტაპზე.

თავი XXXIV

საქართველოს მუშათა კლასის ჩამოყალიბება და მუშათა მოძრაობის დასაწყისი. მარქსიზმის გავრცელება საქართველოში

§ 1. პროლეტარიატის გაჩენა და მუშათა სტიმუზი მოძრაობა 70-90-იან წლებში

საქართველოში კაპიტალიზმის განვითარებას ახალი კლასის — სამრეწველო პროლეტარიატის გაჩენა შედეგად მოჰყვ: ბურჟუაზიული საზოგადოების ახალი კლასი!., — დაქირავებულ მუშათა კლასის ანუ სამრეწველო პროლეტარიატის გაჩენა.

საქართველოს ისტორიაში ეს იყო ერთ-ერთი ყველაზე უფრო დიდმნიშვნელოვანი მოვლენა. პროლეტარიāti სწორედ ის კლასი იყო, რომელსაც ისტორიამ დააკისრა მშრომელი და დაჩაგრული ხალხის რევოლუციური მოძრაობის ხელმძღვანელი (ჰეგემონი) გამხდარიყო, ძირფესვიანად მოესპო ადამიანის მიერ ადამიანის ექს-

პლუტაციაზე დამყარებული წყობილება და აემენებინა ახალი. კომუნისტური საზოგადოება.

უკვე კაპიტალიზმის განვითარების მანუფაქტურულ პერიოდში, როდესაც მეურნეობის ფეოდალურ-ბატონყმურ სისტემას გაბატონებული მდგომარეობა ეჭირა, საქართველოში საკმაოდ მრავლად იყვნენ დაქირავებული მუშები. მაგრამ იმ დროს მუშათა მასები, რომლებიც დაფანტული იყვნენ სხვადასხვა მანუფაქტურულ საწარმოებში და წვრილ სახელოსნოებში, ჯერ კიდევ არ წარმოადგენდნენ ბურჟუაზიული საზოგადოების ახალ კლასს — მუშათა კლასს.

მუშათა კლასის ანუ პროლეტარიატის გაჩენა დაკავშირებულია კაპიტალიზმის განვითარების უფრო მაღალ სტადიასთან, სახელდობრ, საფაბრიკო-საქარხნო წარმოებაზე (მანქანურ ინდუსტრიაზე) გადასვლასთან. როგორც ზემოთ დავინახეთ, საქართველოში მანქანურ ინდუსტრიაზე გადასვლა ძირითადად 70 — 90-იანი წლების განმავლობაში განხორციელდა. სწორედ იმ დროს მოხდა დაქირავებულ მუშათა მასების პროლეტართა კლასად ჩამოყალიბებაც.

რეფორმის შემდგომ ხანაში, სამრეწველო კაპიტალიზმის ზრდასთან ერთად, განუხრელად იზრდებოდა მრეწველობაში ჩაბმული მუშების რიცხვიც. მუშათა კლასის პირველი კადრები შეადგინეს მანუფაქტურულ საწარმოთა და სახელოსნოთა მუშებმა, ქარგლებმა და შეგირდებმა. შემდეგ მათ მიემატენ სოფლიდან აყრილი და ქალაქს წამოსული გაპროლეტარებული გლეხები. რამდენად სწრაფად იზრდებოდა, რეფორმის შემდეგ, საქართველოს მრეწველობაში ჩაბმულ მუშათა რიცხვი. ამას გვიჩვენებს შემდეგი ცნობები: თუ 60-იან წლებში მთელი აღმოსავლეთ საქართველოს კაპიტალისტურ მანუფაქტურულ წარმოებაში 5 ათასი მუშა ითვლებოდა, 90-იანი წლების ბოლოს მარტო თბილისში ყველა კატეგორიის მუშათა რიცხვმა 20 ათასს გადააჭარბა. ამათგან 12 ათასი კაცი სამრეწველო პროლეტარიატს მიეკუთვნებოდა. იმავე ხანებში მუშათა რაოდენობა ქ. ბათუმში 11 ათასს აღწევდა; ქიათურაში — 5 ათასს და ა. შ.

ახლად ჩამოყალიბებულ პროლეტართა კლასს უაღრესად მძიმე, თითქმის აუტანელ პირობებში უზნდებოდა ცხოვრება და მუშაობა. ხელფასი მეტისმეტად მცირე იყო, სამუშაო დღე კი 14 საათამდე გრძელდებოდა. მუშებს არ ჰქონდათ რიგიანი ბინები და ნესტიან ქოხმანებში უზნდებოდათ ცხოვრება. ფაბრიკებსა და ქარხნებში ჭუჭყი და ანტისანიტარია იყო გამეფებული. განსაკუთრებით მძიმე პირობებში შრომობდნენ სამთამადნო მრეწველობის მუშები. მუშათა მძიმე საყოფაცხოვრებო და სამუშაო პირობებს კიდევ უფრო აუტანელს ხდიდა კაპიტალისტების განუსაზღვრელი თვითნებობა. უკანონო ჯარიმები და მუშების

პირდაპირი მსიტყვეობა. მუშებს არავითარი იურიდიული უფლებები არ
გააჩნდათ. ისმის მთელი სახელმწიფო აპარატი კაპიტალისტების
სახარებო იყო.

**მუშათა კლასის
სტიქიური მოძრაობა
70 — 90-იან წლებში**

კაპიტალისტების მხრივ სასტიკი ექსპლოატაციის
და უაღრესად მძიმე საყოფაცხოვრებო პირო-
ბებს არ შეეძლო მუშათა კლასის უკმაყოფი-
ლება და პროტესტი არ გამოეწვია. იმ დროს
საქართველოს მუშათა კლასს ჯერ კიდევ არ
ქონდა შეგნებული თავისი კლასობრივი ინტერესები და მან ჯერ არ
„ცოდა თავისი განთავისუფლების ნაშედეგი გზები. ამიტომ მისი ბრძო-
ლა არ აღარებდა დარაზმული და შეგნებული პოლიტიკური ბრძოლის
ხასიათს; ეს იყო მუშათა სტიქიური მოძრაობა, რომელიც მიზნად ისა-
ხავდა მუშათა კლასის ეკონომიური პირობების გაუმჯობესებას. მუშა-
თა მოძრაობას ძირითად ფორმას მაშინ ვაფიცივა წარმოადგენდა.

მუშათა პირველი დიდი ვაფიცივა მოხდა 1872 წელს, თბილისში,
შირზოვეის საფეიქრო ფაბრიკაში, სადაც 500-ზე მეტი კაცი მუშაობდა.
ვაფიცივა მთელ კვირას გრძელდებოდა. მაგრამ იმ დროს მუშებს არ გა-
აჩნდათ თავიანთი ორგანიზაციები, ვაფიცივას დარაზმულობა აქლდა და
იგი მარცხით დამთავრდა.

გაცილებით უფრო დარაზმულად ჩატარდა თბილისში ზეიცურის
ავეჯის ფაბრიკის მუშათა ვაფიცივა 1878 წელს. ვაფიცივას ხელმძღვა-
წელობდა მუშა-ხელოსანთა კავშირი, რომელიც იმ ხანებში შეიქმნა.
ვაფიციულებსა და პოლიციას შორის შეტაკებისას მოკლულ იქნა ერთი
მუშა. მუშათა ენერგიულმა და მამაცურმა ბრძოლამ თავისი შედეგი გა-
მოიღო: ვაფიციულთა თითქმის ყველა მოთხოვნილება დაკმაყოფილე-
ბულ იქნა. ეს იყო საქართველოს მუშების პირველი გამარჯვებით დამ-
თავრებული ვაფიცივა.

80-იანი წლებიდან საქართველოს მუშათა კლასის სავაფიცივო მოძ-
რაობის ავანგარდში ჩადგნენ რკინიგზელი მუშები. მუშათა მოძრაობის
განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი კერა იყო თბილისის რკინიგზის მთავა-
რი სახელოსნოები, სადაც 3 ათასამდე კაცი მუშაობდა.

საქართველოს მუშათა კლასის რიგებში ქართველ მუშებთან ერთად
მუშათა საქმისათვის აქტიურად იბრძოდნენ რუსი, უკრაინელი, სომეხი.
აზერბაიჯანელი და სხვა ეროვნების მუშები, რომლებიც თავიანთი
ქართველი ძმების მხარდამხარ შრომობდნენ და მათ თანაბრად განცუ-
დიდნენ ჩავვრისა და ექსპლუატაციის მთელ სიმძიმეს. თბილისის ქარხ-
ნებში, კერძოდ რკინიგზის მთავარ სახელოსნოებში, განსაკუთრებით
ბევრი იყვნენ რუსი მუშები, რომლებმაც მნიშვნელოვანი როლი ითამა-
შეს საქართველოს მუშათა მოძრაობის განვითარების საქმეში.

1898 — 1900 წლებში საქართველოს მუშათა მოძრაობის ისტორიაში მნიშვნელოვანი გარდატეხა მოხდა: დამთავრდა მუშათა სტიქიური, შეუგნებელი მოძრაობის ხანა და დაიწყო მუშათა მოძრაობის ახალი ეტაპი — ცარიზმისა და ბურჟუაზიის წინააღმდეგ მუშათა დარაზმული და შეგნებული პოლიტიკური ბრძოლის ეტაპი. ამ ახალი ეტაპის დასაწყისი იყო რკინიგზის მუშათა სახელოვანი გამოსვლა 1898 წელს, რომელსაც უკვე მუშათა მარქსისტული, სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაციები ხელმძღვანელობდნენ.

70 — 90-იან წლებში, როცა საქართველოს პრო-მუშათა პირველი ორგანიზაციები. მუშათა არალეგალური ხელნაწერი ჟურნალები

70 — 90-იან წლებში, როცა საქართველოს პრო-ლეტარიატს ჯერ კიდევ არ ესმოდა თავისი ისტორიული მისია და მისი მოძრაობა სტიქიურ-ეკონომიურ ხასიათს ატარებდა, მოწინავე მუშათა შორის შემუშავდა შეგნება, რომ აუცილებელია მუშათა ორგანიზაციების შექმნა და ექსპლუატატორთა წინააღმდეგ შეერთებული ძალ-ღონით ბრძოლა.

მუშათა პირველი ორგანიზაციები (წრეები, ამხანაგობანი, კავშირები) საქართველოში შეიქმნა 70-იანი წლების მეორე ნახევარში, მუშახელოსნების თაოსნობით. იმ დროს მოწინავე მუშები უფრო ხელოსანთა წრეებიდან გამოდიოდნენ ხოლმე. ეს იმით აიხსნებოდა, რომ ბევრ მათგანს სახელოსნო სასწავლებელი ჰქონდა დამთავრებული, წერა-კითხვა იცოდა და ადვილად გასაგები, პოპულარული წიგნების კითხვაც შეეძლო.

1878 წელს ზეიცერის ფაბრიკის მოწინავე მუშა-ხელოსნებმა იოსებ დავითაშვილმა და მიხა ჩორიშვილმა ჩამოაყალიბეს მუშათა თვითგანვითარების წრე. ზეიცერის ფაბრიკის მუშათა წრე თანდათან გაფართოვდა, მას შეუერთდნენ მუშები სხვა საწარმოებიდანაც და, ამრიგად, შეიქმნა თბილისის „მუშათა კავშირი“, რომელიც აღარ იფარგლებოდა მარტო საგანმანათლებლო საქმიანობით და ცდილობდა სათავეში ჩადგომოდა თბილისის მუშათა საგაფიცვო მოძრაობას.

მუშათა ორგანიზაციების საქმიანობა განსაკუთრებით გაცხოველდა 80-იანი წლების მეორე ნახევრიდან. 1889 წელს თბილისის მოწინავე მუშებმა დააარსეს არალეგალური ხელნაწერი ჟურნალი „მუშა“, რომელშიც თვით მუშათა წერილები იბეჭდებოდა. შემდეგ მუშათა ორგანიზაციებმა კიდევ უფრო გააფართოვეს საჟურნალო მოღვაწეობა. 1891 წელს გამოვიდა მუშათა მეორე ხელნაწერი ჟურნალი „განთიადი“, ხოლო 1892 წელს — მესამე ასეთივე ჟურნალი „სხივი“. ცოტა უფრო გვიან შეჩვენე მუშა-ხელოსანთა ამხანაგობა სცემდა ხელნაწერ ჟურნალ „სინათლე“-ს.

ამ ჟურნალების შინაარსი გვიჩვენებს, რომ საქართველოს პროლე-

ტარიატის პოლიტიკური მომზადება მაშინ ჯერ კიდევ დაბალ დონეზე დგას. მუშათა აზრი სხვადასხვა წერილბუჩუაზიული იდეების გავლენის ქვეშ იმყოფება, ხოლო კლასთა ბრძოლის მეცნიერულ, ე. ი. მარქსისტულ თეორიაზე მუშებს ჯერ წარმოდგენაც არა აქვთ. ხალხოსნურ შეხედულებებთან ერთად, იმ დროს მუშათა კლასში ვრცელდებოდა საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეები.

90-იანი წლების მეორე ნახევარში თბილისსა და საქართველოს სხვა სამრეწველო ცენტრებში არაჩვეულებრივ გამრავლდა მუშათა წრეები, ამხანაგობანი და კავშირები. მუშათა ორგანიზაციები თანდათან თავისუფლდებიან წერილბუჩუაზიული იდეების გავლენისაგან და დგებიან მარქსისტული სოციალ-დემოკრატიული მოძრაობის დროშის ქვეშ.

საქართველოს მუშათა კლასის ჩამოყალიბებისა

მუშა-რევოლუციო- და მუშათა მოძრაობის დაწყებისთანავე მუშენერთა პირველი თაობა ბის წრიდან გამოიყოფიან უნარიანი და მოწინავე ადამიანები, რომლებიც უდიდესი სიმხნეებითა და გაბედულებით იწყებენ ბრძოლას პროლეტარიატის ინტერესთა დასაცავად.

მუშა-რევოლუციონერთა პირველი თაობის წარმომადგენლებს შორის, რომლებმაც უდიდესი შრომა გასწიეს მუშათა მოძრაობის გასაძლიერებლად 70 — 90-იანი წლების განმავლობაში, განსაკუთრებით გამოირჩეოდნენ მოწინავე მუშები: მიხა ჩოდრიშვილი, იოსებ დავითაშვილი, არაქელა ოქუაშვილი, ზაქრო ჩოდრიშვილი, ვანო სტურუა, მიხა ბოჭორიძე, ვასო ცაბაძე, გიორგი ნინუა და სხვები.

მიხა ჩოდრიშვილი რვა წლის ბავშვი იყო, როდესაც ღარიბმა მშობლებმა მოჯამაგირედ მიაბარეს სიღნაღელ ვაჟარს. 1866 წელს 13 წლის მიხა უკვე თბილისშია და სამუშაოს დაეძებს. ერთხანს ის შეგირდად მუშაობს ღურგალთან, 1868 წლიდან კი ფაბრიკა-ქარხნებში გადადის და კადრის მუშა ხდება. „არ დამრჩენია ბათუმიდან ბაქომდე ქარხანა და ფაბრიკა, რომ არ მემუშავნოსო“, იგონებს იგი შემდგომ. 70-იანი წლებიდან მ. ჩოდრიშვილი აქტიურად ებმება მუშათა მოძრაობაში და მუშათა ორგანიზაციების ერთ-ერთი გამოჩენილი ორგანიზატორი ხდება. 90-იან წლებში მ. ჩოდრიშვილი უადრესად აქტიურ მონაწილეობას იღებს მუშათა საგაფიცვო მოძრაობაში, ეცნობა მარქსისტულ მოძღვრებას და უყოყმანოდ დგება სოციალ-დემოკრატიის პოზიციაზე.

მუშა-პოეტი, ქართლელი ყმა გლეხის შვილი იოსებ დავითაშვილი ასევე აქტიურ მონაწილეობას იღებდა რევოლუციურ მოძრაობაში 1876 — 1887 წლების მანძილზე. 1878 წელს ზეიცერის ფაბრიკის მუშათა გაფიცვის მოწყობისათვის იოსები დაითხოვეს სამუშაოდან და დიდხანს უმუშევრად დადიოდა. პოეტის დიდი გაჭირვებით უხდებოდა

ლუკმაპურის 'მოვნა. 80-იანი წლების დასაწყისში ის მკვიდრი დაუკაც- შირდა რევოლუციონერ ხალხოსნებს, ესწრებოდა მათ საიდუმლო კრე- ბებს და უსრულებდა სხვადასხვა დავალებას.

ი. დავითაშვილის შემოქმედება მოწმობს, რომ საქართველოს მუშა- თა კლასმა ჯერ კიდევ მუშათა მოძრაობის გარიყრაჟზე, უაღრესი სიბ- ნელისა და ჩამორჩენილობის პირობებში, შეძლო თავისი წრიდან წარ- მოეშვა ნიჟიერი ადამიანები. რომლებიც უსწორდებოდნენ მაშინდელი დემოკრატიული აზროვნების დონეს. ი. დავითაშვილის შემოქმედებას წვრილბურჟუაზიულ-გლეხური და ხალხოსნური მიმართულების მოაზ- როვნეთა აშკარა გავლენა ემჩნევა. ნიჟიერ მუშა-პოეტს არ დასცალდა მარქსისტული მოძღვრების გაცნობა. ის გარდაიცვალა 1887 წელს.

რევოლუციური მოღვაწეობის სახელოვანი ვაზა განვლეს აგრეთვე ზაქრო ჩოდრიშვილმა (მიხას უმცროსმა ძმამ), არაქელა ოქუაშვილმა ვანო სტურუამ, მიხა ბოჰოროძემ და მათი თაობის სხვა მოწინავე მუშებ- მა. ისინი საქართველოს ჩაგრული კლასების — მუშებისა და ლარიბი გლეხების შვილები იყვნენ. თვითეულმა მათგანმა ძალიან ადრე, თითქ- მის ბავშვობაშივე იგემა დაქირავებული მუშის მწარე ხვედრი. თბილი- სის, ბათუმისა და საქართველოს სხვა ქალაქების ფაბრიკა-ქარხნებში მათ რევოლუციური აღზრდის მკაცრი სკოლა განვლეს და მუშათა მოძ- რაობის შესანიშნავ ორგანიზატორებად იქცნენ. 90-იან წლებში ისინი გაეცნენ მუშათა კლასის მსოფლმხედველობას — მარქსიზმს და გადაქ- რით დადგნენ მის მხარეზე.

§ 2. რევოლუციური მოძრაობა საქართველოში და მუშათა კლასის იდეოლოგიის, გარჰსიზმის გავრცელება

რევოლუციური მოძ- რაობა საქართველოში მარქსიზმის გავრცე- ლებამდე. წვრილბურ- ჟუაზიულ-უტოპიური სოციალიზმი მარქსიზმის გავრცელებამდე საქართველოში რევოლუციურ მუშაობას, როგორც თეორიულ, ისე პრაქტიკულ სფეროში, ეწეოდნენ თერგდა- ლეულები და ხალხოსნები, აგრეთვე, ნაწილობ- რივ — 80-იანი წლების ბურჟუაზიულ-პროგ- რესული და წვრილბურჟუაზიულ-გლეხური მი- მართულების დემოკრატები. მეცნიერული სო- ციალიზმის გავრცელებამდე რევოლუციური მოძრაობა ატარებდა წვრილბურჟუაზიულ ხასიათს და მისი იდეები შეი- ცავდა არა მარტო საერთო დემოკრატიულ მოთხოვნილებებსა და მის- წრაფებებს, არამედ აგრეთვე წვრილბურჟუაზიულ-უტოპიური სოცია- ლიზმის მოძღვრებასაც.

საქართველოს მშრომელი და ექსპლუატირებული მასების ცხოვრე- ბის პირობებმა ჯერ კიდევ XIX საუკუნის 60-იანი წლების დასაწყისში

წარმოქმნეს სოციალისტური იდეოლოგიის მნიშვნელოვანი ელემენტები, რომლებიც მაშინ დამოუკიდებელი მიმდინარეობის სახით კი არ არსებობდნენ, არამედ საერთო დემოკრატიული აზროვნებისაგან განუყოფელი იყვნენ. გაზეთი „დროება“, ჟურნალები „საქართველოს მოამბე“, „მნათობი“ და „კრებული“ საესეა სხვადასხვა ელფერის სოციალისტური აზრებით, რომლებიც მეტწილად ევროპისა და რუსეთის უტოპისტ-სოციალისტებისაგან იყო ნასესხები.

მაგრამ თერგდალეულები მართო ლეგალურ პრესაში იდეების პროპაგანდით როდი შემოფარგლულან; მათ სცადეს ზოგიერთი პრაქტიკული რევოლუციური ნაბიჯის გადადგმაც. ერთ-ერთი ასეთი მნიშვნელოვანი ნაბიჯი იყო 1873 წელს პარიზში არალეგალური ქართული სოციალისტური გაზეთის „დროშის“ გამოცემა. გაზეთი ქადაგებდა სოციალისტურ აზრებს და, აგრეთვე, ამიერკავკასიის ხალხთა თავისუფალი შედერაციის შექმნის იდეას. 1874 წელს ქენევაში თერგდალეულთა თაოსნობით ჩატარდა კავკასიელი ახალგაზრდობის კონგრესი, რომელზედაც განხილულ იქნა ამიერკავკასიის ხალხთა ეროვნული თავისუფლების და სახელმწიფოებრივი მოწყობის საკითხები.

1870 წელს თერგდალეულებმა თბილისში დააარსეს საჯარო ბიბლიოთეკა, რომელიც ოფიციალურად „ივანოვის ბიბლიოთეკის“ სახელით იყო ცნობილი. იგი წარმოადგენდა თავისებურ პოლიტიკურ კლუბს, სადაც თავს იყრიდა მაშინდელი მოწინავე ინტელიგენცია. ბიბლიოთეკაში საიდუმლოდ ინახებოდა და რევოლუციურად განწყობილ ახალგაზრდობას საკითხავად ეძლეოდა ჩერნიშევსკის, ბელინსკის, დობროლიუბოვის, პისარევისა და სხვა რევოლუციონერ-დემოკრატთა და სოციალისტთა აკრძალული ნაწერები. ასეთივე ბიბლიოთეკა იყო ქუთაისში, ანტონ ლორთქიფანიძის ბინაში.

თერგდალეულთა ამგვარ საქმიანობას შედეგად მოჰყვა მოსწავლე ახალგაზრდობაში რევოლუციური სულისკვეთების გაღვივება. საქართველოს სასწავლებლებში, განსაკუთრებით კი თბილისის სემინარიაში, რომლის მსმენელები უფრო მოსახლეობის დაბალი ფენებიდან იყვნენ გამოსული, უკვე 70-იანი წლების დასაწყისში შეიმჩნეოდა მთავრობის საწინააღმდეგო სერიოზული საქმიანობა.

განსაკუთრებით ფართოდ გააჩაღეს რევოლუციური მუშაობა, როგორც ზემოთ უკვე დავინახეთ, 70-იანი წლების ხალხოსნებმა, რომლებმაც ცარიზმის წინააღმდეგ თავგანწირული ბრძოლის მაგალითები გვიჩვენეს. ქართველ ხალხოსნებს, რუსი ხალხოსნების მსგავსად, თავი სოციალისტებად მიაჩნდათ. თავიანთ ნაწერებში ისინი პირდაპირ აღნიშნავდნენ, რომ მათი მიზანი სოციალისტური წყობილების დამყაადებაა.

სამდვილად კი როგორც ხალხოსნების, ისე თერგდალეულებისა და სხვა ქართველი სოციალისტების მოძღვრება წვრილბურჟუაზიულ-უტოპიური სოციალიზმის სხვადასხვა ნაირსახეობას წარმოადგენდა და მათ არსებითად არაფერი ჰქონიათ საერთო მეცნიერულ სოციალიზმთან. ვერც თერგდალეულებმა და ვერც ხალხოსნებმა ვერ გაიგეს კლასთა ბრძოლის მნიშვნელობა და ვერ შეაფასეს პროლეტარიატის ისტორიული როლი, რის გამოც მათი ოცნება იდეალურ და სამართლიან საზოგადოებაზე, სოციალიზმზე, ფუქ ოცნებად დარჩა.

საქართველოს ეკონომიური ჩამორჩენილობის წვრილბურჟუაზიული გამო წვრილბურჟუაზიულმა თეორიებმა ჩვენ-იდეების კრიზისი და ში დიდი გამძლეობა გამოიჩინეს და ისინი დიდ-ახალი გზების ძიება. სანს იყვნენ გაბატონებული საზოგადოებრივ ე. ნინოშვილის მოღ-სარბიელზე. მაგრამ 80-იანი წლების ბოლოს და ვაწეობა 90-იანი წლების დასაწყისში მდგომარეობა შეიცვალა. იმ დროს მოწინავე მოღვაწეებისათვის უკვე აშკარა გახდა როგორც სამოციანელთა იდეების, ისე ხალხოსნური სოციალიზმის კრახი.

რუსეთში მოწინავე რევოლუციონერებმა უკვე 80-იანი წლების დასაწყისში დაინახეს ხალხოსნური კონცეფციის გაკოტრება, გაემიჯნენ მას და გაბედულად აღმართეს მარქსიზმის დროშა. მარქსიზმის გამოჩენილმა პრობაგანდისტმა გ. პლეხანოვმა (1856 — 1918), რომელიც წინაა ხალხოსანი იყო, გაწყვიტა კავშირი ხალხოსნებთან და 1883 წელს საზღვარგარეთ (ჟენევაში) დააარსა პირველი მარქსისტული ორგანიზაცია „შრომის განთავისუფლების ჯგუფი“. პლეხანოვმა დაწერა მრავალი მარქსისტული ნაშრომი, რომლებითაც გამანადგურებელი ლახვარი ჩასცა ხალხოსნურ სოციალიზმს და გზა გაუკაფა სოციალ-დემოკრატიულ მოძრაობას რუსეთში. იმავე დროს პლეხანოვის ჯგუფს სერიოზული შეცდომებიც ჰქონდა. ეს ჯგუფი ვერ აფასებდა გლეხობის, როგორც მუშათა კლასის მოკავშირის, როლს და ქადაგებდა სრულიად შემცდარ აზრს: მუშათა კლასის მოკავშირე ლიბერალური ბურჟუაზია უნდა იყოსო.

„შრომის განთავისუფლების“ ჯგუფის დაარსებამ და რუსეთში მარქსიზმის გავრცელებამ დიდი გავლენა მოახდინა საქართველოს საზოგადოებრივი აზრის განვითარებაზედაც. საქართველოში გაბატონებული წვრილბურჟუაზიული თეორიების მდგომარეობა შეირყა. დაიწყო ახალი გზების ძიება. მოწინავე ქართველმა რევოლუციონერებმა ზურგი აქციეს და ბრძოლა გამოუცხადეს როგორც ხალხოსნების, ისე გვიანდელი თერგდალეულების შეხედულებებს. თავიანთ ბრძოლაში მშრომე-

ლი ზალხის ბედნიერი მომავლისათვის მათ ავალი მიაპყრეს პროლეტარიატის დიდი ბელადების კარლ მარქსის და ფრიდრიხ ენგელსის მეცნიერული სოციალიზმის მოძღვრებას.

საქართველოს საზოგადოებრივი აზრის განვითარების ეს უაღრესად მნიშვნელოვანი გარდამავალი პერიოდი, ე. ი. მისი შემობრუნება წვრილბურჟუაზიული აზროვნებიდან მარქსიზმისაკენ, მშვენივრად აისახა გამოიხეილი ქართველი რევოლუციონერი მწერლის ეგნატე ნინოშვილის მოღვაწეობასა და შემოქმედებაში.

ეგნატე ნინოშვილი.

ეგნატე თომას ძე ინგოროყვა-ნინოშვილი (1859—1894) დაიბადა ოზურგეთის მაზრის სოფელ ჩირგვეთში, ღარიბი გლეხის ოჯახში. ბავშვობა მან გაჰირებდასა და მძიმე შრომაში გაატარა. 1884 წელს ეგნატე თბილისის ჩამოვიდა და სტამბაში დაიწყო ასოთამწყობად მუშაობა. 1886 წელს ე. ნინოშვილი სწავლის გასაგრძელებლად გაემგზავრა საზღვარგარეთ, საფრანგეთში, მაგრამ უსახსრობის გამო მალე იძულებული გახდა ისევ სამშობლოს დაბრუნებოდა. 1889 წელს ის ბათუმში ჩავიდა და ერთხანს ნავსადგურში მუშაობდა ტვირთშიღველად, ხოლო შემდეგ როტმილდის ქარხანაში შევიდა შავ მუშად.

მძიმე და ეკლიანი ცხოვრების გზაზე ე. ნინოშვილი ახლოს გაეცნო მუშებისა და გლეხების ღუბჭირი ცხოვრების პირობებს და მან გადასწყვიტა მთელი სიცოცხლე ზალხის სამსახურისათვის შეეწირა.

თავის შესანიშნავ მოთხრობებში ე. ნინოშვილმა მაღალი მხატვრული ოსტატობით ასახა ყოველმხრივ დაჩაგრული და შევიწროებული ქართველი გლეხის ცხოვრება. მოთხრობებს გარდა ე. ნინოშვილმა დაწერა აგრეთვე პუბლიცისტური წერილები, რომლებშიც საფუძვლიანად არის გაკრიტიკებული წინანდელი თაობის წარმომადგენელთა მცდარი შეხედულებანი და წამოყენებულია პროგრესული შეხედულებანი ძირითად სოციალურ-პოლიტიკურ საკითხებზე.

ე. ნინოშვილი არ დასჯერდა მარტო რევოლუციურ-დემოკრატიულ იდეების ქადაგებას. მან გარს შემოიკრიბა იმდროინდელი მოწინავე რევოლუციური ახალგაზრდობა. რომელსაც აღარ აკმაყოფილებდა წინანდელი დემოკრატიული და ხალხოსნური შეხედულებანი და ცდილობდა მარქსიზმის მიერ ნაჩვენები გზით წასულიყო. მაგრამ ხალხისათვის თავდადებულ მწერალ-მებძოლს აღარ დასცალდა სათავეში ჩასდგომოდა რევოლუციური მოძრაობის ახალ, მარქსისტულ ეტაპს. ე. ნინოშვილი გარდაიცვალა 1894 წლის მაისში.

მარქსიზმის გავრცელება საქართველოში. პირველი მარქსისტული ორგანიზაციის — „მესამე დასის“ ჩამოყალიბება ცნობები მეცნიერული სოციალიზმის ფუძემდებლების კარლ მარქსისა და ფრიდრიხ ენგელსის მოძღვრების შესახებ ქართულ დემოკრატიულ პრესაში საკმაოდ ფართოდ ქვეყნდებოდა უკვე 70—80-იან წლებში. მაგრამ იმ დროს მოწინავე ქართველ ინტელიგენციას ჯერ კიდევ არ ჰქონდა სწორი წარმოდგენა მარქსისტულ მოძღვრებაზე.

მარქსიზმის, როგორც მუშათა კლასის იდეოლოგიის, გავრცელება საქართველოში იწყება მხოლოდ 90-იანი წლების დამდეგიდან, როდესაც კლასობრივი ანტაგონიზმის ზრდამ და მუშათა მოძრაობის აღმავლობამ მოამზადეს პირობები მუშათა მასებში მეცნიერული სოციალიზმის რევოლუციური თეორიის გასავრცელებლად.

საქართველოში მარქსიზმის გავრცელების საქმეში გადამწყვეტი როლი შეასრულეს, ერთი მხრივ, რუსეთიდან გადმოსახლებულმა სოციალ-დემოკრატებმა: იოსებ კოგანმა, ივანე ლუზინმა, გიორგი ფრანჩესკიმ, ნიკოლოზ კაზარენკომ და სხვებმა, ხოლო, მეორე მხრივ — დასავლეთ ევროპაში ნამყოფმა ქართველმა მარქსისტებმა, ნოე ჟორდანიამ, კარლო ჩხეიძემ და სხვებმა.

რევოლუციური ქართველი ახალგაზრდობის იმ ჯგუფმა, რომელმაც მწერალ ე. ნინოშვილის გარშემო მოიყარა თავი, პირველი ოფიციალური კრება მოაწყო 1892 წლის 25 დეკემბერს (ძველი სტილით) დაბა ზესტაფონში, სადაც მაშინ მსახურობდა ე. ნინოშვილი. კრების მიზანი იყო რევოლუციონერთა მომავალი მოქმედების პროგრამის შემუშავება.

ზესტაფონის კრებას ესწრებოდნენ: ეგნატე ნინოშვილი, სილიბისტრო ჯიბლაძე, ნოე ჟორდანი, მიხა ცხაკაია, კარლო ჩხეიძე, ისიდორე რამიშვილი და სხვები. ამ ჯგუფთან კავშირი ჰქონდა აგრეთვე ფილიპე მახარაძეს, რომელიც მაშინ ქ. ვარშავაში ცხოვრობდა. პირველსავე კრებაზე გამოირკვა, რომ ჯგუფის შემადგენლობა იდეურად ერთგვანოვანი ან იყო. კრების ბევრი მონაწილე ხალხოსნური სოცია-

ლიზმისა და სხვა წვრილბურჟუაზიულ-ოპორტუნისტულ შესედულებათა აშკარა გავლენას განიცდიდა.

1894 წლის დასაწყისში ჯგუფის წევრები ხელმოკლედ შეიკაზბნენ, — ამჯერად თბილისში, მიხა ცხაკაიას ბინაზე. ამ კრებამ გადაჭრით დაგმო ხალხოსნური შეხედულებანი და აღიარა კლასთა ბრძოლის იდეა.

1894 წლის მაისში, ე. ნინოშვილის დასაცლავებისას წარმოთქმულ სიტყვებში ამ ჯგუფის წარმომადგენლებმა საჯაროდ გამოაცხადეს თავიანთი პროგრამა. იმავე ხანებში გაზეთ „კვალის“ ფურცლებზე დაიწყო მათი საპროგრამო წერილების ბეჭდვა.

ასე შეიქმნა პირველი მარქსისტული ორგანიზაცია „მესამე დასი“, როგორც მას მწერალმა გიორგი წერეთელმა უწოდა, რომელმაც დასაბამი მისცა სოციალ-დემოკრატიულ მოძრაობას საქართველოში.

„მესამე დასი“ თავისი იდეური შემადგენლობით ერთგვაროვანი არ ყოფილა. მისი უმრავლესობა, ნ. ჟორდანიას მეთაურობით, წარმოდგენდა ოპორტუნისტულ მიმდინარეობას, რომელიც უხეშად ამახინჯებდა რევოლუციური მარქსიზმის მოძღვრებას.

„მესამე დასის“ უმრავლესობა ებრძოდა „კვალის“ ფურცლებზე როგორც ხალხოსნურ, ისე წვრილბურჟუაზიულ-გლეხური მიმართულების ინტელიგენციას.

მიუხედავად იმისა, რომ ეს ბრძოლა წარმოებდა არა რევოლუციური მარქსიზმის, არამედ მარქსიზმის ვულგარიზატორთა პოზიციებიდან, მას მაინც ერთგვარი დადებითი ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა. გაზეთ „ივერიას“ ირგვლივ შემოკრებილი ხალხოსნებისა და გვიანდელი თერგდალეულების პოლიტიკური შეხედულებანი, როგორც უკვე ითქვა, იმ დროს უკვე დრომოქმული გახდა და დაგმობის, უკუგდების ღირსი იყო. მაგრამ წინანდელ მოღვაწეთა შეცდომებს რომ აკრიტიკებდნენ. „მესამე დასის“ უმრავლესობის წარმომადგენლები ვერ ხედავდნენ მათი მოღვაწეობის დადებით მხარეებს: კერძოდ, ნ. ჟორდანიამ და მისმა ჯგუფმა ვერ გააგო დიდი ქართველი მწერლის, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის გამორჩენილი ხელმძღვანელის ი. ჭავჭავაძის მოღვაწეობის მნიშვნელობა და მის მკდარ პოლიტიკურ კონცეფციასთან (კლასთა შერიგების ქადაგება) ერთად ხელაღებით უარპყო მთელი მისი შემოქმედება, აგრეთვე მისი და მისი თანამოაზრეების თავდაღებული ბრძოლა ქართველი ხალხის ეროვნული ინტერესების დასაცავად.

„მესამე დასში“ იმთავითვე შედიოდნენ ისეთი მოღვაწეები, რომლებიც არ ეთანხმებოდნენ ნ. ჟორდანიას ოპორტუნისტულ შეხედულებებს. ასეთები იყვნენ ე. ნინოშვილი, მ. ცხაკაია და ფ. მახარაძე, მაგტამ იმ დროს არც მათ ჰქონდათ საფუძვლიანად შეთვისებული

მარქსის მოძღვრება და ისინი ყორდანისა ჯგუფს კი არ ებრძოდნენ, არამედ მასთან შემარიგებლობის ხაზს ატარებდნენ. ფ. მასარაძე თავის წერილებში ავითონაც სერიოზულ შეცდომებს უშვებდა და ი. ქავკავაძის მოღვაწეობას იმავე ვულგარული მარქსიზმის პოზიციებიდან აკრიტიკებდა, რომელსაც ნამდვილ, რევოლუციურ მარქსიზმთან საერთო არაფერი ჰქონდა.

ამრიგად, პირველი ქართული მარქსისტული ორგანიზაცია „მესამე დასი“, მასში გაბატონებული ნ. ყორდანისა ჯგუფის წყალობით, 1892—1898 წლების განმავლობაში ოპორტუნისტული გზით მიდიოდა. მიუხედავად ამისა, ორგანიზაციის მუშაობას იმ დროს მაინც ჰქონდა ერაგვარი დადებითი მნიშვნელობა, რადგან იგი ქადაგებდა კლასთა ბრძოლის თეორიას და ცდილობდა მუშებს შორის მარქსისტული ლიტერატურის გავრცელებას.

რუსეთში მუშათა მასობრივი მოძრაობა 90-იანი მუშათა მოძრაობის წლების შუა ხანებამდე ვითარდებოდა სტი-ახალი ეტაპის და-ქიურად, მარქსისტული რევოლუციური თეორიის გავლენის გარეშე. თუმცა გ. პლენანოვის საწყისი „შრომის განთავისუფლების“ ჯგუფმა დაიწყო

მარქსიზმის გავრცელება და გადადგა პირველი ნაბიჯი მუშათა მოძრაობასთან დასაახლოვებლად, მაგრამ სოციალიზმი და მუშათა მოძრაობა მაინც ჯერ კიდევ ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად არსებობდნენ. მუშათა მოძრაობასთან სოციალიზმის შეერთებისა და მუშათა კლასის რევოლუციური პარტიის შექმნის ამოცანა რუსეთში გადაწყვიტა პროლეტარიატის გენიალურმა ბელადმა, კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა სახელმწიფოს დამაარსებელმა ვ. ი. ლენინმა.

მარქსიზმის მტრების წინააღმდეგ დაუღწრბელი ბრძოლით ლენინმა უზრუნველყო პირობების მომზადება მარქსიზმის შემდგომი გავრცელებისა და პროლეტარიატის რევოლუციური პარტიის შექმნისათვის. 1895 წელს ლენინმა გააერთიანა პეტერბურგის მუშათა მარქსისტული წრეები და შექქმნა „მუშათა კლასის განთავისუფლებისათვის ბრძოლის კავშირი“, რომელიც მუშათა პროლეტარული, მარქსისტული პარტიის პირველი ჩანასახი იყო. პეტერბურგის „ბრძოლის კავშირმა“, ლენინის ხელმძღვანელობით, მუშათა კლასის ბრძოლა ეკონომიური პირობების გაუმჯობესებისათვის დაუკავშირა ცარიზმის წინააღმდეგ პოლიტიკურ ბრძოლას, გააჩაღა მუშებს შორის მასობრივი აგიტაცია და შეუდგა მუშათა მოძრაობასთან სოციალიზმის შეერთების განხორციელებას. ამიერიდან რუსეთის მუშათა მოძრაობაში ახალი ხანა იწყებოდა.

ლენინის რევოლუციურმა მოღვაწეობამ და მისმა უკვდავმა ნაშრო-

3. 0. ლ26060.

მებმა, აგრეთვე მის მიერ შექმნილმა პეტერბურგის „მუშათა კლასის განთავისუფლებისათვის ბრძოლის კავშირმა“ უდიდესი გავლენა მოახდინეს მუშათა მოძრაობაზე მთელი რუსეთის იმპერიაში. იმ დროს მუშათა მოძრაობა ყველგან, მათ შორის ამიერკავკასიაშიც აღმავლობას განიცდიდა.

90-იანი წლების მეორე ნახევარში საქართველოსა და ამიერკავკასიაში მუშათა მოძრაობის განვითარებამ — კლასობრივი ანტაგონიზმის გამწვავებამ და საგაფიცვო მოძრაობის ზრდამ — დღის წესრიგში დააყენა „მესამე დასის“ უმრავლესობის ოპორტუნისტულ შეხედულებათა განადგურებისა და საქართველოსა და ამიერკავკასიის მუშათა მოძრაობის მარქსიზმთან შეერთების ამოცანა. ამ დიდი ისტორიული ამოცანის შესრულება მოუხდა „მესამე დასის“ რევოლუციურ ბირთვის, რომელიც ჩამოყალიბდა 1896 — 1898 წლებში და რომელსაც სათავეში ჩაუდგა ლენინის ერთგული მოწაფე ი. ბ. სტალინი.

ი. სტალინი „მესამე დასის“ შემადგენლობაში შევიდა 1898 წელს. მის გარდა ამ დასის რევოლუციურ ბირთვში შედიოდნენ: ლ. კეცხოველი, ა. წულუკიძე, მ. ცხაკაია, პ. ჯაფარიძე და სხვები. „მესამე დასის“ ეს რევოლუციური ბირთვი წარმოადგენდა პროლეტარიატის რევოლუციური პარტიის ჩანასახს საქართველოში.

1898 — 1900 წლებში „მესამე დასის“ რევოლუციური ბირთვის ხელმძღვანელობით საქართველოს მუშათა კლასი გადავიდა ვიწრო პროპაგანდიდან მასობრივ აგიტაციაზე, რითაც საქართველოშიც დაიწყო მუშათა მოძრაობასთან სოციალიზმის შეერთების პრაქტიკულად განხორციელება.

„მესამე დასის“ რევოლუციურ ბირთვის უდიდესი იდეური ბრძოლის ჩატარება მოუხდა „მესამე დასის“ უმრავლესობის ოპორტუნისტულ შეხედულებათა გასანადგურებლად, რადგან უამისოდ შეუძლებელი იყო საქართველოს მუშათა მოძრაობის შემდგომი განვითარება და ახალი ტიპის პარტიის ორგანიზაციების შექმნა. ი. სტალინმა, ა. წულუკიძემ, ლ. კეცხოველმა და სხვებმა გამანადგურებელი ლახვარი ჩასცეს ნ. ჟორდანიას ჯგუფის ოპორტუნისმს. იმავე დროს „მესამე დასის“ რევოლუციურმა ბირთვმა პირველმა მოგვცა სხვადასხვა წვრილბურჟუაზიული და ნაციონალისტური იდეოლოგიის ნამდვილი მარქსისტული კრიტიკა.

„მესამე დასის“ რევოლუციურმა ბირთვმა მხურვალედ დაუჭირა მხარი ქართველი საღზის ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას, რომელიც მთელი რუსეთის საერთო რევოლუციური მოძრაობის შემადგენელი ნაწილი იყო. რუსეთის პროლეტარიატი, ვ. ლენინის ხელმძღვანელობით, გადაჭრით იცავდა ერთა თვითგამორკვევის უფლებას

ი. ბ. სტალინი.

და დაუნდობლად ებრძოდა ცარიზმის დიდმპყრობელურ-შოვინისტურ, პოლიტიკას. დიდი ლენინის გზით მავალმა ქართველმა მარქსისტებმა საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა საერთო რევოლუციურ-დემოკრატიულ მოძრაობას დაუკავშირეს და რუსეთის დემოკრატიული რევოლუციის ინტერესებს დაუქვემდებარეს. მათ გადამწყვეტი ბრძოლა გამოუცხადეს ბურჟუაზიულ ნაციონალისტებს და დაანახვეს მშრომელ ხალხს, რომ ეროვნული ჩაგვრის მოსპობა მხოლოდ რუსეთის ყველა ეროვნების ხალხთა ერთობლივ-რევოლუციური ბრძოლით შეიძლებოდა.

ასე ავიდა საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა განვითარების ახალ, მესამე ეტაპზე — პროლეტარულ ეტაპზე.

თ ა ვ ი X X X I

ქართული კულტურა XIX საუკუნის მეორე ნახევარში

§ 1. მეცნიერება. განათლება. კრისა

მეცნიერება კაპიტალისტური ურთიერთობის გამარჯვებამ და ქართველი ერის ჩამოყალიბებამ XIX საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში ხელსაყრელი პირობები შეუქმნა ეროვნული კულტურის სწრაფ განვითარებას. თვითმპყრობელობის უხეში კოლონიური პოლიტიკის მიუხედავად, ქართველმა ხალხმა, მისი მოწინავე ინტელიგენციის თავდადებული მოღვაწეობის შედეგად, იმ ხანაში შეძლო თავისი მრავალსაუკუნოვანი კულტურის მნიშვნელოვანი აღმავლობა.

ქართული კულტურის საერთო აღმავლობამ მკაფიო გამოხატულება ჰპოვა მეცნიერების განვითარებაში. XIX საუკუნის მეორე ნახევარში განსაკუთრებით ვითარდებოდა საზოგადოებრივი მეცნიერებანი. ქართული აზროვნება საგრძნობლად წასწია წინ ისეთი გამოჩენილი მწერლებისა და მოაზროვნეების პუბლიცისტურმა ნაშრომებმა, როგორც იყვნენ: ი. ჰავჭავაძე, ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, ა. წერეთელი, ა. ფურცელაძე, ს. მესხი, ი. გოგებაშვილი, რ. ერისთავი, ვაჟა-ფშაველა, ა. ყაზბეგი, გ. ზდანოვიჩი (მაიაშვილი), ე. ნინოშვილი და სხვები. განსაკუთრებით თვალსაჩინო დონეს მიაღწია საზოგადოებრივ მეცნიერებათა ისეთმა დარგებმა, როგორცაა: ფილოსოფია, ენათმეცნიერება, ლიტერატურათმცოდნეობა, ისტორიოგრაფია და ეთნოგრაფია. საბუნებისმეტყველო მეცნიერების დარგთაგან საქართველოს შვილებმა განსაკუთრებით გამოიჩინეს თავი ქიმიასა და ფიზიოლოგიაში.

ქართული ფილოსოფიური აზროვნება, რომელსაც მრავალ-საუკუნოვანი ტრადიციები უძღოდა წინ, XIX საუკუნის მეორე ნახევარში უღარესად მნიშვნელოვან წარმატებას აღწევს. მართალია, იმ დროს მოწინავე ქართველი მოაზროვნეები არ სწერენ სპეციალურ ფილოსოფიურ გამოკვლევებს და თავიანთ აზრებს ხალხისათვის ადვილად გასაგებ ლიტერატურულ-პუბლიცისტურ ნაშრომებში გადმოგვცემენ, მაგრამ ამ უკანასკნელთა შორის ბევრია ღრმა ფილოსოფიური ნაწარმოები, რომლებშიც წამოყენებულია მატერიალისტური ფილოსოფიის მრავალი მნიშვნელოვანი საკითხი. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევა ი. ჭავჭავაძის, გ. წერეთლის და ნ. ნიკოლაძის ნაშრომები. იმდროინდელი ქართული ფილოსოფიური აზროვნების უმთავრესი მიღწევა ის არის, რომ იგი ამარცხებს ფეოდალურ-ბატონყმური წყობილების დროს გაბატონებულ იდეალისტურ და თეოლოგიურ აზროვნებას და გარკვევით დგება მატერიალიზმის პოზიციებზე. იდეალიზმის დამარცხებასა და მატერიალისტური ფილოსოფიის გამარჯვებას საქართველოში დიდად უწყობს ხელს მოწინავე ქართველი მოაზროვნეების მიერ გამოჩენილი რუსი მატერიალისტი ფილოსოფოსების — ბელინსკის, გერცენის, ჩერნიშევსკისა და დობროლიუბოვის იდეების შეთვისება.

მიუხედავად ქართული ფილოსოფიური აზრის დიდი წარმატებისა, XIX საუკუნეში მაინც ვერ მოხერხდა იდეალიზმის საბოლოოდ დაძლევა და თანმდევრული, მთლიანი მატერიალისტური შეხედულებების შემუშავება. იმდროინდელმა ქართველმა მოაზროვნეებმა ვერ შეძლეს დიალექტიკური მატერიალიზმის დონეზე ასვლა. მათ ჰქონდათ სერიოზული თეორიული შეცდომები და არა ერთი ამჟამად იდეალისტური გადახვევა საზოგადოებრივი ცხოვრების უმნიშვნელოვანეს პრობლემათა გაგებაში.

მხოლოდ XIX საუკუნის მიწურულსა და XX საუკუნის დასაწყისში, როდესაც საქართველოში ფართოდ გავრცელდა მარქსისტული ფილოსოფია, მოხდა უდიდესი გარდატეხა ქართული ფილოსოფიური აზრის განვითარებაში. იმ დროს საბოლოოდ დამარცხდა იდეალიზმი და გაიმარჯვა მარქსისტულმა დიალექტიკურმა მატერიალიზმმა. იოსებ სტალინისა და მისი თანამებრძოლების ნაშრომებში ქართული ფილოსოფიური აზრი ავიდა უდიდეს სიმაღლეზე და გაუსწორდა მსოფლიო აზროვნების მწვერვალებს.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში მნიშვნელოვანი მუშაობა ჩატარდა ქართული ენისა და ლიტერატურის საკითხების მეცნიერული შესწავლისათვის. მას შემდეგ, რაც თერგდალეულებმა, ი. ჭავჭავაძის მეთაურობით, ლიტერატურიდან განდევნეს ანტონ I და მისი

მიმდევრების არქაული ენა და სალიტერატურო ქართულში საერთო-სახალხო ენა დაამკვიდრეს, საენათმეცნიერო საკითხებისადმი ინტერესი გაძლიერდა. ქართული ენისა და ლიტერატურის პრობლემათა დამუშავებას თვალსაჩინო ნაშრომები უძღვნეს ცნობილმა მეცნიერებმა: დავით ჩუბინაშვილმა, ალექსანდრე ცაგარელმა და ნიკო მარმა, ქართული ენის საკითხების დასამუშავებლად სერიოზული შრომა გასწიეს აგრეთვე დ. ყიფიანმა, თ. ყორღანიამ, მ. ჯანაშვილმა, ი. გოგებაშვილმა, ს. ხუნდაძემ, პ. ჭარაიამ და სხვებმა.

იმის გამო, რომ საქართველოში არ არსებობდა უნივერსიტეტი და სამეცნიერო ინსტიტუტები, ქართველი მეცნიერები იძულებული იყვნენ სწავლის დასრულების შემდეგ რუსეთის ქალაქებში დარჩენილიყვნენ და იქაურ უმაღლეს სასწავლებლებში ემუშავათ. პეტერბურგის უნივერსიტეტში ნაყოფიერად მოღვაწეობდა პროფესორი დ. ჩუბინაშვილი. მოსკოვის უნივერსიტეტში ასეთსავე ნაყოფიერ მუშაობას ეწეოდა პროფესორი ა. ხახანაშვილი, რომელმაც ოთხტომიანი ნაშრომი მიუძღვნა ქართული ლიტერატურის ისტორიას.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი და მრავალმხრივი იყო პროფესორ ა. ცაგარელის (1844 — 1929) მოღვაწეობა ჯერ პეტერბურგის უნივერსიტეტში, ხოლო შემდეგ თბილისში. ა. ცაგარელი თერგდალეულთა თაობის უშუალო გავლენას განიცდიდა. ის იყო გამოჩენილი ენათმეცნიერი, რომელიც დაუღალავად მუშაობდა ქართული ენის, ქართული ლიტერატურისა და საქართველოს ისტორიის შესწავლაზე.

საქართველოს ისტორიის საკითხების მეცნიერულ დამუშავებაში განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ღვაწლი მიუძღვით გამოჩენილ მეცნიერ-ისტორიკოსებს დიმიტრი ბაქრაძეს (1827 — 1890) და მოსე ჯანაშვილს (1855 — 1934), რომლებიც თერგდალეულების შეხედულებათა გავლენას განიცდიდნენ და ცდილობდნენ ქართული ისტორიოგრაფია მეცნიერულ ნიადაგზე დაეფუძნებინათ.

საქართველოს ისტორიისა და ეთნოგრაფიის დარგში ნაყოფიერ მუშაობას ეწეოდნენ ისტორიკოსები და ეთნოგრაფები: სულხან ბარათაშვილი, თედო ყორღანია, ალექსანდრე ყიფშიძე (ფრონელი), ნიკო ზინაშვილი (ურბნელი), რაფიელ ერისთავი, ექვთიმე თაყაიშვილი, თედო სახოკია, სოლომონ ზვანბა და სხვები.

საბუნებისმეტყველო მეცნიერების განვითარებისათვის XIX საუკუნის საქართველოში პირობები არ არსებობდა, რის გამოც ამ დარგის ქართველ მეცნიერებს სამშობლოს გარეთ უხდებოდათ მოღვაწეობა. რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებში მუშაობდნენ და გამოჩენილ მეცნიერთა სახელი მოიხვეჭეს ფიზიოლოგმა ივანე თარხნი-

შვილმა და ქიმიკოსებმა ვასილ პეტრიაშვილმა და პეტრე მელიქი-
შვილმა.

პროფესორი ივანე თარხნიშვილი (1846 — 1908) შესანიშნავი მა-
ტერიალისტი მოაზროვნე იყო. მისი მსოფლმხედველობა ჩამოყალიბდა
სამოციანი წლების რუსეთისა და საქართველოს რევოლუციურ-დემო-
კრატიული ლიტერატურის გავლენით. ივ. თარხნიშვილი მუშაობდა სა-
ხელგანთქმული რუსი ფიზიოლოგის ი. სეჩენოვის ხელმძღვანელობით
და მისი ერთ-ერთი უნიკიერესი მოწაფე იყო. ივ. თარხნიშვილის მრავ-
ალრიცხოვან ნაშრომებს, რომლებიც ხანგრძლივი ექსპერიმენტული
კვლევა-ძიების ნაყოფია, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ რუსეთში მატე-
რიალისტური ფიზიოლოგიის განვითარებისათვის.

პროფესორი პეტრე მელიქიშვილი (1850 — 1927), რომელიც ხან-
გრძლივ მოღვაწეობდა ოდესის უნივერსიტეტში, ქართველი ხალხის
ერთ-ერთი ყველაზე გამოჩენილი მეცნიერი გახდა. მან მიიღო დამსახუ-
რებული პროფესორის წოდება და არჩეულ იქნა სსრ კავშირის მეც-
ნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტად. პ. მელიქიშვილი იყო
თბილისის უნივერსიტეტის ერთ-ერთი დამაარსებელი და მისი პირვე-
ლი რექტორი.

პ. მელიქიშვილი თერგდალეულთა მოწინავე წრეს ეკუთვნოდა და
თავისი სამშობლოს დიდი პატრიოტი იყო. პ. მელიქიშვილის ნაშრო-
მებს, რომლებსაც დიდად აფასებდა და თავის კვლევა-ძიებაში იყენებ-
და გენიალური რუსი ქიმიკოსი დ. მენდელეევი, საპატიო ადგილი უჭი-
რავთ ქიმიის განვითარების ისტორიაში.

პ. მელიქიშვილთან ერთად ოდესის უნივერსიტეტში მოღვაწეობდა
მისი მეგობარი, ქიმიის აგრეთვე გამოჩენილი პროფესორი ვასილ პეტ-
რიაშვილი (1845 — 1908). ვ. პეტრიაშვილის მრავალრიცხოვანმა მეც-
ნიერულმა შრომებმა დიდად შეუწყო ხელი ჩვენში ღვინის დაყენების,
რძის დამუშავებისა და სხვა ამგვარი საკითხების შესახებ ცოდნის
გავრცელებას.

ამრიგად, მიუხედავად ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკით გამო-
წვეული უაღრესად მძიმე პირობებისა, ქართველმა ხალხმა შეძლო XIX
საუკუნის მეორე ნახევარში საგრძნობლად წაეწია წინ მშობლიური
მეცნიერების განვითარება და თან გარკვეული წვლილი შეეტანა დიდი
რუსეთის მეცნიერების განვითარებაშიც.

განათლება

მეფის რუსეთი სწავლა-განათლების მხრივ ჩა-
მორჩენილი ქვეყანა იყო. მთავრობა მხოლოდ
გაბატონებული კლასებისათვის აარსებდა სკო-
ლებს, ხალხის განათლებაზე კი სრულიად არ ზრუნავდა.

60-იანი წლების რეფორმათა ხანაში მეფის მთავრობა, რომელსაც

უკვე აღარ შეეძლო ანგარიში არ გაეწია რუსეთში კაპიტალიზმის განვითარების შედეგად მომხდარი სამეურნეო და კულტურული აღმავლობისათვის, იძულებული გახდა გაემრავლებინა საშუალო სკოლების (გიმნაზიების, რეალური და სასულიერო სასწავლებლების) რიცხვი და დაბალი წოდების ბავშვთათვისაც გაეხსნა დაწყებითი სკოლები, რომლებსაც „სახალხო სკოლები“ უწოდეს.

ქართველმა გლეხობამ სცადა ფართოდ გამოეყენებინა სწავლის უფლება და ენერგიულად შეუდგა სკოლების გახსნას. 60 — 70-იან წლებში სახალხო დაწყებითი სკოლების რიცხვი საქართველოში საგრძნობლად გაიზარდა: თითქმის ყველა სასოფლო საზოგადოება ცდილობდა სკოლის გახსნას. გლეხები საკუთარი სახსრებით აშენებდნენ სკოლის შენობებს, იძენდნენ სასკოლო ინვენტარს და იხდიდნენ მასწავლებელთა ხელფასს. მაგრამ სახალხო სკოლებისადმი გლეხობის ინტერესი სულ მალე განელდა.

რეაქციის გაძლიერებასთან ერთად მთავრობა სულ უფროდაუფრო ავიწროვებდა სკოლებს: სკოლის ხელმძღვანელობა პოლიციას დააკისრეს, მასწავლებლებად ნიშნავდნენ შეუფერებელ პირებს, რომელთაგან ბევრმა სრულიად არ იცოდა ქართული ენა; სწავლისა და აღზრდის ერთადერთი მეთოდი მოსწავლეთა განუკითხავი ცემა-ტყევა იყო. ყოველივე ამას ისიც დაემატა, რომ 80-იან წლებში სახალხო სკოლებიდანაც სავსებით განდევნეს დედა-ენა. გლეხობამ დაინახა, რომ სკოლას მისთვის არავითარი სარგებლობა არ მოაქვს და ხარჯი კი დიდი სჭირდება. ამიტომ გლეხობამ შეიძულა სახალხო სკოლები. 80-იან წლებში ზოგიერთი სოფლის გლეხებმა ძალით დაანგრეს მათ მიერვე აგებული სკოლის შენობები და ცეცხლს მისცეს სასკოლო ინვენტარი. ეს იყო ბუნებრივი შედეგი მეფის მთავრობის ანტიხალხური საგანმანათლებლო პოლიტიკისა.

მაგრამ, მიუხედავად იმისა, რომ მეფის თვითმპყრობელობა ხელს უშლიდა და აფერხებდა ქართველ ხალხში სწავლა-განათლების გავრცელებას, XIX საუკუნის მეორე ნახევარში სახალხო განათლების საქმე მაინც საგრძნობლად გაუმჯობესდა. 90-იანი წლების ბოლოს წერაკთხვის მცოდნეობის მხრივ საქართველოს ერთ-ერთი პირველი ადგილი ეკირა რუსეთის იმპერიაში.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ქართველმა ხალხმა წარმოშვა გამოჩენილ პედაგოგთა მთელი თაობა, რომელიც თავდადებით მუშაობდა ქართველი ახალგაზრდობის პატრიოტული სულისკვეთებით აღსაზრდელად. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ღვაწლი სახალხო განათლების დარგში მიუძღვის დიდ ქართველ პედაგოგს იაკობ გოგებაშვილს, რომლის სახელმძღვანელოები „დედა ენა“ და „ბუნების კარი“

ქართველი მოსწავლეების უსაყვარლესი წიგნები გახდა. ი. გოგებაშვილი თავის პედაგოგიურ მოღვაწეობაში ეყრდნობოდა მოწინავე რუსული პედაგოგიის ფუძემდებლის კ. უშინსკის იდეებს. ი. გოგებაშვილთან ერთად სახალხო განათლების ფრონტზე უაღრესად ნაყოფიერ მუშაობას ეწეოდნენ გამოჩენილი ქართველი პედაგოგები: ნიკო ცხვედაძე, ილია წინამძღვრიშვილი, ზაქარია გულისაშვილი, ანთიმოზ ჯულელი, ლუარსაბ ბოცვაძე, ნიკო ჯანაშია, ალექსი ქიქინაძე, ივანე როსტომაშვილი და მრავალი სხვა.

ქართველი ინტელიგენციის მოწინავე ნაწილმა დიდი შრომა გასწია იმისათვის, რომ მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში თბილისში უნივერსიტეტი გახსნილიყო, მაგრამ მათი ყოველი ცდა ამათ აღმოჩნდა. მიუხედავად იმისა, რომ უნივერსიტეტის არსებობისათვის პირობები ყოველმხრივ მომზადებული იყო, მეფის მთავრობამ გადაჭრით უარი თქვა საქართველოში უნივერსიტეტის გახსნაზე. მეფის თვითმპყრობელობის კოლონიური პოლიტიკა მიზნად ისახავდა სიბნელესა და უმეცრებაში ჰყოლოდა რუსეთის დაჩაგრული ხალხები და მათ შორის ქართველი ხალხი.

ქართული პრესა ქართული კულტურის აღმავლობის ერთ-ერთი საუკეთესო მაჩვენებელი იყო XIX საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში პრესის სწრაფი განვითარება. მეფის მთავრობა ყოველნაირად ავიწროვებდა ქართულ ჟურნალ-გაზეთებს. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მოწინავე ინტელიგენციის დაუღალავი მეცადინეობის შედეგით, განუხრელად იზრდებოდა ქართული ჟურნალ-გაზეთებისა და წიგნების რიცხვი და ტირაჟი.

რეფორმის წინა ხანაში ერთადერთი ქართული ორგანო იყო ლიბერალური თავადაზნაურობის ჟურნალი „ცისკარი“, რომელიც 1852 წელს დააარსა მწერალმა გიორგი ერისთავმა. 1853 წელს «ცისკარის» გამოცემა შეწყდა, მაგრამ 1857 წელს მისი განახლება მოახერხა ივანე კერესელიძემ, რომლის რედაქტორობით ეს ჟურნალი 1875 წლამდე გამოდიოდა. «ცისკარი» იდეურად ჩამორჩენილი ჟურნალი იყო, მაგრამ მაინც დადებით როლს თამაშობდა მანამ, სანამ საქართველოში ახალი, დემოკრატიული პრესა გაჩნდებოდა.

1863 წლის განმავლობაში გამოდიოდა ახალი თაობის მებრძოლი ჟურნალი «საქართველოს მოამბე». ამ ჟურნალით იწყება ქართული დემოკრატიული პრესის ისტორია. «საქართველოს მოამბეში», დობროლიუბოვის, ლერმონტოვის, ჰიუგოს და სხვა გამოჩენილ ავტორთა საუკეთესო ნაწარმოებთა თარგმანებთან ერთად, იბეჭდებოდა მოწინავე ქართველი მწერლების შესანიშნავი მხატვრული და პუბლიცისტური თხზულებანი. სწორედ აქ დაიბეჭდა პირველად ი. ჭავჭავაძისა და მის

თანამებრძოლთა დემოკრატიული სულისკვეთებით გაქცენილი მრავალი ნაწარმოები.

„საქართველოს მოამბეში“ სარკესავით აისახა რეფორმის წინანდელი საქართველოს რევოლუციურად განწყობილი მშრომელი მასების სულისკვეთება. ამ ჟურნალმა სასიკვდილო ლახვარი ჩასცა ძველ, დრომოქმულ ფეოდალურ იდეოლოგიას.

მას შემდეგ, რაც უღრესად მძიმე ცენზურული პირობების გამო „საქართველოს მოამბე“ დაიხურა, თერგდალეულებმა დაიწყეს ზრუნვა საკუთარი გაზეთის გამოცემაზე. 1866 წელს მათ მოახერხეს დაეარსებინათ გაზეთი „დროება“, რომელიც 1885 წლამდე გამოდიოდა. „დროება“ თერგდალეულთა მთავარი ორგანო იყო და თითქმის ოცი წლის განმავლობაში წარმოადგენდა მოწინავე ქართული აზრის შესანიშნავ ტრიბუნას. გაზეთში იბეჭდებოდა გამოჩენილი ქართველი მწერლებისა და მოაზროვნეების მხატვრული და პუბლიცისტური ნაწარმოებები, რომლებშიც გაბედულად იყო წამოყენებული მწვავე სოციალური და ეროვნული პრობლემები.

1871 — 1873 წლებში „დროებას“ თან ერთვოდა სალიტერატურო ჟურნალი „კრებული“, რომელმაც აგრეთვე უღრესად დიდი როლი შეასრულა თერგდალეულთა იდეების გავრცელების საქმეში. „კრებული“ მთლიანად დროების იდეურ პოზიციებზე იდგა. დაახლოებით იმავე დროს (1869 — 1872 წწ.) გამოდიოდა ჟურნალი „მნათობი“, რომელიც ძირითადად თერგდალეულთა შეხედულებებს იზიარებდა, მაგრამ ამასთანავე ხშირად ხალხოსნურ იდეებსაც ქადაგებდა. 1868 — 1880 წლებში თერგდალეულები უშვებდნენ აგრეთვე „სასოფლო გაზეთს“, რომელშიც იბეჭდებოდა პოპულარული წერილები, უმთავრესად, სოფლის მეურნეობის საკითხებზე.

1885 წელს მთავრობის საწინააღმდეგო მიმართულების გამო თვითმპყრობელობამ დახურა გაზეთი „დროება“. ამის შემდეგ მოწინავე ქართველმა მოღვაწეებმა თავი მოიყარეს ი. ჭავჭავაძის გაზეთ „ივერიას“ გარშემო. გაზეთი „ივერია“ დაარსდა ჯერ კიდევ 1877 წელს, როდესაც თერგდალეულთა ბანაკში განხეთქილება მოხდა და ი. ჭავჭავაძე გავიდა „დროების“ რედაქციიდან. მაგრამ შემდეგ, როცა „დროებას“ ჩამოშორდნენ ბურჟუაზიულ-პროგრესული მიმართულების მეთაურები ნ. ნიკოლაძე და გ. წერეთელი, ი. ჭავჭავაძე და მისი უახლოესი თანამოაზრენი კვლავ დაუბრუნდნენ „დროების“ რედაქციას, გაზეთი „ივერია“ კი ჟურნალად გადააქეთეს. „დროების“ დახურვის შემდეგ ი. ჭავჭავაძე იძულებული გახდა „ივერია“ კვლავ გაზეთად გადაეკეთებინა და მრავალი წლის განმავლობაში ის იყო ერთადერთი ყოველდღიური ქართული გაზეთი. გაზეთმა „ივერია“ უღრესად დიდი როლი

ითამაშა 80 — 90-იანი წლების პერიოდში ცარიზმის რეაქციის წინააღმდეგ ბრძოლისა და ქართველი ხალხის ეროვნული ინტერესების დაცვის საქმეში.

90-იან წლებში ქართულ დემოკრატიულ პრესას შეემატა გაზეთი „კვალი“ (დაარსდა 1893 წ.) და ჟურნალი „მოამბე“ (დაარსდა 1894 წ.). ორივე ეს ორგანო ბურჟუაზიული მიმართულებისა იყო. მათში მოწინავე, დემოკრატიული შინაარსის წერილებთან ერთად იბეჭდებოდა ბურჟუაზიულ-ლიბერალური შინაარსის წერილებიც. გაზეთი „კვალი“ მრავლად აქვეყნებდა აგრეთვე რევოლუციურად განწყობილი ქართველი ახალგაზრდობის წერილებს, რომლებშიც ავტორები კლასთა ბრძოლის იდეის პროპაგანდას ეწეოდნენ. შემდეგ „კვალი“ პირველი ქართული მარქსისტული ორგანიზაციის „მესამე დასის“ ოპორტუნისტული უმრავლესობის ორგანოდ იქცა.

საერთო-დემოკრატიული ქართული პრესის განვითარებაში განსაკუთრებით დიდი ღვაწლი მიუძღვით: ი. ჭავჭავაძეს, გ. წერეთელს, ს. მესხს, ნ. ნიკოლაძეს, ა. წერეთელს, ი. მაჩაბელს, კ. ლორთქიფანიძეს, ა. ფურცელაძეს და სხვებს. როგორც უკვე ვიცით, ი. ჭავჭავაძე რედაქტორობდა „საქართველოს მოამბეს“ და „ივერიას“; გარდა ამისა ის უშუალოდ მონაწილეობდა „დროების“ და „კრებულის“ ხელმძღვანელობაში. გ. წერეთელი წლების განმავლობაში რედაქტორობდა „დროებას“, „კრებულს“, „სასოფლო გაზეთს“ და „კვალს“. თერგდალეულთა მთავარი ორგანოს, გაზეთ „დროების“ ერთ-ერთი სულისჩამდგმელი და ხელმძღვანელი იყო ნიჭიერი ჟურნალისტი და პუბლიცისტი ს. მესხი (1844 — 1883), რომელიც ათ წელიწადზე მეტ ხანს რედაქტორობდა „დროებას“ და მთელი თავისი ცოდნა და ენერჯია ამ გაზეთის წარმატებას შესწირა. ასევე თავდადებით იღვწოდნენ ქართული დემოკრატიული პრესისათვის დანარჩენი თერგდალეულები.

ქართულ გაზეთებთან ერთად XIX საუკუნის მეორე ნახევარში გამოდიოდა აგრეთვე სხვადასხვა მიმართულების რუსული და სომხური გაზეთები. მთავრობის ოფიციალური ორგანო იყო გაზეთი „კავკაზი“, რომელიც 1846 წლიდან არსებობდა.

პერიოდული პრესის ზრდასთან ერთად სწრაფად იზრდებოდა აგრეთვე ქართული წიგნის გამოცემა. თუ XIX საუკუნის პირველ ნახევარში რამდენიმე წლის განმავლობაში საშუალოდ თითო წიგნი გამოდიოდა, ამ საუკუნის მეორე ნახევარში ეს საშუალო რიცხვი წელიწადში რამდენსამე ათეულ წიგნს აღწევდა. განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა ქართული ანბანისა და სხვა სახელმძღვანელოების გამოცემას. მარტო 1868 — 1892 წლების განმავლობაში დაიბეჭდა 100 ქართული სახელმძღვანელო.

რეფორმის მომდევნო ხანაში საგრძნობლად გაფართოვდა ქართული წიგნის მკითხველთა წრე. გაჩნდა ახალი, ხალხის დაბალი ფენებიდან გამოსული მკითხველი. საუკუნეებრივი ფეოდალური უძრავობისა და ძილისაგან გამოფხიზლებული ხალხი ხარბად დაეწაფა წიგნს, ცოდნას. ამით აიხსნება, რომ რეფორმის შემდგომ ხანაში უაღრესად გაძლიერდა მოთხოვნილება არა მარტო სასკოლო სახელმძღვანელოებზე, არამედ მხატვრულ ლიტერატურაზედაც. უკვე დიდი ტირაჟით იბეჭდებოდა ქართველი მწერლების ნ. ბარათაშვილის, გრ. ორბელიანის, ი. ჭავჭავაძის, ა. წერეთლის და სხვათა ნაწერები, აგრეთვე რუსეთისა და უცხოეთის მწერლების თხზულებათა თარგმანები. განსაკუთრებით გაძლიერდა ინტერესი შ. რუსთაველის უკვდავი პოემის „ვეფხისტყაოსნისადმი“, რომელიც რამდენჯერმე დაიბეჭდა. თუ რამდენად გაიზარდა ხალხში წიგნისადმი სიყვარული, ამას მოწმობს ხალხური „არსენას ლექსის“ არაჩვეულებრივი წარმატება. ამ პატარა წიგნაკს ხალხი ბაზარზე გამოსვლისთანავე იტაცებდა. 1872 წლიდან 1892 წლამდე „არსენას ლექსი“ ოცდახუთჯერ გამოიცა.

ამრიგად, XIX საუკუნის მეორე ნახევარში როგორც ქართული პერიოდული პრესის, ისე ქართული წიგნის გამოცემა სწრაფად ვითარდებოდა. ეს იყო ქართული ეროვნული კულტურის აღმავლობის ერთ-ერთი უტყუარი ნიშანი.

§ 2. ლიტერატურა და ხელოვნება

ქართული ლიტერატურა ქართული კულტურის წინსვლას განსაკუთრებით თვალსაჩინოდ ასახავდა მხატვრული ლიტერატურის განვითარება. XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ქართული ლიტერატურის გამოჩენილმა კლასიკოსებმა შექმნეს ბრწყინვალე პოეტური და პროზაული ნაწარმოებები, რომლებშიც არაჩვეულებრივი სიძლიერით გამოვლინდა ქართველი ხალხის შემოქმედებითი გენია.

ქართული ლიტერატურის წარმატებას ხელი შეუწყო მისმა მკვიდრო კავშირმა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობასთან. ქართველმა დემოკრატმა მწერლებმა გადაჭრით უარყვეს ხელოვნების იდეალისტური თეორია, რომლის ლოზუნგი იყო „ხელოვნება ხელოვნებისათვის“, და, რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიული ლიტერატურის დანშარებით, შეიმუშავეს ხელოვნების ახალი, მატერიალისტური მოძღვრება, რომელიც ხელოვნების მიზანს ხალხის სამსახურში ხედავდა. ამის შესაბამისად ქართულ ლიტერატურაში გაბატონდა მოწინავე შემოქმედებითი მეთოდი — რეალიზმი.

რეალისტი ძველი უდიდესი სიყვარულითა და სიძარლით აძულებდნენ მშრომელი ხალხის ცხოვრებას, ამასთანავე ისინი გაბედულად აკრიტიკებდნენ ადამიანის მიერ ადამიანის ჩაგვრაზე დამყარებულ წყობილებას და მოუწოდებდნენ ხალხს უკეთესი მომავლისაკენ. მათი რეალიზმი კრიტიკული რეალიზმი იყო.

პირველი მნიშვნელოვანი ნაბიჯი ქართულ ლიტერატურაში რეალიზმის დამკვიდრებისათვის გადადგა დრამატურგმა გიორგი ერისთავმა (1811 — 1864). გ. ერისთავმა დაწერა შესანიშნავი კომედიები: „დავა“ „გაყრა“, „ძუნწი“, „წარსული დროების სურათები“ და სხვ., რომლებშიც ნიჭიერად არის ასახული, ერთი მხრივ, ფეოდალური წყობილები რღვევა და ქართველი თავადაზნაურობის გადაგვარება, ხოლო, მეორე მხრივ, კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარება და სავაჭრო ბურჟუაზიის ზრდა.

ქართული რეალისტური ლიტერატურის განვითარებისათვის დიდ მნიშვნელობა ჰქონდა ლავრენტი არღაზიანის (1815 — 1870) რომან „სოლომონ ისაკიჩ მეჯღანუაშვილი“, რომელშიც დახატულია რეფორმის წინა ხანის საქართველოში ბურჟუაზიული ურთიერთობის განვითარების ტიპური სურათი.

განსაკუთრებით მკაფიო გამოხატულება პპოვა, 50-იანი წლების ბოლოს, კრიტიკულმა რეალიზმმა დანიელ კონქაძის (1830 — 1860) შემოქმედებაში. მისი შესანიშნავი მოთხრობა „სურამის ციხე“ არის ქართული ლიტერატურის პირველი დიდი პროზაული ნაწარმოები, რომელშიც აისახა ბატონყმური უღლისაგან გაწამებული გლეხობის დუხჭირ ცხოვრება და სულისკვეთება.

60-იანი წლებიდან იწყება ქართული რეალისტური ლიტერატურის ნამდვილი აყვავების ხანა. იმ დროს დაიწყეს თავიანთი შესანიშნავი მხატვრული ნაწარმოებების გამოქვეყნება ქართული ლიტერატურის კრიტიკებმა ილია ჭავჭავაძემ და აკაკი წერეთელმა. ილიას უკვდავი ლექსები, პოემები და მოთხრობები — „ყვარლის მთებს“, „გუთნის დედა“, „ნანა“, „მესმის, მესმის“, „კომუნის დაცემის დღე“, „აჩრდილი“, „კაკი ყაჩაღი“, „განდგეილი“, „კაცია ადამიანი?!“, „გლახის ნამბობი“, „ოთრაანთ ქვრივი“ და მრავალი სხვა; აკაკის ბრწყინვალე პოეტური და პროზაული ნაწარმოებები — „სალამური“, „მუშური“, „გლეხის აღსარება“, „ციცინათელა“, „განთიადი“, „აღმართ-აღმართ“, „გაზაფხული“, „ხანჯალს“, „თორნიკე ერისთავი“, „პატარა კახი“, „ნათელა“, „ბაში აჩუკი“ და სხვ. უდიდესი სიღრმითა და სიძლიერით აშუქებენ საქართველოს მაშინდელი ცხოვრების უმნიშვნელოვანეს მოვლენებს, გამოხატავენ ქართველი ხალხის სულისკვეთებას, მის აზრებს, ფიქრებს და მისწრაფებებს.

XIX საუკუნის მთელი მეორე ნახევრის განმავლობაში, ილიასა და აკაკისთან ერთად, უაღრესად ნაყოფიერ შემოქმედებით მუშაობას ეწეოდნენ გამოჩენილი ქართველი რეალისტი მწერლები — პროზაიკოსი გიორგი წერეთელი და პოეტი რაფიელ ერისთავი (1824 — 1901). გ. წერეთელმა დაწერა რომანები „პირველი ნაბიჯი“ და „გულქანი“, მოთხრობები „რუხი მგელი“, „მამიდა ასმათი“, „ჩვენი ცხოვრების ყვა-ვილი“, „განწირულნი“ და სხვ. ამ ნაწარმოებებში, განსაკუთრებით კი რომანში „პირველი ნაბიჯი“, დიდი სიმართლითა და მხატვრული ძა-ლით არის ასახული საქართველოში ფეოდალური წყობილების რღვე-ვისა და კაპიტალიზმის განვითარების პროცესი. რ. ერისთავის პოეზიის მთავარი თემა ქართველი გლეხის ცხოვრება იყო. მან გამოაქვეყნა მრავალი შესანიშნავი, დიდი გულწრფელობით დაწერილი ლექსი, რომლებშიც ღარიბი გლეხობის ფიქრები და გრძნობებია გამოხა-ტული.

80 — 90-იან წლებში ქართული რეალისტური ლიტერატურა ბრწყინვალე მხატვრული ნაწარმოებებით გაამდიდრეს დიდმა ქართ-ველმა დემოკრატმა მწერლებმა ვაჟა-ფშაველამ და ალექსანდრე ყაზბეგ-მა. მხატვრული სიტყვის ამ გამოჩენილმა ოსტატებმა თავიანთ უკვდავ პოეტურ და პროზაულ ნაწარმოებებში არაჩვეულებრივი ძლიერებით ასახეს ქართველი ხალხის სოციალური და ეროვნული ჩაგვრისაგან გა-მოწვეული ტკივილები. ვაჟა-ფშაველას მრავალრიცხოვანი ლექსები და მოთხრობები, განსაკუთრებით კი მისი უკვდავი პოემები „გოგოთურ და აფშინა“, „ალუდა ქეთელაური“, „ბახტრიონი“, „სტუმარ-მასპინძელი“, „გველის მკამელი“ და სხვები, ქართული ლიტერატურის ფასდაუდებე-ლი განძია. ქართული რეალისტური პროზის განვითარებისათვის უაღ-რესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ა. ყაზბეგის ისეთ შესანიშნავ მოთხ-რობებსა და რომანებს, როგორიცაა „ელგუჯა“, „ელისო“, „მამისმკე-ლელი“, „ხვეისბერი გოჩა“. „მოძღვარი“ და სხვები.

70 — 80-იან წლებში ქართულ ლიტერატურაში თვალსაჩინო ადგი-ლი დაიკირეს ხალხოსნური მიმართულების მწერლებმა: ეკატერინე გა-ბაშვილმა, ანტონ ფურცელაძემ, ნიკო ლომოურმა, სოფრომ მგალობ-ლიშვილმა, ზაქარია (შაქრო) გულისაშვილმა და სხვებმა. მათ მრავალ-რიცხოვან მოთხრობებში დახატულია ქართველი გლეხობის ცხოვრება და მოცემულია მაშინდელი წყობილების კრიტიკა, ხალხოსნური იდე-ების თვალსაზრისით. ხალხოსანი მწერლები, განსაკუთრებით ა. ფურ-ცელაძე და ე. გაბაშვილი, განიცდიდნენ თერგდალეულთა იდეების ძლიერ გავლენას.

90-იან წლებში სამწერლო სარბიელზე გამოვიდნენ ნიჭიერი რეა-

ლისტი მწერლები: ეგნატე ნინოშვილი, დავით კლდიაშვილი, იროდიონ ევდოშვილი, ვასილ ბარნოვი, შიო არაგვისპირელი და სხვები. ამ მწერალთა მხატვრულ ნაწარმოებებში აისახა ის დიდი სოციალურ-პოლიტიკური ცვლილებები, რომელიც იმ დროს მოხდა საქართველოს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში.

ე. ნინოშვილმა (ინგოროყვამ) განაგრძო და ახალ პირობებში განავითარა ქართული რევოლუციურ-დემოკრატიული ლიტერატურის საუკეთესო ტრადიციები. მან დაწერა შესანიშნავი მოთხრობები: „გოგია უიშვილი“, „პალიასტომის ტბა“, „მოსე მწერალი“, „განკარგულება“, „სიმონა“, „ქრისტინე“, „ჩვენი ქვეყნის რაინდი“ და სხვ. აგრეთვე ისტორიული რომანი „ჯანყი გურიაში“. ე. ნინოშვილის ნაწარმოებთა უმრავლესობა მიძღვნილია ღარიბი გლეხობის ცხოვრებისადმი. მწერალი ხატავს მებრძოლ გლეხთა ტიპებს, რომლებიც იარაღით ხელში იბრძვიან არა მარტო ბატონყმური წყობილების ნაშთების, არამედ აგრეთვე ახლად გაჩენილი სოფლის ბურჟუაზიის (ყულაკების) წინააღმდეგ.

ე. ნინოშვილის გზა წარმატებით განაგრძო პოეტმა იროდიონ ევდოშვილმა (ხოსიტაშვილმა). თავის შესანიშნავ, რევოლუციური სულისკვეთებით გაყდენთილ ლექსში ირ. ევდოშვილმა ჯერ კიდევ 90-იან წლებში უმღერა საქართველოს გმირულ მუშათა კლასს, რომელიც ემზადებოდა ცარიზმისა და ბურჟუაზიის წინააღმდეგ გადამწყვეტი ბრძოლისათვის.

დავით კლდიაშვილის (1862 — 1931) შემოქმედებაში განსაკუთრებით მკაფიოდ აისახა ქართველი თავადაზნაურობის გადაგვარების პროცესი. მისი ნიჭიერად, ძლიერი იუმორით დაწერილი მოთხრობები და პიესები — „სოლომონ მორბელაძე“, „სამანიშვილის დედინაცვალი“, „ქამუშაძის გაქირვება“, „დარისპანის გასაქირი“ და სხვები — არაჩვეულებრივი სიზუსტით და სიმართლით გადმოგვცემენ ეკონომიურად და სულიერად დაკნინებული წოდების, „შემოდგომის აზნაურების“ ცხოვრებას.

ქალაქისა და სოფლის ცხოვრების, აგრეთვე საქართველოს ისტორიული წარსულის რეალისტური სურათები დახატეს თავიანთ მხატვრულ ნაწარმოებებში მწერლებმა ვ. ბარნოვმა, შ. არაგვისპირელმა (დედაბრიშვილმა). ლალიონმა (არსენ მამულაიშვილმა), ანასტასია ერისთავ-ხოშტარიამ, დუტუ მეგრელმა (დიმიტრი ხოშტარიამ), საბავშვო მწერალმა შიო მღვიმელმა და სხვებმა, რომლებმაც 90-იან წლებში დაიწყეს თავიანთი შემოქმედებითი გზა.

თეატრი ხანგრძლივი ისტორიის მქონე ქართული თეატრი აღდგენილ იქნა 1850 წელს, დრამატურ გიორგი ერისთავის თაოსნობით. მუდმივი თე-

ატრის აღდგენა დიდი კულტურული მოვლენა იყო ქართველი ხალხის ცხოვრებაში. მაგრამ ახლად აღდგენილ თეატრს უაღრესად ძნელ პირობებში უხდებოდა არსებობა და განვითარება. მეფის მოხელეები ყოველნაირად ღვენიდნენ და ავიწროებდნენ ქართულ თეატრს: წაართვეს მას შენობა, სასტიკი ცენზურა დაუწესეს რეპერტუარზე და ა. შ. ყოველივე ამის გამო 1856 წელს გ. ერისთავის თეატრის დასი დაიშალა. მას შემდეგ 70-იანი წლების ბოლომდე მუდმივი დასი აღარ ყოფილა და ქართული თეატრი მხოლოდ სცენისმოყვარეთა ძალებით ახერხებდა არსებობის შენარჩუნებას.

ქართული სათეატრო ხელოვნების განვითარების ახალი, მეტად ნაყოფიერი საფეხური იწყება 1879 წლიდან, როდესაც თბილისში, ი. კავკავაძისა და ა. წერეთლის ხელმძღვანელობით, მოწინავე ქართველ მოღვაწეთა ჯგუფმა მოახერხა პროფესიული დრამატული თეატრის ხელახლა აღდგენა. ერთი წლის შემდეგ დრამატული თეატრი დაარსდა აგრეთვე ქუთაისში. იმ დროს ქართულ თეატრში მოღვაწეობდნენ გამოჩენილი მსახიობები და რეჟისორები: ვასო აბაშიძე, ლადო მესხიშვილი, ნატო გაბუნია; მაკო საფაროვა-აბაშიძისა, კოტე ყიფიანი, კოტე მესხი, ვალერიან გუნიანი. ესენი იყვნენ ქართული სცენის უნიჭიერესი ოსტატები, რომლებმაც თეატრალური ხელოვნება მანამდე არნახულ სიმაღლეზე აიყვანეს.

80 — 90-იანი წლების რეაქციის დროს ქართულმა თეატრმა უდიდესი პროგრესული როლი ითამაშა ქართველი ხალხის ცხოვრებაში. თეატრის წარმატებას ხელს უწყობდა მისი მკიდრო კავშირი საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ხელმძღვანელებთან, რის შედეგადაც ქართული თეატრის სცენა განმათავისუფლებელი იდეების პროპაგანდის ტრიბუნად გადაიქცა. მაყურებელთა შორის განსაკუთრებული მოწონებით სარგებლობდა შესანიშნავი პატრიოტული პიესები — დ. ერისთავის „სამშობლო“ და ა. სუმბათაშვილი-იუყინის „ღალატი“, რომლებიც უშუალოდ ეხმაურებოდნენ ქართველი ხალხის ეროვნული თავისუფლების იდეებს.

ქართული თეატრი და მისი მოღვაწენი უაღრესად მკიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი რუსული თეატრის, კერძოდ მოსკოვის სახელგანთქმული მცირე თეატრის, მოწინავე მოღვაწეებთან და ყოველთვის სარგებლობდნენ მათი დახმარებითა და მხარდაჭერით.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველო-სახვითი ხელოვნება ში შეიქმნა ახალი, ღრმად ეროვნული სახვითი ხელოვნება, რომელიც წარმოადგენდა ქართული სახვითი ხელოვნების განვითარების უაღრესად მნიშვნელოვან ისტორიულ საფეხურს. განსაკუთრებით თვალსაჩინო წარმატება დაეტყო

ფერწერას. ქართველმა მხატვრებმა შექმნეს მრავალი შესანიშნავი, ხალხის ცხოვრების რეალისტურად ამსახველი ტილო.

60 — 70-იან წლებში ნაყოფიერად მუშაობდა მსოფლიო მხატვარი გრიგოლ მაისურაძე (1814 — 1885), რომლის შემოქმედებაში სულ უფროდაუფრო იჩენდა თავს დემოკრატიულ-რეალისტური ხელოვნების სულისკვეთება. გ. მაისურაძე პოეტ ალექსანდრე ჰაუჰენდორფის ყოფილი ყმა იყო. ის ჯერ კიდევ 1837 — 1844 წწ. სწავლობდა პეტერბურგის სამხატვრო აკადემიაში. მან მრავალი საუკეთესო პორტრეტი შექმნა და საგრძნობლად წასწია წინ ქართული პორტრეტული მხატვრობა.

ახალი ქართული სახვითი ხელოვნება განსაკუთრებით სწრაფად განვითარდა 80-იანი წლების დასაწყისიდან. ამ დროს შემოქმედებით სარბიელზე გამოვიდნენ შესანიშნავი მხატვრები რომანოზ გველესიანი (1859 — 1884) და ალექსანდრე ბერიძე (1858 — 1917), რომლებმაც საგრძნობლად გააღრმავეს და გააფართოვეს ქართული ფერწერის რეალისტური ტრადიციები. არაჩვეულებრივი ნიჭით დაჯილდოებულმა რ. გველესიანმა თავისი ხანმოკლე სიცოცხლის მანძილზე შექმნა საინტერესო რეალისტური ნაწარმოებები: „კახელი დოქით“, „უცნობის პორტრეტი“, „ქართველი მანდილოსანი“. „ალავერდის ხიდი“, „მოედანი“ და სხვ. ა. ბერიძის მრავალრიცხოვან ნაწარმოებთაგან საუკეთესოა: „მწყემსი“, „სალამურზე დამკვრელი ბიჭი“, „მოსუცი ქალი აივანზე“, „პატარა გოგონა წინდას ქსოვს“ და სხვ.

ახალი ქართული რეალისტური ფერწერის ნამდვილი ფუძემდებელი და უდიდესი წარმომადგენელი იყო გამოჩენილი მხატვარი გიგო გაბაშვილი (1862 — 1936), რომელმაც მრავალი შესანიშნავი მხატვრული ტილო შექმნა. გ. გაბაშვილმა ორი ათასზე მეტი სურათი დაგვიტოვა. მათი უდიდესი უმრავლესობა ასახავს ქართველი ხალხის ცხოვრების სხვადასხვა მხარეს და საქართველოს თვალწარმტაც ბუნებას. ღრმა იდეურ-მხატვრული ჩანაფიქრითა და შესრულების ოსტატობით განსაკუთრებით გამოირჩევა: „სამი მოქალაქე“, „მძინარე ხევსური“, „მთვრალი ხევსური“, „ბაზარი სამარყანდში“, „ალავერდობა“, „ტივებზე“, „მუსიკოს დე როზას პორტრეტი“, „უცნობი ქართველი თავადის პორტრეტი“, „განთიადზე სასაფლაოს ეკლესიასთან“, „ქიდაობა“ და მრავალი სხვა.

ახალი ქართული ფერწერის გამოჩენილი წარმომადგენელია აგრეთვე ალექსანდრე მრეელიშვილი (1866 — 1933), რომლის შემოქმედება 90-იან წლებში გაიფურჩქნა. ა. მრეელიშვილის შემოქმედებაში განსაკუთრებით მკაფიოდ გამოვლინდა რევოლუციურ-დემოკრატიული ხელოვნების სულისკვეთება. მხატვარმა მთელი თავისი შემოქმედება და-

რიბი და დაჩაგრული ხალხის ცხოვრების რეალისტურ ასახვას მიუძღვნა. ა. მრევლიშვილმა შექმნა ღრმად იდეური და მაღალმხატვრული სურათები: „დაბალი ღობე“, „სოფლის კანცელარიის წინ“, „დრამის აკრეფა“, „ჯვარედინ გზაზე“, „სოფლელი ბიჭი და მდიდარი ქალები“ და სხვები.

90-იანი წლების ბოლოს იწყებს მოღვაწეობას გამოჩენილი ქართველი მოქანდაკე იაკობ ნიკოლაძე (1876 — 1951), რომელიც ქართული რეალისტური ქანდაკების ფუძემდებელია. ი. ნიკოლაძემ შექმნა მრავალი შესანიშნავი რეალისტური ნაწარმოები.

ახალი ქართული სახვითი ხელოვნების განვითარებას ხელი შეუწყო მისმა სიახლოვემ მოწინავე რუსულ ხელოვნებასთან. რუსი მხატვრები ხშირად ჩამოდიოდნენ და მოღვაწეობდნენ საქართველოში, აარსებდნენ აქ სამხატვრო სკოლებს, ეხმარებოდნენ ნიჭიერ ქართველ ახალგაზრდებს ფერწერის ოსტატობის ათვისებაში.

ქართველმა ხალხმა თავისი ხანგრძლივი ისტორიის მანძილზე შექმნა უაღრესად მდიდარი, მრავალფეროვანი და ლამაზი მუსიკა, რომელშიც ასახულია ხალხის ფიჭრი და გრძნობა, განცდა და მისწრაფება. ქართული ხალხური მუსიკა სრულიად ორიგინალური და თავისთავადია. მისი დამახასიათებელი თავისებურებაა მრავალხმიანობა (ხალხური სიმღერა ძირითადად სამხმიანია). თუ წინათ, ფეოდალიზმის ხანაში ქართული პროფესიული მუსიკა უმთავრესად ეკლესიის ხელში იყო და მის ინტერესებს ემსახურებოდა, მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში საფუძველი ჩაეყარა ახალ, საერო პროფესიულ მუსიკალურ ხელოვნებას, რომელიც იზრდებოდა და ვითარდებოდა ხალხური მუსიკის საფუძველზე, რუსეთისა და ევროპის განვითარებული მუსიკალური კულტურის მიღწევათა ფართო გამოყენებით.

საქართველოს მუსიკალური ცხოვრება საგრძნობლად გამოცოცხლდა უკვე 50 — 60-იან წლებში. 1851 წელს თბილისში მოწვეულ იქნა იტალიური დასი და გაიხსნა საოპერო თეატრი, რამაც ხელი შეუწყო მუსიკალური კულტურის ზრდა-განვითარებას. იმავე დროს გაძლიერდა ინტერესი ქართული ხალხური მუსიკისადმი.

ახალი ქართული მუსიკალური კულტურის ერთ-ერთი პირველი გამოჩენილი მოღვაწე იყო ნიჭიერი მომღერალი ხარლამპი სავანელი (1845 — 1890), რომელიც მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ხელმძღვანელებთან. მან 1873 წელს დააარსა საგუნდო კურსები, რომელიც შემდეგ გაფართოვდა და იქცა

მუსიკალუო კურსებად, ხოლო 1885 წელს გადაკეთდა პირველ ქართულ მუსიკალურ სასწავლებლად, რომლის საფუძველზედაც შეიქმნა შემდეგ საქართველოს სახელმწიფო კონსერვატორია. ხ. სავანელთან ერთად 60 — 80-იან წლებში ნაყოფიერ მუშაობას ეწეოდა და მუსიკალურ კურსების დაარსებაშიც აქტიურად მონაწილეობდა შესანიშნავი ქართველი პიანისტი და კომპოზიტორი ალოიზ მიზანდარი.

80-იან წლებში ქართული მუსიკის წარმატების მოღვაწეთა წრე მნიშვნელოვნად გაფართოვდა. 1885 წელს ლადო აღნიაშვილმა დააარსა ქართული ხალხური სიმღერების გუნდი, რომლის ხელმძღვანელად მიიწვია ჩეხი მუსიკოსი ი. რატილი. გუნდი მოგზაურობდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში, აწყობდა ეთნოგრაფიულ კონცერტებს, ეწეოდა ქართული ხალხური მუსიკის პროპაგანდას. იმავე ხანებში სამოღვაწეო სარბიელზე გამოვიდა გამოჩენილი მუსიკოსებისა და კომპოზიტორების მთელი ჯგუფი, რომელთაგან ქართული მუსიკალური კულტურის განვითარებაში განსაკუთრებით თვალსაჩინო როლი შეასრულეს: ფილიმონ ქორიძემ, მელიტონ ბალანჩივაძემ, ილია კარგარეთელმა, ანდრია ყარაშვილმა. ზაქარია ჩხიკვაძემ, ანდრია ბენაშვილმა და სხვებმა. ისინი სიყვარულით აგროვებდნენ ხალხურ სიმღერებს, ეწეოდნენ ქართული მუსიკის პროპაგანდას, ამზადებდნენ და ზრდიდნენ მუსიკოსთა ახალ კადრებს. მათვე გადადგეს პირველი სერიოზული ნაბიჯები კომპოზიციის (მუსიკის შეთხზვის) დარგში.

იმდროინდელი ჩვენი მუსიკის მოღვაწეები იბრძოდნენ ახალი, რევოლუციური და დემოკრატიული ქართული მუსიკალური კულტურისათვის. ამ ბრძოლაში მათ დიდ დახმარებას უწევდნენ რუსეთის მუსიკალური საზოგადოებრიობის მოწინავე წარმომადგენლები. განსაკუთრებით თვალსაჩინო დახმარება გაუწია ქართველ მუსიკოსებს რუსეთის გამოჩენილმა კომპოზიტორმა მიხეილ იპოლიტოვიჩანოვმა. რომელიც დიდხანს ცხოვრობდა საქართველოში და რომელმაც მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ქართული მუსიკალური კულტურის აღორძინების საქმეში.

80 — 90-იან წლებში ქართული მუსიკალური ხელოვნების განვითარება საგრძნობლად დაწინაურდა. შეიქმნა და ფართოდ გავრცელდა ქართველ კომპოზიტორთა რომანსები, მომწიფდა პირობები საოპერო ხელოვნების განვითარებისათვის. 1897 წელს პეტერბურგში დაიდგა ნაწყვეტები მ. ბალანჩივაძის ოპერიდან „თამარ ცბიერი“. ეს იყო ქართული ოპერის შექმნის პირველი ცდა. მ. ბალანჩივაძის მიერ დაწყებული გზა განაგრძეს ზაქარია ფალიაშვილმა და დიმიტრი არაყიშვილმა,

რომლებიც შემოქმედებით სარბიელზე გამოვიდნენ X X საუკუნის დასაწყისში.

ქართული მუსიკალური კულტურის შემდგომი განვითარებისათვის განსაკუთრებული, ფასდაუდებელი მნიშვნელობა ჰქონდა დიდი ქართველი კომპოზიტორის ზაქარია ფალიაშვილის შემოქმედებას. მისმა უკვდავმა ოპერებმა („აბესალომ და ეთერი“, „დაისი“) ქართული პროფესიული მუსიკა გაუთანაბრეს რუსეთის ევროპულ, საოპერო ხელოვნების მწვერვალებს.

პირველყოფილ-თემური წყობილება

თავი I. საქართველოს მოსახლეობა პირველყოფილ-თემური წყობილების ადრეულ საფეხურზე	5
§ 1. შინაგვაროვნული საზოგადოება საქართველოს ტერიტორიაზე	5
§ 2. გვაროვნული საზოგადოების ჩამოყალიბება საქართველოს ტერიტორიაზე. მატრიარქატის ხანა	6
§ 3. მატრიარქატიდან პატრიარქატზე გადასვლა სსსრკ-ის ენკლავური კულტურა საქართველოში	12
§ 4. უქველესი რელიგიური წარმოდგენები. ხელოვნების ჩანახატი	13
§ 5. მატრიარქატის განმტკიცების ხანა. ბრინჯაოს მეტალურგიის საწყისი ეტაპები	14
თავი II. პირველყოფილ-თემური წყობილების რღვევა. დიდი ტომთა კავშირების ჩამოყალიბება	19
§ 1. პირველყოფილ-თემური წყობილების რღვევა საქართველოს მოსახლეობაში	19
§ 2. ხელოვნების განვითარება ბრინჯაოს მეტალურგიის ხანაში. ლეგაზ რელიგიურ წარმოდგენებში	
§ 3. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტომთა უქველესი გავრთიანებები ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულსა და I ათასწლეულის I ნახევარში. დიაოხი და კოლხა	23

მონათმფლობელობის ხანა

თავი III. ადრემონათმფლობელური სახელმწიფოები საქართველოში ძვ. წ. VI — III სს-ში	40
§ 1. დასავლეთი საქართველო ჩრდილო-კოლხური (ეგრისის) სამეფოს არსებობის ხანაში (ძვ. წ. VI — III სს.)	40
§ 2. ქართლის (იბერიის) სამეფოს წარმოქმნა	48
თავი IV. ადრემონათმფლობელური ხანის საქართველო ძვ. წ. II — ახ. წ. III სს-ში	57
§ 1. ვითარება იბერიის მეზობელ ქვეყნებში	57
§ 2. იბერიის სამეფო ძვ. წ. II — I სს-ში	59
§ 3. რომაელთა ლაშქრობა საქართველოში	61
§ 4. კოლხეთის ანუ ეგრისის სამეფო ძვ. წ. II — I სს-ში	64
§ 5. იბერიის სახელმწიფოს გაძლიერება (ახ. წ. I — III სს.)	66
§ 6. სოციალურ-ეკონომიური ვითარება ადრემონათმფლობელურ იბერიაში	68
§ 7. კულტურული ვითარება ადრემონათმფლობელურ საქართველოში	74
§ 8. ეგრისი ახ. წ. I — III საუკუნეებში	84
თავი V. ფეოდალური ურთიერთობის ჩასახვა საქართველოში (IV — VI სს.)	86
§ 1. ცვლილება ეკონომიურსა და სოციალურ ცხოვრებაში	86
§ 2. ცვლილება პოლიტიკურსა და კულტურულ ვითარებაში	87
§ 3. ძველი ქართული წარმართული სარწმუნოება	88

ქოისტიაობის სახელმწიფო რეკონსტრუქციის გამოცხადება იბერიაში	89
§ 5. ქართლი IV — საუკუნეებში	90
§ 6. ქართლის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის V ს. მეორე ნახევარში	93
§ 7. ეგრისის (ლაზიკის) სამეფო IV — V სს.	97
§ 8. ეგრისის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის VI საუკუნეში	99

ადრე შრომადარღობი ხანა

თავი VI. ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვება საქართველოში	104
§ 1. ადრინდელი ფეოდალური ურთიერთობა	104
§ 2. კულტურა და იკოლოგია V — VI საუკუნეებში	108
თავი VII. ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელი დამპყრობლების წინააღმდეგ VII — VIII სს.	112
საქართველოს მეზობელი ქვეყნები VII საუკუნეში	112
§ 2. საქართველო VII საუკუნის პირველ ნახევარში	113
§ 3. არაბების შემოსვლა საქართველოში	115
§ 4. არაბთა პატივობა ქართლში	117
თავი VIII. ბრძოლა საქართველოს გაერთიანებისათვის	121
§ 1. ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოშობა საქართველოში	121
§ 2. საზოგადოებრივი კლასები და მათი ბრძოლა VII—IX საუკუნეებში	126
§ 3. სამთავროების გაერთიანების აუცილებლობა	129
§ 4. სამთავროების ბრძოლა პირველობისათვის	130
§ 5. კულტურული ვითარება VIII საუკუნეებში	133

ბანშითარაგული ფეოდალიზმის ხანა

თავი IX. საქართველოს ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს წარმოქმნა	137
§ 1. ცვლილება სოციალურ და ეკონომიურ ცხოვრებაში	137
§ 2. ცვლილება პოლიტიკურ წყობაში	138
§ 3. ბრძოლა ბიზანტიასთან	141
§ 4. ბრძოლა ქვეყნის გაერთიანებისათვის	144
§ 5. თურქების შემოსევა	148
§ 6. საქართველოს კულტურული ვითარება XI საუკუნეში	150
§ 7. დავით IV აღმაშენებელი	154
თავი X. საქართველოს ეკონომიური და სოციალური ვითარება XI—XII საუკუნეებში	170
1. საქართველოს ეკონომიური ვითარება XI — XII საუკუნეებში	170
§ 2. სოციალური ურთიერთობა და კლასთა ბრძოლა XI — XII საუკუნეებში	177
თავი XI. საქართველოს საშინაო-პოლიტიკური ვითარება და საგარეო ურთიერთობა XII საუკუნესა და XIII ს. დასაწყისში	186
§ 1. საქართველოს პოლიტიკური ვითარება XII ს. მეორე მეოთხედში	186
§ 2. საქართველოს პოლიტიკური ვითარება XII ს. მეორე ნახევარში	189
§ 3. საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობა XII საუკუნის მიწურულსა და XIII საუკუნის დასაწყისში	200
თავი XII. სახელმწიფოებრივი წყობილება და კულტურული ვითარება XIII — XIV საუკუნეებში	206
§ 1. სახელმწიფოებრივი წყობილება	206

§ 2. კულტურა	212
თავი XIII. ქართველი ხალხის ბრძოლა მონღოლთა მფლობელობის წინააღმდეგ	218
§ საქართველოს სამინაო ვითარება XII — XIII საუკუნეთა მიჯნაზე	218
§ 2. ბრძოლა ხვარაზმელების წინააღმდეგ	220
§ 3. საქართველოს დაპყრობა მონღოლთა მიერ	223
საქართველო მონღოლთა უღელ ქვეშ	229
საქართველოს პოლიტიკური წყობა მონღოლთა მფლობელობის დროს	238
საქართველოს აღმ. კვება მონღოლთა უღელ ქვეშ	
XIII საუკუნის 70-იან წლებიდან XIV საუკუნის 10-იან წლებამდე	241
§ 7. საქართველო XIV საუკუნის სასეკარსი	246
თავი XIV. საქართველოს ერთიანი სამეფოს დაშლა	253
§ 1. თემურ-ლენგის შემოსევები საქართველოში და მის შედეგები	253
§ 2. საქართველო XV ს. პირველ ნახევარში	256
§ 3. საქართველოს დაშლა სამეფოებად და სამთავროებად	
სიძა რუსეთთან	
თავი XV. საქართველო XVI საუკუნეში	265
§ 1. საქართველოს ეკონომიური მდგომარეობა XVI საუკუნეში	265
§ 2. საქართველოს სამინაო პოლიტიკური ვითარება XVI საუკუნეში	271
§ 3. სამეფო-სამთავროთა საგარეო ურთიერთობა, კახეთის კავშირი მოსკოვთან	271
§ 4. ქართველი ხალხის ბრძოლა ყიზილბაშ და ოსმალთა ვაშპყრობების წინააღმდეგ	281
თავი XVI. ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის XVII საუკუნეში. რუსეთთან ურთიერთობის განახლება	290
§ 1. ქართველი ხალხის ბრძოლა ირანელ დამპყრობებელ წინააღმდეგ	290
§ 2. ირანის გაბატონება აღმოსავლეთ საქართველოში და ბრძოლა მის წინააღმდეგ	298
§ 3. დასავლეთი საქართველო XVII საუკუნეში	305
თავი XVII. ფეოდალური ხაზოგადობის სოციალური აღნაგობა XVI — XVII საუკუნეებში	310
§ 1. გლეხთა მდგომარეობა და კლასობრივი ბრძოლა	310
§ 2. სოციალური ურთიერთობა და კლასობრივი ბრძოლა ქალაქებში	316
§ 3. გაბატონებული კლასი	318
თავი XVIII. კულტურა XVI — XVII საუკუნეებში	320
§ 1. განათლება და მეცნიერება	320
§ 2. ლიტერატურა და ხელოვნება	323
თავი XIX. საქართველო XVIII ს. პირველ ნახევარში	330
§ 1. საქართველოს ეკონომიური ვითარება XVIII ს. პირველ ნახევარში	330
§ 2. საქართველოს პოლიტიკური ვითარება XVIII ს. პირველ ნახევარში	332
§ 3. რუსეთთან ურთიერთობის გამოცოცხლება	335
§ 4. ოსმალთა-ყიზილბაშობა და მისი გავლენა აღმოსავლეთ საქართველოს სამეურნეო ცხოვრებაზე	338
	597

§ 5. კულტურა XVIII ს. პირველ ნახევარში	339
თავი XX. საქართველოს პოლიტიკური ვითარება XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში	347
§ 1. ბრძოლა პირველობისათვის ს იმერკავკასიაში	347
§ 2. დედისტნელ ფეოდალოთა უფასებებში XVIII საუკუნისა მეორე ნახევარში და ბრძოლა მათ წინააღმდეგ	350
§ 3. რუსეთთან პოლიტიკური და კულტურული ერთიანობის განწყობება	352
ქართლ-კახეთის ერთ სამეფოდ გაერთიანება ერეკლე II-ის დროს	353
§ 5. იმერეთის სამეფო XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში	354
§ 6. რუსეთ-ოსმალეთის ომი და საქართველო	357
თავი XXI. საქართველოს ეკონომიური და სოციალური ვითარება XVIII ს. მეორე ნახევარში	360
§ 1. ფეოდალურ-ბატონყვრილი მეურნეობა XVIII ს. მეორე ნახევარში	360
§ 2. სოციალური ერთიანობა და კლასობრივი ბრძოლა	366
თავი XXII. ქართლ-კახეთის სახელმწიფოებრივი წყობილება XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში	372
§ 1. ხელისუფლების ორგანოები	372
§ 2. პროექტები სახელმწიფოებრივი წყობის შესაცვლელად	374
თავი XXIII. საქართველოს რუსეთთან შეერთება	376
§ 1. 1783 წლის ხელშეკრულება	776
§ 2. ტრაქტატიდან ქართლ-კახეთის საზევის გაუქმება	379
§ 3. ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმება და რუსეთთან შეერთება	384
თავი XXIV. კულტურა XVIII ს. მეორე ნახევარში	388
§ 1. ქართველი საზოგადოება XVIII ს. მეორე ნახევარში	388
§ 2. სწავლა-განათლება და მეცნიერება. ლიტერატურა და ხელოვნება	391
თავი XXV. საქართველო XIX ს. I მესამედში	397
§ 1. მეფის რუსეთის პოლიტიკა ქართლ-კახეთში XIX დასაწყის და ქართველი საზოგადოება	397
§ 2. საქართველოს გაერთიანება რუსეთის მფლობელობაში. ბრძოლა კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ	402
§ 3. საქართველოს ისტორიული მიწა-წყლის შემოერთება 1828-1830 წლებში	415
§ 4. ბატონყვრილი მეურნეობა და საზოგადოება XIX ს. პირველ მესამედში	417
§ 5. საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობა XIX ს. 20 — 30-იან წლებში	428
ფეოდალური ურთიერთობის რღვევის ხანა	
თავი XXVI. მეფის რუსეთის კოლონიური პოლიტიკა საქართველოში XIX ს. 30 — 50-იან წლებში	435
§ 1. კოლონიური პოლიტიკა 30 — 40-იან წლებში	435
§ 2. ქართველი ხალხი ოსმალთა დამპყრობლების წინააღმდეგ ბრძოლაში. სამთავროების საბოლოო გაუქმება	442
თავი XXVII. ნატურალური მეურნეობის რღვევა და ბურჟუაზიულ ურთიერთობათა ჩასახვა XIX ს. 30 — 50-იან წლებში	446
§ 1. სასაქონლო პროდუქციის ზრდა სოფლის მეურნეობასა და მრეწ-	

კელობაში	446
§ 2. საშინაო და საგარეო პარტიების არდასაბატონო მეურნეობის კრიზისი	450
რუსი სოციალური და კოლანტიური ნაგერის წინააღმდეგ 30-იან წლებში	458
თავი XXVIII. საქართველოს კულტურა XIX ს. I ნახევარში	465
§ 1. განათლება, ლიტერატურა, მეცნიერება და ხელოვნება	465
§ 2. კულტურული რეფორმები რუს, უკრაინულ მეზობელ ხალხებთან	477
კაპიტალიზმის რეფორმების სანა	
თავი XXIX. ბურჟუაზიული რეფორმები საქართველოში	483
§ 1. სოციალურ-პოლიტიკური ეთარება საგლეხო რეფორმის ურ	483
§ 2. საგლეხო რეფორმის მომზადება. ბატონყმობის გაუქმება	48-
§ 3. ცვლილება სოფლის მმართველობაში. საქალაქო და სასამართლო რეფორმები	494
თავი XXX. კაპიტალიზმის განვითარება საქართველოში XIX საუკუნის მეორე ნახევარში	497
§ 1. კაპიტალიზმის განვითარება მრეწველობაში	497
§ 2. კაპიტალიზმის განვითარება სოფლის მეურნეობაში	510
§ 3. რუსეთ-თურქეთის ომი 1877—1878 წლებში და ქართველი ხალხის მონაწილეობა მასში	518
თავი XXXI. ქართველი ერის ჩამოყალიბება და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის გაფართოება. თერგდალეულთა მოღვაწეობა	523
§ 1. ქართველი ერის ჩამოყალიბება	523
§ 2. ცარიზმის კოლანტიური პოლიტიკის გაქლიერება და საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა	527
§ 3. ქართველი სამოციანელების ანუ თერგდალეულების მოღვაწეობა	532
თავი XXXII. აგრარული საკითხი საქართველოში რეფორმის შემდგომ ხანაში. ქართველი ხალხოსნები	541
§ 1. მიწათმფლობელობა საქართველოში რეფორმის შემდეგ და გლეხთა აგრარული მოძრაობა	541
§ 2. ხალხოსნური მოძრაობა საქართველოში	546
თავი XXXIII. საზოგადოებრივ-პოლიტიკური (დემოკრატიული) მიმართულებანი 80—90-იან წლებში. რეაქციის გაძლიერება და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა	549
§ 1. თერგდალეულთა ჯგუფის დაშლა. ახალი დემოკრატიული მიმართულებანი	549
§ 2. ცარიზმის რეაქციული პოლიტიკის გაძლიერება და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა 80—90-იან წლებში	556
თავი XXXIV. საქართველოს მუშათა კლასის ჩამოყალიბება და მუშათა მოძრაობის დასაწყისი. მარქსიზმის გავრცელება საქართველოში	563
§ 1. პროლეტარიატის გაჩენა და მუშათა სტიქიური მოძრაობა 70—90-იან წლებში	563
§ 2. რევოლუციური მოძრაობა საქართველოში და მუშათა კლასის იდეოლოგიის, მარქსიზმის გავრცელება	568
თავი XXXV. ქართული კულტურა XIX საუკუნის მეორე ნახევარში	578
§ 1. მეცნიერება. განათლება. პრესა	578
§ 2. ლიტერატურა და ხელოვნება	584

Бердзенишвили Николай Александрович.
Дондуа Варлам Дарнспанович.
Думбадзе Мамია Кишварდович.
Меликишвили Георгий Александрович.
Месхия Шота Амбакосяч.
Ратнани Прокофий Константинович

ИСТОРИЯ ГРУЗИИ

КН. I

(На грузинском языке)

Государственное издательство

«Сабхота Сакартвело»

Тбилиси

1959

ტექტრედაქტორი შ. იამანიძე
კორექტორი ნ. ინახარიძე

ფელმოწერილია დასაბეჭდად 7/V-58 წ. ქა-
ლალის ზომა 60×92¹/₁₆. ნაბეჭდი თაბახი 37,5.
საალბ-საგამომც. თაბახი 34,44 სააქტორო
თაბახი 33,1.

უე 00362. ტირაჟი 30.000. შედეგ 51:
ფასი 11 მ. 20 კ.: ლედერინის უღისა 20

საქართველოს სსრ კულტურის სამინისტროს
მთავარბოლიგრაფიკამომცემლობის ბეჭდვითი სიტყვი
კომბინატი. თბილისი, მარჯანიშვილის ქ. 5.

Комбинат печати Главполиграфиздата
Министерства культуры Грузинской ССР.
Тбилиси, ул. Марджанишвили. 5.